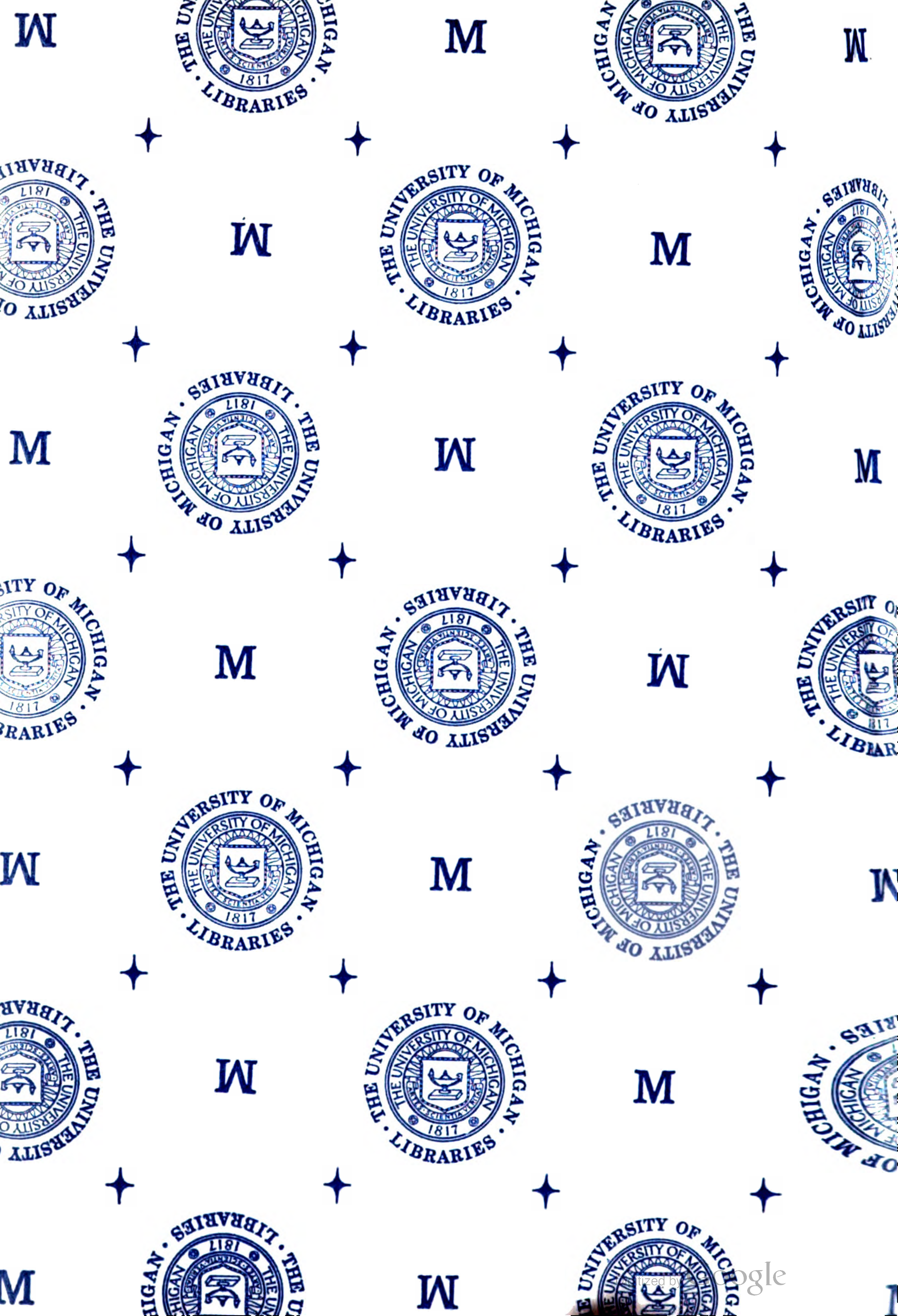

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817
M

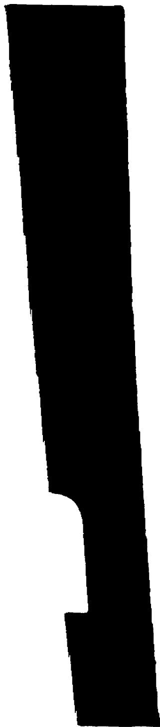
socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

2

1973

VIJE

a

rba

kazi

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1973

2

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 2

SADRŽAJ

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

Studije i članci • Prilozi • Prikazi

1973
2

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 2

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

REVIEWS

Studije i članci

Radoslav Ratković

SAMOUPRAVNO ORGANIZOVANA RADNIČKA KLASA — VLADAJUĆA EKONOMSKA I POLITIČKA SNAGA DRUŠTVA

I

U toku stoleća koje nas deli od Svetozara Markovića i početaka socijalističkog pokreta u Srbiji — gde spadaju i prve akcije kragujevačkih radnika, omladine i građana i njihova demonstracija nazvana „Crveni barjak" — ovo društvo je doživelo ogromne promene. Tada je to bila zaostala, siromašna, seljačka zemlja sa početnim oblicima kapitalističkog poretka. Sada je iza nas ostalo nekoliko decenija razvitka kapitalizma, njegovo negiranje kroz socijalističku revoluciju i skoro tri decenije rezultata socijalističke izgradnje. U okviru smene tih istorijskih oblika sve oblasti života društva — od proizvodnih snaga i ekonomsko-socijalne strukture do političkih formi i kulture — prošle su kroz duboke transformacije. Pa ipak — i to je jedna činjenica na prvi pogled nerazumljiva i paradoksalna — i pored tih dubokih promena koje su se dogodile i koje odvajaju Svetozarevo vreme od našeg, ima nečega u stvarnim odnosima i idejama što ova dva vremena približava.

Uzmimo dve ključne ideje Svetozareve: antibirokratizam i samoupravu.

Trebalo je da prođe dugo vremena i mnogo događaja pa da iskustva borbe za socijalistički društveni preobražaj istaknu značaj ovih ideja i učine ih aktuelnim temama socijalističkog pokreta.

Razume se, sadržaj koncepata antibirokratizma i samouprave izmenio se s obzirom na promene u empirijskoj građi na koju se odnose, na promene uslova u kojima je trebalo da oni odigraju ulogu sredstva objašnjavanja stanja i orijentacije za praktično delovanje.

Svetozareva je zasluga u tome što je shvatio i objasnio birokratiju ne samo kao političku, nego i kao ekonomsku kategoriju (birokratija je, naime, u Srbiji toga vremena bila nosilac procesa prvobitne akumulacije)[1], što je video da iz njenog društveno-ekonomskog karaktera i funkcije proizlaze društvene suprotnosti i što je ukazao da način prevazilaženja birokratije, njenu realnu antitezu predstavlja samouprava.

---

[1] Vidi: Veselin Masleša, *Svetozar Marković*, Beograd, 1945, str. 14—16. i 76.

Građanski kritičari činili su najveće zamerke Svetozaru Markoviću upravo na ovom pitanju, što je, svakako, razumljivo. Ali i socijalistički kritičari su na tom području videli „najproblematičnija" mesta u Svetozarevom delu jer je — da upotrebimo Engelsov izraz — „sujeverna vera" u državu, u neophodnost centralističkog, birokratsko-hijerarhijskog uređenja bila nekoliko decenija vladajuća dogma u socijalističkom pokretu, sve dok je revolucionarna praksa socijalističkog kretanja u Jugoslaviji nije podvrgla stvarnoj i teorijskoj kritici.

Ta revolucionarna praksa ponovo je, u novoj istorijskoj situaciji, postavila pitanje birokratije kao društveno-ekonomskog odnosa i kategorije i puteva njene negacije konstituisanjem samoupravnih odnosa i ustanova.

Oko tog pitanja koncentriše se osnovna problematika početnih faza socijalističkih društava. Kako iz „socijalizma u državnom omotaču" izaći u socijalističku zajednicu slobodnih asocijacija, iz socijalizma koji je još teško opterećen ostacima starog društva iz koga je ponikao, ostacima buržoaskog prava, ostacima otuđenja u ekonomskoj, političkoj, ideološkoj sferi?

To je, dakle, glavni problem savremenih socijalističkih društava, onih koja je istorija postavila u položaj da iznalaženjem rešenja za svoju praksu pomeraju napred granice socijalizma, da krče put u novi istorijski prostor.

U tome je zadatak i socijalističkih snaga ove zemlje: bitka za stvarno i teorijsko prevazilaženje birokratije, u raznim njenim oblicima, za razvijanje samoupravnih odnosa i njihovo povezivanje u celovit, koherentan društveni sistem.

Ostvarivanje toga zadatka u našem društvu predmet je društvene akcije već više od dve decenije, od uzimanja kursa onog društvenog preobražaja koji vodi ka izgradnji samoupravnog socijalističkog sistema i koji započinje konstituisanjem radničkih saveta 1950. godine. Od tog vremena proces stvaranja i razvijanja samoupravnih odnosa predstavlja osnovu društvenog zbivanja u našem društvu, prolazeći kroz nekoliko etapa u kojima se smenjuju različite konstelacije društvenih odnosa i odnosa snaga.

II

Poslednje dve-tri godine nastala je u našem društvu situacija koju karakteriše relativno nov sklop problema proizašlih iz društvenog kretanja i njegovih protivrečnosti, kao i inicijative i akcije socijalističkih snaga da na pravcu dalje ekspanzije samoupravljanja nađu rešenja za te probleme. U svojoj ukupnosti te inicijative i akcije usredsređene su, svaka na svoj način, ka jednom istom cilju koji se u uopštenoj formulaciji najčešće iskazuje kao ostvarivanje neposrednog vladanja radničke klase nad ekonomskim i političkim faktorima u društvu.

Pošto ostvarivanje tog cilja pretpostavlja menjanje društvenih odnosa i oblika organizovanja od sfere udruženog rada do institucija po-

litičkog sistema i pošto je to smisao i zadatak ustavne reforme, koja je počela usvajanjem amandmana od 1971. godine i koja je još u toku, — to je ustavna reforma dobila centralno mesto u sklopu inicijativa i mera usmerenih ka ostvarivanju osnovnog cilja sadašnje etape.

Razume se, ulogu poluge menjanja društvenih odnosa u rečenom pravcu ustavna reforma može odigrati samo ako je deo kompleksne društvene akcije, ako u iznalaženju njenih rešenja učestvuju široko stvaralačke snage društva, a njeno sprovođenje u život nose samoupravno organizovani radni ljudi neposredno.

Kao što je za razumevanje suštine inicijativa i akcija snaga samoupravnog socijalizma važno da se shvati njihova uzajamna povezanost, isto tako je važno da se vidi njihovo mesto u kontinuitetu razvoja samoupravnog sistema. S obzirom na neka pogrešna ili svesno netačna objašnjenja koja cirkulišu (o tobožnjem menjanju generalnog političkog kursa ili vraćanju nazad i slično), od posebno aktuelnog značaja je uočavanje da pravci kretanja na kojima sada insistiraju socijalističke snage predstavljaju nastavak kretanja na već jasno trasiranoj liniji samoupravnog razvitka.

Pored toga, uvid u vezu aktuelnih društvenih inicijativa sa prethodnom dvadesetogodišnjom praksom samoupravnog razvitka ukazuje na realne osnove i razloge tih društvenih inicijativa. Očigledno je da su realni podsticaji za sadašnje akcije odlučnijeg odlepljivanja od etatističkih i tehnobirokratskih odnosa i doslednijeg ostvarivanja samoupravljanja proizašli iz neophodnosti da se razreše protivrečnosti koje su se nagomilale u životu društva.

Smisao privredne reforme od 1965. godine bio je u tome da se ostvari takav razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa kojim će se izvršiti deetatizacija proširene reprodukcije kako bi udruženi radni ljudi ovladali sredstvima proširene reprodukcije, a time i bitnim elementom sveukupne društvene moći i polugom usmeravanja društvenih tokova. Znamo, međutim, da sprovođenje kursa deetatizacije i podruštvljavanja reprodukcije, iz niza razloga i pored delimičnih uspeha, nije dalo očekivane rezultate.

Deetatizacija proširene reprodukcije je išla vrlo sporo. Ona nije uvek dosledno sprovođena, pa je država u federaciji, republici, pokrajini i opštini u najvećoj meri odlučivala o proširenoj reprodukciji. Međutim, i nad deetatizovanim sredstvima proširene reprodukcije, nad društvenim kapitalom, nad akumulisanim opredmećenim radom namenjenim novoj proizvodnji, umesto neposrednog uticaja i kontrole udruženog rada, na nizu tačaka uspostavljala se vladavina osamostaljenih vrhova bankarskih i prometnih organizacija i generalnih direkcija velikih složenih preduzeća, uprava društvenih fondova kod kojih su se našli delovi akumulisanog društvenog kapitala. I, što je najčešći slučaj, došlo je do sprege između upravljačkih centara nad društvenim sredstvima u društveno-političkim zajednicama i tehnokratije u bankarskim i prometnim organizacijama, velikim integracijama i fondovima. Na taj način je etatizam nastavio da živi u novom vidu, modernijem i prilagođenijem novim uslovima. Umesto nameravanog i merama privredne

reforme planiranog radikalnog napretka u ovladavanju sredstvima proširene reprodukcije od strane udruženog rada, zadržana je njihova odvojenost od uticaja radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija.

U uslovima takvog stanja u produkcionim odnosima, u odnosima svojine, gde je, uz državnu svojinu, došlo do snažnog ispoljavanja tendencija grupne svojine kojom upravljaju i raspolažu tehnokratski vrhovi, oslobađanje robnog i novčanog privređivanja i delovanja tržišta, na kome je privredna reforma insistirala — ukoliko se uopšte moglo razviti u produkcionom sistemu punom etatističkih i administrativnih odnosa u raznim vidovima — uticalo je da se oštrije izraze ekonomske i socijalne posledice razdvojenosti proizvođača od uslova rada.

Zbog toga procesi integracije — koji su imperativni zahtev ne samo moderne tehnologije i organizacije rada, već i razvijenih odnosa i oblika socijalističkog samoupravljanja — u velikom broju slučajeva nisu bili rezultat inicijative udruženih radnih ljudi, što se moralo izraziti u njihovom karakteru. Naime, zbog protivrečnosti u oblasti društveno-ekonomskih odnosa i proširene reprodukcije, otuđenosti tih sredstava, upravljanja nad njima i prisvajanja dohotka iz njihove primene, radni ljudi nisu imali nikakvog interesa za integracije. Nemajući takvu pokretačku snagu koja bi im dala socijalistički društveno-ekonomski smisao, integracije su u mnogo slučajeva postale područje kombinatorike birokratskih i tehnokratskih upravljačkih centara i način za proširenje njihove sfere moći i uticaja.

Ove protivrečnosti u društveno-ekonomskim odnosima izvor su suprotnosti u oblasti političkih odnosa, od kojih su se neke poslednjih godina izražavale o oštrom vidu i, mada su sada potisnute, još uvek su prisutne jer nisu prevaziđeni uslovi iz kojih se te suprotnosti reprodukuju.

Naime, odnosi u društveno-ekonomskoj sferi moraju se izraziti u političkoj sferi: ko vlada akumulisanim sredstvima privredne moći društva, vlada i političkom organizacijom društva, odnosno da bi privrednu moć održao, mora nastojati da ima i političku i ima sve šanse da to postigne.

Vladavina birokratskih i tehnokratskih grupacija nad akumulisanim sredstvima društvene reprodukcije ima za pretpostavku otuđenje tih sredstava od radnih ljudi, istrzanje upravljanja i raspolaganja tim sredstvima ispod kontrole radnih ljudi. A, s druge strane, birokratsko-tehnokratska vladavina centrima društvenog i političkog odlučivanja — od onoga u radnoj organizaciji i kombinatu do centara u komuni, pokrajini, republici, federaciji — ima za pretpostavku odvajanje tih centara od neposrednog uticaja radnih ljudi.

Potiskivanje neposredne demokratije i njeno zamenjivanje posrednom, posredničkom, predstavničkom prirodna je i zakonita težnja birokratsko-tehnokratskih snaga u oblasti političkog uređenja društva. Na čitavoj skali oblika političke institucionalizacije nastoje te snage da organima društveno-političkog odlučivanja daju karakter političko-predstavničkih organa — od radničkih saveta, naročito centralnih radničkih

saveta u velikim složenim preduzećima, do skupština u društveno-političkim zajednicama. U društveno-političkim organizacijama ta se težnja izražava u osamostaljivanju foruma od baze i u međusobnom, horizontalnom, povezivanju osamostaljenih forumskih personalnih postava i uspostavljanju odgovarajućih veza sa tehnobirokratskim vrhovima.

Takve tendencije u političkoj sferi predstavljaju svojevrsnu podlogu specifičnih političkih odnosa i konflikata koji su ispunjavali poslednjih godina našu političku scenu (grupaštvo i grupaške borbe, takozvani politički slučajevi, politikantstvo, demagogija, politička korupcija i slično).

Neki sukobi između federacije i republika i republika međusobno, kao i zaoštravanje u sferi međunacionalnih odnosa, koji su do nedavno izazivali ozbiljna uznemirenja u političkom životu, imaju svoju osnovu u protivrečnostima društveno-ekonomskih i političkih odnosa.

„Imajući široke kompetencije, — pisao je u vezi s tim Milentije Popović — koje su po svojoj ekonomskoj suštini bile i ostale etatističke, federacija se u pravnom i ekonomskom poretku morala javiti kao vlasnik. U takvom sistemu i republika se morala ponašati kao vlasnik. Protivrečnosti između federacije i republika, pre svega, dobile su karakter sukoba dva „etatistička vlasnika". Ali u tom sukobu javili su se u novom svetlu i problemi međunacionalnih odnosa i to kao stvarni problemi. Taj sukob dva „etatistička vlasnika" ispoljio se kao sukob oko kompetencija federacije i republika, a u političkom pogledu dobio je vid sukoba između centralizma i republičkih zahteva za većom samostalnošću, iako je u osnovi to bio sukob između etatizma i samoupravljanja, koji je samo na osnovu potiskivanja etatizma u celini mogao naći svoje razrešavanje. Drugim rečima, etatistička osnova u sferi proširene reprodukcije predstavljala je u pogrešnom svetlu stvarne odnose i prave probleme."[2]

Važno je da se ima u vidu ova realna društvena osnova, puna protivrečnosti, jer se od toga polazilo pri postavljanju ciljeva ustavne reforme i programa drugih akcija koje su na dnevnom redu. Pri tom se jasno vidi da opšti cilj: oslobađanje rada i formiranje celokupne društvene zgrade na toj osnovi u oblicima samoupravnog sistema — ostaje trajno prisutan u osnovnoj orijentaciji društvenog kretanja, s tim što konkretnu sadržinu dobija s obzirom na promene stvarnih uslova, s obzirom na konkretan izgled i prirodu protivrečnosti koje su se formirale.

Ustavna reforma, Pismo druga Tita i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ i druge inicijative inspirisane su istim onim fundamentalnim opredeljenjem koje leži u osnovi Zakona o upravljanju preduzećima od juna 1950, Programa SKJ od 1958, Ustava od 1963, koncepcije privredne i društvene reforme od 1965. godine, ali oni treba da daju rešenja za dalji samoupravni razvoj s obzirom na aktuelne protivrečnosti u društveno-ekonomskim odnosima, na sadašnje vidove i načine ispoljavanja etatizma i njegove sprege sa tehnokratizmom, na sadašnje tendencije

[2] Milentije Popović, Ekspoze na zajedničkoj sednici svih veća Savezne skupštine od 29. marta 1971. godine povodom predloga Nacrta ustavnih amandmana.

degradiranja društvene svojine na državno-svojinske ili grupno-svojinske odnose, na izraze tih protivrečnosti i specifične protivrečnosti u oblasti političkih odnosa i ideoloških strujanja.

Sve ovo pokazuje povećanu složenost pothvata izgradnje samoupravnog društva. Menjanje društvenih odnosa kakvo zahteva tako dubok preobražaj svih strukturalnih elemenata društva i njihovih međusobnih veza koji pod procesom razvoja samoupravnih odnosa i sistema podrazumevamo — duboko je revolucionaran proces i zbog toga njegovo razvijanje mora biti praćeno protivrečnostima koje nisu male. Zbog toga je bilo iluzija očekivati gladak tok u razvoju samoupravljanja, kao što bi to bilo iluzija i sada.

Tako se kod samoupravne revolucije ispoljavaju ona svojstva temeljitosti i istrajnosti koja je Marks pripisivao proleterskim revolucijama: „... proleterske revolucije... stalno kritikuju same sebe, neprestano se prekidaju u svom sopstvenom toku, vraćaju se na ono što je prividno svršeno da bi ga iznova otpočele, ismevaju... polovičnosti, slabosti i kukavnosti svojih prvih pokušaja, one kao da svoga protivnika obaraju samo zato da bi on iz zemlje crpao nove snage i džinovskije se ispravljao prema njima, one stalno iznova uzmiču pred neodređenom gorostasnošću svojih sopstvenih ciljeva sve dok nije stvorena situacija koja onemogućuje svaki povratak...“[3]

Tako se i samoupravna revolucija prekida u svom toku, suočava sa protivnikom koji je obnovio svoje snage i načine borbe, potiskuje samu sebe, vraća se ponovo na ono što je bilo polovično obavljeno, sve dok odnose samoupravljanja ne učini tako čvrstim i stabilnim načinom života društva da nikakav pritisak i osporavanje ne mogu da ugroze njihovo postojanje.

Za društvene snage koje su nosioci borbe za samoupravljanje važno je da u peripetijama zamršenih i protivrečnih uslova na koje se u toj borbi nailazi razaznaju šta je osnovni revolucionarni proces i koje su tačke na njegovom pravcu od ključnog značaja i rešavajuće za ishod — kako bi se na osnovu toga imali kriterijumi za ocenu stanja i za razlikovanje pitanja od principijelnog, strateškog značaja od taktičkih pitanja. Tu se jedino može zasnovati kriterijum za utvrđivanje kada se radi o napuštanju kursa samoupravnog razvitka, o vraćanju nazad, o kapitulaciji, a kada o onom vraćanju na pojedine poslove da bi bili temeljitije obavljeni u skladu sa karakterom i potrebama osnovnog kursa ili o onom idejnom „vraćanju“ na osnovna načela i ciljeve čiji je smisao da ponovo istakne suštinu osnovnog kursa i otkloni nejasnoće i kolebanja.

Protivnik će, naravno, uvek nastojati da nosioce samoupravne društvene prakse pomeri sa osnovnog kursa. I ukoliko on više govori o tome da je kod nas sada u pitanju napuštanje načela i orijentacije samoupravnog razvitka, vraćanje nazad i slično, onda je to samo izraz njegove nelagodnosti što taj razvitak nije doveden u pitanje i nastavak borbe pokušajem stvaranja zabune.

---

[3] K. Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Beograd, 1949, str. 15—16.

III

Za stvaranje novih odnosa u okviru kojih će se podseći koreni otuđivanja društvenog kapitala od radnih ljudi i na tome zasnovani vidovi otuđenja u političkoj i idejnoj sferi, odnosa koji će otvoriti put spajanju radnika sa uslovima rada i podruštvljavanju politike, mora se izboriti radnička klasa jer samo ona i može to da postigne. Razume se da je za uspeh u toj borbi od bitnog značaja da bude organizovana u oblicima i na način adekvatan zadacima i svojoj društvenoj ulozi vodeće snage samoupravnih socijalističkih preobražaja.

To znači da u zatečenom organizacionom i institucionalnom sistemu na nekim područjima postojeće oblike treba modifikovati, negde zameniti novim oblicima, negde ih proširiti i razviti.

Za svako dinamično društvo promene u institucionalnom i organizacionom sistemu su zakonita pojava jer ono mora da prati kretanje u društvenim odnosima i da se tome prilagođava.

Zadržavanje institucionalnih i organizacionih oblika koji su u društvenim odnosima prevaziđeni mora da predstavlja izvore poremećaja i smetnji razvitku. Ali, isto tako, ostavljanje van domašaja organizovanosti i prepuštanje samotoku područja odnosa koja su od značaja za celokupan društveni proces i sistem otvara prostor prodoru tendencija koje ne samo da ometaju kretanje na izabranom kursu razvitka, nego ga u celini mogu ugroziti.

Sa oba ova aspekta institucionalno-organizacione problematike — zaostajanja u razvijanju sistema i nedovoljne organizovanosti — naša samoupravna revolucija kritikuje samu sebe. Pri tom se ona suočava sa zabludom da radnim ljudima, samoupravljanju, socijalističkoj demokratiji treba što manje organizovanosti, a što više prepuštanja spontanom razvoju. Ta zabluda je negde podignuta na nivo teorije koja katkad svoju oštricu usmerava protiv pojedinih oblika organizovanja radničke klase (parola „samoupravljanje bez avangardne partije"), a nekad protiv organizacionog sistema samoupravnog društva u celini (u ime „antiinstitucionalizma" uopšte, u ime dezalijenacije, u ime oslobođenja od „postvarenja", u ime slobode koju, navodno, svaka organizacija ugrožava dejstvom „gvozdenog zakona oligarhije" i slično).

Ove novelirane anarholiberalističke teorije nisu ništa manje suprotne bitnim interesima radničke klase i ništa manje reakcionarne nego što su to bile u prvobitnom izdanju. Snaga radničke klase, njena nadmoćnost nad drugim klasama — kako su to uvek isticali stvaraoci naučnog socijalizma — leži u njenoj sposobnosti organizovanja. Sve što je do sada radnička klasa izborila u istoriji postigla je korišćenjem te svoje sposobnosti, stvaranjem efikasnih organizacija za ostvarenje različitih ciljeva, potreba i interesa na raznim etapama i u raznim uslovima borbe za svoje oslobođenje. Organizovanost je način ispoljavanja bića radničke klase. Ako se zaostale klase, a naročito deklasirani elementi, u organizovanosti osećaju nelagodno, ako je to za njih nesloboda, za radničku klasu to je način ostvarivanja slobode.

Iz podudaranja ove, radničkoj klasi imanentne težnje za organizovanjem, za ovladavanjem pomoću sistema organizovanja stihijom društvenog kretanja da bi se ono podredilo ljudskoj vladavini umesto da vlada ljudima, sa potrebama razvoja modernog društva čija tehnološka baza i složenost svih odnosa zahtevaju visok stepen organizovanosti u svim oblastima društvenog rada i života — proizlazi uloga radničke klase kao nosioca opšteg društvenog progresa.

Radnička klasa i njena naučna teorija, marksizam, prema tome, u vezi sa institucijama i organizacijama ne postavlja pitanje njihove egzistencije, već pitanje njihovog karaktera i funkcija u svakom konkretnom slučaju s obzirom na ciljeve i potrebe ostvarivanja socijalističkog kretanja u datim uslovima.

Uostalom, ukoliko se ne radi o slučajevima krajnjeg zanesenjaštva koje je izgubilo svaki dodir sa stvarnošću, ili o odbacivanju civilizovanih oblika društvenog života uopšte, teško je verovati da zastupnici savremenih teorija antiinstitucionalizma iskazuju dovoljno precizno svoju ideju. Detaljniji uvid u te teorije kod nas često pokazuje da se pod vidom apstraktne kritike institucionalizma u stvari kritikuje naš konkretni samoupravni sistem. Praktične aktivnosti koje se nadovezuju na kritike institucionalizma i njima inspirišu proizvode kao posledicu, s jedne strane, stvaranje zabune i dezorganizacije, a, s druge strane, napadima na organizovanje i institucionalizovanje uopšte stvaraju dimnu zavesu iza koje se vrši organizovanje i institucionalizovanje — ali za ciljeve drukčije od onih kojima sistem samoupravne organizacije društva služi.

U nizu slučajeva poslednjih godina se pokazalo da je spontano kretanje u društvenom prostoru nepokrivenom samoupravnim normama, organizacijama i institucijama dovelo do narušavanja socijalističkih odnosa i potiskivanja radničke klase sa pozicija društvenog uticaja i odlučivanja od strane drugih snaga. Takođe se pokazalo da je pod parolom borbe protiv organizovanosti i institucionalizovanosti došlo do formiranja organizacionih i institucionalnih punktova kao oslonaca za opozicionu aktivnost protiv sistema samoupravljanja, bilo na taj način što su neke postojeće institucije i organizacije osvojene bilo tako što su stvarane druge, ekstrainstitucionalne, van sistema. Na nekim mestima i u nekim momentima došlo je čak do povezane, sinhronizovane, koordinirane aktivizacije čitavog ovog sistema organizacija otetih od samoupravljanja ili stvorenih pored njega. Tako su i nastajali takozvani „pokreti".

Preobražaj i razvoj organizacionog i institucionalnog sistema samoupravnog društva, u čiju je sadržinu uključeno kritički obrađeno iskustvo dosadašnjeg razvoja, što je sada u toku sprovođenja ili u pripremi, odvija se u nekoliko dimenzija, imajući jedan osnovni smisao. Taj smisao sastoji se u tome da se formiraju i rašire takvi oblici organizovanja radnih ljudi koji će im omogućiti stvarnu i neposrednu kontrolu nad uslovima rada i odlučivanja o društvenim poslovima. Svi institucionalni oblici — od osnovne organizacije udruženog rada, mesne i drugih samoupravnih interesnih zajednica, delegatskog sistema, do komune i širih društveno-političkih zajednica, društveno-političkih i drugih društvenih organizacija — po svojoj strukturi, funkcijama, položaju u si-

stemu postavljeni su s obzirom na taj cilj ostvarenja radničke klase kao neposredno vladajuće ekonomske i političke snage društva.

Širina zahvata ove reforme institucionalnog i organizacionog sistema, njeno prostiranje u više dimenzija, od područja udruženog rada do političkog organizovanja, treba da se istakne da bi se izrazilo jedno od bitnih stanovišta od kojih se prišlo projektovanju te reforme. To je stanovište o neophodnosti povezivanja rešenja na pojedinim područjima sa rešenjima u celini sistema.

„Tačno je da sâm samoupravni položaj radnika u proizvodnji i radu mora biti osnovni i odlučujući faktor i nosilac reprodukcije društvene svojine. Ali je isto toliko tačno da u savremenim uslovima takav društveno-ekonomski položaj i uloga samoupravno organizovanog radnika ne bi bili mogući ako se ne bi oslanjali na organizovanu, rekao bih čak institucionalizovanu, snagu radničke klase, to jest udruženih radnih ljudi u društvenom radu.

Pojedinačni radnik ili neorganizovani radnici ne mogu imati dovoljno političke i ekonomske snage da bi se uspešno suprotstavljali stihijskom pritisku birokratskog i tehnokratskog monopola koji nastupa u ime autoriteta udruženog rada i autoriteta države. Tu snagu može da ima samo organizovana radnička klasa. A ona mora biti organizovana pre svega u samom udruženom radu posredstvom stabilnog sistema međusobnih ekonomskih odnosa, to jest prava i obaveza, odnosno odgovornosti. Zatim, radnička klasa mora biti organizovana kao država, kao politička vlast. Ona mora biti organizovana i kao društveno-politički činilac preko takvih organizacija kao što su Savez komunista, sindikati, Socijalistički savez radnog naroda i slično.“[4]

Pred radničkom klasom, pred svim radnim ljudima stoji širok krug zadataka preobražavanja i razvijanja sistema organizacija samoupravnog društva pokrenutih ustavnom reformom i drugim društvenim inicijativama i akcijama. Za njihovo ostvarivanje potrebna je dugotrajna, istrajna, svestrana i smišljena akcija. Ali uspeh u tom poslu značiće pobedu na odlučujućem polju bitke za socijalistički progres u savremenoj etapi.

---

[4] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, Beograd, 1972, str. 43—44.

Aleksandar M. Vacić

OTVORENA PITANJA SISTEMA DOHOTKA*

Do dohotka kao osnovne kategorije privrednog sistema koji se zasniva na samoupravljanju i robnoj proizvodnji došlo se u jugoslovenskoj ekonomskoj teoriji veoma rano, u početnoj fazi traganja za novim oblicima organizacije socijalističke privrede. Još 1953, može se s mnogo osnova reći, sagledane su najvažnije dileme novog puta i u osnovi ocrtane, iako ne i sasvim izdiferencirane, sve njegove alternative. Misao koju je tada formulisao Sergej Krajger: „Dohodak je osnovna ekonomska kategorija u kojoj se u našim uslovima socijalističke robne proizvodnje i razmene jasno odražava naš sadašnji stepen socijalističkih društvenih odnosa i glavni činilac proizvodnje, i to kako dohodak preduzeća ostvaren kroz prodaju njegovih proizvoda na tržištu, tako i dohodak cele društvene zajednice, kao rezultat privredne delatnosti svih privrednih organizacija u društvenom procesu reprodukcije."[1] — zvuči kao da je izrečena danas, iako iz nje nisu izvukli sve konsekvence ni njen autor ni njegovi savremenici. Do njene potpune društvene afirmacije vodio je relativno dug i nimalo jednostavan proces razvoja privrednog sistema, u kome se 1957, 1961, 1965. i 1968. mogu uzeti kao prelomne tačke. Pa ipak, i pored toga što sistem dohotka danas predstavlja zakonski utvrđen oblik funkcionisanja jugoslovenske privrede, još su sporne ne samo njegove pojedine funkcije već, ponegde, i same osnove na kojima počiva. Zato u kritičkim razmatranjima naše savremene ekonomske prakse, pored zapažanja i predloga koji su usmereni na dogradnju i usavršavanje sistema dohotka, ima i onih koji ga teorijski i društveno ukidaju. Ne prejudicirajući sud o njihovoj osnovanosti i relativnoj težini, radi njihove sopstvene diferencijacije, stoga razmatranje funkcionisanja sistema dohotka u uslovima sadašnjeg razvoja samoupravljanja mora obuhvatiti sve njegove dimenzije, od njegovog globalnog društveno-ekonomskog značenja preko različitih problema njegove primene do njegove održivosti u uslovima prisustva značajnih naučnih i društvenih elemenata drugih sistema.

---

* Ovaj tekst je napisan kao saopštenje za predstojeći kongres Saveza sindikata Jugoslavije.

[1] S. Krajger, *Dohodak preduzeća u našem sistemu*, „Naša stvarnost", br. 2/1953, str. 49.

DRUŠTVENO-EKONOMSKO ZNAČENJE DOHOTKA

Za određivanje globalnog društveno-ekonomskog značenja dohotka nije prihvatljiv nikakav parcijalni pristup. Njegova osnovanost ne može se osporiti, kao ni dokazati, efektima sistema dohotka na planu ličnih dohodaka, na planu raspolaganja akumulacijom, u pogledu društvenog položaja neprivrednih delatnosti, mesta i načina finansiranja opšte potrošnje ili slično. Opšte društveno-ekonomsko značenje dohotka, štaviše, uopšte se ne može procenjivati na osnovu bilo kakvih kratkotrajnih posledica koje rađa u jednoj konkretnoj privredi, čak i kad se one imaju u vidu u svojoj ukupnosti. Budući da se tiče biti socijalističkih proizvodnih odnosa, to pitanje mora se prosuđivati na osnovu i u okviru teorijskih pretpostavki na kojima se zasniva strategija izgradnje socijalističkog društva, koje određuju istorijsko mesto socijalizma u opštem toku društvenog razvoja.

U ekonomskoj teoriji pitanje istorijskog mesta socijalizma rešava se kroz definisanje osnovnog ekonomskog zakona socijalizma, u kome i preko koga se najjasnije izražava razlika između socijalizma i drugih društveno-ekonomskih formacija. Ne ulazeći detaljnije u sve dimenzije ovog pitanja[2], treba podsetiti da je u marksističkoj ekonomskoj nauci dato više tumačenja ovog zakona. Prva među njima dali su sovjetski ekonomisti Evgenij Preobraženski (zakon prvobitne socijalističke akumulacije) i Nikolaj Buharin (zakon radnih utrošaka), ali ni jedno od tih shvatanja, ni u vreme kada su se pojavila ni kasnije, nije dobilo širu podršku.[3]

U svojstvu osnovnog ekonomskog zakona socijalizma najpre je bio prihvaćen i najduže se održao zakon planskog, proporcionalnog razvitka narodne privrede, koji je predstavljao teorijsku osnovu za razvoj sovjetskog privrednog sistema od kraja dvadesetih godina pa sve do *Ekonomskih problema socijalizma u SSSR* J. V. Staljina, objavljenih 1952.

---

[2] Problem osnovnog ekonomskog zakona socijalizma bliže sam razmatrao u članku *Zakon prosečnog dohotka kao istorijski oblik delovanja zakona vrednosti u socijalizmu* („Gledišta", br. 4/1967). S neznatnim izmenama članak je kasnije preštampan u zborniku *Osnovi teorije dohotka i socijalističke robne proizvodnje* („Rad", Beograd, 1970), zajedno s nizom drugih tekstova iz iste materije. Iz tog članka potiče i jedan deo stavova koji se ovde izlažu.

[3] Zakon prvobitne socijalističke akumulacije, najkraće rečeno, proglašava za opštu zakonitost istorijski uslovljenu potrebu mlade sovjetske države da zbog nerazvijenosti sopstvenog, socijalističkog sektora na duži rok zasniva privredni razvoj na prelivanju dohotka iz privatnog (nesocijalističkog) u društveni (socijalistički) sektor.

Zakon radnih utrošaka, s druge strane, u krajnjoj liniji se svodi na zakon srazmerne raspodele društvenog fonda rada na razne privredne delatnosti, u neposrednom obliku, tako da, kako Buharin kaže, „proces pobede socijalističkih planskih načela nije ništa drugo do proces u kome zakon radnih utrošaka odbacuje svoje grešno, vrednosno rublje, tj. proces pretvaranja zakona vrednosti u zakon radnih utrošaka, tj. proces defitišizacije osnovnog društvenog regulatora".

Bliže o ovom vidi članak naveden u prethodnoj belešci, kao i: A. Vacić, *Robna privreda u Sovjetskom Savezu, principi i politika*, „Treći program", Beograd, br. 4/1971, str. 73—84.

Štaviše, privredna praksa većine socijalističkih zemalja i danas se nalazi pod dominantnim uticajem tog shvatanja iako je u marksističkoj teoriji već sredinom pedesetih godina bilo dokazano da se on u tom svojstvu ne može prihvatiti. Koliko god je, naime, jasno da se na izvesnom stupnju razvoja proizvodnih snaga planiranje javlja kao nužan oblik usklađivanja proizvodnih mogućnosti i potreba jednog društva, danas je isto toliko jasno da ta nužnost nije ograničena samo na socijalistička društva, odnosno da svojim prisustvom ne znači istovremeno i socijalistički karakter društvenih odnosa u okviru kojih se realizuje. Specifične unutrašnje karakteristike socijalističkih proizvodnih odnosa, drugim rečima, iako imaju za pretpostavku izvestan nivo materijalnog razvoja, ne tiču se njega samog niti metoda privrednog razvoja u tehničkom smislu reči, već društvene organizacije privrednog života, položaja koji u njoj ima čovek, a pre svega proizvođači kao osnovna društvena grupa.

Zato se kao uspešniji pokušaj definisanja osnovnog ekonomskog zakona socijalizma može uzeti onaj koji je u SSSR učinjen u toku diskusije o projektu udžbenika političke ekonomije početkom pedesetih godina, čiji rezultat predstavljaju već pomenuti Staljinovi *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR*. Po shvatanju koje je tada preovladalo, sadržinu osnovnog ekonomskog zakona socijalizma čini „obezbeđenje maksimalnog zadovoljenja sve većih materijalnih i kulturnih potreba celog društva pomoću neprekidnog rasta i usavršavanja proizvodnje na osnovu više tehnike“[4].

Iako ovo shvatanje, čiji se tragovi mogu naći i u nekim našim savremenim radovima, predstavlja nesumnjiv korak napred, njemu se takođe mogu staviti ozbiljni prigovori. Njegov osnovni nedostatak čini to što se za sadržinu osnovnog ekonomskog zakona socijalizma proglašava cilj koji predstavlja opšte obeležje privrednog života — zadovoljavanje sve većih društvenih potreba, tako da je sam zakon u osnovi neistorijski određen. Isticanje da je reč o potrebama čitavog društva nije dovoljno da se socijalistički način proizvodnje diferencira od drugih, istorijski ranijih načina proizvodnje. Ovakvo definisanje osnovnog ekonomskog zakona socijalizma, s druge strane, nepotpuno je jer je on određen isključivo ili bar prevashodno na osnovu obeležja materijalno-proizvodne prirode (neprekidan rast i usavršavanje proizvodnje na osnovu sve više tehnike), dok sadržinu osnovnog ekonomskog zakona — koji uvek izražava poseban, istorijski određen oblik cilja privređivanja u datom načinu proizvodnje — uslovljava pre svega društvena organizacija proizvodnje, odnosno privrednog života u celini. Nepotpunost ovakvog shvatanja osnovnog ekonomskog zakona socijalizma, stoga, ogleda se i u tome što se on gotovo u celini može primeniti i na savremena kapitalistička društva.

Pošto su ove nedostatke uočili i sovjetski ekonomisti, u kasnijim izdanjima udžbenika političke ekonomije Akademije nauka SSSR for-

---

[4] J. V. Staljin, *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR*, na ruskom, Moskva, 1952, str. 564.

mulacija zakona je poboljšana. Tako se, prema trećem izdanju udžbenika iz 1959, sadržina osnovnog ekonomskog zakona socijalizma sastoji u „neprekidnom širenju i usavršavanju proizvodnje na osnovu napredne tehnike, radi najpotpunijeg zadovoljavanja sve većih potreba i svestranog razvitka svih članova društva"[5], dok je u četvrtom, poslednjem izdanju iz 1962. učinjen dalji korak napred utoliko što se kao sredstvo širenja i usavršavanja proizvodnje pominje ne samo napredna tehnika već i socijalistička saradnja.[6] Na taj način nedostaci prvobitne formulacije ublaženi su utoliko što se kao sadržina osnovnog ekonomskog zakona ne pojavljuje opšti cilj privrednog života (zadovoljavanje sve većih potreba), već sredstvo za njegovo ostvarenje (neprekidno širenje i usavršavanje proizvodnje) i što se pored obeležja materijalno-tehničke prirode (vrsta tehnike) javljaju i društvena obeležja (socijalistička saradnja i svestrani razvitak svih članova društva). Na taj način, iako još nedovoljno, zakon je dobio, bar u opštim crtama, karakter istorijski određenog ekonomskog zakona.

Bez obzira na to što su pomenutim izmenama u definiciju osnovnog ekonomskog zakona socijalizma uneta poboljšanja, može se primetiti da specifična obeležja socijalističkih proizvodnih odnosa u ovako definisanom zakonu još imaju veoma uopšten i nedovoljno određen karakter. Kada je reč o neprekidnom širenju i usavršavanju proizvodnje na osnovu napredne tehnike i o socijalističkoj saradnji kao sredstvu za ostvarenje cilja privređivanja (zadovoljenje stalno rastućih potreba), izloženo shvatanje ne ukazuje na to da se kao ekonomska osnova za proširenje proizvodnje pojavljuje socijalistička akumulacija, kako u tom pogledu ističe M. Samardžija: „Ekonomsko sredstvo za ostvarenje proširene socijalističke proizvodnje je socijalistička akumulacija. Njena ekonomska — materijalna i društvena — sadržina se izražava mnogo kompleksnije kroz ciljeve proizvodne i privredne politike socijalističkog društva. Ti proizvodno-politički ciljevi ne mogu se izražavati samo u proširenju proizvodnje na bazi napredne tehnike, jer je takav razvoj bio karakterističan i za kapitalističko društvo... Ono što karakteriše socijalizam danas jesu njegovi konkretni zadaci socijalističkog privrednog razvoja, koje on savlađuje kroz likvidiranje zaostalosti proizvodne baze i izgradnju socijalističkih proizvodnih odnosa.[7]"

Da bi se definisao osnovni ekonomski zakon socijalizma, dakle, mora se utvrditi specifičan istorijski cilj privređivanja, koji u njemu predstavlja pokretački motiv proizvodnje, i način na koji se formiraju sredstva proširene reprodukcije koja su s tim ciljem neposredno u vezi. I za jedno i za drugo neophodna je političko-ekonomska analiza socijalističkih proizvodnih odnosa, pre svega analiza delatnosti osnovnog

[5] *Politička ekonomija*, udžbenik, III izd., na ruskom, Moskva, 1959, str. 450.

[6] *Politička ekonomija*, udžbenik, IV izd., na ruskom, Moskva, 1962, str. 437.

[7] M. Samardžija, *O zakonu vrednosti, planu i osnovnom ekonomskom zakonu socijalizma*, „Naša stvarnost", br. 12/1959, str. 650.

privrednog subjekta — socijalističkog preduzeća, jer je čitavo dosadašnje istorijsko iskustvo pokazalo da se ti odnosi razvijaju u uslovima robne privrede. Zato početna ćelija analize ne može biti ni pojedinac — jer njegov rad ne egzistira samostalno, već samo kao deo udruženog rada većeg broja proizvođača, ni društvo kao celina — jer se ono ne pojavljuje kao mehanička celina niti je unutar sebe neizdiferencirano u meri koja bi opravdavala zanemarivanje unutrašnje (društvene) podele rada, iz koje i izrastaju samostalne funkcije, relativno osamostaljeni interesi i nesumnjivo različiti privredni subjektiviteti. Drugim rečima, kako je još pre deceniju napisao M. Korać: „Pošto je u uslovima socijalističke robne proizvodnje socijalističko proizvodno preduzeće (fabrika), odnosno njegov radni kolektiv, istovremeno proizvođač, upravljač i prvi prisvajač rezultata rada koje je svojim radom stvorio, ono je i osnovna ćelija društvenog procesa proizvodnje u kojoj je trebalo tražiti unutrašnje pokretačke snage koje obezbeđuju samostalno funkcionisanje celokupnog sistema socijalističke robne proizvodnje.“[8]

Imajući u vidu sve ove momente, kao osnovne teorijske karakteristike socijalističkog privrednog sistema, bar onakvog kakav se u Jugoslaviji zamišlja i gradi, javljaju se:

a) društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju,

b) robni karakter delatnosti socijalističkih preduzeća,

c) samoupravljanje shvaćeno u najširem smislu kao upravljanje delatnošću preduzeća od strane proizvođača i

d) raspodela prema radu, odnosno rezultatima rada.

U sistemu koji se zasniva na ovakvim premisama dohodak objektivno postaje osnovni cilj, pokretački motiv proizvodnje, iz prostog razloga što upravo on predstavlja „proizvod“, rezultat rada preduzeća. Ako, naime, proizvod preduzeća ne posmatramo u naturalnom obliku, već vrednosno, onda je njegov rezultat rada jednak razlici između vrednosti prisvojene prodajom proizvedenih i izvršenih usluga, s jedne strane, i vrednosti utrošenih proizvoda i usluga drugih preduzeća, s druge, a to i jeste dohodak. Tako shvaćen dohodak mora biti specifičan istorijski cilj udruženih socijalističkih proizvođača jer predstavlja izvor ne samo njihovih ličnih dohodaka već i izvor akumulacije na kojoj se zasniva proširenje materijalne osnove preduzeća i ukupna proširena društvena reprodukcija. Zato je razumljivo što se u rezoluciji Drugog kongresa samoupravljača o izgradnji dohodovnih odnosa i politici dohotka polazi od konstatacije: „Dohodak i dohodovni odnosi su se potvrdili kao *nužni oblik ostvarivanja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u uslovima robne privrede.* U tim se odnosima radnik u udruženom radu afirmiše kao stvaralačka snaga i racionalni nosilac razvoja proizvodnih snaga i porasta svog i društvenog standarda.“[9]

---

[8] M. Korać, *Teze za teoriju socijalističke robne proizvodnje*, „Socijalizam“, br. 1/1961, str. 36—37.

[9] *Drugi kongres samoupravljača*, Rezolucija o izgradnji dohodovnih odnosa i politike dohotka.

Imajući u vidu sve ove momente, zakon dohotka se i može smatrati osnovnim ekonomskim zakonom socijalizma jer izražava obe dimenzije po kojima se osnovni ekonomski zakon definiše i u drugim privrednim sistemima, odnosno načinima proizvodnje — specifičan istorijski cilj privređivanja i način obezbeđenja sredstava za akumulaciju. U tom smislu zakon dohotka za socijalizam ima isto značenje kao zakon viška vrednosti za kapitalistički način proizvodnje jer je višak vrednosti ne samo neposredni cilj kapitalističke proizvodnje već i izvor kapitalističke akumulacije, a time i osnova društvene reprodukcije u njenom kapitalističkom obliku. To ističe i Marks kad konstatuje da „proizvodnja viška vrednosti ili pravljenje profita jeste apsolutni zakon ovog načina proizvodnje“[10]. U tom smislu lišena su svakog osnova nekada vladajuća, a i danas veoma raširena shvatanja po kojima osnovni ekonomski zakon kapitalizma čini zakon vrednosti.

U marksističkoj ekonomskoj teoriji, uključujući i našu, zakon dohotka nije opšteprihvaćen u svojstvu osnovnog ekonomskog zakona socijalizma, delom zato što se savremena socijalistička praksa još ne zasniva na samoupravljanju, a delom zato što se analiza te prakse ne zasniva na pojmovnom sistemu koji uključuje osnovni ekonomski zakon.[11] Bez obzira na to, globalno društveno-ekonomsko značenje dohotka kao pojave samoupravne socijalističke robne privrede ne može se ni osporiti ni ignorisati. Jer dohodak nije prosto jedna iz mnogih kategorija raspodele ili jedna od alternativa socijalističkog privrednog sistema, najmanje je neka kalkulativna veličina koja se proizvoljno može uvesti u privrednu praksu ili isključiti iz nje. Ukoliko je privreda o kojoj je reč robna, ukoliko se zasniva na društvenoj svojini i samoupravljanju, dohodak se nameće kao zakonita, logična posledica. I obrnuto, tamo gde njih nema, ne može biti ni dohotka. U primarnoj jedinstvenosti dohotka ekonomski je izraženo ono što u biti proizvodnih odnosa socijalizam čini istorijskim sistemom koji predstavlja ne samo negaciju kapitalizma već i novi društveni sistem — sjedinjavanje funkcije proizvodnje (rada) s funkcijom upravljanja proizvodnim (radnim) procesima u društvu. Zato prigovor da je dohodak, budući da ne zavisi samo od radne snage već od većeg broja drugih činilaca, amorfan, koliko god relevantan sa stanovišta politike raspodele, ni najmanje ne dovodi u pitanje društveno-ekonomski značaj dohotka jer se i u politici raspodele dohotka mora poći od njega kao celine, kao integralnog, a ne amorfnog dohotka.[12]

---

[10] K. Marks, *Kapital*, tom I, ćir., Beograd, 1947, str. 514.

[11] Do shvatanja o zakonu dohotka kao osnovnom ekonomskom zakonu socijalizma došao sam tokom rada na doktorskoj disertaciji *Uzroci robne proizvodnje u socijalizmu* („Naučna knjiga“, Beograd, 1966) i prvi put ga izložio u već pomenutom članku o zakonu prosečnog dohotka kao istorijskom obliku delovanja zakona vrednosti u socijalizmu („Gledišta“, br. 4/1967). Celine radi treba reći da zakon dohotka ne nazivaju osnovnim ekonomskim zakonom socijalizma ni svi zastupnici koncepcije dohodne cene.

[12] Na ovaj momenat ukazuje M. Samardžija: *Društvene pretpostavke za funkcionisanje i dalju izgradnju samoupravne robne privrede*, u zborniku

Svi navedeni momenti ukazuju da je dohodak shvaćen kao razlika između prihoda radne organizacije formiranog prodajom roba i usluga na tržištu i ukupnih materijalnih troškova kao zbira tržišne vrednosti utrošenih sredstava za proizvodnju sastavno i bitno obeležje samoupravne privrede. U tom smislu mnogi ekonomisti, kao, na primer, M. Samardžija, sticanje rezultata rada u obliku dohotka svrstavaju u isti red s napred navedenim obeležjima samoupravne robne privrede, proglašavajući ga time za jedno od osnovnih obeležja položaja čoveka u samoupravnom društvu:

„U našoj teoriji opšte je prihvaćeno da su osnovne komponente koje određuju društveni i ekonomski položaj radnog čoveka u samoupravnom društvu:

1) postojanje društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju;

2) samoupravna organizacija udruženog rada na svim nivoima, od radne jedinice do društva u celini;

3) robni odnosi kao oblik ekonomskog povezivanja samoupravno organizovanih privrednih subjekata; i

4) sticanje rezultata rada u vidu dohotka samoupravne organizacije udruženog rada i njegova raspodela na principu „svakome prema radu“.“[13]

Bez obzira što u teoriji dohodak još nije opšteprihvaćen, kako tvrdi M. Samardžija, ipak je istina da se sve manje osporava i da ga kao realnost društvene prakse prihvataju i oni čija koncepcija socijalističke privrede ne polazi od njega. Ako je pak reč o opštoj orijentaciji razvoja privrednog sistema Jugoslavije, njegovo prihvatanje ne podleže sumnji jer je najnovijim amandmanima uključen u ustavne norme Jugoslavije:

„Ostvareni ukupan dohodak u osnovnoj organizaciji udruženog rada predstavlja materijalnu osnovu prava radnika da odlučuje o uslovima svog rada i o raspodeli dohotka i da stiče lični dohodak u skladu sa načelom raspodele prema radu i sa porastom produktivnosti njegovog i ukupnog društvenog rada“ (amandman XXI, tačka 1, stav 5).

U istom smislu, neposredno pre toga, Drugi kongres samoupravljača zaključio je:

„Osnov i materijalni okvir u kojem se ostvaruju ekonomski odnosi u udruženom radu su rezultati toga rada izraženi u dohotku koji se ostvaruje na tržištu.“

Sa većom ili manjom razlikom u formulacijama, ovi stavovi mogu se naći i u drugim političkim dokumentima o privrednom sistemu usvojenim tokom poslednje dve-tri godine.

Načelno prihvatanje dohotka, sasvim razumljivo, ne bi smelo biti razlog da se on idealizuje, odnosno da se veruje da sistem dohotka spontano vodi optimalnim rešenjima u svim sferama privrednog i društvenog života. Ako je sredinom šezdesetih godina i bilo izvesnih iluzija u tom smislu, odnosi koji su se formirali od 1967. pa nadalje jasno

Problemi i pravci daljeg razvoja samoupravnog privrednog sistema, Institut za ekonomiku investicija, Beograd, 1970, str. 31.

[13] Isto, str. 8—9.

su pokazali da se sistem dohotka mora dalje razvijati i u mnogim sferama dopunjavati određenom društvenom politikom raspodele dohotka. Pri svem tom, međutim, u analizi iskustava iz funkcionisanja sistema dohotka neophodno je razlikovati probleme koji uvek nastaju kada se jedna teorija pretače u društvenu akciju (politiku), iz razloga koji stvarnost čine različitom od svake teorije kao njenog pojednostavljenog izraza, od problema koji nastaju zbog prisustva elemenata koji ne pripadaju sistemu dohotka. Iako je u stvarnom životu između jednih i drugih ponekad teško povući crtu, implikacije jednih i drugih za politiku dohotka sasvim su različite. Dok prvi svojim prisustvom zahtevaju da se sistem dohotka razvija i dograđuje, drugi predstavljaju njegovo realno ograničenje, koje se do izvesne mere može tolerisati, ali koje svojim širenjem može ugroziti čitav sistem.

PROBLEMI FUNKCIONISANJA SISTEMA DOHOTKA

Iako je sistem dohotka u toku čitave prošle decenije dobijao punu podršku u svim značajnijim političkim dokumentima, istovremeno su na račun društvene prakse u oblasti raspodele izricane značajne kritičke primedbe. Navešćemo samo neke od njih:

„U tržišnim odnosima — rečeno je u Smernicama Predsedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ iz 1968. — još nisu dovoljno i na odgovarajući način utvrđeni objektivni uslovi sticanja dohotka i razrađeni instrumenti i mehanizmi koji obezbeđuju doslednjiju raspodelu prema radu. Stoga ima velikih razlika u dohocima i ličnim dohocima između pojedinih grana delatnosti i grupacija koje nisu zasnovane na rezultatima rada, već na dohotku u kojem su sadržani elementi rente, ekstradohotka, monopolskog položaja itd. Takve pojave narušavaju realne odnose u društvenoj reprodukciji, izazivaju u socijalnom i ekonomskom smislu neopravdane razlike i rađaju političke probleme.“[14]

Slična konstatacija izrečena je i na I konferenciji SKJ dve godine kasnije: „Iako je u mnogim dokumentima zapisano da je neophodno, pored slobodnog odlučivanja o raspodeli dohotka u radnim organizacijama, društveno dogovaranje radi utvrđivanja objektiviziranih kriterija za raspodelu ličnih dohodaka i akumulacije — nije ništa bitno učinjeno da se realizuju zaključci o tome. Posledica toga je stihijni odnos u raspodeli dohotka i brojni problemi i razlike među granama i grupacijama i među različitim kategorijama radnika. Time smo bili lišeni jednog od bitnih faktora savremenog regulisanja privrede — politike dohotka. To je, dakako, usporilo i rešenja vezana za fiskalnu politiku.“[15]

Svi ovi momenti naveli su E. Kardelja da u nedavno objavljenom radu *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi* ovu oblast takođe veoma kritički oceni: „Ako ispitujemo na čemu je samoupravljanje položilo ispit, a na čemu nije, ili, pravilnije rečeno, gde

[14] Izjava druga Tita..., GK SK Beograda, Beograd, jun 1968, str. 11—12.
[15] *Konferencija SKJ,* knj. 2, „Komunist“, 1970, str. 32.

je ono uspelo da se afirmiše, a gde nije, mislim da neću preterati ako kažem da je najviše promašaja bilo učinjeno upravo u oblasti društveno-ekonomskih odnosa koji su nastali na osnovu samoupravnog sticanja i raspolaganja dohotkom formiranim preko primarne raspodele na tržištu i u sferi prometa društvenog kapitala" dodajući odmah zatim: „Doduše, ti su promašaji više posledica toga što se razvoj proizvodnih snaga u nas predugo zasnivao pre svega na državno-svojinskim oblicima i državnoj intervenciji umesto da i sfera proširene reprodukcije bude postavljena na samoupravne osnove."[16]

Specifičnu potvrdu ovih kritičkih primedaba dala su i pripremna istraživanja društvene prakse radi regulisanja namenske raspodele dohotka. Prema rezultatima tih istraživanja granični međugrupacijski rasponi ostvarenog neto dohotka po radniku u SR Srbiji iznosili su 1969. godine 14,3 : 1, a kod lične potrošnje po uslovnom radniku 6,4 : 1. Relativan značaj ovih podataka znatno se smanjuje ako se ima u vidu da su u pitanju *granične razlike*, dok su one u preovlađujućem delu privrede SR Srbije iznosile znatno manje: 3,8 : 1 u neto dohotku po uslovnom radniku i 3,1 : 1 u ličnim dohocima po uslovnom radniku.[17] I pored toga, međutim, kao razlike koje se javljaju u odnosu na istu jedinicu mere — uslovnog radnika — ove razlike teško se mogu opravdati.

Postavlja se, samo po sebi, pitanje: da li ocene koje su napred navedene i podaci kojima su potkrepljeni demantuju ili bar dovode u pitanje ranije teorijsko i idejno-političko opredeljenje za sistem dohotka? Da bi se na ovo pitanje odgovorilo, neophodno je objasniti otkuda takve razlike i kakvo je njihovo društveno-ekonomsko značenje.

U objašnjavanju njihovog porekla najčešće se ukazuje na uslove privređivanja, dohotke koji ne potiču od rada, sekundarnu raspodelu, odnos ličnih dohodaka i akumulacije i odnose samih ličnih dohodaka.[18]

Uslovi privređivanja i sistem dohotka

Pošto dohodak radne organizacije predstavlja ne samo izvor ličnih dohodaka zaposlenih u njoj već i osnovu njene egzistencije kao celine, za funkcionisanje sistema dohotka od primarnog su značaja uslovi pod kojima se on stiče. Među ekonomistima teoretičarima, kao i među privrednicima, zbog toga danas postoji puna saglasnost da stvaranje jednakih ili bar ujednačenih uslova privređivanja predstavlja jedan od ključnih problema jugoslovenske privrede. To je i razumljivo ako se ima u vidu da okolnosti koje pojedine radne organizacije dovode u privilegovan ili diskriminisan položaj, olakšavajući ili otežavajući im sticanje dohotka, deformišu i sistem dohotka u celini.

---

[16] E. Kardelj, u zborniku *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji*, „Radnička štampa", Beograd, 1972, str. 50.

[17] M. Korać, D. Marsenić, *Politika dohotka u oblasti namenske raspodele*, „Gledišta", br. 7—8/1971, str. 1142—1145.

[18] Neka od ovih pitanja razmatrao sam u radu *Ekonomska struktura društva, elementi socijalističke ekonomije* (Radnički univerzitet „Đuro Salaj", Beograd, 1970, str. 193—220), odakle i potiče jedan deo stavova koji su ovde izlažu.

Saglasnost o značaju jednakosti ili bar ujednačenosti uslova privređivanja, međutim, nije dovoljna da se to postigne jer je i danas veoma sporno ne samo šta sve ulazi u uslove privređivanja već i šta se podrazumeva pod jednakim uslovima privređivanja. Zato pre nego što o nekim od njih bude konkretnije reči treba otkloniti mogućnost idealizacije ili pogrešnog tumačenja ovog zahteva. Idealizacija se sastoji u tome što se ponekad veruje da je moguće formirati takve odnose u kojima će dohodak i lični dohoci po radniku biti potpuno jednaki, tako da se traganje za usavršenjima u sistemu dohotka shvata kao traganje za nekim socijalističkim perpetuum mobile koji će se ne samo neprestano kretati već će i podjednako razvijati sve delove privredne strukture. Takav sistem, međutim, ne postoji, a svaki pokušaj da se društvena stvarnost ukalupi u neki model takve vrste morao bi pre ili kasnije dovesti do konzerviranja ili do krupnih deformacija proizvodne strukture onemogućavajući, istovremeno, da se ona prilagođava društvenim potrebama i tehničkom razvoju.

Međutim, čak i kad bi izjednačavanje dohodaka bilo moguće, veliko je pitanje da li bi bilo poželjno, i to u dvostrukom smislu. Prvo, zahtevi socijalističke raspodele prema radu, i onda kada se ona svodi na raspodelu prema živom radu, isključuju mogućnost jednakog dohotka i ličnih dohodaka po uslovnom ili bilo kom *istom radniku* jer bi to inače bila raspodela prema *pretpostavljenom* a ne *efektivno utrošenom* radu. A raspodela koja polazi od pretpostavljenog rada (formalne kvalifikacije, radni staž i slično), a ne od stvarno utrošenog rada i njegovih rezultata, kako i istorijsko iskustvo pokazuje, *zakonito rađa uravnilovku*. I drugo, tržišni oblik realizacije raspodele prema radu ne samo što ne dopušta jednak dohodak po uslovnom radniku već *pretpostavlja razlike* kao ekonomski oblik podsticanja tehničkog i privrednog razvoja. Težnja da se obaranjem sopstvene cene koštanja ispod društvene, odnosno regulativne prisvoji natprosečni dohodak, odnosno, kao razlika između njega i prosečnog dohotka, ekstradohodak, sastavni je deo tržišne privrede. Težiti sistemu u kome bi se ukinuo svaki ekstradohodak, stoga, ne odričući da su izvesni oblici ekstradohotka neprihvatljivi za socijalističko društvo, bilo bi isto što i težiti da se ukine sama robna privreda. Zato je E. Kardelj u pravu kada zaključuje: „Sve dok tržište ostaje tržište, treba računati s tim da će dohodak radne organizacije, osnovne organizacije udruženog rada ili bruto dohodak po radniku normalno biti veći u delatnostima sa višim organskim sastavom faktora proizvodnje, to jest u organizacijama u kojima je opremljenost rada savremenom tehnikom i tehnologijom veća, pa zbog toga u njima i produktivnost ljudskog rada može biti viša i pri relativno manjem živom radu i zalaganju. Jer, ako bi tržište delilo dohodak prema „individualnom kvantumu rada“, a prestalo da ga deli prema društveno prosečnom, ono više ne bi ni bilo tržište. Za raščišćavanje ovih pitanja nije bitno u čemu se naše tržište razlikuje od kapitalističkog tržišta, već je bitno u čemu je njegova sličnost sa njim.“[19]

---

[19] E. Kardelj, nav. delo, str. 51.

Izloženi zaključci pružaju osnovu da se ne samo kritički ocene pojedina tumačenja jednakosti uslova privređivanja već i utvrdi stvarno značenje koje taj zahtev može imati u uslovima samoupravne robne privrede. Kada je prvo u pitanju, iako ne postoji mogućnost da se u okviru ovakvog rada ispituju različita tumačenja jednakosti uslova privređivanja, neophodno je ukazati na stvarno značenje jednog od najčešćih među njima. Ono se sastoji u tome što se smatra da su razlike u visini dohotka ili ličnih dohodaka po uslovnom radniku same po sebi dovoljan dokaz da su uslovi nejednaki. Takav sud je, kako smo videli, u *osnovi netačan* jer te razlike mogu poticati i iz različitog zalaganja ili drugih svojstava samih proizvođača, pa time stvarne odnose u većoj ili manjoj meri deformiše. Društveni odnosi se zbog toga postavljaju na glavu kada se taj sud uzme kao *potpuno tačan*, i to sa obrnutim smerom zavisnosti — tako što se smatra da će uslovi privređivanja postati jednaki ako svaka grupacija ili grana prisvaja po uslovnom radniku jednak dohodak. Time se, u stvari, krug zatvara, dobija se čist circulus vitiosus. Pošto nemamo siguran kriterijum po kojem utvrđujemo osnovanost razlika u dohotku, a jednakost smatramo neophodnom, uslove privređivanja treba da krojimo tako da svi dobiju jednak dohodak! Drugim rečima, jednakim dohotkom opravdavamo jednak dohodak. Kakve su, odnosno kakve bi bile, stvarne posledice takve politike, pokazao sam napred.

Iz svega što je rečeno jasno je da zahtev za jednakošću uslova privređivanja treba defetišizovati. Budući da vrednosno, odnosno tržišno sameravanje individualnih kvantuma radova znači jednaku (prosečnu) meru za *različite* radove, stvarna i potpuna jednakost nisu moguće. Umesto zahteva za jednakošću uslova privređivanja, stoga, treba istaći ono što jeste stvarna potreba — zahtev za objektivizacijom i ravnopravnošću uslova privređivanja na principima koji proističu iz datog privrednog sistema kao sistema samoupravne robne privrede. Jedino tako može se sprečiti ili bar suzbiti arbitrarnost u određivanju i menjanju uslova privređivanja koja preko noći preliva enormne mase nacionalnog dohotka pretvarajući do juče nerentabilne grane u rentabilne i visoko akumulativne i obrnuto, lišavajući i jedne i druge svake volje da bilo kakvim trajnijim programiranjem svoje aktivnosti unaprede svoju radnu organizaciju, privrednu delatnost ili region. Za Jugoslaviju je jedino u objektivizaciji uslova privređivanja izlaz iz situacije koja se održava više od jedne decenije, u kojoj, kako tvrdi M. Samardžija, „ni pre ni posle 1965. godine voluntarizam administracije u određivanju ekonomskih uslova privređivanja nije izgubio realno značenje“[20].

Iako se bez posebne analize ne može razviti šta sve taj zahtev obuhvata, tri sfere moraju ipak biti makar pomenute jer je njihov uticaj na sticanje dohotka odlučujući.

Prvu čini *sistem i politika cena*. Značaj cena je nesporan jer dohodak predstavlja razliku između umnoška proizvoda i usluga radne organizacije i njihovih cena, s jedne strane, i umnoška proizvoda i usluga koje

[20] M. Samardžija, delo navedeno u belešci 12, str. 18.

ona troši, s druge. Zato normalno funkcionisanje sistema dohotka pretpostavlja pre svega *normalne odnose u cenama*. Bez obzira što je zbog poznatih razlika u shvatanju normalne cene socijalističke privrede značenje toga zahteva još vrlo sporno, nekoliko momenata već danas može se smatrati izvesnim. Pre svega, to znači *veći uticaj tržišta i slobodnije kretanje roba i usluga na čitavoj teritoriji zemlje* jer jedino tako postaju neodržive različite regionalne i lokalne arbitrarnosti. U tom pogledu tržište se javlja kao specifičan oblik društvene racionalnosti, bar time što objedinjavanjem svih parcijalnih iracionalnosti koje nosi u sebi pruža mogućnost njihove konfrontacije i društvenog ponderisanja. Zahtev za normalnim odnosima u cenama, zatim, znači *eliminisanje bitnih razlika u režimima cena* i oslobađanje sistema i politike cena funkcija koje tamo očigledno ne spadaju. U situaciji kada se jedan deo cena formira slobodnom igrom ponude i tražnje, a drugi drži zamrznut ili se menja tek s vremena na vreme, uslovi sticanja dohotka nisu ni objektivni ni ravnopravni jer su oni koji mogu slobodno formirati svoje cene očigledno povlašćeni. Takva praksa ne može se opravdati nikakvim razlozima, najmanje socijalnim, kako je veoma često, pa i danas, slučaj. Ukoliko je društvo, na primer, odlučno u nameri da zaštiti životni standard radnih ljudi s nižim primanjima, takva namera ne može biti opravdanje da se cene poljoprivrednih proizvoda drže zamrznute jer nema nikakvog razloga da teret ostvarenja tog socijalno opravdanog zahteva snose samo radni ljudi iz ove privredne delatnosti. Zahteve socijalne politike treba rešavati merama koje su njoj prilagođene, a ne mešati ih s privrednim sistemom i ekonomskom politikom jer tada neće biti ni uspešne ekonomske ni zdrave socijalne politike. Najzad, sistem i politika cena, u celini posmatrano, morali bi imati neophodnu *trajnost i stabilnost*. Pošto su izvesna odstupanja od opšteg režima neophodna — zbog odnosa s inostranstvom, radi stimulisanja određenih delatnosti i slično, o čemu će biti više reči — sistem i politika cena treba da svojim trajanjem od najmanje 5—6 godina pruže uslove i podsticaj da se planiranjem razvoja, povećanjem proizvodnosti rada, delimičnom ili potpunom preorijentacijom proizvodnje dohodak povećava *u granicama datog sistema i politike*. Menjanje odnosa cena iz godine u godinu, u poslednje vreme gotovo iz meseca u mesec, ne pruža mogućnost ni za kakvo unapređenje delatnosti, destimuliše svaki napor za napredak i upućuje na ponašanje koje se ponegde može uporediti s prvobitnom akumulacijom kapitala. U ovom kontekstu *održanje porasta opšteg nivoa cena u tolerantnim granicama* takođe predstavlja bitnu pretpostavku uspešnog funkcionisanja sistema dohotka.

Drugu oblast od bitnog značaja za objektivizaciju uslova privređivanja čine *ekonomski odnosi s inostranstvom*, i to u dvostrukom smislu. Zbog ograničenosti jugoslovenskog privrednog prostora, raspoloživih resursa i apsorpcione moći tržišta, kao i zbog različitih i ponekad protivrečnih interesa pojedinih delatnosti i regiona, uključujući i republike i pokrajine, izvestan stepen uticaja svetskog tržišta na unutrašnje privredne tokove predstavlja nesumnjiv kriterijum za objektivizaciju međusobnih odnosa cena, utoliko pre što je stepen uvozne, odnosno iz-

vozne zavisnosti kod raznih delatnosti dosta različit. Zato je, uprkos izvesnih slabosti takvog izbora, opredeljenje za svetsku cenu kao osnovu politike cena za Jugoslaviju po svoj prilici nužno i osnovano. Neophodnost zaštite od krupnih oscilacija na svetskom tržištu, pogotovo što se ono nalazi pod dominantnim uticajem nekoliko najrazvijenijih zemalja, s druge strane, zahteva izvesnu diferencijaciju uslova pod kojima se pojedine privredne delatnosti povezuju s međunarodnim privrednim tokovima. Zato se, pored realnog kursa, odnosno, u krajnjoj liniji, konvertibilnosti dinara, kao pretpostavka za objektivne uslove privređivanja nameće i odgovarajuća carinska zaštita jednih i različiti oblici podsticanja na izvoz drugih proizvođača. I jedno i drugo, međutim, neposredno utiče na uslove sticanja dohotka, pogotovo ako su carinska zaštita ili izvozni podsticaji preveliki ili od grane do grane bitno različiti. Kako izaći iz takve situacije, odnosno kako i pred tako protivrečnim zahtevima očuvati objektivnost i ravnopravnost uslova privređivanja?

Odgovor na ovo pitanje, kao i u pogledu neophodnih odstupanja od jedinstvenih kriterijuma cena, upućuje na *jedinstvenu razvojnu politiku* kao bitnu pretpostavku objektivnosti i ravnopravnosti uslova privređivanja. Postojanje takve politike, naime, nije značajno samo za prevladavanje ograničenih informacija koje tržište pruža u pogledu budućih društvenih potreba i uspešnije uključivanje jugoslovenske privrede u međunarodnu podelu rada. Ono je, isto tako, značajno i za sprečavanje krupnih i neočekivanih razlika u uslovima sticanja dohotka. Pošto su izvesna odstupanja nužna, za sve učesnike u privrednom životu, i za one kojima olakšavaju sticanje dohotka i za one kojima ga otežavaju, neuporedivo je povoljnije ako su im ta odstupanja unapred poznata jer se time takođe mogu uključiti u planiranje sopstvene delatnosti i tako velikim delom prestati da budu odstupanja. Jedinstvena razvojna politika, *pod uslovom da je dogovorno i zajednički utvrđena i podržana odgovarajućim merama ekonomske politike,* istovremeno je najbolji i najefikasniji način izražavanja socijalističke solidarnosti, prvo, time što se zasniva na slobodno izraženoj saglasnosti svih zainteresovanih i, drugo, time što ima unapred određene granice, tako da oni koje treba pomoći ne mogu jednostavno podnositi račune za svoje nepodmirene rashode, već moraju sami poneti odgovornost i za njihovu visinu i za napore neophodne da se u datim, olakšanim, uslovima obezbedi dohodak neophodan za njihovo pokrivanje.

Sve u svemu, kada su u pitanju uslovi privređivanja, čini se da nije potrebno ništa drugo do obnoviti stavove koje je u tom pogledu na Devetom kongresu izložila u svom izveštaju Komisija za razvoj društveno-ekonomskih odnosa pošto oni nisu dovoljno istaknuti u kongresnoj rezoluciji o socijalističkom razvoju Jugoslavije na osnovama samoupravljanja. „Problematika uslova rada i sticanja dohotka, odnosno uslova privređivanja — rečeno je tom prilikom — bila je predmet razmatranja mnogih učesnika. Oni su tražili *da se što više objektiviziraju uslovi sticanja dohotka, da stvarna produktivnost rada i dobro poslovanje budu merilo za njegovo sticanje i raspodelu.* Isticana je neophodnost da se pri tome uvažava potreba za što širim uključivanjem

naše privrede u svetsku, kao i neophodnost da se razradi konzistentna dugoročna razvojna politika, na šta bi se oslanjala politika cena, zaštita domaće proizvodnje i druga sredstva ekonomske politike kojima se utiče na položaj pojedinih delatnosti"[21] *(kurziv — A. V.)*.

Dohoci koji ne potiču od rada

Jedan od najčešćih prigovora koji se ističe na račun sistema dohotka jeste da dohodak predstavlja amorfnu veličinu koja ne potiče samo od rada već i od niza drugih činilaca. Da takav prigovor ne ukida nužnost da se u samoupravnoj robnoj privredi pođe od integralnog dohotka, bilo je reči ranije. Kakvo je onda stvarno njegovo značenje i koliki je njegov domašaj?

Najpre treba reći da se ovim prigovorom sistemu dohotka pripisuje više stvari nego što tome ima mesta. Od većeg broja činilaca ne zavisi samo dohodak već i svaka masa proizvoda koja dolazi na jedinicu vremena, odnosno veličina vremena na jedinicu proizvoda. Posmatrani kao celina, ti činioci predstavljaju proizvodnu snagu rada, a to su — poznato je još iz *Kapitala* — prosečan stupanj umešnosti radnika, stupanj razvitka nauke i njene tehnološke primenljivosti, organizacija rada, masa i kvalitet sredstava za proizvodnju, prirodni uslovi.[22] Ono što se, međutim, često gubi iz vida jeste da ti činioci deluju čim se, stimulativnosti radi, *raspodela prema radu* organizuje kao *raspodela prema rezultatima rada,* za koju se opredeljuju i oni koji ne prihvataju sistem dohotka, odnosno koji ističu prigovor o amorfnom karakteru dohotka. Time, u stvari, otkrivamo da se ispod tog prigovora krije krajnje suženo, bolje reći ograničeno, shvatanje rada u kome se rad posmatra nezavisno od uslova pod kojima se vrši, iako među činiocima koji ulaze u proizvodnu snagu rada postoji tesna uzajamna uslovljenost. Jer, čak i ako se prihvati da uticaj sredstava za proizvodnju i prirodnih uslova ne zavisi od rada — što takođe nije sasvim tačno — izvesno je da se organizacija rada i razvitak nauke i njene tehnološke primenljivosti ne mogu tretirati kao nezavisni od rada, pa time i kao izvori dohodaka koji ne potiču od rada. U osnovi takvog shvatanja rada i izvora dohotka, u stvari, krije se istorijski potpuno prevaziđeno izjednačavanje rada s manuelnim radom, kojem čitav socijalistički svet, pa i naše društvo, treba da zahvali za svoj nedovoljno brz tehnički razvoj. Da takvo shvatanje ne može da se dovede u sklad s Marksovim shvatanjem rada, najzad, pokazuje i to što je on sintetički izraz svih navedenih činilaca nazvao *proizvodnom snagom rada* ukazujući time da je upravo rad činilac koji ih homogenizuje i povezuje u jedinstvenu celinu. Iz tih raz-

---

[21] *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije,* „Komunist", Beograd, 1969, str. 122.

[22] „Proizvodnu snagu određuju razne okolnosti, između ostalog prosečan stupanj umešnosti radnika, stupanj razvitka nauke i njene tehnološke primenljivosti, društvena organizacija procesa proizvodnje, obim i delotvornost sredstava za proizvodnju i prirodne okolnosti" (K. Marks, *Kapital,* tom I, nav. izd., str. 8).

loga, ako se sistemu dohotka u ovom pogledu nešto treba da pripiše, tada to može biti samo *tržišno izražavanje rezultata rada,* uključujući i potenciranje razlika i odstupanja društveno priznatog od stvarno uloženog rada do kojih tom prilikom dolazi, a ne i sintetičko — što je adekvatniji izraz nego amorfno — izražavanje činilaca koji konstituišu proizvodnu snagu rada.

Imajući u vidu izložene momente, kada se govori o izvorima ili, bolje reći, faktorima dohotka koji ne potiče od rada, onda objektivna analiza vodi zaključku da se tu mogu ubrojiti pre svega monopolske situacije na tržištu i, do određene mere, prirodni uslovi i raspoloživa sredstva za proizvodnju. Pošto će o sredstvima za proizvodnju biti više reči u III delu, razmotrićemo samo preostala dva izvora, odnosno faktora.

Korišćenje prirodnih izvora natprosečnih kvaliteta nesumnjivo se može javiti kao faktor koji potencira proizvodnost rada i na taj način biti izvor dohotka koji se ne može pripisati radu. Ekstradohodak koji se tim putem formira ima karakter diferencijalne rente, tako da potreba njegovog izlučivanja iz dohotka radne organizacije teorijski nije sporna. Praktična iskustva u vezi s primenom takvog stava, međutim, nisu dala naročite rezultate, sem u individualnoj poljoprivredi, gde visina poreza varira s obzirom na visinu katastarskog prihoda, tako da se jedan deo rente unapred oduzima. Pre desetak godina u sistemu raspodele ukupnog prihoda radnih organizacija postojao je još jedan instrument sličnog značenja — rudnički doprinos, ali je ubrzo napušten jer su sredstva kojima je trebalo podsticati geološko-istraživačke radove i u rudnicima koji su bili obavezni da plaćaju taj doprinos praktično bila veća od samog doprinosa. Iz tih razloga je preovladalo mišljenje da ekstradohodak koji potiče iz prirodnih prednosti treba ostaviti radnim organizacijama radi stimulisanja istraživanja. Takva solucija bi mogla i dalje ostati, s tim što se može razmišljati o nekoj vrsti obaveznog izdvajanja dela dohotka radnih organizacija za takve svrhe i, u slučajevima gde su ta sredstva znatnija i trajnija, o delimičnom oduzimanju tog dohotka putem poreza ili doprinosa, makar radi stimulisanja geološko-istraživačkih radova u drugim organizacijama. Jedan od razloga što ove solucije do sada nisu primenjivane verovatno je i u tome što su se delatnosti u kojima se ova vrsta dohotka javlja — uglavnom poljoprivreda i rudarstvo — u celini uzev nalazile u nepovoljnim uslovima, tako da takva vrsta opterećenja njihove delatnosti nije bila oportuna.

Sasvim drukčije stoji stvar s ekstradohotkom koji se ubire na bazi monopolskih situacija na tržištu. Iz samog pojma samoupravne tržišne privrede proističe da sistem dohotka može funkcionisati samo ako postoji određen stepen konkurencije, uključujući i mogućnost seljenja sredstava iz jedne grane u drugu, kao i iz jednog regiona u drugi. Ekonomija poznaje mnogo teorijskih uslova neophodnih za postojanje slobodne konkurencije, toliko da u punom smislu reči ona nikad nije postojala. Nezavisno od toga, međutim, iskustva drugih zemalja, kao i naše sopstveno, pokazuju da se o postojanju konkurencije kao opšteg okvira privređivanja može govoriti i kad nisu ispunjeni neki među njima ukoliko ponuda ili tražnja jednog proizvoda ili grupe proizvoda nije

pod trajnim ili dugoročnim, isključivim ili pretežnim uticajem jednog ili samo nekoliko proizvođača. Ukoliko je, pak, poslednje slučaj, formiraju se različite monopolske (monopsonske) ili oligopolske (oligopsonske) situacije, u kojima dolazi do trajnog prelivanja dohotka iz jednih delatnosti u druge u vidu monopolskog ekstradohotka.

U razvijenim tržišnim privredama takve situacije su poznate, zbog čega je u svakoj od njih razvijeno značajno antimonopolsko zakonodavstvo i intenzivno praćenje tržišnih situacija. U nas, međutim, sem krajnje uopštenih teorijskih opredeljenja, protiv monopolskih ekstradohodaka nije ništa učinjeno niti se čini da se oni suzbiju ili, tamo gde se ne mogu ukinuti, zahvate poreskim putem. Snažan politički podsticaj integracija pored različitih oblika regionalnog zatvaranja, štaviše, direktno stimuliše i delimično legalizuje različite oblike monopolske prakse lišavajući ponegde zahtev za jedinstvenošću jugoslovenskog tržišta svakog realnog značenja. Iz ovih razloga u ovoj oblasti treba što pre preduzeti mere da se najpre snimi i prouči stvarna tržišna struktura jugoslovenske privrede kako bi se utvrdili najbolji putevi za suzbijanje monopolske prakse i eliminisanje ekstradohotka koji se putem nje formira. Primeri nekoliko grana (nafta, obojena metalurgija i neke druge) ukazuju da je situacija u ovom pogledu mnogo teža nego što se to uopšte pretpostavlja.

Sekundarna raspodela

Iako sekundarna raspodela ne ulazi u uslove sticanja dohotka u užem smislu reči, njeno dejstvo na dohodak radne organizacije takvo je da se njeni instrumenti mogu izjednačiti sa njima. Pri tome je od značaja da se efekti sekundarne raspodele ne prostiru samo na one koji daju sredstva i one koji ih troše već i na ukupnu privrednu aktivnost, što se u našoj dosadašnjoj praksi najvećim delom gubilo iz vida. Jugoslovenska praksa sekundarne raspodele, naime, do sada se nalazila pod prevashodnim uticajem zahteva da se obezbede dovoljna sredstva za budžetsku i opštu potrošnju, dok su drugi efekti imali drugorazredno mesto. Poslednjih godina relativan značaj opšte potrošnje u užem smislu reči (zdravstvo, penzijsko osiguranje, prosveta, nauka itd.) je u nesumnjivom opadanju, što se ne bi moglo reći i za budžetsku potrošnju, koja pokazuje konstantno višu stopu rasta od rasta nacionalnog dohotka. Otuda bi u dogradnji sekundarne raspodele koja je u toku trebalo imati u vidu još najmanje tri funkcije sekundarne raspodele.

Ukupna zahvatanja iz privrede, pre svega, *moraju biti usklađena ne samo s ukupnim već i s raspoloživim dohotkom radnih organizacija.* U tom smislu i stalnost obaveza prema društvenoj zajednici bez obzira na uspešnost poslovanja radnih organizacija, odnosno prioritetan karakter obaveza prema društvenoj zajednici nije samo svojevrsna privilegija, izraz podređene pozicije koju privreda ima prema administraciji i drugim društvenim delatnostima već i oslobađanje državnih organa i tih delatnosti od obaveza da svojim aktivnim učešćem doprinose realiza-

ciji dohotka, odnosno opštem unapređivanju privređivanja. Sva dosadašnja nastojanja da se privreda „rastereti", pored toga što su često bila fiktivna i najčešće prikrivala činjenicu da su sredstva koja se oslobađaju ili vraćaju prethodno bila uzeta, gubila su iz vida neophodnost participacije svih društvenih subjekata ne samo u raspodeli nego i u stvaranju uslova za sticanje i povećavanje dohotka. Takva participacija, međutim, neće se obezbediti sve dotle dok sredstva za budžetsku i opštu potrošnju ne budu ne samo rasla s povećanim dohotkom već i opadala sa smanjenim dohotkom.

Sekundarna raspodela, naročito fiskalna politika, sem toga, *treba da ima i jake antiinflatorne, odnosno anticiklične funkcije.* U dosadašnjoj praksi sredstva za budžetsku i opštu potrošnju formirala su se po vezama linearnog tipa prateći kretanje poreskih i drugih osnova na koje se primenjuju određene stope. Na taj način sekundarna raspodela delovala je kao svojevrstan mehanizam umnožavanja inflatornih tendencija jer su opšta i budžetska potrošnja bujale u vreme kada rastu drugi vidovi tražnje. To je bilo moguće stoga što se kao osnovica za ubiranje ovih sredstava javljaju isključivo (socijalno osiguranje) ili velikim delom (prihodi budžeta, naročito opština) lični dohoci. Savremena ekonomska politika, međutim, preporučuje aktivnu ulogu instrumenata sekundarne raspodele, naročito fiskalne politike, jer se na duži rok može obezbediti potrebna masa sredstava i uz značajnu oscilaciju tempa priticanja sredstava s obzirom na nivo ekonomske aktivnosti. Napuštanje ličnih dohodaka kao isključive ili pretežne osnove za niz obaveza preduzeća, što novi sistem oporezivanja predviđa, treba da omogući, između ostalog, i realizaciju ovih funkcija.

Sekundarna raspodela, naročito fiskalna politika, najzad, *treba da ima korektivne socijalne funkcije.* U teoriji je to odavno poznato i dovoljno razrađeno, dok se u nas o toj dimenziji preraspodele nacionalnog dohotka počelo intenzivnije raspravljati tek odskora s nastojanjima da se uđe u političko-ekonomsku suštinu, odnosno izvore socijalnih razlika.[23] Tom prilikom je i šira društvena javnost, a ne samo ekonomisti, potpuno jasno shvatila u kojoj meri oporezivanje pretežno ličnih dohodaka ne samo ne smanjuje već potencira razlike koje nastaju u formiranju dohotka: vezujući fiskalnu obavezu za lični dohodak bez obzira na visinu dohotka i organski sastav proizvodnih činilaca pod kojima se stvara, društvo je, u stvari, niži dohodak po radniku oporezivalo znatno višom stopom nego viši, što je potpuno suprotno zahtevima zdrave socijalne politike. Iz ovih razloga uključivanje socijalnih funkcija u preraspodelu nacionalnog dohotka ne znači samo napuštanje proporcionalnih i uvođenje progresivnih stopa već i takvu kombinaciju poreskih osnova i obveznika koja će omogućiti da se teret finansiranja opšte potrošnje (budžetske u svakom slučaju, a po mišljenju mnogih ekonomista i opšte potrošnje u užem smislu reči) rasporedi srazmerno ekonomskoj snazi pojedinih radnih organizacija i kategorija zaposlenih.

[23] Bliže o tome vidi: A. Vacić, *Političko-ekonomske osnove socijalne politike* („Gledišta", br. 3/1972), kao i zbornik radova *Kritika socijalnih razlika* („Komunist", Beograd, 1972).

Nove mere u oblasti poreskog sistema, iako ne sve podjednako, ovaj (treći) zahtev dobrim delom sadrže u sebi. Delimično se to može reći i za onaj naveden na prvom mestu, dok se antiinflatorne, odnosno anticiklične funkcije sekundarne raspodele za sada ne razrađuju niti uopšte predviđaju. Ako bi se i moglo objasniti zašto je tako, teško je dokazati da bi tako moralo biti.

Interna (namenska) raspodela dohotka

Iako su za svaku radnu organizaciju od prevashodnog značaja uslovi pod kojima se uspostavljaju njeni odnosi s drugim radnim organizacijama (primarna raspodela), kao i uslovi pod kojima se reguliše raspodela stečenog dohotka između nje i društvene zajednice (sekundarna raspodela), za funkcionisanje sistema dohotka nije ništa manje značajna raspodela preostalog dela dohotka unutar radne organizacije, koja se najčešće naziva internom, po sadržini namenskom, a po redosledu u ukupnoj raspodeli nacionalnog dohotka, ponekad, i tercijarnom raspodelom. Njen političko-ekonomski značaj potiče, naročito, otuda što se razlike koje se formiraju u odnosima među radnim organizacijama, kao i u odnosima između njih i društva, preko raspodele ličnih dohodaka, dovode do neposrednih odnosa između ljudi kao proizvođača i potrošača, tako da se globalna vrednost sistema raspodele, ponekad, čak često, procenjuje samo na osnovu njegovih efekata na tom planu.

Takav pristup, međutim, očigledno je pogrešan jer raspodelu svodi na raspodelu ličnih dohodaka (odnosno sredstava za ličnu potrošnju) zanemarujući međuzavisnost koja postoji između tog i ostalih tokova raspodele, uključujući i one koji se formiraju u okviru proizvodnje — raspodele sredstava za proizvodnju i radne snage. Da bi se jedan sistem raspodele ličnih dohodaka, dakle, mogao političko-ekonomski ocenjivati, ne sme se posmatrati izolovano, samo na osnovu pravila koja se smatraju pravičnim, moralnim ili slično, već polazeći od karaktera odnosa proizvodnje koji u datom društvu vladaju. Jer, kako je u svojim najopštijim razmatranjima isticao Marks, „sama raspodela je proizvod proizvodnje ne samo po predmetu, zato što se samo rezultati proizvodnje mogu raspodeliti, nego i po obliku, zato što određeni način učešća u proizvodnji određuje naročite oblike raspodele, oblik u kome se učestvuje u raspodeli“[24].

Prenet na pitanje koje je ovde predmet razmatranja, takav zaključak znači da se raspodela ličnih dohodaka u sistemu dohotka ne može posmatrati izolovano od osnova na kojima taj sistem počiva. U tom smislu lišene su teorijskog i društvenog osnova one kritike raspodele ličnih dohodaka u okviru sistema dohotka koje polaze od raspodele *prema individualno utrošenom, konkretnom radu,* koji je Marks imao u vidu u *Kritici Gotskog programa,* jer u sistemu dohotka kao sistemu robne privrede ta raspodela nužno postaje raspodela prema tržišno va-

[24] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije,* „Kultura“, Beograd, 1960, str. 205.

lorizovanim rezultatima rada, tako da početnu osnovu čini *društveno-potreban apstraktan,* a ne *individualno utrošen konkretan rad.* Time, naravno, ne tvrdimo da je raspodela prema tržišno valorizovanim rezultatima rada bilo kakav *opšti ili idealan oblik* realizacije raspodele prema radu, već samo da je u uslovima samoupravne robne privrede *jedino moguć oblik raspodele prema radu.* Zato nam se čini da nisu uzete u obzir sve dimenzije problema kada se kaže da „tržišna raspodela društvenog dohotka nije raspodela prema radu, već raspodela prema zakonitostima materijalne proizvodnje u uslovima kada se proizvod rada realizuje razmenom na tržištu"[25] jer se takvom tvrdnjom raspodela prema radu vezuje za rad u njegovom konkretnom, društveno korisnom obliku, to jest uslovljava nerobnom organizacijom društvene privrede. Iako je takvo tumačenje blisko stavovima iz Marksove *Kritike Gotskog programa,* nama se čini da se raspodela prema tržišno priznatim rezultatima rada, pod uslovima koji su napred navedeni kao opšta obeležja samoupravne robne privrede, ipak može oceniti kao jedan od istorijskih oblika raspodele prema radu, iako modifikovan ili, ako je ta reč suviše blaga, deformisan robnim karakterom privrede u kojoj se ostvaruje. Odbacivati takav istorijski oblik zato što se ne poklapa s modelom raspodele prema radu u nerobno organizovanoj privredi, stoga, nije moguće a da se ne odbaci i robni karakter privrede u okviru koje se takav oblik raspodele prema radu javlja.[26]

Kada se ocenjuje raspodela ličnih dohodaka, iz svih navedenih razloga, onda se to može činiti samo uzimajući u obzir pretpostavke koje proističu iz primarne, sekundarne i tercijarne, odnosno interne raspodele. Pošto bliže razmatranje raspodele ličnih dohodaka ne ulazi u okvir ovog rada, pomenućemo samo da ni interna raspodela ni raspodela ličnih dohodaka, *načelno posmatrajući, ne daju osnova za globalno odbacivanje sistema dohotka.* U našoj ekonomskoj misli ima više autora koji misle obrnuto, uključujući i ocenu da u samoupravnom privrednom sistemu težnja ka maksimalizaciji ličnih dohodaka ima istu vrednost kao i težnja ka maksimalizaciji dohotka, tako da je sistem, budući zasnovan na dualističkoj maksimi, samim tim, nekonsistentan.[27] Takav zaključak, u stvari, zasnovan je na pretpostavci da je za funkcionisanje samoupravne robne privrede pojedinac kao privredni subjekt od istog značaja kao i radna organizacija u okviru koje se on javlja kao udruženi proizvođač. To je, međutim, očigledno neodrživo jer je pojedinačni subjektivitet svakog proizvođača, pored toga što se u proizvodnji uopšte ne izražava, tamo gde se javlja, *izvedenog karaktera,* tako da se lični dohodak može maksimalizovati *tek pošto se prethodno maksimalizuje dohodak* jer se inače nema iz čega isplatiti.

---

[25] E. Kardelj, nav. delo, str. 52.

[26] O teorijskoj i društvenoj evoluciji raspodele prema radu vidi: A. Vacić, *Raspodela prema radu u samoupravnom privrednom sistemu,* u zborniku *Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji,* „Radnička štampa", Beograd, 1972, str. 336—344.

[27] F. Černe, *Pokušaj ekonomsko-logičkog testiranja sedam hipoteza iz teorije dohotka,* „Gledišta", br. 10/1967, str. 1307—1308.

Imajući u vidu takav smer zavisnosti, *pod normalnim uslovima* samoupravne radne organizacije u internoj raspodeli odlučivaće u skladu sa svojim ukupnim, trenutnim i dugoročnim potrebama, a to znači odvajajući od dohotka za akumulaciju najviše što mogu da bi, ostvarujući veći dohodak, imale *stabilne i rastuće lične dohotke*. U tom smislu može se shvatiti i zaključak koji je sadržan u rezoluciji Devetog kongresa SKJ o socijalističkom razvoju Jugoslavije na osnovama samoupravljanja:

„U sadašnjim uslovima društveno usmeravanje raspodele dohotka radnih organizacija putem samoupravnog odlučivanja i razvijenih oblika samoupravnog i društvenog dogovaranja treba da polazi od samostalnosti radnih zajednica u raspolaganju dohotkom. Tim putem treba da se stimuliše raspodela dohotka na potrošnju i akumulaciju, imajući u vidu da rast ličnih dohodaka pretpostavlja i odgovarajući rast akumulacije, kao materijalnog uslova za povećanje proizvodnosti rada i dohotka."[8]

Iako se čini protivrečnim, ovakav stav sasvim je logičan jer obuhvata celinu odnosa raspodele u uslovima samoupravne robne privrede.

Navedenim konstatacijama, sasvim razumljivo, ne može se opravdati ničije *konkretno ponašanje* u sferi interne (namenske) raspodele, a još manje osporavati *potreba i mogućnost* društvenog regulisanja ponašanja u toj sferi. Jedino što iz njih proističe jeste da ta intervencija ne može biti proizvoljna po obliku ili neograničena po obimu a da se ostane u okvirima samoupravne robne privrede.

ELEMENTI DRUGIH SISTEMA U OKVIRU SISTEMA DOHOTKA

U dosadašnjim razmatranjima analizirali smo probleme funkcionisanja sistema dohotka koji se javljaju *u okviru njega samog*, iz razloga koji se javljaju kad god se jedna teorija, u cilju primene, sukcesivnim uključivanjem novih obeležja, svodi na niže nivoe apstrakcije i time približava društvenoj stvarnosti čiji izraz predstavlja. U toj analizi, drugim rečima, polazili smo od pretpostavke da se jugoslovenska društvena praksa zasniva *isključivo* na sistemu dohotka. U analizi *sistema*, kao što je poznato, takva je pretpostavka dopuštena, iako u stvari predstavlja fikciju. Kada treba definisati *politiku*, međutim, takva pretpostavka nije dopuštena, već se u analizu moraju uključiti svi, ili bar svi značajniji, odnosi koji ulaze u datu ekonomsku strukturu. U tom smislu za definisanje *politike dohotka* moraju se uzeti u obzir i elementi koji ne pripadaju *sistemu dohotka*.

Elemenata koji ne pripadaju sistemu dohotka u jugoslovenskoj praksi ima dve vrste: jedni se javljaju izvan društvenog sektora privrede i imaju sva obeležja po kojima se mogu označiti kao *nesocijalistički oblici privređivanja*, dok se drugi javljaju u okviru društvenog sektora i po izvesnim obeležjima se mogu smatrati socijalističkim od-

[8] *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, nav. izd., str. 155.

nosima, a po pojedinim autorima se oni jedino i mogu takvim smatrati. Iako za funkcionisanje sistema dohotka i formulisanje konzistentne politike dohotka i jedni i drugi imaju velik značaj, ovom prilikom zadržaćemo se samo na drugim. Problematika privatnog sektora, iako su neki njegovi segmenti sve do nedavno pokazivali nesumnjivu ekspanziju i na pojedinim sektorima čak potiskivali radne organizacije društvenog sektora, ipak ima specifičan karakter, što ne znači da je dovoljno proučena i da su za nju nađena u svemu adekvatna rešenja.[29] Zato ćemo nju ovom prilikom ostaviti po strani.

Odnosi koji se javljaju u okviru društvenog sektora a po svom karakteru ne pripadaju sistemu dohotka, odnosno samoupravnoj robnoj privredi, po svom poreklu mogu se svrstati u dve grupe.

Prvu među njima čine odnosi koji nastaju otuda što se veliki deo sveta i danas razvija u okviru sistema koji je — iako u mnogo čemu modifikovan, čak deformisan, ponegde s primetnim znacima kretanja ka socijalističkom poretku — *u biti još kapitalistički*, a Jugoslavija s njim održava i mora održavati intenzivne ekonomske, političke i druge veze. Budući da se te veze šire i produbljavaju, kao i da se sve više uspostavljaju između tog sistema i pojedinih delova jugoslovenske privrede — što je s robnim karakterom privrede neminovno — mogućnosti neutralizacije tih odnosa na granicama zemlje objektivno su ograničene, što znači da se uticaj tih odnosa ne može eliminisati. Činjenica da u okviru tog sistema privremeno radi — a to znači i živi — znatan deo radno sposobnog stanovništva zemlje, uključujući i njenu radničku klasu, daje tom uticaju vrlo široko polje i raznovrsne oblike delovanja.

Druga vrsta pomenutih odnosa nastaje otuda što je samoupravni privredni sistem u Jugoslaviji nastao u okviru društvene prakse koja se zasnivala na sasvim drugačijem konceptu organizacije socijalističkog društva, za koju se, iako se ne može nazvati nesocijalističkom, sasvim sigurno može reći da nije samoupravna. Iako je taj koncept — nazovimo ga centralističkim, naturalno-planskim i direktivnim — kao politička orijentacija u Jugoslaviji napušten dosta davno, ako ne ranije a ono sigurno Programom SKJ usvojenim na Sedmom kongresu 1958. i ustavnim promenama 1963, njegovo stvarno prisustvo u funkcionisanju jugoslovenske privrede sve do danas bilo je znatno veće nego što bi se po načelnim stavovima moglo zaključiti. Razloga za to ima više — od nepostojanja mnogih bitnih uslova da se samoupravni sistem razvije u vreme kada je pravno inaugurisan, preko društvenih interesa i ideologije formiranih u zemlji na osnovu ranijeg koncepta, pa do činjenice da najveći deo socijalističkog sveta i danas počiva na njegovim temeljima. A to Jugoslavija ne može ignorisati, između ostalog i zato što i sa tim svetom održava intenzivne ekonomske, političke i druge veze, jer je na takve veze upućuju njeni sopstveni interesi, zajednički opšti ciljevi i čitava politička konstelacija savremenog sveta.

---

[29] Da politika dohotka mora naći rešenja i za ovu sferu, istaknuto je i na Drugoj konferenciji SKJ, u jednoj od tačaka Akcionog programa koji je na njoj usvojen. Videti: *Druga konferencija Saveza komunista Jugoslavije*, „Komunist" — „Oslobođenje", 1972, str. 410.

Kakav je relativan značaj svake od ovih vrsta odnosa, nije uvek jednostavno utvrditi jer njihovo prisustvo nije uvek isto niti ima linearne razvojne tendencije u smislu porasta ili opadanja. To, uostalom, i nije najznačajnije, utoliko pre što se mora shvatiti da i jedni i drugi predstavljaju realnost savremenog sveta i da se Jugoslavija ne može izolovati od njih. Pravi problem, u stvari, nisu sami ti odnosi, pogotovo ako se javljaju otvoreno i u izvornom obliku jer je onda njihova neusklađivost sa samoupravnim privrednim sistemom očigledna i nesumnjiva. Zato u Jugoslaviji i nema otvorenih predloga da se privredni sistem razvija polazeći od toga da je radna snaga roba; da se sredstva za proizvodnju radnih organizacija pretvore u grupnu svojinu zaposlenih u njima, odnosno da se zaposleni pretvore u vlasnike akcija svojih preduzeća; da se cela akumulacija poreskim putem oduzima od radnih organizacija i koncentriše u jedinstvene društvene (državne) fondove lišavajući preduzeća aktivne uloge u sferi proširene reprodukcije i slično. Problemi potiču otuda što se neki od tih odnosa javljaju u modifikovanom obliku, ponekad i pod uticajem samoupravne organizacije u obliku u kome ona danas postoji, i *kao takvi* se uzimaju kao osnova za ocenu *postojećeg* i formiranje *budućeg* jugoslovenskog privrednog sistema. Među njima, po našem mišljenju, danas se po značaju izdvajaju tri grupe odnosa.

Prvu grupu čine odnosi koji se javljaju u vezi s društvenim statusom radne snage, a u predlozima za dogradnju privrednog sistema izražavaju se kao zahtevi za uspostavljanje *tržišta radne snage* i ustanovljavanje *cene rada*. Da ne bi bilo nesporazuma, neophodno je odmah istaći da u jugoslovenskoj društvenoj stvarnosti nesumnjivo postoje elementi koji daju osnova da se govori o izvesnom, iako ne sasvim izraženom i nedovoljno organizovanom, tržištu radne snage, kao i da tržišni karakter sredstava za proizvodnju i sredstava za potrošnju, ovih drugih naročito, ne može ostati bez uticaja na visinu i kretanje ličnih dohodaka. U tom smislu teško je osporiti da bi se primenom jednog dela instrumentarijuma koji koriste razvijene zapadne privrede situacija u oblasti zaposlenosti i zapošljavanja mogla u izvesnoj meri, možda čak osetno i za kratko vreme, poboljšati. Takav zaključak, međutim, ne oslobađa nas obaveze da procenimo sve društvene implikacije takvog pristupa, naročito ako se on ne predlaže samo kao korektivan u sferi politike raspodele, već i kao osnova za konstruisanje sistema u celini.

Ono što je pri tome od značaja jeste da ustanovljavanje tržišta radne snage nije ni najmanje čisto tehnički ili organizacioni problem. Čak i kad se tržište radne snage ne pominje direktno ili se čitav koncept izražava kroz zahtev da se utvrdi normalna cena rada, ekonomska suština odnosa koji bi se tim putem uspostavili neće biti ništa manje prisutna. Jer je dovoljno poznato da je cena rada samo izvedeni oblik najamnine od vremena[30] i da zato ne može biti cene rada ako se radna

[30] „Kada je data količina dnevnog, nedeljnog itd. rada, onda nadnica ili nedeljna najamnina zavisi od cene rada, *koja se i sama menja bilo s vrednošću radne snage bilo s odstupanjima njene cene od njene vrednosti*. Kad

snaga ekonomski ne valorizuje kao vrednost, a u pojavnom obliku ne izražava kao najamnina — jednom rečju, ako nema status robe. A radna snaga može biti roba samo ako neko drugi, a ne proizvođači, raspolaže sredstvima za proizvodnju pojavljujući se kao druga strana na tržištu radne snage — kao njen kupac. Zastupnici tržišta radne snage i cene rada, sa svoje strane, odriču da te kategorije podrazumevaju status radne snage kao robe, kao i postojanje drugog subjekta u svojstvu njenog kupca, ali se onda mora priznati da društveno značenje tih kategorija ostaje krajnje neodređeno.[31]

Da bi se izbegli suvišni nesporazumi, neophodno je zahtev za ustanovljavanje cene rada objasniti do njegovih krajnjih konsekvenci. Ako taj zahtev znači da se od strane društva (društvenim dogovorom, zakonom ili na drugi način, uključujući i normativne akte samih radnih organizacija) utvrdi veličina ispod koje lični dohodak pojedinih kategorija zaposlenih ne bi smeo da ide, takav zahtev u celini se može uklopiti u politiku dohotka, čak je najčešće neophodna pretpostavka planiranja privredne delatnosti svake radne organizacije. Ukoliko pak on znači da se tržišnim putem, pre procesa proizvodnje, utvrđuje definitivna visina primanja pojedinih kategorija zaposlenih, bez obzira na visinu dohotka koji radna organizacija ostvari, takav zahtev ukida sistem dohotka i uvodi sistem dobiti ili, što je isto, profita. U prvom slučaju „cena rada" je društveno utvrđena veličina koja ne ukida zavisnost ličnih dohodaka od dohotka radne organizacije, a u drugom slučaju ona ipak zadržava bitna društvena obeležja najamnine.

Ostavljajući po strani pitanje da li se tako utvrđena veličina uopšte može zvati „cenom rada", čini se da navedena alternativna značenja zahteva koji iz nje proističu nisu dovoljno izdiferencirana i da upravo u tome leži jedan od glavnih uzroka što nepovoljni efekti sistema dohotka u izvesnim sferama nisu korigovani razvijenom politikom do-

---

je, naprotiv, data cena rada, onda nadnica ili nedeljna najamnina zavisi od količine dnevnog ili nedeljnog rada" (K. Marks, *Kapital*, tom I, nav. izd., str. 446, *kurziv* — A. V.).

[31] Evo kako je, u jednoj direktnoj konfrontaciji mišljenja o ovim pitanjima, te kategorije definisao Ž. Rakočević, jedan od zastupnika njihove konzistentnosti sa socijalističkim privrednim sistemom. Najpre cena rada:

„Pod predujmljenom cenom rada razumem jedan reflektovani odnos paratržišta rada, nekog izvedenog oblika tržišta radne snage, da budem sasvim decidiran. Znači, to je uplivisano realnim kretanjima kako na unutrašnjem tržištu rada, tako i, naročito, na ovom svetskom internacionalnom tržištu rada, koje apsolutno postoji, uprkos našim iluzijama da smo mi raskrstili sa tom logikom."

A evo odgovora na pitanje da li se, tamo gde postoji tržište radne snage, mora javiti i kupac, a ne samo prodavac radne snage:

„Zašto mora da bude neko ko kupuje i plaća, zašto mora da bude kao zasebna klasa?

... Zašto ne može taj isti radnik, onaj za koga kažem da je samo relativno udružen, da bude u oba entiteta. Jednom je nosilac preduzeća, poslovne asocijacije. Drugi put je individuum. Tako da ima dva različita interesa, koja se bore u njegovim grudima, kao što i kapitalista ima dva interesa, da tera luksuz, ličnu potrošnju i da akumulira" (*Koncepcije robne privrede u socijalizmu*, „Treći program", Beograd, br. 3/1970, str. 222. i 224).

hotka, u koju se jedan deo tih zahteva sasvim sigurno može uklopiti, iako s drugačijim kategorijalnim i društvenim značenjem.

Druga grupa odnosa tesno je povezana s prethodnom i tiče se takozvanog *finansijskog tržišta* ili *tržišta kapitala*. Kao i kod tržišta radne snage, neophodno je najpre reći da u društvenoj stvarnosti Jugoslavije postoje izvesni elementi finansijskog tržišta, iako takođe ograničenog i nedovoljno organizovanog, kao i da nesumnjivo postoji društvena potreba za takvim tržištem. U situaciji kada se dohodak stiče i raspodeljuje na velikom broju mesta, bez administrativne koncentracije akumulacije, neki oblik udruživanja sredstava i njihovog usmeravanja ka tačkama njihove optimalne upotrebe neophodan je za normalan tok proširene reprodukcije. Potrebu za takvim oblikom potencira činjenica da se veliki deo novčane mase nalazi kod stanovništva i da se, u odsustvu neophodnog društvenog usmeravanja, kanališe ka izvesnim vrstama potrošnje koje nisu u skladu ne samo s visinom našeg nacionalnog dohotka po stanovniku već ni s realnim materijalnim stanjem njegovih vlasnika. Pa ipak, ni ovi ni drugi momenti koji govore u prilog finansijskog tržišta ne oslobađaju nas obaveze da sagledamo sve posledice koje iz njegovog funkcionisanja proističu ili mogu proisteći.

Problem o kojem je reč, naravno, nije formalne prirode niti se može svesti na nivo kategorijalne rasprave u kojoj se tržište kapitala a priori odbacuje zato što oni koji poseduju ne mogu biti drugo do kapitalisti. Ali je isto tako sigurno da on nije ni tehničke niti organizacione prirode i da zato nije slučajno što se kao sinonim za finansijsko tržište upotrebljava termin tržište kapitala. Posledice funkcionisanja takvog tržišta nisu dovoljno ne samo proučene već ni poznate, ne samo zato što je u opštoj oskudici novca svako spreman da plati bilo kakvu kamatu samo da dođe do gotovine već i zato što visok stepen inflacije s jedne strane koči njegov razvoj, a s druge znatnim delom potire njegove društvene posledice stvarajući stanje u kome je veoma često teško utvrditi ko gubi, a ko dobija. Pa ipak, visina sredstava koja se danas ubiraju po osnovu posedovanja finansijskih sredstava i raznovrsnih finansijskih transakcija obuhvata znatan deo nacionalnog dohotka, a društveni odnosi koji se pri tom formiraju, kako su pokazali izvesni slučajevi, ponegde dobijaju oblik prvobitne akumulacije kapitala. Za bilo kakvo sigurnije zaključivanje o ovoj oblasti, međutim, nedostaje iscrpna analiza celine društvene prakse, u kojoj bi razni kvalitativni sudovi mogli dobiti svoju relativnu društvenu težinu.

U ovakvoj situaciji prilikom ustavnih promena 1971. prevagnulo je kompromisno rešenje. Izlazeći u susret potrebi ne samo obezbeđenja već i izvesnog podsticanja cirkulisanja finansijskih sredstava, amandman XXII proklamuje slobodu udruživanja rada i sredstava radnih organizacija (tačka 1, stav 1) i legalizuje sav prihod ostvaren tim udruživanjem, uključujući i prihod ostvaren ulaganjem finansijskih sredstava, proglašavajući ga za sastavni deo dohotka radnih organizacija (tačka 2). Da se tim putem ne bi formirali odnosi koji bi po svojoj društveno-ekonomskoj sadržini predstavljalil čist kapital-odnos, isti amandman sadrži dva eksplicitna i jedno implicitno ograničenje (tačka 3). U njemu

se, najpre, predviđa da „organizaciji udruženog rada koja se u svom poslovanju koristi udruženim sredstvima drugih organizacija udruženog rada koje po tom osnovu imaju pravo na učešće u njenom dohotku, moraju u okviru ostvarenog dohotka biti obezbeđena sredstva za ličnu i zajedničku potrošnju radnika, kao i sredstva za proširenje materijalne osnove rada prema njenom doprinosu zajedničkim rezultatima rada" (stav 1). Poslednjim stavom tačke 3, sem toga, izričito se predviđa da se tim putem ne mogu steći „nikakva svojinska ili druga trajna prava", odnosno da se pravo na učešće u dohotku druge organizacije po osnovu udruživanja sredstava gasi „vraćanjem odnosno amortizacijom sredstava čijim je udruživanjem ovo pravo stečeno".

Iako ovakva solucija nije zadovoljila ni pobornike ustanovljavanja finansijskog tržišta ni njegove protivnike, najverovatnije je da je na taj način nađena mera stvari koja odgovara društvenoj situaciji. Izlazeći u susret konkretnim društvenim potrebama, zakonodavac je ustanovio ograničeno finansijsko tržište, odbacivši istovremeno njegovo prihvatanje u obliku u kome postoji u razvijenim kapitalističkim zemljama jer bi se time u društvenu praksu uveli odnosi koji nesumnjivo negiraju samoupravni socijalistički privredni sistem. Bila bi iluzija, naravno, verovati da se pravnim putem može sprečiti da se bilo kakvi odnosi takve vrste formiraju jer su oni nastajali i u vreme kada pozitivni propisi nisu dopuštali nikakvo udruživanje sredstava sem radi zajedničkih proizvodnih programa. Ipak, političko opredeljenje koje je, između ostalog, jasno došlo do izražaja na Drugom kongresu samoupravljača — u čijoj se Rezoluciji o izgradnji dohodovnih odnosa i politike dohotka, posle nabrajanja šta se može predvideti ugovorom o udruživanju sredstava, a šta je nespojivo s društvenom prirodom samoupravnih odnosa, izričito kaže: „Novčana sredstva organizacije udruženog rada ne mogu se pretvarati u osamostaljena finansijska sredstva (kapital) i funkcionisati izvan kontrole samoupravnog udruženog rada" — pokazuje rešenost da se ti odnosi održe u granicama koje ne ugrožavaju socijalistički karakter sistema. U tom smislu stav 2. tačke 3. amandmana XXII ostavlja mogućnost društvene intervencije predviđajući: „Merila za utvrđivanje sredstava za ličnu i zajedničku potrošnju radnika i doprinosa zajedničkim rezultatima rada određuju se ugovorom u skladu sa jedinstvenim načelima o udruživanju sredstava utvrđenim saveznim zakonom, kao i sa samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorom o ovim merilima."

I najzad, *treća*, poslednja *grupa odnosa* koja ne pripada sistemu dohotka a u izvesnoj meri postoji i nesumnjivo će se dalje razvijati tiče se takođe sredstava za proizvodnju, ali ne sa stanovišta međusobnih odnosa radnih organizacija, već sa stanovišta njihovog odnosa prema globalnoj društvenoj zajednici. U analizi izvora dohodaka koji ne potiču od rada već je bilo reči da se u njih, pored prirodnih uslova i monopolskog položaja, mogu ubrojiti i sredstva za proizvodnju. Takav zaključak logično proističe iz činjenice da se rad veće proizvodnosti rada, i onda kada potiče od više opremljenosti rada, odnosno veće mase ili boljeg kvaliteta sredstava za proizvodnju, na tržištu valorizuje kao

rad veće količine, tako da se tim putem nesumnjivo formira jedna vrsta ekstradohotka.

O načinu kako da se s njim postupa, u nas postoje dva oprečna ekstremna mišljenja. Po jednom, takav ekstradohodak treba ili u celini izuzeti iz dohotka radne organizacije ili ga delimično izuzeti, a delimično usmeriti u akumulaciju, odnosno poslovni fond radne organizacije jer nije rezultat uloženog rada zaposlenih u njoj, već društvenih sredstava za proizvodnju. Po drugima, takav dohodak ne treba oduzimati od radnih organizacija niti ga na bilo koji način posebno tretirati jer se sredstva za proizvodnju u radnoj organizaciji, iako u društvenoj svojini, formiraju iz akumulacije radne organizacije, dakle ipak kao rezultat njenog rada. Izuzetak bi predstavljala samo sredstva koja su dobijena u vreme nacionalizacije, odnosno putem bespovratnog finansiranja u vreme kad je taj sistem vladao, ali su ona, po mišljenju autora koji dele ovo shvatanje, već davno amortizovana, tako da se u teorijskoj analizi mogu zanemariti.

Iako konsekventna i kao takva u svojim zaključcima krajnje jasna, oba shvatanja zasnivaju se na parcijalnoj interpretaciji samoupravne robne privrede, zbog čega gube iz vida njene značajne dimenzije. Kada je reč o prvom, osnova za njegovu kritičku ocenu data je već ranijom analizom. Težnja ka prisvajanju ekstradohotka sastavni je deo robnog karaktera privrede i njena motorna snaga, nužna zato što tržište valorizuje proizvode i usluge prema društveno-prosečnom, a ne individualno uloženom radu. Izuzeti sav ekstradohodak, isto kao i isključiti unapred mogućnost da se jedan njegov deo odrazi na lične dohotke proizvođača, znači lišiti radnu organizaciju, odnosno zaposlene u njoj svakog podsticaja da unapređuju svoju delatnost. Lični dohoci u tom slučaju nužno bi se sveli na najamninu, sa svim implikacijama koje odatle proističu, uključujući i neophodnost da neko drugi umesto proizvođača bude nosilac proširene reprodukcije.

Proglašavanje svakog dohotka za isključiv rezultat rada svake pojedinačne organizacije, sa svoje strane, gubi iz vida realnu zavisnost koja postoji u društvenoj privredi. Jer, kako ukazuje K. Gligorov, „dohodak koji se postiže u svakoj radnoj organizaciji... ima za osnovu uloženi rad u toj radnoj organizaciji, ali i dejstvo efekata rada u mnogim drugim organizacijama, i to ne samo u privredi nego i van nje (recimo u naučnim i drugim institucijama). Svaki pojedinačni dohodak radnika i organizacije udruženog rada je, prema tome, rezultat ne samo sume uloženog rada tog radnika i njegove organizacije, već i rezultat ukupne mase uloženog društvenog rada, i ne samo pojedinačnog, već i ukupnog rada društvene produktivnosti rada. Otuda je dohodak radne organizacije istovremeno i društveni dohodak."[32] Upravo zato, kako u istom smislu ističe E. Kardelj, „dohodak je ekonomski izraz društvene svojine i kao takav ne samo što ne može biti tretiran na grupno-svojinski način ili kao monopol radne organizacije, već ni kao okvir autarkičnog gospo-

[32] K. Gligorov, *Društveno-ekonomska sadržina raspodele dohotka i ličnih dohodaka u uslovima društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja*, „Reforma", br. 146/1972, str. 3.

darenja pojedinačne radne organizacije, odnosno radnika udruženih u njoj“[33].

Ove konstatacije, koje se u raznim formulacijama mogu naći i u mnogim političkim dokumentima u toku poslednje dve-tri godine, najčešće se navode kao obrazloženje prava i potrebe društva da reguliše raspodelu dohotka u radnim organizacijama, naročito namensku raspodelu dohotka na potrošne fondove i akumulaciju. Društvena priroda dohotka na koju ukazuju, međutim, vodi dalje od tako shvaćene politike dohotka, jer, pored radne organizacije, kao subjekt prisvajanja, a ne samo raspodele dohotka, uključuje i globalno društvo. I to iz dva razloga. Prvo, zato što je subjekt društvene svojine čitavo društvo, uključujući i one koji su zaposleni u privrednim organizacijama i one zaposlene u drugim radnim organizacijama, kao i one koji nisu zaposleni u društvenom sektoru a ne bave se nikakvom privatnom delatnošću u sektoru ličnog rada niti za to imaju uslova. Zato radni ljudi zaposleni u društvenom sektoru ne mogu biti isključivi reprezentanti društvene svojine, ni pod uslovom da je između njih samih nacionalni dohodak raspodeljen u skladu sa svim principima sistema dohotka. Društvena svojina mora se, zbog toga, neposredno materijalizovati izdvajanjem jednog dela dohotka koji će se nameniti za proširenje materijalne proizvodnje u onim privrednim delatnostima ili regionima za koje ni pojedinačne ni udružene radne organizacije nemaju niti ima izgleda da će steći materijalni interes. Opravdanje takvog izdvajanja, dakle, nalazi se u činjenici da svaka radna organizacija, iako su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini, ipak ima izvestan — mada ograničen i pravno regulisan — monopol nad sredstvima koja koristi, makar u tome što ta sredstva ne mogu koristiti ne samo nezaposleni već ni zaposleni u drugim radnim organizacijama.[34] U prilog takvog izdvajanja, sem toga, govori i okolnost da radne organizacije raspolažu *različitom masom sredstava za proizvodnju,* apsolutno i po zaposlenom, kao i to što nema ni mogućnosti ni potrebe da se ta masa izjednači jer sastav proizvodnih činilaca zavisi, između ostalog, od vrste privredne delatnosti.

Čak i samo pominjanje formiranja bilo kakvih sredstava za proširenu reprodukciju van privrednih organizacija, sasvim sigurno, naići će na snažan otpor, pogotovo što se poređenje s nedavno ukinutom kamatom na poslovni fond nameće samo po sebi. Iako formiranje takvih sredstava danas verovatno nema izgleda da se prihvati, o tome ipak treba raspravljati ne samo zato što se potreba za njima teorijski teško može osporiti već pre svega zato što će se neki oblik formiranja takvih sredstava nametnuti sam po sebi. Zamena kamate na poslovni fond obaveznim zajmom za brži razvoj nerazvijenih područja to jasno potvrđuje. Zato o uvođenju nekog doprinosa po osnovu društvenih sredstava za proizvodnju koja se koriste treba razmisliti na vreme kako bi se fond koji bi se tim putem formirao mogao realizovati *u okviru sistema do-*

[33] E. Kardelj, nav. delo, str. 49.

[34] „Onaj ko sedi u preduzeću već ima neki socijalni položaj (nazovimo ga kako hoćemo), ima neku mrvicu monopola, za razliku od onoga ko nije u preduzeću“ (Ž. Rakočević, nav. delo, str. 225).

hotka kao funkcija neposredno udruženih proizvođača u razmerama društva u celini, preko Saveza sindikata, kongresa samoupravljača ili nekog tela koje bi oni formirali.[36] U protivnom, praktična potreba za njegovim postojanjem mogla bi ga veoma lako i veoma brzo obnoviti kao instituciju države, ako ne na nivou federacije, a ono na nivou republika, kod kojih se već danas ubrzano koncentrišu ne samo ekonomske funkcije već i najrazličitije vrste sredstava (na primer, sredstva iz primarne emisije, obavezni investicioni depozit od 30% za neprivredne objekte uveden 1971. i niz drugih).

Usvajanjem nekog instrumenta navedene sadržine i namene, najzad, usvojili bi se i izvesni kritički pogledi na sistem dohotka i kroz politiku dohotka njegovi efekti približili optimalnim.

OPŠTE ODREDBE O POLITICI DOHOTKA

Izlaganjima u prethodnim tačkama, analizirajući pojedine dimenzije sistema dohotka, istovremeno smo ukazivali i na probleme koji se pri tom pojavljuju i pravce u kojima bi, stoga, trebalo da deluje politika dohotka. Pošto detaljnije razmatranje politike dohotka ne ulazi u okvir ovog rada, na ovom mestu pomenućemo samo najvažnije momente u vezi s njom.

Teorijska razmatranja i empirijsko iskustvo u vezi s funkcionisanjem sistema dohotka pokazuju da on ne samo što ne isključuje već, naprotiv, pretpostavlja promišljenu i odmerenu politiku dohotka. Četiri momenta pri tome ističu se po svojoj važnosti, te ih kao razloge politike dohotka treba izričito pomenuti.

Prvo, dohodak koji u samoupravnoj robnoj privredi stiče svaka radna organizacija nije samo njen već istovremeno i društveni dohodak,

---

[36] Američki ekonomist Jaroslav Vanjek, koji je svojim radovima među američkim i drugim ekonomistima pobudio veliko interesovanje za samoupravnu robnu privredu, a preko nje i za Jugoslaviju, čijom je društvenom praksom, kako sam ističe, velikim delom inspirisan, takođe predlaže formiranje nekog organa takve vrste, koji je nazvao *National Agency of Labour Managed Economy* (Ante Čičin-Šain preveo sa *Nacionalni zavod za samoupravnu privredu*, dok bi po našem mišljenju srpskohrvatskom više odgovarao prevod *Opštedruštveni zavod samoupravne privrede* ili *Generalni zavod samoupravne privrede)*.

Između Vanjekovog i našeg predloga, međutim, postoji bitna razlika koja se sastoji u tome što se u njegovom modelu putem kamate na kapital ubire sva akumulacija, tako da se preduzeća lišavaju sopstvenih sredstava za proširenu reprodukciju, dok u predlogu koji je napred izložen doprinos na društvena sredstva treba da ima samo korektivan karakter.

Između Vanjekovog modela samoupravne robne privrede i naše analize, sem toga, postoji i niz drugih načelnih razlika koje ne pominjemo zato što nisu od neposrednog značaja za pitanje o kojem je reč.

Bliže o Vanjekovom modelu vidi: J. Vanek, *The General Theory of Labour Managed Market Economy*, Cornell University Press, Ithaca & London, 1970, kao i diskusiju koju su o ovoj knjizi i nekim drugim radovima J. Vanjeka napisanim zajedno sa Antom Čičin-Šainom i Milenom Jovičić vodili jugoslovenski ekonomisti (*Samoupravna robna privreda*, „Treći program", Beograd, br. 2/1972, str. 61—186).

zato što je stvoren radom društvenim sredstvima za proizvodnju i što u svojoj konkretnoj veličini izražava ne samo individualnu već i ukupnu društvenu proizvodnost rada.

Drugo, raspodela prema tržišno priznatim rezultatima rada, kao modifikovan ali istorijski nužan oblik raspodele prema radu u uslovima tržišne privrede, isključuje mogućnost da se u svim granama i grupacijama preduzeća, kao i u svim preduzećima iste grane, ostvaruje jednak dohodak i jednaki lični dohoci po radniku istih kvalifikacija. Prihvatajući te razlike kao istorijsku nužnost i kao podsticaj ekonomskog razvoja zemlje, politika dohotka treba da obezbedi da one ostanu u granicama koje naše društvo na sadašnjem stepenu svoga razvoja smatra dopuštenim.

Treće, teorijska analiza i društvena praksa pokazuju da su težnja ka maksimalizaciji dohotka i težnja ka maksimalizaciji ličnih dohodaka međusobno kompatibilne, što ne znači i neprotivrečne u svakom konkretnom slučaju.[36] Stopa akumulacije koja se samostalnim raspolaganjem dohotkom od strane radnih organizacija spontanim putem formira, međutim, ne mora uvek odgovarati trenutnim i dugoročnim potrebama privrednog razvoja zemlje, zbog čega politika dohotka takođe može biti i po pravilu jeste neophodna. Njoj ima mesta utoliko više što konkretni odnosi ličnih dohodaka i akumulacije (fondova) u pojedinim organizacijama mogu biti veoma različiti, pa i suprotni odnosima koji bi proisticali iz visine dohotka po radniku kojim raspolažu.

Četvrto, za normalno funkcionisanje sistema dohotka nisu značajni samo uslovi sticanja dohotka i globalni odnosi u njegovoj namenskoj raspodeli već i način i dinamika trošenja svakog njegovog dela pošto se inače ne može obezbediti stabilan privredni razvoj i kontrolisano kretanje opšteg nivoa cena, kupovne snage dinara i životnog standarda zaposlenih i čitavog stanovništva zemlje.

Polazeći od svih navedenih momenata, *politika dohotka*, svojim usklađenim delovanjem sa sistemom dohotka, *treba da obezbedi realizaciju sledećih osnovnih ciljeva:*

Prvo, da obezbedi i materijalnim odnosima potvrdi dvostruku, individualnu i društvenu, prirodu dohotka svake radne organizacije.

Drugo, da razlike u dohotku i ličnim dohocima po zaposlenom svede na meru koju društvo svojom demokratski izraženom voljom smatra opravdanom polazeći od principa koji su formulisani na Drugom kongresu samoupravljača i ponovljeni u nizu drugih dokumenata:

„U politici dohotka polazi se od načela da organizacije koje ostvaruju veći dohodak izdvajaju relativno više za fondove, uz istovremeni porast ličnih dohodaka, ali sporiji od porasta fondova. Razlike u ostva-

---

[36] Takva ocena izrečena je i u referatu druga Tita na Devetom kongresu SKJ:

„Izuzimajući izvjesne ekstremne slučajeve, raspodjela dohotka u radnim organizacijama na lične dohotke i fondove ostvaruje se, uglavnom, u skladu sa potrebama razvoja" (Josip Broz Tito, *Aktuelni unutrašnji i međunarodni problemi i uloga SKJ u socijalističkom sistemu samoupravljanja, Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, nav. izd., str. 57).

renom poslovnom uspehu između organizacija udruženog rada treba da se više odražavaju na sredstva izdvojena za fondove, a manje na lične dohotke. Za isti društveno priznati rad treba osigurati približno isti životni standard radnika."[37]

Treće, da u razmerama društva kao celine obezbedi odnos akumulacije i svih oblika neproizvodne potrošnje koji odgovara potrebama privrednog razvoja zemlje svodeći razlike između stopa akumulacije u pojedinim granama i radnim organizacijama na društveno opravdanu meru u skladu s principima koji su utvrđeni na Devetom kongresu i ponovljeni u nizu drugih dokumenata:

„Savez komunista se zalaže za to da se ostvaruje načelo da samoupravna organizacija koja pod istim društvenim uslovima ostvaruje relativno veći dohodak više ulaže u razvoj materijalne osnove udruženog rada — bilo u sopstveni razvoj, bilo u razvoj drugih samoupravnih organizacija putem zajedničkih ulaganja i kredita."[38]

Četvrto, da obezbedi način i dinamiku trošenja ukupnog dohotka i pojedinih njegovih delova koji će doprinositi stabilnom razvoju zemlje, uključujući i opšti nivo cena, kupovnu moć novca i životni standard radnih ljudi.

Iz obuhvatnosti i složenosti navedenih ciljeva očigledno je da se oni ne mogu realizovati samo politikom dohotka u užem smislu reči. Naprotiv, kako i savremena teorija i naše iskustvo od reforme naovamo pokazuje, politika dohotka u svim navedenim oblastima treba da deluje koordinirano i sinhronizovano s drugim vidovima ekonomske politike, naročito monetarno-kreditnom, fiskalnom i tekućom ekonomskom politikom. Iz same povezanosti materijalnih i finansijskih tokova u čitavoj zemlji, najzad, jasno je da se politika dohotka mora voditi koordinirano na čitavom jugoslovenskom planu, tako da ovu analizu možemo završiti zaključkom koji je u tom pogledu usvojila Druga konferencija SKJ:

„Društvene dogovore o politici dohotka, osnovama i merilima raspodele dohotka i ličnih dohodaka treba što pre privesti kraju i pristupiti utvrđivanju samoupravnih sporazuma. Neophodan je stalan rad na upotpunjavanju i usavršavanju ovih dogovora i sporazuma, kao i ostvarivanje saradnje republika i pokrajina, sindikata i asocijacija udruženog rada radi usklađivanja politike dohotka, osnova i merila raspodele dohotka i ličnih dohodaka, a što je od značaja i za jedinstvo jugoslovenskog tržišta i jedinstvo samoupravnih odnosa."[39]

---

[37] *Drugi kongres samoupravljača*, Rezolucija o izgradnji dohodovnih odnosa i politike dohotka.

[38] *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*, nav. izd., str. 153.

[39] *Druga konferencija Saveza komunista Jugoslavije*, nav. izd., str. 409.

Radivoje Marinković

ZAJEDNIČKI INTERESI I INTERESNE ZAJEDNICE

LJUDSKA SUŠTINA ZAJEDNIŠTVA

„Samo u zajednici (sa drugima svaka) individua ima sredstva da svoje sposobnosti svestrano razvije; samo u zajednici, dakle, lična sloboda postaje moguća" (Marks). U ovoj Marksovoj misli sažeto je izražena suština društvenosti čovekova bića, društvenosti njegovog života, potreba i interesa. Čovek je, prema tome, društveno biće čiji je opstanak nezamisliv izvan zajednice. Zbog toga je on — da bi opstao, da bi ostvario svoja ljudska htenja — prinuđen da stupa u mnogovrsne odnose sa drugim ljudima, da sa njima sarađuje. Zbog toga ni njegovi akti, njegove potrebe i interesi ne mogu ostati akti, potrebe i interesi izolovane, samodovoljne jedinke, već poprimaju karakter društvenosti, jer se *dotiču, prepliću* i *vezuju* sa aktivnošću, interesima i potrebama drugih. Usled toga se u toj dijalektici društvenog egzistiranja ljudi aktivnost jednih javlja prethodnim uslovom aktivnosti drugih. To je ono „zajedničko delovanje" koje najčešće nije niti mora biti „hotimično, već prirodno poniklo" (Marks), pa ga ljudi obično i nisu svesni. Ali baš to nehotimično, to „prirodno poniklo" delovanje nepobitan je dokaz da je zajednica nužnost izvan koje čovek ne može opstati. Upravo na toj nužnosti su ponikli i razvili se svi oblici *organizovanog* zajedništva ljudi. Drugo je pitanje koliko su ti oblici bili uistinu ljudski, koliko su se temeljili na autentičnim ljudskim interesima i potrebama, a koliko su bili samo sredstvo da se interesi jednih zadovoljavaju na račun interesa drugih, da se sposobnosti i moć jednih uvećavaju na račun lišavanja drugih.

Na žalost, celokupna ljudska istorija nam pokazuje da su svi dosadašnji oblici organizovanog zajedništva u osnovi bili oblici *dominacije* jednih nad drugima. I sadašnji oblici organizovanog življenja ljudi duboko su protivrečni. Suština te protivrečnosti se najpotpunije ispoljava u činjenici da na jednoj strani raste stvaralačka i proizvodna moć čoveka, dok se na drugoj strani taj isti čovek *zapliće* u složene mreže svoje socijalne organizacije. Ta organizacija proglašava legitimnim stanje u kojem ogromno mnoštvo proizvodi i stvara, a dobrim delom tog stvaralaštva raspolaže mali broj. To raspolaganje se ogleda u prisvajanju rezultata tuđeg rada po osnovu privatnog vlasništva ili u kontroli institucija dru-

štva i moći odlučivanja o rezultatima rada proizvođačke većine. To na ekonomskom planu ima za posledicu lišavanje proizvođača rezultata sopstvenog rada, a na političkom — uspostavljanje različitih oblika dominacije.

U takvom stanju neki osnovni odnosi se potpuno izokreću, pa se čoveku-proizvođaču njegov otuđeni proizvod vraća kao sila koja ga kao društveno biće ograničava jer se posredstvom postojećih institucija društva preobražava u sredstvo na kojem pojedinci i grupe zasnivaju svoju moć. Tako se „prirodno poniklo", nehotimično delovanje ljudi preobratilo i izraslo u osamostaljenu silu koja je sebe označila nosiocem zajedničkog i iz toga izvela sebi pravo da ljudima nameće veze i oblike, da reguliše njihove međusobne odnose, njihovo ponašanje i njihov društveni život. Zbog toga i savremeni čovek ostaje zatočenikom svoje socijalne organizacije. Umesto da sam stvara i razvija oblike svog zajedničkog življenja, oni mu se spolja nameću.

Na činjenici da je država, u nastojanju za totalnim podržavljenjem čovekova društvenog života, prigrabila sebi mnoge funkcije kojima se zadovoljavaju neke karakteristične i značajne zajedničke i opšte potrebe razvile su se teorije o državi kao „javnoj službi" čiji „upravljači treba da obezbede i kontrolišu" vršenje tih funkcija pošto je to neophodno za dalje „ostvarivanje i razvitak međuzavisnosti" (Digi). Iz istog korena su se razvila i shvatanja o državi kao „korporaciji javnih službi" preko koje se vrši koordinacija svih tih funkcija (Laski), a isti smisao, iako nastalo na drugačijem društveno-ekonomskom tlu, ima shvatanje države kao svenarodne organizacije koja izražava interese i volju celog naroda.

Sva ta shvatanja imaju za cilj da iz ljudske međuzavisnosti i nužnosti organizovanog vršenja određenih funkcija postojeće oblike otuđenosti ljudi proglase nužnim, a vlast savremenih upravljača legitimnom i klasno neutralnom (vladanje ljudima radi njihova dobra, kontrola ljudi radi njihove slobode i slično).

U stvari, ovde i čovek i njegov interes figuriraju kao imaginarne kategorije. Međutim, radi se o stvarnim delatnim ljudima i njihovim istinski zajedničkim interesima prema kojima se treba svesno odnositi da bi se sa njih skinula prirodna „poniklost" i oni potčinili „moći ujedinjenih individua" (Marks). To svesno, organizovano „ovladavanje" uslovima svoje društvene egzistencije radnička klasa započinje socijalističkom revolucijom, a treba da ga dovrši u komunizmu. Samim tim je jasno da se ne radi ni o kakvom trenutnom aktu, već o dugotrajnom i složenom društveno-istorijskom procesu čiji početak ne treba i ne sme da se odlaže za neko daleko buduće vreme. Nije, dakle, reč ni o kakvoj idealno zamišljenoj „istorijskoj misiji" proletarijata koju bi on vršio preko svojih opunomoćenika, države, birokratije, partije, već o stvarnoj revolucionarnoj delatnosti kojom postojeći, prirodno ponikli uslovi treba da se pretvore u uslove „ujedinjenja". To je istorijski posao koji u ime proizvođača ne može da obavi ni država ni birokratija, već oni sami. To je onaj društveno-istorijski proces u kojem se menjaju uslovi proizvodnje, razaraju ekonomski temelji na kojima su počivali dosadašnji

sistemi socijalne organizacije i začinju novi na kojima se može zasnovati i razvijati novo, organizovano i uistinu ljudsko zajedništvo. Nema sumnje da je za takvo zajedništvo osnovni uslov podruštvljavanje vlasništva i sredstava za proizvodnju.

Ako sada samoupravljanje (ne ulazeći u njegove empirijske oblike) označimo kao „najzad pronađeni" oblik socijalne organizacije preko kojeg udruženi individuumi mogu ovladati uslovima svog društvenog života, odmah treba naglasiti da se ono ne može zasnovati i razvijati na nekom drugom svojinskom obliku osim društvene svojine. To iz prostog razloga što se iz svakog drugog oblika vlasništva reprodukuju suštinski drugačiji interesi i odnosi koji ne dovode do ujedinjavanja u stvarnu zajednicu. Tako je privatno vlasništvo osnov prisvajanja viška rada i moći privatnih vlasnika, grupno vlasništvo dovodi do grupnih interesa i grupne moći, državno do formiranja grupe upravljača kao posebnog interesnog sloja. Svaki od tih interesa, zavisno od toga u kojoj meri je u nekom društvu dominantan, teži da se nametne društvu kao opšti i da ceo sistem socijalne organizacije potčini sebi. Samo se iz društvene svojine i njoj odgovarajućih oblika raspodele ne reprodukuju potpuno divergentni interesi i različit društveno-ekonomski položaj pojedinih grupacija. Ovo ističemo zbog toga što smatramo da treba razbijati zablude i svesno spekulisanje da se socijalizam i samoupravljanje mogu razvijati na privatnom, grupnom i državnom vlasništvu. Samo društveno vlasništvo dovodi do podruštvljavanja interesa i moći, a samim tim čini realnom i mogućnost da se na tim istinski zajedničkim interesima organizuju oblici zajedništva kroz koje bi individuumi „u svome udruživanju" postizali „ujedno i svoju slobodu" (Marks).

INTEGRALNOST INTERESA KAO OSNOVA INTEGRALNOSTI SOCIJALNE ORGANIZACIJE DRUŠTVA

Ovi problemi ovako pojednostavljeni izgledaju, bar što se tiče teorijskog plana, laki i rešivi; međutim, na planu istinske prakse stvar je daleko složenija jer treba razoriti čitav jedan sistem okoštalih svojinskih oblika, odnosa, institucija i svesti što su se iz njih razvili i razviti nove vitalne oblike koji će omogućiti nesmetano društveno kretanje i razvitak, a istovremeno reprodukovati i nove društvene odnose. Otuda nije pravo pitanje da li je socijalističkom društvu organizovanje potrebno ili nije; ono je nužno. Pravo pitanje je kako tu *nužnost* dovesti u *funkciju* istinski zajedničkih i društvenih interesa. Drugim rečima, za nas se kao najznačajnije postavlja pitanje kako da u konkretnim društveno-istorijskim uslovima razvijamo samoupravljanje kao sistem socijalne organizacije društva. Po našem mišljenju, samoupravljanje će omogućiti proizvođačima da ovladaju uslovima svoje društvene egzistencije samo ako se razvije kao sistem *integralne* socijalne organizacije, ali polazeći pri tom od stvarnih delatnih ljudi, od njihovih istinskih interesa i potreba, pa do zajednica globalnog tipa, a ne obrnuto.

Za ovakav stav nalazimo opravdanje u *društvenosti* čovekova bića i *integralnosti* njegovog interesa. Ta integralnost interesa čoveka se

ogleda u tome što on, usled podele rada, mora zajednički da deluje sa drugim individuama. On tu povezanost ne može eliminisati nikakvom socijalnom organizacijom niti se to postavlja kao cilj, već je smisao u tome da se tim vezama ovlada, da se one potčine organizovanoj kontroli udruženih proizvođača, a ne da mu se nameću kao neka spoljna, njemu tuđa društvena sila. Integralnost interesa čoveka kao društvenog bića se ispoljava i u tome što on nema potrebu samo da se obrazuje, ili samo da radi, već su mu potrebe mnogovrsne i sve one skupa čine njegov celovit interes kao društvenog bića. To je prvi momenat koji se mora uzeti u obzir. To znači da socijalna organizacija treba da pođe od te integralnosti i da svojom celovitošću tu interesnu celovitost izrazi. Zato ona kao organizacioni sistem ne sme biti tako postulirana i praktično izvedena da celovitost tog interesa mrvi, pa proizvodnju i proizvođače suprotstavlja, na primer, obrazovanju i radnim ljudima koji tu funkciju vrše, već da, umesto toga, ovlada „prirodno poniklim" vezama između svih tih različitih sfera i funkcionalnih oblasti i izrazi ih u njihovom totalitetu.

Integralnost interesa čoveka se ogleda i u tome što se on ne iscrpljuje i ne zadovoljava samo u zajednici jednog, bilo kojeg, tipa, na primer samo u mesnoj zajednici, radnoj organizaciji, komuni, već u svima njima zajedno i mnogo šire. Svaka od tih zajednica predstavlja samo jedan od mogućih društveno organizovanih prostora u kojima čovek zadovoljava jedan aspekt ili deo svog celovitog interesa, dok samo u društveno organizovanom totalitetu leži mogućnost potpunog zadovoljavanja celovitog interesa. Ovo ističemo zbog toga što smatramo da i tu stranu integralnosti interesa čoveka treba adekvatno uvažiti pri zasnivanju sistema socijalne organizacije. Radi se zapravo o tome da se sve te zajednice sistemom integralne samoupravne organizacije međusobno povežu. To znači da te uže zajednice teritorijalnog i proizvodno-funkcionalnog tipa ne mogu biti organizovane kao potpuno autonomne samodovoljne celine jer bi se time i integralnost interesa, o kakvoj je ovde reč, razmrvila i fiksirala u granice tih autonomno organizovanih sfera. Suština problema je u tome da sve te zajednice budu povezane u celovit sistem samoupravne organizacije a da im se istovremeno ostavi mogućnost samoupravnog konstituisanja na krugu zajedničkih potreba i interesa koji se na tom stepenu i tipu zajedništva kristališu. Opravdano nam se može postaviti pitanje: *kako* doći do tog skupa interesa koji se kao zajednički kristališu na pojedinim nivoima? Ako ostajemo dosledni sebi, tada čovek-proizvođač i građanin i ovde ostaje polazište i krajnji cilj svih organizacionih oblika.

To praktično znači da će se kao primarni nivo samoupravne organizacije javiti zajednice (radne, teritorijalne, funkcionalne) *osnovnog* tipa, zajednice u koje su ljudi neposredno uključeni bilo kao proizvodno-delatni subjekti bilo kao stanovnici. Na krugu zajedničkih interesa koji se na tom osnovnom nivou kristališu formira se odgovarajuća samoupravna organizacija. Pošto se radi o najneposrednijim zajedničkim interesima, logično je pretpostaviti da će dominirati neposredni oblici samoupravljanja, ali to nije najvažnije pitanje jer u svemu tome je

bitnije da li članovi te zajednice zaista mogu sami da kreiraju to svoje organizovano zajedništvo, da sami izaberu neposredne i posredne oblike preko kojih će *ostvarivati permanentan uticaj*, odnosno ovladati tim segmentom svoje društvene egzistencije.

No, kako se celovit interes ne iscrpljuje na tim osnovnim nivoima zajedništva, već znatnim delom seže mnogo dublje u društveni prostor, dolazi do kristalizacije šireg kruga zajedništva manje neposrednog, ali znatno složenijeg, koje je potrebno samoupravno organizovati i ovladati vezama na tom nivou. Nakon toga formiraju se novi širi krugovi i tako do najglobalnije zajednice. Još jednom napominjemo da svaki od tih nivoa predstavlja samo momenat u konstituisanju celovitog sistema samoupravne organizacije, ali tako izveden da omogućava, pa čak i bitno determiniše, neposredno sledeći momenat. Na taj način će prvi momenat organizovanja na primarnom nivou zajedništva neposredno determinisati prvi sledeći, a posredno i sve ostale.

Tako je moguće, polazeći od čoveka kao društvenog bića, zasnovati sistem integralne samoupravne organizacije utemeljen u svim konkretnim oblicima i u totalitetu na stvarnim zajedničkim interesima.

Samo preko tako koncipiranog i praktično izvedenog sistema samoupravne organizacije proizvođači mogu uspostaviti svoju organizovanu kontrolu nad celinom društvenih procesa i kretanja, kao i nad svakim pojedinim momentom tog kretanja. Ne treba imati iluzija da u ovako organizovanom zajedništvu neće biti potrebno usmeravati, ograničavati, planski povezivati, ali to neće biti ograničavanje neke spoljne vlasti, već svesno samoograničavanje kao rezultat shvaćene nužnosti. To bi bio početak onog dugotrajnog procesa ljudske emancipacije čiji je krajnji cilj „svođenje čovekova sveta na samog čoveka“ (Marks).

INTERESNE ZAJEDNICE KAO ELEMENAT INTEGRALNE SAMOUPRAVNE ORGANIZACIJE DRUŠTVA

Šta se kao realna društvena sadržina nalazi iza naziva „interesne zajednice“; na kakvoj vrsti zajedničkih interesa su one nastale; kakvi se teorijski i praktični problemi u vezi sa njima postavljaju; kakvo je njihovo mesto u konceptu integralnog organizovanog zajedništva o kakvom je napred bilo reči?

Terminom „samoupravne interesne zajednice“ označava se određen organizacioni oblik preko kojeg se u našem društvu obezbeđuje vršenje nekih veoma značajnih funkcija. Ovaj termin je višestruko neprecizan. Prvo, nema skoro ni jedne ljudske zajednice koja istovremeno ne bi bila i interesna; drugo, sam termin zajednica je diskutabilan, naročito kada se ima u vidu istinsko zajedništvo; treće, ovaj oblik teško bi se u strogom smislu mogao označiti kao zaista samoupravni. No, bilo kako bilo, ove zajednice danas kod nas pokrivaju neke izuzetno značajne sfere i funkcije društva kao što su: obrazovanje, nauka, kultura, zapošljavanje, zdravstveno i socijalno osiguranje, socijalna zaštita, fizička kultura, a sa realnim šansama da se prošire i na oblast stanovanja, komu-

nalnih delatnosti, elektroprivrede, vodoprivrede, saobraćaja, puteva i drugih sličnih oblasti.

Lako je uočiti da ove zajednice niču upravo u onim sferama gde su se oformili određeni trajni interesi kao zajednički ili opšti. Na toj vrsti interesa, koji su i u drugim savremenim klasnim društvima bar prividno lišeni klasnih obeležja, razvile su se one funkcije države na kojima su zasnovane teorije o državi kao javnoj službi, kao korporaciji javnih službi, kao klasno neutralnom vršiocu opštedruštvenih funkcija. U stvari, najlakše je baš na tim vitalnim funkcijama zasnovati opravdanost daljeg postojanja države. I zbilja, ukoliko društvo ne bi našlo puta da na drugi način organizuje vršenje tih funkcija, država bi ostala trajna nužnost, sa svim poznatim posledicama po čoveka i njegovu slobodu. Naše interesne zajednice, intencionalno bar, predstavljaju pokušaj da se vršenje tih funkcija organizuje mimo države; odatle i njihov naziv „samoupravne interesne zajednice". Međutim, mi danas na bazi praktičnih iskustava možemo konstatovati da se u tome nije mnogo uspelo. Nema dovoljno pouzdanih dokaza da su one na planu stvarnih odnosa dovele do bitnijih kvalitativnih promena.

Istini za volju, treba reći da je njihovim formiranjem obezbeđeno finansiranje tih funkcija mimo državnog budžeta, čime je državna birokratija lišena mogućnosti da kroz neposrednu raspodelu tih sredstava vrši određenu vrstu uticaja. Međutim, u zabludi su oni koji misle da je sa tog područja država eliminisana. Ona je i tu na delu u vidu činioca koji propisuje stope i vrste poreza i doprinosa za vršenje tih funkcija. Dakle, i tu je suštinski odnos nepromenjen — proizvođač i dalje ostaje *razdvojen* od onog dela rezultata svog rada koji se preko ovih zajednica i fondova koncentriše radi zadovoljavanja zajedničkog interesa. Otuda po svom materijalnom položaju ove zajednice nisu mogle da se konstituišu kao samoupravne. Danas se opravdano može postaviti pitanje: da li su kreatori ovih zajednica pri njihovom zakonskom postuliranju u dovoljnoj meri imali u vidu zbiljske zajedničke interese kao osnovu na kojoj se može razviti samoupravno udruživanje ljudi ako bi te funkcije stavili pod svoju organizovanu kontrolu ili je kao najznačajniji cilj figurirala sama funkcija i potreba njenog efikasnog vršenja? Čini se, ovo poslednje. Mi time ni za trenutak ne želimo da negiramo značaj funkcije; naprotiv, on i ovde ostaje, ali funkcija je i ranije vršena od strane države, što znači da se promena ne vrši isključivo zbog funkcije, već u prvom redu radi izmene nekih osnovnih odnosa. Ukoliko bi funkcija bila njihova osnovna i određujuća karakteristika, tada se one ne bi smele označavati kao interesne, već kao funkcionalne, ali tada bi to imalo sasvim drugi smisao.

Ukoliko, pak, zajednički i društveni interesi ostaju onaj prvi određujući elemenat ovih zajednica, onda od tih interesa treba i poći u njihovom koncipiranju i nastojati da se kroz interesne zajednice uspostavi *direktan odnos* između interesenata i njihovih zajedničkih interesa. To je jedino polazište sa kojeg se dolazi do *interesenta* kao prvog značajnog *subjekta* zajedništva. Pošto je interesent ona strana *za koju* ili zbog koje se funkcija vrši, logično je da on bude uključen u proces konstituisanja

same zajednice. Taj posao ne može obaviti neko drugi umesto njega iz prostog razloga što će on — polazeći od svog interesa koji mu je zajednički sa istovrsnim interesom drugih — moći da iznađe najadekvatnije elemente i oblike koje će ugraditi u organizacioni mehanizam ovih zajednica kako bi obezbedio svoj *permanentan uticaj* na društveno-interesnu stranu odlučivanja i upravljanja zajednicom.

Dakle, treba imati na umu da je osnovni društveni smisao interesnih zajednica *udruživanje interesenata* na bazi zajedničkih interesa kako bi ovladali društvenom stranom određene funkcije kojom se taj interes zadovoljava, a ne da se preko vršenja funkcije nad njima uspostavljaju faktički oblici dominacije.

Tek nakon toga dolazimo do funkcije, odnosno njenih vršilaca, kao drugog člana ove celine. Njihova uloga se ovde znatno menja. Odmah treba reći da ih mi ne zamišljamo kao puki instrumenat u izvršavanju volje i odluka interesenata, ali ni kao činioca koji vršenje određene stručne funkcije pretvara u vid dominacije nad onima za koje funkciju vrši i samu funkciju potčinjava svom grupno-profesionalnom interesu. Da bi to postigle, te grupe često traže savez države ili nekog drugog faktora u društvu. Kada i ukoliko se to dogodi, potpuno se izokreću neki osnovni odnosi, pa se dobija utisak kao da obrazovanje postoji radi prosvetnih radnika, zdravstvo radi zdravstvenog osoblja, kultura radi kulturnih radnika itd. Ta dominacija ima svoju materijalnu osnovu u sredstvima koja se za same funkcije izdvajaju. Ilustracije radi napomenimo da je u prošloj godini šest beogradskih interesnih zajednica raspolagalo sredstvima od 2,662.431.000 dinara. Umesto ovakvog položaja, vršioci funkcija treba da preko interesne zajednice budu dovedeni u direktan odnos sa interesentima. Dovođenjem u takav odnos oni ne smeju biti lišeni mogućnosti da se na svom stručno-profesionalnom planu ispoljavaju kao kreativne ličnosti, a isto tako ni prava da se unutar institucija i ustanova koje određene funkcije obavljaju organizuju na principima samoupravljanja radi adekvatnog regulisanja svojih unutrašnjih odnosa, raspodele i slično. Vršioci funkcija ne smeju biti isključeni ni iz mehanizama preko kojih se zajednicama upravlja i odlučuje o društveno-interesnoj strani, ali, isto tako, oni u tim telima ne smeju biti strana koja dominira, što je uglavnom danas slučaj.

Kroz interesnu zajednicu se, dakle, povezuju ove dve osnovne grupe — interesenti i vršioci funkcija. Samo tako organizovane interesne zajednice će postati oblik istinskog samoupravnog udruživanja i omogućiće da vršenje određene funkcije postane izraz stvarnih zajedničkih interesa.

Ako bi se usvojili ovi kriteriji, sadašnje interesne zajednice bi u samoj biti trebalo premodulirati.

Na prvom mestu neophodno je menjati sistem njihovog finansiranja, i to tako što bi se sadašnji sistem poreza, obaveznih doprinosa koje je propisivala država zamenio doprinosima koji bi se u dogovoru između interesanata kao korisnika usluga i vršioca funkcija utvrđivali.

Odmah da kažemo da nismo pristalice teorija o utvrđivanju ekonomskih cena u mnogim od ovih oblasti jer bi svođenje, na primer, ob-

razovanja, kulture ili zdravstvene zaštite na čisti ekonomski odnos ponude i tražnje moglo imati po društvo i čoveka nepredvidive negativne posledice. To ne znači da u tim oblastima ne treba da deluju određene objektivne ekonomske zakonitosti, da se svi odnosi u njima mogu svesti samo na puko zadovoljavanje potreba. Jer potreba nije iracionalna, već istorijska kategorija, uvek zavisna od onoga šta i koliko društvo može da raspodeljuje. U *Kritici Gotskog programa* Marks, između ostalog, predviđa i deo koji je „namenjen zajedničkom zadovoljavanju potreba — školama, zdravstvenim ustanovama itd.". Međutim, Marks time ne daje pravo državi ili nekom drugom činiocu sličnom njoj da slobodno određuje koliki će deo od društvenog proizvoda za te zajedničke potrebe uzeti i kako će se tim sredstvima raspolagati. Upravo je u ta dva momenta sažeta bit samog društvenog odnosa jer — ako proizvođači, sada kao interesenti, ne mogu da učestvuju u odlučivanju o tome koliki deo društvenog proizvoda će se izdvojiti za te njihove zajedničke i društvene potrebe i kako će se dalje tim sredstvima raspolagati — sva njihova druga samoupravna prava na ovom planu ostaju samo puka mogućnost. Ovakvim načinom finansiranja bi se vršioci funkcija doveli u položaj da vršenje funkcije neposrednije stave u službu istinskih interesa.

U vezi sa ovim se postavlja pitanje da li takav način ne sadrži u sebi kao realnu mogućnost opasnost grupnog egoizma, koji se može manifestovati u tome što bi pojedine grupe nastupale kao grupe za pritisak (na primer, zdravstveni radnici obustave vršenje svoje funkcije da bi iznudili odluku koja njima odgovara) ili kao sprega užih grupa interesenata i vršilaca funkcija itd. Sve takve i mnoge druge mogućnosti su i ovde sasvim otvorene, ali je manja verovatnoća da će do njih doći pošto se između interesenata i vršilaca funkcija kroz zajednice uspostavlja direktan odnos koji im omogućava da postignu saglasnost i u pogledu sredstava i u pogledu programa i svih drugih pitanja od vitalne važnosti. No, ako pretpostavimo da u tom direktnom odnosu do takve saglasnosti ne dođe, treba imati u vidu da ove zajednice predstavljaju samo jedan od oblika u sistemu samoupravne integralne organizacije društva koji će višestruko biti povezan sa ostalim oblicima i neće moći da se ponaša kao da je jedini u društveno organizovanom prostoru.

Međutim, najsigurnija prepreka deformisanju interesnih zajednica u nekakve oblike egoističkog grupisanja jeste ona *integralnost* interesa čoveka kao društvenog bića, u ovom slučaju integralnost njegovog interesa kao interesenta koja se ogleda u tome što se njegov interes u svojoj celovitosti ne zadovoljava vršenjem samo neke, bilo koje funkcije. Razume se, i tu postoji mogućnost da se u određenim situacijama više uvaži jedan aspekt interesa, a u drugim drugi, ali, pod uslovom da se radi o istinski zajedničkim i društvenim interesima, nikada neće doći do potpunog eliminisanja nekog od njih. Takođe treba imati na umu da se ovde radi o odnosu i stanju koje je bitno drugačije od sadašnjeg koje se odlikuje time što je čoveku njegov zajednički interes odvojen od njega, što ga obavljaju institucije koje su od njega otuđene, pa on mora da se bori za maksimum jer je samim sistemom odnosa doveden u položaj da traži,

dok drugi odlučuju koliko će dobiti. Usled toga se on u očima tih drugih javlja kao egoističko biće koje bi (tako bar njima izgleda), kad bi mu se dozvolilo, sva sredstva utrošilo za jednu potrebu koja mu je trenutno aktuelna, a na sve druge bi zaboravilo. Međutim, to je tako samo u situaciji kada su ta sredstva odvojena od njega i koncentrisana u različite kase i fondove, pa malo ili nimalo zavisi količina koja se troši, recimo, za obrazovanje od količine koja će se utrošiti za zdravstvenu zaštitu. Jer, ako su ta sredstva bez njegovog pitanja uzeta i ako se bez njegovog učešća njima raspolaže, interesent tu vezu ne može da vidi. On će te veze postati svestan tek onda kada bude imao mogućnosti da sam odlučuje o tome. Tek tada će on moći da shvati da su sve te funkcije potrebne pre svega njemu kao proizvođaču i njegovoj zajednici. Shvatiće da bez obrazovanja, bez zdravstvene zaštite, bez nauke, nema uspešne proizvodnje. Shvatiće da su te delatnosti u stvari sastavni deo sveukupnog procesa društvenog rada. Tada on profesora, lekara ili istraživača neće doživljavati kao parazita koji ništa ne stvara, već živi od rada neposrednog proizvođača. Isto tako će i lekar, profesor i istraživač shvatiti da njihove funkcije ne postoje radi njih, već obrnuto.

Danas između te dve velike delatne grupacije stoji država, tobože da bi razrešavala njihov permanentni konflikt, a u stvari ona taj konflikt produžava jer sistemom organizacije i finansiranja te dve grupacije međusobno razdvaja ne omogućavajući im da postanu svesne onih „prirodno poniklih“ veza koje između njih postoje i da tim vezama i odnosima svesno ovladaju. Zbog toga istiskivanje države kao međučlana između te dve velike sfere rada ima duboko revolucionaran smisao.

Ljubomir Paligorić

ČILEANSKI NENASILNI PUT I KLASNA BORBA

Proteklo je više od dve godine od kako su u Čileu socijalističke snage osvojile izvršnu vlast, u izrazito naglašenom predsedničkom sistemu buržoaske parlamentarne demokratije. Time su ne samo politička zbivanja u svetu ispoljila veliku složenost, nego i socijalistički procesi manifestovali raznovrsnost i bogatstvo formi i puteva. U Čileu je taj uspeh udružene levice značio otvaranje procesa dubokih ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih promena koje po svom značaju daleko prevazilaze nacionalne granice ove zemlje i tema su nesmanjenog interesovanja svetske političke i naučne javnosti.

Danas, posle više od dve godine izuzetno burnih političkih sukoba u ovoj zemlji, moglo bi se reći da je vlada predsednika Salvadora Aljendea ispunila ključne tačke svog programa u pogledu najavljenih promena u strukturi vlasništva privrede. Postignuti su ciljevi nacionalizacije inostranog i domaćeg monopolističkog kapitala, to jest *podržavljenje* ključnih izvora ekonomske, a samim tim i političke moći vladajuće klase a da prethodno nije izmenjen buržoaski aparat vlasti, organi nasilja, odnosno politička nadgradnja društva. Pri tome vlada se striktno pridržavala okvira buržoasko-demokratske zakonitosti, uprkos oštre, gotovo opstrukcionističke opozicije u parlamentu, koji je kao izraz zakonodavne vlasti ostao u rukama političke desnice i centra, kao i sudska vlast. Vodeće političke snage toga procesa — komunisti, socijalisti, Front narodne akcije i drugi, okupljeni u koaliciji Narodno jedinstvo — nastoje da tim i drugim promenama i merama koje preduzimaju otvore put socijalističkog preobražaja čileanskog društva.

Međutim, tim značajnim uspesima radnička klasa još uvek nije u potpunosti osvojila punu ekonomsku, pa ni političku vlast niti se sa sigurnošću može tvrditi da su time obezbeđeni rezultati, ishod započetih dubokih promena. Ipak, te promene već danas znače ogroman istorijski korak za čije su ostvarenje drugi narodi morali plaćati cenu u krvi.

Kako je na stranicama ovog časopisa već pisano[1], u Čileu se prvi put u svetsko-istorijskoj praksi pristupilo osvajanju vlasti sasvim novim putem koji se u marksističkoj teoriji revolucije obično naziva mirnim, nenasilnim ili parlamentarnim. Takav put je do sada smatran samo teorijskom mogućnošću, na koju su ukazivali još klasici marksizma imajući

[1] Vidi „Socijalizam", br. 11/1970. i br. 3/1972.

u vidu razvijene zemlje. Ta činjenica, sama po sebi, bez obzira što je još rano govoriti o ishodu čileanskog društvenog procesa, donela je u odnosu na dosadašnju poznatu istorijsku praksu i na njoj uopštenu teoriju revolucije toliko novog, originalnog da će u godinama koje dolaze ta iskustva biti predmet izuzetno velike pažnje i analize političke nauke.[2] Već danas je moguće reći da će takav revolucionarni poduhvat imati veliki uticaj i van granica ove zemlje. Može se očekivati da će on sve progresivne snage ohrabriti u naporima za postizanje jedinstva u borbi za društveni preobražaj, posebno u nastojanjima da se koriste tekovine i mogućnosti koje pruža buržoaski parlamentarizam tamo gde je politički pokret radničke klase dovoljno snažan da se nametne, da svojom snagom primora klasne protivnike na ustupke. U slučaju da se pokaže tačnom teza da ni buržoaski parlamentarizam, koji ima tradiciju stvarne buržoaske demokratičnosti, nije sposoban i da ne pruža okvire za duboke društveno-ekonomske promene, bez sumnje će se još jednom potvrditi shvatanje velikog revolucionara Če Gevare, a i mnogih drugih pre njega, da „Latinska Amerika može krčiti sebi put samo mecima", što se odnosi i na mnoge druge zemlje. A to znači da će se moći očekivati, bar što se tiče Latinske Amerike, ponovno oživljavanje gerilske borbe, koja je poslednjih godina doživela stagnaciju i koja ovoga puta po svojim političkim nosiocima i socijalnoj širini baze može biti jedinstvenija i šira, pa i uspešnija, sa usklađenijim shvatanjima o strategiji i taktici revolucionarnog pokreta.

Pomenute implikacije ishoda čileanske prakse ne mogu se odnositi isključivo na Latinsku Ameriku. Iskustva i neka uopštavanja taktike gerilskog rata na ovom području imala su i do sada znatnog odjeka, pa i slepog oponašanja u jednom delu oslobodilačkog pokreta u celom svetu, posebno u još neoslobođenim kolonijama u Africi. Čileansko iskustvo je istovremeno i prva istorijska praksa prema kojoj se uslovno mogu odmeravati teorijske hipoteze i programska načela o mirnom putu u socijalizam, koje su najviše razvijene na evropskom tlu. Čile će, moguće, biti u položaju da pruži odgovor na seriju pitanja o mirnom, nenasilnom putu ka vlasti koja su ostala bez odgovora, kao što su, na primer, pitanja: kako se zamišlja odnos prema nasleđenim oblicima vlasti i aparatu buržoaske države; da li je mirni put *čin* osvajanja vlasti ili *proces* društvenog preobražaja; da li je put nasilan ako progresivne snage budu u poziciji da legalno primene nasilje itd. Čileanska praksa može pružiti iskustvene odgovore; oni se mogu teorijski uopštavati i imati opšte, načelno značenje.

RAZVIJEN BURŽOASKI PARLAMENTARIZAM KAO USLOV MOGUĆNOSTI MIRNOG PUTA OSVAJANJA VLASTI

Rađanjem prve istorijske prakse o mirnom putu dolazimo do mogućnosti da iskustva jedne zemlje uopštimo kao teorijski odgovor, kao mo-

[2] Postoji bibliografija od nekoliko stotina naslova u kojoj se nastoji protumačiti i uopštiti čileanska društveno-politička praksa mirnog puta u socijalizam.

guće rešenje za konkretne dileme, imajući u vidu stepen društveno-ekonomskog i političkog razvitka zemlje gde to iskustvo izrasta. Takva mogućnost nameće jedno pitanje koje zaslužuje da se razmotri pre svih ostalih. Ono bi se moglo formulisati ovako: da li je čileanski društveno-politički proces plod unutrašnjih zbivanja relativno zaostale ili društveno razvijenije sredine; da li je to iskustvo značajno posebno za Latinsku Ameriku i za takozvani treći svet ili pre svega za razvijeno, zapadnoevropsko društvo? Pitanje nije periferno niti se postavlja u nameri da se umanji značaj čileanskog iskustva. Razlog da se ono postavi je višestran.

Pre svega, smatramo da je potrebno razbiti jednu raširenu zabludu o stepenu razvoja čileanskog društva koja nastaje opravdanim svrstavanjem Čilea u države takozvanog trećeg sveta. Drugi razlog leži u raširenom shvatanju da je mirni, parlamentarni put osvajanja političke vlasti moguć jedino u zemlji koja je postigla relativno visok stepen razvitka kako društvene baze tako i političko-pravne nadgradnje. Gotovo da je nepoznato da ima shvatanja, bar teorijskih, da zemlje koje još nisu uklonile osnovne prepreke za svoj ekonomski razvoj, zemlje u kojima ne postoje moderni institucionalni mehanizmi cirkulacije interesa između vlasti i društva, u kojima, jednom rečju, nema tradicije buržoaskog parlamentarizma — da takve zemlje mogu oživotvoriti ideje o nenasilnom putu osvajanja vlasti, jer za to ne postoje osnovne materijalne, klasne, strukturalno-političke pretpostavke. Razumljivo je što ovo opravdano teorijsko stanovište ima velike praktične implikacije. Neodgovarajuća primena teorijskih koncepata ne jedanput je u istoriji borbe socijalističkih snaga dovela do pogubnih rezultata, a za oporavak od političke štete bile su često potrebne decenije uporne borbe.

Smatramo zbog toga da je u konkretnom primeru odgovorom na pitanje o stepenu razvoja Čilea potrebno razbiti zabludu da se radi o iskustvu mirnog puta koje izrasta na tlu nerazvijenog društva. Potrebno je ukazati u najmanju ruku na specifičnost uslova koji su se stekli u ovoj zemlji i koji se teško mogu naći ne samo u ostalim zemljama Latinske Amerike, nego i u nerazvijenim zemljama uopšte, uključujući tu i one u Kerali, pa i u razvijenijoj Finskoj, gde je došlo do sličnih, ali ne istih društveno-političkih procesa.

Potražimo argumente za ovakvo mišljenje.

Na prvom mestu, Čile spada u red *razvijenijih* zemalja Latinske Amerike, a po međunarodnim ekonomskim merilima je na pragu srednje razvijenosti, sa per capita dohotkom od preko 700 dolara, zahvaljujući svom velikom ekstraktivnom potencijalu, pre svega bakru, značajnim energetskim izvorima, industriji, infrastrukturi, i sa znatno većim mogućnostima od iskorišćenih. Međutim, dosadašnji položaj čileanske privrede bio je suštinski određen privilegovanim položajem inostranog kapitala, njegovom neokolonijalističkom dominacijom nad svim izvorima ekonomske, pa i političke moći. O tome ubedljivo govore podaci koje je nedavno objavio sam predsednik Aljende na zasedanju OUN. Poznato je, naime, da vrednost čileanske industrije bakra premaša vrednost celokupne ostale instalirane industrije. Samo profit dobijen eksploatacijom

bakra doneo je inostranim kompanijama za poslednjih 50 godina sumu koja premaša vrednost celokupne industrije stvarane u Čileu tokom 400 godina! Danas je čileanska vlada prihvatila kao uobičajenu stopu profita od 12% godišnje (kao osnovu procene za dobit prilikom nadoknade za nacionalizaciju). Međutim, samo između 1955—1970. godine Anoconda Comp. ostvarivala je godišnji prosek od 21,5% (u drugim zemljama 3,6%), a Kennecott Cooper Corporation 52,8%, s tim što je u nekim godinama profit bio upravo fabulozan: 1967: 106%, 1968: 113%, a 1969: 205%! Istovremeno je prosek profita ove kompanije u drugim zemljama iznosio 10%! To znači da je ona za poslednje 42 godine izvukla iz Čilea više od 4 milijarde dolara, iako je njeno početno ulaganje iznosilo svega 30 miliona dolara!

Upravo veliko bogatstvo prirodnih izvora i prihod od poreza na izvoz inostranih kompanija, uz ranu pojavu državnog intervencionizma (od velike svetske krize 30-tih godina), omogućili su da jedan deo ostvarenog dohotka bude uložen u razvoj nacionalne ekonomije. Mišljenje je stručnjaka da bi čileanska privreda danas bila na stepenu visoko razvijene da je celokupna akumulacija stvorena u zemlji mogla biti u nju i uložena. Rani početak industrijskog razvitka, državni intervencionizam u privredi, kao i neki efekti delovanja stranog kapitala bili su, uz postojanje drugih uslova ne tako tipičnih za sve zemlje Latinske Amerike, uzročnici rane socijalne diferencijacije i formiranja klasa, posebno radničke klase, koja već polovinom prošlog veka stupa u oštru klasnu borbu. Ekspanzija urbanizacije takođe je ostavila specifične posledice na proces socijalnog strukturisanja stanovništva (danas oko 65% stanovništva živi u gradovima). Urbanizacija, naime, nije bila plod toliko industrijalizacije koliko veštačke hipertrofije na bazi priliva siromašnog seoskog stanovništva, razvoja sitnih uslužnih delatnosti, uvećanja administracije, razvoja prosvetnog sistema itd. Trgovina, vojska, crkva, prosvetni sistem, bankarstvo, a znatno manje industrija i poljoprivreda, uticali su sa svoje strane da se u Čileu formira socijalno izuzetno složen srednji sloj, koji danas broji preko 20% stanovništva. Složen u tom smislu što je njegov najsituiraniji vrh ponekad igrao ulogu slabe i frustrirane u svojim aspiracijama čileanske buržoazije, koja se poštapala državom u zaštiti od inostranog kapitala i čija se osiromašena baza približavala položaju radničke klase i često ekonomski bila ispod njenog prihoda (na primer, u Čukikamati, najvećem površinskom kopu bakra na svetu).

U Čileu nije nikada formirana krupna, nezavisna i moćna buržoazija. Bogatstvo su delili strani kapital i latifundisti; ovi poslednji su jedan vek bogatstvo sticali na renti, a ne na preduzimačkoj dobiti.

Ovaj aspekt čileanskog razvoja važan je za objašnjenje političke istorije ove zemlje, u kojoj su srednji slojevi ostvarili uspon kao politički faktor još 30-tih godina i gde je antiimperijalizam bio komponenta političkih shvatanja ne samo radničkih partija. Najuticajniji deo čileanske inteligencije, naročito omladina, gotovo je tradicionalno levičarski orijentisan. Zato čileanska istorija, posebno zahvaljujući ranom formiranju socijalističkog pokreta, zna za socijalističku republiku koja je trajala 100 dana (1932) i za pobedu Narodnog fronta (1938), što govori

o postepenom ali stalnom širenju ne samo naprednih ideja, nego i realno uticajnog pokreta nacionalne levice, koja okuplja najbrojnije slojeve radnog stanovništva.

Ova skica uslova, koja treba da nagovesti složenost i opšti stepen čileanskog društvenog razvoja, ne omogućuje nam da prikažemo i oštrinu klasne borbe koja se paralelno odvijala, velike žrtve radničkog pokreta, njegovu prekaljenost, desetogodišnje delovanje zakona za „odbranu demokratije" (Lev Maldita) koji je komuniste bacao u konclogore itd. Ta je borba, bez sumnje, ukomponovana u ono što danas nazivamo velikom tradicijom čileanske buržoaske parlamentarne demokratije (treće u svetu po starosti), demokratije koja je 150 godina nosila u sebi formalno-pravnu jednakost, ali i stvarne ekonomske razlike u položaju i mogućnostima građana. Pa ipak, formalno, politička nezavisnost države, gotovo neprekinut ustavni kontinuitet, zavidan nivo progresivnosti buržoaskog zakonodavstva (uprkos raskoraku između normativnog i stvarnog), tradicionalno nemešanje armije u politički život itd. — čine posebnu političku atmosferu i stvarno utiču na opšte prilike zemlje, prilike nepoznate ne samo u Latinskoj Americi, nego i u mnogim drugim delovima sveta. Ovim ne želimo reći da je čileanski politički sistem kontinuirano uspevao da rešava sukob različitih socijalnih interesa, ponajmanje problem ubrzanog ekonomskog razvoja. On je bio ne samo klasno ograničen, već i uslovljen interesima spoljnih ekonomsko-političkih faktora. Ali on svoje krize nije završavao političkim slomom jer su kroz njega delovale rano formirane političke partije (koje su bile klasni reprezentanti u većoj meri nego što je to uobičajeno u drugim sredinama ovoga područja) i jer su one vršile funkciju amortizera u političkom sistemu i kroz parlamentarni sistem kanalisale sukobe interesa kao kakav sigurnosni ventil državnih institucija.

Razumljivo je što je u takvim uslovima izrastao snažan socijalistički pokret, uvek u unutrašnjem sukobu i dilemama, često opterećen koncepcijskom mimikrijom, ali istovremeno na putu traženja formi svoga jedinstva. Taj pokret se 60-tih godina pretvorio u političku snagu prvorazrednog značaja, snagu koja je bila u stanju da zamisao mirnog osvajanja izvršne vlasti pretvori u delo 1970. godine. Čileanska KP predstavlja po svojoj snazi drugu partiju u zemlji, sa oko 200.000 članova omladine, što znači više nego skoro sve komunističke partije Latinske Amerike zajedno. A Socijalistička partija, uprkos unutrašnjim rascepima, padovima, usponima i sukobima sa komunistima, trudila se da očuva svoju nezavisnost od bilo kog centra u međunarodnom radničkom pokretu; ona je znala da jedino ujedinjen čileanski radnički pokret ima šanse u borbi za socijalističku vlast.

Imajući sve ovo u vidu, moramo zaključiti da sve te karakteristike, sažeto iznete, nisu karakteristike društveno-ekonomski, politički i kulturno slabo razvijene zemlje. Pri tome moramo ipak reći da ima puno mišljenja da je u Čileu sticajem okolnosti institucionalno-politička nadgradnja razvijenija od materijalne, ekonomske baze. To je, čini nam se, istovremeno i dovoljna argumentacija za ocenu da sadašnji čileanski politički proces nije pojava nerazvijenog društva, nego društva ipak rela-

tivno odmaklog u razvoju i u tim okvirima iskustvo mirnog, nenasilnog puta osvajanja političke vlasti jedino i može biti shvaćeno.

Pri utvrđivanju uzročno-posledičnih veza između ovih faktora najvažnije je, izgleda, uočiti, sem postojanja drugih povoljnih okolnosti (koje se stvaraju društvenom borbom), da su za mirni put osvajanja političke vlasti potrebna dva (najtešnje povezana) osnovna činioca:

Prvi činilac je *veliki, ako ne i preovlađujući, uticaj socijalističkih, i to organizovanih ujedinjenih socijalističkih snaga u političkom životu.* To, drugim rečima, znači zaista ostvarenu opštu podršku najširih slojeva i njihovu spremnost da nenasilni put iskoriste samo kao mogućnost koju pruža buržoaski parlamentarizam, spremnost koja u datom momentu, ukoliko parlamentarno izražena volja većine bude osujećena, može da preraste u *revolucionarno nasilje.* To se formuliše i kao sposobnost socijalističkih snaga da buržoaziji nametnu poštovanje njenih sopstvenih pravila političke igre, poštovanje sopstvenih institucionalnih pravila ponašanja, volje društvene većine na koju se ona sama kroz istoriju pozivala. Znači, u ovom slučaju se socijalističke snage pojavljuju kao branioci jedne istorijske tekovine, izražene u parlamentarnom sistemu, u čijem su stvaranju i one učestvovale kroz istorijsku borbu proletarijata u određenoj etapi društvenog razvoja. One se tada javljaju kao branioci tekovina buržoaskog parlamentarizma od napada same buržoazije, ali ne zato da bi očuvale postojeći društveni poredak, nego da bi, koristeći njegove oblike, izmenile njegovu društvenu suštinu.

Drugi osnovni činilac koji je potreban za ostvarenje mirnog puta jeste *postojanje zrelosti i tradicije buržoaske demokratije u parlamentarnoj formi.* Drugim rečima, mogućnost mirnog, nenasilnog osvajanja političke vlasti direktno je srazmerna tradiciji buržoaske parlamentarne demokratije i obrnuto srazmerna vladavini raznih oblika buržoaske autokratije. Teško je, znači, pretpostaviti mogućnost mirnog puta osvajanja vlasti u društvenim uslovima u kojima vladaju razni oblici autokratije a parlamenat služi samo kao paravan iza koga se krije ogoljena diktatura, što je često slučaj u Latinskoj Americi.

Veoma je interesantno da ovaj uslov buržoaskog političkog sistema nije pomenut u brojnim programima komunističkih partija Latinske Amerike, koje se inače zalažu za nenasilno osvajanje političke vlasti. Mi smo utvrdili da se u tim programima pominju i analiziraju sledeći uslovi: promenjen odnos snaga u svetu u korist socijalizma; jedinstvo radničke klase; postojanje širokog antiimperijalističkog pokreta pod vođstvom komunističkih partija kao avangarde; aktivizam toga pokreta i, najzad, zavisnost mirnog puta od ponašanja buržoazije. Potpuno je, znači, odsutan u tim analizama jedan od bitnih društvenih uslova koji su u Čileu omogućili prodor progresivnih snaga u institucije buržoaskog poretka. Naravno, nije se radilo o prodoru koji znači učešće u sistemu, nego o prodoru koji vrši njegovu istorijsku promenu. Čileanski primer je, bez sumnje, prvi jasan dokaz da buržoaski zakoni i sistem parlamentarizma ne moraju uvek da garantuju automatizam reprodukcije vlasti privatnog kapitala. To je prvi slučaj da se buržoaskom poimanju jednakosti daje novi smisao, zasnovan na višem stepenu socijalizacije

svojine, u konkretnom slučaju državne, mešovite i privatne. To govori da se u čileanskoj praksi radi o zaista novim, autentičnim ostvarenjima, originalnim putevima borbe za socijalizam.

KLASNA BORBA U USLOVIMA NENASILNOG PUTA KA VLASTI

Savremeni trenutak Čilea ne određuje samo osobenost oblika, originalnost puta borbe socijalističkih snaga ka vlasti. U stvari, on se i ne može objasniti u svoj svojoj složenosti a da se ne sagleda *izvanredna oštrina klasne borbe*. Sve veće zaoštravanje *osnovnog klasnog sukoba*, koje se može gotovo hronološki pratiti upravo u ovim danima pred parlamentarne izbore početkom marta, dostiže jednu od svojih kulminacionih tačaka.

Zaoštravanje klasnog sukoba određuje i u Čileu, kao i svuda, celokupnu dinamiku političkog života. To je, uostalom, njegova bitna odlika. Ali, ako bi se moglo reći da se klasna borba u ovoj zemlji već nekoliko decenija vodi sa povišenom temperaturom, *ona nikada ranije nije imala sadašnje dimenzije, žestinu i otvorenost*. U relativnom značenju, do ove kvalitativne promene dolazi početkom 60-tih godina i od tada se mogu razlikovati dva prilično jasno omeđena perioda:

U *prvom periodu* se odvija proces ubrzanog i sve izrazitijeg okupljanja političkih snaga nacionalne levice, čiji su sastavni delovi uvek težili nezavisnosti i u pojedinim etapama bili u oštrom međusobnom sukobu. Dugogodišnje traganje za oblicima jedinstva, naročito od strane KP, urodilo je plodom kako u sindikalnom tako i u političkom pokretu. Štrajkovi, relativno kratki, ali sve češći, i sa političkim značenjem, konstanta su političkog života toga vremena. Nacionalna levica, ujedinjena u Frontu narodne akcije, još uvek relativno politički uska, ostvarila je do tada nepoznat politički juriš na parlamentarne institucije i osvojila znatan uticaj i pozicije. Kasnije, krajem 60-tih godina, formira se nova, politički i socijalno još šira organizacija jedinstva (Narodno jedinstvo), koja ima svoje komitete širom zemlje. Ovaj prvi period traje skoro pune dve decenije. Uspon levice u političkom životu može se pratiti veoma egzaktno, kroz rezultate izbora, naročito predsedničkih, koji u Čileu odlučuju o političkom kursu zemlje svakih šest godina. Podsetimo se da izvršna vlast, sa predsednikom Republike na čelu, ima veoma naglašene prerogative, tako da ne mora uvek imati punu podršku zakonodavne vlasti za svoje odluke, ali se mora, jasno, pridržavati zakona.

Od predsedničkih izbora 1952. godine do danas levica se uspinjala na lestvicama uticaja približno sledećim ritmom: te godine, između 4 kandidata, birači su poverili Aljendeu (prva njegova kandidatura) 5,4% glasova (period još neostvarenog programskog jedinstva osvajanja vlasti); već 1958. godine, između 5 kandidata, Aljende (druga kandidatura) dobija 29% glasova (period ostvarenog izbornog jedinstva); godine 1964. sa sve većom radikalizacijom zahteva širokih slojeva odvija se proces političke polarizacije koja je izražena u podeli na tri osnovne političke

grupe. Aljende (treća kandidatura) osvaja 38,64% glasova (period ostvarenog jedinstva, izbornog i programskog, na putu ka vlasti). Time je levica na domaku izvršne vlasti. Tek četvrta Aljendeova kandidatura, 1970. godine, urodila je plodom, istina, zahvaljujući rasporedu političkih grupacija na tri grupe i sa oko 36% glasova. Ta podela glasova birača među osnovnim političkim grupacijama markantna je pojava čileanske političke istorije i poklapa se uslovno sa socijalnom podelom.[3] Osnovne socijalne grupacije izražavaju svoje interese preko političkih partija, te je zbog toga veoma teško osvojiti u potpunosti glasačko telo, tako da relativna manjina može pod povoljnim uslovima obezbediti izvršnu vlast i usmeravati državni brod u željenom pravcu. To je ono što se u svetu ne shvata kada se postavlja pitanje kako je bilo moguće da u sistemu buržoaske parlamentarne demokratije marksista dođe na čelo izvršne vlasti i da samo relativnu većinu glasova levičarskog kandidata potvrdi i prizna buržoaski parlamenat kao pobedu! Ne shvata se da je politička superstruktura izgradila mehanizam koji je do sada koristio pre svega njoj samoj, ali ga je u datom momentu ojačana levica iskoristila i bez apsolutne većine došla na čelo zemlje. Dramatika sadašnjeg momenta upravo je i sadržana u tome što se desnica i demohrišćanski centar ujedinjuju u opoziciji režimu stvarajući snažnu i većinsku prepreku socijalističkim snagama. Za potpunu pobedu na parlamentarnim izborima u martu 1973. godine koalicija Narodno jedinstvo bi morala da dobije apsolutnu većinu glasova, što ni ona sama ne očekuje. Nju takva polarizacija očekuje, verovatno, i na predsedničkim izborima 1976. godine.

Međutim, ta politička borba je u životu mnogo složenija od bilo koje šeme. Jer, najjača pojedinačno, Demohrišćanska partija prolazi od svoga poraza kroz teška unutrašnja iskušenja kao partija sa uticajem u širokim masama, naročito u srednjim slojevima. Mnoge njene pristalice koje su 1970. iskreno podržale Narodno jedinstvo, sledeći najradikalnije programske zahteve sopstvene partije, nalaze se danas u situaciji da treba da sarađuju sa svojim političkim protivnicima, to jest sa konzervativcima i liberalima koji odbacuju buržoaski reformizam, nekapitalistički put razvoja i radničku participaciju kao levi radikalizam centra!

Drugi period zaoštrene klasne borbe o kojoj govorimo počinje dolaskom Narodnog jedinstva na vladu. Taj period karakteriše ne samo sve veća socijalna tenzija, opšti zaokret društva u levo, već i subjektivna spremnost nacionalne levice ne samo da nosi odgovornost vlasti, nego i da dosledno sprovede svoj program. A to znači da zadre u korene tradicionalnih privilegija, izvore buržoaske ekonomske i političke

---

[3] Smatra se da Nacionalna partija (udruženi konzervativci i liberali) zastupa interese najkrupnijeg kapitala, domaćeg i inostranog; Demohrišćanska partija je snaga buržoaskog reformizma i okuplja uglavnom srednje slojeve, ali ima uticaja i u najširim sektorima stanovništva, uključujući tu i deo radničke klase. Narodno jedinstvo okuplja nacionalnu levicu, čije partije, naročito KP i SP, imaju iza sebe većinu radničke klase, ali i uticaj u srednjim slojevima, naročito među intelektualcima. Pri svemu tome treba voditi računa da je u sindikalnom pokretu obuhvaćeno jedva 50% radnika!

vlasti. Za takav zaokret, od koga čileanska buržoazija nikako ne može da dođe k sebi i koji, po svim izgledima, želi da obesnaži svim mogućim sredstvima, izvršena je faktički solidna priprema za vreme prethodnog šestogodišnjeg mandata demohrišćana, koji su odigrali pozitivnu ulogu u tome pravcu. Čime? Jer su otpočeli reforme (agrarnu, čileanizaciju bakra, prosvetnu), ali nisu bili u stanju da ih završe i dočekaju njihove plodove; jer su politizirali mase, stvorili klimu ideološke tolerancije u srednjim slojevima; jer su povećali značaj masa u politici, izvršili duhovne pripreme za još odlučnije i radikalnije istorijske promene. Da takve promene sami realizuju, nisu mogli jer to nije bilo u skladu sa njihovim ideološkim pozicijama i doktrinom demohrišćanstva; da ih zaustave, takođe nisu mogli jer se hod istorije već zahuktao. Analiza ideja i vlade demohrišćana, koji kao politička snaga, verovatno, još imaju šta da kažu u političkom životu, pokazuje u stvari kako jedan relativno progresivan buržoasko-reformistički program — koji računa sa učešćem masa, sa težnjom da modernizuje, dinamizira i „popravi" čileanski kapitalistički sistem — nije u stanju da prevlada protivrečnosti sopstvene politike, ali je u stanju da u širokim masama, posebno među seljaštvom, brzo probudi svest o sadržaju i značenju reforme, revolucije i kontrarevolucije. Samo na selu formirano je tom demohrišćanskom periodu oko 400 sindikata sa oko 80.000 poljoprivrednih radnika!

Nemamo mogućnosti da se ovde upuštamo u analizu rezultata ekonomske politike demohrišćana koja je prethodila dolasku Narodnog jedinstva na vladu, rezultata koji ne bi morali biti obavezno ocenjeni kao potpun neuspeh. Međutim, takva bi analiza, verovatno, pokazala nemoć demohrišćana pred koncentracijom monopolske vlasti koja je zatvarala svaku mogućnost brže rekuperacije nacionalnog bogatstva i preraspodele dohotka u korist masa. Ta sporost u očekivanju rezultata demohrišćanskih reformi bila je prevelika da bi odgovorila zahtevima masa. Veoma mali procenat stanovništva koncentrisao je u svojim rukama moć odlučivanja. Faktičke poluge vlasti, komandni mehanizam celokupne privrede počivao je na snazi međunarodnih monopola. Tako, na primer, u 161 najvećem akcionarskom društvu, bez banaka i osiguranja, samo 10 akcionara kontrolisalo je 90% akcionarskog kapitala! Industrijsku proizvodnju kontrolisala su 144 preduzeća, sa sličnom koncentracijom moći pojedinaca, a trgovinu svega 9 (manje od 1%) preduzeća. Tri privatne nacionalne banke su 30. juna 1970. godine kontrolisale 44,5% depozita i ostvarivale 55,5% svih profita, a svega 20 dužnika koristilo je skoro 50% ukupno raspoloživog kredita! Pri tome iza svih bitnih finansijskih transakcija i privrednih poteza u pozadini je uvek stajala volja stranog kapitala. Ta koncentracija ekonomske moći je s razlogom bila *strategijska meta Narodnog jedinstva.*

Istovremeno ta koncentracija nije omogućavala rešavanje naraslih unutrašnjih disproporcija u privredi, ponajmanje redistribuciju dohotka. Za takve poteze bilo je prethodno potrebno srušiti monopol. O proizvodnji, politici rasta, razvoju, zapošljavanju itd. praktično se odlučivalo izvan Čilea. Domaća buržoazija nije bila u stanju da sama razvija na-

cionalnu privredu. Što je najteže, postojeća neravnomerna raspodela dohotka (1968. godine 1% stanovništva raspolagalo je sa oko 10% nacionalnog dohotka, to jest 69 puta više nego 10% najsiromašnijih) uticala je na proizvodnu orijentaciju privrede, orijentišući je prema potrebama kupovno sposobne manjine, što znači da privreda nije bila u stanju da zadovolji potrebe 60—70% stanovništva koje je živelo od jednog do dva „vitala“ (jedinica minimuma dohotka nedovoljnog za život). Jedva da je oko 20% stanovništva moglo sebi da dopusti da učestvuje u potrošnji takve industrije jer je samo toliki procenat imao dohodak sličan onome u industrijski razvijenim zemljama.

Kada je reč o klasnoj borbi, za čije objašnjenje gornji podaci imaju i te kako velik značaj, treba skloniti i mnoge velove koji zaklanjaju suštinu isprepletenosti socijalne i političke strukture. U dosadašnjem izlaganju ukazali smo na nekoliko bitnih crta društvenog i političkog razvitka u Čileu: relativno definisanu socijalnu polarizaciju uz postojanje neravnomerne raspodele nacionalnog dohotka; rano formiranje radničke klase; relativno jake srednje slojeve; postojanje veoma uskog sloja buržoazije; tradiciju buržoaskog parlamentarizma i veliku ulogu političkih partija u takvom sistemu, to jest visoko formalno učešće građana u političkom životu zemlje.[4] S razlogom se može postaviti pitanje: kako objasniti to da u relativno povoljnim strukturalno-političkim uslovima za promene nacionalna levica nije obezbedila veću podršku svojoj politici? Šta nju, osim izloženih teškoća, ometa u realizaciji zahteva koje je definisala u svom programu? Odgovor na ovo složeno pitanje zahteva, nesumnjivo, sociološko-političku studiju jer se on ne sadrži u jednom činiocu, već u međusobno povezanoj seriji uzroka, uključujući tu i subjektivne slabosti. Ipak bismo pokušali da ukažemo na neke momente koji nam se čine izuzetno važnim i o kojima do sada, bar kod nas, nije bilo reči.

Pogrešno bi bilo reći da je čileanska vladajuća klasa, u literaturi obično nazivana oligarhijom, bila u novijoj istoriji odbojna, nepomirljiva i kruta prema ekonomskom i socijalno-političkom pritisku drugih političkih grupacija. Ako je takav otpor i postojao, ona je ipak ostavljala odškrinuta vrata za mogućnost participacije u vlasti kroz sistem političkih i društvenih institucija. Već je rečeno da je taj sistem bio dovoljno elastičan, sposoban da rešavanje konflikata među klasama kanalizuje preko sopstvenog sistema, da ih institucionalizuje i ne prepusti ulici. Samim tim ti su sukobi bili delom apsorbovani, delom uklopljeni u sistem, a delom rešavani u prilog jedne ili druge klase. Međutim, koliko god da su sukobi oko ekonomskih interesa — koji uvek dobijaju političku formu prolazeći kroz institucionalnu mašinu — bili samleveni, modifikovani, ublažavani ili pak pozitivno rešavani, *uvek se obezbeđi-*

[4] Godine 1938, u vreme Narodnog fronta, od oko 5 miliona građana glasalo je 10%. Pri tome je postojala i korišćena je mogućnost kontrole glasanja. Danas od oko 9 miliona građana glasa 1/3 stanovnika (oko 3 miliona) putem jedinstvenog glasačkog listića sa malom mogućnošću kontrole, to jest sa mogućnošću slobodnog opredeljenja. Ovo upoređenje govori o razvoju formalnih aspekata demokratskog sistema.

vala relativna stabilnost samog sistema i dominacija vladajuće klase. Da i ne govorimo da je time održavan i sistem utvrđenih tradicionalnih vrednosti, počev od ekonomskih pa do kulturnih, bez obzira koliko su nove, savremenije vrednosti pritiskale sistem odozdo, terale ga na promene. Ta *elastičnost i adaptivnost ustavno-političkog mehanizma* najopštiji je odgovor na pitanje kako oštar klasni antagonizam može biti ublažen inkorporacijom njegovih nosilaca u sam sistem, kako na izgled povoljni uslovi za promene, zasnovani na klasnom sukobu, nisu uvek obavezno i dovoljni za promene, ponajmanje magična palica u rukama socijalističkih snaga.

Razmotrimo sada ukratko šta se stvarno dešava u tom procesu, bar u konkretnom slučaju: najsposobniji, najdinamičniji sektori društva, delovi srednjih slojeva i radničke klase, obezbeđuju, ako njihov pritisak kroz sistem uspe, *delimično učešće u privilegijama.* U Čileu su bili stvoreni (i još uvek postoje, sa malim mogućnostima za brze promene) čitavi sistemi faktičkih privilegija, koji se smatraju nečim normalnim, kao tekovina borbe pojedinih grupacija, statusnih grupa, organizacija ili profesionalnih udruženja. Po privilegijama se razlikuju — kako s pravom konstatuju neki autori — radnici i službenici, sistemi plaćanja, porodični dodaci, uslovi stanovanja i obrazovanja, odmora itd. Sistem je bio nesposoban da reši zahteve masa, ali vešt da najbolje organizovane, najdinamičnije delove masa uključi u postojeću strukturu privilegija, establišment. I tako je, umesto socijalnih tenzija koje su se mogle očekivati, dolazilo do procesa kanalisanja interesa a da vladajući slojevi nisu gubili sopstvene privilegije. Formirane su radničke ili službeničke grupacije koje same po sebi nisu privilegovane, ali su — ako je njihova organizacija bila sposobna da se izbori za povoljnije ekonomske, statusne ili druge uslove — kao takve privilegovane u odnosu na druge službenike ili radnike. Sistem je „frizirao" socijalnu i političku diferencijaciju, a time uslovio i čitavu skalu različitog političkog ponašanja tih grupa, težnju kod mnogih da izbegavaju socijalno-politički sukob, mogućnost da sve tri osnovne političke grupacije i veći broj političkih partija nađu svoju „klijentelu", svoje pristalice i da na taj način osnovni klasni sukob raščlani, učini složenim i difuznijim. Međutim, od izuzetne je važnosti naglasiti da je *izvan takvog sistema, neuklopljena u njega, ipak ostala najšira masa stanovnika,* radnika, „afuerinosa", onih koji se u potrazi za poljoprivrednim radovima kreću hiljadama kilometara duž čitavog Čilea, lumpenproletera koji žive u „četvrtima bede" oko velikih gradova, onih koje delom pogrdno, ali ne i bez simpatija, nazivaju „roto chileno". Taj deo stanovništva se naziva i „marginirana" grupacija (predmet je interesantnih socioloških istraživanja), a tu je centar socijalne bede, odsustva ekonomske perspektive, bez mogućnosti zaposlenja. To je masa koja ratuje za tri osnovna zahteva: hleb, pončo i krov nad glavom. *Upravo je ta masa ona potencijalna snaga koju levica nastoji da uvede u politički okršaj koji se danas vodi, da je zatalasa i pokrene, sa kojom se računa u velikoj bici za vlast. Ona ne poseduje svest klase niti je snaga koja pokreće, koja „vodi" društveni proces, ali ga može u*

određenom momentu nositi, biti snaga pritiska — ukoliko subjektivni faktori uspeju da je pridobiju, organizuju i pokrenu, izvedu na scenu.

Na ovaj način smo pokušali da definišemo i onu drugu stranu, naličje klasne borbe o kojoj govorimo. Svi su ti činioci imali određenu funkciju prilikom osvajanja izvršne vlasti od strane ujedinjene levice, pa i danas, pošto su protekle dve godine funkcionisanja nove administracije, imaju svoj značaj. Međutim, mi vidimo *da je klasna borba u te dve godine dobila novi kvalitet, da je dovedena do usijanja, do granice kada nenasilni, mirni put, na kome nastoji Narodno jedinstvo, može da preraste u građanski rat i primenu revolucionarnog nasilja, onog neinstitucionalizovanog.* Nedavno je i predsednik Aljende tako nešto nagovestio upozoravajući po drugi put u kratkom vremenskom roku čileansku desnicu, koja u političkoj borbi primenjuje vanustavna sredstva nastojeći da stvori haos u zemlji i povrati svoje izgubljene pozicije.

NOVI KVALITET KLASNOG SUKOBA U BORBI ZA VLAST

Osvajanjem izvršne vlasti Narodno jedinstvo je, uprkos svih teškoća, uspelo da — pridržavajući se buržoaskog legaliteta (čime je u svom delovanju i strategijski ograničeno) — nacionalizuje osnovna bogatstva zemlje koja su bila u posedu inostranog kapitala, sruši monopol oligarhije i preuzme osnovne poluge ekonomike u svoje ruke. U prvi mah izgledalo je, bar gledano spolja, da je duboko podsecanje samih korena iz kojih izrasta sistem sprovedeno iznenađujuće mirno, bez otpora kapitala, tim pre što su odluke od najvećeg značaja (nacionalizacija bakra, spoljne trgovine i banaka) sankcionisane u Kongresu, uz podršku jednog dela sadašnje opozicije, demohrišćana. Međutim, na licu mesta pokazalo se da je takva impresija privid i da su radikalne promene, uzete skupa, izazvale grčevit otpor: *spolja,* iz inostranstva, otvorenim pokušajima intervencije (organizovanje zavere protiv Aljendea od strane međunarodnog monopola ITT, zaplena čileanskog bakra u inostranim lukama), a *iznutra* najpre parlamentarnom opstrukcijom, a zatim otvorenim pokušajem kontrarevolucije reakcionarnih snaga. *Jer, ako čileanski put nazivamo nenasilnim i parlamentarnim, onda je karakter štrajka poslodavaca u oktobru 1972. godine imao sve odlike kontrarevolucionarne pobune buržoazije.* Ne iznenađuje uopšte što su se ti spoljni i unutrašnji pokušaji vremenski poklopili!

Spoljne pokušaje nećemo analizirati jer su manje-više poznati. Međutim, trebalo je doživeti unutrašnje da bi se u punoj meri shvatili i našli argumenti za procenu i *zaključak o kvalitativnoj promeni intenziteta klasne borbe koja je dobila otvorene manifestacije, koja se spustila sa nivoa partija i institucionalnih mehanizama u kojima je do sada rešavana na nivo same mase, pripadnika klasa, obostrano, postajući najdirektnija komponenta političkog ponašanja građana u svakodnevnom životu.* U Čileu se, ako se ne varamo, po prvi put rodila *masovna i otvorena klasna mržnja,* nad kojom su se mnogi licemeri zgrozili, a mnogi

uvaženi kulturni autoriteti rasplakali, ne shvatajući tobož da je klasna mržnja posledica otvorenih i dubokih, nepomirljivih sukoba klasnih interesa i znak da revolucija kuca na vrata.

U oktobru 1972. godine izbio je štrajk vlasnika kamiona. Povod, sindikalni ili politički, za nas u ovom momentu uopšte nije bitan. On je mogao biti i opravdan sa stanovišta kritike vlade zbog ekonomske neefikasnosti i sektaštva, prenebregavanja interesa malih poslodavaca itd. Bitno je ono što je štrajk izazvao, što se na njega unutrašnjom logikom klasnog sukoba nadovezalo, što je došlo do izražaja. I pre štrajka moglo se uočiti da je buržoazija ispoljila do tada neviđenu klasnu solidarnost (po cenu svojih najvažnijih materijalnih interesa). I ne samo ona, već i srednji i sitni vlasnici ispoljili su solidarnost, uplašeni za perspektivu, uprkos uveravanjima od strane vlade da ona nema interesa da zadire u sitan, za nju neekonomičan posed i vlasništvo, ali koji je za čileansko društvo u ovoj etapi razvoja koristan. Takva su uveravanja ostala bez odjeka, pa su, na primer, proizvođači i trgovci svodili svoj promet na minimum uprkos do tada neviđenoj tražnji. Ponašanje tog srednjeg i sitnog vlasnika je kasnije sama KP ocenila kao slabost svoje, a i politike Narodnog jedinstva, koja nije uspela da na svoju stranu privuče taj značajan društveni sloj, čija je imovina postala meta napada i uzurpacije od strane krajnje levice i plen političke propagande desnice.

Kanalisana izvanrednim organizacionim naporom desnice, potpomognuta atmosferom nesigurnosti, ova svest o ugroženosti izazvala je najpre beg kapitala iz zemlje, prebacivanje imovine preko granice, zatim solidarnu opstrukciju proizvodnje i na kraju pokušaj sabotaže i nasilja. Tome su, moguće, doprinele i slabosti organizacije u privredi od strane novih administratora, koji su se, bez iskustva, na svakom koraku susretali sa nepremostivim teškoćama, zatim inflacija koja je, na primer, u periodu septembar-oktobar dostigla neviđene razmere (99%) itd.

Tako su se štrajku transportera odmah priključili trgovci na veliko i malo, razna profesionalna udruženja lekara, advokata, inženjera i tehničara, profesora i đaka. Štrajk je zapretio da potpuno parališe saobraćaj i snabdevanje. Pokušaji vladinih pristalica da se, poštujući pravo na štrajk, organizovano suprotstave tom paralisanju preuzimajući na sebe snabdevanje građana izazvali su novu eskalaciju sukoba. Otpočele su sabotaže, dizanje pruga u vazduh, blokade drumova, postavljanje sprava za cepanje automobilskih guma na drumovima („miguelito"), 62 politička atentata, vatrene barikade na ulicama iza kojih je stajala ekstremna desnica fašističkog tipa, a čiji simbol neodoljivo podseća na „svastiku". Vlada je u sporazumu sa armijom uvela „estado de emergencia", zatim policijski čas, bila je primorana da zabrani radio-emisije koje su tu zabranu kršile emitujući alarmantne, panične vesti o „intervenciji međunarodnog komunizma" u Čileu itd. Stupili su u dejstvo razni vidovi pasivne rezistencije građana, od „dana tišine" do večernjih lupanja u šerpe u kvartovima situiranih građana, čije su domaćice (i posluga!) protestovale zbog oskudice u prehrambenim artiklima izazvane koje nedostacima u proizvodnji, koje opstrukcijom i štrajkom njihovih sopstvenih muževa. Bio je to najveći štrajk u istoriji Čilea, trajao je 26 dana, ošte-

tio je zemlju za oko 200 miliona dolara i pokazao ko je gde u toj opštoj polarizaciji i sukobu. Podsećao je na situaciju prologa u građanski rat, a stranci koji slabo poznaju čileanski mentalitet, običaje i tradiciju uplašili su se da će do njega zaista i doći jer je na izgled sukob sindikalnog karaktera prerastao u pokušaj svrgavanja vlasti. Računalo se: ili će vlada, koja je zapala u ozbiljne ekonomske teškoće, biti srušena građanskim otporom uz pasivan stav vojske ili će neredima u zemlji vojska biti izazvana da preuzme vlast u interesu građanskog mira ili će pak doći do otvorenog sukoba u kome će jedino vojska biti u stanju da bude arbitar. Te su se nade, međutim, izjalovile. *Levica se čuvala odluke da sa svoje strane izvede mase na ulice*, na kojima se danima odvijao sukob između dečaka školskog uzrasta iz „boljih kuća" i organa reda. Za svakog očevica tih događaja bilo je jasno da bi organizovano slivanje radničke i „marginirane" mase sa periferije u centar i u luksuzne četvrti grada značilo krv i mogući početak građanskog rata. *Da vlada i pre svega predsednik Aljende nije odlučno, svojom političkom hladnokrvnošću, nastojala na doslednoj primeni demokratskih metoda rešavanja toga sukoba, on je po svojoj žestini mogao biti povod za nesagledive posledice i promenu karaktera čileanskog nenasilnog puta, primenu revolucionarnog nasilja pod plaštom legalnog, u ime zaštite reda, mira i zakonitosti.* Jer, očigledno, klasna borba je bila prenesena sa nivoa parlamentarnih institucija društva na ulicu. Parlamentarni sistem, u kome se odvija sukob izvršne i zakonodavno-sudske vlasti, ali sa klasnih pozicija, nije mogao ovoga puta da kanališe društvene interese antagonističkog karaktera.

Ali, nisu samo buržoazija i veliki deo srednjih slojeva (koji se u ovakvim okršajima po pravilu svrstavaju u desno) ispoljili svoje klasno pripadništvo i svest. Za nas je mnogo značajnije uočiti ono što se teško moglo videti iz perspektive luksuznih četvrti i centra grada: ponašanje i orijentacija mase, radničke klase, omladine, radničkih četvrti. Bio je to *veliki trenutak osvešćenja* koji podseća na one situacije za koje Lenjin kaže da u njima najzaostalije mase doživljavaju preobražaj svesti, kada se u do tada apatičnoj masi stostruko povećava broj sposobnih za političku borbu. *Taj duh naroda, taj spontani pokret samoorganizovanja, obaveštavanja, snabdevanja, danonoćnog dobrovoljnog rada dvadesetak hiljada omladinaca — uvek u granicama demokratskog ponašanja — iznenadio je, otvoreno govoreći, i samu levicu.* Ako je i postojao momenat krize, levica ga je tada prevladala osvojivši svoju najveću slabost — organizaciju. *Ni jedna proizvodna delatnost nije bila paralisana, a to znači da su radnici, među kojima ima i dosta demohrišćana, išli za svešću i instinktom svoje klase.*

Politički, štrajk je bio promašaj koji je samo izazvao efekte suprotne od željenih. Produbio je svest u masi, proširio socijalnu bazu Narodnog jedinstva. Pokazao je levici njene slabosti u dva pravca: (1) u oblasti privrede, njene organizacije, posebno efikasnosti, i (2) u oblasti političke organizacije, kako sindikalne tako i opštepolitičke. Ispoljena je imperativna potreba za još većom širinom u organizovanju masa kao političke baze revolucije, koja je postojala u vidu komitetâ Narodnog

jedinstva, ali je zapostavljena, a komiteti pretvoreni u slabu organizaciju koja odlučuje o raspodeli pola litre mleka! Najzad, a to je, možda, najvažnije, *radnici su kroz štrajk poslodavaca došli do saznanja da predstavljaju društvenu snagu za sebe i po sebi* — da mogu proizvoditi, delovati i odlučivati i bez poslodavaca, pa i zameniti administraciju ako je to nužno!

Štrajk je rešen kada je strpljenje sitnog trgovca bilo već iscrpeno jer je 26 dana bez posla za njega značilo snažan ekonomski udarac. Uostalom, on je u mnogim slučajevima pod pretnjom krajnje desnice bio primoran da spusti šalone preko svojih tezgi, a ukoliko ih je i otvorio u toku samog štrajka, morao je da traži zaštitu policije. I najzad, štrajk je rešen kada je desnicu šokirala spremnost armije da radi zaštite interesa zemlje (posebno njenih ugroženih strategijskih interesa) uđe u vladu sa tri ministra preuzimajući na sebe deo odgovornosti. Pri tome se armija nije izjasnila o ideološkim aspektima sukoba. Sam komandant armije, general Prat, koji je preuzeo i Ministrarstvo unutrašnjih poslova i kasnije zamenjivao Predsednika za vreme njegovog puta u inostranstvo, izložio je naciji da se armija čvrsto rukovodi doktrinom Šnajder (od desnice ubijen raniji komandant armije), koja je zasnovana na patriotizmu, nemešanju u politički život, odanosti legalnoj, voljom naroda izabranoj izvršnoj vlasti, koja se pridržava ustavnih zakona zemlje. Ulazak armije u vladu značio je obustavu štrajka u roku od 24 časa. Zemlji je vraćen red.

Iz sukoba je kao pobednik izašla vlada, ali bi bilo pogrešno tvrditi da je on time i okončan. Ostaje *otvoreno pitanje* hoće li se osnovni klasni sukob razrešiti prinudom masa, parlamentarnim ili mirnim sredstvima, ili će snažna propaganda opozicije, u čijim se rukama i dalje nalaze gotovo sva sredstva informisanja, igrajući na kartu velikih privrednih teškoća zemlje, privoleti jedan deo tih masa da joj ponovo pokloni poverenje. A to bi bilo dovoljno da se održi većina u zakonodavnoj vlasti, omete privredna stabilizacija i 1976. godine povrati izvršna vlast. Međutim, teško je pretpostaviti da bi i u tom slučaju bilo moguće vratiti točak istorije nazad. Već izvršene promene se mogu korigovati, ali se o njih više niko ne može oglušiti jer su postale istorijska tekovina dugogodišnjih težnji čileanskog naroda.

Prilozi

Miloš Jevtić

KLASNI KONCEPT KULTURE U NAŠEM SAMOUPRAVNOM DRUŠTVU

O smislu, značaju, vrednostima, funkciji, uticaju u mnogostranom bogatstvu kulture ne bi trebalo posebno govoriti. Uostalom, mnogo rečitije i potpunije, u vremenu koje je sada, koje je tek iza nas ili koje je vekovima iza nas, o kulturi govorili su mnogi — pisci, umetnici, političari, naučnici, privrednici, a možda najviše ljudi, takozvani obični ljudi, koji čine svako vreme bogatim, lepim, humanim i potpunim. I danas se o kulturi mnogo govori, ali i danas ostaju nezapamćene, u svakodnevnim susretanjima izrečene reči, mnoge tačne i umne reči o kulturi.

Međutim, ono što o kulturi treba, ipak, reći jeste to da shvatanja o ulozi kulture nisu u svim sredinama još uvek dobila potrebnu širinu i snagu koja bi odgovarala ovom trenutku naše samoupravne društvene i kulturne prakse. Zapravo, još uvek ima situacija da je kultura svedena na odbranu od dosade, na subotnje ili nedeljno popodne kad nema sportskog prenosa itd. Takođe, ima situacija da se kultura sužava na roto-roman, kriminalistički, kaubojski najviše. Najteže je — što, takođe, nije retka situacija — kad kultura u životu uopšte ne postoji, kad za nju ne samo što nema potrebe, već kad je bez prava da postane navika. Tako je sa nepismenima i polupismenima, koji ne znaju da se potpišu ni na platnom spisku, niti uspevaju da prepoznaju nazive firmi, najkrupnije naslove u novinama ili koji, čak, ne žele da se opismene.

U tim sredinama poznati principi o značaju kulture za čoveka, njegovu uspešnu proizvodnju, njegovo efikasno dejstvovanje u samoupravljanju, njegovo bogatije slobodno vreme, njegove ukupne humanije odnose, njegov svestraniji porodični i društveni život i njegov celoviti svaki sadašnji i budući dan — dakle, u takvim sredinama ti nesumnjivo progresivni principi, koje je Tito vizionarski označio još pre dvadeset godina kada je u Saveznoj narodnoj skupštini obrazlagao Zakon o radničkom upravljanju privrednim preduzećima i kada je upozoravao da radnici „bez kulturnog uzdizanja neće moći da ovladaju potpuno upravljanjem", nisu našli odjek i prostor.

Za odnos radnika prema kulturi, za odnos stvaralački, za odnos angažovan, za odnos u mnogo čemu nov, najvažnije je saznanje da se bez znanja ne može napredovati i da ono što je učinjeno nije dovoljno, da se može još više i bolje. Takvo saznanje podrazumeva odlučnost da se već jednom savlada nepismenost. Nepismen ili polupismen radnik, ništa manje i onaj uzaludno pismen — praksa nije demantovala ili se bar za takve pojave u javnosti ne zna — nosilac je uprošćenog odnosa prema radu, prema samoupravljanju isto tako. Takvi radnici nisu ona vitalna, savremena snaga koja će jednoj sredini omogućiti napredovanje. Naprotiv, u sadašnjim uslovima oni ne omogućavaju, čak, ni trenutno životarenje koje bi garantovalo suženu perspektivu simboličnog prisustva u privrednom i društvenom životu. Takav čovek, prirodno, retko je u mogućnosti da bude ozbiljniji sagovornik i učesnik u razvijenom samoupravnom odlučivanju; takav čovek svoj ravnopravni, demokratski, samoupravni položaj svodi na opredeljenje za vidljivi dinar, ma koliko se iza njega ne nalazila dugoročnija sigurnost. Takav radnik, takođe, nije u stanju da dobro proizvodi, da bude u kontinuitetu osavremenjivanja proizvodnih i tehnoloških postupaka bez kojih je svaka radna organizacija unapred osiromašena.

Kod takvih ljudi zalaganje za kulturu znači, najpre, zalaganje za azbuku i suočavanje sa bukvarom, osnovačkim, sinovljevim bukvarom, iza kojeg treba da slede bukvari proizvodnje, bukvari samoupravljanja, bukvari društva i bukvari života.

U ostalim slučajevima zalaganje za kulturu znači zalaganje za nova znanja, za znanja o novoj mašini, za znanja o stručnim novostima, za znanja o ekonomskim odnosima, za znanja o društvenim mogućnostima, za znanja o samoupravnoj moći, ali i za znanja o uzbudljivoj lepoti poezije, o mogućnostima za bolje razumevanje sa sinom, o tajnama nepoznatog nekog dalekog kraja, o ljudima koji se na susednom kontinentu takođe suočavaju sa potrebom progresa, o sportskom timu u komšijskoj i još daljoj zemlji, o kosmosu i tajanstvenim daljinama, o istorijskim čuvenim događajima i ljudima koje je zapamtilo vreme i o novim lekovima koji sprečavaju rak i ko zna kakve sve opake bolesti sa kojima se susrećemo.

U svetu ljudi — jednako onih koji su za strugom, na kranu, kao i onih koji izrađuju komplikovane planove razvoja ili smišljaju novotarije u procesu proizvodnje, odnosno jednako i onih koji su bez mnogo godina školskog učenja kao i onih koji su u svoje školovanje upisali mnoge semestre — kultura mora imati svoje prisustvo, i ona kultura koja je razbibriga kao i ona kultura bez koje se ne može razumeti novi, komplikovani tehnološki proces, bez koje se ne može odlučivati o sudbini preduzeća, pa i o svojoj ličnoj sudbini i perspektivi, bez koje je nemoguće voditi razgovore sa sve radoznalijom i učenijom decom, bez koje je nemoguće, isto tako, bezbrižno ćaskati sa društvom u omiljenom kafančetu, bez koje se ne može prihvatiti televizijski program i bez koje se ne može mirno i spokojno čekati svaki dolazeći dan.

Ako se to pokuša — lepote tih pokušaja onima koji su uvereni u njihovu ispravnost i dugovečan značaj ne mogu biti umanjene otporima,

nerazumevanjima, pa ni potcenjivanjem, a njih mora biti, i ako ih nema, treba se zabrinuti, jer bitke bez borbe nisu bitke, a još manje su zasigurno dobijene pobede — rezultati neće izostajati, mada u početku, verovatno, neće biti spektakularni. Ali, ako se tako pokuša i ako se od toga prebrzo ne odustane — zbog malodušnog sustajanja, koje nije nepoznato — lepote će se takvih pokušaja osećati, osećati u onom laganom i jedino mogućem ljudskom menjanju, humanističkom menjanju i razvijanju, koje se ubrzo mora da odrazi u odnosu prema radu, u odnosu prema okolini i prema životu, i još u mnogočemu.

U takvim zalaganjima bilo bi gotovo suvišno i, svakako, bez očekivanih, potpunijih posledica ako bi se vodila bitka za bilo kakvu kulturu. Potrebnije je, korisnije nesumnjivo, ako se bitka za kulturu usmeri najpre na područje očevidno potrebnih sadržaja kulture, onih sadržaja koji, čak, trenutno koriste i bez kojih se zaista ne može. Zalaganje za kulturu uopšte, u stvari, imalo bi uopšten, gotovo neuhvatljiv zvuk u kojem se ne bi shvatila konkretna korist, pomoć, uticaj, značaj i lepota kulture. Takođe, bilo bi bez nepredvidljivog rezultata i zalaganje — naročito ono početno i inspirativno — za kulturu koja se ne može razumeti, koja se — zbog obima znanja i kvaliteta navika — ne može prihvatiti, ne može osetiti i koja ne može delovati. Odsustvo prave pripremljenosti za kulturu, koja mora da računa sa pedagoškim, psihološkim i svim drugim pretpostavkama, često je veoma dobro smišljene, maštovito koncipovane i u suštini plemenite akcije odvelo u suprotnost. One su tada delovale odbojno i još više nenaviklog čoveka odvajale od kulture, od želje da se kulturi priđe istovremeno i zbog neposredne koristi kao i zbog razvijanja duha. Naročito u slučajevima prvih kontakta sa kulturom i umetnostima ove elemente treba brižljivo, krajnje oprezno negovati. Kao i za sve, kao i za struku, kao i za politiku, kao i za samoupravljanje, i za trajanje kulture u čoveku su potrebni pripremanje i specijalizovano obrazovanje. Uostalom, nije uzalud Marks rekao: „Ako želiš da uživaš u umetnosti, moraš da budeš umetnički obrazovan čovek."

1.

U našem samoupravnom socijalističkom društvu kultura ima izražen udeo, jednako važan kao i druge oblasti društvenog rada. Takav značaj i pretpostavlja zainteresovanost društva za njeno svestrano napredovanje.

Smisao i ciljevi kulturnog razvitka utvrđeni su pre svega u Programu Saveza komunista Jugoslavije i zasnovani su na marksističko-lenjinističkim koncepcijama i shvatanjima. Ovakvo opredeljenje našeg društva i daje socijalistički karakter samoj kulturi.

Društvena praksa je već višestrano potvrdila da je kultura sastavni deo rada. U samoupravnim socijalističkim uslovima kultura nije sama sebi cilj, već označava stvaralačko prisustvo koje inspiriše i čoveka i društvo u celini. U rezoluciji IX kongresa Saveza komunista Jugoslavije piše: „Kultura postaje sve važniji činilac društveno-proizvodnog procesa,

humanizacije društvenih odnosa i svestrane afirmacije čovekove ličnosti."

Iz takvih pozicija kulture proizlaze i njene funkcije. Funkcije kulture su u obogaćivanju čoveka, u formiranju njegovog svestranog lika i u očevidnoj mogućnosti da život i sve njegove vrednosti, najšire shvaćene, postanu njegova potpuna svojina. Neosporno je da su one i u tome da kultura oplemenjuje i upotpunjava slobodno vreme, da višestrano utiče na produktivnost rada, na realizovanje kompleksnog samoupravljanja i na uspešnije dejstvo privredne i društvene reforme. Zapravo, sudbina kulture je sudbina čoveka. U *Ranim radovima* Marks i Engels su pisali: „Životinja oblikuje samo po mjeri i potrebi vrste kojoj ona pripada, dok čovjek znade proizvoditi prema mjeri svake vrste i znade svagdje dati predmetu inherentnu mjeru; zato čovjek oblikuje i prema zakonima ljepote."

Ako se imaju u vidu sve ove dimenzije kulture, postaje razumljivo da se u socijalističkim odnosima kultura mora shvatiti i kao pretpostavka i kao sastavni deo razvoja samoupravnog društva. U stvari, krajnji ciljevi i jedine prave posledice svih nastojanja da se unapredi kulturni život jesu obogaćivanje ljudske ličnosti i humanizacija čitavog društva.

Sasvim je očevidno da između kulture i drugih oblasti društvenog rada postoji uzajamna uslovljenost. To znači da i između privrede i kulture postoji takva uzajamna uslovljenost koja, s jedne strane, utiče da se privredni razvitak uspešnije realizuje, a, s druge strane, privredni napredak omogućava da se stvore uslovi za neometan rast kulture. Ovakvo shvatanje afirmisao je Engels u pismu Bloku 1890. godine. Tada je on pisao: „Prema materijalističkom shvatanju istorije, određujući momenat u istoriji je u poslednjoj instanci produkcija i reprodukcija stvarnog života. Ni Marks ni ja nismo nikada tvrdili nešto više. Ako pak neko to izvrće u tom smislu kako je ekonomski momenat jedino određujući momenat, onda on pretvara postavku u apstraktnu, apsurdnu frazu koja ništa ne kazuje. Ekonomsko stanje je osnovica, ali na tok istorijskih borbi vrše svoj uticaj i u mnogim slučajevima pretežno određuju njihov oblik i razni momenti nadgradnje: politički oblici klasne borbe i njeni rezultati, uređenja koja donosi pobednička klasa posle dobijene bitke itd., pravni oblici, a pogotovo odrazi svih ovih stvarnih borbi u mozgu učesnika, političke, pravne, filozofske istorije, verska shvatanja i njihov dalji razvitak u sisteme dogmi. Postoji uzajamno dejstvo svih tih momenata, u kojem, na kraju krajeva, ekonomsko kretanje kao nužnost probija sebi put kroz beskrajno mnoštvo slučajnosti (tj. i događaji čija je unutrašnja uzajamna povezanost tako daleka ili se tako teško može dokazati da je možemo smatrati kao da ne postoji, zanemariti je). Inače bi primena te teorije na bilo koji istorijski period bila lakša negoli rešenje proste jednačine prvog stepena."

Svestrano prisustvo kulture u našem društvu odražava se u interesovanju društva za njen razvitak. Sadašnja etapa — čiji je smisao u klasnom konceptu kulturnog razvoja i koja je osobito izražena u definisanju mogućnosti ostvarivanja prava radničke klase na kulturu, o čemu

se svestranije razmišlja u društvenoj akciji posle Pisma druga Tita i Izvršnog biroa — ogleda se u prihvaćenim shvatanjima da su za razvitak kulture, uporedo sa društvenim činiocima i sa umetnicima i kulturnim radnicima, jednako odgovorni svi radni ljudi. Uostalom, već je očevidno da se relacije kulture prema pojedincu granaju u dva, po značaju jednako važna, pravca: prema pojedincu stvaraocu (i to ne samo profesionalnom stvaraocu) i prema pojedincu korisniku kulturnih dobara koji neće biti samo pasivni slušalac, čitalac, gledalac, posetilac, odnosno korisnik raznovrsnih kulturnih i umetničkih ostvarenja, već počinje i sam da se prema svim tim manifestacijama stvaralački odnosi. Lenjin je govorio: „Da bi se umetnost mogla približiti narodu i narod umetnosti, moramo najpre izdići opšti, obrazovni i kulturni nivo.“ U toj pretpostavci, koja u današnjim okolnostima označava osnovnu motivisanost za kulturu radnog čoveka, nalazi se prostor svestranijeg prisustva i napredovanja kulture u našem društvu.

2.

U poslednje vreme mogu se čuti i mišljenja da treba da postoji posebna kultura za radnike. Iako ne tako brojne, te tendencije se osećaju u pojedinim sredinama. One se zalažu za takozvanu radničku kulturu, odnosno za radničku knjigu, radnički amaterizam, radničku muziku, radničku umetnost, umetnost namenjenu samo radniku, njegovom — kako se obično misli — užem kriterijumu i ograničenijem ukusu. Te zablude imaju u svojoj skrivenoj suštini nepoverljiv, gotovo sumnjiv i potcenjivački odnos prema radniku i radničkoj klasi. Nosioci takvih shvatanja smatraju da je kultura dvostruka, da je „prava“ namenjena eliti, dakle izabranima, dok je ostalima, koji to nisu, najviše zbog formalnog obrazovanja, potrebno osigurati zamenu, u stvari nekakvu polukulturu.

Težnja za takvom podvojenošću kulture u nekim sredinama je zasnovana na činjenici da pojedini radnici nisu mogli u jednom trenutku da prihvate određena umetnička ostvarenja, na primer neku knjigu, muzičku kompoziciju ili sliku. To je i mogla biti istina, ali ne zato što radnik nije u mogućnosti da razume to delo, već što za takav doživljaj nije bio pripremljen, što nije, dakle, bio dovoljno umetnički obrazovan.

Međutim, ni visokoobrazovan stručnjak — primera radi — takođe često ne razume i ne prisvaja pojedina umetnička dela. Takvom se čoveku, razume se, ne može poreći obrazovanje. Ipak, ni on se ne razume u umetnost, odnosno i za njega se može primetiti da nije posebno umetnički obrazovan za pojedine umetničke discipline ili čak za pojedine pravce i sadržaje u njima.

Dakle, i u jednom i u drugom slučaju nedostajalo je umetničko obrazovanje, odnosno citirajmo Marksovu tvrdnju da jedino „umetnički predmet stvara publiku koja ima smisla za umetnost i koja ume da uživa u lepom...“

Neslaganje sa posebnom kulturom za radnike nije novo. O tome je govorio i Lenjin: „Ne izmišljanje nove, proleterske kulture, već razvijanje najboljih obrazaca, tradicija i rezultata postojeće kulture s tačke gledišta marksističkog shvatanja sveta i uslova života i borbe proletarijata u epohi njegove diktature.“

Zalaganje za radničku kulturu zbog trenutnog stanja kulturnih navika pojedinih radnika ima isto tako uprošćen značaj kao kad bismo se zalagali da se u radnim organizacijama koje imaju nedovoljnu obrazovnu i kulturnu siutaciju, umesto potpunog samoupravljanja, ostvaruje nekakva njegova zamena, nekakvo polusamoupravljanje.

3.

U svim radnim organizacijama danas su radnici suočeni sa raznovrsnim odgovornim i složenim problemima proizvodnje i raspodele. Oni su u stanju da budu i dobri proizvođači isto kao što su u stanju da budu uspešni samoupravljači. U takvoj situaciji kultura — koja obogaćuje svest i svet svakog čoveka — očevidno je neophodna i sve više postaje stvarna potreba radničke klase. Međutim, to može biti samo ona kultura, jedna jedina kultura, koja upotpunjuje život i koja čini dane sadržajnijim, humanijim, uzbudljivijim.

Jedino tako shvaćena i prihvaćena, kultura je sastavni i ravnopravan deo društvene stvarnosti, a ne njen sporedan, uzgredan sadržaj. Otuda se kultura ne svodi samo na umetnosti, nauku i obrazovanje, već u svom širokom značenju podrazumeva i kulturu rada, kulturu u procesu proizvodnje, onu kulturu koja bi bila njegova unutrašnja sadržina. Pažnja i briga društva — kad se radi o tako shvaćenom kulturnom životu — treba da bude usmerena, pre svega, na stvaranje uslova za sopstveno stvaralačko ispoljavanje svakog radnika, ali i na korišćenje i prisvajanje kulturnih dobara, što podrazumeva i stvaranje materijalnih pogodnosti, ali i razvijanje navika da se razume, da se voli, da se ceni i da se prihvata svako umetničko delo. Nema knjige iz lepe književnosti koju ne može da čita radnik, nema filma koji nije snimljen za njega, nema muzičkog dela koje ne treba da čuje, nema pozorišne predstave koju ne bi trebalo da vidi, nema slike koju ne bi mogao da zaželi da ima u svom stanu, nema stiha koji ne bi trebalo da zavoli i slično. Ukoliko trenutno nije u stanju da to oseti ili prihvati, treba nastojati da to što pre može.

Mogućnosti kulturnog života u radnim organizacijama su višestrane, kao i potrebe. Prihvatajući da je kultura u samoupravnim odnosima i činilac proizvodnje, i uslov kompleksnog samoupravljanja i sadržaj slobodnog vremena, njeno prisustvo u radnim organizacijama ne treba (i ne može se očekivati) da se svodi na direktan uticaj na produktivnost rada, već se ogleda u formiranju ličnosti radnika, njihovih shvatanja, navika, u njihovom načinu mišljenja, u njihovom odnosu prema radu, shvatanja sveta i života, ponašanju i komuniciranju sa širom i najbližom okolinom. U stvari, potrebe za kulturom sve su jasnije i one su

vitalne potrebe radnika. Otuda, zavisno od intenziteta kulturnog života u široj sredini, ali i od mogućnosti same radne organizacije, u preduzećima treba stvarati uslove za postojanje što svestranijih oblika kulturnog rada.

Razume se, i posledice kulturnih uticaja u radnim organizacijama su višestruke. Poznato je da radnik koji čita, koji ide u pozorište, koji sluša muziku i slično — jednostavnije, a i sa manje vremena ulazi u tajne proizvodnje i uspešno se snalazi u samoupravnom životu svoje sredine. Ali to nisu jedine posledice: one se osećaju u slobodnom vremenu radnih ljudi, u vaspitanju dece, u učešću radnika u široj sredini i u svestranijem sadržaju svega onoga što predstavlja život radnog čoveka.

Trenutno, međutim, o sadržaju i organizovanosti kulturnog rada u radnim organizacijama postoje različita mišljenja. Ne uzimajući u obzir one radne organizacije koje pokazuju neznatan ili nemaju nikakav interes za kulturu, shvatanja o kulturnom životu ispoljavaju se u ovim vidovima:

Prvo, smatra se da je kulturni život radnika jedino ono što se organizuje vlastitim snagama. Takvo, u suštini jednostrano shvatanje dovodi do situacije da se u mnogim radnim organizacijama kulturni život svodi na delovanje amaterskog društva koje povremeno priređuje programe. Održavajući „svoje" amatersko društvo, društvene snage u radnoj organizaciji smatraju da su ispunile svoj dug prema kulturi. Prirodno, to istovremeno povlači svako odsustvo drugih oblika kulturnog rada, svakako neophodnih i potrebnih, isto tako potrebnih kao što su amaterske priredbe i rad amaterskih društava. Pored toga, najveći broj amaterskih društava u radnim organizacijama svodi svoju aktivnost na priređivanje priredbi izostavljajući neophodan kulturno-obrazovni sadržaj, po čemu ova društva i treba da se izdvajaju od ostalih amaterskih grupa.

Drugo, ispoljava se i tendencija da se kulturni život radnih ljudi iscrpljuje jedino u priredbama i drugim manifestacijama koje se organizuju u samim radnim organizacijama. Očevidno je da takva praksa utiče na stvaranje, uglavnom, jednoličnih programa, a samim tim i jednostranih kulturnih navika. U takvoj situaciji smanjuje se interesovanje za raznovrsne sadržaje — počevši od čitanja knjiga, gledanja filmova do posete pozorištima, muzičkim manifestacijama, izložbama i muzejima. Međutim, takva orijentacija u velikoj je zavisnosti i od mreže i aktivnosti kulturnih ustanova koje deluju na široj teritoriji.

Treće, čest je slučaj da se sav kulturni život radnih ljudi, celog radnog kolektiva, prepušta pojedincima, obično zaduženim za kulturu u sindikalnim podružnicama. Tada su kulturni život, njegov sadržaj, obim i kvalitet u direktnoj zavisnosti od jedne ličnosti, koja često nameće — u svoje ime, u ime svog ukusa, znanja, navika i interesovanja — svim svojim drugovima jednu, samo jednu kulturnu orijentaciju. Nije malo slučajeva da ti „zaduženi" vole jedino folklor. Tada se radni ljudi u toj sredini neprekidno obasipaju najrazličitijim folklornim pri-

redbama. Tako znatna sredstva koja su namenjena kulturi ne daju potpune efekte.

Četvrto, to je shvatanje o kulturnom životu u radnim organizacijama koje predstavlja, u stvari, jedino moguć odnos i označava jedino moguće interesovanje za kulturu. To su one situacije kad kultura predstavlja obavezu i odgovornost celog radnog kolektiva i kad se kulturna politika vezuje prvenstveno za organe samoupravljanja. Tada se radni kolektiv ne zadovoljava isključivo kulturnim programima u svojoj sredini, već nastoji da se integralno uključi u kulturni život svoje šire sredine. Takva nastojanja, poznata u mnogim opštinama, omogućavaju i veći uticaj radničke klase na kulturni život, ali i određeniji, stalan angažman radnih ljudi u kulturnoj politici.

4.

Svaka radna organizacija, čak i najmanja, treba da je odgovorna za kulturni život radnika. To znači da treba da vodi i kulturnu politiku, koja je sve manje „svojina" samo širih društvenih formacija, dakle opština, pokrajina, republika i federacije. Uostalom, praksa je potvrdila da radne organizacije koje ne vode kulturnu politiku nemaju ni dovoljno razvijen kulturni život. One, po pravilu, imaju manje uspešne i proizvodne rezultate i samoupravne odnose.

Razvitak samoupravljanja i povećanje produktivnosti rada u velikoj su zavisnosti i od kulturnog uzdizanja radničke klase. Pored svega ostalog, i bogatiji i sadržajniji kulturni život radnika postaje, svakako, uslov i za uspešniju proizvodnju i samoupravljanje. Složeni i sve komplikovaniji radni procesi sa kojima se suočava svaki radnik zahtevaju njegova šira interesovanja, zahtevaju, dakle, razumevanje za kulturu i umetnost, kao i sposobnost za razvijanje humanističkih osećanja. To znači da kultura — osposobljavanjem radnog čoveka da usvaja trajne i istinske umetničke vrednosti — širi njegove horizonte, obogaćuje njegovu ličnost i omogućava mu da se i u sam proces proizvodnje znalački i brže uključuje. Ovo je od posebnog značaja i za samoupravnu praksu. Kvalitet samoupravnih odnosa sve više zavisi od subjektivnih mogućnosti samoupravljača da samostalno odlučuju o svim bitnim temama života svoje radne organizacije, odnosno i o proizvodnji, ali i o ostalim oblastima, pa i o kulturi i obrazovanju, bez kojih bi rezultati i uticaj radne organizacije bili znatno umanjeni, gotovo osiromašeni.

Najznačajnija obaveza radne organizacije u formulisanju kulturne politike bilo bi nastojanje radnog kolektiva, a posebno samoupravnih organa i drugih društvenih snaga, da se opredele kojim pravcima, u kojem obimu i u kojoj meri treba da se razvija kulturni život radnika. Uz takvo načelno određivanje neposredno je vezano i obezbeđivanje uslova za realizovanje usvojenih programa.

Međutim, ta briga o organizaciono-materijalnim uslovima kulturnog života bila bi samo deo kulturne politike radne organizacije. Važan prostor tako shvaćene kulturne politike ogledao bi se i u određivanju

sadržaja kulturnog života. Razume se, kulturna politika mora obuhvatiti i ispitivanje kulturnih potreba i obezbeđivanje uslova za njihovo zadovoljavanje kako bi se vršio uticaj na stalno obogaćivanje i razvijanje kulturnih navika.

S druge strane, kulturna politika radnih organizacija mora uticati i na kulturnu politiku šire društvene zajednice, opštine naročito. Nije od malog značaja ostvarivanje zahteva da se i radnici stvaralački i aktivno angažuju u kulturnom životu svoje šire sredine. To je aktuelno osobito danas kad se definiše klasni koncept kulture u našem samoupravnom društvu.

U stvari, kulturna politika opštine mora u svom kompleksnom dejstvu da podrazumeva i uticaj i odlučivanje radnika, ali i stvaranje uslova za njihovo kreativno izražavanje jer, kako ističe Veljko Vlahović, „radni čovek se ne zadovoljava da bude samo „potrošač“ kulturnih dobara, nego hoće i mora da bude i kreator kulturne politike“.

Nema sumnje, bilo bi uopšteno ako bi se kulturne akcije u radnim organizacijama posmatrale izdvojeno od kulturnog života šire sredine. To uslovljava i objektivna situacija da radnici znatan deo svog slobodnog vremena provode van radne organizacije. Radni čovek se, tako, ispoljava i van radne organizacije, pa je prirodno da se i kulturno zadovoljava i van nje. Svakako, u sadašnjem broju posetilaca najraznovrsnijih kulturnih manifestacija nalaze se i radnici, naročito oni koji su angažovani ili prisutni u kulturnom životu svojih radnih organizacija.

Moglo bi se sa dovoljno razloga reći da bi i kulturni život u opštini bio znatno osiromašen ukoliko ga ne bi sačinjavale i kulturne akcije u radnim organizacijama. U stvari, očevidna su dva uslovljena i u celini jedinstvena toka: (1) odnos radnih organizacija i radnika prema kulturnom životu u svom kolektivu i u široj sredini i (2) uticaj kulturnog života šire sredine na život i rad radnih organizacija i radnika.

I u jednom i u drugom slučaju interes je zajednički, istovetan: da autentična kultura, i to u svim svojim prisustvima, dakle najšire shvaćena, postane svojina radničke klase, odnosno da u svakom čoveku raznovrsni i raznoliki sadržaji kulture nađu svoj prostor. U svom povratnom dejstvu to znači da kulturni programi moraju da budu zasnovani na stvarnom društvenom interesu, na zadovoljavanju kulturnih potreba i na neprekidnom negovanju ukusa. U praktičnoj realizaciji to pretpostavlja da i kulturna politika u celini i program svake kulturne akcije i ustanove pojedinačno budu rezultat ustanovljenih potreba i društvene zajednice i svakog njenog člana.

Ovakva pozicija, neposredno nova, dakle promenjena pozicija odnosa radnika prema kulturi i kulture prema njemu, uslovljena je razvijanjem i unapređivanjem samoupravljanja. Uz sva druga obeležja i uz sve druge mogućnosti, samoupravni odnosi i klasna opredeljenja traže da se i u oblasti kulturnog rada izvrše promene. U mnogim sredinama one su već očevidne, naročito u sve izraženijem uticaju radničke klase na formiranje kulturne politike. Taj novi raspored kulturnih uticaja označio je radničku klasu i radnika kao bitne, odlučujuće činioce u kulturnom životu. Otuda nastojanja da se radnici aktivno i kreativno uklju-

čuju u kulturni život i u konstituisanje kulturne politike šire sredine znače, u stvari, realizaciju klasnog koncepta kulture. To istovremeno predstavlja najpogodniju mogućnost uključivanja svakog radnika u kulturu u celini.

5.

Radne organizacije na osnovu proverenih potreba i uslova (koncentrisanost radnika u mestu, izražene želje da se neke kulturne potrebe zadovoljavaju u okvirima radne organizacije i slično) treba da za razne vidove kulturnog života obezbede uslove u svojoj sredini. One treba da u svoje perspektivne programe unesu formiranje određenih kulturnih centara, bilo da se oni osnivaju kao posebne jedinice ili kao ogranci ustanova koje deluju na području opštine. Drugim rečima, to znači da radne organizacije treba da imaju biblioteke, amaterska društva, klubove, kino-sale i slično. To, međutim, nije zalaganje za takozvanu „kulturu za radnika“, već težnja da se kulturne vrednosti što neposrednije približe radnom čoveku.

Ima mišljenja da bi sve kulturne inicijative trebalo objediniti u fabričkim domovima kulture (što je pogodno naročito za velike radne organizacije čija se sedišta nalaze u manjim mestima). U domovima — koji, razume se, ne bi bili otvoreni samo za radnike te radne zajednice — mogli bi se organizovati najraznovrsniji kulturni programi: amaterske priredbe, koncerti i javna predavanja, u njima mogu da budu smeštene fabričke biblioteke, organizovane izložbe i druge kulturno-umetničke manifestacije. Takvi domovi kulture potrebni su u prvom redu onim mestima u kojima su pojedine radne organizacije nosioci privrednog života, koje — s obzirom na svoje ekonomske mogućnosti — mogu izdvojiti dovoljno sredstava za izgradnju takvih objekata.

Takvih domova kulture neće biti mnogo — a možda i nema potrebe za njima — jer kulturne ustanove u najvećem broju mesta mogu da zadovolje interesovanje građana. Zato je u takvim sredinama prirodnije da se u radnim organizacijama formiraju klubovi u kojima se radni ljudi mogu okupljati u slobodnom vremenu. Klupski programi mogu biti veoma raznovrsni: da organizuju književne večeri, usmene novine, predavanja, diskusije, izložbe, filmske predstave, pozorišna gostovanja, koncerte, amaterske priredbe i druge oblike kulturnog rada. U klubovima — a o njima bi mogle da se brinu sindikalne i omladinske organizacije — trebalo bi da se razvija i kulturno obrazovanje, moglo bi da se više pažnje pokloni propagandi kulturnih rezultata i da se radni ljudi pripremaju za korišćenje složenijih oblika kulturnih ostvarenja. Najkraće rečeno, oni mogu da utiču na razvijanje kulturnih navika.

Pogodno je, takođe, da u radnim organizacijama postoje kulturno-umetnička društva. Ranijih godina su gotovo sve radne organizacije imale svoje amaterske družine. To su bili centri okupljanja svih onih koji se interesuju za različite oblike umetničkog stvaralaštva i omogućavali su svim radnim ljudima susrete sa kulturnim i umetničkim os-

tvarenjima. Pre desetak godina došlo je do naglog gašenja tih društava, ali se sada ponovo pojavljuju težnje za njihovim osnivanjem.

Te tendencije, čiji su nosioci uglavnom mlađi ljudi, treba podržati, ali treba odmah naglasiti da bi bilo opasno ako bi se shvatilo da je bilo kojoj radnoj organizaciji — kada je reč o kulturi — dovoljno samo kulturno-umetničko društvo. Bez obzira koliko i kako ta društva rade, ona su samo jedan od oblika široke skale kulturnih delatnosti. I još nešto: od velike je važnosti da se u fabričkim kulturno-umetničkim društvima aktivnost ne svede samo na folklor, već da se jednaka briga pokloni i pozorišnom amaterizmu, horskom pevanju, likovnom stvaralaštvu, raznim vidovima muziciranja i slično.

Kulturni život u radnoj organizaciji podrazumeva i oblike širenja knjige. Da li će u njoj postojati samostalna biblioteka ili „istureni punkt" opštinske biblioteke (odnosno pozajmni fond knjiga te biblioteke), zavisiće od potreba i politike radne organizacije. Važno je da knjiga bude stalno blizu radnika, da se donosi do pogona, kluba ili restorana gde se radnici odmaraju u pauzi, da se o njoj čuje na razglasnoj stanici itd.

Kino-sale (razume se, ukoliko za to postoje uslovi) u velikoj meri mogu da upotpune sadržaj i kvalitet kulturnog života u svakoj radnoj organizaciji. Međutim, filmovi koji se prikazuju u tim kino-salama ne bi trebalo da budu konkurencija mesnim bioskopima, već, naprotiv, njihova dopuna. To znači da bi u njima trebalo prikazivati pre svega kvalitetne filmove koje javni bioskopi iz komercijalnih razloga nerado prikazuju, zatim filmove dokumentarnog, stručnog, naučno popularnog, obrazovnog i drugog karaktera koji bi omogućili radnim ljudima da jednostavnije prihvate određen tehnološki proces i razumeju društvene pojave, da se obaveste o određenim naučnim novinama i slično.

Isto tako, veoma je korisno ako radne organizacije raspolažu prostorijama za izložbe. To ne moraju biti specijalne galerije, nego ukusno opremljeni holovi, čekaonice i druge prostorije namenjene za masovno okupljanje radnika. Od najvećeg je značaja, međutim, šta se izlaže u tim svojevrsnim galerijama. Nesumnjivo je da treba početi sa onim slikarima koji načinom i sadržajem svojih slika mogu da uzbude neobaveštenog i likovno nedovoljno obrazovanog čoveka. Isto tako, u tim prostorijama mogu se prikazivati predmeti industrijske estetike, moderni nameštaj, razne vrste pakovanja, staklo, tekstil i predmeti koje proizvodi sama radna organizacija.

Posebnu pažnju treba posvetiti — ako za to postoji mogućnost — sadržaju i repertoaru dvorane u kojoj se organizuju gostovanja. Najbolje je ako se u pripremanju programa, uz prethodno konsultovanje zainteresovanih radnih ljudi, čuju i mišljenja stručnjaka koji, poznajući nivo kulturnih navika sredine, mogu da preporuče program koji će omogućiti kontinuirano uvođenje radnih ljudi u lepi, primamljivi i tajanstveni svet umetnosti.

I kulturi rada neophodno je u radnim organizacijama pokloniti potrebnu pažnju. Iako ova oblast zahteva da se posebno izuči i da se odredi smer njenog razvoja, ona najpre podrazumeva stvaranje kulturnog am-

bijenta u prostorijama u kojima radnici provode veliki deo svog dana. Nastojanja da te prostorije budu čiste, ukrašene cvećem i odgovarajućim slikama, da radnici imaju pristojnu radnu odeću i da im radna mesta budu uredna, zatim da društvene prostorije, hodnici, klubovi, biblioteke, restorani i dvorišta predstavljaju prijatne prostore za rad i odmor — zadaci su koje može sprovesti gotovo svaka radna organizacija. U početku treba poći od toga, iako kultura rada obuhvata i estetsko oblikovanje predmeta, sam proces rada, međuljudske odnose u procesu rada i drugo.

Sasvim je sigurno da oblika kulturnih akcija u radnim organizacijama može biti i mnogo više. To, međutim, zavisi od interesovanja i potreba radnika i od mogućnosti svake pojedine radne organizacije.

6.

Realizovanje prihvaćenog principa da je svaki radnik i korisnik kulturnih dobara podrazumeva u praksi postojanje veoma razvijenog sistema kulturnog obrazovanja, pre svega u samoj radnoj organizaciji. Nesumnjivo je da je korišćenje kulturnih dobara, bez obzira o kakvom se korišćenju radilo ili kakva su dobra u pitanju, veoma složen fenomen. Nije dovoljno samo organizovati biblioteku pa misliti da će se tada čitati knjiga, odnosno ako u jednom mestu postoji likovna galerija, to ne znači da postoji i likovna publika.

Fenomen korišćenja kulture predstavlja, u stvari, osnov za sve kulturne akcije, pre svega za one kojima je cilj da kulturni i umetnički rezultati postanu svojina što šireg kruga radnih ljudi. Pretpostavka korišćenja kulture, odavno uočena i sasvim sigurno proverena, nalazi se u pripremljenosti, u stepenu specifičnog kulturnog obrazovanja koje se mora posedovati da bi se mogao prihvatiti određen umetnički ili kulturni rezultat. Kao što je, uostalom, nemoguće da se nepripremljen čovek upušta u avanturu bavljenja stručnim poslom, isto tako čoveka odnegovanog na folklornim motivima neuputno je i sigurno nekorisno — bez prethodne pripreme — voditi na koncerte seriozne muzike, kao što, verovatno, i ljubitelje seriozne muzike treba pripremati za prihvatanje lepote narodnog melosa.

Smisao kulturnog obrazovanja u radnoj organizaciji nalazi se u potrebi da se svaki radnik pripremi da koristi kulturna dobra. Taj proces pripremanja za upoznavanje i prihvatanje kulturnih rezultata i umetničkih dela predstavlja osnovno područje kulturnog obrazovanja, ali takvog kulturnog obrazovanja koje ima jasno određenu i definisanu funkciju osposobljavanja radnih ljudi da razumeju umetnost.

Kulturno obrazovanje, i u svom programiranju i u svojoj realizaciji, podrazumeva izučavanje određenih kulturnih okolnosti, posebno nivoa i razvijenosti kulturnih navika, ali ne jedino radnog kolektiva u celini, već i svakog radnog čoveka pojedinačno.

7.

U našim uslovima, kad pismenost još nije svojina svih i kad zbog toga u mnogim sredinama nema elementarnih mogućnosti za raznovrsne kulturne uticaje, razvijanje kulturnih navika postaje obaveza od prvorazredne važnosti i značaja.

Kulturne navike treba sticati i razvijati od detinjstva, od đačkih dana. To je sistematski, strpljiv i iznad svega društveno i kulturno odgovoran posao. Otuda su razumljivi napori da se u školi koncentriše centar akcije za razvijanje kulturnih navika. To je investicija za budućnost, za novu publiku, koja tek dolazi i koja će umeti da iskoristi sve ono što se u kulturu strpljivo ulagalo. Međutim, uporedo sa mladima, danas u našem društvu ima veliki broj radnih ljudi koji nisu imali mogućnosti da se putem školovanja kulturno uzdižu. Treba zbog njih i radi njih razmišljati šta činiti da se i u njihovim redovima razvijaju kulturne navike.

Razvijanje kulturnih navika radnih ljudi predstavlja u sadašnjoj fazi ukupnog razvitka ozbiljan zadatak koji treba da angažuje sve društvene snage — i kulturne radnike i njihove ustanove, ali i sindikalne, omladinske organizacije u preduzećima, a posebno samoupravne organe u njima.

Kulturne navike proističu iz susretanja sa kulturnim rezultatima i umetničkim ostvarenjima. U tom susretanju — ako se ono organizuje postupno i u zavisnosti od obrazovnih i drugih mogućnosti sredine — radni ljudi mogu da steknu prve navike i prve želje da im kultura postane stalan, sastavni deo života.

8.

Angažovanjem sopstvenih sredstava za kulturne namene — organizovanih ili u sopstvenim fondovima za kulturu, ili u združenim fondovima više radnih organizacija ili preko zajednica kulture — radne organizacije, takođe, mogu da utiču na pokretanje novih kulturnih inicijativa, kao i na podržavanje postojećih, odnosno na poboljšavanje kulturnog života u celini u svojoj široj sredini.

Bilo bi moguće da radne organizacije posebno stimulišu, na primer, biblioteke u poboljšavanju knjižnih fondova, naročito u nabavljanju onih knjiga koje znače zadovoljavanje stručnih, samoupravnih, društvenih i političkih potreba radnika. Takođe, bilo bi korisno kad bi radne organizacije pomagale da njihovi članovi redovno prate pojedine značajnije umetničke manifestacije. Takvih mogućnosti ima više i prema njima bi trebalo da se, u zavisnosti od prilika, opredeljuju samostalno same radne organizacije, uz saradničku pomoć kulturnih snaga šire sredine.

Ovaj vid angažovanja radnih organizacija može u pojedinim sredinama da ima presudnu, odlučujuću ulogu, naročito pri izgradnji kultur-

nih objekata. Posebno u manjim opštinama čije ekonomske moći nisu velike izgradnja kulturnih objekata, pa čak i onih bez kojih se jedna sredina kulturno uopšte ne može da razvija (a to su domovi kulture, bioskopi i biblioteke, u prvom redu), predstavlja osnovnu kočnicu kulturnog progresa. U takvim sredinama bi najdirektniju i najangažovaniju pomoć mogle da pruže radne organizacije. Njihovim sredstvima, uz aktivno sudelovanje i građana i budžetskih sredstava, najbrže se mogu podizati funkcionalni kulturni objekti. Prirodno, pretpostavka je obavezan prethodni proces u kome bi se utvrdila funkcija i korišćenje takvih budućih objekata, koji se moraju temeljiti na stvarnim i društvenim i kulturnim potrebama. Postojeći primeri pokazuju da je takva orijentacija realna, ali da podrazumeva veliku, funkcionalnu povezanost kulture i privrede.

9.

Iako do sada nedovoljno razvijan, izuzetno je značajan odnos između stvaralaštva i radnih organizacija, odnosno mogućnosti uticaja radnih organizacija na stvaralaštvo. Već više puta je konstatovano da se oseća nedostatak umetničkih ostvarenja sa savremenim temama, ostvarenja koja bi umetnički kazivala dileme, radosti, teškoće i rezultate savremenog čoveka, ostvarenja koja bi angažovano omogućila radniku da sagleda svoje probleme i uputila ga na moguće puteve. Nedovoljan broj ostvarenja sa takvim temama naročito je očevidan u oblasti teatra, filma i književnosti, zapravo u onim umetničkim disciplinama koje su po svom izrazu najpristupačnije.

To je nemoguće prevladati deklarativnom saglasnošću, već bi bilo korisno kad bi se podstakle radne organizacije, bar najveće, da stupaju u direktne kontakte sa umetnicima i da im omogućavaju da u njihovim sredinama sagledaju, osete i vide teme savremenog života. Takva praksa ne bi uticala na utilitarističku opredeljenost stvaralaštva, a naročito ne na stvaralački čin, na njegovu slobodu i rezultat, ali bi omogućila da se i u tim životnim, gotovo dnevnim situacijama nađu inspiracije za umetnička ostvarenja. Krležina misao iz govora na Kongresu književnika u Ljubljani i danas je aktuelna. Krleža je tada govorio: „Pisati ne znači opisivati, niti prepisivati. Pisati ne znači opisivati stvarnost života, jer kada bi pisanje u književnom smislu bilo obično, jednostavno opisivanje fakata, onda bi svaki pisar bio pjesnik."

Stvaralaštvo, bez obzira o kojoj je umetnosti reč i bez obzira koji su umetnici u pitanju, ne bi bilo potpuno ako ne bi imalo savremene sadržaje. Oni su naročito bitni za trajanje i život umetničkog dela. Zna se, uostalom, da su ostvarenja sa savremenim temama nailazila na širi i, naročito, angažovaniji prijem kod publike. Nije preterano reći da bi taj proces mogao biti brži i efikasniji ako bi se u tom pogledu angažovale i radne organizacije.

Beskrajne širine i bogatstva kulture nije teško otkriti i moguće je prisvojiti ih. One su tajnovite samo dok im se sa istinskom radoznalošću ne priđe i dok se ne shvati da se nikad nije ništa do kraja, do onog potpunog kraja, saznalo, naučilo, pročitalo, videlo, doživelo.

U tome je smisao kulture, u tome je njena plemenitost, njena vrednost i njen značaj — za društvo, za svakog čoveka.

Nastoji se da rad ne bude teret, preteška obaveza i samo uslov egzistencije. U ovo samoupravno vreme, koje su vekovima radnici priželjkivali, o kojem su generacije maštale i za koje su mnogi u iskrenom revolucionarnom zanosu žrtvovali svaki drugi zanos i sve lepote, težimo da rad sve više postaje zadovoljstvo i sve prirodniji spoj slobodnog opredeljenja i životne potrebe.

Nastoji se da i kultura prestane da bude ukras vremena i jedino dopadljiva, privlačna delatnost. Težimo da kultura, ta privlačna, prelepa i tajnovita pojava, bude svaki dan i sve više stvarna sadržina našeg postojanja i sve više istinska potreba. Za to stvaramo realne uslove, pre svega u nama samima.

U jedinstvu tih težnji, u mogućnosti njihovog ostvarivanja nalazi se pravi, potpun, jedini realan prostor za ostvarivanje prava radnika i radničke klase na kulturu.

Anđelko Veljić

KLASNA SUŠTINA SAMOUPRAVNE DEMOKRATIJE

Borba za razvoj društvenog samoupravljanja sastavni je deo i rezultat opšte borbe radnih ljudi, a pre svega radničke klase, za nov, svestraniji i potpuniji oblik demokratije koji nazivamo socijalističkom samoupravnom demokratijom.

Socijalistička samoupravna demokratija trebalo bi da se ispoljava kao potpuniji i kvalitativno sadržajniji oblik demokratije u odnosu na sve dosadašnje tipove demokratske organizacije društva.[1]

Svi do sada poznati demokratski društveni sistemi sadržavali su u sebi bitna ograničenja zavisno od klasnog karaktera sistema društvene organizacije. Samoupravljanje bi trebalo da omogući razvoj takvog oblika demokratije koji se u svojoj suštini oslobađa osnovnog klasnog ograničenja upravo putem sve snažnijeg klasnog uticaja radničke klase u njemu.

SAMOUPRAVLJANJE I DEMOKRATIJA

U odnosu samoupravljanja i revolucionarne socijalističke demokratije mogli bi se utvrđivati različiti pristupi. Može se tvrditi da je uslov za rađanje samoupravljanja izvestan stepen razvijene demokratske političke organizacije društva. Ali je isto toliko tačno da je današnja socijalistička demokratija rezultat prethodnog samoupravnog razvoja. Ne može se veštački razdvajati međusobna uslovljenost samoupravnih i demokratskih procesa. Ipak, sve što je demokratsko u širem smislu ne

---

[1] „Marks je odlično uočio tu suštinu kapitalističke demokratije (da je to demokratija za manjinu — A. V.) rekavši u svojoj analizi iskustva Komune: ugnjetenima se dozvoljava da jednom u nekoliko godina odlučuju koji će ih predstavnik ugnjetačke klase predstavljati u parlamentu i tlačiti...

Diktatura proletarijata, tj. organizovanje avangarde ugnjetenih u vladajuću klasu radi ugnjetavanja ugnjetača, ne može da se svede samo na prosto proširenje demokratije. Zajedno sa ogromnim proširenjem demokratizma, koji sada prvi put postaje demokratizam za siromašne, demokratija za narod, a ne demokratija za bogate, diktatura proletarijata uvodi niz ograničenja slobode ugnjetača, eksploatatora, kapitalista..." (V. I. Lenjin, *Neki problemi socijalističke demokratije*, „Rad", Beograd, 1971, str. 230. i 231).

mora biti u isto vreme i samoupravno, kako ga mi shvatamo. Ali sve što je samoupravno u isto vreme i na poseban način je demokratsko. Sem toga, pojam demokratije, pa i kad se misli na socijalističku demokratiju, ukoliko nije bliže određen, nedovoljan je da precizno izrazi konkretan tip društvene organizacije. To posebno važi za nesocijalističke oblike demokratske organizacije društva.

Samoupravna demokratija može se smatrati socijalističkom demokratijom ukoliko ispunjava neke neophodne uslove koji su pretpostavka da bi ona imala takav karakter. Pored karaktera svojine nad sredstvima za proizvodnju, neophodna je odgovarajuća pozicija radnog čoveka u procesu proizvodnje koja mu omogućuje da postepeno ostvaruje sve veći uticaj ne samo nad novostvorenim dohotkom i sredstvima proširene reprodukcije, nego i nad ukupnom materijalnom osnovom, kao i nad celokupnom društvenom reprodukcijom.

Kakav je karakter zahteva za takozvanu participaciju u nizu kapitalističkih zemalja, kakav je karakter te prakse i da li je to jedan od oblika samoupravljanja? Razume se, između društvenog samoupravljanja u socijalizmu i raznih oblika participacije u kapitalističkim zemljama postoji suštinska razlika. U prvom slučaju radi se o novoj društvenoj formaciji sa suštinski izmenjenim klasnim položajem radničke klase, a u drugom slučaju o istom, kapitalističkom sistemu gde su sredstva za proizvodnju otuđena od radničke klase i gde pod pritiskom njene borbe dolazi do izvesnog poboljšanja njenog položaja, ali se suštinski ne menja njen klasni položaj. I pored toga, ove društvene pojave imaju u osnovi progresivan karakter i predstavljaju svojevrstan vid takozvane ekonomske demokratije, koja sa svoje strane vrši uticaj na druge sfere društvenog života i predstavlja sastavni deo borbe radničke klase u tim zemljama za socijalizam i samoupravljanje.

Ako se može tvrditi da je demokratija oblik samoupravljanja[2], sa istom vrednošću se može postaviti teza da je samoupravljanje oblik demokratije. Demokratija je oblik samoupravljanja u tom smislu što svaka demokratija pretpostavlja u izvesnoj meri šire učešće građana u određenim društvenim poslovima (ako ništa drugo: s vremena na vreme učešće u glasanju).

Samoupravni oblik demokratije razlikuje se suštinski od svih prethodnih oblika demokratske organizacije društva upravo zbog procesa transformacije položaja radničke klase. Zbog toga ovaj oblik demokratije predstavlja nastavak proleterske i socijalističke revolucije. Radnička klasa nastavlja borbu i u ovom demokratskom obliku društva za svoju konačnu ekonomsku i svestranu emancipaciju. Upravo u tom periodu radnička klasa, koristeći sve demokratske oblike i sve mogućnosti koje taj oblik demokratije daje, udara temelje svojoj budućoj slobodnoj asocijaciji neposrednih proizvođača. I upravo zbog ostvarivanja strateških ciljeva ove etape revolucije radnička klasa je životno zainteresovana za što dublje i svestranije transformisanje političke organizacije

---

[2] J. Đorđević, *O samoupravnom i odgovornom društvu*, Beograd, 1971, str. 22. i 23.

društva. Radničko samoupravljanje koje prerasta u društveno samoupravljanje i na taj način izrasta u nov oblik socijalističke demokratije omogućuje radničkoj klasi ostvarivanje njenih dugoročnih ciljeva i zadataka.

Odsustvo demokratije i demokratskih formi života države radničke klase, kao i odsustvo samoupravnih procesa u sferi proizvodnih odnosa i ukupnih društvenih odnosa, može dovesti do dugotrajnijeg zastoja socijalističkog razvoja. Zauzimanje političke vlasti od strane radničke klase nije završavanje njene revolucionarne borbe za potpuno oslobođenje.

Opšti pravac našeg razvoja i ishod svake konkretne društvene akcije uslovljen je i aktivnošću Saveza komunista i njegovih članova pojedinačno. Sudbina našeg demokratskog socijalističkog razvoja zavisi veoma mnogo od aktivnosti progresivnih društvenih snaga, a pre svega Saveza komunista. Socijalistička demokratija pretpostavlja dominaciju socijalističkih ideja i prakse. Ona je istinski revolucionarni pokret i snaga ako u tom pokretu u ključnim pitanjima pobeđuju progresivne ideje i akcije.

Samoupravljanje se ne iscrpljuje kao demokratija. Ono se ispoljava kao demokratija, i to do sada najšira i najpotpunija.

Socijalistički društveni odnosi mogu se razvijati kao samoupravni, pa time i na nov način kao demokratski. Inače, socijalizmu je neizbežna stagnacija, a u nekim sferama i nazadovanje. I Lenjin je bio svestan opasnosti od stagnacije koju može prouzrokovati nezadrživ rast birokratizma i birokratskih odnosa i nepostojanje odgovarajućih društvenih snaga koje bi taj proces zaustavile i suzbile birokratsku dominaciju. On je kao osnovni izvor te opasnosti isticao ogromnu zaostalost zemlje i odsustvo nužnih uslova za razvoj samoupravljanja i na njemu zasnovane demokratije: „Više puta sam govorio, u poređenju s naprednim narodima, Rusima je bilo lakše da *započnu* veliku proletersku revoluciju, ali će im biti teže da je *nastave* i da je dovedu do konačne pobede, u smislu potpune organizacije socijalističkog društva."[3]

U izgradnji samoupravne socijalističke demokratije ne može biti automatizma. Za takav opšti trend društvenog razvoja potrebno je aktivno učešće ljudi i njihova revolucionarna aktivnost. Upravo u procesu razvoja samoupravljanja odigrava se proces stalnog jačanja uloge radničke klase kao vodeće revolucionarne snage. Razvoj samoupravljanja, a time i samoupravne socijalističke demokratije, nezamisliv je bez odlučujuće uloge i najmasovnijeg učešća radničke klase. U tom istom procesu sadržani su i prvi elementi odumiranja te klase. Time se počinje ostvarivati marksističko predviđanje da će radnička klasa, ukidajući sve oblike eksploatacije, a posebno ukidajući svoj antipod — buržoaziju, doprineti ukidanju svih društvenih klasa i time dovesti i do sopstvenog ukidanja, prvo kao eksploatisane klase, a zatim i kao klase uopšte.[4] To je ta daleka vizija besklasnog komunističkog društva.[5]

---

[3] V. I. Lenjin, op. cit., str. 297.

[4] „Sve ranije klase, koje su osvajale vlast za sebe, težile su da svoj izvojevani životni položaj osiguraju time što su čitavo društvo podvrgavale

MESTO I ULOGA DRŽAVE

Samoupravna demokratija, kako su isticali klasici, u stvari je vlast, i to državna vlast. Prema tome, odumiranje države znači u isto vreme i odumiranje demokratije.[6] To znači da samoupravljanje, sadržavajući u sebi proces odumiranja države[7], sadrži i proces odumiranja demokratije. Samom procesu razvoja samoupravljanja imanentan je i proces odumiranja države. Taj proces utoliko je očigledniji ukoliko se državni mehanizam, kroz proces sopstvene demokratizacije, intenzivnije potčinjava celokupnom sistemu samoupravnih društvenih odnosa.

Od momenta koegzistencije sa samoupravljanjem država nije više ono što je bila pre toga. Već u tom trenutku počinje i proces njenog odumiranja, koji je, razume se, spor i dugotrajan. Na višem stepenu svoga razvoja samoupravljanje bi trebalo sve očiglednije da se ispoljava kao dijalektička negacija svakog oblika države i svakog oblika demokratije. Lenjin ističe da „demokratija ima ogroman značaj u borbi radničke klase protiv kapitalista za svoje oslobođenje". „Ali demokratija ni u kom slučaju nije granica koju ne smeš preći, već samo jedna od etapa na putu od feudalizma u kapitalizam i od kapitalizma u komunizam."[8]

Demokratija i država postupno odumiru u jednom, skoro, jedinstvenom procesu, ali postoji razlika u pogledu načina njihovog odumiranja. Dok država odumire kroz postepeno sužavanje i slabljenje moći, demokratija odumire kroz sve šire i sve potpunije ispoljavanje. Trenutak odumiranja demokratije nastaje tada u kvalitativnom skoku iz ograničene i ograničavane u apsolutnu i neograničenu demokratiju. To je momenat njenog iščezavanja. Ali sve je to stvar dalje buduć-

---

uslovima svoga načina prisvajanja. Proleteri mogu da osvoje društvene proizvodne snage samo tako ako ukinu svoj sopstveni dosadašnji način prisvajanja, a time čitav dosadašnji način prisvajanja" (Karl Marks — Fridrih Engels, *Manifest komunističke partije, Izabrana dela,* tom prvi, „Kultura", Beograd, 1949, str. 25).

[5] „Komunizam za nas nije stanje koje treba da bude uspostavljeno, nije ideal prema kome stvarnost treba da se upravlja. Mi komunizmom nazivamo stvarno kretanje kojim se ukida sadašnje stanje" (Karl Marks — Fridrih Engels, *Nemačka ideologija,* „Kultura", Beograd, 1956, str. 35).

[6] „Socijalizam vodi odumiranju bilo kakve države, znači i bilo kakve demokratije, ali socijalizam se ne može ostvariti drukčije nego kroz diktaturu proletarijata, koja uključuje nasilje protiv buržoazije, tj. manjine stanovništva, i potpun razvitak demokratije, tj. zaista ravnopravnog i zaista sveopšteg učešća cele mase stanovništva u svim državnim poslovima i u svim složenim pitanjima likvidacije kapitalizma" (V. I. Lenjin, op. cit., str. 156).

[7] „Ekonomska osnova potpunog odumiranja države je tako visok razvitak komunizma da u njemu iščezava suprotnost između umnog i fizičkog rada, dakle, jedan od najbitnijih izvora današnje društvene nejednakosti, i to izvor koji se nikako ne može ukloniti samo pukim prelazom sredstava za proizvodnju u društvenu svojinu, samo pukom eksproprijacijom kapitalista" (ibid., str. 237).

[8] Ibid., str. 240.

nosti. Samoupravljanje se ne iscrpljuje u samoupravnoj demokratiji, ali se samoupravna demokratija realizuje u okviru samoupravljanja i kroz njegov razvoj. I u pogledu nastajanja i razvoja samoupravnih odnosa važi ista osnovna zakonitost koja je karakteristična za druge društveno-ekonomske formacije, to jest da narasle proizvodne snage traže i nalaze nove proizvodne odnose i da ti proizvodni odnosi vrše sa svoje strane sve neposredniji uticaj na dalji, sve brži razvoj proizvodnih snaga. Prema tome, samoupravljanje nije stvar subjektivističke volje, već je izraz određene ekonomske nužde i neizbežnosti da se na novim proizvodnim snagama u uslovima izmenjene svojine nad sredstvima za proizvodnju uspostave novi, odgovarajući proizvodni odnosi.[9]

Kao što je privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju u kapitalizmu postala kočnica njegovog daljeg razvoja, isto je tako državna svojina postala ozbiljna prepreka razvoju socijalizma i socijalističkih društvenih odnosa.

Dosadašnji razvoj pokazuje da se država demokratizuje i da sve više postaje instrument radnih ljudi i građana za uređivanje međusobnih odnosa na samoupravni način i za primenjivanje (preko posebnih organa) elemenata državne prinude tamo gde to postaje nužno ili gde se na drugi način stvari ne mogu rešiti. Bitno je pri tome da takva država (koja se demokratizuje) sve manje bude instrument etatističko-birokratskih snaga koje uz pomoć države obezbeđuju svoj privilegovani položaj, uzurpirajući prava radnih ljudi i građana, nego da postaje instrument radnih ljudi i građana koji će kontrolisati tu državu i uticati da se njena moć koristi na osnovu volje radničke klase kada je to potrebno i gde je neophodno. U svom poznatom pismu Augustu Bebelu Engels, pored ostalog, kaže: „Dok je proletarijatu još potrebna država, ona mu je potrebna ne u interesu slobode, nego u interesu ugušivanja njegovih protivnika, a čim postane moguće govoriti o slobodi, prestaje država kao takva postojati."[10]

Imajući u vidu ovu Engelsovu misao, nužno je ipak oslobađati se zablude kako država predstavlja u svakoj situaciji sinonim birokratsko-etatističkog. „U nas se dosta često čuju uopštene i paušalne kritike koje svaku meru naše socijalističke države proglašavaju etatizmom i mešanjem države u samoupravna prava radnih ljudi. U takvim slučajevima očigledno je reč o pogrešnom automatskom identifikovanju svakog oblika delovanja države sa etatizmom u negativnom smislu te reči.

[9] „Nikada neka društvena formacija ne propada pre no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može da reši, jer kad tačnije posmatramo, uvek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo tamo gde materijalni uslovi za njegovo rešenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja" (Karl Marks, Predgovor za *Prilog kritici političke ekonomije*, Karl Marks — Fridrih Engels, *Izabrana dela*, tom prvi, cit. izd., str. 238).

[10] Vidi: Karl Marks, *Kritika Gotskog programa*, „Kultura", Beograd, 1948, str. 49.

Stvarnu sadržinu pojma etatizam predstavljaju državno-svojinski odnosi i državno-upravljački monopol nad udruženim radom."[11]

Prema tome, ne može se postavljati zahtev da socijalističku državu, to jest odumiruću državu, u našim uslovima treba odjednom i u celini razbiti da bi se samoupravljanje moglo razvijati. Radi se o tome da treba razbijati u državi uticaj birokratsko-etatističkih i tehnokratsko-menadžerskih snaga. Nema sumnje da će samoupravni odnosi doprinositi da se to postiže. Podruštvljavanje države, znači, treba nastaviti upravo u tom pravcu da se onemogući korišćenje njenog mehanizma u etatističko-birokratske i konzervativne ciljeve i u interesu protagonista tih ciljeva. Državu, to jest njene neophodne funkcije treba putem demokratizacije, a to znači permanentnog procesa podruštvljavanja, stalno dovoditi u položaj još izrazitije potčinjenosti volji samoupravljača i demokratskoj i progresivnoj sintezi te volje u širim okvirima.

Preobražen vid države, ili, tačnije, vid države koja se postepeno preobražava, kao specifičan oblik političke prinude u uslovima razvoja jugoslovenske samoupravne zajednice, pokazuje da država nije statična kategorija, da ne mora da ima jednom zauvek iste funkcije, jednu istu nepromenljivu prirodu, jednu istu klasno-političku ulogu. Država je isto toliko dinamična kao što je dinamično i društvo u svome kretanju. Njena promenljivost zavisi od osnovnih klasnih i društvenih snaga koje tu državu konstituišu i služe se njenom moći i njenim instrumentima u ostvarivanju svojih klasno-političkih i drugih ciljeva.

Ne može se, dakle, mehanički shvatati odnos državne vlasti i samoupravljanja. Neosporno je da razvijanje i proširivanje samoupravljanja znači istovremeno sužavanje delovanja državne vlasti. Ali i sami elementi države menjaju se pod uticajem razvoja samoupravljanja. Demokratizuje se država i način ostvarivanja njenih funkcija. Jer, ako se država ne bi demokratizovala, ne bi se moglo razvijati ni samoupravljanje. A jačanje i proširivanje samoupravljanja neposredno utiče na demokratizovanje države i na vršenje njenih funkcija.[12]

Tako dolazi do menjanja svih onih institucija i odnosa koji su u vezi sa državom, njenim funkcijama i načinom njihovog vršenja.[13]

Nesporazumi i nerazumevanja fenomena države javljaju se, pored ostalog, i zbog toga što se država posmatra i tretira kao statička kategorija, a samoupravljanje se u isto vreme pravilno posmatra kao proces. Protivurečnost u odnosima samoupravljanja i države dolazi do izražaja

[11] Edvard Kardelj, Referat na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije, u: *Drugi kongres samoupravljača*, „Radnička štampa", Beograd, 1971, str. 63.

[12] „U sadašnje doba veoma značajno i u mnogo čemu odlučujuće oružje radničke klase i samoupravljača je i socijalistička država. Ali ne država iznad rada i društva, već država s takvim političkim sistemom koji je instrument samoupravnog rada i stvaranja" (Edvard Kardelj, ibid.).

[13] „Najsavršeniju, najnapredniju buržoasku državu predstavlja tip parlamentarne demokratske republike: vlasti u rukama parlamenta...

Ali, revolucionarne epohe, počev od XIX veka, stvaraju viši tip demokratske države, koja, u izvesnom smislu, već prestaje, kako kaže Engels, da bude država, „ne predstavlja državu u pravom smislu reči". To je država tipa Pariske komune..." (V. I. Lenjin, op. cit., str. 170).

i u delovanju organa uprave (savezne, republičke, pokrajinske, opštinske). Ti organi vrše istovremeno određene državne funkcije i služe samoupravnim telima. Uprava se još uvek poistovećuje sa birokratijom i ne shvata se dovoljno njeno mesto i njena uloga u uslovima razvijanja samoupravljanja. Lenjin, međutim, ističe: „Marksizam se od anarhizma razlikuje time što priznaje nužnost države i državne vlasti u revolucionarnom razdoblju uopšte i u epohi prelaska iz kapitalizma u socijalizam posebno. Marksizam se razlikuje od malograđanskog, oportunističkog „socijaldemokratizma" gospode Plehanova, Kauckog i komp. time što uviđa da je u navedenim periodima nužna ne onakva država kakva je obična parlamentarna buržoaska republika, već onakva kakva je Pariska komuna."[14] Ponekada se slabljenje i potiskivanje uprave smatra uslovom za još nesmetaniji razvoj samoupravljanja. Ma koliko to i ne bilo očigledno, već danas je prisutna, i pored svih otpora, progresivna transformacija uprave pod uticajem samoupravljanja. Uprava će — ističe Kardelj — uporedo sa razvojem samoupravljanja postati sve značajnija kao instrument samoupravljanja i samoupravne izgradnje i organizacije države. Drugim rečima, ona će za potrebe samoupravnih organa, kao i radnih ljudi i građana, i ubuduće obavljati niz veoma značajnih poslova od kojih će zavisiti uspešno funkcionisanje samoupravnog društva. Time će ona postajati sve više instrument društva, i to u mnogo većoj meri nego što je to sad moguće pretpostaviti.

Između elemenata samoupravljanja i državne vlasti postoji uzajamni uticaj i svojevrsno prožimanje. Oni koegzistiraju kao jedinstvo suprotnosti. Sve veći uticaj samoupravnih odnosa na demokratizaciju vršenja funkcija državne vlasti neutrališe dejstvo same državne vlasti u pravcu usporavanja i ograničavanja razvoja samoupravnih odnosa. Ali, kao ni u samoupravljanju tako ni u konkretnom odlučivanju nije prisutna samo suprotnost između pojedinačnog i šireg, zajedničkog interesa koja se počinje preovladavati u uslovima samoupravljanja na samoupravni način. Tu je još uvek prisutan i klasni interes. Naime, prisutna je u nekim društvenim slojevima ne samo težnja, nego i pojedinačna praksa eksploatacije čoveka čovekom, kao i drugi vidovi zahvatanja viška rada radnih ljudi. Upravo su zbog toga potrebni određeni instrumenti države da bi se društvo uspešnije suprotstavilo antisocijalističkim i antisamoupravnim postupcima i tendencijama koji imaju klasni karakter, a koji izviru iz sadašnjeg stanja u sferi društveno-ekonomskih odnosa. Što su u određenim sferama samoupravni odnosi izraženiji, potreba za primenom državne prinude biće manja, a i sam prostor njene primene stalno će se sužavati.

IZGRADNJA SAMOUPRAVNE DEMOKRATIJE — NASTAVLJANJE REVOLUCIJE

Nastajanje samoupravljanja je plod jugoslovenske revolucije i nastavak te revolucije. Zasluga je revolucionarnog pokreta u Jugoslaviji

[14] Ibid., str. 170. i 171.

što je odlučno išao putevima nastavljanja revolucije, što je bez kompromisa vodio bitku za oslobođenje radnika od svih vidova eksploatacije i otuđenja i što je uspešno odredio momenat za prelazak na put samoupravljanja.[15]

U razvoju naše zemlje samoupravljanje je bilo jedina prihvatljiva alternativa koja omogućuje ostvarivanje dugoročnih ciljeva revolucije.[16] Međutim, još do pre nekoliko godina bilo je pojava otvorenog suprotstavljanja samoupravljanju. Danas, kada je ideja samoupravljanja ovladala masama, ona postaje materijalna snaga jer se radni ljudi sve više svesno uključuju u procese samoupravnog odlučivanja.

Orijentacija na samoupravljanje je doprinos radničke klase Jugoslavije u praktičnoj realizaciji cilja proletarijata celog sveta. Međutim, specifični materijalni i drugi uslovi, a posebno nedovoljna razvijenost zemlje, uslovili su velike teškoće u razvijanju samoupravne prakse u Jugoslaviji. Otuda se ne može svako konkretno rešenje smatrati uzorom samoupravnog razvoja.

Borba za samoupravljanje je oštra klasna i politička bitka, veliki pokret masa i stalno prevazilaženje sopstvenih zabluda i grešaka.[17] U toj borbi nema niti može biti idile, mira i koegzistencije među nepomirljivim tendencijama i alternativama. Samoupravljanje se ne miri niti se može miriti sa birokratskom uzurpacijom.

Specifičnost jugoslovenske revolucije izrazila se i u afirmisanju široko postavljenog savezništva radničke klase sa drugim društvenim slojevima i grupama na platformi borbe protiv okupatora i njegovih domaćih slugu. Snažno izražena i politički ostvarivana hegemonija radničke klase u prvoj fazi posleratnog razvoja prigušila je otvorenije ispoljavanje posebnih i užih interesa tih grupa. Demokratizacija društvenog života, pored toga što je bila uslov za razvoj samoupravljanja i što je predstavljala revolucionarno oruđe radničke klase, omogućila je, istovremeno, ispoljavanje i posebnih interesa nekih od tih društvenih grupa nasuprot interesima radničke klase. U tom cilju predstavnici tih društvenih grupa ostvaruju infiltraciju u nekim društvenim institucijama u težnji da i tim putem realizuju neke od svojih posebnih interesa. Isto-

[15] „Nastanak samoupravljanja u nas nemoguće je zamisliti bez teške revolucionarne škole kroz koju su mase radnih ljudi grada i sela, a posebno radnička klasa, prošle u svojoj istoriji, u borbi sa žestokim socijalnim, ekonomskim i nacionalnim ugnjetavanjem i eksploatacijom u staroj Jugoslaviji i bez iskustava koja su radnička klasa i radni narod uopšte stekli u toku svenarodnog oslobodilačkog rata protiv fašističke agresije" (Edvard Kardelj, op. cit.).

[16] „Uprkos mnogim teškoćama, a pre svega nerazvijenoj materijalnoj bazi, praksa socijalističkog samoupravljanja je svojim rezultatima nedvosmisleno dokazala da je to jedina moguća, realna i progresivna orijentacija našeg socijalističkog društva, za koje su socijalizam i sloboda radnog čoveka dve nerazdvojne strane društvenog napretka" (ibid., str. 32).

[17] „Često, i to s pravom, ističemo da naše socijalističko društvo ne može postojati i razvijati se kao takvo ako u njemu ne bude obezbeđena vodeća uloga radničke klase, u njenoj tesnoj povezanosti sa svim slojevima ljudi koji rade i stvaraju. Takav klasni pristup je neophodan i kad govorimo o samoupravljanju" (ibid., str. 41).

vremeno iz redova pobedničke radničke klase rađa se i razvija njena sopstvena birokratija i uspostavlja uticaj i kontrolu nad novim državnim mehanizmom koji se posle revolucije definitivno formirao. Postepeno dolazi do klasnog saveza i sprege raznih društvenih grupa, odnosno ova birokratija (a posle i prvi začeci tehnokratije) u sve većoj meri i personalno se regrutuje iz nekih od tih društvenih grupa.

Radnička klasa zajedno sa svojom avangardom nastoji da svoje političke pozicije i svoju političku vlast iskoristi za radikalnu promenu svog ekonomskog položaja, pa time i za uspostavljanje kvalitativno novog političkog položaja koji će nastajati i razvijati se iz osvojene vlasti nad ekonomskom sferom života. Tome se suprotstavljaju navedene društvene snage i grupe.

Pitanje se postavlja: ili će radnička klasa, koristeći političku vlast koja je uspostavljena u njeno ime, ostvariti svoje definitivno i potpuno ekonomsko oslobođenje, pa time i uspostavljanje svoje stvarne političke dominacije, ili će je sopstvena birokratija sa svojim saveznicima zaustaviti na tome putu učvršćujući svoje pozicije u političkoj sferi i zadržavajući najamni položaj radničke klase u proizvodnim odnosima. Radničko samoupravljanje otvorilo je perspektivu i dalo šansu radničkoj klasi da sopstvenom samodelatnom revolucionarnom akcijom ostvari svoje sopstveno i svestrano oslobođenje, a time i oslobođenje svih drugih društvenih grupa koje se takođe nalaze u najamnom položaju. Ove društvene grupe same za sebe ne mogu ostvariti svoje oslobođenje. Radnička klasa, ostvarujući svoje oslobođenje, oslobađa i sve druge delove društva. Radnička klasa se najpre konstituiše kao država, da bi postepeno uspostavljala asocijaciju neposrednih proizvođača sopstvenom i direktnom revolucionarnom akcijom.

Prvu fazu naše socijalističke izgradnje nazivamo revolucionarnim etatizmom. To je period kada je avangarda radničke klase uzela sve osnovne ekonomske i političke pozicije u zemlji u svoje ruke i u tom cilju formirala snažan državni aparat. Taj aparat je trebalo da, u ime radničke klase i uz njenu opštu podršku, ali još uvek sa njenim nedovoljno samosvesnim učešćem, učvrsti novu, revolucionarnu vlast. U tom cilju razbijene su, snagom te vlasti i državnog aparata, sve glavne tačke veoma snažnog kontrarevolucionarnog otpora.[18]

Eksproprijacija i nacionalizacija su omogućile da se u osnovnim privrednim granama (izuzev poljoprivrede) uspostavi snažna državna svojina. Na toj državnoj svojini, čije je uspostavljanje bilo revolucionarni akt, počeli su nastajati etatistički odnosi kao posledica veoma snažnog posredovanja državnog aparata u oblasti društveno-ekonomskog i celokupnog života društva.

Državnim posredovanjem nastavlja se tok reprodukcije specifičnih najamnih odnosa, a to znači najamnog položaja radničke klase. Iako

[18] „Obaranje buržoazije ostvarljivo je samo putem pretvaranja proletarijata u vladajuću klasu, koja je sposobna da uguši neizbežni i očajnički otpor buržoazije i da organizuje sve radne i eksploatisane mase za izgradnju novog privrednog sistema" (V. I. Lenjin, op. cit., str. 204).

država deluje u ime radničke klase, ona može eliminisati klasično kapitalističko prisvajanje viška rada od strane kapitalističke klase, ali ne može da potpuno ukloni još uvek prisutan najamni položaj radničke klase. Sada država u ime radničke klase raspolaže stvorenim viškom vrednosti. Na ovakvoj društveno-ekonomskoj osnovi gradi se sistem političke reprezentacije koji mnogo toga „posuđuje" iz arsenala buržoaske političke demokratije.

Međutim, ispostavilo se da radnička klasa i njena avangarda ne mogu stati na prvim rezultatima postignutim posle oružane borbe. Nastavljanje revolucije postavilo se sada na najznačajnijem području života radničke klase. Radi se o menjanju njenog položaja u sferi društveno-ekonomskih odnosa. Uspostavljanje hegemonije radničke klase preko državnog aparata bilo je značajan korak na tom putu. Međutim, bilo je neophodno onemogućiti taj državni aparat da ostvari svoju dominaciju nad radničkom klasom.

PROBLEMI RAZVOJA MATERIJALNE OSNOVE SAMOUPRAVNE DEMOKRATIJE

Robno-novčani odnosi u našim uslovima ne samo da su objektivna realnost, nego su istovremeno i izraz realizma onih subjektivnih snaga i faktora koji tu objektivnu realnost priznaju i u granicama mogućnosti nastoje da neutrališu negativno dejstvo i posledice koje izaziva robno-novčana privreda.[19]

Socijalistička privreda koristi mehanizam robno-novčanih odnosa, ali ona mora sve više koristiti instrumente programiranja, planiranja i svesnog usmeravanja svih privrednih kretanja. Teškoće ove faze našeg razvoja izražavaju se u tome što se sada napuštaju metodi administrativnog planiranja, a još nisu izgrađeni i nisu se počeli u većoj meri primenjivati metodi samoupravnog planiranja.

Samoupravno planiranje je, u suštini, samoupravno dogovaranje radnih ljudi, od radne organizacije do federacije, o dugoročnim i kratkoročnim programima privrednog i ukupnog društvenog razvoja, u okviru i na nivou svake radne organizacije, širih privrednih asocijacija, udružene privrede i svake društveno-političke zajednice.

Jedna od najznačajnijih funkcija društvenog samoupravljanja jeste što potpunija realizacija raspodele prema rezultatima rada, na osnovu što potpunije samostalnosti radnih ljudi u raspolaganju ostvarenim dohotkom.

U isto vreme društveno samoupravljanje trebalo bi da uspostavlja i reprodukuje odnose solidarnosti radnih ljudi i građana u proizvodnji i raspodeli dobara, kao i u podmirivanju raznovrsnih potreba.

[19] „Danas se, u stvari, problemi našeg sistema robne proizvodnje mogu postaviti samo kao pitanje uspešnijeg usklađivanja delovanja zakonitosti tržišta sa socijalističkim i samoupravnim odnosima u proizvodnji i raspodeli dohotka i sa društvenim planiranjem materijalnih odnosa razvoja proizvodnih snaga i društvene potrošnje" (Edvard Kardelj, op. cit., str. 48).

Između društvenog samoupravljanja i njegove materijalne osnove postoji dijalektičko jedinstvo i protivurečnost. Jačanje materijalne osnove društva u celini i pojedinih njegovih delova utiče na brži razvoj društvenog samoupravljanja. Društveno samoupravljanje kao odnos među ljudima sa svoje strane utiče na dalje jačanje materijalne osnove društva i poboljšanje materijalnih uslova života ljudi.

NEOPHODNOST SAMOUPRAVNE TRANSFORMACIJE POLITIČKOG SISTEMA

Radnička klasa je prisiljena da sferu političkih odnosa i političkog sistema stalno transformiše (uklanjajući iz nje još uvek znatno izražene elemente buržoaske demokratije i reprezentacije) ka tipu demokratije koji će omogućiti neprekidan rast njenog uticaja u ovoj sferi života. Tako nastaje socijalistička samoupravna demokratija kao politički okvir oslobađanja radničke klase od svih ostataka najamnog položaja.

Novi politički odnosi i njima odgovarajući politički sistem koji se grade na stalnom rastu uticaja radničke klase sa svoje strane doprinose da se ukida proces reprodukcije najamnog položaja radničke klase. Taj cilj će se postizati postupno i utoliko uspešnije ukoliko radnička klasa bude brže uspostavljala potpuniju vlast nad novostvorenom vrednošću koja je plod njenog rada, a time i nad proširenom materijalnom reprodukcijom. Za intenzivnije nastavljanje ovog procesa značajna je dosledna primena takozvanih radničkih amandmana.

Položaj radničke klase u sadašnjoj etapi revolucije karakteriše protivurečnost između njenog još uvek delom najamnog položaja i njenog u određenoj meri već uspostavljenog samoupravnog položaja. Preplitanje najamnih i samoupravnih odnosa u sferi materijalne proizvodnje snažno se reperkutuje na sve oblasti društvenog života, a posebno na sferu političkog organizovanja. Svi bitni problemi savremenog jugoslovenskog društva izviru iz činjenice da radnička klasa još nije u mogućnosti da uspostavi punu dominaciju nad celokupnom političkom sferom. To je razlog što se u toj sferi javljaju snage koje, posredujući u ime radničke klase, mnoga pitanja rešavaju ipak u skladu sa sopstvenim užim interesima. Puna i stvarna ekspanzija radničkog i društvenog samoupravljanja nije bila moguća jer su se toj ekspanziji i radničkoj klasi suprotstavile birokratske i tehnokratske snage u sferi materijalne proizvodnje i na nivou globalnog društva. To je usporavalo proces konstituisanja radničke klase kao neposredno vladajuće klase u društvu kao celini. Odsutnost pretežnog uticaja i neposredne moći radničke klase stvarala je prostor za uspostavljanje i održavanje ekonomske i političke moći drugih društvenih grupa koje izdvajaju neke svoje interese od interesa radničke klase. Vidljivo je odsustvo odgovarajućeg uticaja i onog dela radničke klase koji radi u oblasti poljoprivrede, kao i pretežnog dela individualnih poljoprivrednih proizvođača koji svoju perspektivu sve više vide u socijalističkoj proizvodnji i samoupravnim socijalističkim odnosima.

Prema tome, na jednoj je strani bila odsutna pretežna i neposredna ekonomska i politička moć radničke klase u društvu, a na drugoj strani je prisutna borba radničke klase i njene avangarde za razvoj samoupravljanja. Menjanjem objektivnih odnosa menjala se i svest radničke klase o njenim neposrednim i istorijskim zadacima. Postupnost i neujednačenost tog procesa limitira revolucionarnu i preobražavajuću snagu same radničke klase. Apatičnost pojedinih delova radničke klase proizlazi iz njenog trenutnog objektivnog položaja i nedovoljnog saznanja i uverenja o mogućnostima i pravcima revolucionarne akcije. U tome se izražavaju i sve subjektivne slabosti komunističke avangarde radničke klase. Njeni nedostaci odražavaju se na kvalitet i intenzitet revolucionarne akcije radničke klase. Do tih slabosti dolazilo je prvenstveno zbog nedovoljnog neposrednog uticaja same radničke klase na svoju avangardu, kao i zbog nedovoljno odlučne orijentacije organizovane komunističke avangarde prema vitalnim ciljevima i interesima radničke klase.

Prelazak iz najamnog položaja u neposrednu asocijaciju proizvođača radnička klasa ne može ostvariti na stihijan način. Taj prelazak je moguć jedino kao uporna, dugotrajna i dobro organizovana revolucionarna aktivnost same radničke klase. Za našu zemlju nije svejedno da li će se taj prelazak ostvariti brže ili sporije. On se mora ostvariti koliko je to moguće brže. Od intenzivnosti i uspešnosti toga prelaska zavisi i rast materijalnih snaga i racionalnost u sferi proizvodnje i potrošnje.

Mehanizam političkog sistema treba da olakša radničkoj klasi da učini svoj sledeći i presudan istorijski korak. Zbog toga se sve promene političkog sistema moraju ostvarivati u skladu sa najnovijim revolucionarnim potrebama radničke klase i u skladu sa njenim aktuelnim zadacima. Zbog toga je razvoj i izgradnja socijalističke samoupravne demokratije kao klasnog revolucionarnog instrumenta radničke klase preduslov da radnička klasa izvrši svoju revolucionarnu misiju. I ukoliko ta demokratija bude više radnička, više klasna, utoliko će biti šira i sveobuhvatnija i utoliko će biti potpunija.

Prikazi

Sreten Petrović: Estetika i ideologija

(Biblioteka »Zodijak«, Beograd, 1972, strana 270)

Knjiga Sretena Petrovića *Estetika i ideologija* jedinstvena je studija ove vrste. Autor se bavi odnosom ideologije i estetike shvaćene kao filozofija umetnosti.

Odnos estetike i ideologije autor raspravlja u teorijskoj, kulturno-istorijskoj i istorijsko-estetičkoj dimenziji. To su i tri osnovna poglavlja knjige.

U prvom delu knjige autor teorijski i metateorijski promišlja ideološki momenat u okviru estetičkih sistema, osnovne pretpostavke estetičkog mišljenja i odnos teorije i prakse, estetike i umetnosti.

Autor želi da raspravi načelan odnos estetike kao teorije i kritike na jednoj i umetnosti kao prakse na drugoj strani. Polazni stav je u tome da postoji opšta diskrepancija između estetike i umetnosti. „Činjenica je, međutim, da se ni u jednoj drugoj teorijskoj sferi kao u estetici, kojoj je bio cilj da preko kritike direktno utiče na tokove umetnosti (u skladu sa ideološkim ciljevima ili uže teorijskim interesima), nije događalo da se sama „praksa" tako često oglušivala o teorijsku usmerenost" (str. 23). Vođen tom mišlju, autor izvodi značajan zaključak da je u dosadašnjoj istoriji estetike njeno samoostvarivanje najčešće značilo „negaciju umetnosti". Drugačiji, čak obrnut, odnos estetike i umetnosti autorov je ideal. Autor se zalaže za autonomnost i primat bića umetnosti nad mišljenjem o umetnosti. Otuda njegov stav da bi bio sklon da žrtvuje filozofiju umetnosti i „grandiozne estetičke sisteme Hegela, Lukača i Adorna jednom jedinom Marksovom stavu u kome se govori o antičkoj umetnosti kao večitom uzoru".

Sadašnje stanje karakteriše se ideološkim (u smislu ideologije kao „iskrivljene svesti") nastojanjem u estetičkoj teoriji, i to je razlog ovakvog opredeljenja i „indirektne, negativno-teorijske zaštite slobode stvaralaštva". Estetika — tu je autor određen — teorijski ne može biti konstitutivna za svet umetničkih fenomena niti može da utiče na njega. Autor tvrdi da bi umetnost mogla da se nesmetano razvija bez postojanja teorije o njoj. Može se, po našem mišljenju, prihvatiti odbacivanje neophodnosti veze estetike (kao ideologijske svesti) i umetnosti jer tumačenje jedne pomoću druge može biti, i u suštini jeste, dogmatizam.

Ideološki sloj u estetičkoj teoriji — tvrdi autor — ima destruktivnu ulogu u odnosu na umetnost. Zato se estetika mora osloboditi zadataka da donosi vrednosne sudove o umetnosti i da bude kritika umetnosti. To postavlja pitanje: u čemu je smisao konkretnog ispoljavanja ideološkog stava u estetici kao konstitutivnog za umetničku praksu? Po autoru, taj smisao nalazi se u zahtevima utilitarnim i esteticističkim kao vrednosno-normativnim. Sve to ograničava teorijsko-metodološku poziciju estetike budući da se „u tom okviru ispitivanje sužava i centrira oko, nazovimo ga, sporednog plana u umetničkoj strukturi" (str. 26). Po autoru, međutim, ontološka osnova umetnosti odriče mogućnost da umetnost treba da se razvija prema praktičnim uputstvima. Stoga savremena estetika ne bi morala da se bavi

umetnošću, da bude predmetna, već samo podsticaj za razmišljanje.

Autor ponavlja stanovište iz svoje knjige *Negativna estetika* o umetnosti kao „netipičnoj formi duha", a u isto vreme smatra da umetnost „transcendira postojeće u celini, metafizički poništavajući razliku između subjekta i objekta" (str. 24). Na toj pretpostavci kao sadržini ontološke specifičnosti umetnosti autor traži poseban teorijski tretman za umetnost i estetiku. On čak veruje da samo u vezi sa umetničkom stvarnošću Marksova 11. teza o Fojerbahu drugačije važi. „Teško bi se, naime, razumelo da je Marksova 11. teza o Fojerbahu mogla imati sledeći smisao: „Estetičari su do sada samo različito tumačili svet umetnosti, no, radi se o tome da ga treba promeniti." Uostalom, antička umetnost za Marksa „još i danas predstavlja normu i nedostižan uzor" (str. 36). Otuda autor traži da se samo u estetici bude u granicama „čiste teorije", odnosno da se praktični motivi stave u zagrade. Autor daje argumentaciju za ovakvu poziciju, ali se čini da i dalje ostaje mogućnost za raspravu o ovom problemu.

Osnovna pozitivna ideja dela počiva na pretpostavci da „nema i principijelno ne mora biti egzistencijalnog slaganja između teorije kao misli o umetnosti i same umetnosti". (str. 28). Autor se u principu zalaže za priznavanje legitimnosti jednog oblika mišljenja i teorije (metateorije) naročito za neke oblike predmeta za koje nije najbitnija „ideološka" činjenica. U tom kontekstu on zahteva kopernikanski obrt u estetici: ne umetnost, već znanje o umetnosti. Budući da je u predmetu estetike (umetnosti) realizovano ono što „treba da bude", estetika je „danas još jedino moguća u perspektivi svoje teorijske dimenzije — u kojoj dominaciju ima teorijski interes uma, ali uma u estetičko-teorijskoj, regulativnoj upotrebi" (str. 57). Posebno je zanimljivo što takvu estetiku kao „čistu teoriju" autor hoće da promisli u perspektivi Marksovih teorijskih stavova. I stav o ostvarenju estetike zasniva na njenom ukidanju po analogiji sa Marksovim stavom o ukidanju kao ostvarenju filozofije.

Takvim određenjem autor smatra da razvija „kritičko-estetičku teoriju" gde je teorijski razlog postavljen (uostalom, kao u svakoj metateoriji) s one strane vrednosno angažovanog. Estetičko znanje ispituje se kao filozofsko, čak prirodno-naučno. Njemu je stalo do toga da pokaže (1) da je čisto teorijski interes uma kritičke estetičke teorije i (2) da je ostvarenje takvog interesa u estetici mogućno ukoliko je u teoretičaru jači estetski (umetnički) interes (str. 75). To dalje znači da se on zalaže za to da „kritička estetika" mora da se uzdržava od toga da njeni pojmovi postanu konstitutivni za umetnička stvaranja. Zato ta estetika ne može da se izvede iz nekog aktivističkog i angažovanog koncepta. Autor u vezi s analizama različitih estetičkih teorija postavlja pitanje karaktera i smisla odgovornosti estetičke teorije, a ne o estetskoj ili umetničkoj odgovornosti smisla. Oslobađajući estetiku od odgovornosti za umetnički čin, autor je čini odgovornom prema umetničkom delu kao realnosti i prema kritičkom promišljanju svoga vlastitog (filozofskog) polazišta.

Autor nastoji da kritički preispita moguće posledice vlastite teorije. Primećuje da estetika mora da prevazilazi sopstveni dogmatizam, stalno prisutnu opasnost da filozofski pojam umetnosti bude ontologiziran i zatim određen u istorijskoj dimenziji kao realan, jedino mogućan. Zahteva da estetičar (filozof) bude skeptičan, kritičan prema estetičkoj mogućnosti. U tom smislu on nije spreman da odbaci sociološko razumevanje umetnosti (iako rezultate sociologije umetnosti ne smatra bitnim za estetičke zaključke) i dopušta mogućnost da se umetnost objašnjava i drugim principima.

U drugom poglavlju autor razmatra kulturno-istorijske razloge estetike i ideologije. Uz problem istorijskog razumevanja estetičkog mišljenja autor razmatra glavne tendencije u istoriji evropske estetike. Negira stavove i pozitivne i negativne (u obe varijante) estetike iako smatra da je sa stanovišta umetničkog dela mogućna i jedna i druga interpretacija.

Eksplicirajući neke (istorijske) estetičke pravce, autor primećuje da neke estetike naglašavaju jedan (umetnički), a druge drugi (stvara-

lački) konstituens umetnosti. Smatra da je dosadašnja estetika (negativna) favorizovala umetnički (tehnički), a ne stvaralački plan umetnosti. Samo je moderna ontološka estetika po autoru postigla saglasnost sa modernom umetnošću. Ona teži oslobađanju umetnosti od tehničkog racionalnog elementa i predmetno-prikazivačkog plana.

U ovom delu knjige autor se bavi i kulturno-istorijskim i filozofskim razlogom razvoja (evropske) estetike i delimično nekim okvirima sociologije umetnosti u funkciji proučavanja ideološkog u sferi umetnosti.

Treći deo knjige posvećen je istorijsko-estetičkom razmatranju. Autor daje jednu mogućnu tipologiju ideološke estetike (pod tim misli na istoriju evropske estetike gde je sudar ideološkog i istorijskog rezultirao povratnim dejstvom na umetnički život) s obzirom na odnos estetičkog i ideološkog. To su: (1) sudar estetičkog i ideološkog kao socijalnog (estetike Platona, Kanta, Fihtea, Hegela); (2) sudar estetičkog i ideološkog kao psihološkog (estetike Šopenhauera i Adorna); (3) sudar estetike i ideologije shvaćene u socijalno-političkom smislu (estetike Akvinskog, Lukača, Sartra).

Autorova razmatranja u ovom (istorijskom) delu nisu čisto istorijska razmatranja, već i teorijska problematizacija prezentiranih shvatanja.

Platonova estetika je prvi pojavni oblik ideološke estetike, i to „negativne estetike", ili, još tačnije, njene gnoseološke varijante. (Za ovu varijantu je bitno da od umetnosti „očekuje" reprezentovanje istine o biću.) Kod Platona to se ogleda u zahtevu umetnicima da stvaraju prema uzoru idealne lepote. Taj zahtev proizlazi iz pretpostavljenog dualizma ideje lepog i konkretne (umetničke) lepote, pri čemu za egzistenciju „lepog" nije neophodna umetnička praksa, dok obrnuto ne važi. U stvari, kod Platona se radi o svojevrsnom (racionalnom) normativizmu koji je po autoru ideološki neutralan (pa ipak, autor misli da je Platon preteča jedne angažovane teorije umetnosti), što je za umetnost irelevantno budući da je on uveren da je za umetnost svaki spoljašnji pritisak imperativ jednakog važenja.

Paradoksalna i srećna činjenica, kad je reč o Platonovoj estetici, sastoji se po autoru u tome što ona nije uspela da utiče na umetnički život njegovog vremena (i to izgleda da jedino ona nije uspela), već na kasnija vremena.

Razmatranja o Platonu su veoma iscrpna i premašuju razmatranje odnosa estetičkog i ideološkog. Na primer, raspravlja se odnos prema poeziji i muzici. U stvari, autor namerno hoće Platona da analizira iz pretpostavki modernog načina mišljenja. Samo tako mogao je da dođe do zaključka da je Platon, i pored svih protivurečnosti koje je iskazao o sudbini i značaju umetnosti, doprineo razvitku umetnosti i estetike.

Adornova i Lukačeva estetika, iako različite, prikazuju se paralelno i povezano. Razlog je u tome što se i jedno i drugo estetičko mišljenje objektivno oslanja na Hegela, a subjektivno „hoće" da bude marksističko. Obe estetike su ideološke, i to onog tipa za koji autor već u predgovoru kaže da predstavlja opasnost po umetnički život budući da mu je malo stalo do onog umetničkog (ili, ako idemo logikom autora, do onog „stvaralačkog") u umetnosti. Razlilka među njima je samo u tome što su u svoja estetička određenja ugradili različite interese. Lukač — jednostrano interpretirajući Marksa, kolektivni interes klase (i partije), a Adorno — posebno naglašavajući subjektivni lični doživljaj sveta, a možda i svoj lični doživljaj umetnosti.

Izgleda na prvi pogled nelogično što autor Lukaču posvećuje nesrazmerno malo pažnje u odnosu na Adorna i što o Lukaču govori preko posrednika V. Girnusa (istočnonemački marksist), koji Lukača čak i ne ubraja u marksističke estetičare. Autorovo je objašnjenje da je Lukač poznat i da nema posebnog razloga da se to ponovo, u ovom kontekstu, eksplicira. Ako se može konstatovati da je, i pored tog objašnjenja, šteta što autor nije upravo u ovom kontekstu Lukača izložio celovitije, mora u isto vreme da se istakne da je bavljenje Adornom obuhvatilo i njegovu filozofiju, estetiku, njegovo učenje o umetnosti i da je autor u svemu tome i iscrpan i kritičan.

Poseban značaj ima bavljenje Marksovom estetikom. Marksovo estetičko stanovište određeno je kao svojevrsno prevladavanje ideološke estetike negativne usmerenosti, iako autor primećuje da jedan nebitan pravac Marksovih razmišljanja, pre svega po metodi, upućuje na zaključak da se i kod Marksa može govoriti o pretpostavkama ideološke estetike.

Budući da se Marks nije sistematski bavio estetikom, a da ju je mogućno rekonstruisati iz njegovog ukupnog filozofskog mišljenja (i nekih stavova o estetici i umetnosti), autor je prinuđen da se Marksom bavi šire. Raspravlja njegov odnos prema Hegelu (u tom kontekstu autor iznosi zanimljivu tezu da su se Marks i Hegel razišli i povodom pitanja statusa umetnosti), istorijski način mišljenja, odnos subjekta i objekta, elemente za zasnivanje jedne sociologije saznanja. Autor posebno izlaže antropološke, filozofske i humanističke osnove Marksovog mišljenja u celini i estetičkog posebno.

Marksovo (ne)ideološko razumevanje umetnosti autor zasniva pre svega na stavovima iz Marksovog „ranog" gledišta koje autor naziva „estetičko-humanističkim". To je period kad Marks insistira na oslobađanju ljudskih čula i osećanja kao na bitnoj pretpostavci pravog ljudskog odnosa prema prirodi i umetnosti („osetilo koje je obuzeto grubom praktičnom potrebom ima samo ograničeni smisao"). Autor smatra da je u Marksa umetnost prototip ukinutog otuđenja i da Marks u pogledu estetike čini napore da prevaziđe nivo *„prikazivačkog"*, a time i ideološkog plana u estetici. Na osnovu toga autor zaključuje da Marksova estetika pripada onom tipu estetičkog, teorijskog mišljenja koji pretpostavlja autonomiju umetnosti. No, autor primećuje da je mogućno tvrditi da se Marksova filozofija, s obzirom na estetiku „i samo s obzirom na nju", može da uzme kao svojevrsna ideologija u užem smislu (ne kao „iskrivljena svest"). To se po autoru dešava onda kad u Marksa sociološka analiza umetnosti prevlada filozofsku i kada „vanteorijski, u ovom slučaju vanestetički ciljevi" i interesi neposredne ideologije postaju dominantni. Iako je ta linija po Marksovom mišljenju sporedna, ona je ipak izvršila znatan uticaj. Tu autor misli pre svega na Lukača, koji je iz Marksovog ukupnog učenja o estetici i umetnosti preuzeo „samo ideološku intenciju", upravo ono što je po autoru tuđe istorijskom značenju Marksove misli i razvoju socijalističkog društva. Zato je prirodno što autor nakon svega završava knjigu uverenjem da se mogućnost za prevladavanje ideološke orijentacije nudi kao šansa našoj estetičkoj teoriji.

Na kraju, trebalo bi reći i to da je knjiga dr Sretena Petrovića, pored teorijske koherentnosti i svežine ideja, sa metodološkog i prikazivačkog aspekta izuzetno jasna i određena. Petrović eksplicitno izlaže svoje osnovne teze, a svako poglavlje, svaki problem čak, pored razuđene eksplikacije, sadrži rezime.

RATKO NEŠKOVIĆ

Rastislav V. Petrović: Adam Bogosavljević

(»Rad«, Beograd, 1972, strana 188)

Monografija Rastislava V. Petrovića o Adamu Bogosavljeviću, jednom od prvih seljačkih ideologa u Srbiji XIX veka, rađena sa svom potrebnom savesnošću i dobrom obaveštenošću, a uz to pisana živim i zanimljivim stilom, podseća na jednu ličnost čija uloga i značaj u političkoj istoriji Srbije XIX veka nisu do sada ni izbliza tačno ocenjeni. Jedan deo naše istoriografije video je u Adamu Bogosavljeviću narodnog tribuna koji nije imao određen, sistematizovan i jasno formulisan politički program,

nego se povodio za određenim situacijama povlađujući trenutnim raspoloženjima seljaka. Drugi deo video je u Adamu Bogosavljeviću jednog od prvih sledbenika Svetozara Markovića i po tim interpretacijama između Svetozara Markovića i Adama Bogosavljevića nije bilo nikakve velike razlike. Iako i u jednom i u drugom mišljenju ima deo istine, ni jedno od ta dva gledišta nije sasvim ispravno. To je, verovatno, i podstaklo Rastislava V. Petrovića da se ozbiljnije bavi ne samo političkim radom nego i političkim idejama ovoga tribuna.

Posmatrana kao istoriografski rad, Petrovićeva monografija definitivno rešava neka sporna pitanja oko Adama Bogosavljevića i ispravlja poneku zabludu. Bogosavljević je i posle svoje smrti bio ličnost o kojoj se u Srbiji mnogo govorilo. Njegova smrt bila je čak povod da se o njemu još više govori. Naime, tvrdilo se da je Bogosavljević otrovan, a Petrović je to svojom monografijom definitivno opovrgao. Bogosavljević je od svojih političkih protivnika optuživan da je bio protiv rata Srbije sa Turskom 1876. godine i da je to obrazložio izjavom da njegova njiva, ukoliko se Srbija proširi, neće biti nimalo veća. Na osnovu brižljive analize građe Petrović je dokazao da je to prosta izmišljotina Bogosavljevićevih protivnika kao što je i priča o trovanju prosta izmišljotina njegovih pristalica. Kao svaka značajnija politička ličnost, pogotovu ako ima izvesnu popularnost, postaje predmet mitova i legendi, tako se i o Bogosavljeviću spleo mit da on nije želeo da završi fakultet kako ne bi bio prisiljen, tačnije — da ne bi došao u iskušenje, da zatraži državnu službu. Petrović je pokazao da ni jedno ni drugo nije tačno. Bogosavljević je prekinuo školovanje iz materijalnih razloga i iz tih istih materijalnih razloga tri puta, pre nego što će se potpuno odati politici, tražio državnu službu, koju nikada nije dobio.

Naravno, to su sve značajniji rezultati, tim pre što u jednoj dosta ideologiziranoj istoriografiji kao što je naša literatura o Adamu Bogosavljeviću nije nimalo lako opovrgavati neke ustaljene sudove, odnosno neke uvrežene predrasude. Imajući za Bogosavljevićevu ličnost nesumnjivo mnogo simpatija, Petrović je imao nepomućeno poverenje i u njegov istorijski značaj. Polazeći od toga, Petrović je došao do zaključka da je Bogosavljević u političkoj istoriji Srbije prilično značajna ličnost i da ima dosta elemenata po kojima je on to. Nema nikakvog razloga da se nečija biografija izmišlja ako je ta biografija sama po sebi bogata. To kažemo pre da bismo ocrtali Petrovićev istorijski način mišljenja nego da bismo ukazali samo na vrednost Petrovićevih otkrića, koja su, nesumnjivo, značajna. Međutim, to bi pre bila mogućnost da se o tome govori u jednom istoriografskom časopisu nego u ovoj publikaciji. Zato ćemo se zadržati na nekim drugim osobinama Petrovićeve monografije koje su za problematiku kojom se bavi ovaj časopis mnogo relevantnije.

Najznačajnije u ovoj biografiji jeste veza između Adama Bogosavljevića i Svetozara Markovića. Petrović je, sa nužnom opreznošću savesnog i ozbiljnog naučnog radnika, tu vezu doveo u sumnju. Naime, u dokumentima nema nikakvih podataka o vezama između učenja Svetozara Markovića i učenja Adama Bogosavljevića. Marković je učenik ruskih socijalista i jedan od prvih utopijskih socijalista u nas. Bogosavljević nije socijalist, on je narodnjak. To se vidi ne samo iz njegovih govora i rada u Skupštini nego i iz čitavog njegovog života. Kao mnogi ruski narodnjaci, i on je otišao u narod, obrađivao zemlju i poučavao seljake o poljoprivredi, pisao u „Težaku" i učestvovao na poljoprivrednim izložbama, na kojima su njegovi proizvodi dobijali nagrade. On bi, dakle, bio neka vrsta običaja onog sitnog rada za narod koji je toliko bio u modi u svim zaostalijim evropskim zemljama tokom XIX veka. Istina, nešto od toga radio je i Svetozar Marković, ali se Marković ograničavao uglavnom na grad. Bogosavljević je taj svoj rad smatrao za bitan, Svetozar Marković taj vid svoje delatnosti smatrao je uzgrednim. Bogosavljević je smatrao da on treba da bude samo slikar seljačkih raspoloženja, prikazivač seljačkog načina života i tumač želja seljaka. Više vizionar od Bogosavljevića i manje praktičar od njega, Marković je smatrao da neke narodne želje ne samo

da treba izražavati nego i da kod samog naroda treba stvarati izvesne želje.

To bi otprilike bile razlike možda više u mentalitetu nego u ideologiji. Ali i u ideologiji Adama Bogosavljevića ima ponečeg što se razlikuje od ideologije Svetozara Markovića. Ono što im je zajedničko, to je izvesno neprijateljstvo prema birokratiji. I za Bogosavljevića i za Markovića činovnici su izvor i utoka ako ne svih, a ono većine zala u Srbiji. Marković hoće da zaštiti narod od činovnika, ali on hoće da ga zaštiti i od buržoazije. Bogosavljević više pretpostavlja zajedničke interese između seljaka i ostalih privrednika nego suprotnost među tim interesima. Marković se zalaže za očuvanje zadruge i protivi se svemu onome što bi zadružni poredak razorilo. I Bogosavljević je za očuvanje zadruge, ali se on zalaže i za pomaganje domaće industrije, za pomaganje domaće trgovine i za mnogo štošta što bi, kada bi se pomoglo, moglo upravo taj zadružni sistem do kojeg je Bogosavljeviću stalo da ugrozi. Kao što se vidi, razlike između Bogosavljevića i Markovića nisu samo u mentalitetu nego i u shvatanju potreba Srbije njihovog vremena.

Pa ipak, pored stava prema birokratiji, ima još nešto što vezuje Svetozara Markovića i Adama Bogosavljevića. I Svetozar Marković i Adam Bogosavljević izdanci su jedne iste klime duha i izraz jednog šireg i opštijeg nezadovoljstva političkom i ekonomskom situacijom u Srbiji njihovog vremena. Njihove ideje, ma koliko bile različite među sobom, izraz su jednog istog raspoloženja.

Dosadašnji proučavaoci političke istorije Srbije XIX veka, naročito oni koji su proučavali izvesna ideološka i duhovna kretanja, dosta su ispitali koliko je Svetozar Marković uticao na svoju sredinu. Slučaj Adama Bogosavljevića mogao bi da bude vrlo podsticajna tema da se ispita koliko je sredina uticala na Svetozara Markovića. To bi, posredno, pomoglo da se dođe i do jednog marksističkog objašnjenja pojave Svetozara Markovića i do jednog marksističkog tumačenja njegove ideologije.

Kada jedna knjiga podstakne na razmišljanja ovakve vrste, tada je to samo sobom dovoljna preporuka za nju. A monografija Rastislava V. Petrovića o Adamu Bogosavljeviću takva razmišljanja je podstakla.

PREDRAG PROTIĆ

Dr Mihailo Nikolić: O progresu

(Društvo književnih stvaralaca, Zrenjanin, 1972, strana 166)

Knjiga Mihaila Nikolića *O progresu*, kao što sam naslov govori, bavi se jednom neiscrpnom temom o kojoj nije moguće dati konačne i završene sudove i odgovore. Njena zanimljivost verovatno je najvećim delom sadržana u Nikolićevom pokušaju da iznese neke svoje osnovne teze o progresu kao, po njegovom mišljenju, najvažnijem pitanju kojim treba da budu zaokupljeni svi ljudi. Zapravo, egzistencija pod kojom podrazumevamo samo ono postojanje koje je humano može se, kaže Nikolić, izraziti jedino kao borba za progres. Znači, progres je najviša vrednost i smisao života.

Humanizam se može ispoljiti u raznim oblicima i graditi različitim načinima i sredstvima, ali su oblici, sredstva i načini humani samo ako imaju jedinstvenu odliku — borbu za celovitiji progres. Progres je i najvažnija dužnost svakog čoveka. Stoga Nikolić ističe neophodnost njegovog temeljnog objašnjenja, što bi imalo za cilj težnju ka savršenijim određenjima suštine progresa, razradu odgovarajućih kriterijuma i utvrđivanje opštih i posebnijih zakona sredine u kojoj čovek živi i njegovih specifičnosti.

Borba za progres, što znači za humanizam, podrazumeva dobro pozna-

vanje generičke osobine ljudi. Iz tih razloga Nikolić gradi antropogeneričku teoriju, pa i humanizam koji zastupa naziva antropogeneričkim i progresivnim. Njegova antropogenerička teorija odbacuje, kao metafizički jednostrana, shvatanja po kojima smisao života treba da se sastoji samo u radu, blagostanju ili ljubavi jer vode stvaranju tragedija i drama. Međutim, to ne znači da ova teorija isključuje mogućnost potpunog izbegavanja drama i tragedija. Ona samo dopušta mogućnost ublažavanja i maksimalnog smanjivanja one njihove vrste koja neposredno potiče od delovanja samih ljudi. Kao vrhunsku humanističku vrednost, pod kojom podrazumeva usavršavanje ljudskih odlika koje će omogućiti dominaciju nad neljudskim, Nikolić usvaja antropogenerički perfekcionizam ili progresizam jer ta vrednost je, po njegovim rečima, i suština progresa. To načelo, usavršavanje ljudskosti, mora postati vrhunski humanistički imperativ jer će se samo tako omogućiti i upoređenje, i vrednovanje i razumevanje prolaznosti jednih veza među ljudima i potreba stvaranja drugih. To znači da se humanizam ne može podrediti ovom ili onom obliku demokratije, politike, države ili ekonomskog sistema, već njih treba subordinirati interesima humanizma i ocenjivati do koje mere doprinose usavršavanju ljudskog. Istina je da su sve društveno-ekonomske formacije bile u izvesnoj meri stimulativne za usavršavanje ljudskog, a iščezavale su kad su predstojale da pružaju uslove za to. Ali, humanizam ima i objektivne korene, što znači da se sve više formirao i osmišljavao u otporu prema svojoj suprotnosti za koju su ljudi vrlo često davali više materijala nego što to dolikuje njihovim sposobnostima. Danas socijalistička društveno-ekonomska formacija pruža najpovoljnije uslove za razvitak ljudskosti i na teorijskom i na praktičnom planu.

Svi problemi humanizma su problemi čoveka, pa je, naravno, analiza humanizma isto što i analiza čoveka. Rasprava o humanizmu se rodila iz otpora prema postojećem, prema nedostacima, kao suprotnost zlu. „Život — kaže Nikolić — obiluje mnoštvom pojava i mogućnosti, srećnih ishoda i tragičnih završetaka. U njemu nailazimo i na podršku i na otpor, a šta će od toga prevagnuti, to ne zavisi samo od nas. Prati nas večita neizvesnost i senka moguće nesreće." Ovaj autor dopunjuje Hegelov stav da je zlo bilo pokretač istorije konstatacijom da se čovečnost izgrađivala kao stalna negacija zla, kao neprestano otkrivanje i korišćenje boljih mogućnosti.

Humanizam u praksi može biti samo preobražaj čoveka. Jer čovek je krivac za zlo pošto on može da bira i ima mogućnost da spreči štetne posledice. Ta čovekova jedinstvena privilegija da bira znači u isto vreme da on ima i jedinstevnu privilegiju da odgovara i da bude optužen za dramu ili tragediju, što podrazumeva i jedinstvenu obavezu da se angažuje na takav način da izbegava svaku aktivnost koja vodi razaranju osnove ljudskog bića. Upravo to razaranje osnove ljudskog bića, ili samo stvaranje opasnosti po njen opstanak, predstavlja najbitniju stranu drame i tragedije. Nikolić, međutim, izdvaja, što je vrlo zanimljivo, kategoriju suvišnih teškoća, onih teškoća koje se mogu izbeći i za čije prevazilaženje ljudsko društvo već sadrži potencijalnu osnovu, ali to nije učinilo zbog nerešenih međuljudskih odnosa. Promena tih odnosa se ogleda u ujedinjenju članova ljudskog društva na savršeniji način. Humanizam nikako ne znači, ponavljamo, nestanak svih nevolja, već se on sastoji u neprekidnom savladavanju teškoća i oslobađanju od suvišnih teškoća.

Dakle, društvo bez nevolja i teškoća je čista utopija, pa se ni pitanje demokratije ne može razmatrati izolovano od opšteg nivoa razvitka kako objektivnih tako i subjektivnih faktora. Po Nikoliću, naučno pitanje demokratije sadrži se u tome da li se stvara takav socijalno-politički sistem koji omogućava sve brži napredak ljudske celine, znači — čoveka kao fiziološko-psihičko-socijalnog bića. To označava potrebu za traženjem, nalaženjem i uvođenjem socijalnih oblika koji će biti najstimulativniji za razvitak čovekove suštine i koji će dovesti do povećanja materijalnog i duhovnog blagostanja i smanjenja međuljudskog antagonizma. Ovo je istovremeno i merilo humanosti države, politike, klase, partije i pojedi-

naca. Nikolić govori i o nekim uslovima za obezbeđenje takvog stanja jer se to ne može učiniti samo većom proizvodnjom, već i određenim svojinskim odnosima u kojima se, pružanjem mogućnosti da se koriste rezultati svoga rada, sprečava eksploatacija. Dalje, veoma je važno udruživanje rada svih pojedinaca na način koji će značiti povećanje društvenog rada, zatim zaštita svih onih interesa koji teže progresivnom razvitku, mere koje bi suzbijale divergencije od progresivnog razvitka, društvena kontrola pojedinaca i grupa koja se ostvaruje učešćem svih građana u izborima, rotacijom članova predstavničkih tela, referendumima i drugim merama, samokritika i kritika sa naučnih pozicija itd. Stepen humanosti demokratije ne može se meriti samo uz pomoć horizontalnog kriterijuma, dakle — upoređenjem sa sadašnjim pokazateljima u nekoj drugoj zemlji, već se mora primeniti i vertikalni kriterijum, što znači da treba videti šta je prethodilo datom stanju i kakva je polazna osnova. Razume se da se humanizam ne može samo racionalno dokazivati, već se mora i osetiti.

I pitanje slobode, kao trajne i trenutne preokupacije svakog čoveka, jedno je od pitanja kojima se bavi Nikolićeva antropogenerička teorija. Izdvajajući esencijalno u slobodi, Nikolić kaže da je sloboda ispoljavanje aktivnosti propraćeno zadovoljavanjem materijalnih i duhovnih potreba. Ne postoji apsolutna sloboda jer bi to značilo nepostojanje svih ograničenja, pa bi se takva sloboda pokazala kao aktivnost bez prepreka i zadovoljenje svih potreba uvek i svuda. Takođe, ne postoji ni apsolutna nesloboda kao potpuno ograničenje aktivnosti. Znači, sloboda se nalazi između ovako zamišljenih apsolutne slobode i apsolutne neslobode. Sloboda je pluralna čak i kod istog čoveka. Zbog toga uvek postoji mogućnost izbijanja sukoba sloboda, tako da pravi problem nije samo razvitak sloboda, već i traženje pravog načina za usklađivanje i selekciju sloboda.

Humanizma nema bez slobode, ali humanizam nije isto što i sloboda. On može ne samo da se razlikuje od slobode, već se u praksi ispoljava i kao ograničenje nekih sloboda. U tom kontekstu Nikolić razlikuje dve slobode: slobodu stvaranja, ispoljavanja i razvijanja sposobnosti i slobodu korišćenja rezultata svog i tuđeg rada. I kada se govori o slobodnom društvu kao društvu budućnosti, zaboravlja se da ukidanje jednog ograničenja donosi novo ograničenje. Ali, moguća je humanizacija slobode koja se može postići povećanjem sloboda koje stvaraju nove mogućnosti za zadovoljenje potreba i koje povećavaju osnovu za sticanje novih sloboda.

Nikolićevoj knjizi *O progresu* može se, možda, zameriti izvesna nedovršenost u analizi pojedinih problema kojima se bavi. Njene pretenzije da bude filosofska zbog toga nisu u potpunosti ispunjene. Možda je tome „kriv" i popularniji način njenog komuniciranja s čitaocem, ali to je dovelo do preterane rasplinutosti na mnoge teme i dileme, do „jasnoće" i „preciznosti" u donošenju stavova i sudova, što bi se, svakako, moglo pozdraviti da smo kao rezultat dobili knjigu sa određenijim i potpunijim analizama uzroka i posledica fenomena progresa. Međutim, to nikako ne znači da ova knjiga ne zaslužuje punu pažnju, pre svega zbog originalnosti Nikolićevih osnovnih postavki o progresu, koja se, možda, najjasnije iskazuje u jednoj njegovoj jednostavnoj, a danas tako potrebnoj, maksimi: „Progresivno delujem, dakle, ljudski postojim."

ZORAN SEKULIĆ

Kostas Axelos: Uvod u buduće mišljenje

(»Stvarnost«, Zagreb, 1972, strana 216)

Biblioteka „Svijet suvremene stvarnosti“, koju je pre nekoliko godina pokrenula izdavačka kuća „Svjetlost“ iz Zagreba, sa nekoliko svojih prvih izdanja uspela je da iskaže mnogo inventivnosti i da nagovesti znatne intelektualne poslastice čitalačkoj publici. Zatim je usledila velika pauza, nimalo retka u našoj izdavačkoj konstelaciji, i sve je sugerisalo da neće nikada ni da se završi. Na sreću, to se nije dogodilo: pre izvesnog vremena, na izvrstan način, potvrđena je vitalnost ove biblioteke: izdate su knjige Kostasa Akselosa *Uvod u buduće mišljenje* i Herberta Markuzea *Kraj utopije — Esej o oslobođenju.*

Bitna intencija članaka, predavanja, teza, tekstova i razgovora koji čine knjigu Kostasa Akselosa je u tome da nas na višedimenzionalan i jedinstven način uvedu u nastanak i prve korake onoga što on naziva „budućim mišljenjem“. Ono će, svakako, jednom „osluškivati prozu i poeziju svijeta“, ali, da bi osiguralo sebi mogućnost zasnivanja, mora da respektuje prošlo i sadašnje mišljenje, a i ono nemišljeno. Zbog ovog poslednjeg razmišljanje o Marksu i Hajdegeru, kome se Akselos ovde predaje, ima smisla samo ako vodi jednom „zamišljanju“. Akselos ovde izričito naglašava da se ne radi ni o kakvom prorokovanju budući da istraživanje kontinuirano konsultuje futurum koji nam dolazi u susret, a koji se ispoljava u rastućim potencijama tehnike. Nadilaženje konstelacije Heraklitovog, Hegelovog, Marksovog, Ničeovog i Hajdegerovog mišljenja ima za njega samo jednu svrhu — da razotkrije upitnu realnost jednog „svjetsko-povijesnog, planetarnog, otvorenog, mnogodimenzionalnog mišljenja koje pita, koje se igra“. Već u uvodu Akselos anticipira finale koji sasvim može da se poklopi sa smislom njegovog stava da „svjetska igra nadigrava sve“.

Za Akselosa je osvajački pohod nauke i tehnike na oslabljena utvrđenja metafizike pobedonosno završen. Tehnika nosi svoju vladarsku krunu i sa svog neprikosnovenog trona stavlja sve u pitanje, a niko joj ne odriče sposobnost da odgovara na sva pitanja. Tehnizirana nauka i naučna tehnika, po njemu, preuzimaju umetnost, religiju i filozofiju i one se na volšeban način u njima „rastvaraju“. Tako su već na početku Akselosovog izlaganja „rešene“ najljuće kontroverze naših dana na način koji neodoljivo podseća na intuiciju što se bezbrižno igra, da bi se na takvim temeljima sagradila svakako monumentalna zgrada igre. Njegovo pitanje o mogućnosti da se „metafizika prevlada a ne samo okrene“ traži odgovor kome će, po njegovom mišljenju, umnogome da doprinese baš njegova knjiga. Osim neskromnosti, svakako je problematično i ovo trpanje Marksa u „metafiziku“.

Posle *Predgovora,* koji sadrži i mnogo više polemičkih podsticaja nego što je to ovde naznačeno, štampan je tekst *Marks i Hajdeger: Putokaz budućem mišljenju.* Njegov najveći deo bio je pročitan u dvočasovnom predavanju 12. jula 1957. godine u auditoriumu maximumu Slobodnog sveučilišta u Berlinu, a kasnije je o tome vođena diskusija.

Pokušaj koji je ovde na nesvakidašnje inspirativan način učinjen da se otkriju skrivene konvergencije Marksovog i Hajdegerovog mišljenja svakako da zaslužuje izuzetnu pažnju, pre svega zbog svog provokativnog sadržaja. Akselos ističe da Hajdeger ne kaže ništa o klasnoj borbi i proletarijatu, ali je uveren da se problem „Hajdeger i marksizam“ može postaviti bez ikakve mogućnosti njegovog dovođenja u pitanje. Time ne precizira na koju stranu idu njegovi komplimenti, ali su oni u svakom slučaju veliki jer je time označen stožerni karakter ovih misli za našu epohu.

Epohalne misli, međutim, on ne glorifikuje mnogo: Marks, po njemu, samo metafizički izvrće metafiziku, čime definitivno „ostaje unutar okruga rastavljanja: čulno — natčulno“. On ne prevladava predstavu o subjektivnosti, već je upravo pojačava. Akselos ne objašnjava bliže ovu svo-

ju tvrdnju, a to bi mu sigurno bilo i dosta teško: ako celokupna Marksova kritika građanskog subjektiviteta nije i njeno „prevladavanje", onda je danas zbilja teško reći sa kog se stanovišta to „prevladavanje" može da izvede. I premda naglašava da Marks i Hajdeger ističu različite smerove izlaganja istog stanja stvari, za njega to „stanje stvari ipak ostaje u tmini".

Temeljna konvergencija ocrtava se na taj način što je, po Akselosu, Marksov i Hajdegerov doprinos uvlačenju mišljenja u igru znatan i neosporan. Ipak, naše mišljenje još nije na onom stupnju koji bi mu dozvolio da adekvatno izrazi igru. Da li će to biti omogućeno planetarnom mišljenju koje bi „na istinski — lutajući način mislilo svijet", ostaje otvoreno pitanje, ali u predvorju njegovog rešavanja nestaje razlike između Marksa i Hajdegera. „Možda se također i Marxu pokazala svjetska igra kao igra: ne bi li se ljudska povijest, i ne samo ona, mogla događati kao igra, igra u kojoj bi suigra bila nesavladiva bit otuđenja? Bi li ta igra, ne ostajući zatočena niti u carstvu nužnosti niti razumijevana kao sloboda niti shvaćena kao dijalektika koja obavezuje niti kao samovolja, mogla držati na okupu sve što jest u jednoj vezi koja ne razrješuje?" Ali sugerisanje ovih pitanja Marksu, a i Hajdegeru, ne govori nam zaista ništa o bilo kakvoj konvergenciji ili ukrštanju njihovih odgovora. Međutim, kada Akselos i jednom i drugom pripisuje težnju da nas „otvore prema tehnici, tehnici kao udesu, a ne kao neizbježnom toku i sudbini", onda je tu, svakako, mnogo bliže istini, premda ovaj poziv na otvorenost prema tehnici znači za Marksa nešto sasvim drugo nego za Hajdegera.

Veoma su interesantne Akselosove *Teze o Marksu*, originalne i krcate problematičnošću parafraze poznatih Marksovih *11 teza o Fojerbahu*.

Glavni nedostatak svakoga dosadašnjeg materijalizma (uključujući tu i Marksov istorijsko-dijalektički), po Akselosu, jeste u tome što su predmet, zbilja, materijalnost shvaćeni isključivo u obliku proizvedenih objekata, materijalne zbilje, materijalnosti rada. I premda je to, po njemu, istinski shvaćeno, svemu tome nedostaje jedan „temelj i horizont". Drugu stranu je, stoga, razvila idealistička filozofija. Marks želi čulne, od misaonih objekata različite, više objekte. Ali on ljudsku delatnost ne shvata kao problematičnu delatnost. Stoga je za njega materijalni život pravi ljudski život, a mišljenje i pesništvo su shvaćeni samo u njihovoj uslovljenoj i ideološkoj pojavnoj formi. Zato on ne shvata značenje mišljenja koje sve stavlja u pitanje. (Čiji li je onda zahtev za „kritiku svega postojećeg"?)

Spor oko „zbilje ili nezbiljnosti" prakse — koja je izolovana od „putujućeg mišljenja" — po Akselosu je čisto pragmatičko pitanje.

Marksističko učenje o promeni okolnosti i vaspitanja zaboravlja, smatra on, da okolnosti nisu uvek identične s ljudima i da svi vaspitači „zavode u bludnju".

Ovo bi bile interpretacije prvih triju Akselosovih parafraza, a evo kako bi, po njemu, trebalo da izgleda jedanaesta: „Tehničari mijenjaju svijet samo na diferentan način, u poopćenoj indiferenciji; radi se o tome da se svijet misli i mijene u njihovoj nepojmljivosti interpretiraju, da se razlika koja vezuje bitak i ništavilo shvati i iskusi." Gotovo, kada se ovo pročita, da postaju neophodne „teze o Akselosu".

Pod naslovom *Planetarno. Svjetska povijest tehnike* štampano je, dobrim delom prošireno, predavanje koje je Akselos održao 13. juna 1956. godine u Berlinu.

Tehničko delovanje danas, po njemu, zahvata sve stvari da bi ih planski i praktično menjalo. Istorija sveta se na taj način ostvaruje „jedinstveno i totalno" kao svetska istorija. Svi „ljudi, narodi i zemlje misle unutar istog plana, bave se istim i isto ih pokreće, stoje pod istim udarom". Na taj način plodotvorna nauka i totalna tehnika osvajaju svu planetu i vode „ujedinjeno" čovečanstvo do radikalnog gospodarenja nad prirodom. Kolektivno čovečanstvo postaje tako „tvorac planova", ono je „objektivni subjekt koji zahvata sve predmetne objekte da ih putem svoje praktično-tehničke volje, koja ne pozna nikakve granice,

zbiljski promijeni". To bi sve bilo sasvim tačno kada bismo se zadovoljili čudovišnom apstrakcijom koja niveliše razliku između planova Amerikanaca da zagospodare vasionom i dojučerašnjih planova Vijetnamaca da izbegnu totalni genocid koji im je pretio. Neka je ovo i vulgarizacija „filozofskog mišljenja", ali danas se, po mom mišljenju, to može sasvim lepo tako reći. Po Akselosu, nema više ni jedne pukotine „pod svijetlećom Sunčanom zvijezdom na zemaljskom kometu koji je od kopernikanskog obrata postao planet i gurnut u veličanstveno kružno kretanje".

Sa onih visina sa kojih Akselos posmatra svet — klase postaju nevidljive. A tamo gde njih „nema", nema ni marksizma. Tako nastaje njegovih *Dvanaest krnjih teza uz problem revolucionarne prakse*. Marksizam i „marksizmi", po njemu, sve se više povezuju sa hrišćanskim, pozitivističkim, scijentističkim, psihoanalitičkim, fenomenološkim, građanskim, egzistencijalističkim, strukturalističkim elementima. Oni, iz tih razloga, još eventualno mogu da podstaknu izvesna efemerna teorijska istraživanja, ali je sasvim isključeno da pri tom daju odlučujući podsticaj za revolucionarnu praksu u visoko industrijalizovanim društvima. Marksove i marksističke „sheme" „lagano tonu u zaborav". Marksizam i „marksizmi", tvrdi Akselos, „obavljaju umjereno produktivni posao i posao koji postavlja pitanja, integriraju se u teorije i praksu svog društva, žive njihov život i njihovu smrt". Sasvim je logično onda kada se iz ovakvih premisa izvuče besmislen zaključak da se visoko industrijalizovano društvo postepeno menja u jedno „kapitalističko-socijalističko" društvo koje pokreće tehnika „koja napreduje i ujedinjuje". Ovde, sve u svemu, imamo dvanaest zaista krnjih teza.

Naša era, u kojoj iznova dominira pomešanost najvećih ekstrema, a glavna moć je tehnika, postavlja „staro i buduće" pitanje: šta je bitak koji postaje svetom? Međutim, ovo se pitanje više ne može da zasniva na ideji ili na realnosti „temelja", hiljadugodišnje iskustvo je sazrelo za odbacivanje i danas je jedina mogućnost otvaranje iskustvu vremena kao igre. „Lutajuće istine svijeta i istinita lutanja čovjeka suočavaju se i tvore igru." Sve se, po Akselosu, u toj igri sveta negira i prevladava, ali ne slepo i besmisleno jer se prošlost i sadašnjost preuzimaju i uključuju u budućnost. „Kružnost kruga vremena" traži eksperimentisanje svega i sa svime. Tako je naša i „igrina epoha planetarna era, obuhvatajući čitavu planetu Zemlju i njene odnose spram drugih nebeskih tijela, no ne ostajući samo u ekstenzitetu nego putujući, lutajući u neprestanom kružnom kretanju".

Neodoljiv je utisak da je Akselosova misao „igre sveta" duboko zalutala izvan horizonta smisla i besmisla i da kritikuje Marksa ne apsolvirajući ga ni dovoljno ni adekvatno. Savremena igra sveta neuporedivo je bolje osvetljena Marksovim kritičkim poduhvatom nego njegovim dubokim, ali isuviše globalnim refleksijama. Akselos se uporno od toga ograđuje, ali igra je ipak kod njega, kao ono poslednje, neminovno metafizička igra ili „igra metafizike", kako zaključuje Vanja Sutlić u veoma uspelom pogovoru pod naslovom *Metafizika — Igra svijeta — Povijesno mišljenje*. Ponovo je pred nama stara suprotnost forme i sadržaja, sveta i „fundamentalnih snaga". Akselos je metafizičko stanovište prevladao samo prividno i površno i u tom smislu on ostaje situiran u velikom krugu metafizičkog mišljenja.

ZORAN STANOJEVIĆ

Ivan Ilič: Dole škole

(NIP »Duga«, Beograd, 1972, strana 152)

Knjiga Ivana Iliča: *Dole škole* se, zaista, na neuobičajen i nekonvencionalan način uključuje u savremene rasprave o školi i obrazovanju. Teško je u literaturi naći stavove slične stavovima u ovoj knjizi čija je skoro svaka strana bezrezervna osuda škole kao *ustanove*. I bez obzira što na sva pokrenuta pitanja u njoj nije dat odgovor i što se sa nekim polaznim stavovima i zaključcima do kojih je došao Ilič *ne možemo* složiti, njemu treba priznati doslednost sa kojom osuđuje školu. Ličev stav je jasan: školu treba ukinuti kako radi toga da bi se obrazovanje i učenje oslobodili svih stega van samog čoveka i postali njega dostojni tako i radi toga da bi društvo krenulo putevima drugačijim od onih kojima ga sada vodi savremena nauka i tehnologija. Zato on predlaže „raškolovanje" ne samo obrazovanja i učenja već i čitavog društva koje je postalo „školovano". Iliču je jasno da školski sistemi, kao, uostalom, i drugi sistemi, mogu da postanu bolji i da čak i znatno povećavaju svoj uspeh, ali samo u okviru sopstvene organizacije. Zato, ostajući unutar postojećeg školskog sistema, nikakve reforme, ma kakvi bili njihovi dometi, bitno ga ne menjaju i on u suštini ostaje isti. I sam naslov knjige pokazuje da je Ilič prihvatio radikalno drugačiji pristup.

Ivan Ilič je relativno nepoznat našoj široj čitalačkoj publici. Iz izdavačeve kratke beleške na početku knjige vidi se da je rođen u Beču 1926. godine, a da od 1951. živi i radi u Americi, najpre kao protestantski pastor u Njujorku, a zatim kao prorektor Katoličkog univerziteta u Portoriku. Sada u Kvernavaki (Meksiko) rukovodi istraživačkim projektom „Institucionalne alternative u tehnološkom društvu".

Knjiga je podeljena na sedam poglavlja, ali, gledano po problemima koje raspravlja, čine je, u stvari, dve tematske celine. Prvih pet poglavlja (Zašto moramo ukinuti školu, Fenomenologija škole, Ritualizacija napretka, Spektar ustanova i Iracionalne delatnosti) mogli bi nositi zajednički naslov prvog poglavlja jer se u njima kritikuje škola kao *ustanova* i pokazuju se njena i izvanobrazovna značenja. U preostala dva poglavlja (Mreže za učenje i Ponovno rođenje epimetejevskog čoveka) predlažu se nova rešenja za postupke obrazovanja i učenja u društvu, odnosno raspravlja se o samoj prirodi čovekovoj i dilemama izazvanim savremenim razvojem čovečanstva.

Na samom početku autor potpisuje „presudu" školi ističući da u njoj „đaka „školuju" da brka nastavu sa učenjem, prelazak u viši razred sa obrazovanjem, diplomu sa stručnošću, a tečno izražavanje sa sposobnošću kazivanja nečeg novog". U Ilčevoj kritici ni druge ustanove ne prolaze bolje. Tako se, po njemu, lečenje brka sa brigom o zdravlju, socijalni rad sa životom zajednice, policijska zaštita sa sigurnošću, vojna ravnoteža sa nacionalnom bezbednošću, jurnjava za novcem sa plodonosnim radom. Da bi se ovakvo stanje razrešilo, Ilič predlaže „ustanovnu revoluciju", a školu je izabrao kao paradigmu ustanove koja je poustanovila društvene vrednosti na način poguban za društvo.

Ovo su osnovni stavovi koji najadekvatnije izražavaju autorovo shvatanje o modernom društvu u kome je poustanovljivanje vrednosti dovelo do fizičke zagađenosti, društvene polarizacije i psihičke nemoći. Autor na primeru siromaštva u velikom delu sveta pokazuje kako poustanovljivanje vrednosti dovodi društvo do nemoći da reši svoje egzistencijalne probleme. Siromaštvo je poustanovljeno i modernizovano. Naime, čim jedno društvo pretvori osnovne potrebe u zahteve za naučno proizvedenim artiklima, siromaštvo se definiše prema merilima koja tehnokrati mogu po volji menjati. Primer siromaštva u američkim gradovima je eklatantan: pored toga što oslanjanje na ustanovno staranje dovodi do psihološke nemoći i nesposobnosti za vođenje brige o samom sebi, jasno je da je siromaštvo u gradovima postalo otporno na isključivo dolarsku „obradu" i da ono iziskuje ustanovnu revoluciju.

Slično je i sa pokušajem uspostavljanja jednakih uslova školovanja kada se to rešava „poustanovljeno“, kroz postojeće školske sisteme. Autor navodi sledeći primer: u Americi su od 1965. do 1968. godine škole utrošile preko tri milijarde dolara na olakšavanje školovanja oko šest miliona ugrožene dece, ali nije postignut skoro nikakav napredak u njihovom učenju. Ta dopunska sredstva su, u stvari, omogućila školama da mnogo više pruže imućnijoj deci jer je preko školskog budžeta tek samo delić svakog tog dolara dospeo do siromašnog deteta. Dakle, i škole su po samoj svojoj strukturi nepodesne za davanje povlastica onima koji su ugroženi. Zbog toga autor upozorava nerazvijene zemlje da vode računa o ulaganjima u postojeće školske sisteme jer se na primeru najbogatije zemlje (SAD) pokazuje da je ravnopravno obavezno školovanje u okviru sadašnjih obrazovnih sistema i ekonomski neizvodljivo. Znači, ni jedna zemlja ne može biti dovoljno bogata da sebi dozvoli školski sistem koji zadovoljava zahteve stvorene samim njegovim postojanjem jer taj sistem školuje i roditelje i učenike da pridaju vrhunsku vrednost školskom sistemu širih razmera čiji troškovi nesrazmerno rastu sa povećanjem tražnje.

Autor zaključuje da su ravnopravne mogućnosti obrazovanja i poželjne i ostvarljive, ali poistovećivati to sa obaveznim školovanjem znači brkati „izbavljenje sa Crkvom“. Proizlazi da siromašni plaćaju porez da bi se školovali bogati i da, prema tome, škola ne samo da ne može smanjiti klasne razlike nego ih održava i produbljuje na novoj osnovi. U izvesnim slučajevima školski sistemi mogu čak dovesti i do osiromašenja društva jer je njihova unutrašnja logika takva da cena obrazovanja raste brže od produktivnosti cele privrede.

Po Iliču, sledeća zabluda na kojoj počivaju sadašnji školski sistemi jeste uverenje da znanje proističe najvećim delom iz nastave. On nizom primera dokazuje da to nije tačno i da čovek, uglavnom, uči nehotice, u radu i životu, a ne u školi. Savladavanje veština, koje se takođe „uči“ u školi, bilo bi daleko brže i efikasnije kada se ne bi izvodilo u školskom sistemu. Autor čak predlaže i rešenje uvođenjem „edukativnih kredita“ i „pasoša“ koje bi posedovao svaki pojedinac i koje bi mogao utrošiti u izučavanju bilo koje veštine, u bilo koje doba svoga života, u za to namenjenim centrima koji bi se nalazili u preduzećima. Ilič se energično protivi korišćenju tih obrazovnih ovlašćenja u sadašnjim školama bez obzira što bi sami korisnici odabrali škole, kako to predlažu neki savremeni reformatori obrazovanja. To bi išlo na ruku svima onima, ističe on, koji žele da i dalje žive u društvu gde je napredovanje vezano ne za dokazano znanje, nego za „školski pedigre“ kojim se, po pretpostavci, to znanje stiče.

Koliko je nepodesna za ovladavanje veštinama, škola je isto toliko nepodesna i za sticanje obrazovanja shvaćenog kao istraživačko i stvaralačko korišćenje veština. Zato je najradikalnija alternativa školi, po mišljenju ovoga autora, jedna mreža ili služba koja bi svakome pružala istu priliku da ono što ga u datom trenutku zanima podeli sa drugim ljudima motivisanim istim interesom. Slede primeri i rešenja kako bi to moglo da se izvede, uvek polazeći od slobodnog udruživanja „parnjaka“ koje muče isti problemi. U tome autor vidi ne samo nove puteve za sticanje znanja već i povratak društvenosti u otuđenim i onečovečenim gradovima jer je zakonom zagarantovana sloboda zbora i javnog iznošenja mišljenja, u stvari, onemogućena istim tim zakonima koji nameću uključivanje u određene obavezne skupine (škola, armija itd).

U poglavlju koje nosi naziv Fenomenologija škole Ilič definiše školu „kao proces kroz koji se prolazi u određeno doba starosti, koji je povezan sa nastavnicima i koji iziskuje redovno praćenje obaveznog nastavnog programa“ (str. 38).

Govoreći o dobu starosti, on upozorava da zaboravljamo da se današnja predstava o detinjstvu razvila tek nedavno. U stvari, buržoazija je „otkrila“ detinjstvo i sa nastankom industrijskog društva počela je njegova masovna „proizvodnja“. Mnoga ranija razdoblja nisu razlikovala detinjstvo od ostalih doba života, a sa njegovim poustanovljenjem dolazi do degradacije ljudskog bića.

Što se tiče nastavnika, Ilič ironično primećuje da škole stvaraju radna mesta za njih bez obzira čemu oni uče đake. Osim toga, učitelj u sebi sjedinjuje funkcije sudije, ideologa i lekara, što njegov autoritet nad učenikom čini neograničenim.

U poglavljima Ritualizacija napretka, Spektar ustanova i Iracionalne delatnosti autor ispituje takozvani „skriveni nastavni program" koji se nalazi u svakoj školi. Naime, „svršeni studenti koledža i posednici svedodžbi uklapaju se jedino u svet koji im stavlja na glavu oznaku cene, ovlašćujući ih na taj način da određuju stepen društvenih očekivanja. Obim potrošnje svršenog studenta predstavlja u svakoj zemlji merilo za sve druge; ako žele da budu civilizovani, ljudi na poslu ili u dokolici stremiće životnom stilu svršenih studenata" (str. 50). Iako nije bio uvek takav, univerzitet sada nameće potrošačka merila u svim oblastima i svim političkim sistemima, pa se zato potrošačko društvo ne može prevazići ukoliko se ne shvati da su obavezne škole njegove matrice, a reforma obrazovnog sistema koja se usredsređuje samo na univerzitet je promašena. Autor je upoređuje sa urbanističkim obnavljanjem Njujork Sitija samo od dvanaestog sprata naviše.

U školi se, osim toga, začinje i mit o beskrajnoj potrošnji, odnosno verovanje da proizvodnja stvara tražnju. Škola uči da poduka donosi znanje, a posledica postojanja škole jeste zahtev za školovanjem i tako je krug zatvoren bez mogućnosti izlaska iz njega. Škola, zatim, uliva kvantifikovane vrednosti i time uvodi u svet gde je sve moguće meriti, a kada se dođe do ideje da je vrednosti moguće proizvoditi i meriti, onda je u „školovanom" društvu „put prema sreći obeležen potrošačkim pokazateljima". Ilič misli da škola uspešno stvara i podržava ove potrošačke mitove zato što po svojoj strukturi predstavlja obrednu igru postepenih unapređenja. Čitavo društvo se posvećuje u tajne mita o neprestanoj potrošnji usluga. Autor stoga školu i obavezno školovanje proglašava za novu svetsku religiju.

Zbog toga su, po ovom autoru, mogućnosti izbora sasvim jasne: ili ćemo i dalje verovati da je poustanovljeno učenje proizvod koji opravdava neograničene investicije ili ćemo ponovo otkriti da zakonodavstvo, planiranje i investicije treba, uglavnom, koristiti za otklanjanje prepreka učenju koje jedino može biti lična delatnost.

Na spektru ustanova koje je autor poređao s leva na desno škola se našla gotovo na krajnjoj desnici. Ilič je kategorizaciju ustanova izvršio da bi izveo neobično poređenje ustanove javnih drumova sa ustanovom škole i da bi dokazao njihovu sličnost! Kao što su javni drumovi lažno javni jer ih koristi samo manjina koja poseduje automobile, tako su i škole samo na izgled otvorene za sve, a u stvari su otvorene „samo za one koji redovno obnavljaju svoje akreditive". Ilič, inače, smatra da „budućnost više zavisi od našeg izbora ustanova koje podržavaju život akcije negoli od razrađivanja novih ideologija i tehnologija" (str. 72).

Ilič je ubeđen da će škole neizbežno biti ukinute, i to iznenađujuće brzo, čak i bez angažovanog nastojanja društva u tom pravcu. Zbog toga taj proces ne treba prepustiti stihiji jer se on može preobratiti u svoju suprotnost.

Po Iliču, dobar obrazovni sistem treba da ima tri cilja: svima koji žele da uče omogućiti pristup raspoloživim sredstvima u svako doba života; sve one koji žele da nekome prenesu znanje ovlastiti da nađu ljude koji žele da ga steknu; svima koji žele da pred javnost iznesu kakvo sporno pitanje pružiti povoljnu priliku za obelodanjivanje njihovog stava. On misli da bi stvari, uzori, vršnjaci i stariji predstavljali četiri bitne mogućnosti za efikasno i samomotivisano učenje. Pri planiranju novih obrazovnih ustanova ne bi se smelo poći od pitanja šta neko treba da nauči, već sa kakvim bi stvarima i ljudima učenici mogli poželeti da dođu u dodir radi učenja.

Ilič smatra da bi obrazovnu revoluciju trebalo usmeriti u pravcu sledećih ciljeva: omogućiti pristup stvarima ukidanjem kontrole nad njihovim obrazovnim vrednostima; omogućiti prenošenje veština zajemčivanjem slobode njihovog poučavanja ili upražnjavanja; omogućiti izražavanje kritičkih i stvaralačkih po-

tencijala vraćanjem prava pojedincu da saziva i drži sastanke i omogućiti pojedincu da se oslobodi obaveze podešavanja svojih očekivanja prema uslugama koje nudi neka ustanovljena profesija.

U poslednjem poglavlju ove knjige Ilič ispituje prirodu modernog čoveka i zaključuje da je kod njega prometejski etos bacio nadu u zasenak. Ukravši vatru od bogova, Prometej je naučio ljude da pomoću nje kuju gvožđe i time je postao bog savremenih tehnologa koji se ne nadaju, već „očekuju" unapred „inženjerisane" posledice svojih delanja. Zato Ilič predlaže vraćanje Epimeteju i ponovnom otkrivanju nade kao društvene snage. On to potkrepljuje čak i stihovima ruskog pesnika Jevtušenka.

Ova zanimljiva knjiga nas ne može ostaviti ravnodušnim. Ona nagoni na opredeljenja i izjašnjavanja i to je jedna od njenih vrednosti. Čini se da ovakav izričito negativan, pa i negatorski Ilićev odnos prema mnogim vrednostima i ustanovama savremenog društva, u prvom redu školi, proističe iz njegove vizije jednog budućeg društva. Slobodnije interpretirano, to bi bilo društvo koje „tera" pojedinca da radi sporo i da sve stvari koje su mu potrebne sam proizvodi, nasuprot današnjoj viziji zasnovanoj na podeli rada i modernoj tehnologiji masovne proizvodnje.

Ilič isuviše očekuje od ukidanja škola i od „raškolovanja" društva, pa ga to odvodi u *jednostranost*. On izvrsno zapaža mnoge negativne strane škole, ali se stiče utisak da ponekad namerno zamenjuje uzroke sa posledicama, pa tako ostavlja netaknute neke od temelja savremenog građanskog društva. Tačno je njegovo uočavanje da današnja siromašna društva boluju od nedostatka sopstvene razvojne orijentacije; međutim, metodološki je nedopustivo uopštavanje njihovih iskustava na svim područjima i prenošenje na razvijene. I pored izvrsne kritike pojedinih aspekata razvijenog potrošačkog društva, čime se pokazao kao njihov dobar poznavalac, stiče se utisak da je beda stvarnosti Latinske Amerike na njega ostavila snažan pečat.

Za revolucionarnu strategiju i orijentaciju škola i obrazovni sistem ne mogu ostati pitanja od drugostepenog značaja. Njih treba rešavati u istorijski određenom vremenu i prostoru i na način kako to najbolje odgovara datom društvu. Tako posmatrana, ova Ilićeva knjiga može da bude podsticaj za bolja sagledavanja i pojedinih opredeljenja u našim diskusijama o obrazovnom sistemu.

MILOS MIJANOVIC

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

gledišta

U januarskom broju „Gledišta" su objavila diskusiju o temi „Marksizam i univerzitet" u kojoj su učestvovali naši istaknuti sociolozi i politikolozi. Činjenica je da je marksističko obrazovanje na univerzitetu zapostavljeno. U razrešavanju ovakvog stanja prava pitanja su: da li će ovaj problem biti rešen uvođenjem posebnog predmeta ili proširivanjem nastavnih programa u korist marksizma u onim društvenim naukama gde je to moguće ili će to biti ostvareno borbom za uticaj marksizma na univerzitetu koja će biti označena borbom za kvalitet i stvaralački doprinos nauci u celini, a ne samo u društvenim naukama. Uz problem zapostavljenog marksističkog obrazovanja na univerzitetu neminovno se veže i pitanje prisustva na njemu drugih ideologija (etatizma, tehnokratizma, nacionalizma, anarholiberalizma) kao rezultat slabosti marksističkog obrazova-

nja. Savez komunista na univerzitetu deluje kao angažovana, idejno vodeća snaga aktivnošću svojih članova u svim centrima rada i odlučivanja, pa se s tim u vezi postavlja i pitanje kako se nizak nivo marksističkog obrazovanja odražava na ostvarivanje takve uloge Saveza komunista na univerzitetu. Tu je i pitanje većeg učešća studenata komunista u rešavanju ovog problema, kao i mogućih oblika podsticanja kreativnog rada u kome pored nastavnika učestvuju i studenti. Dakle, reč je o temi koja postavlja mnoga pitanja i koja traži odgovore. Mislimo da je ova diskusija „Gledišta" upravo to pokazala i da je svojom ozbiljnošću u analiziranju problema koji su vezani za jačanje marksizma na univerzitetu u znatnoj meri doprinela postavljanju pravih pitanja i nalaženju pravih odgovora.

Žarko Puhovski je najpre istakao da se lociranjem problema zapostavljenosti marksizma na univerzitet, kao mesto naučnog, filozofskog itd. rada, implicite unapred uračunava jedna od dve greške koje su u nas, po njegovom mišljenju, uobičajene kad se razgovara o marksizmu. Marksizam se smatra teorijom među teorijama ili teorijom nad teorijama, što i u jednom i u drugom slučaju podrazumeva da je marksizam samo teorija koja se od ostalih, logično, razlikuje po osnovnim teorijskim postavkama. Takvim konstrukcijama se, po rečima Puhovskog, čini nešto što je različito od intencija klasika marksizma.

U daljem izlaganju on ističe da je bitna osobina marksizma da iza svake date situacije pokušava doći do uzroka, pa stoga ne veruje ni u kakvu samostalnu „sferu". U prilog tvrđenju da je, kad se govori o marksizmu, reč o tome da se značenje fenomenâ pojmi iza njihove pojavnosti Puhovski navodi logičan put svake analize, pre svega političke, koju stalno preduzima Lenjin. Naime, Lenjin je pre bitnih političkih koraka teorijski razmatrao konkretnu situaciju. On je napisao *Državu i revoluciju* neposredno pre oktobarske revolucije, pa je na osnovu suodnošenja svog razumevanja situacije i svog teorijskog znanja „išao u akciju". Međutim, ako se, ipak, pođe od toga da marksizam nije klasična teorija, pa prema tome nije reč o „teoretiziranju" date situacije, onda se, po rečima Puhovskog, marksizam ne može zatvoriti u „okvire" univerziteta jer bi to značilo da se univerzitet proglašava vrhovnim autoritetom u pitanjima marksizma i isto tako jedino odgovornim za „aktuelno stanje marksizma". Puhovski je istakao da se diskusija o marksizmu ne može ograničiti samo na univerzitet, ali da bi, ako uopšte postoji potreba za uvođenjem novih predmeta, trebalo raspravljati o nastavi istorije marksizma. Time bi se mnogo više postiglo u shvatanju procesa koji su se zbivali sa marksističkom mišlju i praksom koju je inspirisala nego što se postiže, na primer, današnjom nastavom sociologije. To bi istovremeno značilo da se analiza i proučavanje našeg društva vrši upravo s obzirom na sve što se može naučiti iz istorije marksizma kao sastavni deo te istorije.

Dr Balša Špadijer je naglasio da je u pripremama za ovu diskusiju postavljao sebi pitanje zašto mi u ovom vremenu toliko govorimo i pišemo o marksizmu i marksističkom obrazovanju u društvu koje gotovo tri decenije zasniva svoj razvoj na marksističkom pogledu na svet. Ocena da smo došli u situaciju koja je bila karakteristična po pokušajima da se zapostavi marksizam označava i vrlo ozbiljan zadatak na njegovoj obnovi.

Uzroci za ovakvo stanje, po rečima dr Špadijera, nisu samo političke prirode, već se nalaze u osnovama našeg društva. Jer došli smo do granice kada naše društvo ne može dalje da se razvija u pravcu samoupravnog socijalizma ukoliko se bitno ne izmeni položaj radničke klase. Činjenica je da se u nas stalno govori o odnosu radničke klase prema višku rada, što je i osnovno za razvoj samoupravljanja, ali se taj odnos vrlo sporo menja u korist radničke klase. Sigurno je da iz takvih realnih ekonomskih odnosa ne može da proizađe ni neki bitno različit položaj radničke klase u političkim odnosima, kulturi, obrazovanju itd. Stoga je potrebno energičnije prevazilaziti stanje u vezi sa marksističkim obrazovanjem. Kada govorimo o tom pitanju, mnogo više znamo šta nećemo i šta ne bi trebalo da bude marksističko obrazovanje, ali je potrebno mnogo više da uradimo

i da preciznije kažemo šta hoćemo. Vraćanje klasicima marksizma: Marksu, Engelsu i Lenjinu sasvim je opravdano jer je njihova misao bila potisnuta pod prtiskom revizije marksizma i talasom građanske ideologije. Međutim, Špadijer ističe da mi ne možemo da ostanemo samo na izučavanju njihovih dela, već je isto tako potrebno izučavanje mnogih drugih marksista, što će doprineti da mlada generacija stekne neophodna znanja i da samostalno izgrađuje svoju misao. Špadijer je govorio i o stagnaciji i nezadovoljavajućem opštem nivou društvenih nauka, od čega sigurno zavisi marksističko obrazovanje u društvu i na univerzitetu. Oseća se snažan prodor političkog pragmatizma u društvenim naukama, a ne može se mimoići ni pojava raznih monopola i grupa u sferi nauke kao neposredan izraz monopola u politici.

Mlada generacija, po rečima dr Špadijera, pruža široku podršku zahtevu za marksističko obrazovanje, za vraćanje autentičnom marksizmu, ali ona traži marksizam koji će biti inspirativan i koji će biti u stanju da objasni savremene društvene tokove. Studiozno i kritičko proučavanje fenomenâ samoupravnog socijalizma treba da bude osnovna komponenta u marksističkom obrazovanju. Na univerzitetu to ne može da se ostvari ukoliko se ne izvrši i reforma univerziteta jer, kako kaže Špadijer, promene u nastavnim planovima i programima bez istovremene reforme univerziteta bile bi veštačke i ne bi donele nove ideje i saznanja.

O sadržaju novog koncepta marksističkog obrazovanja govorio je, između ostalog, dr Milan Ranković. Pošto je naglasio da se polemike najčešće vode oko pitanja da li je marksizam ono što se naziva marksologijom u užem smislu, to jest tumačenje izvornih dela Marksa i Engelsa, ili je marksizam primena marksističke misli na druge oblasti ili je to primena marksističke misli na novu društvenu situaciju, Ranković je rekao da je neopravdana potpuna isključivost među ovim elementima. Isto tako, opšte razvijanje kritičke misli, unapređivanje načina mišljenja jedna je od važnih sadržinskih komponenti marksističkog obrazovanja. Ranković je istakao neophodnost primene kritičke misli na analizu savremenog jugoslovenskog društva, što znači da se u marksističkom obrazovanju da veći prostor analizi sadašnjih društvenih odnosa, i to ne u čisto prakticističkom, dnevno-političkom smislu reči, već daleko šire kao delu svetsko-istorijskog procesa. Potrebno je da se student upozna sa globalnom strategijom razvitka samoupravnog društva, što bi mu omogućilo da lakše odredi svoje mesto i smisao svoje akcije. Jer nedopustivo je, pa čak i opasno, da student po izlasku sa fakulteta nema o jugoslovenskom društvu neka preciznija znanja.

U diskusiji su učestvovali i: dr Predrag Radenović, Žarko Papić, Radivoj Davidović, dr Jože Goričar i dr Dragoljub Dragišić.

z. s.

pogledi

U broju 8 su problemi socijalnih razlika tematski okvir desetak veoma instruktivnih i relativno svežih priloga čiji autori pokušavaju da ovu problematiku osvetle sa više stanovišta i sa punim uvidom u svetske trendove i teorijsku misao koja se u nas i u svetu bavila ovim pitanjem. Napor redakcije da ovoj složenoj temi priđe tako ambiciozno i tako uspešno zaslužuje punu pažnju. Štaviše, naša nastojanja da se ovi kompleksni problemi rešavaju i reše ne bi smeli izgubiti iz vida sve ono do čega su došli autori ove tematske celine o socijalnim razlikama. Tu se, svakako, misli i na one priloge koji su realizovani kao plod neposrednog empirijskog istraživanja kao i na priloge koji imaju teorijsku relevantnost.

U nemogućnosti da zbog ograničenog prostora iscrpnije prikažemo

ceo ovaj naznačeni tematski okvir, ostaje nam da skrenemo pažnju na veoma seriozan članak Srđana Vrcana pod naslovom *Napomene uz problem društvene nejednakosti*.

Za ovog autora problem socijalnih razlika i društvenih nejednakosti u nas danas je, suprotno utisku koji se ponekad može steći na osnovu nekih rasprava, izuzetno složen i ozbiljan društveni problem. Zapravo, najvažnije postojeće socijalne razlike i najdrastičnije društvene nejednakosti nisu pojava koja je, eto, odjednom, sasvim neočekivano, nastupila, bezrazložno i neobjašnjivo. Te nejednakosti nisu proizvod nekog slučajnog sticaja društvenih okolnosti koje su se mogle, s malo više mudrosti i dalekovidosti, lako izbeći. Naprotiv, postojeće društvene nejednakosti, kao i procesi društvenog raslojavanja koji leže u njihovoj osnovi duboko su ukorenjeni u savremenoj situaciji u kojoj se objektivno nalazi čitavo naše društvo.

Autor dalje ističe da tek izlazimo iz istorijskog razdoblja klasnih društava u kojemu su postojale i dominirale veoma duboke socijalne razlike i društvene nejednakosti i da živimo u svetu u kome dominiraju i obnavljaju se duboke društvene nejednakosti. Razume se, revolucionarne promene koje su se dogodile u ovom našem društvenom prostoru u poslednje tri decenije uspele su neke od tih razlika i nejednakosti eliminisati, a druge nešto smanjiti i reducirati. Ukidanje privatnog vlasništva nad osnovnim sredstvima za proizvodnju uklonilo je jedan od najsnažnijih i najstabilnijih izvora dubokih socijalnih razlika i sistemskih društvenih nejednakosti. Međutim, samo ukidanje privatnog vlasništva nije istovremeno uklonilo, pa čak nije realno ni moglo ukloniti, sve druge istorijski uspostavljene i konsolidovane socijalne razlilke u stvarnim životnim prilikama pojedinih slojeva društva. One se po svojim ukupnim praktičnim učincima u svakodnevnom životu ogledaju kao razlike u društvenom položaju i realnim životnim šansama, iz kojih se onda mogu uspostaviti i uspostavljaju se i različiti oblici društvenih privilegija trajnije naravi. Takve su razlike, na primer, ukupne socijalne razlike između sela i grada, između umnog i fizičkog rada, među pojedinim zanimanjima itd. Autor smatra sa dosta razloga da su se neke od takvih istorijski konstituisanih razlika i nejednakosti nakon oslobođenja gubile i smanjivale, kao što su se druge jednostavno održavale i obnavljale, dok su treće poslužile kao polazište i okosnica za stvaranje i kumulaciju novih društvenih prednosti i razlika.

U daljoj analizi ove kompleksne problematike autor nas upozorava da postoje socijalne razlike i društvene nejednakosti novijeg datuma koje svoje najdublje objektivne korene imaju u društvenom sistemu i oblicima društvene organizacije koji su uspostavljeni posle pobede revolucije. Stoga bi to moralo biti potvrda da je socijalna revolucija našeg vremena dugotrajniji, mučniji, teži proces nego što to ponekad izgleda na prvi pogled.

Autor polazi od toga da postoje tri najvažnija žarišta i izvorišta socijalnih razlika i društvenih nejednakosti. Prvo žarište predstavlja selo i oni društveni procesi što se događaju na relaciji selo — grad. Selo je kod nas bilo i ostalo veoma značajno područje društvenog života već po broju ljudi koji žive na selu ili su sa njim čvršće povezani. Ono se još uvek nalazi u relativno najtežem životnom, društvenom i kulturnom položaju, te u svom pretežnom delu spada u one delove našeg društva što se nalaze u donjem delu ili na samom dnu društvene piramide. Povrh svega, na selu se danas događaju procesi ubrzanog društvenog raslojavanja u kojem dolazi do društvene stagnacije — u relativnom, a ponekad i u apsolutnom smislu — onih delova seoskog življa koji su na neki način od samog početka društveno hendikepirani (starošću, zdravstvenim stanjem, odsustvom neke znatnije imovine i slično).

Drugo žarište postojećih procesa socijalne diferencijacije predstavlja privatni sektor privređivanja. Međutim, očito je da privatni sektor u celosti nije neko značajnije izvorište novih socijalnih razlika i društvenih nejednakosti. Posebno to nije onaj deo privatnog sektora koji čine tradicionalni zanati i onaj koji ostaje u

okvirima ličnog rada vlastitim sredstvima za proizvodnju. Međutim, to se ne može reći za onaj deo tog sektora koji je vezan za nove konjunkturne zanate i još više za onaj deo koji faktički ima sva obeležja grupnog privatnog preduzeća koje lako stvara raznovrsne sprege sa društvenim sektorom, pri čemu se na određenim tačkama uspostavljaju raznorazni oblici grupnog vlasništva. Krajnji efekat takvih integracija jeste da se jedan deo vrednosti novostvorene u preduzećima posredno i neposredno usmerava različitim kanalima u privatne svrhe i razvodi u privatne džepove.

Treće važno žarište savremenih procesa diferencijacije i raslojavanja autor nalazi u društvenom sektoru i, još šire, društveno-političkom sistemu. Štaviše, tu su koncentrisana izvorišta nekih od najznačajnijih socijalnih razlika masovnih razmera i sistemske naravi koje se danas javljaju i obnavljaju.

Socijalne razlike i društvene nejednakosti u nas danas ne mogu se svesti samo na razlike u ličnim dohocima niti na razlike u ukupnim prihodima pojedinaca. Veoma značajne razlike autor nalazi u opštem životnom položaju porodice, u stambenim prilikama, u mogućnostima školovanja i obrazovanja, te, stoga, i u mogućnostima izbora životnog zanimanja, u stvarnim mogućnostima korišćenja zdravstvene i socijalne zaštite i, na kraju, a možda najvažnije, u društvenoj moći i uticaju, koji su veoma neravnomerno raspodeljeni.

BRANKO SIMANIĆ

PREGLED

U prvom ovogodišnjem broju sarajevskog časopisa za društvena pitanja nalazimo nekoliko veoma zanimljivih tekstova, od kojih ovaj put izdvajamo članak Hasana Hadžiomerovića *Samoupravno planiranje*.

U ovom prilogu Hasana Hadžiomerovića biće reči prvenstveno o teorijskim gledanjima na suštinu i sistem samoupravnog planiranja. Razmišljati i govoriti o planiranju znači istovremeno razmišljati i govoriti o njegovom stanju i razvoju u društveno-ekonomskoj stvarnosti našeg društva za koje je ono po svom poreklu i primeni istorijski vezano. U stvari, govoriti o njemu znači govoriti o vidu planiranja koji nema uzora u istoriji. U današnjim našim uslovima možemo govoriti ne samo o ideji, već i o određenoj stvarnosti ovog planiranja.

Autor nas upozorava da se često čuju i takva mišljenja i ocene kako u nas „nema planiranja" ili, ako se i prihvata da ga ima, kaže se da ono „nije efikasno", da to „nije ono pravo planiranje", da „plan ide u jednom pravcu, a život u drugom" itd. Osnove i pobude za takva gledanja na stvarnost ovog planiranja mogu biti različite. One mogu imati korene u stvarnom stanju razvijenosti, odnosno nerazvijenosti ovog planiranja. Ali, one mogu poticati, što je, kako nam se čini, i najčešći slučaj, i iz nepoznavanja pravog karaktera ovog planiranja i uopšte iz raznih zabluda i predrasuda o njegovom osnovnom značenju.

Polazeći od toga, autor nam skreće pažnju na neka pitanja definicije plana, a u tesnoj vezi s tim i na neka pitanja njegove praktične primene.

U traženju prave definicije i osnovnih teorijskih elemenata o samoupravnom planiranju autor prvu polaznu tačku nalazi u gledištu po kome pod planiranjem podrazumevamo svaki akt svesnog regulisanja razvoja u skladu s ciljevima koji se žele postići i, naravno, u skladu s mogućnostima koje to mogu osigurati. Oblici u kojima se to može ostvariti, kao i sredstva na koja se pri tome može oslanjati, mogu biti različiti i oni, normalno, zavise od osnovne prirode odnosa u kojima se ostvaruju. U tom smislu oni u samoupravnom tipu socijalizma moraju imati drukčiji vid nego u državno-centralističkom.

Drugu polaznu tačku za ulaženje u suštinu samoupravnog planiranja autor nalazi u podudarnosti njegove funkcije u širem društvenom integritetu sa funkcijom ekonomske politike na polju razvoja. U stvari, ova polazna tačka izvodi se iz prve s obzirom da ekonomska politika na polju razvoja nije ništa drugo nego određen akt svesnog regulisanja razvoja u skladu s ciljevima koji se žele u njemu ostvariti. Prema tome, plan i ekonomska politika, po ovim formulacijama, čine simbiozu, a to je, kako smo već istakli, pravo određenje suštine stvari. To je ujedno jedna od bitnih polaznih tačaka koje nas uvode u poimanje prave suštine planiranja.

Ulazeći dublje u suštinu planiranja, autor utvrđuje red elemenata od kojih se i po kojima se gradi njegov sistem.

Prvi koji možemo utvrditi bio bi elemenat po kome se društveni plan za najširi integritet socijalističke zajednice, to jest za zemlju kao celinu, a time i za njene delove, „zasniva na društvenom dogovoru radnih ljudi, organizacija udruženog rada, interesnih zajednica, opština i drugih samoupravnih zajednica i na dogovoru republika i autonomnih pokrajina o ekonomskoj politici od zajedničkog interesa“. Drugi elemenat, koji prirodno sledi iz prvog, bio bi utvrđivanje „smernica i okvira za donošenje mera ekonomske politike“. Treći elemenat bio bi elemenat tržišta, ili, uzeto u njegovom konkretnom izrazu, elemenat „jedinstvenog samoupravnog jugoslovenskog tržišta“. I kao četvrti pomenuli bismo elemenat ponašanja u funkciji tog planiranja. Nužno je određeno ponašanje svih subjekata u tom planiranju, zapravo ponašanje u kome se oni, u okvirima svoje samoupravne samostalnosti, pri utvrđivanju i izboru svojih parcijalnih razvojnih i planskih orijentacija moraju pridržavati zajednički prihvaćenih kriterijuma i ciljeva u integralnim društvenim projekcijama i planovima razvoja.

Posmatrajući iz same baze samoupravnog udruženog rada, autor nam pokazuje kako se planiranje u ovoj bazi povezuje s planiranjem u širem društvenom okviru, to jest sa planiranjem na onim nivoima na kojima se donose društveni planovi.

Odgovarajući na to pitanje, autor ima u vidu dva osnovna reda veza i odnosa u koje se ova baza i funkcija planiranja uključuje. Prvi je onaj u kome ona participira u donošenju društvenog dogovora o zajedničkoj koncepciji razvoja, što ujedno znači i društvenog dogovora o društvenom planu razvoja, kao i ekonomskoj politici i merama putem kojih se ona sprovodi. Drugi je onaj u kome se ona, nakon što je ostvaren prvi red veza, javlja putem organizacija udruženog rada u svojstvu samostalnog subjekta u planiranju svog vlastitog razvoja.

U nastavku teksta autor polazi od toga da su u uslove domaćeg, kao i u uslove povezivanja sa inostranim tržištem već ugrađeni uslovi privređivanja zasnovani na opšteprihvatljivoj koncepciji i politici razvoja, zapravo uslovi kojima se utiče na to da maksimalni tržišni efekti dođu na linije onih tržišnih veza koje najbolje odgovaraju ostvarivanju te koncepcije i politike razvoja. Tada nam se logički kao polazni kriterijum u ovom pogledu javlja kriterijum maksimalnih tržišnih efekata. U tom smislu možemo reći da nam se komponenta tržišta pokazuje kao jedan od odlučujućih faktora u samostalnom izboru određenih razvojnih orijentacija od strane pojedinačnih samoupravnih subjekata, što dolazi u sklad sa opštedruštvenom orijentacijom u razvoju. Sledeći tržišni kriterijum, moraće se birati ona tržišna razvojna varijanta koja se, uz maksimalno zadovoljenje vlastitog interesa, istovremeno na najbolji način uklapa i u razvojne orijentacije matične komune, pokrajine i republike, a preko toga u razvojne orijentacije zemlje kao celine. Iz svega toga proizlazi zaključak da pri samostalnom izboru vlastitih razvojnih orijentacija u okvirima organizacija udruženog rada ne dolazi u obzir kao društveno prihvatljiv izbor neke „čiste“, „društveno neutralne“ tržišne varijante.

U daljoj analizi ove složene problematike autor pokušava da nađe pravi odgovor na pitanje obaveznosti planiranja.

Sigurno je da su teškoće da se dođe do odgovora uslovljene, pored

ostalog, i nedovoljnom razvijenošću teorije ovog planiranja, kao i okolnošću što ni dosadašnja praksa još nije dala dovoljno elemenata za nju. Autor nas podseća na to da se pitanje obaveznosti planova, odnosno planskih zadataka, ne postavlja na isti način u samoupravnom kao u državnom direktivnom planiranju jer takva obaveznost planova i planskih zadataka u samoupravnom planiranju ne postoji. Ako bi obaveznost planskih zadataka i orijentacija značila pridržavanje statično postavljenih zadataka i orijentacija u razvoju koji se ne menjaju ni onda kada to novi uslovi iziskuju, to bi, ma koliko bilo izraz određene društvene discipline, bilo štetno isto toliko kao i kada se njih ne bi pridržavalo. U tom slučaju planska disciplina i obaveznost činile bi prepreku efikasnom razvoju. Elemente obaveznosti autor vidi u sledećim osnovnim izrazima: (a) u obavezi svih pojedinačnih subjekata u ovom planiranju da se u svojim samoupravnim planskim orijentacijama pridržavaju osnovnih orijentacija i kriterijuma utvrđenih u društvenim planovima razvoja; (b) u njihovoj obavezi da se toga pridržavaju i pri samostalnim izmenama svojih pojedinačnih planskih orijentacija; (c) u obavezi pravovremenog donošenja mera ekonomske politike i sistema preko kojih se ostvaruju društveni planovi od strane onih društvenih subjekata u čijim se kompetencijama ti planovi donose; (d) u obavezi ponašanja svih subjekata u planiranju u skladu sa opšteprihvaćenim orijentacijama i kriterijumima u razvoju. Obaveza u ovom smislu, naravno, podrazumeva i društvenu sankciju protiv onih koji je ne ispunjavaju. Ovako postavljena obaveznost u samoupravnom planiranju podrazumeva i određenu plansku disciplinu u pogledu usvojenih planskih zadataka i orijentacija.

B. S.

sociologija

Nedavno izišli broj 3 za 1972. godinu donosi niz referata i saopštenja datih na VII stručnom savetovanju jugoslovenskih sociologa (održanom u Opatiji od 8. do 11. februara 1973. godine), a razvrstanih u dve tematske celine: „Radnička klasa u jugoslovenskom društvu“ i „Marksizam i sociologija“. Tu su tekstovi: Zorana Vidakovića *Aktuelnost Marksovog metoda,* Vojina Hadžistevića *Neke kontroverze o biću radničke klase u socijalizmu,* Džemala Sokolovića *Proletarijat i vlast (granice političke revolucije),* Josipa Županova *Radničko učešće i društvena moć u industriji,* Živana Tanića *Ekonomske emigracije: klasno određenje i svest* i drugih autora, kao i tekstovi: Jože Goričara *Marksizam — socijalna filozofija — sociologija,* Miroslava Radanovića *Savremena jugoslovenska sociologija* i Antona Žuna *Marksizam i sociologija prava.*

Tekst dr Živana Tanića *Ekonomske emigracije: klasno određenje i svest* temelji se na autorovom istraživanju naše ekonomske emigracije, iz kojeg su uzeti podaci dobijeni intervjuisanjem 1.828 naših radnika koji su sa privremenog rada u inostranstvu došli u zemlju za zimske praznike 1972. godine, od čega 1.528 lica iz SR Srbije, 240 lica iz SR Bosne i Hercegovine (kontrolna grupa) i 60 lica iz SR Hrvatske (takođe kontrolna grupa).

Polazeći od postojećih teza o socijalnom određenju armije od oko 10—12 miliona radnika zaposlenih u privredi zapadnoevropskih zemalja koji dolaze iz ostalih zemalja Evrope, zatim iz Azije i Afrike (prva teza: ekonomska emigracija će se konstituisati u samostalnu klasu u vidu denacionalizovanog proletarijata; druga teza tretira ekonomsku emigraciju kao deo radničkog pokreta zemlje u kojoj radi; treća teza tvrdi da su ekonomski emigranti prirodni deo svoje, nacionalne radničke klase), autor navodi da je društveno-ekonomsko, političko i kulturno biće ekonomske emigracije takvo da svaku od navedenih teza čini manje ili više pri-

hvatljivom, odnosno neprihvatljivom: „za ovo vreme postojanja emigracionog kontingenta nisu se još iskristalisala ona osnovna obeležja pomoću kojih se jedna šira društveno-ekonomska grupa može razlikovati od drugih sličnih grupacija“ jer tek vremenom treba da se ispolje oni momenti koji će opredeliti oblike egzistencije ove brojne populacije (mesto ostvarivanja uslova i trajne egzistencije i generičke reprodukcije emigracionog egzodusa; procesi asimilacije i integracije između radničke klase zemlje rada i emigracije; dejstvo, prihvatanje ili odbacivanje stranih radnika od strane socio-zaštitnih i kulturnih institucija radničkog pokreta u zemlji rada itd.).

Što se tiče naše ekonomske emigracije, procenjuje se da se u 1972. godini na radu u zapadnoevropskim zemljama nalazilo oko 800 hiljada naših radnika. Prema specifikacijama strukture u popisu iz 1971. godine, u pitanju su uglavnom mlađa godišta (75% je staro do 35 godina), a najveći deo emigracione grupe čine seljaci (59%), ali je i radnika znatan procenat (34%).

U pomenutom istraživanju prikupljene su informacije koje se odnose na svest o klasnoj pripadnosti (klasna samoidentifikacija), klasnu solidarnost, poimanje društvene neravnopravnosti, prihvatanje klasne borbe, razumevanje prirode kapitalističkog sistema, poimanje i zaštitu svojih prava (stepen revandikacija).

Naša emigracija kao celina ne integriše se u radničku klasu zemlje rada. Između nje i radničke klase zemlje rada postoji osetna kulturna, komunikacijska i ideološka pregrada i udaljenost. Ali, s druge strane, ona još nije formirala svoju samosvest i klasni odnos prema kapitalističkom produkcionom odnosu (relativno kratko vreme je u stanju egzodusa: 72% naše ekonomske emigracije otišlo je na rad u periodu 1969—1971. godine). Iz naše zemlje u inostranstvo su pošli ljudi iz vrlo različitih sredina: za većinu to je nagli skok iz nerazvijenog seljačkog načina života u visoko razvijene industrijske sredine.

Što se tiče klasne identifikacije, zbog visokog procenta seljaka koji će po povratku nastaviti da se bave poljoprivredom, 36% seljaka emigranata i ne smatra da pripada radničkoj klasi. Najveći broj ne shvata eksploataciju kao univerzalno obeležje položaja radnika u kapitalizmu, već eksploataciju stavlja u zavisnost od visine zarade i nivoa standarda: za 44% eksploatisani su samo slabo plaćeni, dok samo jedna trećina (35%) zna da je u kapitalizmu svaki radnik eksploatisan. U slučaju štrajka koji bi eventualno povela radnička klasa zemlje rada radi konkretne zaštite emigranata od masovnog otpuštanja, štrajku bi se pridružilo oko 48% emigranata, dok bi 52% ostalo po strani (od čega bi se 17% dvoumilo).

Dr Jože Goričar u tekstu *Marksizam — socijalna filozofija — sociologija* pre svega traga za odgovorom na pitanje: šta je, šta bi trebalo da bude marksizam u našem današnjem vremenu i prostoru? U potrazi za odgovorom autor naglašava da polazi od samog Marksa zadržavajući se uglavnom na dve najznačajnije dimenzije Marksove doktrine: na društveno-kritičkoj i antropološko-humanističkoj dimenziji.

Autor zatim nastavlja: „U socijalističkim zemljama, uključujući i našu, marksistička društvena kritika nije baš jako poželjna, naročito ako dolazi od ljudi koji rade na humanističkim fakultetima i odgovarajućim institutima. U najboljem primjeru od tih se naučnih radnika traži takozvana pozitivna ili konstruktivna kritika. O takvom zahtjevu potrebno je razmisliti, a naročito o tome šta zapravo jeste, odnosno šta bi trebalo biti marksistička kritika danas.

Sa stanovišta logičke analize pojam „pozitivna kritika“ je sam u sebi protivurječan; to isto važi i za pojam „konstruktivna kritika“. Naime: svaka kritika je uvijek i u prvom redu negativna, destruktivna; njezina svrha je da negira svoj objekt (predmet kritike). Negacija je, dakle, glavna karakteristika svake ozbiljnije kritike. Na nju se, doduše, mogu nadovezati i prijedlozi o tome šta bi trebalo da dođe umjesto kritiziranog stanja, šta bi trebalo da se uradi umjesto kritiziranog zbivanja... Zahtjevi za pozitivnom kritikom očevidno i ne računaju sa time da je kod društvenog zbivanja uvijek mogućno nekoliko „konačnih“ rješenja, te da kod njih igra veliku ulogu i slučaj,

pa su zbog toga i nepredvidiva. I na kraju: takvo ili drugačije rješenje zavisi i od onih političkih grupa koje se za njega zalažu."

Ističući kako je svaka kritika u prvom redu negiranje, autor naglašava da time nikako ne misli na prosto uništavanje, na destrukciju objekta kritike, nego, naprotiv, na njegovo prevazilaženje. Upravo težnja za prevazilaženjem postojećeg je imanentna marksističkoj naučnoj kritici. Tom svojom težnjom za prevazilaženjem istraživanog zbivanja marksizam može mnogo da doprinese savremenoj sociologiji razgraničavajući je na taj način kako od konzervativnog funkcionalizma tako i od ahumanističkog strukturalizma. Marksistički zahtev za naučnom kritikom ničim se ne protivi upotrebi modernih metoda empirijskog sociološkog istraživanja. Funkcija naučne društvene kritike ogleda se upravo u što temeljitijem empirijskom izučavanju materije analizom njenih najrazličitijih oblika razvoja i njihovih unutarnjih veza.

Autor pod pozitivnom društvenom kritikom u našem vremenu podrazumeva takvo naučno negiranje društvenih stanja koje polazi od antropološko-humanističke dimenzije marksizma, te bar implicitno ukazuje na mogućnost prevazilaženja objekta kritike u smislu vrednosti koje ova dimenzija sadrži. Određujući socijalnu filozofiju kao nauku o društvu koja istorijska zbivanja tumači više ili manje finalistički, teleološki, s obzirom na neki „konačan cilj" toga zbivanja, težeći za „konačnim sistemima" svojih teorija, dajući iskaze koje je nemoguće empirijski verifikovati (za razliku od sociologije koja proučava društvo pomoću empirijskog istraživanja dajući iskaze koji se mogu empirijski verifikovati, odričući se pretenzija na stvaranje konačnih sistema), autor u navedenom tipu kritike nalazi sredstvo prevazilaženja tog nesaglasja i daje odgovor na pitanje šta je marksizam danas: „marksizam je na društveno-znanstvenoj razini (filozofskoj, sociološkoj, socijalno-antropološkoj, politekonomskoj, socijalno-psihološkoj itd.) danas — tako kao što je po svojoj nekrivotvorenoj sadržini uvijek i bio — u prvom redu kritička znanstvena empirija i teorija o društvu (po Marksu: istraživanje i izlaganje) koja polazi od antropološko-humanističkih vrijednosnih ishodišta".

SVETISLAV PAVIĆEVIĆ

treći program

Prvi broj časopisa Radio-Sarajeva u nekoliko rubrika (Konfrontacije, Regionalni razvoj, Nasleđe itd.) nudi čitaocu naslove iz dosta raznolikih oblasti, od kojih je po broju i obimu najzastupljenija ekonomska problematika razvoja SRBiH.

Kao uvodni tekst dat je opsežniji članak dr Muhameda Filipovića *Mogućnost suvremene filozofije*. U svetlosti svojih razmatranja o mogućnosti filozofiranja danas autor govori o nedopustivosti odvajanja marksističke filozofije od savremene filozofije i posmatra odnos marksizma prema glavnim strujama u filozofiji.

Autor izdvaja onu tendenciju savremenog građanskog filozofiranja koja se pojavila uporedo s marksizmom u XIX stoleću kod Kierkegaarda i koja se preko Nietzschea i drugih kristalizirala u savremenim filozofijama egzistencije i egzistencijalizma. Autor izdvaja tri motiva za koja smatra da su zajednička (ili da bar pokazuju veliku sličnost) za obe ove orijentacije. Prvi je motiv geneze: i marksizam i filozofija egzistencije imaju u svojoj genezi zajedničku tačku u nemačkoj klasičnoj filozofiji. Drugi je motiv kritike klasične filozofije, a posebno kritike sistema, zatim svojevrsni nihilizam u odnosu na veliku filozofsku tradiciju, odnosno u odnosu na zapadnoevropski istorijski i kulturni krug. Treći motiv je svođenje celokupne filozofijske i istorijske problematike na čoveka i osvetljavanje iz pozicije čoveka sveukupnih problema i kategorija novovekovne istorije i filozofije.

Osnovna razlika između ovih dveju orijentacija sastoji se u tome

što marksizam na sve navedene probleme gleda s pozicije revolucionarne uloge radničke klase, dok kritika građanskog društva do koje dolazi filozofija egzistencije nije do kraja i konkretno istorijski izvedena niti oslonjena na revolucionarnu društvenu snagu. Marksizam apeluje na praksu, dok filozofija egzistencije ostaje kontemplacija.

Pri postavljanju i razumevanju tvrdnje o *utopijskom* karakteru filozofije, po kojoj je filozofiranje utopijskog karaktera, od bitnog je značaja, kaže autor, da se ima u vidu da se pod utopijskim karakterom filozofije ne misli na njeno *utopističko* značenje. Razlikovanje utopijskog i utopističkog u osnovi je razumevanja ovog shvatanja filozofije. Pod utopijskim mislimo ono što još nije a može da bude, što se snagom nade i nužde unosi u naš život i naše težnje, ali što je istovremeno zasnovano u onome što jeste. Utopijsko, to je susret budućnosti i prošllosti, kao ono što je pred nama, to je nošeno celinom bivanja. Utopističko je, pak, puki san, ono što je tlapnja i što nije osnovano u onome što i kako jeste. Stoga utopijsko i jeste uvek vezano za znanje, a utopističko za razočaranje. Filozofija je nužno utopijskog karaktera, ona nužno sadrži tu orijentaciju unapred, ka onome što još nije, ka budućnosti. Kad bi filozofija ostajala na onome što jeste, na bićima, onda bi svaki pogled unapred bio nemoguć, ona bi se transformirala u pozitivnu nauku koja bi samo prevrtala isto i mogla poslužiti kao osnova pukog kvantitativnog uvećavanja datih oblika i bića.

Filozofija u sebi, nužnim načinom, sadrži elemenat kritičkog mišljenja. Filozofija i u dubljem smislu reči može da se posmatra kao kritička misao, pri čemu se upravo u toj njenoj kritičnosti susreću i njen razlog i njena svrha, njen temelj i njen cilj.

Ernst Fišer u kratkom eseju *Informacija i literatura* pod informacijom podrazumeva sve ono što primaju naša čula. Sve informacije nisu iste vrste. Mnoge su samo saopštenja koja ne zahtevaju nikakav odgovor, odnosno komunikaciju. Postoji vrsta informativne literature koja ne izaziva nikakve posledice osim što se čitalac u površnom samozadovoljstvu identifikuje sa nekim junakom ili, isto tako površno, dolazi do zaključka da društveno stanje uopšte nije tako strašno kao što se čini. Postoji i operativna literatura, kako ju je nazvao Sergej Tretjakov, čija je funkcija da neposredno utiče na društvene promene.

Literarno delo, „tekst", kako ga obično nazivamo, sastoji se od reči, rečenica, koje tvore strukture. Te strukture u svojoj celini daju i značenje koje prerasta informaciju. Čak i kad autor želi samo da informiše, on dobro vodi računa o „kako", o koncentraciji materije, o ravnoteži između čiste anegdote i analize itd.

Govoreći o informativnoj i operativnoj literaturi, navodi autor, Tretjakov je prvoj dao prednost, bez potrebe da pobija drugu. Informacija kao osnovni stadij literature, kao sirov materijal, neophodna je jer literatura koja ne informiše ni o čemu, osim što predstavlja mogućnost slaganja reči i rečenica, može opravdati razlog postojanja samo onih literata koji se samozadovoljavaju svojom veštinom. Relevantna literatura, po autoru, prekoračuje čistu informaciju umetničkim zahvatima delujući na osećajnost, svest, spremnost i sposobnost za akciju čitalaca i slušalaca.

S. P.

CENA 10 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1973

3

PRILOZI

PRIKAZI

Studije i članci

Mijalko Todorović

NOVI PRODORI SAMOUPRAVLJANJA — SMISAO KLASNE BORBE DANAS

Zašto su poslednjih godina u našem političkom rečniku termini: radnička klasa, klasni interes, klasna borba, klasni neprijatelj, klasna priroda političkog sistema samoupravnog socijalizma itd. postali tako česti, češći nego ikada ranije u poslednje tri decenije?

U našem revolucionarnom pokretu od ustanka 1941. pa dalje bilo je veoma oštrih klasnih sukoba, revolucionarnih obračuna radničke klase i ostalih progresivnih snaga s neprijateljima socijalizma i progresa uopšte, ali ni tada klasna terminologija nije toliko korišćena kao danas, ni u političkim govorima, ni u zvaničnim partijskim i drugim revolucionarnim i klasno opredeljenim dokumentima. Doduše, sama narodnooslobodilačka borba i rat bili su specifičan spoj oslobodilačke borbe i socijalne revolucije, što je omogućavalo veoma široku društvenu i političku osnovicu borbe. Na platformi socijalnog i nacionalnog programa Komunističke partije bile su okupljene široke narodne mase: radnička klasa, seljaštvo, napredna inteligencija i druge progresivne i patriotske snage. Neosporno, uz široku socijalnu osnovu naše revolucije, uz široku idejnu i političku sintezu pokreta, izraženu u platformi KPJ, bio je prisutan i odgovarajući politički rečnik. Međutim, komunisti su i tada isticali vodeću ulogu radničke klase, njenih istorijski progresivnih interesa i ciljeva, a KPJ je od samog početka bila jedini stvarni i od svih priznati vođ narodnooslobodilačke borbe i socijalne revolucije.

I u posleratnom periodu bilo je mnogo otvorenih klasno-revolucionarnih poduhvata i sudara, počev od „eksproprijacije eksproprijatora", obračuna s informbirovskom izdajom, sukoba s malograđanskim liberalizmom, etatističko-birokratskim snagama itd. Međutim, uprkos svim otporima, antagonizmima i teškim iskušenjima, osnovna linija i sve najvažnije mere u preobražavanju društva bile su po svojoj suštini, konkretnom sadržaju i posledicama, uvek radničko-klasne, to jest determinisane istorijski progresivnim i neposrednim interesima radničke klase i socijalizma. Možemo sa sigurnošću tvrditi da su u osnovi bile time motivisane i onda kada je bilo promašaja i lutanja, što je neiz-

bežno u velikim revolucionarnim poduhvatima i dubokim istorijskim društvenim previranjima.

Iako su teorijska aparatura i kategorije kojima smo se tada služili da bismo izrazili protivrečnu i dinamičnu društvenu praksu bile nešto „opštije" (više je bilo reči o radnom čoveku, radnom narodu, socijalizmu, humanizmu, slobodi i slično), komunistima, radničkoj klasi i svim radnim ljudima bila je jasna njihova društvena sadržina. Doduše, takve kategorije, termine i parole pokušavale su da koriste i zloupotrebljavaju i antisocijalističke snage koje su uvek bile spremne da ih „popune" sadržajem suprotnim principima i strategiji razvoja socijalističkog samoupravljanja i neposredne demokratije.

Upravo se zato postavlja pitanje — otkuda sada, u ovim poslednjim godinama, ta promena.

Da li češće isticanje klasne borbe znači da je danas, skoro tri decenije posle revolucije i konstituisanja socijalističke radničke vlasti i blizu četvrt veka od početka uvođenja samoupravljanja, ojačala svrgnuta buržoaska klasa u našoj zemlji?

Menja li se naša generalna strategija izražena u samosvojnom duboko demokratskom karakteru naše revolucije, čiju unutrašnju sadržinu čine revolucionarna energija i stvaralačka inicijativa najširih radnih masa sa radničkom klasom na čelu? Odustajemo li od toga? Sužavamo li društvenu bazu naše revolucionarne borbe, sužavamo li socijalnu osnovu samoupravljanja? Menja li se naš stav prema ostalom delu socijalnih snaga koje, uz radničku klasu, čine deo progresivnog samoupravnog fronta?

U vezi sa svim tim, menjaju li se možda naši osnovni revolucionarni ciljevi izraženi u ideji samoupravljačkog socijalizma, oslobađanja rada, radničke klase i radnikove, ljudske ličnosti, putem socijalističkog samoupravljanja, humaniziranja društvenih odnosa i neposredne samoupravljačke demokratije?

Naravno — ne! Ništa od toga!

Pa ipak, očigledno je da sadašnji naglasak na klasnu borbu nije slučajan. Poštujući elementarnu marksističku istinu da se sve misterije teorija javljaju u realnom praktičnom životu, izgleda nužnim da se istraži šta se u karakteru društvenih odnosa i rasporedu političkih snaga krije iza pojavnog oblika pojačane upotrebe klasne terminologije.

VEĆI NAGLASAK NA RADNIČKO-KLASNU BORBU — USLOV ZA ODLUČUJUĆU PREVAGU SNAGA SAMOUPRAVLJANJA

Ostaci svrgnute neprijateljske klase, buržoazije, još postoje. Istina je da su se, uz proces diferencijacije unutar radnih ljudi i produbljivanja socijalnih razlika, počeli stvarati i bogataši (sa ili bez navodnica), novi privatnosopstvenički, čak tu i tamo preduzetničko-kapitalistički elementi. Doduše, to su tek prvi simptomi, relativno malobrojni, ali kao pojava, kao nagoveštaj opasnosti dovoljni da se zvoni na uzbunu. U svakom slučaju, klasični klasni neprijatelj je još tu, ne sme se potcenjivati,

i front prema njemu mora i dalje stalno biti aktivan. Pogotovo ako se ima u vidu naša još uvek nedovoljno razvijena društveno-ekonomska osnova i mogući uticaj spolja. Ali to nisu najjače i najvažnije snage neprijateljske samoupravljačkom socijalizmu i suprotne stvarnim interesima radničke klase.

Poznato je da su jedno vreme nacionalističke snage iz raznih sredina pokušavale na demagoški način i mistifikacijom da manipulišu radničko-klasnom terminologijom, realnim problemima i položajem radničke klase — da bi mogle manipulisati i samom radničkom klasom za svoje reakcionarne šovinističke (partikularističke ili unitarističke) ciljeve.

Valja napomenuti da je zastoj u razvoju društveno-ekonomskog i političkog sistema uzrokovao proteklih godina vrlo izražene tendencije umnožavanja konfliktnih situacija i protivrečnosti. U to vreme dolazi do izuzetnog jačanja nacionalizma u kome gotovo sve snage suprotstavljene samoupravljanju i neposrednoj demokratiji nalaze zajedničku zastavu. „Nacionalni interes“ je dovoljno široka podloga, naročito kada se još nametne teza o „homogenizaciji nacije“, a tada antisamoupravne snage, čak i s različitim klasnim i idejnim pozicijama, oblikuju jedinstveni tok. Zato je nacionalizam bilo koje vrste nužno protivradnički, antisamoupravljački i kontrarevolucionaran i protiv njega se mora boriti upravo s pozicija radničkih, klasnih interesa i obezbeđenja njihove dominirajuće uloge u celokupnom procesu društvene reprodukcije.

Naš revolucionarni pokret, Savez komunista, u tim uslovima počeo je više da govori o klasnoj borbi, klasnom interesu, radničkoj klasi. Naravno, bilo je i pojava klasnog frazerstva i demagogije, naročito u periodima ili trenucima kada nije bilo dovoljno snage i spremnosti da se vodi otvorena i odlučna borba za rešavanje stvarnih tekućih i istorijskih problema radničke klase.

Te pojave su politički značajne i, svakako, veoma simptomatične. Ali to ipak nije najvažnije.

Postoji u ovom istorijskom trenutku jedan *dublji stvarni razlog* naglašavanja radničko-klasnog interesa u njegovom, tako da kažem, *užem i čistom* vidu. Ovaj razlog je izraz, pre svega, dubokih zakonitosti i protivrečnosti kroz koje prolazi naše društvo u razvoju socijalističkih produkcionih odnosa na osnovama samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije.

Naime, ulazimo u novu fazu revolucionarnog razvoja. Sazreli su društveni uslovi da se odlučnije postavi pitanje neposrednog preuzimanja ekonomske i političke vlasti od strane radničke klase i udruženog rada. Poziv radničkoj klasi da organizovano, odlučno pojača akciju preuzimanja ekonomske i političke vlasti u svoje ruke, prelaz *od etatizma i tehnokratizma na socijalističko samoupravljanje, sa vlasti u ime klase na vlast same klase, to jest na samoupravljačku demokratiju — osnovna je programska suština koja je dovela do „klasne terminologije“.*

Stagnacija samoupravljanja i, u poslednje vreme, sve češće pojave devijacija i dekadencije u društvenim odnosima, produbljivanje socijalnih razlika, bogaćenje putem špekulacija, jagma za materijalnim do-

brima, široko rasprostranjena neefikasnost i neodgovornost organa državne vlasti i uprave, uz sve vidnije osamostaljivanje centara ekonomske i političke moći — pojavni su oblici koji ukazuju da je došlo vreme za dublje socijalne promene u karakteru samih odnosa. Krajnje je vreme da se društvo, radnička klasa i Savez komunista trgnu i krenu napred.

Treba upozoriti i na dogmatsku i birokratsko-tehnokratsku skepsu da radnička klasa još nije sposobna da učini takav novi korak napred u razvoju socijalističkog samoupravljanja. Ovakve idejne tendencije moraju biti demistifikovane. Treba upozoriti na očevidnu društvenu stvarnost i kretanja. U našem društvu formirana je moderna radnička klasa koja ima svoje jasno izražene istorijski progresivne interese. Ne samo po broju pripadnika već i po prosečnom stručnom i kulturnom nivou, klasnoj društvenoj svesti, samoupravljačkom i političkom iskustvu, radnička klasa je danas sposobna da brže i neposrednije preuzima takvu društvenu odgovornost.

Osnovno je da radnička klasa, udruženi rad, preuzme u svoje ruke društvena sredstva za proizvodnju i proizvod (višak proizvoda) i da, u skladu s tim, organizuje celokupni ekonomski život društva i sistem političkih odnosa. A što se stručnih poslova tiče, radnička klasa će znati bolje nego buržoazija, ili nosioci etatističkog i tehnokratskog monopola, sebi da odabere stvarno „stručne autoritete", knjigovođe, administratore, redare itd. To će biti još lakše zato što je inteligencija po svom društvenom položaju sve bliža radničkoj klasi, a jedan deo — i to stalno sve veći — školovanih ljudi stvarno pripada radničkoj klasi po svom mestu u društvenom radu, odnosima proizvodnje i raspodele. Mistifikacija ekonomskog i političkog odlučivanja kao nedokučivih tajni za radne ljude sračunata je na imobilizam radničke klase i njene avangarde, otupljivanje oštrice u razvlašćivanju otuđenih centara moći.

Odlaganje ili usporavanje već sazrelih promena u odnosima proizvodnje i raspodele zbog tobožnje nespremnosti radničke klase znači neverovanje u njenu vodeću ulogu. To je glavni oblik oportunizma u redovima komunista.

Dosadašnji period u razvoju odnosa proizvodnje i raspodele predstavlja u stvari pripremu, raščišćavanje terena, fazu uvođenja u socijalističko samoupravljanje. Imajući u vidu opšte uslove, naročito nivo proizvodnih snaga u nas, koje su duže vreme bile limitirajući faktor u razvoju novih samoupravljačkih socijalističkih društvenih odnosa — ono što je u tom pogledu već postignuto znači veoma mnogo za našu zemlju, pa čak i u svetskoistorijskim razmerama. Uprkos svemu, našoj radničkoj klasi pošlo je za rukom da u tom pravcu ode dalje nego bilo koja revolucija dosad. Ali, s gledišta razvijenih samoupravljačkih socijalističkih društvenih odnosa, to su tek prvi, početni koraci. Doduše, taj početni posao morao se i mogao se obavljati uz asistenciju „vlasti u ime klase", čak uz njenu aktivnu ulogu. Sada dolaze na red dublji i sveobuhvatniji društveni preobražaji: predaja vlasti samoj klasi, uključujući ovde i predaju društvenih sredstava za proizvodnju i društvenog proizvoda u ruke udruženih proizvođača, kao materijalnu osnovu te vlasti. Međutim, takvi radikalniji koraci dovode nas neizbežno do oštrog

sukoba s brojnim nosiocima birokratizma i tehnokratizma. Nije, svakako, sada osnovno pitanje smenjivanje s političkih, upravljačkih i sličnih društvenih funkcija pojedinih ličnosti koje je „pokvarila vlast“ ili koje su se birokratizovale i njihova zamena drugima, već dublje promene samog društvenog sistema koji rađa birokratizam i tehnokratizam, u pravcu sužavanja i ukidanja osnova za njihovo nastajanje i jačanje. Kadrovske promene su prirodna posledica takvih društvenih preobražaja. Ali to praktično znači i pretpostavlja istovremeno odlučnije i radikalnije razvlašćivanje etatističke birokratije, tehnokratije i menadžerstva, raznih oblika političke reprezentacije i drugih nosilaca monopola otuđene političke, upravljačke i ekonomske moći. Otuda i otpori.

Razvitak društva stigao je zaista do onog stepena kada je, za dalje nesmetano kretanje napred ka sve razvijenijim socijalističkim produkcionim odnosima i slobodnoj asocijaciji proizvođača (slobodnom udruženom radu), postalo *nužno* i *jedino moguće* još neposrednije, potpunije i organizovanije angažovanje radničke klase i svih radnih ljudi zajedno s njihovom revolucionarnom avangardom. Ne može niko mimo i umesto njih dalje razvijati socijalističko samoupravljanje. Njihova svesna i organizovana aktivnost na tom kursu sama po sebi znači samoupravnu delatnost u razvoju. Bez ovakve aktivnosti i pritiska radničke klase samo posredovanje i njegovi nosioci ne mogu više biti, kao ranije, tako značajan i pouzdan garant za nepokolebljivu doslednost u ostvarivanju revolucionarnih zadataka sadašnje istorijske faze.

U tome se i ogleda u sadašnjem političkom trenutku raskršće u razvoju socijalističkog samoupravljanja i neposredne demokratije.

Još je Lenjin 1922. upozoravao „da naš najgori neprijatelj jeste birokrat“, „komunist koji u sovjetskim institucijama zauzima odgovorno mesto“, i da mi (komunisti) „moramo iskoristiti radničke organizacije da bismo radnike odbranili od njihove države“. Istorija ne poznaje slučaj svesnog, dobrovoljnog samouništenja jedne društveno oformljene snage — koja vezuje svoju sudbinu i privilegije za preživele društvene odnose — radi opšteg društvenog napretka. Ekonomska i politička vlast neće, dakle, biti prosto predana u ruke radničkoj klasi, ona je mora osvajati korak po korak sopstvenom organizovanom aktivnošću, predvođena svojom revolucionarnom avangardom.

ZASTOJ U RAZVITKU SAMOUPRAVLJANJA JAČAO JE ANTIRADNIČKE TENDENCIJE I SNAGE

Generacija revolucionara, koja je nesebično i herojski nosila narodnooslobodilački rat i revoluciju na svojim plećima i koja je vlast u ime radničke klase svesno prihvatila kao „nužno zlo“, kao neizbežnu *privremenu* fazu, bila je spremna i sposobna da sa pozicija vlasti proklamuje kurs na samoupravljanje svega pet godina posle pobede revolucije i svoje direktne vladavine. (Valja pomenuti da je to učinila u istorijskoj situaciji kada, izuzev rudimentarnih i početnih iskustava Pariske ko-

mune i Lenjinovih sovjeta, nije imala ništa na što bi se mogla osloniti u građenju koncepcija i prakse socijalističkog samoupravljanja.)

Preuzimanje političke vlasti neposredno od strane radničke klase, kao i spajanje udruženog rada i sredstava za proizvodnju, neminovno je dugoročan proces. „Primopredaja", kao što vidimo, teče više od dve decenije, postepeno, neravnomerno i često krivudavom putanjom, sa uspesima, posustajanjima i uzmicanjima, zavisno od stvarnog odnosa snaga. Tako su se vlast u ime radničke klase i državnosvojinski odnos zadržali još uvek kao dominantan i vladajući društveni odnos. Čak i ova generacija revolucionara-„romantičara" nije uvek uspevala da odoli birokratskoj koroziji, koja prati svaku koncentraciju ekonomske i političke vlasti. Njen manji deo, brže ili sporije, dublje ili površnije, „kvarila je vlast" i otuđivala ga od vlastite klasne osnove — od neposrednih proizvođača i samoupravljanja. Neke je zahvatio birokratizam, „menadžerstvo" i tehnokratizam, a neki su samoupravljanje i socijalističku demokratiju shvatili kao orijentaciju na buržoaski parlamentarizam, odnosno buržoasku demokratiju, malograđanski liberalizam i partijski pluralizam. Buržoaski liberalizam i sitnoburžoaski anarhizam su nasleđena stara svest, ali ona se obnavlja i pothranjuje sada i iz strukture našeg društva.

Uopšte uzev, od prvih koraka uvođenja samoupravljanja do danas u našem društvu i u Savezu komunista sukobljavaju se dve tendencije: dogmatsko-birokratska, na jednoj, i sitnoburžoaski anarhizam i buržoaski liberalizam, na drugoj strani. Samoupravljačke snage neprekidno su pod udarcima i pritiskom obeju tendencija. Napadi sa jedne i druge strane zahtevali su da Savez komunista Jugoslavije i sve socijalističke samoupravljačke snage neprestano vode borbu na dva fronta — na što i Program SKJ upozorava. Odsustvo takve odlučne i dosledne borbe Saveza komunista, s jasnim idejnim i političkim stavovima i oštrim demarkacionim linijama prema oba bočna dejstva, stvaralo je velike teškoće da se i u društvu i u Savezu komunista bez kolebanja obezbedi dominacija samoupravne orijentacije. To je naročito negativno delovalo na idejno jedinstvo u Savezu komunista u čijim redovima su često bila prisutna kolebanja i koegzistencija raznih pogleda, čak sasvim suprotnih. Koegzistirali su ponekad sasvim ravnopravno različiti idejni koncepti — od sitnoburžoaskog anarhizma do krutog dogmatizma i administrativnog centralizma. Sve je to negativno uticalo na oblikovanje našeg privrednog mehanizma, političkog sistema i dalje izgradnje celokupne društvene organizacije.

Iskustvo u borbi za samoupravljanje pokazalo je da su dogmatsko-birokratske snage, u stvari, bile saveznik, pa i nosilac, oportunizma prema ostalim antisamoupravnim snagama, kao što su sitnoburžoaski liberalizam i anarhizam, i direktno navodile vodu na mlin dogmatskog birokratizma i čvrste ruke.

Birokratsko-tehnokratski elementi i snage naglo su se širili novim učesnicima u monopolu osamostaljene ekonomske i političke moći. Razvoj modernih proizvodnih snaga zakonito rađa tehnokratizam i menadžerstvo, naročito tamo gde nema socijalističkog samoupravljanja, što

potvrđuje iskustvo celokupnog ekonomski razvijenog savremenog sveta, i bitno je uvećao broj upravljačkih mesta, odnosno proširio osnovu birokratizma i tehnokratizma. A izvršena decentralizacija sredstava i odlučivanja i osamostaljenje privrednih organizacija, preduzeća, banaka itd. kao autarkičnih celina, bez dovoljno razvijenog samoupravljanja unutar radnih organizacija i bez integralnog samoupravljanja, odnosno bez kontrole samoupravno organizovanog rada nad celokupnim procesom društvene reprodukcije, još su više pogodovali jačanju ovakvih tendencija. Dok je, na jednoj strani, tekao proces ukidanja državnog kapitala, dok su sužavane formalne direktne kompetencije države u oblasti proširene reprodukcije, etatističko-birokratske snage su, na drugoj strani, našle svoj oslonac, svoju produženu ruku u bankama (koje nisu bile pod kontrolom udruženog rada), generalnim direkcijama i uskim rukovodećim grupama mnogih preduzeća u kojima nisu bili razvijeni unutrašnji samoupravni odnosi. Tako je političko-etatistički birokratizam direktno kumovao naglom jačanju tehnokratizma.

Novi učesnici u monopolu otuđene političke, upravljačke i ekonomske moći nisu, prirodno, pripadali generaciji koja je nosila breme oružane revolucionarne borbe, te mnogi od njih nisu imali takvu moralnu i političku obavezu prema razvoju i budućnosti revolucije kakvu su imale predratne i ratne generacije revolucionara. Držeći u svojim rukama centre ekonomske i političke moći, te nove birokratizovane snage, u uslovima nerazvijenog socijalističkog samoupravljanja, ponekad pod kišobranom i uz podršku „starih boraca“, ispoljavale su jagmu za vlašću i privilegijama u radnim organizacijama i društvu, služeći se politikantstvom, demagogijom, „realpolitikom“ i slično. Uzgred rečeno, zbog ovog prirodnog „podmlađivanja“ birokratije i tehnokratije, neki pokušavaju da celoj mladoj generaciji pripišu veću sklonost ka tehno-birokratizmu i etatizmu. Međutim, osim apsurdne i reakcionarne teorije o većoj ili manjoj progresivnosti i društvenoj odgovornosti generacija (i generacijskom sukobu), treba istaći da je i to samo oblik otpora konzervativnih i birokratsko-dogmatskih snaga samoupravljanju i socijalističkom demokratizovanju društvenih odnosa. Samoupravni društveni razvoj sam po sebi pruža velike mogućnosti mladoj generaciji da preuzme aktivnu društvenu ulogu i odgovornost.

Zastoj u razvoju samoupravljanja i nadiranje birokratske i malograđanske stihije uslovili su oživljavanje starih, građanskih etičkih normi i vrednosti umesto svesnog i organizovanog negovanja i izgradnje osobene socijalističke samoupravljačke etike, „kategoričkog imperativa“ samoupravnog socijalizma, koji će biti unutrašnja brana i stega povampirenoj borbi za vlast, bespoštednoj konkurenciji, sebičnom malograđanskom mentalitetu.

Doduše, na proces jačanja antisamoupravnih snaga, pored niza uzroka na koje smo upozorili, značajno je uticao i jedan, tako da kažemo, spoljašnji faktor. Naime, izuzetno snažan proces etatizacije društvenih odnosa u savremenom društvu doveo je do birokratskog tipa vlasti i birokratskog modela političke organizacije. Kada se tome doda, na što smo već upozorili, nova naučno-tehnološka revolucija, koja monopol znanja

izbacuje kao realan faktor društvenih odnosa, postaju nam jasniji okviri konstituisanja ovih društvenih snaga.

Tehnokratizam je u nas nastao pod okriljem etatističkog birokratizma, kao njegova preobražena varijanta. Ali on se ispoljava i kao grupnosvojinska tendencija, koja je utoliko više jačala ukoliko je slabio administrativni centralistički sistem bez njegovog zamenjivanja samoupravnom integracijom i ukoliko se nisu razvijali samoupravni odnosi unutar radnih organizacija. Realni društveni odnosi pokazuju da, pored sprege tehnokratskog i etatističkog birokratizma, postoji podloga i za sukobe između ove dve varijante birokratskog monopola. Međutim, i u jednom i drugom slučaju uvek na uštrb udruženog rada, odnosno neposrednih proizvođača.

Suština klasne borbe radničke klase i dalje je ukidanje svih oblika eksploatacije, otuđivanja i posredovanja, kako u oblasti društveno-ekonomskih, produkcionih tako i društveno-političkih odnosa.

U osnovi otuđivanja radnikovog proizvoda (i viška proizvoda) od radnika leži robni karakter socijalističke proizvodnje, odnosno protivrečnosti koje ona objektivno u sebi sadrži. Ovde nije reč samo, niti u prvom redu, o ostacima privatnokapitalističkih oblika — sa njima je obračun relativno jednostavan. Reč je o elementima starog u novim društveno-ekonomskim odnosima, o nekim elementima otuđenja koji će se u skrivenom ili preobraženom vidu verovatno još dugo zadržati u takozvanoj prelaznoj fazi razvoja našeg društva na socijalističkom putu.

Naime, u savremenoj socijalističkoj robnoj proizvodnji sredstva za proizvodnju još uvek nisu postala puka oruđa i predmet rada. Ona još uvek imaju, u odnosu na proizvođače, određena samostalna kretanja, ona su vrednost koja kao takva, po svojoj imanentnoj unutrašnjoj snazi („nagonu"), teži da se uvećava... Ona su čas oruđa u svom fizičkom obliku, čas novac koji se oplođava (udruženi ili uzajmljeni) itd. Naravno, to nije ona neprikosnovena samostalnost iz privatnog kapitalizma. Reč je samo o ostacima, kao što rekoh, prikrivenim, preobraženim, jer je proces podruštvljavanja sredstava za proizvodnju i ovladavanja njima od strane udruženih radnika otvoren i teče počev od nacionalizacije, odnosno eksproprijacije kapitalista. Taj proces ostvarivanja društvene svojine nije i neće još dugo biti završen.

Društvena sredstva za proizvodnju mogu biti predmet monopol upravljanja i prisvajanja. Robni karakter današnje proizvodnje znači to da se i u odnosima među radnim organizacijama, dakle, među radni zajednicama, radnicima, pojavljuju izvesni elementi monopola posedo vanja društvenih sredstava za proizvodnju. Takva društvena priroda sredstava za proizvodnju i robni oblik proizvoda jesu osnova, a etati stički birokratizam i tehnokratizam su oblici ispoljavanja otuđivanj posredovanja.

Državnosvojinski odnos, na primer, znači, po svojoj suštini i u kra njoj konsekvenciji, najamni odnos između radnika i njihove države k njihovog sopstvenog kolektivnog poslodavca. Tu je osnovica etatističk i drugog birokratizma. Mada je to sasvim nova situacija nastala rev lucionarno-progresivnim prevratom — nova radničko-klasna država,

uprkos činjenici da se birokratija kao nosilac ovog državnosvojinskog odnosa i otuđivanja regrutuje iz redova radničke klase i njene inteligencije — ipak je reč o najamnom karakteru ovih odnosa. Ukinuta je kapitalistička eksploatacija — rad za drugog; ali je ostao rad pod tuđom komandom — što može biti izvor različitih monopola i privilegija.

Tehnokratizam je takođe proizvod i činilac otuđenja viška rada (dakle, i rada u celini) od radnika. I ta vrsta otuđivanja u suštini ima svoju osnovu u elementima starog u novim produkcionim odnosima. Tehno-menadžerska uzurpacija upravljanja proizvodnjom i raspodelom proističe ili iz elemenata grupnosvojinskog ili iz državnosvojinskog monopola, ili iz oslonca i na jedan i na drugi.

Zato je borba protiv birokratizma i tehnokratizma i za promenu društvenih odnosa koji ih rađaju — klasna borba. To je direktan nastavak borbe za društvenu i ekonomsku emancipaciju radničke klase, za njeno neposredno upravljanje i raspolaganje uslovima, sredstvima i rezultatima sopstvenog rada. Da bi se dokazala ova suština klasne borbe, ne treba birokratiju proglašavati za društvenu klasu, ali treba videti ove elemente državnog i ostalih vidova monopola i otuđivanja na tlu današnjeg socijalističkog društveno-ekonomskog odnosa iz koga ona kao subjekt otuđivanja niče. Ni birokratija ni tehnokratija nemaju samostalne osnove konstituisanja, već su njihovi prerogativi izraženi u monopolu upravljanja društvenim sredstvima, otuđenim viškom rada, i u monopolu političkog odlučivanja. Ali borba radničke klase protiv takvih patoloških izraslina, protiv oblika otuđenja i monopola, po svojim obeležjima je specifična klasna borba.

I ne samo to. Čak i drugi unutarklasni konflikti (u okviru samoupravnih odnosa), izazvani pojavama raznih individualnih, grupnih, regionalnih i nacionalnih egoizama koji su protiv interesa radničke klase, traže suprotstavljanje *klase* kao takve i njene avangarde tim pojavama. Takvi konflikti takođe dobijaju obeležje klasne borbe.

Potreba za državom i njena uloga u ekonomskoj sferi imaju ovde svoje puno obrazloženje. Prerano potiskivanje i otpisivanje države u mnogim funkcijama gde je u robnoj privredi ona nužna (kao instrument radničke klase i socijalističkog samoupravljanja) dovelo je do toga da su mnoge stvari ispuštene iz ruku.

Glavno je, prema tome, otkrivati sve oblike otuđenja koje robna proizvodnja u socijalističkom samoupravnom društvu sobom nosi, društveno ih kontrolisati i razvojem produkcionih odnosa udruženog rada prevazilaziti i postepeno ukidati. To, naravno, nikako ne znači nasilno ukidanje robne proizvodnje putem administrativnog centralizma i etatizma, jer bi to danas značilo nasilje nad objektivnim ekonomskim zakonima i praktično bi dovelo do ukidanja samoupravljanja. Upravo razvoj socijalističkih produkcionih odnosa na osnovama samoupravljanja, to jest razvitka društva kao svesnog planskog udruženja, slobodne asocijacije proizvođača, kako je govorio Marks, znači prevazilaženje i ukidanje ovih ostataka starih odnosa.

Pored opštih zakonitosti jačanja birokratizma i tehnokratizma u savremenom društvu, posebno u socijalističkom, u našoj revoluciji došla

je do izražaja jedna istorijska specifičnost. U toku proteklih godina, posle proklamovanja samoupravljanja, učinjen je radikalan korak u pravcu decentralizacije i osamostaljenja preduzeća i drugih privrednih organizacija i institucija. Decentralizovana je i struktura političke vlasti. Međutim, očigledno je da je proces zastao na pola puta. Odlučnim kretanjem ka decentralizaciji razgrađen je administrativno-centralistički privredni i politički sistem, ali još ni izdaleka nije izgrađen nov, celovit i konzistentan sistem socijalističkog samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije koji bi garantovao usklađeniji i stabilniji tok procesa društvene reprodukcije, obezbedio dominantnu poziciju udruženog rada u svim sferama društva i u celini odnosa procesa društvene reprodukcije. Reklo bi se da je u našem društvu u jednom momentu došlo do ravnoteže između administrativno-etatističkih i tehnokratskih snaga, na jednoj, i socijalističkog samoupravljanja, na drugoj strani. Socijalističko samoupravljanje nije dobilo punu prevagu. Otuda je nastupila stagnacija, koja je prouzrokovala i protivrečnosti i poremećaje. U takvoj situaciji došlo je do potiskivanja planiranja, usmeravanja i usklađivanja, do prodora stihije u ekonomski život, što je uslovilo dublje poremećaje i nestabilnost u našoj privredi.

Ovakva dinamička ravnoteža i zastoj u razvoju samoupravljanja otvorili su nove mogućnosti, puteve i oblike uzurpacije, umnožili centre decentralizovanog birokratizma i tehno-menadžerstva i oslobodili prostor za nesamoupravne i antisocijalističke pojave i tendencije.

U protivrečnoj situaciji u kojoj je započeto ali nedovršeno razaranje administrativnog centralizma i etatizma, započeta i na prvim koracima zaustavljena izgradnja socijalističkog samoupravljanja, započeta ali nerazvijena socijalistička demokratija, s ostacima sterilnog buržoaskog parlamentarizma, s malim mogućnostima uticaja radnog čoveka s radnog mesta, s uskim okvirima otvorene demokratske društvene kritike i samokritike — počela je da se hvata po površini društva skrama u socijalno-klasnom pogledu raznorodnih snaga koje postaju glavna smetnja razvoju socijalističkog samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije. Pre svega, reč je o velikom delu mnogobrojnih nosilaca različitih oblika monopola i otuđenja čiji je uticaj počeo da raste (monopol upravljanja sredstvima za proizvodnju, raznim društvenim fondovima i materijalnim dobrima, monopol političkog odlučivanja, monopol znanja, informisanja i dr.). Svaki zastoj u razvoju samoupravljanja oživljava i reafirmiše birokratske i druge nosioce otuđenog viška rada. Nasuprot tome, svaki korak u ovladavanju sredstvima i rezultatima sopstvenog rada od strane udruženog rada sužava prostor za ove pojave i snage.

Ovako uticajne pozicije u društvu mogle su imati ove snage samo zato što su imale određene pozicije i uticaj u SKJ, jer su to velikim delom i članovi Saveza komunista Jugoslavije. Pokazalo se da partija koja drži vlast po inerciji počinje da regrutuje svoje članstvo i kadrove iz redova nosilaca vlasti, upravljanja, administrativnog upravnog aparata i poslovnog mehanizma. Nju počinju neizbežno da opsedaju i da se u nju infiltriraju karijeristi i profiteri.

Iz protivrečnosti ovako hibridnog stanja u našem društvu iznikla je široko rasprostranjena pojava neefikasnosti i neodgovornosti državnih i drugih organa i institucija. Dualizam sistema, sam po sebi, rađao je ovu pojavu. Upravo zbog toga ono što se kod nas ponekad u takvoj situaciji neodgovornosti i samovolje naziva viškom demokratije u stvari je gledanje kroz prste („liberalizam") birokratskih i tehno-menadžerskih snaga samima sebi, u odnosu na političke, upravljačke i materijalne uzurpacije i špekulacije svake vrste. Međutim, prema radničkoj klasi i radnom seljaštvu, a i prema omladini, one su vrlo neosetljive i tvrde, „neliberalne". U krajnjoj konsekvenciji, to je istorodna tendencija — različiti oblici privatizacije: privatizacija upravljanja, privatizacija društvenih funkcija, privatizacija društvene svojine. Stoga je sasvim razumljiva ta sprega (ili bar uzajamna tolerancija) birokratske stihije, tehnokratske, grupno-preduzetničke i privatnosopstveničke.

Dakle, u samom sistemu odnosa neki nosioci monopola i upravljačkih funkcija odrođavaju se od radničke klase, okreću leđa njenim interesima. Zato borba za odlučnije i doslednije nastavljanje socijalističkog društvenog razvoja putem samoupravljanja i neposredne demokratije predstavlja sužavanje i postepeno ukidanje samih osnova iz kojih nastaju takve antiradničke i antisocijalističke snage i pojave. To je najvažniji sadržaj klasne borbe danas. Doduše, u ovoj situaciji dualizma u sistemu, koji je izvor mnogih teškoća i protivrečnosti, mnogi bi da posegnu za sistemom autoritativne administrativno-centralističke vlasti, sećajući se, valjda, njene nekadašnje efikasnosti, ali zaboravljajući da je to bilo u sasvim drugim uslovima i da je taj sistem istovremeno ostavio i takve negativne posledice koje još lečimo. U svakom slučaju, to bi upravo značilo kapitulaciju samoupravljačkog socijalizma pred snagama koje su i dovele do kriznog stanja poslednjih godina.

PREOBRAŽAJ SAVEZA KOMUNISTA I NJEGOVO OSPOSOBLJAVANJE ZA EFIKASNIJU VODEĆU ULOGU U SADAŠNJIM USLOVIMA

Ovaj sklop društvenih odnosa i konstelacija političkih snaga u sadašnjoj fazi bitke za samoupravljanje upozorava da je organizovana aktivnost radničke klase i ostalih radnih ljudi sada važnija no ikad i da bi svaka stihijna, anarhična akcija radničke klase bila osuđena na poraz. Radnička klasa se ne može izboriti za integralno socijalističko samoupravljanje bez svoje revolucionarne avangarde, koja svojim programom, ideologijom, ciljevima, mestom u društvu i metodima borbe, svojom unutrašnjom organizacijom i odnosima mora odgovarati ovoj fazi revolucionarne borbe, što znači da mora biti sva prožeta idejama borbe za samoupravljanje i neposrednu socijalističku demokratiju.

Komunistička partija Jugoslavije je već u momentu kada se opredelila za samoupravljački socijalizam u suštini bila svesna te činjenice, iako tada, prirodno, nije mogla sagledati obim i oblike sopstvenog preobražaja, kao što to nije mogla sagledati ni u pogledu daljeg razvoja samoupravljanja. Savez komunista je do novih stvaralačkih odgovora

jedino i mogao doći naučno-kritičkom analizom i uopštavanjem složene i protivrečne revolucionarne prakse.

Kao što je poznato, prvih godina posle rata Komunistička partija Jugoslavije se, zbog objektivnih istorijskih okolnosti, morala orijentisati na revolucionarni etatizam i administrativni centralizam. Bila je sprovedena maksimalna koncentracija društvenih snaga i materijalnih sredstava, da bi se pri datom stepenu razvijenosti društvenih odnosa i odnosa političkih snaga učvrstila nova revolucionarna vlast, nastavio dalji tok revolucije i obezbedila ekonomska obnova i izgradnja zemlje. U takvim uslovima Komunistička partija se nužno morala direktno oslanjati na aparat vlasti, često se identifikovati s njim. Partijski forumi su — sadržajem ovlašćenja, metodom delovanja ili personalnom unijom — faktički vršili vlast.

Međutim, razvoj socijalističkog samoupravljanja i socijalističke demokratije, permanentni proces decentralizacije i dekoncentracije političke vlasti i otvaranje procesa odumiranja države uslovili su, u isti mah, i transformaciju uloge Partije. Zbog toga je već na Šestom kongresu Komunističke partije Jugoslavije, prvom posle *„predaje fabrika radnicima“*, došlo i do prvih nagoveštaja menjanja organizacije jugoslovenskih komunista, a u skladu sa potrebama borbe za samoupravljanje. Na sledećem, Sedmom kongresu SKJ je usvojio i novi Program. Svoju odgovornost avangarde, rukovodeću i usmeravajuću idejnu ulogu, ulogu inspiratora, pokretača i organizatora, SKJ je morao sve više ostvarivati — umesto neposrednog vršenja vlasti — delovanjem u radničkoj klasi i ostalim radnim masama, u njihovim organima i organizacijama. Savez komunista Jugoslavije se prihvatio istorijskog zadatka osvešćivanja, organizovanja i usmeravanja akcija radničke klase, stvarajući uslove da ona sama sa svojom avangardom svesno i organizovano ostvari sopstveno oslobođenje, preuzme i vrši vlast — da samoupravlja, da razvija samoupravljanje.

Dakle, jedna od osnovnih promena koju je SKJ morao izvršiti u svom preobražaju jeste *demokratizacija sopstvene pozicije u društvu*, „odlepljivanje“ od simbioze s organima vlasti i upravljanja, odricanje od monopola u vršenju tih funkcija.

Takva orijentacija nije upućivala na to da SKJ kao organizacija i komunisti kao pojedinci prestanu da budu zainteresovani i odgovorni za funkcionisanje samoupravnih tela, društvenih organizacija, državnih i drugih organa, iako je u praksi do toga dolazilo. Naprotiv, kao sastavni, i to avangardni, deo radničke klase, SKJ kao organizacija i njeni članovi najodgovorniji su u svojoj klasi za organizaciju i funkcionisanje celokupnog društveno-ekonomskog i političkog života, uz punu dominaciju radničko-klasnih interesa. SKJ je odgovoran i za socijalističko-samoupravnu usmerenost politike i za društvenu kontrolu radnih ljudi nad sopstvenim stručnim, upravnim, privrednim i drugim aparatom, kao i za efikasnu borbu protiv klasnog neprijatelja. Reč je samo o tome da je komunistima uskraćeno da preuzimaju prava i odgovornosti radničke klase i svih ostalih radnih ljudi.

Savez komunista svojom idejnom i političkom akcijom mora obezbediti da se udruženi radnici sopstvenom snagom i umom izbore za vlastito oslobađanje, to jest da postanu svesni subjekt društva, socijalistički samoupravljači. A SKJ je deo snage i uma radničke klase, njen najnapredniji, najborbeniji, najumniji deo. On mora biti unutrašnja misaona, akciona i pokretačka snaga udruženog rada, samoupravnog društva, a ne spoljna komandna sila. To, naravno, ne sme da dovede u pitanje samostalnu, čvrstu i jedinstvenu organizaciju SKJ. Naprotiv. Delujući prvenstveno u samoj radničkoj klasi, u proizvodnji i raspodeli, u bazičnim društvenim odnosima, SKJ će izbeći iskušenje da se pretvori u partiju privilegovanog i vladajućeg sloja. Dominantan uticaj SKJ na rešavanje svih glavnih pitanja društva biće tek tada neminovno rukovođen interesima udruženog rada i logikom racionalne društvene ekonomije. Takav SKJ dobijaće svoju snagu sa samog klasnog izvora, na životnim interesima radničke klase. Takvom SKJ neće biti potrebni posebni „radnički aktivi". Danas su „radnički aktivi" neophodni upravo radi ponovnog ostvarenja dominacije radničko-klasnog interesa u SKJ. Međutim, mi moramo SKJ tako izgrađivati da *on kao celina i svaka njegova organizacija budu pravi revolucionarni radnički aktiv.*

Oko ovog suštinskog pitanja o mestu, ulozi i načinu delovanja SKJ vodila se proteklih dvadeset godina i još uvek se vodi teška bitka u Savezu komunista. A postojala je, i još uvek postoji, i konfuzija. Bez jasnog odgovora na to pitanje nema i ne može biti jakog Saveza komunista, kao odlučujuće, vodeće idejne i političke snage radničke klase u borbi za socijalizam. Naime, u borbi za samoupravljanje i socijalističku demokratiju i određivanje vodeće uloge i mesta u SKJ u toj borbi nastala je i veštačka dilema *„mešati se ili ne"*. Ova dilema je izraz dveju jakih tendencija, da ne kažem, struja, u SKJ, rivalskih, protivničkih, ali i podjednako oprečnih samoupravljačkom socijalizmu i neposrednoj socijalističkoj demokratiji. Reč je o dogmatskom birokratizmu, na jednoj, i buržoaskom liberalizmu, odnosno sitnoburžoaskom anarhizmu, na drugoj strani.

Istorija nastanka i stalno prisustvo dogmatizma i birokratizma u postrevolucionarnom razvoju su poznati. Učvršćene u vreme administrativnog centralizma, oslanjajući se na vladajuće stavove i praksu u međunarodnom komunističkom pokretu u to vreme, dogmatsko-birokratske snage su za dvadeset godina postepenog napredovanja ka samoupravljanju i socijalističkoj demokratiji — i pored snažnih udaraca koje su primale — uspele da se održe i da na pojedinim tačkama, i u društvu i u SKJ, čak i ojačaju, prelazeći povremeno i u kontraofanzivu.

Dogmatski birokratizam identifikuje radničku klasu i radnički pokret u celini s partijom, a partiju s rukovodećim centrom. Njemu je svojstveno da sve delove radničkog pokreta svodi na puke transmisije i izvršioce partijskih stavova i odluka. Pored toga, kod njega je uvek prisutna tendencija da odnose i oblike delovanja nastale u najtežim uslovima ilegalne revolucionarne borbe — kada je radnička klasa bila relativno nerazvijena, a odnos političkih snaga po nju dosta nepovoljan

— pretvori u trajan i opštevažeći princip organizovanja i metoda borbe revolucionarne avangarde.

Ako nisu na rečima protiv samoupravljanja, birokratsko-dogmatske snage su za jaku partiju starog tipa koja će dirigovati samoupravljanjem administrativnim i centralističkim metodima. Njima smeta pretvaranje Saveza komunista u vodeću snagu udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, koja unutar klase i na čelu njene političke i samoupravne akcije odlučujuće utiče na smer, ritam i oblike razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa, što treba da podstiče i osigura stalan porast stvaralačke inicijative, neposrednog delovanja i odgovornosti same klase, radnih ljudi i njihovih samoupravnih zajednica. Zagovarajući partiju starog tipa koja je, po svojoj prirodi, idejnoj fizionomiji i metodima borbe, u suprotnosti sa socijalističkim samoupravljanjem, konzervativno-dogmatske snage su bile ozbiljna smetnja izgradnji stvarno jakog, inicijativnog, kreativnog i borbenog SKJ, koji će imati nedvosmisleni vodeći idejni i politički uticaj u radničkoj klasi i društvu.

Na drugoj strani stoji ceo blok različitih snaga koje su u suštini protiv vodeće uloge i uticaja SKJ u društvu. To su snage građanske demokratije i političko-partijskog pluralizma, koje u stvari teže ka jednakom pravu egzistencije i slobodnog delovanja buržoaskih i sitnoburžoaskih ideologija u našem društvu, u krajnjoj liniji restauraciji građanskih društvenih i političkih odnosa. Objektivno su na istim pozicijama tehno-menadžerske snage kao nosioci grupnosvojinskih odnosa i takozvanog slobodnog laissez faire tržišta u ekonomici. Zbog toga su sve ove snage i protiv „mešanja SKJ“, to jest protiv njegove vodeće uloge.

To su i snage sitnoburžoaskog anarhizma koje su težnju za odvajanjem Saveza komunista od direktnog vršenja vlasti shvatile kao ukidanje vodeće uloge SKJ i posebne odgovornosti SKJ za socijalistički razvoj društva. Zalažući se za neutralisanje i potiskivanje SKJ sa političke pozornice, iz borbe za socijalizam, malograđanski anarhizam je u stvari protiv organizovane i usmerene borbe radničke klase za socijalističko samoupravljanje i neposrednu demokratiju. To bi vodilo razoružavanju radničke klase i otvaralo put birokratskom despotizmu.

Sa zastojem u razvitku socijalističkog samoupravljanja i jačanjem socijalne diferencijacije došlo je do jačanja i jedne i druge tendencije.

I dogmatsko-birokratske i snage anarholiberalizma su se uzajamno snabdevale argumentima protiv strategije i politike Saveza komunista i progresivnih snaga uopšte. Svako je parole onog drugog pripisivao borcima za samoupravljanje i socijalističku demokratiju. Tako su se i jedni i drugi više borili protiv socijalističkog samoupravljanja, manje među sobom.

DEMOKRATSKI CENTRALIZAM — BITAN USLOV REVOLUCIONARNE SNAGE SAVEZA KOMUNISTA

Drugo suštinsko pitanje, koje predstavlja bitan uslov revolucionarne snage SKJ, jesu demokratski unutrašnji odnosi, *demokratski centralizam u Savezu komunista Jugoslavije.*

Demokratski centralizam u SKJ je bitna pretpostavka za ostvarivanje uloge idejnog i politički najborbenijeg odreda radničke klase i njenog „kolektivnog avangardnog mislioca“ u socijalističkim samoupravnim društvenim odnosima i u borbi za razvoj takvih odnosa.

Pitanje *idejnog i akcionog jedinstva* u novim samoupravnim i neposredno demokratskim društvenim odnosima povezano je s demokratskim centralizmom. U politici i stavovima Saveza komunista mora doći do izražaja stvaralačka sinteza ukupnog iskustva i stvarnih interesa radničke klase i udruženog rada. Treba nastojati da u kreiranju politike SKJ ravnopravno i na demokratskoj osnovi učestvuju svi članovi i organizacije SKJ. Tek na toj osnovi izgrađivani stavovi i odluke postaće svojina svih članova, a time stvoriti i obavezu da svako na svom delu fronta savesno, odgovorno i predano bije bitku za njihovo oživotvorenje.

Obaveza i odgovornost svih članova i organizacija za poštovanje i oživotvorenje politike i odluka SKJ jeste bitna pretpostavka uspešne borbe Saveza komunista, kao što je demokratski postupak u izgrađivanju te politike i usvajanju u odgovarajućim partijskim telima garantija revolucionarne klasne doslednosti. Disciplina u sprovođenju zvaničnih stavova proističe, pre svega, iz svesti da su to odluke većine, to jest sopstvene odluke, a ne administrativna disciplina pod pretnjom partijskih kazni i drugih konsekvenci.

Samo na temelju razvijenog demokratskog unutrašnjeg života u Savezu komunista moguće je izgrađivati jedinstvenu političku liniju, vršiti oštro razgraničenje u odnosu na sve tuđe stavove i devijacije. Otvorena, principijelna, tolerantna, ali u svim bitnim pitanjima načelnog i praktično-političkog značenja beskompromisna rasprava jedino može pomoći celokupnom članstvu da raspoznaje sve nesocijalističke i druge protivničke poglede, idejne tendencije i snage. Preciziranje politike i idejno-političko razgraničavanje, prema tome i ujedinjavanje na određenoj jasnoj platformi, sastavni je deo sadašnje akcije na jačanju Saveza komunista, njegove uloge i uticaja. Kad toga nema, na uopštenim stavovima ostaje prividno jedinstvo, svi kritikuju nekog apstraktnog neprijatelja, a u suštini i dalje postoje različita shvatanja. U takvim uslovima ne može biti reči o akcionom jedinstvu.

U jednom razvijenom socijalističkom samoupravnom društvu, sa hiljadama mesta samostalnog samoupravnog odlučivanja, moguće je efikasnu vodeću ulogu i uticaj SKJ ostvariti jedino uz obezbeđenje pune samostalne aktivnosti i inicijative članova i organizacija SK u tim samoupravnim zajednicama i telima. Oni moraju biti sposobni i voljni da stvaralački primenjuju opštu liniju i stavove SKJ na prilike u svojoj samoupravnoj zajednici. Tu formalna disciplina nije od velike koristi. Neophodni su svesna odgovornost i stvaralaštvo da se oživotvori zvanična linija u datim konkretnim uslovima gde jednoobrazna direktiva iz centra ne pomaže. Zbog toga je u našim uslovima princip demokratskog centralizma važniji sada nego ikada ranije.

Radi uspešnog delovanja u novim društvenim uslovima Savez komunista mora imati veoma razvijen sopstveni unutrašnji život, koji neće

biti sam sebi svrha, već neposredno povezan s njegovom društvenom idejnom i političkom akcijom. Savez komunista Jugoslavije kao celina i svaka njegova organizacija mora otvoreno iznositi svoje stavove i mišljenja o pojedinim društvenim pitanjima i boriti se javno za njih. Time Savez komunista preuzima i javnu odgovornost pred društvom i radničkom klasom za svoje predloge, stavove i akcije i, istovremeno, stvarno doprinosi demokratizaciji odnosa i jačanju odgovornosti svih samoupravnih demokratskih tela i institucija.

Titovu inicijativu iz prošle godine za marksističko-ideološko osposobljavanje, revolucionarnu obnovu i jačanje SKJ treba shvatiti i kao podsticaj za razvijanje i *misaone i stvaralačke sposobnosti SKJ*. Savez komunista Jugoslavije će postati preporođena avangarda radničke klase sa povećanim uticajem i udarnom snagom samo ako razvije živu, slobodnu stvaralačku (naučno-socijalističku) aktivnost i diskusiju, kako unutar svojih organizacija tako i sa svim stvaraocima van Saveza komunista o svim aktuelnim problemima razvitka društva koji niču tako reći svakodnevno i na sve strane u protivrečnoj i složenoj praksi krčenja novih puteva samoupravnog socijalizma.

Veliki istorijski eksperiment — revolucija, kao što je naša ovih 30 godina, zahteva neprekidno i strasno revolucionarno traganje za novim, a ne suvi dogmatizam ili organizaciono-izvršilačku kombinatoriku. Za to je neophodno stvoriti klimu, dati stvaralački podsticaj članstvu Saveza komunista i svim socijalistički opredeljenim stvaraocima. Neophodno je omogućiti javnu razmenu mišljenja, konfrontaciju i kritiku, obezbediti uslove da se dođe do istinskih marksističkih saznanja, koja će izvirati iz naše društvene prakse, čime će se omogućiti blagovremeni i pravi odgovor na pitanja borbe za socijalizam u našim uslovima. Ali to, istovremeno, podrazumeva otvorenu i beskompromisnu idejnu borbu komunista za svoje marksističke poglede i samoupravno-socijalistička opredeljenja. U tom cilju Savez komunista mora imati i stalno jačati sopstvene istraživačke centre i publikacije za interni, kao i za javni dijalog i kritiku.

Poslednjih nekoliko godina u Savezu komunista prisutan je i imobilizam u stvaralaštvu, što je dovelo do prave ekspanzije nekih drugih antisamoupravljačkih, pa i građanskih idejnih shvatanja, koja su se ubacila u „prazan“ prostor. Spektar ovih idejnih koncepcija vrlo je širok — od tehnokratske koncepcije o „kraju ideologije“ (objektivno znači likvidaciju uloge SKJ), preko ušančenog dogmatizma i anarholiberalizma, do nacionalizma koji se u nekim svojim oblicima konstituisao i kao realna protivnička politička snaga. Upravo zbog toga i Titovu inicijativu za obnovu marksističkog obrazovanja i revolucionarnog stvaralaštva u SKJ treba shvatiti kao neodložan revolucionarni zadatak.

Prošlo je skoro pola godine od nove inicijative u SKJ (Titovih govora i Pisma), a u Savezu komunista se o ovim pitanjima još uvek nedovoljno govori na svestraniji način, a izgleda i nedovoljno na njima radi — naravno, ne svuda. A mi se upravo sada nalazimo na veoma važnom poslu (primena ustavnih amandmana, privredna stabilizacija, idejno-političko i organizaciono jačanje SKJ) koji podjednako traži i borbe-

nost i masovnu stvaralačku inicijativu komunista i svih radnih ljudi. Samo u toj i takvoj borbi potvrđuje se i stvarno jača SKJ.

Borba za samoupravljanje i neposrednu demokratiju za komuniste znači obavezu da, zajedno s ostalim radnim ljudima, obezbede konkretna rešenja svih ovih problema u svim zajednicama, na svim nivoima i u svim oblastima društvenog života. Deklarisanje na rečima za samoupravljanje, za „amandmane", za Pismo i Titove govore samo po sebi ne znači mnogo. Treba privikavati i podsticati organizacije i članstvo Saveza komunista da preuzimaju odgovornost i, zajedno sa samoupravljačima u njihovim užim i širim zajednicama, stvaralački traže i iznalaze rešenja, oslanjajući se na opšte stavove i politiku SKJ, kao i na dosadašnja samoupravljačka iskustva. Neophodno je da Savez komunista u najvećoj meri „ukotvi" svoju aktivnost u osnovnim samoupravnim zajednicama, pre svega, u osnovnim organizacijama udruženog rada gde se formira bazični društveni odnos i u opštini kao osnovnoj društveno-političkoj zajednici u kojoj interes radnog čoveka dolazi do izražaja u svim svojim raznolikim dimenzijama i gde se prepliću svi fundamentalni odnosi koji opredeljuju položaj radnog čoveka.

ULOGA DRŽAVE I „DEČJA BOLEST" SAMOUPRAVJANJA

S gledišta uspešne klasne borbe u celini u ovom razvojnom periodu, odnosno sa stanovišta učvršćivanja sistema socijalističke demokratije, odlučujuće je pitanje, takođe, afirmacija i efikasnost svih organizacija i institucija koje služe vladavini radničke klase i dominaciji njenih interesa u svim oblastima života društva.

Mnogi uzroci kriznih pojava u ekonomskom i političkom životu društva, kao i elemenata degradacije i izrođavanja društvenih odnosa, leže u potcenjivanju, potiskivanju i onemogućavanju države, državnih organa u vršenju onih funkcija klasne borbe, odbrane socijalističkih tekovina i socijalističke izgradnje uopšte gde je država danas nezamenljiva kao istorijsko sredstvo koje je uvek na raspolaganju radničkoj klasi da zaštiti svoje tekuće i istorijske interese. Odumiranje države je dugoročan proces; njeno odumiranje nije identično s njenim onesposobljavanjem kao oruđa revolucionarne borbe radničke klase. Prevazilaženje državnosvojinskih odnosa jeste jedna od prvih i najznačajnijih pretpostavki i rezultata razvitka novih socijalističkih produkcionih odnosa, zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju i samoupravljanju. Ali van toga ostaju veoma značajne funkcije države i u oblasti ekonomskog života društva. To je pogotovo važno za politički sistem i odnose.

Devalvacija i devastiranje, nestabilnost i neefikasnost državnih organa i institucija socijalističke demokratije nastali su u nas iz više uzroka.

Pre svega, veoma razvijen, duboko ukorenjen i dosta učvršćen administrativno-centralistički (i etatističko-birokratski) sistem mogao je biti srušen samo oštrim i odlučnim naletima snaga socijalističkog samoupravljanja. Povoljniji opšti odnos snaga verovatno bi omogućio reša-

vanje ovog pitanja mirnijom i sistematičnijom, kontinuiranom borbom bez oscilacija — većih zastoja i zakasnelih juriša. U takvim revolucionarnim naletima teško se mogu izbeći i svakojaka preterivanja, rušenje i onoga što je bilo potrebno samoupravljanju.

Zatim, u koncipiranju novog društveno-ekonomskog i političkog sistema, prema tome, i u određivanju mesta i uloge države u tom sistemu, ispoljila se neka vrsta dečje bolesti samoupravljanja, došlo je do prodiranja pogleda sitnoburžoaskog anarhizma i u redove boraca za samoupravljanje. Otuda prerano otpisivanje nekih nužnih oblika prinude, čak osporavanje autoriteta organizacije i zapostavljanje društvenog planiranja i svesnog, organizovanog usklađivanja tokova reprodukcije i razvoja.

Isto tako, potcenjivanje uloge i odgovornosti državnih organa, njihova slaba kadrovska i druga opremljenost (naročito saveznih) nastali su i pod pritiskom najrazličitijih snaga i s najrazličitijim motivima, od demokratskih i samoupravljačkih (zbog zakašnjenja s reformom federacije) do anarholiberalističkih, nacionalno-separatističkih i birokratskih.

Najzad — a s tim se moglo i početi — da bi država mogla efikasno vršiti svoju progresivnu ulogu u novim uslovima, njeni upravni i drugi organi moraju biti „strogo odgovorni službenici" u sprovođenju volje i interesa radničke klase koja ih bira i smenjuje, onako kao što i svaki drugi poslodavac u svom poslu bira radnike i nameštenike — kako je govorio Marks. Dakle, razvijeno samoupravljanje i neposredna demokratija zahtevaju efikasnije državne organe koji će s punom odgovornošću obavljati svoje poslove. Ali efikasnost i odgovornost tih organa uslovljena je stepenom razvitka socijalističke demokratije, a taj razvoj, kao što smo videli, zaostaje ne samo za potrebama nego i sazrelim mogućnostima. Upravo konzervativno-birokratske snage, koje su se osećale ugroženim započetim revolucionarnim preobražajima, bile su jedan od glavnih faktora stihijnog dezorganizovanja državnih organa, slabljenja njihove odgovornosti i discipline — pre svega, svojim otporom razvoju socijalističke demokratije i stvarnoj radničkoj kontroli nad tim organima.

Sve snažnije tehno-menadžerstvo i grupnosvojinske tendencije bili su prirodni saveznici ovim snagama u paralisanju državnih i drugih organa i institucija od kojih je zavisilo zavođenje samoupravnog i demokratskog reda i efikasnije funkcionisanje sistema, posebno u oblasti privrede. Uostalom, nacionalizam i druge akcije koje vode dezintegraciji društva i SKJ samo su oblik zajedničkog delovanja antisamoupravnih snaga.

Ukidanjem državnosvojinskih odnosa znatno se poboljšavaju uslovi i pružaju mogućnosti da se na mnogo jasnijoj osnovi definiše, afirmiše i razvija celokupni državni sistem kakav odgovara današnjem stepenu socijalističkog samoupravnog društva i s bitno smanjenom opasnošću od etatističkog birokratizma. Naravno, reč je o ukidanju državnog kapitala na svim nivoima i u svim oblicima. Jer, na primer, posle značajnog sužavanja moći saveznog etatističkog centralizma i ukidanja saveznog dr-

žavnog kapitala, republički, pokrajinski i opštinski državni kapital i uopšte etatizam na tim nivoima postao je glavni oslonac tehnokratizmu. Odatle višestruke protivrečnosti i opasnosti. Produbljuju se problemi stabilnog funkcionisanja jedinstvenog tržišta uopšte i posebno planskog usmeravanja i usklađivanja, zadržava se, obnavlja društveno-ekonomska osnovica nacionalizma, i, najzad, što je najvažnije, otežana je borba za razvoj novih produkcionih odnosa zasnovanih na samoupravljanju. Takvo stanje, ako bi duže potrajalo, neizbežno bi dovelo do vraćanja natrag — na administrativno-centralistički sistem na nivou federacije. Stihijno širenje administrativnih intervencija iz saveznog centra u stvari je već izraz ove tendencije.

U novim uslovima, dobro organizovana država sa svojim celokupnim mehanizmom biće efikasna garantija ne samo odbrane socijalističkog samoupravljanja nego i faktor njegovog nesmetanog, harmoničnijeg kretanja napred, sa manje kriza i konvulzija, zastoja i zatrčavanja. Težište otpora će se verovatno premeštati ka tehnokratizmu, političkom liderstvu i drugim oblicima elitizma. Na to ukazuju kretanja poslednjih godina. Borba za samoupravne odnose u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, uz samoupravno integrisanje u okviru društvene celine, put je za iskorenjivanje uzroka i suzbijanje tendencija ka tehnokratizmu i grupnosvojinskim odnosima. Upravni, inspekcijski, sudski i drugi državni organi treba da budu efikasniji instrument u rukama udruženog rada protiv različitih oblika uzurpacija i privatizacije, odnosno nasrtaja na samoupravljanje.

Razvoj delegatskog sistema i neposredne socijalističke demokratije uopšte jeste brana protiv liderstva, elitizma i novih oblika i tendencija uzdizanja države iznad društva.

Nove ustavne promene su prilika da se vratimo i na ova pitanja s mnogo više racionalizma i iskustva. To su pitanja države i njenih organa u celini, od opštine do federacije; kadrovska obnova izvršnih i upravnih organa, uz znatno strožu selekciju itd. To je sastavni deo praktične borbe za socijalističku izgradnju.

JAČANJE POZICIJE UDRUŽENOG RADA — PUT OSTVARIVANJA CILJEVA I INTERESA RADNIČKE KLASE

Klasnu borbu u sadašnjem političkom trenutku treba u suštini shvatiti kao borbu za socijalističko samoupravljanje i neposrednu socijalističku demokratiju. To je put ka ekonomskom i socijalnom oslobođenju radničke klase, radnog čoveka, ljudske ličnosti. Isticanje klasnog momenta danas od strane SKJ znači upućivanje poziva radničkoj klasi i svim radnim ljudima na odlučniju i organizovaniju borbu za neposredno ostvarivanje istorijskih ciljeva sopstvenog oslobođenja, a protiv svih oblika otuđivanja i posredovanja, paternalizma i monopola.

Nalazimo se na istorijskom raskršću kada činioci koji otuđuju društvena sredstva za proizvodnju i proizvode od radnih ljudi u udruženom radu, i koji vladaju umesto radničke klase i u njeno ime, ne mogu više

objektivno biti pouzdani nosioci kontinuiteta revolucije na samoupravljačkom kursu. Iz prostog razloga što dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja i neposredne demokratije znači negaciju političkog i etatističkog birokratizma i tehnokratizma, prema tome, i eksproprijaciju od proizvođača osamostaljenih centara moći i upravljačkih funkcija. Kako iskustvo pokazuje, nosioci takvih odnosa i funkcija koji služe konzerviranju tih odnosa neizbežno sve više postaju kočnica kretanju društva napred. Pod njihovim okriljem nastaju deformacije društvenih odnosa, koje bi u krajnjoj liniji vodile ka eksproprijaciji, potčinjavanju i eksploataciji radničke klase.

Udruženi rad, odnosno organizovana radnička klasa zajedno s ostalim radnim ljudima, mora preuzimati ekonomsku i političku vlast direktnije i potpunije u svoje ruke putem socijalističkog samoupravljanja i neposredne demokratije. To je jedina garantija autentičnog tumačenja i ostvarivanja radničkih istorijski progresivnih i konkretnih interesa, jedini put da se iziđe iz stanja kolebanja i stagnacije.

Marksov princip da oslobođenje radničke klase mora biti njeno vlastito delo danas je aktuelniji no ikad. U njemu je izražena suština da je upravo socijalističko samoupravljanje jedini put ka toj slobodi, ka besklasnom društvu.

Danas je, kao i ranije, neophodan najširi savez radničke klase sa svim radnim ljudima i stvaraocima koji u „znoju lica svog zarađuju hleb“. Danas, u borbi za socijalističko samoupravljanje, ovaj savez je više nego ikad ranije zasnovan na zajednici interesa.

Oblici i metodi borbe za razvijeno samoupravljanje moraju obezbediti najširu organizovanu demokratsku aktivnost masa, radnih ljudi, s razvijenom inicijativom, ličnom i kolektivnom, kako u definisanju ciljeva i zadataka i njihovom ostvarivanju tako i u kritici i samokritici vlastite prakse. Nalazimo se u fazi kada socijalističko samoupravljanje i neposredna demokratija ne mogu više biti *samo cilj*, već i *sredstvo i oblik borbe* za potpuniji socijalistički razvitak društva. Otuda svako sužavanje samoupravljanja i demokratske akcije radnih ljudi znači direktno slabljenje fronta borbe za socijalizam.

Time se ni najmanje ne zanemaruje niti potcenjuje odbrambena akcija protiv delovanja neprijateljskih snaga svake vrste. Naprotiv. Ali ofanziva, to jest izgradnja novih socijalističkih društvenih odnosa, najbolja je odbrana, jer sužava realnu osnovu neprijateljskim snagama. Zatim, naše iskustvo poslednjih godina ukazuje da jedini put i garantija izgradnje efikasnih odbrambenih oruđa i mehanizama radničke klase protiv antisocijalističkih i drugih neprijateljskih snaga jeste afirmacija i razvoj institucija i odnosa neposredne socijalističke demokratije i samoupravljanja. To važi i za državu, njene upravne i druge organe, kao i za sve druge institucije. Svaka demokratija mora imati i sopstvena sredstva odbrane. Ima ih i buržoaska demokratija. Mora ih imati i mlada socijalistička demokratija. Radnička, to jest samoupravna i demokratska kontrola tih organa jedina je garantija njihove efikasnosti, njihove vernosti interesima radničke klase i socijalizma.

U celokupnoj borbi radničke klase za socijalističko samoupravljanje i neposrednu demokratiju odlučujuće je pitanje, danas kao i ranije, vodeća uloga Saveza komunista. SKJ može obezbediti svoj dominantni uticaj, vodeću i usmeravajuću ulogu, koja nijednog trenutka neće biti dovedena u pitanje, samo ako se bude sam razvijao tako da svojim načinom organizovanja i ideologijom, programskim ciljevima, metodima borbe i mestom u društvu odgovara ovoj fazi revolucionarne borbe. Jedna od osnovnih pretpostavki da SKJ postane efikasna revolucionarna avangarda u borbi za socijalističko društvo jeste da se oslobodi sterilnog dogmatizma i pragmatizma.

Savez komunista Jugoslavije vodi sada opštu ofanzivu i digao je na noge sve društvene snage da bi obezbedio prevagu socijalističkih samoupravljačkih snaga na svim glavnim pozicijama. U takvoj ofanzivi mogu lako nastati razni ekscesi i devijacije upravo zbog vrlo šarolikih snaga koje misle da je došlo njihovo vreme. Već su se tu i tamo javili karijeristi i šićardžije — lovci u mutnom, dogmatsko-birokratska „stranka reda", razni „osvetnici" i slični. Ova pojava sama po sebi nije glavna opasnost. Slabost i opasnost bile bi u tome ako se SKJ i druge socijalističke snage ne bi na vreme suprotstavile takvim pojavama i odlučno branile intencije Pisma i govora druga Tita iz 1972. godine, to jest samoupravni socijalistički kurs protiv svih bočnih udara i protiv direktnih otpora.

Široka akcija mobilisanog SKJ i radničke klase već je počela da daje prve rezultate u raščišćavanju i rešavanju društvenih problema, naročito negativnih pojava koje su bile uzele šire razmere. Kroz tu akciju teče i sređivanje i učvršćivanje redova Saveza komunista. Međutim, ova aktivnost tek treba da dobije dublji stvaralački sadržaj i svestranost, temeljitost i ustaljenost i da na taj način dovede i do preobražaja i jačanja SKJ. Utoliko pre i energičnije treba onemogućiti pomenuta skretanja i zloupotrebe, koji mogu samo kompromitovati celu akciju ili je zaustaviti, odnosno skrenuti u pogrešnom pravcu.

Osim toga, ova ofanziva SKJ morala bi biti uvod u fazu stabilnijeg društvenog razvoja i kretanja, s višim stepenom organizovanosti i odgovornosti, s afirmisanijim i ustaljenijim institucionalnim oblicima i okvirima, sa sigurnijim usmeravanjem, uz dobro promišljene poteze, a ne iznuđene improvizacije itd. Naravno, ne zaboravljamo neumitni zakon neravnomernog razvoja, različite interese i druge izvore konflikata, realan odnos snaga koji utiče na kretanja itd. Ali na putu smo ozbiljne prevage samoupravljačkih socijalističkih snaga u našem društvu — što pruža osnove ovakvom daljem kretanju. A ono bi, nesumnjivo, dalo optimalni revolucionarni rezultat u svim oblastima društvenog života.

Savez komunista nije ni građanska ni socijaldemokratska partija koja hvalisanjem, jeftinim efektima i demagogijom hoće da stiče popularnost i glasačke listiće. SKJ je revolucionarna stvaralačka i borbena organizacija koja nema drugih interesa van interesa radničke klase, svoga naroda. On nema šta da krije ili ulepšava pred sopstvenom radničkom klasom. Zbog toga kritička analiza i preispitivanje sopstvenog rada i stavova, to jest samokritika SKJ, čini deo odgovornog i stvara-

lačkog društvenog rada, ravnopravne i otvorene marksističke rasprave i dogovaranja o svim vitalnim pitanjima našeg društva.

Samokritika SKJ je uslov stvaralaštva i revolucionarnog kretanja napred. Ona ne samo da jača Savez komunista iznutra već učvršćuje poverenje radnih ljudi u njegovu revolucionarnu doslednost i sposobnost da predvodi socijalističke samoupravljačke snage.

Samo neprekidnim razvijanjem revolucionarnog stvaralaštva i nepokolebljivom doslednošću u klasnoj, idejnoj i političkoj borbi, Savez komunista će moći u svojim redovima da okuplja i vaspitava strasne i umne, hrabre i nesebične borce za komunističke ideale, koji nisu asketi, ali koje neće privlačiti titule i mesta na hijerarhijskoj lestvici vlasti i materijalnog bogatstva. Samo tako će Savez komunista postati privlačna snaga kojoj će težiti najnapredniji, najkreativniji i najborbeniji predstavnici generacija koje dolaze.

Stojan Andov

ODNOS VREDNOSTI I CENE U SOCIJALISTIČKOJ ROBNOJ PROIZVODNJI

U prethodnom napisu[1] izložili smo naš pogled na proces proizvodnje vrednosti u socijalizmu i faktore koji ga određuju. Time smo u istraživanju socijalističke robne proizvodnje učinili samo prvi korak. Sada treba, na osnovu tih saznanja, teorijski objasniti konkretne pojave ekonomske stvarnosti samoupravnog socijalizma (kao što su: cena, dohodak, kamata itd.). U tom pravcu prvi je neposredni zadatak objasniti kakvi se međusobni odnosi i veze uspostavljaju između vrednosti i cene, to jest na koji način i kroz koje mehanizme *robna vrednost* kao ovaploćenje društvenog rada prelazi u oblik *cene.*

Ova problematika je dugo bila predmet pažnje u našoj politekonomskoj misli, a u izvesnoj meri i u drugim socijalističkim zemljama. Međutim, mnoge diskusije koje su se vodile o tome imale su drukčiji pristup: njihov cilj je bio da otkriju u kom istorijskom obliku se zakon vrednosti javlja u socijalizmu. Ovakvo određenje cilja krilo je u sebi opasnosti da neki međučlanovi, u veoma složenom dijalektičkom procesu stvaranja i ispoljavanja vrednosti, budu zanemareni, da izmaknu pažnji istraživanja i da oblik zakona vrednosti u socijalizmu ne bude izveden iz osobenosti proizvodnje vrednosti. Naš pristup se razlikuje od toka ranijih diskusija o zakonu vrednosti u socijalizmu utoliko što smo smatrali da se u istraživanje ove problematike može ući samo na osnovu konsekventne analize procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu. Dakle, ovo istraživanje je usmereno ka otkrivanju istorijskog oblika zakona vrednosti u socijalizmu putem praćenja procesa nastajanja tog oblika. Zato se kod nas ceo problem javlja kao odnos vrednosti i cene u socijalizmu.

---

[1] Videti: *Protivurečno društveno biće samoupravljača i proizvodnja vrednosti u socijalizmu,* „Socijalizam", br. 1/1973.

CENA PROIZVODNJE U SOCIJALISTIČKOJ ROBNOJ PROIZVODNJI

Istražujući proces proizvodnje vrednosti u proizvodnoj organizaciji udruženog rada putem Marksovog dijalektičkog metoda, u pomenutom napisu smo ustanovili da individualni rad i u socijalizmu nužno prelazi u društveni rad i tom prilikom dobija društveni oblik robne vrednosti. Pored toga, od posebnog je značaja saznanje do kojeg smo došli o strukturi vrednosti novog proizvoda. Naime, u proizvodni proces, koji je u isto vreme proces stvaranja vrednosti, ulaze vrednost sredstava za proizvodnju i vrednost radne snage, ali se one u tom procesu veoma različito ponašaju. Dok vrednost sredstava za proizvodnju ima pasivnu ulogu, živi ljudski rad, koji je funkcija radne snage, u obliku konkretnog rada prenosi vrednost sredstava za proizvodnju u vrednost novog proizvoda, a u obliku apstraktnog rada stvara novu vrednost. Deo te novostvorene vrednosti nadoknađuje vrednost radne snage, a ostali deo je višak vrednosti. Budući da se i samoupravljač u proizvodnoj organizaciji udruženog rada javlja kao protivrečno društveno biće, to jest kao individualni radnik, vlasnik vlastite radne snage i kao udruženi radnik — vlasnik proizvodne snage udruženog rada, vrednost radne snage pripada samoupravljaču kao individualnom radniku, a višak vrednosti pripada mu kao udruženom radniku. Struktura vrednosti novog proizvoda u socijalizmu može se prikazati kao zbir $c + v + m$ (pri tome je c — prenesena vrednost sredstava za proizvodnju, v — ekvivalent vrednosti radne snage i m — višak vrednosti)[2].

Proizvod koji je roba, u kojoj je sadržan deo društvenog rada u obliku vrednosti, ide u razmenu. Kao što je poznato, tek u razmeni dolazi do društvenog priznanja određenog proizvoda kao robe, to jest nosioca vrednosti. Pored toga, u razmeni se utvrđuje i relativni odnos između vrednosti pojedinih roba, to jest utvrđuje se kvantitet vrednosti sadržane u konkretnom proizvodu. Kao mera vrednosti prilikom razmene javlja se novac. Cena je novčani izraz vrednosti proizvoda.

U određenoj grani postoji više proizvođača koji proizvode isti proizvod, ali pod različitim uslovima. To znači da konkretni proizvodi iste vrste, u zavisnosti od uslova pod kojima se proizvode, izlaze iz proizvodnje sa različitim *individualnim* vrednostima. Međutim, iako u prometni proces svaki proizvod ulazi sa svojom individualnom vrednošću, ne može se po njoj razmenjivati, jer bi u tom slučaju proizvodi iste upotrebne vrednosti imali različite cene zato što imaju različite individualne vrednosti. Iz tih razloga različite individualne vrednosti prelaze u jedinstvenu tržišnu vrednost. U uslovima ravnoteže ponude i tražnje tržišna vrednost nekog proizvoda je prosečna veličina individualnih vrednosti tog proizvoda kod različitih proizvođača.

---

[2] Kao što smo već istakli u pomenutom članku, ovi simboli, iako su po obliku isti kao kod Marksa kad je istraživao kapitalistički proces proizvodnje vrednosti, od njih se po suštini bitno razlikuju, jer odražavaju socijalističke proizvodne odnose.

U sledećem primeru uprošćeno ćemo prikazati kako, u okviru jedne grane, individualne vrednosti prelaze u tržišnu:

Tabela 1

Proizvođači u grani	Vrednost sredstava za proiz.	Vrednost radne snage	Stopa viška vrednosti	Višak vrednosti	Individ. vrednost	Dohodna stopa	Tržišna vrednost	Razlika između individ. i trž. vred.	Dohodak
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I	70	30	100%	30	130	20%	120	—10	20
II	75	25	100%	25	125	20%	120	— 5	20
III	80	20	100%	20	120	20%	120	—	20
IV	85	15	100%	15	115	20%	120	+ 5	20
V	90	10	100%	10	110	20%	120	+10	20
Ukupno:	400	100	100%	100		20%	600	—	100

Pretpostavili smo da u jednoj grani postoji pet proizvođača koji proizvode podjednake količine određenog proizvoda, ali pod različitim uslovima. U ovom momentu te razlike u uslovima poslovanja svešćemo na razlike u organskom sastavu društvenog kapitala angažovanog kod pojedinih proizvođača. Dalje, pretpostavili smo da se ponuda i tražnja ovog proizvoda na tržištu poklapaju, to jest vladaju uslovi ravnoteže, što znači da će ukupna vrednost grane biti društveno priznata. Ovom prilikom smo pretpostavili i istu stopu viška vrednosti. Budući da isti proizvodi nužno imaju iste cene, individualne vrednosti prelaze u jedinstvenu tržišnu vrednost za tu granu. Ovaj proces je formalno jednak procesu pretvaranja individualnih u tržišne vrednosti i tržišne cene u kapitalizmu, koji je Marks istraživao u *Kapitalu III* i *Teorijama o višku vrednosti II*.

Međutim, postoji suštinska razlika u tome što se u kapitalizmu višak vrednosti, zbog toga što je vlasništvo kapitalističke klase, pretvara u profit, a u socijalizmu se, budući da je (višak vrednosti) vlasništvo udruženog radnika, pretvara u *dohodak*. Razume se, velika je razlika između ovakvog shvatanja i kod nas uobičajenog shvatanja kategorije dohotka. Mi ćemo već u ovom napisu detaljnije izložiti naše shvatanje dohotka i pokušaćemo da dokažemo da sada uobičajeno shvatanje ove kategorije nije u skladu sa osnovnim proizvodnim odnosom samoupravnog socijalizma. A neke veoma važne aspekte kategorije dohotka u našoj koncepciji obradićemo u narednom članku. Zasad samo ističemo da tržišna vrednost i tržišna cena robe imaju sledeću strukturu:

c + v + d, gde je c — prenesena vrednost sredstava za proizvodnju, v — ekvivalent vrednosti radne snage i d — dohodak proizvođača u grani.

Tržišna vrednost se kvalitativno razlikuje od individualne vrednosti robe po tome što se višak vrednosti pretvorio u dohodak. Ovo se pretva-

ranje vrši posredstvom mehanizma dohodne stope i formula dohodne stope je sledeća:

$$ds = \frac{m}{c + v},$$ gde je ds — dohodna stopa, c — prenesena vrednost sredstava za proizvodnju u grani, v — ekvivalent vrednosti radne snage u grani, i m — masa viška vrednosti u grani.

Naša politekonomska misao poznaje drukčiju koncepciju dohodne stope, čiji je autor dr M. Korać. Kasnije ćemo se posebno zadržati na tome, ali *zasad ističemo da između ove dve koncepcije postoje principijelne razlike.*

Tržišna vrednost se (osim kod proizvođača koji proizvodi pod prosečnim uslovima) i kvantitativno razlikuje od individualnih vrednosti roba. Posredstvom dohodne stope višak vrednosti se preliva od proizvođača koji proizvode pod gorim uslovima od prosečnih i stvaraju veću individualnu vrednost od prosečne, to jest tržišne, u korist proizvođača koji proizvode pod boljim uslovima od prosečnih, odnosno čiji proizvodi imaju nižu individualnu vrednost od tržišne. Na taj način unutrašnji zakoni robne proizvodnje „kažnjavaju“ niskoproduktivne i „nagrađuju“ visokoproduktivne proizvođače u grani, podvodeći ih pod kriterijume društveno potrebnog radnog vremena za granu u celini. Pod ovakvim pritiskom svaki proizvođač u grani je prinuđen da poboljšava uslove proizvodnje, da povisuje organski sastav svoga dela društvenog kapitala. U neprestanoj konkurenciji ostvaruje se stalno izravnavanje postojećih razlika u organskom sastavu, ali i narušavanje tako nastale ravnoteže. Mogućnost da se u konkurenciji na tržištu prisvoji i deo viška vrednosti koji je proizveo neki drugi proizvođač predstavlja pokretačku snagu svakog proizvođača. U svakoj grani, dakle, u svakom momentu postoje razlozi za neprekidnu utakmicu između pojedinih proizvođača, čiji je neposredni rezultat neprekidno povećanje produktivnosti rada i racionalizacija proizvodnje.

Prilikom prelaska individualnih vrednosti u tržišnu i u tržišnu cenu vrši se negacija individualnih vrednosti. Ali ovo je dijalektička negacija. Okolnost što se roba ne razmenjuje po svojim individualnim, već po tržišnim vrednostima, to jest po tržišnim cenama, ne znači da individualne vrednosti više ne postoje. Naprotiv, one i dalje postoje i samo na osnovu njihovog postojanja i ispoljavanja moguće je njihovo svakidašnje prelaženje u tržišnu vrednost. Znači, dijalektička negacija individualnih vrednosti roba prilikom njihovog prelaska u tržišnu vrednost ne znači ukidanje individualnih vrednosti, već njihovo dijalektičko prevazilaženje na taj način što su se održale, ali su za razmenu postale nebitne. Dakle, one su ostale u delimično ukinutom obliku!

Ovde moramo obratiti pažnju i na sledeći moment. Naime, kad govorimo o tržišnoj ceni robe ne smatramo da svi proizvođači svoje rob u određenoj grani prodaju po toj ceni. Tržišna cena, koja je novča izraz tržišne vrednosti određene robe, samo je centar oko koga se kreć realizovane stvarne cene te robe. One se mogu razlikovati od tržišne cen ali njihovo ukupno kretanje njom je određeno. Razume se, ako na tržiš

određene robe nastupi nesklad između ponude i tražnje, onda se i tržišna vrednost i tržišna cena na drugi način formiraju. Ali i u tom slučaju određujući su činilac individualne vrednosti. Mi ovde nećemo dublje ulaziti u istraživanje uticaja neravnoteže ponude i tražnje na formiranje tržišnih vrednosti i cena, zato što je to područje neposrednog kretanja cena, njihovog pojavljivanja na površini, a naš je cilj zasad da posmatramo unutrašnju povezanost vrednosti i cena, to jest unutrašnje ekonomske zakonitosti koje upravljaju kretanjem cena na tržištu.

Sada prelazimo na naredno pitanje. Naime, individualne vrednosti roba, posredstvom dohodne stope, prelaze u tržišnu vrednost samo unutar grane. Jer konkurencija u grani vrši pritisak na pojedine proizvođače ka povećanju organskog sastava dela društvenog kapitala kojim oni raspolažu. Priroda procesa proizvodnje dozvoljava i omogućava da dolazi do takvog izjednačavanja u organskom sastavu društvenog kapitala unutar grane. Međutim, konkurencija između različitih grana u privredi ne može dovesti do izjednačavanja tog organskog sastava. Priroda procesa proizvodnje u pojedinim granama unapred određuje relativnu slobodu kretanja organskog sastava društvenog kapitala u njima. Na primer, sasvim je jasno da se mora bitno razlikovati organski sastav društvenog kapitala u prehrambenoj, tekstilnoj i metalskoj industriji, kao i u crnoj metalurgiji, ili u proizvodnji električne energije. Razume se da se u svakoj grani odvija proces pretvaranja individualnih vrednosti u tržišnu. U svakoj grani proizvođač koji proizvodi pod gorim uslovima od prosečnih gubi deo viška vrednosti, a proizvođač koji proizvodi pod boljim uslovima od prosečnih dobija taj deo. Ali ovo ravnanje se vrši samo u okviru formiranja tržišne vrednosti proizvoda grane.

S obzirom na različite okvire kretanja organskog sastava društvenog kapitala po granama zakonito se razlikuju tržišne cene između pojedinih grana privrede. Ako je prosečni organski sastav društvenog kapitala u jednoj grani 80 : 20, u drugoj 90 : 10, pod pretpostavkom da je stopa viška vrednosti u obe grane ista, i to recimo 100%, onda je u prvoj tržišna vrednost 80 + 20 + 20 = 120, a u drugoj 90 + 10 + 10 = 110. Ove robe se ne mogu razmenjivati po tržišnim vrednostima, jer će prva grana proizvodnje uvek donositi dohodak po stopi od 20%, a druga po stopi od 10%.

Prelivanje društvenog kapitala iz grane sa nižom u granu sa višom dohodnom stopom u suštini ništa ne rešava, jer ono može dovesti do hiperprodukcije robe koja se proizvodi u prvoj grani i do oskudice proizvoda iz druge grane proizvodnje. U novonastalom stanju deo društvenog kapitala koji se prelio mora se vratiti nazad iz prve grane u drugu. Pri tome se suštinski ništa nije izmenilo, jer razlike u organskom sastavu moraju ostati. U stvarnosti uopšte i ne dolazi do ovakvog besmislenog i besciljnog kretanja društvenog kapitala. A takođe je neodrživa situacija u kojoj trajno postoje različite dohodne stope u različitim privrednim granama.

Iz ovoga se nameće sledeći zaključak: u uslovima koji vladaju u socijalističkoj robnoj proizvodnji, gde zakonito postoje razlike između privrednih grana u organskom sastavu društvenog kapitala, a na toj osnovi

i razlike u masi novostvorene vrednosti u odnosu na ukupno angažovani društveni kapital po pojedinim granama, dakle, razlike i u masi viška vrednosti stvorenog u grani u odnosu na angažovani društveni kapital, — robe se ne mogu razmenjivati po njihovim *tržišnim vrednostima*.

Ranije smo videli da tržišna vrednost dijalektički negira individualne vrednosti roba unutar grane. Ona je, znači, u odnosu na oblik individualnih vrednosti *viši* stepen razvoja robne vrednosti. Tržišna vrednost, dakle, time što je viši oblik razvoja vrednosti, *sadrži u sebi* oblik individualnih vrednosti roba kao dijalektički prevladanih. A sada nailazimo na nove uslove kada tržišna vrednost, da bi se omogućila razmena, zakonito prelazi u novi, viši oblik. To znači da se robna vrednost *dalje razvila* i dijalektički prevazišla oblik tržišne vrednosti, prelazeći u *cenu proizvodnje*. Cena proizvodnje je dijalektička negacija tržišnih vrednosti roba u pojedinim granama, ona se na njima zasniva i sadrži ih u sebi kao prevladane. Na sledećem primeru ćemo videti kako nastaje cena proizvodnje:

Tabela 2

Grane proiz-vodnje	Vrednost sredst. za proiz. (c)	Vrednost radne snage (v)	Dohod. stopa grane	Dohodak grane	Tržišna vrednost grane	Prosečna dohod. stopa za proizv.	Prosečni dohodak	Cena proizv.	Razlika između tržišne vrednosti i cene pr.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I	70	30	30%	30	130	20%	20	120	—10
II	75	25	25%	25	125	20%	20	120	— 5
III	80	20	20%	20	120	20%	20	120	—
IV	85	15	15%	15	115	20%	20	120	+ 5
V	90	10	10%	10	110	20%	20	120	+10
Privreda ukupno:	400	100	—	—	—	20%	100	—	—

Pretpostavili smo da se privreda sastoji iz pet grana koje se među sobom razlikuju po prosečnom organskom sastavu dela društvenog kapitala koji je u njima angažovan. Na toj osnovi nastaju razlike između njihovih dohodnih stopa, kao i između tržišnih vrednosti. Budući da nije moguća, kao trajni oblik, razmena koja će različitim granama donositi dohodak po različtim stopama, zakonito se nameće oblik razmene koji će masu ukupnog viška vrednosti u celoj privredi raspodeljivati srazmerno delovima društvenog kapitala angažovanog u pojedinim granama. Na taj način formira se *prosečna* dohodna stopa kao odnos ukupne mase viška vrednosti prema ukupnom društvenom kapitalu cele privrede. Prosečna dohodna stopa ima sledeću formulu:

$$Ds = \frac{m}{c + v}$$, gde je Ds — prosečna dohodna stopa, c — vrednost sredstava za proizvodnju u celoj privredi, v — ukupna vrednost radne snage u celoj privredi, i m — višak vrednosti stvoren takođe u celoj

privredi. Posredstvom *prosečne dohodne stope* tržišne vrednosti pojedinih grana prelaze u *cenu proizvodnje*. Formula cene proizvodnje je sledeća:

cp = c + v + D, gde je cp — cena proizvodnje, c — vrednost sredstava za proizvodnju, v — vrednost radne snage i D prosečan dohodak. Prosečni dohodak se dobija kada se na zbir vrednosti sredstava za proizvodnju primeni prosečna dohodna stopa.

Cena proizvodnje u socijalističkoj robnoj proizvodnji se po strukturi bitno razlikuje od cene proizvodnje u kapitalizmu. Dok cena proizvodnje u kapitalizmu u sebi sadrži prosečni profit, u socijalističkoj robnoj proizvodnji sadrži prosečni dohodak. Šta sve znači ova razlika izložićemo drugom prilikom. Zasad samo konstatujemo da ona postoji.

Prodajući po ceni proizvodnje, grane u kojima društveni kapital kojim raspolažu ima niži organski sastav od prosečnog gube deo dohotka, jer prisvajaju samo prosečni dohodak. Obrnuto, grane u kojima je organski sastav viši od prosečnog, prisvajajući prosečni dohodak, dobijaju veći dohodak od onog koji se sadrži u tržišnoj vrednosti njihovih roba.

REŠENJE ODNOSA VREDNOSTI I CENE KOJE DAJE TEORIJA DOHODNE CENE

Sasvim je drukčije od ovoga što smo izložili rešenje odnosa vrednosti i cene koje daje takozvana teorija dohodne cene. U stvari, ova se razlika javlja već u pogledima na proces proizvodnje vrednosti u socijalizmu. Zato ćemo prvo razmotriti poglede nosilaca ove teorije na proces proizvodnje vrednosti u socijalizmu, a tek nakon toga ćemo istraživati naučnu fundiranost rešenja odnosa vrednosti i cene koje je ona dala.

U analizi procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu teorija dohodne cene polazi od izmenjenog društvenog karaktera „faktora proizvodnje". Pod „faktorima proizvodnje" podrazumeva se „materijalni faktor", to jest sredstva za proizvodnju i „ljudski faktor" — ukupan živi rad. Promene kod sredstava za proizvodnju koje su u socijalizmu nastale u odnosu na kapitalizam, prema ovoj teoriji, uglavnom se sastoje u sledećem:

„Nestanak privatne svojine i samoupravljanje neposrednih proizvođača dovode do ukidanja otuđenosti sredstava za proizvodnju od proizvođača. No to ne znači ponovno pretvaranje sredstava za proizvodnju u privatnu ili grupnu svojinu proizvođača.

Ekonomski smisao društvene svojine pod upravom neposrednih proizvođača je u tome: prvo, što jedino rad na sredstvima za proizvodnju stvara pravo upravljanja njima; drugo, što jedino rad postaje osnova za prisvajanje rezultata rada.

Ako, prema tome, neposredni proizvođači (ni kao pojedinci ni kao radni kolektiv) nemaju privatnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju,

onda ona gube karakter monopola (pojedinačnog ili grupnog), koji se ne može ekonomski realizovati kroz prisvajanje tuđeg rada.“[3]

Ovakav društveni karakter sredstava za proizvodnju određuje i poziciju „ljudskog faktora“ u procesu proizvodnje. U vezi sa ovim kaže se sledeće:

„U uslovima socijalističkih odnosa proizvodnje, kada je ukinut posrednik između sredstava za proizvodnju i neposrednih proizvođača (kapitalista i država), udruženi proizvođači kao radni kolektiv na direktan i prirodan način spajaju sredstva za proizvodnju sa sopstvenim radom, motivisani pri tome težnjom za zadovoljenjem sopstvenih potreba. Pri takvom motivu u cilju proizvodnje radni kolektiv nema razloga da se prema radnoj snazi neposrednih proizvođača odnosi kao prema robi koja se kupuje i prodaje“[4].

Nova društvena određenost „faktora proizvodnje“ uslovljava i određenu strukturu vrednosti proizvoda u socijalizmu, i to[5]:

$v = pv + nv$, gde je: v — vrednost proizvoda, pv — prenesena vrednost sredstava za proizvodnju i nv — novostvorena vrednost.

„U slučaju prodaje ove robe po njenoj vrednosti (a to zasad moramo pretpostaviti) deo ostvarene protivuvrednosti služi socijalističkom preduzeću za nadoknadu utrošenih sredstava za proizvodnju, tj. predstavlja protivuvrednost materijalnih troškova proizvodnje (mtp), a drugi deo predstavlja ostvareni dohodak (d). Otuda se i realizovana vrednost za prvi moment razdvaja samo na ova dva elementa, tako da ima sledeći oblik:

$v = mtp + d$.

Budući da je u socijalističkom preduzeću radni kolektiv istovremeno proizvođač, upravljač i prvi prisvajač ostvarenog dohotka, ovaj dohodak se ne razdvaja kao u kapitalizmu na najamninu i višak vrednosti, već čini jedinstvenu celinu.“[6]

Ovim smo izložili najbitnije elemente procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu i strukture vrednosti, koja tom prilikom nastaje, do kojih je došla teorija dohodne cene. Ugaone tačke u tom shvatanju su sledeći stavovi: sredstva za proizvodnju nisu više kapital, već su u društvenoj svojini; radna snaga nije roba i nema vrednosti; u novom proizvodu novostvorena vrednost se ne deli na potrebnu vrednost i višak vrednosti, već predstavlja jedinstvenu celinu.

Na prvi pogled čini se da je teorija dohodne cene, polazeći od ekonomske stvarnosti samoupravnog socijalizma, našla ispravno teorijsko rešenje za najsuptilnija pitanja socijalističke robne proizvodnje. Međutim, ima veoma ozbiljnih pitanja na koja ova teorija nije odgovorila, a neka od njih nije uspela ni da uoči.

---

[3] *Osnovi teorije dohotka i socijalističke robne proizvodnje*, „Rad“, Beograd, 1970, str. 80.

[4] Ibid., str. 81.

[5] Videti: *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, „Informator“, Zagreb, 1965, str. 13.

[6] Ibid., str. 14.

Pre svega, teorija dohodne cene propustila je da postavi (a, razume se, i da reši) pitanje: zašto u socijalizmu proizvodi ljudskog rada dobijaju oblik robe, zašto se ljudski rad pretvara u robnu vrednost? Ako se na ovo pitanje ne odgovori, veoma je teško teorijski obrazložiti pojedine fenomene socijalističke robne proizvodnje, a da se ne znaju stvarni razlozi njenog postojanja kao totaliteta. U stvari, ovakva je situacija naučno neodrživa, jer bez poznavanja korena nastajanja socijalističke robne proizvodnje svako njeno dalje istraživanje krije ozbiljne opasnosti da se svede na obično opisivanje svakidašnjih predodžbi običnih ljudi o pojavama u ekonomskom životu socijalizma. A to znači da se ostane veoma daleko od dubljeg naučnog shvatanja stvarne dijalektičke povezanosti i uslovljenosti tih pojava, od naučnog saznanja zakonitosti koje uslovljavaju njihovo nastajanje i regulišu njihovo kretanje.[7]

Dalje, razmatranje teorije dohodne cene o tekućem, živom ljudskom radu smatramo naučno pogrešnim. Naime, ova teorija u svojoj analizi procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu ne vidi kategoriju radne snage, već govori samo o tekućem živom radu. Ne vidi razliku između radne snage, to jest sposobnosti za rad, i samog rada. Međutim, biti sposoban za rad i raditi — nije isto, kao što nije isto, kako kaže Marks, sposobnost za varenje i varenje, jer za varenje je potrebna, pored sposobnosti varenja, još i hrana. Ispuštanje iz vida razlike između potencijalnog rada i tekućeg, živog rada, njihovo stapanje u jednu kategoriju — u tekući rad, naučno je neodrživo. Treba samo podsetiti da se celokupna Marksova teorija radne vrednosti zasniva na teorijskom razdvajanju kategorije radne snage i tekućeg rada. Videći dijalektički odnos ovih dveju kategorija, Marks je uspeo da reši sve one teorijske probleme koji su ostali nerešivi za tako velike mislioce kao što su bili Smit i Rikardo.

Razmotrimo sada koncepciju koju je razvila teorija dohodne cene o „faktorima proizvodnje“, kao jedinstvenoj kategoriji.

Kao što smo rekli, ova teorija pod kategorijom „faktora proizvodnje“ podrazumeva „materijalni faktor“ i „ljudski faktor“. Ali po čemu su ova dva „faktora proizvodnje“ jedinstvena celina? Da bi dve pojave mogle predstavljati jedinstvo, mora da postoji nešto što je u njima

[7] Još u početku našeg istraživanja procesa proizvodnje vrednosti u socijalizmu pošli smo od pretpostavke da je to protivrečan proces dveju proizvodnih snaga ljudskog rada: proizvodne snage individualnog rada i proizvodne snage društvenog rada. Budući da su jedna i druga proizvodna snaga svojstva ljudskog rada, to znači da je ljudski rad koji je njihovo jedinstvo u socijalizmu protivrečan. Na osnovu ovih protivrečnih proizvodnih snaga ljudskog rada nastaju i oblici svojine, individualna svojina radnika nad vlastitom radnom snagom i svojina udruženog radnika. Budući da se obe proizvodne snage sadrže u radnikovom radu, i radnik sam je u tim uslovima protivrečno biće. On u svojstvu samoupravljača objedinjuje dva protivrečna oblika svojine. U radu kao protivrečnom procesu individualni rad prelazi u svoju suprotnost — u društveni rad, koji dobija oblik robne vrednosti. U tome se sastoji proces nastajanja socijalističke robne proizvodnje. Zato smo ovde samo podsetili na problematiku koju smo veoma opširno obradili u prethodnom napisu (*Protivurečno društveno biće samoupravljača i proizvodnja vrednosti u socijalizmu*).

istovetno, što ih povezuje. Međutim, ova dva faktora se po svojoj supstanci bitno razlikuju, jer „materijalni faktor", to jest sredstva za proizvodnju imaju vrednost, dok, po teoriji dohodne cene, „ljudski faktor" nema vrednosti. Po funkciji se takođe razlikuju, jer u procesu proizvodnje sredstva za proizvodnju igraju sasvim pasivnu ulogu, dok „ljudski faktor", odnosno živi rad, stvara novu vrednost. Kategorija „faktori proizvodnje" može predstavljati jedinstvo samo u posebnom smislu, i to: kako sredstva za proizvodnju tako i živi rad imaju upotrebnu vrednost da stvore novi proizvod. Međutim, ovaj element jedinstva u kategoriji „faktora proizvodnje" sa aspekta proizvodnje vrednosti nema nikakvog značaja i za istraživanje socijalističke robne proizvodnje je sasvim irelevantan.

Ove slabosti teorije dohodne cene u istraživanju procesa proizvodnje vrednosti nužno su prenesene i u istraživanje odnosa vrednosti i cene, to jest u koncepciju koju razvija ova teorija o obliku zakona vrednosti u socijalizmu.

U teorijskom rešenju prelaska vrednosti u cenu teorija dohodne cene polazi od svog shvatanja strukture vrednosti u socijalizmu. Tako, na primer, dr M. Korać kaže:

„Nasuprot kapitalizmu, socijalističkog robnog proizvođača, to jest radni kolektiv koji upravlja procesom proširene reprodukcije u preduzeću, proizvedena roba „košta" onoliko koliko je u njenu proizvodnju uloženo rada (prenetog ili novododatog), odnosno cena koštanja i vrednost robe su identične (ukoliko individualni utrošak rada odgovara društveno potrebnom), jer *radna snaga nije roba* te nema vrednosti i otuda se ova ni ne može pojaviti u obliku najamnine koja bi poput *kapitalistova* načina računanja, pored materijalnih troškova, činila sastavni deo neke cene koštanja socijalističkog preduzeća.

Otuda se i rentabilnost socijalističkog preduzeća može jedino i meriti stavljanjem u međusobni odnos ukupno ostvarenog dohotka (d) sa sredstvima za proizvodnju kojima preduzeće raspolaže (sp) i ukupnim fondom rada koji je uložen u proizvodnju, koji se opredmećuje u proizvodima kao novostvorena vrednost (nv)... Ukoliko ovaj odnos izrazimo u procentima, dobićemo stopu koju možemo nazvati stopom dohotka d', i ona će imati ovakav oblik:

$$d' = \frac{D}{sp + nv}.$$

Dakle, nasuprot profitnoj stopi koja je određena drugim veličinama i koja izražava stepen oplodnje predujmljenog kapitala, ova stopa dohotka izražava rentabilnost socijalističkog preduzeća, jer pokazuje u kom slučaju dati faktori proizvodnje obezbeđuju veći ili manji dohodak."[8]

Ovde, u stvari, dr M. Korać izlaže, doduše nedovoljno precizno, svoje shvatanje pretvaranja individualnih vrednosti roba u tržišnu. Od-

[8] Videti: *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, cit. izd., str. 16.

mah zatim mora napustiti pretpostavku da se robe prodaju po njihovim vrednostima (valjda tržišnim, a ne individualnim vrednostima), jer postojanje razlika u organskom sastavu između pojedinih grana dovodi do daljih transformacija. Teorijsko poimanje tih novih transformacija izloženo je na sledeći način:

„Pokušajmo da ovo ilustrujemo primerom u kome ćemo radi uprošćenja pretpostaviti da se sva proizvodna aktivnost u jednoj zemlji odvija u okviru tri grane proizvodnje (prehrambene, tekstilne i mašinogradnje) u kojima su angažovane različite količine faktora proizvodnje i u kojima je različit organski sastav s tim da novostvorena vrednost po radniku u svakoj grani iznosi milion dinara za godinu dana.

Tabela 3

Grana proizvodnje	Sredstva za proizvodnju (sp) — u mlrd. dinara	Broj radnika — u hiljadama	Organski sastav	Novostvorena vrednost (NV=D) — u mlrd.	Stopa dohotka grane (d') kol. 5 : (kol. 2 + kol. 5)	Opšta (prosečna) stopa dohotka (D') ε kol. 5: (ε kol 2 + kolona 5)	Raspodela dohotka po prosečnoj stopi dohotka — u mlrd. (kol. 2 + kol. 5) kol. 7	Razlika između novostvorene vrednosti i ostvarenog dohotka po prosečnoj stopi — u mlrd. d.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Prehrambena	200	200	1:1	200	50%	30%	120	—80
Tekstilna	700	400	1,75:1	400	36,36%	30%	330	—70
Mašinogradnja	1200	300	4:1	300	20%	30%	450	+150
Zbir (ε)	210	900	Ø 2,33:1	900	Ø 30%		900	

Tabela pokazuje upravo ono što smo već konstatovali. Međutim, u njoj je izračunata i opšta ili prosečna stopa dohotka za privredu kao celinu. A na nju utiču već pomenuti faktori preko svojih prosečnih veličina.“[9]

Konačni rezultat do kojeg je M. Korać došao je sledeći:

„Dakle, za razliku od vrednosti robe koja u socijalističkoj robnoj proizvodnji obuhvata: V = mtp + nv (i gde je nv = d), dohodna cena ima sledeću strukturu:

dc = mtp + pd“.[10]

[9] Ibid., str. 18.
[10] Ibid., str. 19.

Ovde je, dakle, dr Korać, već pre više od jedne decenije, razvio svoju koncepciju kategorije dohodne stope, dohotka, prosečne dohodne stope, prosečnog dohotka i dohodne cene.

U našem istraživanju usvojili smo termine dohodna stopa, prosečna dohodna stopa, dohodak i prosečni dohodak, ali smo im dali sasvim drukčiju sadržinu, i oni kod nas imaju drukčiji društveni značaj. *Dohodnu cenu* nismo prihvatili ni kao naziv, jer smatramo da stvarnim odnosima više odgovara naziv *cena proizvodnje.*

Dr Korać u razvijanju svoje koncepcije prosečne dohodne stope i prosečnog dohotka polazi od pretpostavke da ove kategorije, svojim delovanjem, omogućavaju reprodukciju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, negiraju svaki oblik eksploatacije i obezbeđuju raspodelu prema rezultatima rada. Mi ćemo u daljem tekstu izložiti komparativnu analizu prosečne dohodne stope u našoj koncepciji i u koncepciji dr Koraća da bi čitalac mogao videti koja od tih dveju koncepcija stvarno omogućava ostvarenje pomenutih pretpostavki. Međutim, pre nego što pređemo na to, postavićemo jedno pitanje metodološkog karaktera.

Naime, teorija dohodne cene stoji na stanovištu da novostvorena vrednost iz procesa proizvodnje izlazi kao jedinstvena celina. Međutim, pod dejstvom prosečne dohodne stope, kako je ova teorija shvata, novostvorena vrednost više nije (osim kod grane sa prosečnim organskim sastavom) jedinstvena celina, kako je izašla iz procesa proizvodnje. Kod grana sa nižim sastavom ona se razdvaja na dva dela: na deo koji pripada grani i na onaj koji se preliva u drugu granu A kod grana sa višim organskim sastavom od prosečnog, pored novostvorene vrednosti u toj grani, preliva se nova vrednost iz neke druge grane. Pitanje je sledeće: kako se na tržištu može razdvojiti novostvorena vrednost koja je u procesu proizvodnje jedinstvena celina? Kako se u prometnom procesu može odigrati nešto što u proizvodnom procesu nema svoju osnovu? Na ova pitanja se ne mogu dati zadovoljavajući odgovori i da se pri tome ostane dosledno na Marksovim shvatanjima robne vrednosti.

NEKI ASPEKTI DELOVANJA DOHODNE CENE I CENE PROIZVODNJE

Prvo ćemo razmotriti dejstvo jednog i drugog oblika zakona vrednosti u socijalizmu (to jest dohodne cene i cene proizvodnje) na ostvarenje ravnoteže u privredi.[11]

[11] Ovde treba naglasiti da idealna ravnoteža u privredi nije moguća, kao što nije moguće totalno poklapanje cena pojedinih roba sa takozvanim „normalnim cenama", ovde sa dohodnom cenom ili cenom proizvodnje. Međutim, prisustvo do izvesnog stepena stalne neravnoteže ne treba da zbunjuje. Ukupno kretanje privrede regulisano je dejstvom „normalne cene". Tim dejstvom moguće je objasniti sve druge tendencije, a ne obrnuto, tendencijama neravnoteže objašnjavati osnovnu zakonitost u robnoj proizvodnji. Ovo se odnosi na sve istorijske oblike robne proizvodnje, dakle i na socijalističku robnu proizvodnju.

Pogledajmo, prvo, još jednom našu tabelu 2, u kojoj je prikazan ceo proces prelaska tržišnih vrednosti roba u njihovu cenu proizvodnje. U razmeni po cenama proizvodnje svakoj je grani obezbeđena reprodukcija vrednosti sredstava za proizvodnju i vrednosti radne snage u njoj. Dalje, obezbeđen je kvantum dohotka, srazmerno angažovanom društvenom kapitalu u grani, a to je osnova za proširenu reprodukciju. Dakle, sve grane imaju podjednake uslove proširenja proizvodnje. Na taj način razmena po ceni proizvodnje obezbeđuje trajnu ravnotežu u razvoju privrede, jer na jednake delove društvenog kapitala po granama raspoređuje jednake mase vrednosti.

Da vidimo sada šta je sa dohodnom cenom. Uzećemo primer iz naše tabele 2 i primenićemo na njemu sve bitne elemente iz tabele dr Koraća koju smo ranije naveli.

Tabela 4

Grane proizvodnje	Vrednost sredst. za proizvod.	Novo-stvorena vrednost	Ukupna vrednost u grani	Dohodn. stopa u grani	Proseč. dohod. stopa	Proseč. dohodak	Dohodna cena
1	2	3	4	5	6	7	8
I	70	60	130	46,16	33,33%	43,33	113,33
II	75	50	125	40	33,33%	41,66	116,66
III	80	40	120	33,33	33,33%	40,00	120,00
IV	85	30	115	26,10	33,33%	38,33	123,33
V	90	20	110	18,18	33,33%	36,66	126,66
Ukupno:	400	200	600	33,33			599,98 (600)

Uzeli smo da u privredi postoji ukupno pet grana; da ukupna vrednost proizvedena u svih pet grana iznosi 600 jedinica; da sredstva za proizvodnju iznose ukupno 400, a novostvorena vrednost 200 jedinica; prosečna dohodna stopa po koncepciji dr Koraća iznosi 33,33%, posredstvom prosečne dohodne stope izvršili smo raspodelu novostvorene vrednosti u obliku prosečnog dohotka (i to kako ovu kategoriju definiše dr Korać); sabiranjem vrednosti sredstava za proizvodnju i prosečnog dohotka dobili smo raspodelu ukupne vrednosti cele privrede na pojedine grane, i to posredstvom dohodne cene.

Međutim, iz tabele se jasno vidi da dohodna cena po pojedinim granama ima različitu veličinu. Dok u I grani ona iznosi 113,33, u V — 126,66. Dakle, u uslovima u kojima bi dohodna cena dejstvovala kao objektivna ekonomska zakonitost, to jest kao oblik zakona vrednosti u socijalizmu, nikad ne bi bilo moguće da se uravnoteži razvoj privrede. Međutim, osnovno svojstvo delovanja zakona vrednosti jeste proporcionalni raspored društvenog rada na pojedine grane privrede. Bez ovog svojstva zakon vrednosti ne može postojati. Ukoliko dohodna cena vrši funkciju ravnomernog rasporeda društvenog rada po pojedinim granama privrede, utoliko i ima smisla transformacija vrednosti robe u dohodnu

cenu. Ukoliko to nije slučaj, a to smo dokazali, ova transformacija bila bi sasvim nemoguća. *Dakle, dohodna cena ne može biti oblik zakona vrednosti u socijalizmu.* Naprotiv, kada bi dejstvovala, ona bi značila onemogućavanje zakona vrednosti, predstavljala bi stalni izvor neravnoteže.

Drugo pitanje se odnosi na merenje rentabilnosti osnovne organizacije udruženog rada. U vezi s tim, vratimo se opet na našu tabelu 2. Ona pokazuje da cena proizvodnje u sebi sadrži prenesenu vrednost sredstava za proizvodnju, ekvivalent vrednosti radne snage i, pored toga, prosečni dohodak, čija je veličina srazmerna zbiru dva prva sastavna dela. Osnovnoj organizaciji udruženog rada nikad nije teško da na ovaj način meri rentabilnost. A kako stoji stvar kod dohodne cene?

Iz tabele 4 može se zaključiti da, kada se ukupna vrednost raspoređuje po pojedinim granama posredstvom dohodne cene, na tržištu pojedine grane dobijaju ekvivalent za „materijalni faktor proizvodnje", to jest za prenesenu vrednost sredstava za proizvodnju i, pored toga, prosečni dohodak (kako ga shvata dr Korać). Međutim, pored ovog prosečnog dohotka, ne dobija se ekvivalent za „ljudski faktor proizvodnje". Po koncepciji ovog autora, taj ekvivalent je sadržan unutar prosečnog dohotka. Prosečna dohodna stopa (po shvatanju dr Koraća), posredstvom koje se formira dohodna cena, ne može služiti za merenje rentabilnosti osnovne organizacije udruženog rada, upravo zbog toga što je ista stopa za sve grane, „faktori proizvodnje" pokazuju različitu rentabilnost. Iz tabele 4 vidi se da, na primer, u I grani privrede vrednost „faktora proizvodnje" iznosi 130 jedinica, a dohodna cena 113,33, dakle, na jedinicu „faktora proizvodnje" dohodna cena donosi 0,87 jedinica vrednosti (dinara ili miliona ili milijardi). U V grani stvari stoje drukčije. U njoj ukupna vrednost „faktora proizvodnje" iznosi 110, a dohodna cena 126,66, a to znači da u ovoj grani jedinica „faktora proizvodnje" posredstvom dohodne cene donosi 1,16 jedinica vrednosti. Dakle, osnovna organizacija udruženog rada, zavisno od toga u kojoj je grani, biće manje ili više rentabilnija. Ali postavlja se pitanje: koja je ta snaga koja će trajnije zadržati određenu masu „faktora proizvodnje" u granama gde oni donose manje vrednosti (po jedinici) u odnosu na grane sa višim organskim sastavom?

Treće pitanje je, takođe, principijelne prirode. Naime, u privredi ne postoji samo oblast proizvodnje Pored nje je i trgovina i ceo sistem kreditnih odnosa. Treba videti na koji su način ove oblasti povezane sa delovanjem zakona vrednosti.

Što se tiče teorije dohodne cene, razmotrićemo kakve mogućnosti ona daje za teorijsko poimanje delovanja zakona vrednosti u trgovini, a izostavićemo sferu kreditnih odnosa.

Ovom pitanju je posebnu pažnju posvetio dr Korać.[12] Njegov pristup je sledeći:

---

[12] Videti: Dr M. Korać, *Trgovina u socijalističkoj robnoj privredi i dohodak trgovinskih organizacija*, u zborniku *Osnovi teorije dohotka i socijalističke robne proizvodnje*, „Rad", Beograd, 1970, str. 178—179.

„Trgovinskim organizacijama u uslovima socijalističke robne proizvodnje upravljaju sami radni ljudi, odnosno oni koji u njima rade, to jest oni koji se, udruženi u radni kolektiv, bave trgovinom kao svojom profesionalnom delatnošću. Zahvaljujući tome što s njima rade, radni kolektivi trgovinskih organizacija upravljaju i samostalno raspolažu materijalnim sredstvima koja su neophodna za obavljanje njihove delatnosti, jer su i ta sredstva u društvenoj svojini. Naime, po istom osnovu po kojem radni kolektivi u oblasti proizvodnje upravljaju, to jest samostalno raspolažu sredstvima za proizvodnju, i radni kolektivi u oblasti trgovine upravljaju i samostalno raspolažu sredstvima koja predstavljaju materijalnu pretpostavku njihove egzistencije, odnosno njihovog postojanja i aktivnosti u oblasti trgovine.

Stoga su i radni kolektivi u oblasti trgovine (slično kao i u oblasti proizvodnje) objektivno prinuđeni i subjektivno zainteresovani da na bazi racionalnog korišćenja materijalnih činilaca svoje delatnosti i racionalnog trošenja svoga rada, to jest racionalnog poslovanja u oblasti robnog prometa, ostvare što veći dohodak. Otuda je dohodna stopa i u ovoj oblasti (i to iz istih razloga kao u oblasti proizvodnje) jedino objektivno merilo njihovog poslovnog uspeha kao radnih kolektiva, to jest merilo rentabilnosti socijalističkih trgovinskih organizacija."

Ovaj pristup otvara brojna pitanja; međutim, mi ćemo se zadržati samo na najbitnijim. Pre svega, iz citiranog teksta stiče se utisak da se rad radnih kolektiva u proizvodnji i radnih kolektiva u trgovini gotovo ne razlikuje, jer i jedni i drugi prisvajaju dohodak i za to su zainteresovani. U istom tekstu, samo malo dalje, dr Korać tvrdi da radni kolektivi prisvajaju dohodak po dohodnoj stopi. Međutim, moramo istaći da je njegova (dr Koraćeva) koncepcija dohodne stope neodrživa u trgovini. Jer njena je formula, kao što smo videli: $\frac{D}{sp+nv}$. Dok postojanje D — ukupne mase novostvorene vrednosti nije sporno jer trgovina prisvaja deo novostvorene vrednosti u proizvodnji, sasvim je sporan imenitelj ove formule. Uopšte nije jasno odakle je *nv* — to jest novostvorena vrednost u trgovini. A bez nv nije moguće formirati dohodnu stopu. Ovde je protivrečnost u sledećem: ili je dohodna stopa moguća u trgovini, ali u tim uslovima napušta se Marksovo shvatanje vrednosti, jer se pretpostavlja da se i u trgovini stvara vrednost, ili se u trgovini ne stvara nova vrednost pa je zato i dohodna stopa (kako je shvata dr Korać) nemoguća.

Dosadašnje razmatranje dovelo nas je do dve koncepcije dohotka: jedna shvata dohodak kao transformisanu novostvorenu vrednost, koja nije podeljena na upotrebnu vrednost i višak vrednosti. Teorijsku osnovu

ovakvog shvatanja kategorije dohotka pokušala je da dâ teorija dohodne cene. Mi smo kritikovali teoriju dohodne cene u njenim najbitnijim pretpostavkama i naučnim rešenjima. Na taj smo način razvili drukčiju koncepciju kategorije dohotka koja se bitno razlikuje od prve. Sada treba videti kakve su praktične konsekvence neposredno vezane i za jednu i za drugu koncepciju dohotka, u kakvim neposrednim vezama sa kategorijom dohotka se nalaze bitni činioci naše ekonomske stvarnosti, kao što su: privredna ravnoteža, inflacija, raspodela prema radu, sprovođenje ustavnih amandmana i drugo. Ovom problematikom ćemo se pozabaviti u našem sledećem napisu.

Savetovanje o radu časopisa za teorijska i društvena pitanja*

Najdan Pašić

Naša publicistika i idejno delovanje Saveza komunista

Za naš politički i idejni život u ovom trenutku karakteristično je odlučno nastojanje da se postigne viši stepen organizovanosti političkog i idejnog života u Savezu komunista i u društvu. Ovo intenziviranje idejnog i političkog života neposredno je povezano sa takvim zbivanjima i akcijama kao što je Pismo predsednika Tita i Izvršnog biroa, rad na realizaciji ustavnih promena i pripreme za Deseti kongres. Razume se, u osnovi celokupne ove aktivnosti leže u stvari bitne potrebe sadašnje faze razvoja našega društva. Pripreme za Deseti kongres protiču u znaku borbe da se celokupni život društva zasnuje na samoupravljanju. Međutim, bila bi velika iluzija misliti i očekivati da se taj cilj može ostvariti samo izgrađivanjem celovitog normativno-institucionalnog mehanizma samoupravne organizacije proizvodnje i raspodele. Novi odnosi koji se izgrađuju moraju imati svoj organizovani oslonac i uporište u idejnom i političkom životu našega društva. Samoupravno društvo karakteriše svesno usmeravanje društvenog kretanja, ali na bazi slobodnog opredeljivanja ljudi u udruženom radu, na bazi njihovog sopstvenog sagledavanja neposrednih i dugoročnih interesa njihove sredine i celokupnog društva. I baš zbog toga sadržaj hiljada odluka koje se odnose na svakodnevni život društva, ali i pravce njegovog budućeg razvoja zavisi od toga koliko su socijalistički opredeljene snage u našem društvu sposobne da u svakodnevnom procesu političkog odlučivanja povezuju onaj neposredni interes radnog čoveka koji je samoupravljanje oslobodilo i omogućilo mu da se izrazi sa onim što predstavlja dugoročni interes radničke klase i razvoja socijalizma u našem društvu.

Međutim, idejni život društva i formiranje društvene svesti nalaze se pod pritiskom vrlo oprečnih uticaja koji imaju uporište u materijal-

---

* Komisija Predsedništva SKJ za ideološka pitanja i teorijski rad organizovala je 6. marta 1973. godine savetovanje o našoj marksističkoj publicistici sa predstavnicima 19 časopisa za teorijska i društveno-politička pitanja.

U ovom broju donosimo neautorizovane izvode iz izlaganja pojedinih učesnika ovog skupa jer za to nije bilo vremenskih mogućnosti, odnosno to bi odgodilo objavljivanje ove veoma aktuelne rasprave o položaju i ulozi naše marksističke publicistike. Stoga se redakcija najlepše izvinjava autorima što je bila prinuđena da sama odredi naslove, izvrši izbor i redakturu tekstova.

nim uslovima života društva u današnjoj fazi njegovog razvoja. Upravo zato je za izgradnju strategije idejnog delovanja Saveza komunista, za jasno sagledavanje naših potreba na tom području bitno da stalno imamo u vidu odnose snaga u našem društvu danas, da imamo u vidu realne protivrečnosti i slabosti u položaju radničke klase kao vodeće društvene snage. Samoupravno organizovani udruženi rad kao dominantan sistem odnosa u našem društvu još uvek je više cilj nego do sada ostvareni rezultat razvoja. Samoupravljanje je još uvek nedovoljno integrisano u tehnološkom i društveno-ekonomskom smislu. Veza između delova udruženog rada ne ostvaruje se direktno, nego preko tržišta i preko dosta složenog mehanizma ekonomskog i političkog posredovanja. Zbog toga možemo govoriti o tome da su određene protivrečnosti ugrađene u sam položaj radničke klase danas i da se interesi ljudi u udruženom radu na društvenim sredstvima za proizvodnju ne izražavaju uvek direktno, da se njihov društveni rad ne potvrđuje uvek direktno kao društveni rad i da zbog toga postoji i protivrečnost između njihovih neposrednih interesa vezanih za položaj njihovog preduzeća, njihove proizvodne grane, njihove oblasti rada i opštih dugoročnih zajedničkih interesa cele radničke klase, celog našeg društva. Prema tome, da bi obezbedila svoje dugoročne interese, radnička klasa mora biti adekvatno idejno i politički organizovana. Inače se stvara širok prostor za razne oblike tehnokratskog i birokratskog posredovanja i tutorstva nad radničkom klasom. To i uslovljava idejnu klimu koja pogoduje i ispoljavanju antisamoupravnih idejnih stremljenja i opredeljenja. Danas smo postali vrlo svesni širokog prodora i brojnih manifestacija liberalističkog idejnog opredeljenja. Liberalizam ima stotine definicija i stotine raznih vidova ispoljavanja, ali ja mislim da se, kad je reč o našim uslovima, liberalizam može definisati kao opšta idejna platforma svih onih snaga koje nastoje da iskoriste slabosti u položaju radničke klase i da nametnu svoju idejnu i političku dominaciju. To je evidentno ako analiziramo sam sadržaj liberalizma kao opšteg idejnog opredeljenja.

Nasuprot ranije vladajućem birokratskom monolitizmu, liberalizam znači apsolutiziranje parcijalnih interesa u svim njihovim vidovima — proglašavanje njihove suverenosti i njihove apriorne ravnopravnosti. Razume se da se pri sadašnjem odnosu snaga u našem društvu, pri još nedovoljno učvršćenoj poziciji udruženog rada ovakva shvatanja idu na ruku onim društvenim snagama koje se suprotstavljaju samoupravljanju i koje svoju poziciju grade na određenim oblicima otuđivanja društvenih sredstava i društvene moći od radnika, na grupnosvojinskom i državnosvojinskom monopolu.

Umesto svesnog usmeravanja društvenog kretanja, liberalizam u raznim svojim formama i teorijskim odorama propoveda slobodnu konfrontaciju interesa i mišljenja na bazi postojećih odnosa snaga, a to znači i na bazi raznih oblika monopola otuđene društvene moći. Namesto jasnog klasnog opredeljenja, liberalizam zastupa i nudi klasni relativizam i neutralizam.

Tipičan izraz liberalističke ideologije i opredeljenja jeste idealizacija spontanosti i stihije. Pod demokratskom obrazinom vodi se borba

protiv onih oblika institucionalizacije i organizovanja radničke klase u raznim sferama društvenog života bez kojih se na današnjem stepenu razvoja ne može obezbediti presudan uticaj ove klase na osnovne tokove društvenog kretanja. Prema tome, bitna komponenta liberalizma jeste idejna koegzistencija i idejni neutralizam.

Mislim da je izgrađivanje strategije političkog i idejnog delovanja Saveza komunista, naročito njegovog idejnog delovanja, trpelo negativan uticaj svih ovih liberalističkih ideja. Postojalo je očito potcenjivanje potrebe organizovanosti socijalistički opredeljenih društvenih snaga na području idejnog života.

Razume se da savlađivanje liberalizma pretpostavlja i traži borbu na dva fronta. Prvo, borbu protiv dogmatskih pokušaja da se negira sve ono pozitivno što je postignuto na liniji oslobađanja radničke klase od državno-najamnih odnosa, od birokratskog tutorstva itd., borbu protiv pokušaja da se restaurira određeni oblik birokratske i tehnokratske dominacije nad udruženim radom u novim uslovima i u novim formama. Drugo, to pretpostavlja i borbu protiv malograđanskog ultralevičarstva koje negira organizovanost kao bitan i osnovni zakon života radničke klase i time vodi, i pored demokratskih fraza, uspostavljanju vlasti nad klasom.

Glavna tema našeg razgovora danas jeste mesto časopisne publicistike u idejnim konfrontacijama, u idejnom životu našeg društva. Jasno je da su časopisi izuzetno značajan vid idejne komunikacije i teorijskog stvaralaštva. Oni mogu biti nezamenljiv instrument mobilizacije intelektualnih kapaciteta jednoga društva. Po svojoj prirodi, oni su u svakom društvu, a pogotovu u društvu kao što je naše, i žarište borbe mišljenja i sučeljavanja različitih idejnih strujanja.

U istoriji našeg, a i u istoriji međunarodnog radničkog pokreta časopisi su vrlo često bili glavni centri organizovanog rada na kritičkom ispitivanju i osmišljavanju prakse i razvoju društvene teorije. Postavlja se pitanje koliko je naša publicistika u ovom trenutku i uopšte u stanju da uspešno vrši sve ove vrlo značajne funkcije u idejnom životu društva. Razume se da društvena uloga i uticaj publicistike zavise od toga koliko je njen karakter i njeno dejstvo u skladu sa aktuelnim životnim potrebama društva. Ako tu ne postoji povezanost i sklad, onda su časopisi neizbežno osuđeni na životarenje na marginama osnovnih tokova društvenog kretanja ili na jalovo opozicionarstvo koje zbog svog negatorskog odnosa prema onome što predstavlja realnu snagu društvenog progresa ne može da mobiliše kreativne snage u društvu.

Bilo bi deplasirano na jednom ovakvom sastanku, u jednom ovako improvizovanom uvodonom izlaganju davati neku ocenu naše publicistike i onoga što smo na tom području postigli i ranije, a i poslednjih godina. Ali meni dve stvari izgledaju nesumnjive. Prvo, da je naša publicistika u velikoj meri oslobođena birokratske skučenosti i konformizma, od čega je patila u ranijem periodu, i drugo, da je širok i razgranat spektar časopisa sa izgrađenom fizionomijom i sa bogatom i raznovrsnom sadržinom.

Međutim, ako hoćemo da budemo i realni i kritični, moramo konstatovati da godine koje su neposredno za nama nisu bile godine naročito velikog uspona i afirmacije naše publicistike. Klima liberalističko-pragmatističke ravnodušnosti prema teoriji pogodila je direktno i indirektno i našu časopisnu publicistiku. U ovom današnjem razgovoru sigurno će se čuti dosta o tome da je društvena zajednica, da su društvene organizacije imale često maćehinski odnos prema časopisima i njihovim potrebama, da te potrebe nisu bile shvaćene i sagledane, da su mnoge vrlo korisne i značajne inicijative ostajale bez podrške i tome slično.

No može se postaviti pitanje: da li je materijalna pomoć i podrška ono osnovno što opredeljuje položaj časopisa, što određuje mogućnosti za njihov razvoj? Može se postaviti pitanje: da li to ipak nije sloboda publicističkog idejnog izraza, sloboda borbe mišljenja kao presudan faktor za razvoj publicistike? I u tom pogledu postoje vrlo protivrečne ocene koliko je kod nas bilo slobode kada je reč o razvoju publicistike, o slobodnom izražavanju različitih mišljenja, o borbi mišljenja koja je neophodan stimulus za razvoj teorijske misli. Moglo bi se reći da je te slobode bilo i suviše i premalo. Ako se sloboda meri stepenom dezangažovanosti, pa i dezainteresovanosti organizovanih socijalističkih snaga i samog SK za publicistiku i za rad i život naših časopisa, za njihove probleme, onda je te slobode bilo i suviše. A, s druge strane, ako počnemo da pravimo statistiku slučajeva gde se pokazala neophodna administrativna intervencija i zabrana pojedinih brojeva nekih časopisa, onda bi se mogao steći suprotan utisak kao da je te slobode bilo premalo. U stvari, šta se događalo? Prošli smo i prolazimo kroz period publicističkog, da tako kažem, laissez faire, „politike nemešanja" u život i rad časopisa od strane organizovanih socijalističkih snaga društva. I ta „politika nemešanja" imala je, razume se, i svoju drugu negativnu stranu. Ona je rađala potrebu da se baš zbog nedostatka organizovane idejne borbe i idejnog uticaja itd. pristupa i suviše često administrativnim sredstvima. Prema tome, „politika nemešanja" je urodila, s jedne strane, eklekticizmom, pojavama da su časopisi bili zasuti prilozima, raspravama, studijama, krajnje heterogene idejne sadržine i usmerenosti, što je bilo bar delimično izraz liberalističkog neutralizma. I, s druge strane, javila se negativistička kritika, javili su se časopisi sa idejnom orijentacijom koja se direktno i nepomirljivo suprotstavlja osnovnim idejnim i političkim opredeljenjima Saveza komunista.

Okviri slobode borbe mišljenja (što je sigurno životna potreba publicistike) opredeljeni su — to ne smemo nikada da zaboravimo — time, i možda pre svega time, koliko su snage Saveza komunista organizovane za idejnu borbu, za smišljeno i plansko delovanje na tom području.

Za progresivnu funkciju marksističke publicistike bitno je nekoliko stvari. Prvo, sigurna kritička samostalnost, ali kritička samostalnost koja počiva na jasnoj osnovnoj idejnoj opredeljenosti. Ako te osnovne idejne opredeljenosti nema, onda časopisna publicistika neminovno mora oscilirati između apologetike, koja povlađuje birokratskom voluntarizmu

i aplaudira svakom potezu oficijelne politike, i kritizerstva, koje u stvari dezorijentiše socijalističke snage i seje sumnju i nevericu u mogućnost da se ostvare proklamovani društveni ciljevi. Prema tome, ono što je neophodno to je kritika, ali kritika ukorenjena u revolucionarnoj praksi, a ne u revolucionarnoj frazi.

Drugo, radijus uticaja publicistike opredeljuje njena angažovanost na krupnim problemima društvenog razvoja, na onim pitanjima koja imaju odlučujući značaj za perspektivu daljeg razvoja društva.

Ako čitamo naše časopise, moramo priznati da je u tom pogledu bilo dosta postignuto u prošlim godinama u smislu pokretanja osnovnih, velikih, centralnih tema i dilema razvoja našeg društva. I to je činjeno, u nekim časopisima naročito, organizovano i dosta sistematično, i ne samo kroz pojedinačne napise nego i kroz organizovane diskusije, tematske brojeve i na druge slične pogodne načine. Međutim, u sadržajnom pogledu očigledno je da te akcije nisu bile uvek dovoljno jasno usmerene, nije uvek bio obezbeđen osnovni idejni kurs i ispoljena težnja da se dođe do naučno vrednih marksistički fundiranih zaključaka i rezultata.

Isto tako, bitan uslov za uspešno delovanje časopisa jeste i njihova otvorenost, njihova spremnost da prihvataju sve novo, i u smislu našeg sopstvenog misaonog stvaranja i u smislu akceptiranja najprogresivnijih idejnih uticaja iz spoljnog sveta. Naše intelektualne komunikacije sa spoljnim svetom, sa progresivnim društvenim strujanjima van naše zemlje nisu bile dovoljno intenzivne i široke. To, razume se, ne važi podjednako za sve časopise i za celokupnu našu publicistiku, ali je sigurno da su se i u tom pogledu ispoljavale očigledne slabosti koje tek treba da budu prevaziđene.

U svakom slučaju, nadam se da će svi ovi problemi, i mnogi drugi koje ja nisam uspeo ni da dotaknem, biti svestranije osvetljeni u našem današnjem razgovoru. Jedna konstatacija se nameće, ipak, sama od sebe: negovanje marksističke publicistike nesumnjivo je jedno od osnovnih područja idejnog delovanja Saveza komunista. Zato i očekujem da će naš današnji razgovor biti svestrano koristan i podsticajan.

Milan Mali

Zanemarena je kadrovska strana teorijske publicistike

Mislim da ćemo morati mnogo da se angažujemo da bismo pronašli načine da časopise afirmišemo kao efikasnije činioce idejno-političkog procesa, a ne samo kao oblik njihovog boljeg ili lošijeg odražavanja. Časopisi, uglavnom, bolje ili lošije odslikavaju postojeće stanje. Stoga ćemo morati stalno da vodimo borbu protiv pragmatizma i konformizma u prilazu pojedinim pojavama, a za jaču marksističku idejno-političku opredeljenost.

Sadašnja idejno-politička ofanziva ide na ruku novoj reaktivizaciji časopisa. Naročito u svetlosti borbe protiv anarholiberalizma. Mislim da u tom pogledu mnogo dugujemo i da nismo dali ni približno dovoljan doprinos teorijskoj i publicističkoj kritici aktuelnih društvenih tokova i da bi do Desetog kongresa tu moralo da se oseti jače nastojanje i orijentacija. U tom pogledu morao bi doći do izražaja i veći uticaj idejno-političkih faktora, organizovanih snaga, a posebno Saveza komunista. U prvom redu mislim na naše ideološke komisije. Stoga i ovo savetovanje shvatam kao vrlo dobru instrukciju, koju sada daje Komisija Predsedništva SKJ za ideološka pitanja i teorijski rad. Ali smatram da bi Savez komunista u celini trebalo odreñenije da priñe ovim pitanjima, da češće o njima raspravlja, da pomogne redakcijama. Jer, nije stvar uvek u nekom svesnom otporu. Ima tu i lutanja, nesnalaženja, pošto je u redakcijama dosta i mladih ljudi.

Mislim da bi trebalo više da vodimo sadržinske idejno-političke rasprave koje bi znatno pomogle u sagledavanju izvesnih pojava i odreñivanju pravilne orijentacije. U tom pogledu smatram da i kadrovsko pitanje treba, takoñe, da uñe u spisak najaktuelnijih zadataka, da za te poslove moramo odvojiti najbolje kadrove koje imamo, jer je u toj našoj celokupnoj idejnoj borbi funkcija časopisa vrlo značajna.

Mislim da se mi uzgred bavimo tim pitanjima i da to nije dobro. Ili za rad u časopisima angažujemo ljude koji su potpuno odvojeni od idejno-političkog procesa, ili, opet, one koji su u političkoj operativi. Takvi kadrovi često traže neko srednje rešenje izmeñu operativne političke angažovanosti i svojih obaveza kojih su se primili na ovom području. Mislim da to neće moći dugo da ide tako.

Na kraju, smatram da bi trebalo da postoji veća koordiniranost i komplementarnost u pogledu fizionomije časopisa. Verovatno da zahtev, o kome je drug Pašić govorio, o čvršćoj vezi sa progresivnim misaonim tokovima, uključujući tu i progresivne tokove u svetu, nije moguće da svi časopisi realizuju. Ali ako bismo se, u okviru naše zajednice i po užim oblastima, bolje organizovali, mi bismo mogli ići i na izvesnu specijalizaciju pojedinih časopisa. Morali bismo stvarati takve programske orijentacije koje bi u svojoj ukupnosti dale nekakvu komplementarnost, s obzirom na panoramu društvenih zbivanja i potreba društvene prakse.

Ivan Salečić

Neophodna je veća društvena podrška časopisima

Prvo što mi je palo na pamet slušajući ova izlaganja jeste sljedeće: kakve su društvene potrebe, takvo je i časopisno zadovoljavanje tih potreba. Drugo, kakva je društvena podrška razvoju časopisne djelatnosti, kritičke, konstruktivne, inspirativne, preobražavalačke djelatnosti itd., takva je i ta djelatnost. Time hoću reći da je, po mom sudu, krajnja deficitarnost društvene zainteresiranosti za teorijsku, a to bi mogao biti

ovdje danas sinonim za idejnu borbu, urodila zapravo krajnjom deficitarnošću u zalaganju časopisa za takvu borbu.

Časopisi „Naše teme" i „Kulturni radnik" iz Zagreba pokušali su nedavno, u kontekstu ovoga općeg oživljavanja teorijskog rada, organizirati raspravu o teorijskom radu i tom prilikom smo bili uzvanicima ponudili neke natuknice, neku vrstu orijentira, koje bi mogle biti putokaz u toj raspravi i možda ona neophodna osa oko koje bi se ta rasprava trebalo, po našem mišljenju, koncentrirati. Ne želim tu reproducirati sve to, uglavnom su sve te natuknice smjerale da se preispitaju sve one teorije o radničkoj klasi, u najširem smislu te riječi, i o njezinim raznim načinima, aspektima življenja, bilo to u materijalnom, kulturnom, idejnom i svakom drugom smislu. Dakle, da se preispitaju teorije koje o tome u nas postoje.

Pregledavši stenografski zapisnik s pomenute rasprave, ja sam zaključio da u nas (i to što ću reći važi u fundamentalnom smislu) nešto nije u redu sa samom potrebom teorije, sa potrebom teorijskog rada, pa, dakle, i s potrebom da se o tome govori u onom smislu i u onom smjeru u kojem bismo mi to htjeli, odnosno u onom smislu i smjeru u kojem bi to nama moglo koristiti.

Teorija našeg samoupravnog društva ne uključuje se neposredno u preobrazbu tog društva, u promjenu, ona je samo naknadna refleksija, i tako je izvan mogućnosti da bude stvarna, pokretačka snaga. To najreprezentativnije pokazuje kriza klasične marksističke teorije revolucionarnog subjekta, kao i brojne diverzije u oblasti teorije kao što su, na primjer, nacionalizam, klerikalizam, ocjenjivanje ideološke ortodoksnosti teorijskog rada itd. To se, napokon, najmjerodavnije vidi ne samo u nemarksističkom pristupu društvenim pojavama nego i u takvom, nemarksističkom, pristupu samom marksizmu. Dakako, Marksovom marksizmu. A, opet se najbolje očituje kao opadanje prevlasti totaliteta nad izoliranim dijelovima.

Ako se uzmu rasprave koje su svojedobno vođene u okviru časopisa „Naše teme", na primjer, rasprave o ekonomskoj teoriji, onda iz toga bez sumnje proizlazi da je rad, kojim se u takvim raspravama nužno moralo intenzivno baratati, uzet u čisto političko-ekonomskom smislu a ne kao sam način opstanka čovjeka i svijeta. Dakle, ne ontološki, već uglavnom spoznajno-teorijski. To u ovom kontekstu znači shvaćanje rada u tjelesnom smislu te riječi. I to je onda razlog što su te rasprave integrirale u sebe sve one konsekvence koje otuda proizlaze, a koje nisu mogle pridonijeti raščišćavanju onih problema koji su se u našem društvu gomilali i koje je trebalo raspravljati s jednog daleko šireg stajališta nego što je to bio običaj. Dakle, rad se u tim raspravama uzimao uglavnom ne kao način oslobađanja čovjeka od muka rada, nego kao sredstvo sticanja bogatstva.

Postavlja se pitanje: šta danas, ako stvar stoji tako kako sam ja izložio, časopisi u tom pogledu mogu učiniti. Mislim da bismo danas zapravo o tome morali razgovarati, i to ne površno i s nekim velikim nadama, nego ozbiljno i s velikim sumnjama; jer će samo tako izaći na

vidjelo sve teškoće s kojima će se časopisi, uopće publicistička riječ, suočavati kad god pokušaju na ovaj način nešto uraditi.

U vezi s tim ja bih rekao još samo to da časopisi mogu najdjelotvornije pridonijeti raščišćavanju takvog stanja i uspostavljanju jedne bitno drugačije situacije. Naravno, to iziskuje određene preduslove kao što su: neophodna društvena podrška časopisima, materijalna sigurnost časopisa itd. Jer iz iskustva znam da su često zapravo ove okolnosti — društvena indiferentnost, materijalna nesigurnost u kojoj časopisi djeluju — uvijek najdrastičniji korektivi rada tih časopisa.

Ivan Šiber

Politički pragmatizam zamagljuje osnovnu idejnu orijentaciju

Meni se čini da su za javno djelovanje, pogotovo u okviru jedne idejne orijentacije društva, kudikamo stimulativnije krizne situacije društva nego one u kojima je društvo te situacije prevazišlo. Jer, vidite, danas teorijski obračun, recimo, sa nacionalizmom, ima sasvim drugu težinu, sasvim drugi prizvuk i sasvim drugo opravdanje nego jedno takvo obračunavanje kada je taj nacionalizam bio na djelu i kada je stvarno bio ozbiljna opasnost za ovo društvo. Činjenica je da politički pragmatizam veoma zamagljuje i stavlja u drugi plan neke osnovne idejne orijentacije. Opet ću navesti jedan primjer, ali nisam sasvim siguran da li ću navesti točan datum, u svakom slučaju, prije jedno nedjelju dana, možda malo više, čitao sam izvještaj u novinama, gdje je na istaknutom mjestu, čini mi se ne baš u podnaslovu, ali masno pisanim slovima bilo izneseno da ovo društvo mora osigurati radna mjesta zaposlenima u inozemstvu, ali da pri tome mora voditi računa o materijalnoj koristi koje društvo ima od ljudi koji su vani zaposleni.

Jedan ovakav citat dat u novinama, i općenito jedan takav stav koji se pojavljuje u našoj političkoj javnosti, jeste upravo primjer zamagljivanja određenih principa, jedne idejne orijentacije tekućim pragmatizmom vulgarne ekonomske politike. Jer činjenica je da određena materijalna korist postoji, ali čini mi se da ovo društvo mora učiniti sve da taj problem riješi, bez obzira na eventualne materijalne koristi koje iz jednog vlastitog neuspjeha zapravo dobiva.

I, na kraju, još jedna napomena, odnosno jedna konstatacija, koja je mislim, veoma česta, a nadam se da je nećete pogrešno shvatiti: ide se za tim da se smanji broj časopisa ili nešto slično.

Jedna od velikih teškoća i slabosti naše javne publicističke djelatnosti je i izvjesna konkurencija časopisnog prostora za pisanu riječ, umjesto da bude konkurencija pisane riječi za prostor u časopisu. Nema iole pismenije napisanog priloga koji neće naći izdavača u ovom našem društvu. Prije ili kasnije. Nema te redakcije, nema te konferencije niti

bilo kog stručnog udruženja koje je ikada izvršilo neku strožu selekciju primljenog materijala.

Čini mi se da je to također činjenica koja govori o izvjesnoj poplavi, o psihozi pisanja i objavljivanja koju, na žalost, ne prati odgovarajuća psihoza čitanja onoga što se objavi, a ipak naši časopisi imaju tiraže od, recimo, hiljadu pa do tri, četiri hiljade primjeraka najviše, što, naravno, ne mora biti malo. Također, treba ukazati da naše časopise karakteriziraju ili preokupacija određenim apstraktnim temama ili određena prizemna prepucavanja, kako se pojedine situacije javljaju, bez određenih sadržajnih osvrta i analiza postojećih suprotnosti. U jugoslavenskoj publicistici nisam primijetio ni jedan jedini napis koji bi dao cjelovitu analizu bilo kojeg aktuelnog političkog trenutka poslijeratne Jugoslavije, čak ni 1948, ni 1965, ni 1966, ni 1968. godine; čak ni tokom 1971. godine niste mogli naći ni jedan jedini prilog koji bi teorijski osvijetlio što je to unitarizam, isto kao što nemate odgovarajuće teorijske napise koji bi stvarno dali analizu nacionalizma, i razmotrili koji su društveni uvjeti omogućili i doveli do takve pojave.

Nikola Bošale

Kompleksnije sagledati odnos teorije i prakse

Želeo bih da se zadržim na tri pitanja. Prvo, da nešto kažem o odnosu između teorije i prakse, zatim o idejnom radu u Savezu komunista, i nešto konkretnije o stanju u našem časopisu, odnosno o stanju u kojem se nalaze časopisi.

U materijalu koji smo dobili i u diskusiji pokrenuto je nekoliko raznih hipoteza o pitanju odnosa teorije i prakse. Rekli smo da možda teorija zaostaje za praksom. Zbog toga sada treba tražiti uzroke zaostajanju teorije i utvrditi kakvo je to zaostajanje.

Rekli smo, isto tako, da možda praksa zaostaje za teorijom.

Istakli smo hipotezu da se možda teorija i praksa nalaze u raskoraku. Svakako, ova hipoteza ne ulazi dublje u odnose između teorije i prakse, ali mislim da i sam pojam „raskorak" još uvek naglašava dve strane problema. Rekli smo da se, možda, u poslednjem periodu javila izvesna ravnodušnost prema teorijskom i idejnom radu. Smatram da i ova hipoteza nešto govori, ali u svakom slučaju ona više naglašava naš psihološki odnos prema teoriji nego što pokazuje dublje razloge za određeno društveno stanje.

Bilo kako bilo, mislim da se i teorija i praksa moraju dublje proučavati u celom sklopu dijalektičkih odnosa da bi se znatno dublje i konkretnije postavilo ovo pitanje teorije, odnosa teorije i prakse, a ne samo kao filozofsko pitanje.

Prema tome, osnovno je, svakako: treba postaviti pitanje gde teorija zaostaje, kao što je inicirano u podsetniku, a gde sigurno praksa zaostaje i koji su razlozi što ne prihvata određena naučna i druga do-

stignuća. Naime, s obzirom na našu političku organizovanost, valja postaviti pitanje: šta sve treba preduzeti da bi se prihvaćena, dokazana i potvrđena naučna stanovišta maksimalno ostvarila, postala svest svih bitnih subjekata u društvenom razvoju i širokih masa.

Drugo pitanje se odnosi na Savez komunista.

Mislim da se poslednjih godina Savez komunista orijentisao na neku teoriju i na neku ideologiju „srednjeg dometa", pa se bavio problemima koji sigurno ne zadiru tako duboko u konkretan život i ne pretpostavljaju širu formu političkog i idejnog rada. Kad ovo govorim, smatram da je Savez komunista u znatnoj meri forumski radio, i, s obzirom na to, možemo govoriti koliko su forumi, odnosno njihovi članovi, bili zainteresovani da koriste celokupno idejno i teorijsko nasleđe. U svakom slučaju, sam forumski rad u Savezu komunista doneo je izvesne deformacije i određene ozbiljne posledice.

Drugo, mislim da se ceo Savez komunista nije obraćao sopstvenoj klasi, radničkoj klasi. Manje je čak govorio, pa i upotrebljavao pojam radnička klasa, a još manje je cela radnička klasa uzimana kao određeni subjekt na koji treba organizovano i smišljeno delovati. Sećam se nekih ranijih političkih publikacija koje su i počinjale rečima da su napisane za radnike. Takav slučaj poslednjih godina nismo imali. Prema tome, Savez komunista se nije obraćao radničkoj klasi i njenim konkretnim problemima da bi razvio svest radničke klase, da bi je mobilisao da rešava određene aktuelne, političke i društvene probleme upravo te klase.

Pogledajmo to i sa institucionalnog aspekta. Nekad su idejni i politički rad u samoj osnovnoj organizaciji bili jedna od važnih tema. Jedna od osnovnih karakteristika komunista bila je da se bavi izučavanjem određenih teorijskih, idejnih i drugih problema. Međutim, u bazičnim organizacijama sve se više raspravljalo o aktuelnim problemima a da se za te aktuelne probleme nisu tražila neka dublja teorijska i idejna rešenja. Na primer, setite se kako smo diskutovali o socijalnim razlikama. Baš kao što se o tim stvarima raspravljalo u XVIII veku: jedan ima, drugi nema. Kao da je cilj da samo prebacimo od onoga koji ima onom drugom koji nema. U svakom slučaju, više smo se orijentisali na pojavnu stranu određenih problema, a manje ulazili u suštinu, ili pogađali smo samo prvu suštinu, ne ulazeći u dublje razloge...

Međutim, u poslednje vreme može se konstatovati da se ovo stanje u značajnoj meri prevazilazi. Mislim da je tačna konstatacija o tome da je neminovno da se Savez komunista u daleko većoj meri bavi idejnim i teorijskim radom. I ne samo s obzirom na Kongres koji treba da postavi i formuliše sve te zadatke i na predstojeće ustavne promene nego pre svega polazeći od konkretnog stanja u kome se nalazi radnička klasa, društvo i Savez komunista, koji za sebe traži daleko efikasniju, povoljniju i zapaženiju ulogu. Zbog toga, sasvim logično, pretpostavljam da će se sve ove slabosti u znatnoj meri otkloniti i da će za idejni i politički rad nastupiti bolja vremena.

A sada nešto u vezi sa stanjem u časopisima.

Prva i osnovna konstatacija je da se u oblasti teorije vanredno malo poznajemo. Čak i na ovom savetovanju nismo mogli preglednije, kroz određene podatke, prezentirati sve ono što predstavlja idejni i teorijski rad u različitim časopisima u Jugoslaviji. Međusobni kontakti su, isto tako, veoma slabi. Preuzimanje priloga je više stvar međusobnog poznavanja nego razrađen sistem. Mislim da bez toga ne možemo ući u sve probleme koje ovde postavljamo ako daleko potpunije ne sagledamo našu celokupnu teorijsku misao koja je izražena u časopisima. Ako ne celokupnu a ono bar neke osnovne karakteristike svih tih časopisa, možda svih tih različitih lutanja, ali ipak je to jedno iskustvo koje moramo imati u vidu. Inače je teško govoriti o stanju u teorijskom radu i stanju u časopisima.

Drugo, smatram da je zadatak časopisa da na neki način usmere praktični rad. Zbog toga je sasvim prirodno postaviti pitanje koliko časopisi pomažu da se bolje organizuje Savez komunista, da se bolje organizuje privredni, društveni i celokupni kulturni život u određenoj sredini. Koliko časopis pomaže članu Saveza komunista ili radnom čoveku u njegovom procesu osvešćivanja za ulogu koju ima u društvu. Časopisi se potvrđuju u svojoj sopstvenoj ulozi, s obzirom na to koliki doprinos daju razvoju određene nauke. Mislim da i tu relaciju treba imati u vidu. Inače, što se tiče časopisa „Pogledi" — njegova praksa je interesantna. Još je možda interesantniji njegov sadašnji status. On je više izraz entuzijazma, amaterizma nego organizovane društvene i političke mogućnosti da se ovaj časopis afirmiše. Časopis nema svoju prostoriju, postoje samo određeni materijalni uslovi za rad. Nemamo dovoljno mogućnosti za daleko veću popularizaciju. Interesantno je da se u poslednje vreme sve češće vrše analize časopisa u kojima se uglavnom razmatra sve ono u čemu on nije uspeo, a ne obuhvataju se sva ona pitanja na koja je ipak dao neke određene odgovore.

Tibor Varadi

Dva vida zatvorenosti časopisa

Mnogi časopisi su bili veoma zatvoreni, a to se odražavalo na dva načina. Ili su se redakcije pretvorile u sasvim zatvorene grupe, ili je, pak, postojao kontakt, i to na jednom jedinom kanalu, sa nekim forumom. Na taj način neki časopisi su postajali svojevrsne idejne ispostave pojedinih foruma. I jedno i drugo je, mislim, vodilo potpunoj zatvorenosti. I tu, na tom akcionom planu, na planu kontakata sa stvarnošću, smatram da bi trebalo i moglo da se nešto više učini. Sasvim prirodno, časopisi se ne mogu praviti snogu, uzgred i u akciji, ali nešto više kontakata bi bilo moguće i potrebno ostvariti. Neke vrste takvih veza postoje. To su javne tribine, susreti sa čitaocima. U novosadskom časopisu na mađarskom jeziku postoji veoma dobra praksa da se sazivaju sku-

povi saradnika. Pored toga, vodi se dijalog i ostvaruje saradnja ne samo na forumima nego i sa osnovnim političkim organizacijama, Socijalističkim savezom, nekom osnovnom organizacijom Saveza komunista pojedinih ustanova, preduzeća itd. Znači, više kontakata, više dijaloga sa stvarnošću. Time bi se doprinelo ostvarivanju još jednog cilja, a to je komunikativnost. Mislim da bi bilo megalomanski postaviti plan tako da se teorijski časopisi pojavljuju u tiražima koje imaju dnevni listovi, da ih svi čitaju. Ali, isto tako, sigurno je da se tu može otići malo dalje u odnosu na današnju situaciju. I to putem te, uslovno rečeno, akcione, veće otvorenosti. Time bi se, verovatno, postiglo izvesno poboljšanje i na planu većeg kontakta i veće komunikativnosti naših časopisa.

Zatim — kadrovsko pitanje. Pomenuo ga je i Milan Mali, kada je apelovao da angažujemo najbolje kadrove na ovom području. Mislim da je to, svakako, neophodno i da treba da odemo i korak dalje, to jest da stvaramo i nove kadrove. Čak i ako angažujemo najbolje kadrove, mislim da i tada nećemo biti potpuno zadovoljni. Treba tražiti i stvarati nove kadrove. To sigurno nije zadatak samo časopisa. Ali i časopisi svakako mogu nešto učiniti na tome u vidu češćih kontakata sa mlađim saradnicima, pokušaja usmeravanja njihovog rada, doprinosa njihovom teorijskom razvoju itd. Posebno bih istakao kadrovsko pitanje u časopisima na jezicima narodnosti u Vojvodini jer je taj problem tamo još više potenciran. Utoliko pre što su kadrovi u oblasti društvenih nauka koji su sposobni da se izražavaju i pišu na svom maternjem jeziku, jeziku narodnosti, malobrojni, jer te ljude mahom daju samo fakulteti društvenih nauka. Instituti su za sada tek u povoju. Prema tome, časopisi bi u ovom trenutku trebalo da imaju veoma značajnu ulogu. Na stvaranju takvih kadrova nešto bi se moralo raditi i van okvira časopisa. Tim pre što se u ovoj našoj Pokrajini mnogo manje, neuporedivo manje, spontano javljaju talentovani pojedinci u oblasti društvenih nauka nego, na primer, u književnosti. Ljude koji pokazuju izvestan afinitet prema teorijskom radu treba više pomoći, usmeravati ih. I tu časopisi mogu i treba da odigraju mnogo veću, operativniju i značajniju ulogu.

Konačno, još jedno pitanje o kojem bih hteo takođe nešto da kažem. Više puta je naglašavano da je jedna od posledica liberalizma — prevelika tolerancija, odstupanje od našeg osnovnog kursa. I to je sigurno vredna, tačna konstatacija. Ali pri tom mislim da postoji opasnost da se pomešaju dve stvari. Jedno su naša osnovna stremljenja, a drugo ono što već danas imamo i što smo prihvatili. Mi treba da branimo naša osnovna stremljenja, ali ne i naš status quo. Od odbrane naših osnovnih stremljenja veoma je lako skliznuti na odbranu našeg dnevnog idejno-političkog statusa quo. To je utoliko opasnije što mi u kulturi, a to treba da priznamo, nismo još svuda stvorili socijalističke odnose. I, prema tome, ne možemo ni braniti socijalističke odnose tamo gde ih još nismo stvorili. Potrebno je da obezbedimo sve uslove i sve šanse, da otvorimo sve mogućnosti za razvijanje, stvaranje tih istinskih socijalističkih odnosa. To nećemo postići odbranom statusa quo, već odbranom naših osnovnih stremljenja i novim kreativnim prodorima.

Mitja Gorjup

Imamo mnogo časopisa, a malo teorije

U teorijskoj smo krizi ako se teorija gleda samo kroz naše časopise. Ako bismo teoriju gledali sa aspekta političke prakse, sa aspekta koliko daleko smo poslednjim ustavnim amandmanima i novim Ustavom otišli u teoriji razvitka samoupravljanja, ne bismo mogli reći da smo teorijski i politički u krizi. Ali, ako to gledamo kroz naše časopise, mislim da se može to ustanoviti. Mi imamo mnogo časopisa a malo teorije, mnogo teoretičara a malo prodorne, „agresivne" teorije, imamo mnogo marksističkih fraza a malo marksističkih elaboracija, a posebno mi se čini da imamo malo žara, malo smelosti. I pored eventualnog prigovora da su to paušalne ocene, naglasio bih da se to može ustanoviti. Moje su preokupacije traženje razloga tome. Mislim da su mnogi razlozi već uglavnom pomenuti. Složio bih se sa tezom da nema neke velike društvene zainteresovanosti za teoriju. Čini mi se da se može reći da nema ni neke velike političke zainteresovanosti. Stvarno smo stvorili neku prakticističku psihozu u društvu koja je sve nas odvukla prilično daleko od teorijskih traženja. Ako se od toga prakticizma ne odvojimo, mislim da ćemo imati i društvenih, a ne samo teorijskih kriza.

Zatim, rekao bih da je taj prakticizam (vezan za elemente potrošačkog društva i mentaliteta i potrošačke filozofije u nas) otišao toliko daleko da više nije bilo ni stimulansa niti se osetila potreba da se teorijski mnogo radi na društvenim pitanjima. Bilo je, više ili manje, često svejedno šta se teorijski radi i kako se to čini. Sve je to stvorilo neku „gluvu situaciju" u kojoj ljudi skloni teoriji, sa talentom i marksistički orijentisani, nisu imali osećaj da se isplati raditi na teorijskom polju, osim za svoje lične potrebe.

Drugo je pitanje tolerancije. Jedan od uslova da se može teorijski ići napred (nije to neka velika mudrost) jeste da se stvori društvena klima tolerancije. Samo, to se često pogrešno shvata. Jednom se tolerancija razume tako da sve ono što može dobiti etiketu „teorijsko" mora biti i netaknuto — neprikosnoveno! U odnosu na mnoge priloge što se objave u nekim časopisima koji imaju ambicije da su teorijski, a često to nisu, postoji mišljenje da se ne mogu kritikovati, da to nije pristojno, da se može polemisati, ali tako da to ne implicira nikakve javne odgovornosti. To je jedan vid tolerancije koji je bio tipičan za neke situacije kod nas kad se govorilo da može svako da piše šta hoće, pošto to niko ne čita — ni političari, ni društveni radnici, a ni neki marksistički teoretičari koji takođe nisu voleli da ulaze u polemike, nego su ostavljali sebi prostor da pišu, a to što su drugi pisali — bilo je prepušteno njima samima.

Mislim da je takva tolerancija neprihvatljiva i da je u krajnjoj liniji štetna i za teoriju i za naučni rad uopšte. Ali ipak treba reći da

ima pojava i sklonosti ka aktivističkoj netoleranciji, koja je spremna da olako etiketira i da se vrlo brzo politički razračunava sa pojavama i ljudima, iako to ne zahteva takav pristup i metod. To stvara prilično nestimulativnu psihozu i dovodi mnoge ljude do toga da teoriju prilagođavaju dnevnoj, tekućoj politici. Razume se, ne bih a priori rekao da moramo dići ruke od dnevne politike. Dnevna politika nam stvara uslove života i perspektive i nije baš indiferentna prema stvarima. Ali ono što se često radi u ime nauke i sa pretenzijama da to bude naučno, ispada praktički da se samo objašnjava ono što je politički već dogovoreno, i to još sa toliko ograđivanja na sve strane, tako da se na kraju uopšte ne zna šta se hoće.

I, na kraju, nešto o problemu odbrane dnevnog statusa quo. Mi imamo toliko razloga da tražimo novo da je objašnjenje i dnevnog statusa quo, naročito na nekim područjima, posebno u oblasti kulture, štetno. A to postaje tip naučnog rada i naučne kritike. Isto tako, mislim da je neizbežno da se poštuje stvarni autoritet u nauci pošto se on često može i zloupotrebljavati. Nisam za neki veštački autoritet ili a priori autoritet nauke, nego za stalnu bitku nauke za svoj autoritet. Ja bih, opet, malo uprošćeno rekao: među naučnicima postoji shvatanje da ono što oni rade, pošto su naučnici, mora a priori imati autoritet. A nauka se uvek borila za svoj autoritet. Problem je samo u tome što se mi loše za taj autoritet borimo, naučnim radom naročito.

Završio bih sa temom o kadrovima. Čini mi se da postoji eksplicitna kriza kadrova na tom području, ne samo naučnih radnika uopšte već naročito marksističkih naučnika u oblasti društvenih nauka. Ovde se, po mom mišljenju, otvara ceo splet problema univerziteta, naročito odnosa univerziteta i našeg političkog stava prema mladim talentovanim potencijalnim marksističkim naučnim radnicima. Suviše često se u društvu stvara ovakva psihoza: na jednoj strani nauka, na drugoj — politika; politika neka bude tolerantna prema nauci, nauka će možda biti i prema politici — važno je da jedna drugu ne dira. I tako se mnogo puta i naučnici, naročito mladi, osećaju isključenima, pošto ih i mi često isključujemo, i ta normalna simbioza koja mora postojati ako hoćemo da idemo napred, ta normalna komunikacija nama nedostaje.

Budislav Šoškić

Publicistika će ispuniti očekivanja ako ima radničko-klasnu poziciju i sigurnost u idejnoj orijentaciji

Iskustva našeg komunističkog pokreta svjedoče o tome da su svoje mjesto, fizionomiju i sadržinsku orijentaciju najbolje nalazili oni časopisi koji su se stvarali, odnosno djelovali u naponu revolucionarne borbe, zbog potreba borbe, kao sredstvo borbe.

Živimo u vrijeme značajnog raskršća naše revolucionarne borbe, na pragu smo značajnog preokreta u sistemu proizvodnih, društveno-ekonomskih i političkih odnosa, što dobija svoj izraz u ustavnim promjenama, u vrijeme opšteg kritičkog preispitivanja i mijenjanja stanja u društvu i u Savezu komunista. To otvara velike šanse i mogućnosti našoj marksistički orijentisanoj publicistici. A povećana uloga publicistike u rasvetljavanju najvažnijih problema društvenog razvoja i u osmišnjavanju političkog toka je nasušna potreba revolucionarne akcije Saveza komunista, koja je poslije Pisma druga Tita i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ dobila šire razmjere, veliku udarnu snagu.

Ova akcija može da bude dugoročna i da ostvari trajnije rezultate jedino ako je dobro ideološki utemeljena, ako se zasniva na čvrstim principijelnim osnovama. Riječ je, prije svega, o povezivanju revolucionarne akcije sa teorijom, iskustava masovnog klasno-samoupravljačkog pokreta sa ostvarenjima i dometima naše marksističke društvene misli. Izoštravanje idejnih mjerila neophodno je za što bolje usmjeravanje tekućeg djelovanja i za razgovetniju idejnu diferencijaciju u Savezu komunista i u društvu.

Od bitnog značaja je otkrivanje uzroka stanja u Savezu komunista i društvu sa kojim se ne možemo miriti niti možemo odlagati njihovo prevazilaženje. To zahtijeva analizu rasporeda i odnosa društvenih i političkih snaga i raščišćavanje, kristalizaciju pogleda na ona pitanja društvenog razvoja koja traže produbljenije i cjelovite odgovore. Više nego ranije, osjeća se potreba da političke bitke koje Savez komunista vodi sa nacionalizmom, tehnokratskim monopolizmom, malograđanskim i buržoaskim liberalizmom, birokratskim konzervativizmom i lažnim lječarstvom budu u znatno većoj mjeri praćene i osnažene javnom, direktnom i argumentovanom ideološkom borbom, potpunijim razotkrivanjem društveno-ekonomskih uzroka i socijalnih nosilaca ovih orijentacija, koje su suprotne interesima radničke klase, socijalizmu i samoupravljanju.

U svemu tome marksistička publicistika može da pruži značajan stvaralački doprinos. Radi toga je potrebno da kritički rasvijetlimo određena iskustva iz dosadašnjeg djelovanja Saveza komunista u odnosu na publicistiku sa marksističkom i samoupravljačko-socijalističkom orijentacijom.

Slažem se sa već izloženim mišljenjima da stanje u publicistici, u stvari, izražava moć i nemoć organizovanih socijalističkih snaga, idejnu situaciju u Savezu komunista, njegov odnos prema revolucionarnoj teoriji i stepen njegove organizovanosti i dosljednosti u borbi protiv ideologija koje su oprečne radničko-klasnim interesima i socijalističkom samoupravljanju.

Kolebanja i zastoj u razvoju socijalističkog samoupravljanja, uzmicanje pred snagama čiji su interesi i ideologije suprotni interesima radničke klase, zapljuskivanje Saveza komunista nacionalizmom, liberalizmom, političkim oportunizmom i pragmatizmom — sve je to negativno uticalo i na stanje u publicistici. U mnogim časopisima to se izražavalo

u kolebanjima, u gubljenju orijentira i mjerila, a nekada i u mirnoj ideološkoj koegzistenciji.

Savez komunista davao je inicijativu za pokretanje vlastitih centara za društvena i teorijska istraživanja, škola i fakulteta za političke nauke i časopisa onda kada je — obično uoči značajnijih prodora u društvenoj praksi — dolazilo do sazrijevanja novih potreba u razvoju teorijske misli i revolucionarne ideologije. SKJ je bio i neposredno osnivač nekoliko takvih značajnih institucija. Međutim, obično nije trebalo da prođe mnogo vremena pa da vodeći organi Saveza komunista prepuste te institucije sebi, samosnalaženju, da se u velikoj mjeri distanciraju od problema sa kojima su one bile suočene. Takva je bila sudbina i nekih časopisa. To je omogućavalo da neke od institucija, pa i časopisa, u čijem je osnivanju učestvovao SKJ, počnu da napuštaju prvobitnu funkciju.

Bila je snažna tendencija koja je vodila odvajanju takozvane profesionalne nauke i teorije od teorijskog napora i ideološke borbe Saveza komunista. Ne mali broj časopisa koji su startovali sa marksističkom orijentacijom pretvarao se u panorame heterogenih ideja i tribine za nekritičko lansiranje različitih, pa i suprotnih misaonih orijentacija, bez ili sa veoma malo idejnih konfrontacija. Takođe, nije nepoznato da su se u pojedinim časopisima, koji su se na riječima deklarisali kao marksistički, redakcije otuđivale u ideološkom i političkom smislu od Saveza komunista, a neke od njih prelazile na „drugu obalu".

Savez komunista Jugoslavije stavljao je na dnevni red suštinska pitanja stvaralačkog razvoja i ofanzivnijeg nastupanja marksističke teorije i ideologije našeg samoupravnog socijalističkog društva onda kada se neposredno obraćao vlastitoj klasi, kada je u izoštrenom vidu i u prvi plan isticao zahtjev za produbljivanje klasne suštine svoje politike i izoštravanje klasnih kriterija u idejno-političkoj praksi svojih članova, organizacija i foruma.

Ostvarivanje dubljih, neposrednih i trajnih veza Saveza komunista sa vlastitom radničko-samoupravljačkom bazom kroz borbu za osvajanje odlučujućih pozicija radničke klase u sistemu društvene reprodukcije i političkom odlučivanju i razvijanje ofanzivne idejne borbe sa stanovišta marksizma i socijalističkog samoupravljanja — to su dvije strane iste suštine, dvije bitne pretpostavke revolucionarne obnove SKJ. Jedno bez drugoga ne ide.

Potrebe revalorizovanja, razvoja i rasprostiranja marksističke teorije i jačanja ideološkog fronta zahtijevaju dostizanje novog kvaliteta i veće uticajne snage marksistički usmjerene i angažovane publicistike.

Promjene u „stanju duha" i opštoj političkoj klimi stvaraju znatno bolje pretpostavke za izgrađivanje bitno drukčijeg, trajno aktivnog odnosa Saveza komunista prema publicistici koja ima marksističku orijentaciju i prema drugim značajnim žarištima i sredstvima idejnog, teorijskog i kulturnog djelovanja.

Postojalo je, sigurno, dosta razloga za to da većina časopisa koji se rukovode marksizmom i ideologijom samoupravnog socijalističkog društva ne budu organi Saveza komunista. Time se naglašavala nužna sa-

mostalnost u naučnim i teorijskim istraživanjima, izbjegavalo arbitriranje vodećih organa Saveza komunista kad je riječ o pitanjima teorije i nauke, a objavljeni tekstovi nijesu se doživljavali kao zvanična mišljenja i uputstva. Uvjeren sam da takav status najvećeg broja naših časopisa treba da ostane. Nije najvažnije da li će oni biti formalno organi Saveza komunista. Srž pitanja je u tome da li će Savez komunista i druge organizovane socijalističke snage vidjeti u tim časopisima sredstvo vlastitog javnog djelovanja i idejnog raščišćavanja, da li će marksistička revolucionarna ideologija i zahtjevi socijalističke samoupravne prakse prožimati i osmišljavati ukupnu sadržinu naših časopisa.

Svakako, ono što se očekuje i zahtijeva od marksističkog teorijskog stvaralaštva i ideološke borbe koju vodimo mora da se očekuje i zahtijeva i od naše publicistike, koja je značajno sredstvo te borbe. Ona može da ispuni očekivanja samo ako ima čvrstu radničko-klasnu poziciju i sigurnost idejne orijentacije, ako je u odnosu na svako društveno pitanje koje tretira jasno opredijeljena i angažovana, ako beskompromisno zastupa interese radničke klase i stanovišta ideologije socijalističkog samoupravnog društva.

Stvaralačkoj i borbenoj marksističkoj publicistici je podjednako tuđe kako beživotno i sholastičko „teoretisanje“ odvojeno od stvarnog života tako i pojednostavljeno i plitko pragmatističko rezonovanje bez čvrste principijelne podloge. Časopisi će uspješnije ostvarivati svoju ulogu ako budu usredsređeni na goruća pitanja društvenog razvoja, ako povezuju iskustva koja radnička klasa stiče u samoupravljanju sa ostvarivanjem nauke i marksističke društvene misli, ako povezuju društvenu praksu sa marksističkom teorijom, neposredne zadatke sadašnje faze razvoja sa dugoročnim ciljevima.

Kao i ukupna idejna akcija SKJ, tako i marksistička publicistika treba da bude nepomirljiva prema svakom vidu neutralizma i političkog oportunizma, prema eklekticizmu svake vrste, prema svakom pokušaju amalgamisanja marksizma i na njemu zasnovanih koncepcija i prakse socijalističkog samoupravljanja sa njima tuđim ideologijama, načinom mišljenja i društvenog ponašanja.

Bilo je riječi i o tome da li, kada, u kojim situacijama, u kom vidu ideološka tolerancija, da li u publicističkim tekstovima primenjivati ideološko-političko „etiketiranje“ ili ne. Ta pitanja se često u različitim oblicima obnavljaju. Mislim da u traženju odgovora na njih moramo poći od jasnog definisanja funkcija teorijske i ideološke borbe danas. Jer od suštine i prirode te borbe zavise i sredstva borbe. A ideološka borba je višeznačna, višedimenzionalna, ima više funkcija. Ona je i vid klasne borbe i onda se nužno prožima sa političkom borbom. Istovremeno, ona znači neprekidno razvijanje marksističkih saznanja, pogleda i koncepcija revolucionarnog pokreta.

Kada se suprotstavljamo shvatanjima, koncepcijama i akcijama koje su antiradničke, antisocijalističke i antisamoupravljačke — tada je ideološka borba neophodan i značajan vid klasne političke borbe. Nije riječ tada o akademskoj diskusiji, nego o obračunavanju sa takvim gledištima i njihovom suzbijanju. Tada se ne može zaobilaziti razotkrivanje, pre-

cizno identifikovanje i idejno-političko kvalifikovanje suštine takvih shvatanja i stvarnog značenja akcije njihovih nosilaca. U takvim situacijama povike protiv „etiketiranja“ izražavaju pokušaje da se neutralizuju Savez komunista i marksistički orijentisana publicistika, da se oni stave u položaj nemoćnog i pasivnog posmatrača koji bi mirno, u rukavicama, „gledao kroz prste“ akciju protivnika socijalizma i samoupravljanja. Nepomirljivo, odlučno i neprekidno suprotstavljanje takvim ideološkim orijentacijama nužno je kako zbog ideološkog integriteta SKJ tako i zbog razvoja socijalističkih društvenih odnosa i marksističke, naučno-socijalističke misli. Od rezultata i ishoda te borbe bitno će zavisiti mijenjanje odnosa klasnih — društvenih i političkih — snaga u interesu radničke klase i socijalističkog samoupravljanja.

Istovremeno, moramo imati razvijenu svijest o tome da ideološka borba podrazumijeva i zahtijeva traženje i pronalaženje novih i produbljenih odgovora za pitanja koja otvara društvena praksa i razvijanje vlastitih koncepcija radi što boljeg sagledavanja puteva, nosilaca i sredstava koji vode ostvarivanju programskih ciljeva, strategije i politike Saveza komunista.

Svakom praktičnom koraku u razvijanju socijalističkih proizvodnih odnosa i jačanju društvenih pozicija radničke klase nužno prethodi i slijedi prodor u marksističkim saznanjima, u razvijanju naše revolucionarne ideologije. Idejna stagnacija uvek vodi stagniranju društvenih odnosa, i obrnuto.

Radi toga moramo dalje razvijati takve demokratske odnose i atmosferu u Savezu komunista i u društvu koji stalno šire prostor za istraživanje društvenih procesa bez predrasuda i apologetike, za razvijanje kritičke svijesti o vlastitoj praksi, za teorijsko i ideološko stvaralaštvo sa pozicija marksizma i socijalističkog samoupravljanja. Kad god se polazi sa takvih pozicija, u Savezu komunista ne može niti treba da bude tjeskobno za slobodnu borbu mišljenja, za sučeljavanje argumenata i protivargumenata, za raščišćavanje i kristalizaciju pogleda. Njegovanjem takvih odnosa, atmosfere i prakse omogućava se neprekidni stvaralački proces i podstiče evolucija naučno-socijalističke misli i revolucionarne ideologije SKJ.

U meri u kojoj će biti beskompromisni u suprotstavljanju svemu što je reakcionarno, antiradničko i antisamoupravljačko, naši časopisi moraju biti podsticajni za stvaralačka traženja koja polaze od marksizma i samoupravno-socijalističkih opredeljenja, inspirativni za produbljena kritička istraživanja i razmatranja suštinskih problema naše prakse i društvenog razvoja, stalno angažovani u pokretanju i vođenju argumentovanih i principijelnih rasprava o otvorenim i spornim pitanjima radi razvijanja i ujedinjavanja pogleda, ostvarivanja idejne sinteze i pronalaženja što boljih rješenja. Oni će uspjeti da uhvate dublje korijene i da neprekidno šire polje svog djelovanja i uticaja ako na širokoj osnovi okupe i na publicističkom poslu aktiviziraju marksističke snage — stvaraoce iz samoupravne društvene prakse i svih oblasti naučnog i teorijskog istraživanja.

Miloš Prelević

Veća pažnja opštenarodnoj odbrani u teorijskoj publicistici

Koristeći prisustvo predstavnika gotovo svih časopisa, pokušaću da pokrenem jedno novije pitanje. To je problem da u našoj publicistici, dakle, u našim časopisima, teorijski aspekti opštenarodne odbrane nisu u dovoljnoj meri zastupljeni. Interesantno je da se časopisi veoma dobronamerno odnose i prihvataju radove pripadnika JNA i redovno ih objavljuju. Međutim, problem je u tome što naša teorijska misao van JNA nije još u dovoljnoj meri prišla analizi tog relativno novog društvenog fenomena — opštenarodne odbrane.

U vezi sa tim želeo sam da istaknem nekoliko stvari.

Ukazao bih, prvo, na izvesnu specifičnost razvoja teorijske misli o opštenarodnoj odbrani kod nas, tačnije — o vojsci u socijalizmu, u nameri da u izvesnom smislu podsetim na neke devijantne pojave u dosadašnjim teorijskim shvatanjima tog pitanja. I, konačno, koristeći ovu priliku, odnosno prisustvo predstavnika gotovo svih časopisa, pokušaću da istaknem neke možda najbitnije teorijske probleme koji bi trebalo da pobude interesovanje i časopisa.

Naša marksistička teorijska misao o oružanom organizovanju socijalističkog društva razvijana je nešto specifičnijim tempom u odnosu na našu opštu teoriju o samoupravnom socijalističkom društvu. Ta razlika je uslovljena i objektivnim činiocima. Na primer, političko-pravna nadgradnja, dakle, država, počela je nešto kasnije sa svojom punijom transformacijom u ekonomskoj sferi, a narodna odbrana još kasnije. Šezdesetih godina naša teorijska misao i ideološko-politička delatnost u vezi sa bitnim aspektima vojske u socijalizmu počivala je, u osnovi, na Lenjinovoj tezi o karakteru oružanog organizovanja u socijalističkom društvu, u nerazvijenoj zemlji koja se nužno mora osloniti na diktaturu proletarijata posredovanu državom. I zbog toga je težište teorijskog rada bilo na analizi društveno-klasne suštine narodne odbrane, njenih osnovnih funkcija i karakteristika po kojima se ona razlikuje od odbrane u buržoaskim vojnim sistemima.

Marksova koncepcija o naoružanom narodu još nije bila u sferi interesovanja naše teorijske i ideološke delatnosti. I u tom periodu filozofska, sociološka, politička literatura prosto je zaobilazila problem vojske u socijalizmu. Ako razmotrimo sve naše veoma cenjene i značajne radove iz svih ovih aspekata, videćemo da se rat obrađivao detaljno, da je takođe pisano o stvaranju i razvoju vojne organizacije u klasičnom smislu; međutim, kada se dolazilo do problema marksističkog aspekta vojske i socijalizma, tu su se takvi radovi, uglavnom, prekidali.

U toku koncipiranja i razrade doktrine opštenarodnog odbrambenog rata (oko 1958—1960. godine), a osobito kasnije, radom na donošenju

novog Ustava, otpočelo je intenzivnije traganje za izvornom marksističkom mišlju o problemu vojske i socijalizma. Tada već vojne publikacije, razmatrajući nove oblike oružanog organizovanja na osnovu te koncepcije, odnosno nove oblike borbenih dejstava koje bi zahtevao eventualni odbrambeni rat, otpočinju sa istraživanjem i uopštavanjem na relaciji samoupravno socijalističko društvo—oružano organizovanje. I u drugim radovima i publikacijama u našoj zemlji tada se piše o tome, ali još posredno, kao o pitanju vojske u socijalizmu. Ako pogledamo literaturu, recimo, onu izdatu u Beogradu, tu imamo i radove Lukića, Đorđevića, Pašića i drugih koji samo uzgred razmatraju ovaj problem vojske u socijalizmu, u sklopu proučavanja države u socijalizmu.

Međutim, u toku priprema za Deveti kongres i kongrese republika, u periodu 1967—1969, teorijski i idejno-politički aspekti naše opštenarodne odbrane postaju predmet posebnog interesovanja naše publicistike. To je upravo učinjeno posle istupanja druga Tita, posebno onog u ljubljanskoj Akademiji nauka, zatim u dokumentima Devetog kongresa, gde je postavljena nova naučno-teorijska i politička platforma naše odbrane. Tada se prvi put posle Lenjinove smrti reafirmiše Marksova teorija o naoružanom narodu kao imanentnom svojstvu socijalističkog društva, koja je do tada uglavnom bila potisnuta u međunarodnom radničkom pokretu Staljinovom teorijom i praksom državno-birokratskog socijalizma.

Dozvolite da ovom prilikom podsetim na reči druga Tita: „Samoupravni socijalistički društveni sistem — kaže Tito — omogućuje da udruženi proizvođači i građani organizuju odbrambene snage društva kao svoje sopstvene snage." Ili, na Rezoluciju Devetog kongresa u kojoj je istaknuto da opštenarodna odbrana predstavlja ostvarivanje stavova naučnog socijalizma o naoružanom narodu. Time je dat ogroman podsticaj razmatranju problema vojske i socijalizma. Kasnije imamo niz publikacija sa raznih simpozijuma, naučnih skupova, sastanaka širom zemlje. Tu mislim, pre svega, na simpozijum o teritorijalnoj odbrani, na naučni skup o vojnoj nauci, zatim onaj posvećen temi o društveno-političkim organizacijama i opštenarodnoj odbrani, na mnoge rasprave za okruglim stolom u redakciji „Vojnog dela" o opštenarodnoj odbrani i o opštenarodnom odbrambenom ratu. Nedavno je, u organizaciji Komisije Predsedništva za opštenarodnu odbranu, razmatran problem brdsko-planinskog područja u vezi sa opštenarodnom odbranom itd.

Međutim, u toku te intenzivne delatnosti došla je do izražaja i ideologija suprotna radničkoj klasi, i to još u toku priprema za Deveti kongres. Bilo je i tendencija da se na dogmatski, apstraktan način, van datih istorijskih okolnosti, prilazi tumačenju i povezivanju Marksovog koncepta o naoružanom narodu sa našom opštenarodnom odbranom. To se najčešće ispoljilo apsolutizacijom klasičnog milicijskog sistema iz XIX veka, kao jedinog i zauvek datog oblika socijalističke vojske. S druge strane, nosioci dogmatskih tendencija zastupali su i tezu o necelishodnosti procesa podruštvljavanja opštenarodne odbrane, s obzirom na oblike savremenog rata. Obe ove krajnosti su kasnije evoluirale i ispoljavale se i u drastičnijim formama. Tako su se, na primer, javile tenden-

cije da se zanemari društveno-klasna suština podruštvljavanja opštenarodne odbrane, kao i društvene okolnosti u kojima se taj proces odvija, shvatanja koja ne uzimaju dovoljno u obzir vodeću ulogu radničke klase i njene partije u procesu realizacije koncepcije narodne odbrane; koja ne vode računa o tome da od datih unutrašnjih uslova i spoljnih faktora zavise tempo i oblici realizacije koncepcije opštenarodne odbrane. I zato su takva shvatanja objektivno vodila ka slabljenju opštenarodne odbrane. Najdrastičniji primer toga je težnja za stvaranjem republičkih armija, dakle, razbijanje JNA kao integralne oružane snage naše društvene zajednice u celini.

Jedna druga tendencija je izražena kroz nepoverenje u uspešan razvoj našeg društva na osnovama samoupravljanja i u borbenu efikasnost opštenarodne odbrane kao njegovog vojnog izraza. Ova tendencija prihvata klasičan državni model vojnog organizovanja u socijalizmu, a odbacuje Marksovu koncepciju o naoružanom narodu kao nerealnu u savremenim društvenim uslovima i savremenom načinu vođenja rata, čime takođe objektivno koči dalju tehničku i društvenu modernizaciju opštenarodne odbrane.

Smatram za potrebno da istaknem da se usled neprekidnog i neposrednog angažovanja druga Tita u donošenju koncepcije opštenarodne odbrane i na njenoj realizaciji kao idejno-političkog kursa koji je sprovodila organizacija SKJ u JNA, ove krajnosti u tumačenju karaktera i razvoja naše narodne odbrane, o kojima je bilo reči, nisu u većoj meri ispoljile u armijskoj publicistici.

Poslednja stvar o kojoj želim nešto reći je kako i na koji način bi trebalo posvetiti veću pažnju narodnoj odbrani u našim časopisima širom zemlje.

Ako pogledamo da je opštenarodna odbrana danas dobila izuzetan značaj, da su mnogi fakulteti otvorili smerove opštenarodne odbrane i rata, čak i treći stepen, da je predmet predvojničke obuke ponovo dobio svoje mesto na svim fakultetima i višim školama, onda je otvorena mogućnost za svestraniji doprinos naše naučne misli pitanjima opštenarodne odbrane. No, s druge strane, iz ovog kvantiteta stvara se i međuprostor za ispoljavanje idejnih tendencija suprotnih radničko-klasnoj ideologiji i našoj teorijskoj orijentaciji. U vezi s tim mislim da bi bilo dobro da se redakcije naših časopisa, pored orijentacije da prihvataju radove drugova iz Armije, usmere na traženje autora i van Armije, kvalifikovanih ljudi, teorijski pripremljenih da mogu uzeti učešća u raspravljanju o ovim problemima. Jer, kao što sam na početku ukazao, ta specifičnost u razvoju teorije o opštenarodnoj odbrani zaista sada traži veće angažovanje teorijske misli.

Stane Kranjc

Tri vida pojednostavljivanja uloge časopisa

Pozdravljam inicijativu Komisije za ideološka pitanja i teorijski rad Predsedništva SKJ da na ovom nivou raspravljamo, razgovaramo o mnogim dilemama koje su vezane za marksističku teoriju, za marksističku publicistiku, za probleme s kojima se susrećemo svi mi koji radimo u pojedinim časopisima. Uz to polazim i od pretpostavke koja je bila već dva puta naglašena da je razvitak teorijskog rada, marksističke ideologije, samoupravne ideologije, jedan od bitnih preduslova da brže, sa manje grčeva, prevazilazimo mnoge objektivne protivrečnosti u razvitku samoupravnog društva, pa i mnoge dileme subjektivne prirode sa kojima se susrećemo.

Slažem se posebno sa konstatacijom da nije dovoljno da samo menjamo institucije, a pri tome zaboravljamo na problem organizovane svesti u širem smislu, na problem samoupravne ideologije i teorije kao bitnih kohezionih snaga u razvitku društva, i kao orijentira, u vrednosnom smislu, za akcije radničke klase, radnih ljudi. Teorijska svest, viši nivo znanja, pogotovo saznanja o društvenim procesima, odnosima i ulozi organizovane svesti, onaj odnos između objektivnog i subjektivnog u razvitku društva, mogućnost usmeravanja društva — jedan je od bitnih preduslova za avangardnu funkciju Saveza komunista. Razvijanje marksističke teorije, ideologije i publicistike jedan je od preduslova da Savez komunista u svim fazama odigra stvarno avangardnu ulogu, da snažnije dolazi do izražaja komponenta svesnog naučnog opredeljenja i akcije za menjanje stanja u društvu. U tom kontekstu morali bismo podržati praktično sve napore koji idu za tim da se Savez komunista mnogo uspešnije nego u prošlosti angažuje za promenu stanja u pozitivnom pravcu na području teorijske misli i pogotovo marksističke publicistike. Nije dovoljna samo kritika stanja, mada je i ona potrebna; neophodna je i analiza svih uzroka i uslova, objektivnih i subjektivnih mogućnosti da se stvari unaprede, da se gradi dalje. Ostajanje samo na nivou kritike stanja, na nivou konstatacija mnogo ne doprinosi menjanju postojećeg.

Delovanje u publicistici uključuje se u akciju Saveza komunista na veoma širokom frontu — da se izmene i prevaziđu mnoge protivrečnosti sa kojima se susrećemo. To je deo procesa stvaralačkog angažovanja veoma širokog kruga naučnih, publicističkih i ostalih radnika. Kad govorim o širokom frontu, onda mislim da kao komunisti moramo delovati i u pravcu diferencijacije i kritike svega onoga što je nemarksističko, antisamoupravno i nesocijalističko, a i u pravcu kohezije, povezivanja svega onoga što je progresivno, samoupravno itd. A to je mnogo širi front nego što je onaj koji je institucionalizovan unutar samog Saveza komunista, njegovih organizacija, njegovih foruma.

Slažem se s onim što je bilo rečeno i u uvodu i u diskusiji da je stanje marksističke publicistike jednim delom odraz opštih kretanja u društvu, protivrečnosti, dilema i opredeljenja koji su postojali, i dilema i opredeljenja koji su bili u Savezu komunista i sa kojima smo se poslednjih godina susretali, a i stanja u oblasti nauke, posebno društvenih nauka. Zato će na ovom savetovanju o teorijskom radu verovatno biti potrebno da se te dve pretpostavke nekako sagledaju u svojoj korelaciji, međusobnoj dijalektici, uslovljenosti, da se sagleda kako poboljšati i izmeniti stanje. Tu se često susrećemo sa jednostranim procenama: ili se pokušava sve opravdati tim objektivnim protivrečnostima u društvu, na jednoj, ili se, na drugoj strani, nastoji svo to šarenilo pristupa, analiza, opravdati time da je to samo izraz stanja u društvenim naukama, njihovoj nerazvijenosti itd. Uočiti tu međusobnu uslovljenost objektivnog i subjektivnog, verovatno je jedan od bitnih preduslova da brže i bolje krenemo napred.

Uz to, samo još jedna napomena. Marksistička publicistika teži ka tome da menja odnose i da bude aktivan faktor u procesu menjanja stanja. To nije ni lako ni jednostavno; tu ima mnogo teškoća. Nailazi se na nerazumevanje, na otpore, pa često i na potcenjivanje tog vida idejne akcije Saveza komunista. Mislim da još nismo prevazišli fazu izvesnog potcenjivanja tog rada u Savezu komunista. I zato često dolazi do pojednostavljenih ocena, pogotovo do nekakvog dezangažovanja na tom području, kada se mahom vide samo slabosti, nedostaci, a nedovoljno ono što je bilo postignuto. Kad je prisutna pojava da se taj teorijski, stvaralački rad meri kriterijumima dnevne političke taktike, onda se sigurno često vidi samo ono što je loše, a ne i ono što je dobro. Jedna od bitnih funkcija naše publicistike je da dâ svoj doprinos razvijanju marksističke teorijske kritike. Stanje na tom području, trenutno, ne zadovoljava. Postavlja se pitanje: koji su uzroci da ta marksistička kritika, kao jedan od preduslova razvoja nauke, teorijske misli, nije razvijena. Ne bih davao ocenu o tome, samo bih dve-tri stvari, u vidu skice, izneo.

Prvo, mislim da je dosta nerazvijena takozvana — uslovno da kažem — horizontalna kritika. Znači, kritika unutar pojedinih medija, pojedinih sredina, pojedinih institucija, a kad govorimo o časopisima, onda i unutar njih samih. Drugo, smatram da ima i kod nas komunista, pogotovo među naučnicima, dosta te, da tako kažem, negativne solidarnosti. Ta takozvana negativna solidarnost je često prisutna i ona štetno utiče na razvitak marksističke kritike. I, treće: u poslednje vreme ima pojedinaca, komunista, naučnika, publicista koji se ne žele javno, na publicistički način, konfrontirati sa pojedinim tezama. Dosta kritike ima u forumima, kad smo zatvoreni između četiri zida, a ta kritika nije javno izražena.

U toj duhovnoj, moralnoj, kritičkoj klimi postoji nešto što destimulira ofanzivniju teorijsku marksističku kritiku. Tu ponekad nailazimo na začarani krug. Pojedinci kažu: pa zašto bih se ja angažovao u toj sferi kritike kada ću se suočiti sa mišljenjem mog kolege, mog poznanika itd. Nekako nismo spremni da uz jedan stepen tolerancije i kritičnosti, koji

treba da postoje u nauci, povedemo dijalog s pojedinim dilemama, tezama, koje su ili parcijalne ili neistinite. A kad se iz foruma, iz Saveza komunista, daje određena kvalifikacija pojedinih idejnih strujanja, onda se opet izjavljuje: forum je kazao svoju reč, sada je nekako nezgodno da se i publicista javlja sa nekom naučnom kritikom. Tako se u nekim sredinama nađemo u začaranom krugu i teško je napraviti onoliko koliko bismo želeli.

U praksi smo se susretali sa tri vida pojednostavljivanja uloge časopisa.

Prema prvom, časopise bi trebalo pretvoriti u naučno elitne časopise, da bi se zatvarali u naučni akademizam, gde bismo nekako, bez revolucionarne angažovanosti, bez opredeljivanja, mirno živeli u senci neke svoje „nauke", prilično daleko od društvene prakse i izvan glavnih tokova društvenih zbivanja. Drugi vid je ispoljavao težnju da teorijski časopisi postanu mahom ili prvenstveno svojevrsni priručnici za dnevnu politiku, kako bi vršili političku ulogu kao i ostali mediji u nas. Uz to, javljala se ponekad i želja da oni budu nekritički, suviše apologetski u odnosu na stvarna kretanja u politici. I treći vid pojednostavljivanja i pritisaka izražavao se u nastojanju da jedan deo publicistike postane prvenstveno sredstvo jednostrane kritike društvenih zbivanja, koja je ponekad i izvan socijalističkog kursa; kritike koja nije i deo stvaralaštva već publicistiku pretvara u središte jednog vida političkog opozicionerstva.

U vezi s tim zalažem se za to da se Savezu komunista više angažuje u ovoj oblasti, i to na veoma širokom frontu, i oko teorijsko-idejnih problema i oko konkretnih kadrovskih, materijalnih i ostalih uslova, koji će omogućiti bolji rad redakcija i veći prosperitet časopisa.

Boštjan Markič

Teorijska misao ne sme da zaobilazi raskorak između normativnog i stvarnog

Smatram da publicistika ne bi trebalo samo da obrazlaže postojeći model našeg političkog sistema nego da, kao svaka društveno angažovana publicistika, ukazuje i na izvesne greške sistema koje se moraju otklanjati u interesu radničke klase. Jer mislim da se samo takva naučno i društveno angažovana publicistika stvarno uključuje u napore Saveza komunista za intenziviranje idejnog rada.

U tezama za ovo savetovanje se, između ostalog, govori i o zadacima teorije, a i o tome da teorijska misao u neku ruku zaostaje za potrebama prakse, što je, svakako, tačno. Ali, kad govorimo o zadacima naše publicistike, ne bismo smeli izgubiti iz vida i analizu svih uzroka koji dovode do raskoraka između normativnog i stvarnog, jer se taj raskorak ponekad pretvara u svojevrsni legitimitet hipokrizije, pa

stvarno poprima oblike normalnog, odnosno raskorak između normativnog i stvarnog se i ne tumači kao odstupanje od programskih ili ustavom utvrđenih načela.

Kojim bi se osnovnim pitanjima u oblasti ustavne reforme i političkog sistema, po mom shvatanju, morala još intenzivnije baviti naša naučna publicistika?

Mislim da tu u prvom redu treba postaviti zahtev da se naša naučna publicistika ne zatvara u neki svoj „larpurlartizam", s jedne strane, i da časopisi neku naučnu teoriju ne obrađuju samo sa svog političko-improviziranog stanovišta, s druge strane. Dalje, smatram da naučna publicistika treba da se uključuje u ova pitanja odmah, a ne post festum i da ne bismo smeli da je tretiramo samo kao neki ukrasni dodatak našeg tekućeg političkog rada. Rekao bih da su centralna pitanja koja u tom pogledu stoje pred našom publicistikom, bez sumnje, sama marksistička kritika političkog predstavništva i, s tim u vezi, izgrađivanje delegatskog oblika kao prevazilaženja ne samo građanskog parlamentarizma, nego i kao negiranje predstavničkih sistema koji počivaju na etatizmu. Zatim, ni samoupravljanje ne možemo tretirati samo kao gotovu stvarnost nego i kao društvenu tendenciju i projekt koji motiviraju neprihvatljivost etatističkog birokratizma i građanskog višepartijskog sistema.

Često se u našem političkom radu srećemo sa tendencijom da pojedine naše političke institucije više tretiramo ili obrazlažemo sa gledišta šta one u stvari nisu, a ređe — šta one konkretno jesu. Recimo, za našu federaciju često kažemo da to nije klasična federacija. Ili, naš poslanički mandat nije imperativni mandat. Manje je, međutim, napora u našim časopisima i u našoj publicistici da se neke naše institucije pozitivno afirmišu, to jest da se kaže šta one stvarno jesu, a ne samo šta one nisu, da se objasni njihov specifikum. Znači, treba ulagati više publicističkih i teorijskih napora u pozitivnom tretiranju pojedinih institucija da bi se shvatilo šta one, u stvari, jesu. Jer, ako samo govorimo o nekoj instituciji šta ona nije, da bismo time istakli njen specifičan položaj, a manje šta ona u stvari teorijski jeste, onda to može izražavati i određenu teorijsku nemoć naše publicistike. Razume se, to nije samo subjektivna nemoć, subjektivna slabost publiciste i naučnika koji o tome pišu, nego to ima i neke dublje, objektivne korene usled brzih promena u našem političkom sistemu, gde se institucije brzo menjaju i zbog toga neke od njih imaju i privremeni karakter. Stoga nema potrebe da u našem političkom radu nekoj instituciji, koja se pojavila u sistemu zbog neke neophodnosti, odmah pripisujemo i određene teorijske vrline trajnijeg karaktera. Jer dinamika našeg političkog sistema je intenzivna i mnoge institucije se brzo menjaju.

Na kraju, rekao bih da pri svemu tome moramo imati u vidu, pogotovu kad se o tome piše u našim časopisima, da su se određene kategorije u sistemu građanske demokratije razvijale decenijama i decenijama, a da naš sistem traži nove puteve, pa zbog toga i nemamo uzorka, nemamo modela, usled čega se možda i čini kao da je teorija u neku

ruku na „živom pesku", jer su te promene toliko brze da ne stižemo da ih teorijski obradimo. Znači, iz parcijalnih saznanja, kao što je danas rečeno, ne uspevamo da stvorimo celovit sistem.

Žarko Puhovski

Snažnije povezivanje časopisa sa radničkom klasom i njenim interesima

Mi smo u časopisu u kome ja radim, u „Kulturnom radniku", posljednjih godina pokušavali prakticirati jedan relativno specifični vid koji se posebno koncentrirao na razgovore sa radnicima. Kao redakcija, jedanput ili dvaput godišnje vodili smo razgovore, u određenim radnim kolektivima, i te razgovore poslije objavljivali. Na te razgovore je bilo različitih reakcija.

Međutim, naša je namjera bila upravo da se omogući, s jedne strane, pokazivanje kako se neki aktuelni odnosi, neke aktuelne mjere shvaćaju, recipiraju u radnim organizacijama. A, s druge strane, da ukažemo i na neka bitna društvena, kulturna pitanja koja se s tim u vezi pojavljuju. Da ne dovedemo sebe jednostavno u situaciju da tu radničku klasu u čije ime stalno govorimo zapravo neprekidno stavljamo u isti položaj.

Jer, na primjer, mi imamo danas akciju solidarnosti kojom se radnicima grade stanovi. Međutim, nije riječ o solidarnosti, riječ je o tome da se njima vrati ono što im je bilo uzeto. Solidarnost možete ispoljiti prema nekome kome je potres srušio kuću, a to nije slučaj sa akcijom izgradnje stanova za radnike. A to pokazuje, opet, određeni, pa čak ako hoćete paternalistički, odnos prema radničkoj klasi i u kulturi, kad se, kao nedavno, u jednoj recenziji likovne izložbe reklo: izložba je bila neoriginalna, mnogo je stranih utjecaja i nema provedenog stila. A riječ je bila o izložbi jednog čovjeka koji je radnik.

To je upravo stav koji se protura pod firmom pomoći radnicima, a de facto je antiradnički. I on stalno ima tu podlogu, upravo ono klasično: elitarno, masovno, što nije samo političko pitanje, nego pitanje tih odnosa u klasičnim kulturnim sferama.

I još, na koncu, da dam konkretan prijedlog. Tu je bilo govora o časopisima koji izlaze na slovenskom, makedonskom, albanskom, mađarskom jeziku. Možda bi bilo dobro da se pokuša da ti časopisi koji dulje vrijeme izlaze, i koji imaju određen nivo, jedanput godišnje imaju svoje izdanje na hrvatskosrpskom jeziku. Time pružamo samoj toj redakciji mogućnosti da dâ izbor svojih radova za šire područje. Time joj pružamo mogućnost da ona to uradi po svojim kriterijumima, a ne da ja, recimo, iz „Kulturnog radnika", ocjenjujem da je sada možda zgodno da se prevede određeni tekst. Naravno, ne znam tehnologiju kako se to može napraviti, ali mislim da to ne bi bilo loše, jer mi te komunikacije zbilja nemamo.

Prilozi

Zorica Priklmajer-Tomanović

KOALICIJA LEVICE U POLITIČKOM SISTEMU FRANCUSKE

Koalicija levice u vidu saveza između Komunističke (Le Parti Communiste Français) i Socijalističke partije (Le Parti Socialiste Français), kome se zatim pridružio i Pokret levih radikala (Le Mouvement des radicaux de gauche), pojavljuje se na političkoj sceni Francuske sredinom 1972[1], noseći u sebi i značajne elemente tradicionalnog iz političkog života Francuske, ali i elemente novih potreba koje nameće društveni razvitak. Koalicija je tako postala svojevrsni izraz onog složenog stanja u političkoj strukturi i političkom životu Francuske koje uveliko karakteriše njen današnji trenutak.

Stvaranje Koalicije nesumnjivo je ubrzala perspektiva parlamentarnih izbora marta 1973, potreba da levica nađe efikasniju formulu istupanja na njima; ali, s druge strane, intencije i oblici te formule, ma koliko nosili pečat tradicija[2], morali su poneti i obeležje novih odnosa koji su stvoreni ili se stvaraju u okvirima Pete republike.

Iz opšteg političkog konteksta u kome je ova Koalicija stvorena treba imati u vidu nekoliko osnovnih momenata za razumevanje njenih korena, položaja i perspektive.

Peta republika je u svom 15-godišnjem postojanju doživela evoluciju, pre svega u pogledu svojih nosilaca, koja sve više postavlja pitanje njene trajnosti u vidu u kome je nastala. Činjenica je da je u nastajanju Peta republika u pogledu svoga ustrojstva izrazila koncepcije jednog čoveka, oslonjenog u to vreme na jak pokret svojih pristalica. Tada uvedeni režim bio je do te mere saobražen De Golovoj ličnosti da je i tada i kasnije u Francuskoj bilo onih koji su verovali da degolističke institucije neće preživeti svoga osnivača. Međutim, one su preživele, jer nisu bile ipak samo izraz ličnih sklonosti jedne izuzetne ličnosti već i potreba određenih snaga francuskog kapitalizma, koje su bile zainteresovane za raščišćavanje anahronizama Četvrte republike. Ostaje, me-

[1] Sporazum o zajedničkom programu leve vlade sklopljen je 27. juna 1972.

[2] Savez KPF—SPF—levi radikali asocira na Narodni front iz 1936, i sećanje na njega nije bilo slučajno prisutno u diskusijama oko programa, sadržine i perspektive Koalicije levice.

đutim, istina da je mehanizam Pete republike imao za osnovnu pretpostavku političku dominantnost degolizma, kao kohezione sile onakvih odnosa kakvi su zamišljeni — i realizovani — između legislative i egzekutive, između političkih partija i države, između Predsednika Republike i političkog javnog mnenja. Pokazalo se ipak da degolizam ne predstavlja onako nepokolebljivu konstantu francuskog političkog života kakva je činila prvi preduslov njegove neosporne dominantnosti; sam De Gol bio je već na prvim predsedničkim izborima, izvedenim putem opšteg prava glasa, 1965. prinuđen da se bori za svoj prestiž više nego što je to iko očekivao, da bi na referendumu 1969. definitivno izgubio svoju ličnu bitku i sišao sa političke scene.[3]

Degolisti su ostali da se bore bez oslonca na njegov politički autoritet, pokazavši se spremnim da brane stečene pozicije, ali i podložnim oscilacijama uticaja i unutrašnjim previranjima, kao sve druge političke snage u zemlji. Uzajamna povezanost snage degolizma i solidarnosti institucija Pete republike upućivala je na to da ranjivost ovih drugih ide preko slabljenja onih prvih. Kriza degolizma u pogledu političkog uticaja implicirala je krizu režima i stoga su oni koji su želeli ukidanje ili modifikaciju političkih i državnih institucija — a to je levica — imali pred sobom kao prvorazredni zadatak detroniziranje degolista.

Drugo, u onoj meri u kojoj je mehanizam Pete republike bio sračunat na to da likvidira štetne efekte partijske atomiziranosti zemlje, i dobrim delom uspeo u tome, on je istovremeno doprineo trendu političke bipolarizacije, pri čemu je sve jasnije dolazilo do izražaja da je po snazi i uticaju glavni rival jakim degolistima na desnici — KPF na levici. Ova činjenica je, direktno ili indirektno, bila prisutna u svim grupisanjima i pregrupisavanjima u političkom životu Pete republike, bilo da je reč o levici, desnici ili takozvanom centru; ona je takođe, velikim delom, utrla put i stvaranju Koalicije levice.

Treće, intenzitet ekonomskog razvitka Francuske u vreme Pete republike svedoči da se na čisto ekonomskom planu ne bi mogla tražiti Ahilova peta savremenog francuskog kapitalizma, pa ni režima čiji je on eksponent. Studija Hadson-instituta, izrađena po narudžbini francuske vlade, koja na osnovu dosadašnjeg tempa rasta francuske privrede predviđa da će 1980. Francuska zauzeti četvrto mesto u svetu po nacionalnom bruto-produktu, otvara ipak pitanje „da li jedno društvo kakvo je francusko može uspešno realizovati prelaz na visoki nivo nacionalnog, kao i individualnog bogatstva, pod pokroviteljstvom političkog konzervativizma".[4] A to bi značilo da u savremenoj Francuskoj problem političkog ustrojstva baca senku i na budućnost ekonomskog prosperiteta, da predstavlja, dakle, problem broj jedan. Ako se ovo pi-

[3] Sa 43,71% dobijenih glasova u prvom krugu predsedničkih izbora De Gol je morao izaći na drugi krug, kada je tek sa 54,49% glasova pobedio kandidata levice, Fransoa Miterana. Na referendumu 1969, koji se odnosio na promene u regionalnom ustrojstvu zemlje i reorganizaciju senata, 53,17% birača je odgovorilo negativno, a 46,82% pozitivno. Kako je ishodom referenduma uslovio svoj opstanak na čelu države, De Gol se po ukazanom nepoverenju povukao sa položaja Predsednika Republike.

[4] „L'Express", № 1125, 29. januara — 4. februara 1973, str. 26.

tanje nametnulo naučnim radnicima, ono nije ništa manje vidljivo za političare levice: slaba tačka režima nije njegova ekonomska impotentnost (naprotiv, ekonomski potencijal francuskog kapitalizma je njegova jaka strana), već nespremnost da se prihvate drugačiji društveni odnosi, koji bi obezbedili ne samo pravedniju raspodelu nacionalnog bogatstva već i pravedniji socijalni status mnogih društvenih kategorija u zemlji. Prema tome, primat političke borbe nad ekonomskom takođe predstavlja jednu od važnih koordinata društvenog trenutka Francuske u kome se javila Koalicija levice.

Najzad, ne treba zaboraviti da se ceo politički život u Francuskoj krajem 60-tih i početkom 70-tih godina odvijao pod gromadnom senkom događaja iz maja-juna 1968. Bez obzira na to kako je ko gledao na ova zbivanja, na njihove uzroke, sadržinu i posledice, svim političkim faktorima u Francuskoj bilo je jasno da je žestoki potres koji je doživelo francusko društvo simptom krize koja ukazuje da nešto treba menjati. Upravo se time može objasniti pojava da je u periodu posle majskih događaja teško u Francuskoj naći političku formaciju koja nije nastojala da se prezentira kao nosilac određenih novina, od krajnje levice do degolista; i da od drugog svetskog rata u Francuskoj nije bilo veće poplave programskih dokumenata u manjem vremenskom razmaku. To saznanje o potrebnim promenama favorizovalo je levicu, tim više što su majsko-junski događaji pružali dovoljno elemenata da se ne shvate samo kao kriza režima već daleko suštinskije — kao kriza sistema.

Svi navedeni momenti svedočili su o sazrevanju uslova za ofanzivnije nastupanje levih snaga. U čemu su se sastojali izgledi levice može se sagledati ako se bliže osmotre njene pozicije u odnosu na neke osnovne komponente političkog života i političkog sistema Francuske.

LEVICA I BIRAČKO TELO

Kada je reč o položaju levice u odnosu na biračko telo Francuske, treba imati u vidu da je kod ovog poslednjeg u pitanju mobilni i u određenoj meri fluidni faktor političkog života, čije se tek krupnije linije ponašanja mogu uzeti kao vredne koordinate za donošenje izvesnih zaključaka.

Jedna od prvih takvih pojava u francuskom biračkom telu jeste uloga „lutajućeg birača“ ili „močvare“, koju čine politički neopredeljeni građani, skloni da svoje izborne odluke donose prema okolnostima. Prema jednom ispitivanju SOFRES-a (Société française d'enquêtes par sondage) iz 1965[5], u Francuskoj je u to vreme na „močvaru“ otpadalo 32% birača; ako se uzme u obzir da je, prema istim istraživanjima, na levicu dolazilo, globalno uzeto, 35% biračkog tela, na desnicu 24%, a na centar 9%, i ako se zna da je u odlučnim izbornim bitkama centar mahom postajao rezerva desnice, izašlo bi da je 32% „močvare“ predstavljalo prostranu „ničiju zemlju“ između dosta uravnoteženih pristalica levice

[5] E. Deutsch, D. Linden, P. Weill, *Les familles politiques aujour'hui en France*, Ed. de Minuit, Paris, 1966, str. 22.

(35%) i desnice (33%), zapravo da je približno oko trećine birača dolazilo na svaku ovu najgrublje podeljenu političku porodicu. Drugim rečima, snage levice i desnice nalazile su se još polovinom 60-tih godina u pogledu šansi kod birača prilično uravnoteženo sučeljene, sa mogućnošću proširivanja na račun „močvare". Kako su se u okviru takvih mogućnosti kretali konkretni izborni rezultati ovog perioda, drugo je pitanje, koje implicira objašnjenja zašto se ova globalna podela menjala, talasajući se u jednom ili drugom smeru pod uticajem neposrednih faktora — što zasad ostaje po strani.

Ispitivanje iste institucije uoči martovskih izbora 1973. otkrila su u ovoj osnovnoj podeli značajna pomeranja: na pristalice levice došlo je 43% birača, na desnicu 39%, a na „močvaru" 18%.[6] To znači da je u proteklih sedam godina i jedna i druga protivnička grupacija prodrla na „ničiju zemlju močvare", s tim što je levica zagrabila veći deo, iako se neka znatnija neravnoteža snaga ne bi mogla konstatovati. I pored toga što treba imati u vidu trenutak u kome su ova ispitivanja neposredno vršena — to jest mogućnost da zagrejana predizborna klima više odrazi trenutna raspoloženja nego dugoročan trend — mogu se izvući neki zaključci relevantni za položaj levice: prvo, degolizam, uprkos svojim pokušajima, institucionalnim i političkim, da stekne solidnu prevagu na francuskoj političkoj sceni, nije uspeo da na svoju stranu privuče većinu političkog javnog mnenja i na tom području, sa protekom vremena, njegova baza de facto se sužavala; drugo, levica je na istom terenu uspela da pruži otpor degolističkom pohodu i ne samo održala već i proširila potencijalni domen svog neposrednog uticaja; i, treće, prisustvo znatnog dela „močvare" u francuskom slučaju više je izražavalo nezadovoljstvo i jednim i drugim sučeljenim polom nego stvarnu nezainteresovanost za politiku. O ovome svedoči i pojava da se uoči samih izbora 1973. deo „močvare" od 18% dostigao 23% — što je tumačeno zamorom birača usled duge i oštre izborne kampanje — da bi na samim izborima apstinencija bila relativno niska, 18,78% u prvom i 18,22% u drugom krugu, što svedoči da je stvarna nezainteresovanost birača u datom trenutku bila mala, s obzirom da nedolazak na birralište može imati različite uzroke, a ne samo neopredeljenost.

Koji je to fenomen na levici doprinosio porastu poverenja u nju i, obrnuto, šta joj je sužavalo šanse u političkom javnom mnenju zemlje?

Najsažetije formulisano iskustvo svedoči da uvek kada je postojalo realno, do određenog stepena realizovano jedinstvo levice ona je dobijala na uticaju i, vice versa, uvek kada je potvrđivala svoju atomiziranost i unutrašnje antagonizme ona je, gledano u celini, gubila. I to upravo stoga što je njeno objedinjavanje, kao rezultat donosilo ne samo prosti zbir pristalica pojedinih partija levice već i priklanjanje levom frontu jednog dela „lutajućih birača". Na prvim predsedničkim izborima kandidat levice, Fransoa Miteran, iako je formalno nastupao samo u ime tadašnje Federacije demokratske i socijalističke levice (Fédération de la Gauche Démocratique et Socialiste), ali uz podršku KPF i Ujedi-

---

[6] *Un portrait de famille*, „Le Nouvel Observateur", № 431, 12—18. februara 1973, str. 39.

njene socijalističke partije (Le Parti Socialiste Unifié) — dakle u uslovima najminimalnijeg objedinjavanja snaga levice — uspeo je da samom De Golu ospori pobedu u prvom krugu glasanja i prinudi ga na ponovno odmeravanje snaga u drugom krugu. Preko 7,5 miliona birača u prvom krugu i više od 10,5 miliona u drugom, koliko je privukao Miteran, znatno su premašivali prosti zbir glasača pojedinih partija levice sa prethodnih parlamentarnih izbora, 1962. Na drugim predsedničkim izborima, iako nije imala za protivnika takav politički autoritet kakav je bio De Gol, razbijena levica se nije mogla pojaviti ni sa jednim svojim pojedinačnim predstavnikom kao glavnim konkurentom Žoržu Pompiduu i ispala je iz borbe već u prvom krugu glasanja. Njeni pojedinačni kandidati su ukupno osvojili preko 700.000 glasova manje nego Miteran na prvim predsedničkim izborima. Ako se sve oscilacije uzmu u obzir, razlika je nesumnjivo osetna, a ishod izbora još poučniji.

Na parlamentarnim izborima 1968. grupacije levice su u odvojenoj konkurenciji osvojile preko 8,900.000 birača, a na izborima 1973, u uslovima saradnje, više od 10,900.000, što je znak i efikasnosti uzajamne podrške i privlačnosti za pro-levo orijentisani deo „lutajućih birača". Čak i ako se zanemari dejstvo raznih drugih faktora, koji svakako utiču na opredeljivanje građana pri izlasku na biralište, razlika koja se pojavljuje u broju levo orijentisanih glasača u uslovima jedinstva i nejedinstva levice ne može biti zanemarljiva. Jer tih 700.000 glasova na pomenutim predsedničkim, odnosno 2 miliona na parlamentarnim izborima nesumnjivo igraju značajnu ulogu u opštem položaju levice na političkoj sceni zemlje.

Poruka ovih cifara je prilično jasna: sa promenom odnosa snaga u biračkom telu u svoju korist, a na štetu degolizma, levica je mogla računati pre svega ako protiv svog osnovnog protivnika nastupi jedinstveno. Udruživanje snaga, činilo se, predstavljalo je prvu premisu jačanja udarne moći levice. Ovaj zaključak zasnivao se, doduše, na određenoj — prevashodno parlamentarističkoj logici po kojoj je ponašanje političkih štabova predstavljalo primarnu, ako ne i isključivu, determinantu odgovarajućeg ponašanja njihovog biračkog potencijala. Događaji maja 1968. pokazali su da taj prethodni uslov može izostati a da se u jednom trenutku u širokim društvenim razmerama pojavi pokret jedinstven u osnovnim intencijama, iako heterogen po socijalnom, idejnom i organizaciono političkom sastavu. Međutim, majski događaji sa svojim svedočenjem da socijalni pokret može ići ispred političkog buknuli su, goreli i ugasili se, kao potres koji je ostavio ozbiljne i trajne tragove, ali koji glavne aktere današnje Koalicije levice nisu izbacili iz njihove tradicionalne kolotečine. Oni su se nje držali i tokom samih majskih događaja, a tim pre onda kada je bura prošla, izvlačeći nesumnjivo niz pouka iz te erupcije koja je iznenadila i Francusku i svet, ali nastojeći da ih uklopi u svoje tradicionalno viđenje političkih odnosa, da ih primi kao inspiraciju za određene modifikacije ali ne i revolucionisanje svoje politike. S obzirom na tu činjenicu, na vladajuću političku logiku tradicionalne francuske levice koja je stvorila Koaliciju, ne sme se prenebregavati

značaj koji pre svega za nju samu ima takav faktor političkog života kakav je biračko telo.

Najzad, interesantne indikacije u pogledu socijalne lociranosti levice i perspektiva koje ta pozicija otvara pruža i sam profil levo opredeljenog birača u Francuskoj. Ako se uporede dva napred navedena istraživanja SOFRES-a iz 1966. i 1973. godine[7], dolazi se do zaključka da je birač levice u ovom periodu uglavnom zadržao osnovne karakteristike: pretežno je muškog roda (55%); najvećim delom je ispod 50 godina starosti (66%); najbrojniji je u redovima radnika (38%), zatim nameštenika i nižih kadrova (21%) i, najzad, u najvećem procentu živi u gradovima sa više od 100.000 stanovnika (47%, od čega na Pariz otpada 21%). Na poljoprivrednike je 1973. dolazilo 8%, isto toliko na krupne industrijalce, trgovce i više kadrove, dok ih je među sitnim trgovcima i zanatlijama bilo najmanje — 5%[8].

Pomeranja u odnosu na 1966. u sastavu levo orijentisanog biračkog tela mogu se primetiti u pojačanom udelu žena, opadanju poljoprivrednika i povećanju broja nameštenika i nižih kadrova. U predizbornoj kampanji za parlamentarne izbore 1973. ukazivano je da levica s dosta razloga može parirati paroli degolista kako predstavljaju ogledalo zemlje, jer regrutuju pristalice iz svih društvenih sredina, s obzirom da se na isti argument može pozvati i levica, što ima odgovarajuće političke implikacije, posebno kada je reč o širini fronta koji ona želi da objedini kao neposredni politički oslonac. Sastav njenih birača ipak pokazuje da njoj gravitira onaj u političkom smislu dinamičniji deo društva, jer su muškarci, mlađi ljudi i oni „slabije stojeći", uvek pokazivali veću sklonost ka promenama nego žene, stariji ljudi i „dobro stojeći" koji su tradicionalno konzervativni — kategorije koje upravo degolisti imaju najvećim delom za neposredne pristalice. Pojava o kojoj, međutim, levica takođe treba da vodi računa jeste da i njeni protivnici regrutuju pristalice iz redova onih snaga sa kojima ona računa: naime, u biračkom telu vladajuće većine 24% otpada na radnike, 15% na nameštenike i niže kadrove.[9]

Ispitivanja iz 1973. dala su još dva značajna podatka o biračima levice: prvi je da u njih postoje izvesne porodične tradicije opredeljenja ulevo, jer je 50% očeva i 45% majki anketiranih takođe pripadalo levici.[10] Posmatrano sa stanovišta političke borbe, svakako nije nevažna pojava da kod polovine levo orijentisanog biračkog tela postoji generacijski kontinuitet poverenja u levicu, posebno ako se ima u vidu do koje mere same partije levice drže do ukorenjenosti socijalističkog pokreta u tradicijama Francuske.

---

[7] Oni nisu striktno uporedivi, jer je u prvom levica posmatrana po pojedinim pripadnicima, a u drugom globalno, ali približna kretanja ipak se mogu ustanoviti.

[8] Cifre u zagradi date su prema drugoj anketi.

[9] „Le Monde", 21. februar 1973, str. 10.

[10] *Un portrait de famille*, „Le Nouvel Observateur", № 431, 12—18. februara 1973, str. 41.

Ne manje je interesantno, međutim, da ovaj moment porodične klime nije presudan za opredeljenje današnjeg levo orijentisanog birača: taj razlog se javlja samo kod 11% anketiranih. Veoma je indikativno da prvo mesto u motivima takve opredeljenosti, sa 42% ispitanika, zauzima vera u „izvesne ideje i izvesne vrednosti“ ispred pripadnosti „defavorizovanoj socijalnoj sredini“, na koju otpada 28%.[11] Ovaj podatak se može shvatiti tako da idejni motivi potiskuju socijalne kod onih koji svoj glas daju za snage koje zastupaju nužnost dubljih društvenih promena, što nije u raskoraku sa opštim razvojem francuskog društva. Njegov problem, kao što je u uvodu ukazano, nije ekonomski prosperitet, već pravičnija raspodela nacionalnog bogatstva i njegova, društveno gledano, racionalnija upotreba — na čemu upravo i insistiraju u raznim varijantama predstavnici levice, pa i Koalicija. Činjenica da pripadnost „defavorizovanoj socijalnoj sredini“ prati prvu grupu motiva svedoči da je i nezadovoljstvo materijalnim statusom kod ovih birača povezano sa promenom samog sistema.

U svojoj ukupnosti, osobine levo opredeljenog birača ukazuju na to da levica regrutuje pristalice iz jednog dela progresivnog i dinamičnog stanovništva Francuske, koji, međutim, u postojećem političkom sistemu ne dobija u krajnjem ishodu parlamentarnih političkih borbi onu težinu u uticaju koja mu pripada, zahvaljujući pre svega samom izbornom sistemu. Skrojen prema potrebama degolizma i jasno sračunat na defavorizovanje snaga levice, važeći izborni zakon direktno pogađa krupne urbane aglomeracije, gde je upravo koncentrisana radnička klasa, kao i omladinu koja — iako je sniženje starosne granice za sticanje biračkog prava bilo obećavano — i danas može izići na biralište tek sa navršenom 21. godinom. Prvi moment donosi kao rezultat da je u pojedinim izbornim jedinicama poslaničkom kandidatu levice potrebno ponekad i četiri puta više glasova da bi bio izabran nego njegovom degolističkom konkurentu u nekoj drugoj. Drugi moment lišava levicu značajne rezerve u omladini, jer se, prema anketama vršenim kod same omladine do 20 godina, ispostavlja da bi oko 30% njih glasalo za partije levice[12], a preko 40% činili bi neopredeljeni i uzdržani. Iz onoga što je dosad izloženo o položaju levice u odnosu na biračko telo nameću se sledeći zaključci:

Prvo, za levicu postoje mogućnosti daljeg proširenja uticaja s obzirom na opseg i ulogu „močvare“ u francuskom političkom životu; kao što je napred ukazano, levica je poslednjih godina zahvatila jedan njen deo, ali prostor za manevrisanje još nije do kraja iskorišćen. S druge strane, pojava da 24% degolističkih birača dolazi iz redova radničke klase takođe svedoči da levica nema samo zadatak da privuče neopredeljene već i da desnici otme jedan nezanemarljiv deo svoje prirodne socijalne osnove.

Drugo, s obzirom na svoj i inače defavorizovan položaj u pogledu izbornog zakona i opštu konstelaciju političkih snaga u zemlji, kao i ispoljenu sklonost birača da veće poverenje poklanjaju objedinjenoj

---

[11] Ibid., str. 41.
[12] „Le Monde“, 21. februar 1973, str. 8.

nego atomiziranoj levici, ova je na osnovu svih iskustava u Petoj republici upućena na partijsko udruživanje, ukoliko se rukovodi prevashodno parlamentarnom logikom borbe, što je slučaj sa partijama tradicionalne levice. Koalicija KPF-SPF-levi radikali ostvarena je dobrim delom na tom saznanju da se u izbornom odmeravanju snaga sa desnicom, degolistima pre svega, može računati na neki rezultat samo objedinjavanjem razbijenog potencijala levice. Sasvim jasna računica u tom smislu, koja ima svoje šire osnove i implikacije, pokazala se plodonosnom i na izborima marta 1973. kada je broj levo orijentisanih birača porastao za dva miliona u odnosu na prethodne, iako su čvrstim izbornim obavezama bile međusobno vezane samo snage Koalicije, dok je ostale grupacije levice ka njoj uputila rastuća konfrontacija sa desnicom u predizbornoj kampanji i na samim izborima.

I treće, u svojoj konfrontaciji sa desnicom levica mora računati sa ulogom centra, kao potencijalne rezerve njenih protivnika. I iskustvo sa izbora 1973. potvrdilo je ovaj fenomen francuske političke konstelacije: glasovi „reformatora" su se u drugom krugu glasanja očigledno prelili kandidatima vladajuće većine jer se manjak od 1,400.000 „reformatorskih" glasova u drugom krugu u odnosu na prvi i istovremeno nešto veći višak kod vladajuće većine najvećim delom može objasniti prelivanjem glasova sa centra desnici.

KOALICIJA LEVICE I POLITIČKA KONSTELACIJA U FRANCUSKOJ

Raspoređivanje političkih snaga u Petoj republici pokazivalo je u globalu dve osnovne pojave: s jedne strane, izrazitu tendenciju ka bipolarizaciji snaga sa dva jaka stožera na suprotnim polovima u degolistima i komunistima; i, s druge strane, žilavu borbu takozvanih centrističkih snaga za opstanak, koje nisu uspevale da stvore snažniji i trajniji stožer, ali su stalnim pregrupisavanjima nastojale da opstanu na političkoj sceni zemlje i da održe iluziju o mogućnosti uspostavljanja ravnopravnog tampona između komunista i degolista.

Iako je prilikom dolaska degolista na vlast pretrpela osetan gubitak uticaja, izražen na prvim parlamentarnim izborima u Petoj republici 1958. kada je izgubila preko 1,7000.000 birača, KPF se relativno brzo oporavila od ovog poraza i sve naredne izborne konsultacije u zemlji potvrđivale su da stvarnu protivtežu degolističkoj Uniji za novu republiku (Union pour la Nouvelle République), odnosno Uniji demokrata za Republiku (Union des Démocrates pour la République) na levici predstavlja KPF koja je konstantno zadržavala mesto druge snage po broju dobijenih glasova, i pored oscilacija što su se javljale u zavisnosti od konkretnih okolnosti, ali koje za položaj KPF nisu bile od odlučujućeg značaja.

Međutim, u meri u kojoj su degolisti tokom vremena gubili svoj neosporni prestiž i nastojali da svoje pozicije ojačaju savezom sa drugim snagama desnice, za KPF se takođe sve akutnije postavljalo pi-

tanje jačanja sopstvene udarne moći stvaranjem šireg saveza levice. Ova orijentacija u KPF imala je, doduše, svoju dugu tradiciju, ali je revalorizovanje toga kursa u novim uslovima dobijalo nove impulse. KPF se na neki način prirodno pojavljivala kao neophodni stub jake levice: time što je bila po članstvu najbrojnija, po političkom uticaju najsnažnija i po organizaciji najčvršća partija levice. Ali i po tome što je ispoljavala osobinu jedinstvenu za francuske političke prilike — naime, unutrašnju stabilnost. Dok je na krajnjoj levici USP razdirala stalna borba višestrukih tendencija; dok su se socijalisti u više navrata reorganizovali, cepali i ujedinjavali, krećući se, sve do dolaska Miterana na čelo ponovo obnovljene SP godine 1971, uglavnom na terenu neuspelih pokušaja galvaniziranja stare socijaldemokratije; dok je katolički pokret doživljavao degeneraciju a radikali, i pored senzacionalnih reformatorskih operacija Servan-Šrajbera, izlučili grupu levo opredeljenih disidenata; dok su i sami degolisti trpeli od raslojavanja Generalovih sledbenika na različite struje — KPF je ostajala u biti neuzdrmana iako je i sama bila izložena ozbiljnim iskušenjima. Ne bi se, na primer, moglo reći da je era destaljinizacije, posle Dvadesetog kongresa KPSS — kada su mnoge komunističke partije u zapadnoj Evropi doživljavale drastične potrese — bila bez opasnosti i za KPF; ona je ipak taj period prebrodila jednom, možda nešto sporom ali zato mirnom, evolucijom, za koju prilična zasluga pripada nasledniku Morisa Toreza — Valdeku Rošeu. Majsko-junski događaji 1968. takođe su doneli ozbiljna unutrašnja neslaganja KPF, čiji je najeklatantniji izraz bio „slučaj Garodi"; međutim, iako je bila u pitanju istaknuta ličnost, ne samo partijskog već javnog života uopšte, u KPF nije došlo do stvaranja struja, još manje do cepanja. Ako se ima u vidu da su upravo poslednjih godina, to jest od 1968, sve ranije navedene političke snage prošle kroz jedan ili drugi vid svojih prestrojavanja, stabilnost KPF još više pada u oči. Čak i ako bi se ova stabilnost tumačila kao izraz izvesne okoštalosti — čemu pribegavaju idejni i politički protivnici KPF — ostaje činjenica da KPF uglavnom toj stabilnosti duguje snagu svog uticaja sa kojom se na francuskoj političkoj areni pojavljuje kao protivnik ili potencijalni partner o kome se mora mnogo voditi računa.

Kao glavna protivteža degolistima, KPF je, dakle, morala imati u vidu realan odnos snaga koji ju je upućivao, između ostalih razloga, na jačanje levog fronta. Upravo u vezi s ovom potrebom ona je bila suočena sa dejstvom drugog značajnog fenomena francuske političke konstelacije — a to je prisustvo centrizma u njegovim različitim vidovima.

Fenomen centrizma sam po sebi ne bi morao zabrinjavati KPF jer, kako je napred ukazano, nije uspevao da se oformi u iole homogeniju grupaciju koja bi bila kadra da ugrozi snažne protivnike s levice i desnice i nametne se kao odlučujući faktor francuskog političkog života. Ali značaj kretanja na centru i oko centra bio je za KPF u tome što je u te kombinacije uvek na jedan ili drugi način, na svoju inicijativu ili pod uplivom drugih, bila uplitana i SP, koja je, prema koncepciji jake levice u KPF, trebalo da bude njen najvažniji saveznik. Ne ulazeći ovde u kritičko razmatranje te koncepcije — za koje bi se moglo

naći dosta argumenata — već prihvatajući ovaj postulat KPF kao činjenicu njene politike, može se konstatovati da je u raspoređivanju snaga na francuskoj političkoj sceni za KPF jedno od najznačajnijih pitanja bilo otkidanje SP od centrističkih naklonosti, kao preduslov stvaranja levog fronta; tačnije — one sprege između KPF i SP koja je trebalo da postane okosnica levog fronta. Treba odmah reći da sva nastojanja KPF u tom smislu nisu davala odgovarajuće rezultate i da je glavna zasluga KPF u tom pogledu što je imala strpljenja da sačeka određenu evoluciju same SP, uveravajući je u međuvremenu neumorno u ono što je potvrđivalo svako novo centrističko iskustvo: da je vreme takozvane „treće sile" iz Četvrte republike prošlo zajedno sa njenim umiranjem i da centar de facto nema šta da ponudi između levice koja hoće promenu i degolizma koji brani status quo; da je isto tako sa svakim novim iskustvom sve jasnije da centar, u krajnjoj liniji, predstavlja rezervu desnice, kojoj se priklanja čim mu se učini da jača „komunistička opasnost" — što se ponovilo i marta 1973. godine — i da stoga jedna partija koja želi da ostane levo opredeljena nema šta da traži u redovima centrista.

Međutim, tradicije centrizma bile su u SP veoma jake i sva njena lutanja, od vremena kada je prešla u opoziciju degolizmu, svodila su se na napore da dođe do svojevrsnog obnavljanja „treće sile" i u Petoj republici; treba se samo setiti Deferovih upornih nastojanja u tom smislu koja su krajem 60-tih godina bila jedan od osnovnih faktora krajnje unutrašnje nestabilnosti SP. Kriza SP iz tog vremena mogla je imati samo dva ishoda: ili definitivno gubljenje i odumiranje socijalista u vodama centrizma ili pokušaj stvarnijeg reintegrisanja u levicu. Ujedinjenje socijalista sa miteranistima, juna 1971, i dolazak lidera ovih drugih na čelo nove SP pospešili su ovo drugo rešenje: trezveni političar koji je izvukao odgovarajuće pouke iz pokušaja sa Federacijom demokratske i socijalističke levice — da objedinjavanje organizacija levice jača njihovu političku efikasnost, da je podrška komunista više nego dragocen faktor tog jačanja i da je KPF u stvari partner spreman ne samo na pregovore nego i na ustupke — Miteran je shvatio šansu koja se nalazi u približavanju komunistima. Njega je u ovome moglo hrabriti ne samo iskustvo sa predsedničkih izbora 1965. već i objektivan pogled na prošlost koji ga je mogao uveriti da su socijalisti uvek dobijali od izbornih sporazuma sa komunistima, ma kako ti sporazumi bili privremeni i labavi. Da su centrističke nostalgije ipak ostale prisutne i u obnovljenoj SP svedoče i parlamentarni izbori marta 1973, kada je tokom predizborne kampanje došlo do izvesnih, mada sporadičnih, koketiranja između nekih predstavnika socijalista i „reformatora", na što je Miteran bio prinuđen da odgovori zaoštravanjem partijske discipline (pretnjom isključenjem iz partije u slučaju nepoštovanja Zajedničkog programa Koalicije).

Centristička formacija 70-tih godina u vidu Reformatorskog pokreta (Le Mouvement Réformateur)[13], koji sačinjavaju radikali Servan-Šrajbera i Demokratski centar (Centre Démocrate) Lekanijea, nesumnjivo je bila

[13] formiranog novembra 1971.

zainteresovana pred parlamentarne izbore 1973. da privuče deo socijalista, i to iz dva razloga: pre svega da bi ojačala sopstvene izglede na izborima, koje je umanjivala sve oštrija konfrontacija između vladajuće većine i Koalicije levice i usled toga tendencija krupne polarizacije biračkog tela; i drugo, da bi donekle uzdrmala i time oslabila savez levice, protiv čijeg programa se deklarisala. Za ovu taktiku se posebno pokazao zainteresovan Servan-Šrajber, verovatno i stoga da bi ojačao pozicije u odnosu na svog neposrednog partnera u Reformatorskom pokretu, koji je još pre izbora pokazivao tendenciju otvaranja prema degolistima i pružio im podršku posle uspeha levice u prvom krugu glasanja. Ova druga runda izbora pokazala je da su tendencije Lekanijea bile sračunate na perspektivu mogućeg ubacivanja u vladajuću većinu. Iako je tokom izbora Koalicija levice odolela pokušajima odvajanja jednog dela socijalista, ta opasnost je za nju i dalje ostala prisutna.

Na ovom planu treba videti i osnovnu slabost Koalicije levice. Ona počiva na sporazumu između KPF i SPF, kome su se — upravo preko socijalista — pridružili i levi radikali. Ima osnova verovanju da SPF nema onu unutrašnju homogenost i stoga nepokolebljivost u pogledu zainteresovanosti za savez levice, bar ne u svim svojim delovima, koja bi je branila od različitih iskušenja. Kao takva, ova partija je još izložena delovanju mogućih centrifugalnih sila, iako je i iskustvo martovskih izbora 1973. moglo da je uveri u probitačnost saveza sa komunistima. Činjenica je, naime, da je stvarni dobitnik ovih izbora bila Koalicija levice, ne samo po ojačanim pozicijama u Parlamentu već i po tome što je u predizbornoj kampanji naterala većinu da pokaže gubitak samouverenosti i ispolji strah od mogućnosti protivničke pobede; i što su taj strah i slabljenje političkih pozicija primorali degoliste da se suoče sa mogućnošću novog proširivanja svoje vladajuće koalicije, a time i sa novim ustupcima.

Ipak, ostaje otvoreno pitanje koliko će Koalicija levice preživeti ovaj svoj uspeh. Veoma indikativna je, na primer, sumnja koja u tom pogledu postoji kod birača same levice. Ranije pomenuta anketa SOFRES-a, uoči samih izbora 1973, pokazala je da jedino većina komunističkih birača, njih 59%, veruje u održanje saveza, dok je 54% socijalističkih i 69% birača USP izrazilo uverenje da će se među partnerima ispoljiti tendencije razlaza, i to u uslovima ako Koalicija pobedi i dođe na vlast.[14] Sasvim je razumljivo da podela vlasti i zadaci realizovanja zamišljenog programa donose krupna iskušenja za partnere, ali ona ne moraju biti manja ako se neposredno postavljeni cilj — pobeda na izborima — ne ostvari.

Drugi moment koji nije za potcenjivanje jeste latentna ali prisutna konkurencija između KPF i SPF. Pokušaji zastrašivanja socijalista da će u slučaju pobede levice biti „progutani" od snažne KPF čim se ova dokopa vlasti, primenjivani u propagandi desnice početkom izborne kampanje, nisu ostavljali utisak sa kojim se računalo. Štaviše, prema gorenavedenoj anketi, 62% birača levice izrazilo je uverenje da bi se SPF

[14] „Le Nouvel Observateur", № 431, 12—18. februara 1973, str. 42.

u narednom periodu pojavila kao glavni korisnik saveza levice, ukoliko ovaj dobije na izborima; jedino su birači same KPF, njih 51%, dali u tom pogledu prednost svojoj partiji.[15] Ovo uverenje birača levice našlo je potvrdu u simptomima napredovanja političkog uticaja socijalista, čime su se u javnosti pojavljivali sve više kao ravnopravni partner KPF. Kod ove je ta pojava izazvala mobilizaciju, organizacionu i političku, kako bi se očuvao prestiž najmoćnije partije levice. Izbori su pokazali da je ova opreznost bila osnovana jer su socijalisti, nastupajući sa levim radikalima u Savezu socijalističke i demokratske levice (Union de la Gauche socialiste et démocrate), u prvom krugu glasanja pokazali uravnoteženi uticaj sa komunistima, a u drugom krugu ih pretekli, sa preko 5 miliona glasova u odnosu na 4 miliona komunističkih.

Iako se, u interesu stvaranja i očuvanja saveza levice, KPF odavno odrekla hegemonih pretenzija i pokazala spremnom na kompromise, ona i dalje u svome primatu unutar levog fronta vidi prvu i osnovnu zalogu njegove efikasnosti. Njena sasvim jasno manifestovana rešenost da se taj primat održi može se pojaviti kao razlog za izvesne rezerve kod njenih socijalističkih partnera.

Najzad, posebnu dimenziju političke konstelacije u Francuskoj, značajnu upravo za levi front, predstavljaju odnosi između tradicionalnih levo orijentisanih partija, koje čine Koaliciju, i takozvane nove levice. U ovoj drugoj takođe treba praviti razliku između USP i brojnih raznobojnih ultralevih grupica, čije je dejstvo naročito došlo do izražaja u majsko-junskim zbivanjima 1968, ali koje u parlamentarno-političkoj kombinatorici i izbornim računicama nemaju šta da traže i u pretežnoj većini na tom planu ništa i ne traže. U poređenju sa njima, USP je za 12 godina svoga postojanja postala već na neki način „stara“ nova levica, jer se prilično uklopila u važeća pravila političke igre, iako je u svojoj osnovnoj orijentaciji bliža mladom talasu nove levice nego tradicionalnim levo orijentisanim partijama. USP je u početku svoga postojanja držala određenu distancu u odnosu i na KPF i na SPF, jer je i ponikla kao izraz pokušaja da se prevaziđu neke izrazite slabosti tradicionalne levice. Međutim, jaču odbojnost prema USP uvek je ispoljavala KPF, dok se u redovima socijalista gajila nada da jednom može doći do reintegracije cele „socijalističke porodice“. Događaji iz 1968. samo su pojačali razlike između USP, na jednoj, i KPF i SPF, na drugoj strani, jer se USP u tim zbivanjima samo još utvrdila u svojoj orijentaciji na direktnu demokratiju, dok se tradicionalna levica i tada držala ustaljenih parlamentarnih puteva. Opredeljenost za samoupravni socijalizam predstavlja osnovnu tačku razlikovanja USP od snaga Koalicije levice i razlog što ne prihvata njen program levo opredeljene vlade „u senci“. Smatrajući, međutim, da se ozbiljniji koraci ka samoupravljanju ne mogu ostvariti bez obaranja degolista sa vlasti i računajući da bi jedna levo orijentisana vlada davala više prostora borbi za direktnu demokratiju, USP je stala na stanovište da u drugom krugu parlamentarnih izbora 1973. treba pružiti podršku najbolje plasiranom kandidatu Koalicije levice.

---

[15] Ibid., str. 42.

Sličan način razmišljanja prevagnuo je i u jednom delu ultraradikalne nove levice. Komunistička liga (La Ligue Communiste) Alena Krivina, na primer, zauzela je isti stav kao i USP sa motivacijom da bi u uslovima ozbiljnih potresa koje bi izazvao dolazak Koalicije levice na čelo zemlje radikalna levica imala mogućnost da pokrene mase i odozdo izvrši pritisak na vladu da pređe okvire svog reformističkog programa. Drugi deo radikalne nove levice, obeležen uglavnom kao anarhistički i maoistički, zastupao je gledište da progresivnim snagama odgovara jedino apstiniranje sa izbora, jer ovi ni u jednoj varijanti svoga ishoda ne rešavaju akutne probleme francuskog društva.

Prema tome, iako je od samog svog formiranja Koalicija levice bila suočena sa problemima neposredne izborne borbe, i političkim odnosima koji su se uglavnom kroz nju prelamali, ona je preko njih istovremeno bila sučeljena i sa nekim komponentama francuske političke konstelacije trajnijeg značaja. A to su: simptomi degradacije degolista, njihove ranjivosti na frontu široke političke borbe i rastuće zavisnosti od drugih saveznika na desnici; uloga centra u njegovom dvostrukom dejstvu, kao manevarskog prostora i potencijalne rezerve vladajuće većine i kao mogućeg agensa labavljenja Koalicije, delovanjem na SP; i najzad, kritički (do negatorskog) odnos radikalne levice prema Koaliciji, sa dugoročnim izgledima da ostane „opozicija u opoziciji", a to znači i sa otvorenim problemom jedinstvenih akcija na levom frontu usled ključnih idejnih razlika. Koalicija je, dakle, i pored svog uspeha na parlamentarnim izborima 1973, izložena budućim pritiscima kako s desna, od vladajuće većine koja će svoju Pirovu pobedu svakako iskoristiti da se konsoliduje, tako i s leva, od radikalne levice koja je odmah po završetku izbora izašla sa tezom da reformizam programa Koalicije nije ni mogao doneti bolje rezultate; a što je po njen opstanak najopasnije, višestruko svođenje izbornih bilansa može doprineti slabljenju njene teško stečene i ne baš tako nepokolebljive predizborne kohezije.

KOALICIJA LEVICE I DRŽAVNE INSTITUCIJE

Geneza odnosa prema ključnim institucijama Pete republike različita je u dvema nosećim partijama Koalicije levice: dok je SP učestvovala u dovođenju generala De Gola na vlast 1958, pa i u donošenju Ustava Pete republike, KPF se od samog njegovog rađanja i od prvog dana njegovog stupanja na snagu nalazila u opoziciji prema osnovnim njegovim odredbama. U međuvremenu izvesna evolucija odigrala se u obe partije: sa prelaskom u opoziciju i sa promenama koje su nastajale u njoj samoj, SP je vremenom ublažila oduševljenje nekih svojih istaknutih lidera za predsednički režim u korist većih prerogativa Parlamenta. KPF, opet, koja je bila ljuti protivnik predsedničkog režima u degolističkoj varijanti i borila se i protiv izbora predsednika Republike opštim pravom glasa, ipak je prihvatila tu činjenicu francuskog političkog života, da je i sama ušla u bitku za položaj predsednika Repu-

blike[16] i konačno se pokazala spremnom pri donošenju Zajedničkog programa Koalicije na njegove modifikacije. Tako su se dve partije srele u ovom programu levo orijentisane vlade „u senci", formulišući zahteve za korekcijom postojećih institucija, koji nisu nebitni, ali još uvek poštuju okvire važećeg ustava.

U središtu predloženih reformi nalaze se pre svega položaj predsednika Republike i prerogativi Parlamenta. Najvažnije odredbe Zajedničkog programa koje se tiču predsednika Republike odnose se na član 16. Ustava, to jest na ukidanje specijalnih ovlašćenja koja su šefu države davala u izuzetnim situacijama de facto neograničenu vlast; dalje, na član 11, to jest na pravo predsednika da putem referenduma dobije, mimo Parlamenta, saglasnost za određene poteze svoje politike; i na član 89, to jest da se revizija Ustava može vršiti usaglašenom voljom oba doma Parlamenta a ne putem referenduma, odnosno odlukom predsednika. Traženo je, takođe, da mandat predsednika Republike bude skraćen na 5 godina. Iako su partneri Koalicije pokazali jasnu intenciju da suze široke prerogative predsednika Republike, u njegovoj nadležnosti, prema njihovom programu, ostala bi i dalje značajna prava kao što je imenovanje premijera, raspuštanje Parlamenta i slično.

S druge strane, Koalicija levice se svojim programom predstavlja kao pobornik jačanja uloge Parlamenta. Osim toga što bez njegove volje ne mogu biti unošene izmene u Ustav, traženo je proširenje njegovih zakonodavnih funkcija; većina u Parlamentu odlučujuća je i za opstanak vlade, jer ukoliko joj se izglasa nepoverenje, predsednik Republike može samo još jednom imenovati novog premijera, i u slučaju da mu Parlament odbije podršku — mora se ići na obavezno raspisivanje novih izbora. Kako je, međutim, jedna od osnovnih optužbi levice na račun režima da izbornim zakonom koji favorizuje desnicu de facto stvara raskorak između volje birača i njihove zastupljenosti u Parlamentu, jedan od njenih osnovnih zahteva odnosi se na izmenu izbornog zakona u korist proporcionalnog predstavništva. Sami parlamentarni izbori u koje je Koalicija ušla sa svojim programom, marta 1973, dovoljno su ilustrovali neophodnost ove izmene. Iako je u krajnjem ishodu izbora vladajuća većina dobila svega 156.702 glasa više od levice, ona u Parlamentu raspolaže sa 99 poslaničkih mesta više. Sa svojih nešto iznad 11 miliona birača većina je dobila 275 poslanika, dok je levica sa preko 10,800.000 glasova poslala u Parlament samo 176.

Jedan od principa programa levice koji je u vreme njegovog objavljivanja bio veoma zapažen u francuskoj političkoj javnosti kao znak ozbiljne evolucije KPF bilo je izričito deklarisano poštovanje takozvane alternacije na vlasti. U Zajedničkom programu Koalicije potvrđena je spremnost njenih partija da se povuku sa vlasti ako tokom svoga mandata izgube poverenje birača koji su im tu vlast poverili. Taj princip je implicirao prećutno odricanje KPF od onakvog pojma diktature proletarijata kakav je, zahvaljujući staljinističkoj teoriji i praksi, ali i nji-

[16] Godine 1969. kandidat KPF, Žak Diklo, dobio je 21,52% glasova i bio najbolje plasirani kandidat partija levice, zadržavši uglavnom dotle pokazani uticaj svoje partije.

hovom iskorišćavanju od antikomunističke propagande, uglavnom prisutan u svesti zapadnoevropske političke javnosti: kao vlast koja se silom uzima a silom i brani. Orijentacija KPF na mirni put u socijalizam već dugi niz godina je predstavlja kao partiju koja u borbi za društveni preobražaj pretpostavlja politička sredstva oružanom pohodu na vlast. Njeno držanje maja 1968. potvrdilo je da KPF nije spremna, ni u uslovima akutne društvene krize, da pribegava nasilnom obaranju postojećeg sistema. Ali pri svemu tome njenim protivnicima je ostajalo slobodnog prostora da joj pripisuju diktatorske intencije u slučaju da se jednom dokopa vlasti, makar i mirnim putem, a to znači i spremnost da je u slučaju potrebe održi silom, odnosno rešenost da je nikada ne pusti iz ruku. Činjenica da se KPF mnogo stidljivije nego neke druge zapadnoevropske komunističke partije distancirala od tako shvaćene diktature proletarijata davala je hranu sličnim optužbama. Njena tvrdnja da bi samo u slučaju nasilnih pokušaja kapitalističkih snaga da bilo održe ili povrate svoje pozicije na vlasti i socijalističke snage bile prinuđene da pribegnu sili, mogla je biti veoma različito interpretirana. Programsko prihvatanje alternacije na vlasti ipak je smanjilo mogućnosti manipulisanja navodnim uzurpatorskim intencijama KPF. Ona je i time nastojala da se ponovo potvrdi kao partija koja, doduše, ima za cilj bitnu izmenu društvenog sistema, ali taj cilj namerava da postigne koristeći se raspoloživim sredstvima u okviru postojećeg legaliteta.

Koalicija levice je već tokom predizborne kampanje, početkom 1973, imala priliku da se potvrdi kao poštovalac tog legaliteta. Naime, sve dok se ona javljala samo kao opozicija koja ima sve izglede da to i ostane, sa manjim ili većim uporištem u javnosti, nisu se pomaljali nikakvi problemi u pogledu funkcionisanja mehanizma Pete republike. Ali znaci nesumnjivog napredovanja levice, o čijem porastu uticaja su svedočila česta ispitivanja javnog mnenja[17], otvarali su mogućnost njene pobede na izborima i dolaska na vlast. U tom slučaju otvarao se krupan problem odnosa između degolističkog predsednika Republike, Parlamenta sa levom većinom i vlade koja predstavlja tu većinu. To je de facto bio proboj u onaj sistem odnosa između ovih državnih organa kakav je predviđen degolističkim Ustavom i bio skrojen za uslove izrazite predominacije degolista; koji je mogao funkcionisati i u uslovima slabljenja te dominacije ali uz još postojeće prvenstvo degolista u svim ovim telima.

Iako je na vlast startovala ne zato da bi negovala status quo, već da bi ga menjala, Koalicija levice se izjasnila spremnom da prihvati postojeći red stvari u slučaju pobede na izborima, to jest u suštini podelu vlasti sa degolističkim predsednikom Republike, do narednih predsedničkih izbora. Ali ona nije ni htela ni mogla prihvatiti mogućnost da predsednik Republike i posle pobede levice mandat premijera poveri desnici, odnosno manjini.

Dalje namere Koalicije levice se svakako nisu zadržavale na ovekovečenju podele vlasti sa degolistima i van svake sumnje je da bi ona

[17] Uoči samih izbora prognoze su išle do 47% mogućih glasova u korist levice.

svoju premoć u Parlamentu i pozicije u vladi iskoristila za sprovođenje svoga programa, a to znači za modifikaciju predsedničkih funkcija, a time i modifikaciju samog režima.

Degolisti, a pre svega njihov lider i Predsednik Republike, Žorž Pompidu, nisu pokazali sklonost da se pomire sa mogućnošću podele vlasti sa levicom. U svom predizbornom govoru, februara 1973, Pompidu je to sasvim jasno stavio do znanja; i mada mu je u političkoj javnosti zamereno što je svoje partijske interese stavio iznad poželjne nepristrasnosti predsednika Republike, jasno je da se on stavio na branik vitalne povezanosti degolističkih partijskih interesa i važećih institucija Pete republike i da je pri takvom stanju stvari teško bilo i očekivati nepristrasnost sa njegove strane. Ona bi, čak i da je ispoljena, mogla biti samo privremen politički manevar, taktički potez u očekivanju krajnjeg ishoda izbora. Što Pompidu nije izabrao taj stil političke elastičnosti, daje samo šansu više levici da u svom daljem opozicionom delovanju iskoristi taj posednički odnos degolista prema najvažnijim državnim institucijama i njihovu pokazanu sklonost da ne poštuju sopstveni legalitet onda kada im to ne ide u prilog.

O najvažnijim komponentama odnosa Koalicije levice prema važećem državnom ustrojstvu moglo bi se, dakle, zaključiti sledeće:

U ovoj etapi svoje borbe Koalicija levice nije pokazala nameru ukidanja Pete republike, već samo unošenje izvesnih — doduše krupnih — promena, koje bi joj davale širi prostor za realizovanje svoga programa. Za nju je u ovoj fazi borbe bilo od prvorazrednog značaja da i preko ponuđenih modifikacija državnog mehanizma oslabi pozicije degolista, kao stuba vladajuće većine i glavnog nosioca postojećeg režima.

Drugo, u tim modifikacijama njen pretežni interes okrenut je Parlamentu, i to na relaciji Parlament—društvo. Revizija izbornog zakona usmerena je na to da prava politička konstelacija na široj društvenoj sceni dobije odgovarajući izraz u Parlamentu; zavisnost vlade od parlamentarne većine formirane na izborima treba isto tako da obezbedi reprezentativnost vlade u odnosu na prevlađujuće snage u društvu. Ako se ima u vidu da levica nije okrenuta samo kombinatorici partijskih štabova, već da je zainteresovana — KPF posebno — za masovnu podršku van Parlamenta i da u svojim drugim masovnim organizacijama ima instrumente za organizovanje te podrške, onda tim jasnije postaje njeno naglašavanje ove međuzavisnosti između „volje naroda“, sastava Parlamenta i vlade kao instrumenta vladajuće parlamentarne većine.

I treće, iako pobornik suštinske promene sistema, Koalicija levice je manifestovala svoj kurs na sprovođenje tih promena mirnim, političkim sredstvima, ne menjajući taj kurs ni onda kada joj je predočeno da njena eventualna pobeda neće biti prihvaćena bez potresa i da mogućim izazivanjem krize u dotle vladajućoj većini ona de facto izaziva krizu postojećeg političkog sistema. Njen odgovor je bio — poštovanje važećeg legaliteta, a time i prebacivanje odgovornosti za takvu krizu političkog sistema na one koji smeraju da taj legalitet izigraju.

Koalicija levice je na taj način ostala u okvirima onoga što je većina levo opredeljenih birača i očekivala od nje. Jer, prema ranije na-

vođenoj anketi SOFRES-a[18], najbrojniji njihov deo, 49%, na pitanje koja sredstva smatra najefikasnijim za postizanje dubljih društvenih promena, dao je prednost izborima i akciji političkih partija. Pojava koja svedoči o još uvek živom poverenju u parlamentarnu demokratiju upravo kod onih koji postojećim stanjem stvari nisu zadovoljni. Koalicija levice i uspeh koji je postigla marta 1973. na neki način su izraz ovakvog raspoloženja na levom frontu Francuske.

POREKLO, SADRŽINA I PERSPEKTIVE KOALICIJE LEVICE

Šta bi se, prema dosad izloženom, moglo zaključiti o korenima, sadržini i perspektivama Koalicije tradicionalne francuske levice?

Njeno *poreklo* treba tražiti u dva pravca: prvo, u prošlosti i iskustvima odnosa na levici; i drugo, u potrebama koje nameće društveni razvitak Francuske.

Odnosi između KPF i SPF bili su u prošlosti opterećeni više rivalstvom i antagonizmom nego savezništvom koje je mahom imalo privremeni karakter. Između dva svetska rata to je bio period Narodnog fronta, 1934—1938, u Četvrtoj republici kratkotrajna posleratna saradnja do eliminisanja komunista iz vlade 1947. i u Petoj republici jedino povremena izborna približavanja i neke teorijske diskusije. Istorijski gledano, savezništvo između ove dve partije nikada nije dobijalo čvrstinu koja bi odolela prvim krupnijim iskušenjima. Ali upravo ta labilnost i neprijateljstva koja bi usledila raskidu predstavljali su iskustvo u prilog zbližavanju, jer je levi front Francuske samo trpeo od svoje atomiziranosti i heterogenosti. Na premisi da levica ne može iskoristiti svoju potencijalnu snagu jer je razjedinjena KPF je zasnivala svoju dugogodišnju politiku jedinstva, nastojeći da se prezentira kao njen prvi i osnovni pobornik. KPF je ova orijentacija bila potrebna i zato da bi se izvukla iz svojevrsne izolacije u kojoj se nalazila na planu međupartijskih odnosa i kojoj je nastojala da parira održavanjem masovne baze u članstvu i izbornim pristalicama. SPF koja je, opet, bila integrisana u međupartijsku kombinatoriku sve do učešća u vlasti nije, znači, trpela od izolovanosti na užem političkom planu, ali je trpela od oscilacije uticaja i hermafroditskog statusa, ni levog ni centrističkog (odnosno desnog) do kraja. Njeno gravitiranje ka centristima proisticalo je iz nemoći da se sama konsoliduje kao jaka levo opredeljena snaga. Mogućnost za tu konsolidaciju ulevo, kako su iskustva svedočila, ležala je u udruživanju sa komunistima; u svim prelomnim momentima po SPF u Petoj republici ispostavljalo se da je ključno pitanje njene reintegracije u levicu de facto odnos prema komunistima. Pitanje saveza bilo je, dakle, konstantno prisutno u trajnijim interesima obe partije. Evolucija i jedne i druge doprinela je njegovom sazrevanju. SPF je svoju borbu da se održi kao snaga levice vodila kroz potiskivanje svojih procentrističkih elemenata; KPF se, sa promenama koje je doživljavala

[18] „Le Nouvel Observateur“, № 431, 12—18. februara 1973, str. 42.

kroz svoju varijantu destaljinizacije, sve više pojavljivala kao partner sa kojim se mogu pretresati i nekad najosetljivija pitanja. Važan zajednički imenitelj kod obe bila je ona logika parlamentarne demokratije da uspeh političke akcije u ogromnoj meri zavisi od sporazuma u političkim štabovima, to jest u partijskom vrhu.

Druga nit u poreklu ove Koalicije vodi ka izvesnim karakteristikama savremenog društvenog razvoja Francuske, tačnije ka manifestovanoj nužnosti dubljih društvenih promena. Događaji iz maja-juna 1968. sasvim su jasno obelodanili tu nužnost iako je nisu realizovali; posle njih, reforme su postale imperativ trenutka, potvrđujući možda jednu misao De Gola da „Francuska nikad ne sprovodi reforme osim u navali revolucije".[19] Degeneracija degolizma najvećim delom ima za uzrok nemogućnost da se tim nužnim promenama odgovori, a time upravo i otvara prostor za nastupanje levice. Kao što je već u uvodu ukazano, sve političke snage Francuske shvatile su tu potrebu za novinama i upinjale se da se pojave kao njihov nosilac. Da bi dobila ozbiljnije šanse, levica je trebalo da se ujedini i ponudi svoju zajedničku alternativu, tim pre što su se približavali novi parlamentarni izbori. Stvaranjem Koalicije tradicionalne partije levice su u tome i uspele jer je tokom cele predizborne kampanje njen Zajednički program bio u centru celokupne političke javnosti. U genezi Koalicije ne treba prenebregavati značaj upravo izbornih potreba koje su naterale partnere da odu brže i dalje u svojim odnosima, ali koje, isto tako, nose u sebi elemente moguće nestabilnosti onda kada akutnost izbornih nadmetanja prođe.

Doduše, nosioci Koalicije, a naročito KPF, nastupali su tokom izborne kampanje sa tvrdnjom da Zajednički program nema samo izbornu svrhu već predstavlja platformu dugoročne akcije udruženih partija, otvorenu za nova savezništva na levici i usmerenu na široko mobilisanje masa oko nje. Na svom poslednjem, Dvadesetom kongresu, održanom decembra 1972, KPF je ovaj masovni levi front koji svoj gravitacioni centar treba da ima u Zajedničkom programu i Koaliciji levice nazvala „narodnim savezom". Ovaj treba da se oformi kao politički izraz široko rasprostranjenih impulsa ka promenama u francuskom društvu i stoga da regrutuje pristalice iz svih društvenih slojeva zainteresovanih za te promene. Uspeh levice na parlamentarnim izborima daje podlogu KPF da na ovom kursu istraje.

Borba za realizaciju Zajedničkog programa je, dakle, trajni zadatak, karika u lancu pothvata koji treba da ostvare društveni preobražaj Francuske. U tome bi bila *sadržina* politike koja je raison d'être formiranja Koalicije. Zajednički program, kako je isticano, nije program uspostavljanja socijalizma, ali je ostvarenje njegovih mera nužna etapa u procesu kretanja ka socijalizmu. Kako je razvlašćenje vladajuće klase jedna od prvih pretpostavki otvaranja socijalističkih horizonata, Zajednički program je višestruko morao biti usmeren ka tome da makar načne ovaj problem. Na političkom planu, kao što je napred izloženo,

[19] Raymond Aron, *La Révolution introuvable*, Ed. A. Fayard, Paris, 1968, str. 30.

on je bio sračunat na to da državne organe — naročito predstavničke — više saobrazi sastavu i volji „trudbeničke Francuske". Niz mera u socijalnoj politici i u domenu standarda trebalo je da doprinese pravednijoj raspodeli nacionalnog bogatstva. Na ekonomskom planu zahvat u pozicije vladajuće klase predviđen je putem nacionalizacija, doduše delimičnih ali značajnih, kao i proširenjem prerogativa već postojećih organa saupravljanja ili stvaranjem novih. Najživlju reakciju u redovima protivnika levice izazvao je upravo program nacionalizacija, uz optužbe da Koalicija teži totalitarnom etatizmu. Sama Koalicija levice ostavila je prostor za ovakvu ofanzivu desnice — u koju se osim partija uključio i Nacionalni savet poslodavaca Francuske (Conseil National du Patronat Français), što je u izbornim borbama pojava bez presedana — time što problem socijalizacije upravljanja društvom, pa u tom kontekstu i privredom, nije isturila u prvi plan u onoj meri koliko to dopušta današnji trenutak u razvitku francuskog društva. Ne treba zaboraviti da Koalicija na svom levom krilu ima snage koje su daleko odlučnije od nje orijentisane na samoupravljanje, kao ni to da su majski događaji 1968. sasvim jasno pokazali samoupravne impulse u masi „trudbeničke Francuske", što je pitanje takozvane participacije učinilo temom dana za sve političke faktore, uključujući i degoliste. Za tradicionalnu levicu predstavnička demokratija još uvek ima prednost nad direktnom, i ova druga se u njenom programu, kao izrazu njenih koncepcija o putu u socijalizam, pojavljuje više kao nužna mera demokratizacije postojećeg sistema nego kao embrion novih društvenih odnosa.

U ovome treba videti jedan od bitnih momenata preplitanja novog i starog unutar same tradicionalne levice: u njenoj paroli „Francuska je bogata ali Francuzi nisu bogati" sadržana je politika koja promenu u statusu „trudbeničke Francuske" vidi pre svega u povećanom udelu u blagodetima nacionalnog bogatstva koje ona i stvara, daleko manje u neposrednom upravljanju te „trudbeničke Francuske" društvom koje na njoj počiva. Živeti bolje može se i otimanjem novih prava od vladajuće klase, putem reformi, u okviru postojećeg sistema; živeti u socijalizmu u razvijenoj zemlji znači takođe živeti bolje, ali ne samo sa materijalnog stanovišta već i sa stanovišta suštinski naprednijih demokratskih odnosa u društvu, odnosa koji uključuju ali i prevazilaze tekovine klasične parlamentarne demokratije. Drugim rečima, Koalicija se zadržava na većoj demokratizaciji društvenih odnosa ne zasecajući u njihovo revolucionisanje. Za nju je to nužnost današnje etape u borbi za socijalizam, ali dopuštena je pretpostavka da uslovi za otvaranje procesa revolucionisanja društvenih odnosa u Francuskoj već sazrevaju.

Najzad, kakve hipoteze dopuštaju *perspektive* Koalicije levice?

Moguća su dva pravca razmišljanja u tom pogledu: prvi bi išao u prilog mogućem jačanju njene homogenosti jer su izborni rezultati, bez obzira na veće nade koje je ona gajila, nesumnjiv uspeh udružene levice; a to znači dokaz da se upravo na uzetom kursu, još većim objedinjavanjem snaga levice, mogu postići i još krupniji rezultati. Ovo tim više jer je pozicija vladajuće većine uzdrmana do te mere da ona mora

ići na ustupke i svojim saveznicima i onom značajnom delu zemlje koji joj je uskratio poverenje.

Druga mogućnost je da kohezija Koalicije oslabi, pa možda dovede i do njenog raspada, ulaskom u mirnije vode političke svakodnevice, gde će sve potencijalne centrifugalne sile doći više do izražaja. U ove se mogu ubrojiti: latentni rivalitet između KPF i SPF, koji može raspiriti ispoljeno uravnotežavanje snaga na izborima; moguće računice „reformatora" da u socijalistima potraže šansu za jačanje centra i već pokazani sluh jednog dela SP, posebno starih socijaldemokrata, za slične dozive; pritisak krajnje levice sa već formulisanom tezom da izbori nisu ni mogli pokazati bolje rezultate, jer izraziti reformizam Zajedničkog programa Koalicije ne odgovara stvarnim potrebama zemlje itd.

U svakom slučaju, od nosilaca Koalicije pre svega zavisi hoće li se obistiniti prva ili druga hipoteza. Levica je ovim izborima dobila veliku šansu za svoju dalju ofanzivu. Svakako je za nju ipak bolje, pri postojećoj uravnoteženosti snaga u zemlji koja je evidentna, — iako je vrlo verovatno da bi uz drukčiji izborni zakon levica odnela pobedu — da se na vlasti nalaze poljuljani degolisti sa tesnom prednošću nego da je u tom položaju ona sama. Jer za nju bi se i inače, čak i pod pretpostavkom da ima solidnu većinu, u praksi vladanja pojavili ogromni problemi i pitanje je kako bi ih još nekonsolidovana Koalicija uspela da prebrodi. Stoga je za nju bolje da igra na kartu kompromitovanja vlasti većine nego da se u datim uslovima suoči sa opasnošću kompromitovanja svoje sopstvene vladavine. Kao snažna opozicija, što je danas više no ikad u Petoj republici, ona ima šanse da vladajuću većinu, i u Parlamentu a još više van njega, tera na ustupke, raščišćavajući u međuvremenu sopstvene dileme, jačajući savez levice i šireći domen svoga uticaja do nove prilike koja joj se bude ukazala da konkuriše za vlast.

ANEKS

Rezultati parlamentarnih izbora 4. i 11. marta 1973.

Partije ili formacije	Prvi krug Glasovi	%	Drugi krug Glasovi	%
KPF	4,625 555	21,54	4,401 561	20,61
USP i krajnja levica	721 755	3,36	85 678	0,40
SSDL	4,544 534	21,17	5,351 558	25,06
Razni levo orijentisani	305 975	1,42	195 659	0,91
Reformatori	2,803 995	13,06	1,305 317	6,11
UDR	5,058 477	23,56	6,700 860	31,38
Nezavisni	1,319 973	6,14	1,658 060	7,76
CDP	741 929	3,45	841 576	3,94
Razna većina	702 386	3,27	673 027	3,15
Razni desno orijentisani	641 030	2,98	139 236	0,65

U prvom krugu bilo je upisano: 27,017.064, glasalo: 21,943.304, važećih: 21,465.609, uzdržanih: 18,78%.

U drugom krugu bilo je upisano: 27,016.093, glasalo: 22,092.799, važećih: 21,352.532, uzdržanih: 18,22%.

„Le Monde", 16. mart 1973, str. 6.

Tihomir Đokanović

KRIZA MEĐUNARODNOG MONETARNOG SISTEMA

KONSTITUISANJE MONETARNOG SISTEMA I POLOŽAJ DOLARA

Kriza svetskog monetarnog sistema traje već relativno dugo. Njeni prvi simptomi pojavili su se desetak godina nakon stvaranja tog sistema u američkom gradiću Breton Vudsu 1944. godine. Tada su, naime, fiksirani osnovni kursevi pojedinih nacionalnih valuta zemalja članica međunarodnog monetarnog sistema, a dolar i funta sterlinga prihvaćeni kao osnovna obračunska i međunarodna platežna sredstva koja će samim tim postati i najbitniji činioci funkcionisanja savremenog svetskog monetarnog sistema, preuzimajući u izvesnom smislu dotadašnju ulogu zlatnovalutnog standarda.

Pojavni oblici same krize izražavaju se u mnogobrojnim nerešenim problemima koji otežavaju funkcionisanje samog monetarnog sistema i na svoj način produbljuju postojeću krizu u njemu. Tako se neposredno u vezi sa krizom nameću problemi usklađivanja pariteta između pojedinih nacionalnih valuta, ekspanzije američkih investicija u Evropi, devalvacije funte sterlinga, povratka na zlatno važenje, reforme međunarodnog monetarnog sistema, ustrojstva i funkcionisanja takozvanog Kluba desetorice, promene cene zlata itd.

Najteži udarac sadašnjem svetskom monetarnom sistemu zadala je takozvana sterlinška kriza iz 1967, koja je pokazala ne samo postojanje mnoštva nerešenih ekonomskih problema u Velikoj Britaniji, već je razbila mnoge iluzije o stabilnosti i besprekornosti funkcionisanja samog sistema. Ne manji poremećaj bio je izazvan takozvanom zlatnom groznicom, koja se javila kao posledica snažne ekspanzije američkih investicija u Evropi, finansiranja rata u Vijetnamu i davanja ogromnih vojnih kredita od strane SAD njenim satelitima, što je u stvari dugo bilo omogućeno privilegovanim položajem dolara u odnosu na ostale valute, a naročito njegovom funkcijom „merača“ i „zamenika“ zlata. Zloupotreba specifičnog položaja dolara izazvala je nepoverenje prema njemu i trku na novčanim berzama kako bi se papirne novčanice dolara zamenile za zlato.

To opšte nepoverenje prema dolaru i funti, kao osnovnim činiocima međunarodnog monetarnog sistema, unelo je psihozu nepoverenja

u međunarodne finansije uopšte. Kriza međunarodnog monetarnog sistema i dolara kao njegovog najvažnijeg faktora kulminirala je u samoj devalvaciji dolara i suspenziji njegove zamenljivosti za zlato. Otuda se, svakako, postavlja i pitanje karaktera sadašnje krize u međunarodnom monetarnom sistemu. Da li je, naime, reč samo o kratkotrajnom poremećaju u funkcionisanju sistema, usled promena vrednosti pojedinih valuta, koji se određenim merama devalvacije ili revalvacije ponovo usklađuje, ili je, naprotiv, reč o suštinskom poremećaju izazvanom velikim neskladom između dostignutog nivoa u razvoju proizvodnih snaga i ekonomskih odnosa u pojedinim zemljama i između njih, s jedne, i postojeće forme međunarodnog monetarnog sistema, s druge strane? Ako je u pitanju drugi uzrok, javljaju li se ozbiljna upozorenja da bi on mogao izazvati opštu krizu, i to ne samo monetarnog sistema nego i opštu ekonomsku krizu u svetskim razmerama? Već su izražena mišljenja koja sadašnje monetarne poremećaje smatraju uvodom u veliku ekonomsku krizu, potvrđujući to identičnim fenomenima ispoljenim u predvečerje velike ekonomske krize 1929.

Decidiran odgovor na postavljeno pitanje je veoma teško dati, ali analiza razvoja i funkcionisanja savremenog monetarnog sistema može ukazati kako na suštinu same krize tako i na eventualne pravce ublažavanja ili rešavanja nagomilanih problema.

Od završetka drugog svetskog rata i od osnivanja Međunarodnog monetarnog fonda definitivno je prihvaćeno da dolar i funta sterlinga u konstituisanju monetarnih rezervi kod članica monetarnog sistema imaju istu ulogu kao i zlato. U stvari, dominirajuća uloga je pripala samom dolaru iz prostog razloga što je američka ekonomija izašla iz prošlog rata kao daleko najsnažnija, sa svim obeležjima ekspanzije ratne ekonomike, i što je jedina u potpunosti garantovala konvertibilnost dolara za zlato. Prema tome, dolar je time zadobio svojstvo ne samo rezervne valute nego je postao obračunsko i platežno sredstvo u međunarodnom platnom prometu. U kupoprodajnim transakcijama sve zemlje su primale dolar kao nekada zlato. Dolar je dobio svojstvo svetske valute na osnovu realne podloge.

U to vreme je od ukupnih svetskih zaliha zlata, koje su procenjivane na 36 milijardi, samo na SAD dolazilo dve trećine. Pored takve zlatne podloge, treba takođe istaći da je dolar u to vreme gotovo jedini bio konvertibilan, jer je produkcija SAD radila nesmanjenim tempom, a njeni proizvodi su bili prisutni na svim značajnijim svetskim tržištima. Zbog svega toga dolar je bio svuda rado priman i u potpunosti je zamenjivao funkciju zlata.[1] Prema tome, može se kazati da je dolar preuzeo funkciju zlatne podloge i da je samim tim postao retka valuta za koju su bile razmenljive sve ostale.

SAD su, sa svoje strane, preuzele obavezu da svim stranim centralnim bankama izvrše konverziju stečenih dolarskih novčanica za zlato,

[1] Funta sterlinga je zbog stanja engleske ekonomike, koja se još nije bila oporavila od ratnih razaranja, i zbog opadanja vrednosti same funte, kao i njene devalvacije, gubila na značaju kao rezervna valuta, tako da je ova njena funkcija u stalnom opadanju.

u odnosu 35 dolara za jednu finu uncu zlata (31,10348 grama). One su zaista i bile u mogućnosti da preuzmu takvu obavezu jer se samo u njihovoj tvrđavi za čuvanje zlata — Fort-Knoxu nalazilo više od 20.000 tona, koje je potpuno obezbeđivalo zaštitnu funkciju dolara, usled čega je i proistekla poznata krilatica po kojoj je dolar isto što i zlato.

Kada je dolar konačno zadobio funkciju rezervne valute, i nakon izvesnog vremena vršenja te funkcije[2], pokazalo se da su monetarne rezerve ne samo nejednako raspoređene u svetu nego se i neravnomerno premeštaju usled spontanog kretanja deficita ili suficita u platnim bilansima pojedinih zemalja. Tako su, na primer, SAD same posedovale dve trećine monetarnog zlata. Na osnovu toga, one su praktično dobile pravo da igraju ulogu neke vrste svetske centralne emisione banke.

Pošto su stekle tako važnu poziciju u međunarodnom monetarnom sistemu, SAD će je, svojom politikom ekonomskog razvoja, prekomernim vojnim rashodima u pojedinim zemljama i ratištima i ekspanzijom privatnih investicija u inostranstvu, dovesti u pitanje na taj način što neće biti u mogućnosti da odgovaraju svojim obavezama konverzije dolara za zlato, s jedne, i da očuvaju vrednost dolara, s druge strane.

PROBLEMI LIKVIDNOSTI U MEĐUNARODNOM MONETARNOM SISTEMU

Funkcija i kompozicija monetarnih rezervi

Određivanje međunarodne likvidnosti svakako je u tesnoj vezi sa samom suštinom međunarodnog monetarnog sistema i sadržinom i kompozicijom monetarnih rezervi kod samih članica tog sistema. Do zastoja u funkcionisanju svetskog monetarnog sistema dolazi čim se bitno promeni veličina i upotreba same monetarne rezerve. S tim u vezi je i najdelikatniji problem takve promene, koji se odnosi na određivanje optimalnih granica između same veličine rezerve i njene upotrebe, i to kako u nacionalnom tako i u svetskom monetarnom sistemu.

Kada se posmatra stepen likvidnosti u dužem vremenskom periodu, može se konstatovati da on nije iskrsao samo kao problem ovoga trenutka. I dok je funkcionisao sistem zlatnog važenja, međunarodna likvidnost nije bila uvek na zadovoljavajućem nivou, ako ni zbog čega drugog a ono zbog činjenice da ni zlato, koje je tada imalo funkciju i platežnog i obračunskog sredstva, nije bilo ravnomerno raspoređeno među sve članice monetarnog sistema. Kada su, međutim, u monetarne rezerve, pored zlata, počele da ulaze i pojedine devize, stvar se, u vezi sa određivanjem optimalne granice između veličine same monetarne rezerve i njene upotrebe, još više komplikovala, tako da je sada određivanje zadovoljavajućeg stanja međunarodne likvidnosti postalo još delikatnije.

[2] Ovde se ne ulazi i u one aspekte funkcionisanja sistema u kojima je dolar ispunio određena očekivanja Kluba desetorice.

Pregled raspoloživih zlatnih stokova u glavnim zemljama imaocima
(u milijardama dolara, pri kraju godine)

	1958.	1960.	1961.	1964.	1966.	1968.
SAD	20,6	17,3	16	15,5	13,2	10,7
Velika Britanija	2,8	2,8	2,6	2,1	1,9	1,5
Belgija	1,3	1,2	1,4	1,5	1,5	1,4
Francuska	0,8	1,6	2,6	3,7	5,2	5,2
Nemačka	2,6	3	3,7	4,2	4,3	4
Italija	1,1	2,2	2,2	2,1	2,4	2,4
Holandija	1	1,5	1,6	1,7	1,7	1,1
Kanada	1,1	0,9	0,1	1	1	1
Ostale industrijske zemlje	2,4	2,9	3,7	4	4,4	3,9
Ukupno industrijske zemlje	33,1	33,9	34,5	35,8	35,6	31,8
Poluindustrijske zemlje*	1,2	1,4	2	2,3	2,7	2,9
Nerazvijene zemlje	3,1	2,7	2,7	2,7	2,6	3,1
Ukupno	38,0	38,0	39,2	40,8	40,9	37,2

* Svakako: Španija, Portugalija, Australija, Južna Afrika.
Izvor: Jean Dautun, *La Relève de l'or*, Éd. du Seuil, Pariz, 1966, str. 139.

U savremenim uslovima, na osnovu međunarodnih sporazuma i svakodnevne prakse, suštinu monetarnih rezervi čine zlatni stokovi koje čuvaju centralne banke, devizni stokovi (formirani od dolarskih i sterlinških novčanica) i mogućnost dobijanja kredita od Međunarodnog monetarnog fonda. Prve dve komponente rezervi se nazivaju „posedujuće", dok je treća „moguća". Tako stvorene rezerve se nazivaju i oficijelne, za razliku od šireg pojma koji podrazumeva da u rezerve mogu biti uključeni i ad hoc krediti, dobijeni od neke poslovne banke ili pojedinca.

Kada se razmatraju nedostaci funkcionisanja savremenog međunarodnog monetarnog sistema, može se videti da se ono kritikuje sa različitih aspekata. Ali najoštrija kritika se vezuje za problem likvidnosti (odnosno nelikvidnosti), to jest za osnovnu funkciju zbog koje i postoji međunarodni monetarni sistem.

Međutim, kada je reč o problemu nelikvidnosti, treba istaći da sve zemlje članice nisu u istoj situaciji. Većina zemalja u razvoju, kao i izvestan broj industrijski razvijenih zemalja, bori se sa nelikvidnošću u pravom smislu te reči, dok se manji broj industrijski veoma razvijenih (Zapadna Nemačka, Japan) bori protiv suficitarnosti u svojim platnim bilansima. Neophodno je, svakako, istaći da se pravi stepen nelikvidnosti ne može pouzdanije utvrditi dok se ne odredi sama suština savremenog shvatanja likvidnosti.

Mada pojam likvidnosti nisu svi autori na isti način definisali, on se u suštini svodi na „skup sredstava plaćanja s kojima raspolaže svaka

zemlja u cilju regulisanja dugovnog salda po platnom bilansu". Nešto preciznije određivanje ovog pojma nalazimo kod J. M. Fleminga[3], po kome „spoljna likvidnost jedne zemlje jeste skup zajedničkih finansijskih resursa, koje su nacionalne monetarne vlasti kadre da mobilišu u kratkom roku, u cilju finansiranja nastalog deficita u platnom bilansu i odbrane određene vrednosti domaće valute". Za F. Machlupa likvidnost je jednostavno „sposobnost brzog plaćanja"[4].

Iako je pojam likvidnosti donekle identičan kada je reč o unutrašnjem i međunarodnom monetarnom sistemu, razlike nastaju u samim sistemima. Tako, na primer, centri za odlučivanje nisu isti u oba sistema, niti sam stepen likvidnosti zavisi od istih izvora. Samo poreklo međunarodne likvidnosti je delom vezano za spoljne ekonomske aktivnosti zemlje, dok je unutrašnja likvidnost većim delom vezana za unutrašnji ekonomski razvitak.

Najdelikatnije pitanje određivanja same količine sredstava od kojih velikim delom zavisi likvidnost postavlja određene probleme i u tom smislu kolika je, zapravo, optimalna veličina novčanih sredstava u odnosu na obim ekonomskih transakcija. Te dve dinamične veličine nikada duže ne stoje u nekom nepromenjenom odnosu. To je, uostalom, staro pitanje određivanja veličine novčane mase za opsluživanje robno-novčanog prometa, koje se u različitim novčanim sistemima uvek drukčije postavlja.

U sistemu zlatnog važenja količina novca u opticaju je zavisila od promenljive količine iskopanog zlata, a zatim od zlatnih rezervi kod emisione banke. Savremena shvatanja, međutim, polaze od toga da količina novca ne može zavisiti ni od čega drugog do od potreba skladnog razvoja privrede. Pri tome se daje samo uopšteno pravilo da količina novca ne sme biti nedovoljna, kako ne bi onemogućila izvršavanje ekonomskih transakcija, niti, pak, prekomerna, da ne bi ugušila normalnu realizaciju roba i usluga. S tim u vezi, naravno, ostaje uvek delikatno pitanje procene određene situacije i alimentiranja određenog novčanog opticaja optimalnom količinom novca. Sa ovim problemom se gotovo uvek sukobljava praksa, kojoj teorija ukazuje na šire mogućnosti.

Nemajući, bar zasad, određene kriterijume za odnos između veličine monetarne rezerve i stepena određene međunarodne likvidnosti, ovaj pojam je moguće definisati uslovno i analogno likvidnosti u unutrašnjem monetarnom sistemu. Naime, kao što i u nekom trgovačkom preduzeću postoji utvrđeni odnos između likvidnosti i ukupnog obima njegovog prometa, sličan odnos mora postojati, kada je reč o međunarodnoj likvidnosti, između obima međunarodne trgovine, s jedne, i određenih sredstava plaćanja, s druge strane. Kada su, međutim, u pitanju neke zemlje zapadne Evrope, praksa pokazuje da monetarne rezerve, da bi likvidnost te zemlje bila zadovoljavajuća, treba da osiguraju moguć-

[3] Vidi: Maurice Byé, *Relations économiques internationales*, Dalloz, Pariz, 1965, str. 576.
[4] Ibid.

nost plaćanja uvoza za najmanje 3 ili 6 meseci. Naravno, to ne može biti univerzalno pravilo, kao što, uostalom, ne postoji ni statično stanje u ekonomiji.

POJAVNI SIMPTOMI I UZROCI DOLARSKE KRIZE

Položaj dolara kao rezervne valute

Ostale zemlje članice svetskog monetarnog sistema prihvatile su dolar kao svoju rezervnu valutu, pre svega, u okolnostima kada je dolar bio retka valuta, gotovo jedina koja je u ovom periodu imala iza sebe solidno zlatno pokriće. Tako je 1949. međunarodna likvidnost SAD (izražena u raspoloživom zlatu, devizama i uplaćenoj kvoti kod Međunarodnog monetarnog fonda) dostizala iznos od 28,1 milijarde dolara. Od ove sume samo je na zlato otpadalo 24,6 milijardi, u odnosu na 14,6 milijardi dolara 1938. godine.

Dugovanja SAD inostranstvu u ovom periodu (1949) nisu iznosila više od 8,2 milijarde, tako da su monetarne rezerve od 19,9 milijardi predstavljale neto-pokriće funkcije dolara kao svetske valute. Ova suma je zaista činila izvanrednu podlogu papirnim dolarima, tako da je njihova vrednost bila izvan svake sumnje.

Međutim, počev od 1949, što potvrđuju odgovarajući statistički podaci, stanje monetarnog zlata SAD pokazuje značajne promene u smislu topljenja postojećih zaliha. Istovremeno sa smanjenjem zlatnih rezervi završava se i period takozvane oskudice dolara. Kako je tekao ovaj proces?

Analize pokazuju da se u periodu između 1949. i 1957. godine smanjio američki zlatni stok od 24,6 na 22,9 milijardi dolara, ili za 0,8% godišnje. A u razdoblju od 1957. do kraja 1962. godine dolazi do daljeg topljenja zlatne rezerve (i to ovog puta seljenjem zlatnih poluga izvan granica SAD) po stopi od 6% godišnje, tako da su ukupne rezerve pale na 16,6 milijardi dolara. U istom periodu su porasli i spoljni dugovi SAD prema inostranstvu (u vidu emitovanih a nepokrivenih dolarskih novčanica) od 14,8 na 22,12 milijardi dolara. Smanjenje zlatnih rezervi dovelo je u pitanje postojeći stepen međunarodne likvidnosti SAD jer su se povećavali njeni angažmani kako prema unutrašnjem tako naročito prema spoljnom monetarnom tržištu Ovi angažmani su se neposredno odrazili na smanjenje pokrića dolarskih papirnih novčanica.

U 1957. bilo je u opticaju 52,4, a 1962. godine 53,6 milijarde dolara. Ako se ove količine novčanica uporede sa zlatnim stokovima u istom periodu (22,86 i 16,16), podaci pokazuju da je zlato pokrivalo emitovanu količinu dolarskih novčanica u 1957. sa 43,6%, a u 1962. godini samo sa 30,1%. Međutim, postojala je minimalna obaveza američke vlade da obezbedi 25% pokrića. Kasnije će sve veće pogoršanje u platnom bilansu primorati SAD, kao što je već istaknuto, da suspenduju obavezu zlatnog pokrića, to jest obavezu konvertovanja dolarskih novčanica koje bi zatražile centralne banke pojedinih zemalja.

Takav razvitak najbolje ilustruje i pregled uporednog kretanja deficita u platnom bilansu SAD i smanjivanja zaliha zlata (u milijardama dolara).

	Zlato	Deficit
1947—1949.	+ 5,8	+ 3,8
1950—1957.	— 10,1	— 1,7
1958—1967.	— 25,2	— 10,6
	— 41,6	— 16,1

Navedena tabela pokazuje neujednačeno kretanje ove dve komponente, iako bi bilo normalno da SAD svoj deficit u platnom bilansu takođe isplate u zlatu.

Ako se posmatra 1950. godina, kada se počeo javljati deficit od 10,1 milijardi dolara, pada u oči da smanjenje količine zlata nije iznosilo više od 1,7 milijardi. Na konačni deficit od 41,6 milijardi 1967. nadovezuje se, međutim, smanjenje količine zlata od 16,1 milijarde. U vezi sa korektnim funkcionisanjem svetskog monetarnog sistema postavlja se pitanje pokrića deficita, koji je — neuobičajeno u svetskoj praksi — bio regulisan na taj način što su SAD pribegle novim emisijama dolarskih novčanica koje su redistribuirale inostranim poveriocima.

Te nepokrivene dolarske novčanice nisu izazvale naročite poremećaje u svetskom monetarnom sistemu sve do 1958, kada su evropske zemlje (a osobito Francuska) ostvarile suficit u svojim platnim bilansima i prvi put počele da traže konverziju svojih dolarskih novčanica za zlato. Potražnja zlata od strane evropskih zemalja podstakla je i opštu njegovu tražnju, što je ubrzo dovelo do pojačane kupovine zlata, do njegove tezauracije, a sve se konačno pretvorilo u krizu svetskog monetarnog sistema.

Prema tome, i međunarodna likvidnost je bila ugrožena protivrečnim razvojem osnovnih komponenti svetskog monetarnog sistema, usled čega se ona javila kao osnovno žarište same krize. Pri tome je suština ispoljavanja bila ista: porast svetske trgovine i usluga nije bio praćen srazmernim porastom platežnih sredstava, što se, naravno, odražavalo u zastoju realizacije u međunarodnoj robnoj razmeni i nemogućnosti ostvarenja osnovnih ciljeva razvoja svetske privrede uopšte.

Uzroci nesklada između porasta trgovine i sredstava plaćanja bili su višestruki. S jedne strane, sam porast količine zlata u svetu nije u potpunosti pratio porast robne razmene i usluga, a, s druge, sama proizvodnja zlata je monopol nekoliko zemalja, među kojima je Južnoafrička Unija svakako najvažnija. Tako su poslednjih godina komercijalne transakcije između nacija porasle za 8,5% godišnje, a međunarodni monetarni stok zlata nije rastao više od 1,5% godišnje. Pored nedovoljnog porasta same proizvodnje zlata, i posedovanje postojećih količina zlata je, s gledišta opsluživanja robnih tokova u međunarodnoj robnoj razmeni, bilo neravnomerno i nefunkcionalno raspoređeno.

Prema tome, osnovni uzroci koji uslovljavaju sadašnje probleme u sferi međunarodne likvidnosti vezani su za one faktore od kojih zavisi sama likvidnost, a to su: zlato, dolar, funta i američki platni bilans.

Deficit u platnom bilansu SAD

Kada se pristupa istraživanju uzroka koji su izazvali deficit u američkom platnom bilansu, obično se navode oni koji imaju veće značenje, mada je dosta teško podvrgnuti detaljnijoj analizi baš te i takve uzroke.

Stabilnost svake valute, pa i američkog dolara, određena je vrednošću njene podloge, koja se, sa svoje strane, izražava u određenoj veličini monetarnih rezervi (uglavnom monetarnog zlata ili takozvanih čvrstih deviza) i u povoljnom ili nepovoljnom ekonomskom stanju zemlje, iskazanom u uravnoteženom platnom bilansu. Pri tome su oba indikatora podjednako važna za solidnu poziciju vrednosti određene valute, kao i za njen položaj u međunarodnom monetarnom sistemu.

*Pregled veličine zlatne podloge dolara**
(u milijardama dolara)

	1938.	1946.	1949.	1957.	1960.	1964.	1968.
Zlatni stok SAD	14,6	20,1	24,5	22,8	18,8	15,5	10,7
Zvanični dolarski stokovi u inostranim bankama				9,1	11,6	15,8	11,3
Dolari (nezvanični) kod privatnih posednika u inostranstvu				5,5	7,1	11	16,4
Ukupni stokovi ($)	1,9	6,1	6,4	14,6	18,7	26,8	33,1

Prema tome, i kada treba dati ocenu stabilnosti dolara i njegovog položaja i funkcije u međunarodnom monetarnom sistemu, postavlja se pitanje ocene stanja vrednosti njegove podloge kao ključne valute u svetu. Polazeći od ovih principa, može se reći da se u toku dužeg vremena vidno manifestuju znaci nesolidnog stanja baš u vrednosnoj podlozi američke nacionalne valute. Zlatne rezerve SAD neprekidno su se smanjivale u prošloj deceniji, tako da su sa 25 milijardi dolara 1960. pale na 12 milijardi u 1970. godini.

Platni bilans, kao sveobuhvatniji pojam stanja u privredi SAD, pokazuje duži niz godina nepovoljan trend. Sam deficit takođe raste, da bi se poslednjih godina zadržao na oko 3,5 milijardi dolara godišnje.

Ovakvo stanje u monetarnim rezervama zlata i, iznad svega, u nepovoljnom stanju platnog bilansa ukazuje da su SAD, u sveukupnim ekonomskim transakcijama sa inostranstvom, dospele u situaciju da ne mogu održavati korektnu podlogu emitovanih dolarskih novčanica, s jedne, i odgovarati svojim finansijskim obavezama u izvozu kapitala i troškovima vojnih angažmana, s druge strane.

* Pod nezvaničnim dolarima se podrazumevaju oni koji se nalaze u depozitima kod centralnih banaka u inostranstvu i pod izvesnim uslovima su zamenljivi za zlato. Nezvanični su oni dolari koji se nalaze kod privatnih lica u inostranstvu i kod nekih komercijalnih banaka van SAD.

Izvor: Jean Dautun, *La Relève de l'or*, Éd. du Seuil, Pariz, 1966, str. 50.

U pogledu pokrića emitovanih dolarskih novčanica, podaci pokazuju da se američke zlatne rezerve neprestano tope i da jedan deo emitovanih dolarskih novčanica ostaje bez podloge i pokrića. Tako se 1971, po raznim osnovama, izvan unutrašnje cirkulacije SAD (u depozitima i na računima stranih vlada i pojedinaca) našlo 31,2 milijarde dolara, koji su bili pokriveni samo sa 12 milijardi dolara u zlatu.

Uzroci pada zlatnih rezervi

Prema analizama koje su dosad izvršene, osnovni uzrok koji je doveo (i dovodi) do pada zlatnih rezervi leži u neskladu između zvanične cene zlata, utvrđene još 1934. godine na 35 dolara za jednu finu uncu, i sadašnjih daleko viših cena, koje se obrazuju, pod uticajem veće tražnje od ponude, na londonskom tržištu.

Takvo stanje između ranije fiksirane cene zlata i njegove sadašnje vrednosti odrazilo se i odražava u neprestanom smanjenju zlatnih rezervi. Pre svega, na ovakvu neusklađenost u sistemu kapitalističke privrede prvo reaguju štediše, i to ne samo pojedinci nego i države i druge javne i privatne korporacije[5], povlačeći svoje zlatne depozite i očekujući zvanično povećanje cene zlatu, s jedne, ili nastojeći da to isto zlato prodaju po višoj ceni na takozvanom slobodnom tržištu, s druge strane.

Pored toga, smanjenje monetarnih rezervi zlata nastaje i zbog sve veće upotrebe ovog plemenitog metala kao industrijske sirovine, za izradu nakita i ukrasa, u medicinske svrhe, kao i za proizvodnju važnih delova u raznim mehanizmima. Zbog ove različite upotrebe zlata neprestano dolazi do pada zlatnih rezervi koje se čuvaju u trezorima svetskih banaka i državnih riznica.

To pokazuje i pregled proizvodnje i različite upotrebe zlata.

	od 1850. do 1933. 84 godine	od 1934. do 1957. 24 godine	od 1958. do 1967. 10 godina
Proizvodnja:			
u hiljadama tona	30,6	20,9	13,9
u milijardama dolara*	34,4	23,5	15,5
Ukupno (u milijardama dolara)	39,6	63,1	78,6
Upotreba:			
u monetarne svrhe	20,3	39,6	42,4
u industrijske svrhe	11,2	14,5	18,5
Tezaurisano	8,1	8,7	17,7

* Računajući 35 dolara za uncu (1 unca = 31,10348 grama).
Izvor: Jean Dautun, *La Relève de l'or*, Éd. du Seuil, Pariz, 1966, str. 9.

[5] Misli se da je 1969, za vreme jedne od povremenih jačih reakcija na krizu u međunarodnom monetarnom sistemu, iz raznih depozita bilo povučeno i tezaurisano više zlata nego što je te godine bilo ukupno iskopano u svetu (bez SSSR-a).

Odlivanje zlata pomenutim kanalima neposredno se odražava na smanjenje količine zlata koje u svetskoj trgovini služi kao platežno sredstvo. To, naravno, zaoštrava problem likvidnosti u međunarodnom platnom prometu i usporava kretanje roba, usluga i kapitala, izvršavanje planova u pojedinim zemljama, pa sve do pada proizvodnje u celini.

U toku dugogodišnje prakse ta razlika, koja se stalno ispoljavala između opadanja svetskih monetarnih rezervi i rastućeg obima svetske trgovine, nadoknađivana je iz međunarodno-platnih dolarskih i (daleko manje) sterlinških deficita SAD i Velike Britanije. Međutim, postojala je neprekidna opasnost da ovakav način finansiranja u svetskim razmerama izazove krupne poremećaje u svetskom monetarnom sistemu uopšte, a posebno u slučaju pokušaja da se ovakvo deficitarno finansiranje podvrgne čvršćoj kontroli od strane zemalja učesnica finansiranja, ili usled eventualnog nastojanja nekoga od učesnika da se likvidiraju potraživanja iz ovakvog deficitarnog finansiranja. Bilo koji od ova dva moguća zahteva izazvao bi još dublju i oštriju krizu sadašnjeg funkcionisanja svetskog monetarnog sistema, a možda doveo u pitanje i sam njegov opstanak na sadašnjim osnovama.

Razvoj platnog deficita SAD doveo je, pre svega, do protivrečne pozicije dolara i kao svetske i kao rezervne valute. Naime, velika snaga i visok stepen aktivnosti američke privrede daju snažnu podršku dolaru kao nacionalnoj valuti, a hroničan platni deficit mu snižava vrednost, zbog čega je sve manje tražen kao rezervna valuta, jer ga je sve teže zameniti za zlato. Time je dovedeno u pitanje ono isto svojstvo zbog kojeg je dolar i dobio funkciju svetskog novca, a to je poverenje u njegovu vrednost.

Kada je reč o gubljenju poverenja u dolar kao svetsku valutu, ono je izazvano prvenstveno dugogodišnjim deficitom američkog platnog bilansa i određenim metodom takozvanog spoljnog finansiranja SAD u inostranstvu.

Kao što je već istaknuto, dolar je zamenio funkciju zlata u trenutku kada je američka privreda izišla iz drugog svetskog rata sa znatnim poletom i kada se takva ekspanzija nastavila i u posleratnom periodu. U isto vreme, industrijske zemlje zapadne Evrope nisu mogle obezbediti uslove za takvu privrednu ekspanziju. Za ekspanziju svoje ekonomike SAD su koristile ne samo svoje ogromne ekonomske i prirodne potencijale nego i privilegiju da mogu u većim količinama emitovati svoju nacionalnu valutu i, zahvaljujući stečenoj poziciji na konferenciji u Breton Vudsu, pretvarati je u svetsku. Pretvorivši je na takav način u svetsku valutu, SAD su bile u stanju da finansiraju svoje mnogobrojne poduhvate i preko granica svoje realne ekonomske i finansijske snage. Otuda su one i mogle, iako tradicionalno imaju suficit u svom trgovinskom bilansu, relativno lako proširiti izvore finansiranja vojnih rashoda, ostvarenja nuklearnog programa, pojačati ekspanziju investicija u inostranstvu itd., što je neizbežno prouzrokovalo deficit u platnom bilansu. Zbog toga deficit u američkom platnom bilansu ima tendenciju stalnog porasta, jer se u američkoj monetarnoj politici tako reći stvorio automa-

tizam ovakvog finansiranja, iz čega zakonomerno proizlazi porast deficita.

Automatizam se, kada je reč o povećavanju deficita u dosadašnjoj praksi, stvarao i na taj način što je iz Američke federalne (emisione) banke izlazilo više dolara nego što se iz inostranstva u nju vraćalo. Ova razlika (u dolarima) je bila, u svojstvu rezervne valute, zadržavana u centralnim bankama drugih država članica Međunarodnog monetarnog fonda i mogla se uvek zatražiti njena konverzija za zlato. U onoj meri, međutim, u kojoj države članice čuvaju u svojim trezorima tu razliku, ona predstavlja ne samo platežno sredstvo ovih zemalja nego i njihovo kreditiranje Sjedinjenih Američkih Država.

Kada ne bi bilo privilegovane pozicije dolara u međunarodnom monetarnom sistemu i prava američke banke da ga prekomerno emituje, onda bi SAD, kao i svaka druga zemlja, za izravnanje svoga deficita u platnom bilansu ili za otkup svojih dolara u inostranstvu morale ili uvoziti zlato ili robe, ili konačno dobiti kredite u visini svoga duga. One, međutim, kako praksa sada pokazuje, izuzev određenih parcijalnih mera kao što su zavođenje štednje i nekih manjih restrikcija ekspanzije američkih investicija u Evropi, ne preduzimaju nešto radikalnije. Naprotiv, merama za očuvanje stabilizacije dolara u svetu (poznate kao Niksonov plan za očuvanje pozicije dolara), pored devalvacije dolara, suspendovana je i njegova zamenljivost za zlato, što će praktično omogućiti još veću ekspanziju američkih investicija, kao i drugih rashoda. Time se, naravno, neće smanjiti postojeći deficit u američkom platnom bilansu.

Društveno-ekonomski aspekti krize

Međunarodni monetarni sistem, takav kakav je koncipiran i razvijan odmah po završetku drugog svetskog rata, na bazi ekonomskih odnosa između najsnažnijih kapitalističkih zemalja, ne odgovara više savremenim uslovima, sadašnjim odnosima između tih istih država, to jest između SAD i ostalih razvijenih kapitalističkih zemalja. Može se, dakle, reći da postoji ozbiljna protivrečnost u samoj suštini ekonomskih odnosa između ovih zemalja i forme funkcionisanja sadašnjeg monetarnog sistema. Pored toga, oblik i suština funkcionisanja međunarodnog monetarnog sistema ne odgovaraju ni zemljama u razvoju, kao ni socijalističkim zemljama, koje su inače izvan tog sistema. Postoje, naravno, višestruki razlozi za to. Prvo, funkcionisanje međunarodnog monetarnog sistema i položaj dolara u njemu na dosadašnjim principima omogućili su SAD da transferiraju deo dohotka iz drugih zemalja (u dosadašnjem razvitku kapitalizma ovakav transfer dohotka se vršio putem konkurencije na svetskom tržištu, i to bilo metodom obrazovanja prosečne profitne stope, ekstraprofita, bilo putem ostvarenja monopolističke

dobiti), što je u suštini novi vid zahvatanja i prelivanja jednog dela viška vrednosti iz drugih kapitalističkih zemalja u SAD.

Takvo zahvatanje viška vrednosti od strane SAD omogućilo je da one održavaju relativno visok nivo životnog standarda u svojim granicama i da, prema tome, slično Engleskoj u prošlosti kada je izvlačila ekstraprofite iz svojih kolonija, znatno utiču na smanjenje zaoštrenosti između pojedinih slojeva svoga stanovništva.

S druge strane, kapitalisti i radnička klasa iz zemalja iz kojih se na ovakav način vrši prelivanje viška vrednosti pokušavaju da se tome suprotstave i zato se zaoštravaju suprotnosti između njih i SAD, što je našlo odraza i u zaoštrenosti odnosa između Francuske i SAD, Italije i Zapadne Nemačke itd. Ovakva preraspodela viška vrednosti, na osnovu privilegovane pozicije dolara, izaziva novi kvalitet suprotnosti između pojedinih država, u okviru istog društvenog sistema (u ovom slučaju kapitalizma).

Odnosi između razvijenih industrijskih zemalja zapadne Evrope (Japana, takođe) i SAD počeli su se menjati još od onog perioda kada su ove zemlje, zahvaljujući i pomoći SAD, završile obnovu svojih privreda i obezbedile uslove za ekspanziju svoje trgovine i industrije. One su takve uslove mogle ostvariti, pored ostalog, i zbog toga što su uživale dolarske kredite i što su SAD, ubacujući nove količine dolara, stvarale na taj način dodatnu tražnju, koja je bila u izvanrednom skladu sa evropskom ponudom. Prema tome, i evropska privreda je uživala blagodeti povoljne međunarodne konjunkture i zato se sada, kada se ukazuje na deficit u američkom platnom bilansu, u izvesnom smislu i evropski krupni proizvođači pribojavaju likvidacije toga deficita koji je dugo stvarao uslove za povoljnu svetsku konjunkturu. Dakle, i u tome se vidi protivrečan razvoj interesa između američkih i evropskih kapitala. Dok stvara povećanu tražnju i povoljnu konjunkturu na pojedinim tržištima, deficit u američkom platnom bilansu ne smeta, a kada služi za stvaranje afilijacije američkih matičnih firmi u Evropi i na taj način postaje neposredna konkurencija evropskoj industriji — onda smeta!

Prema tome, i prilaz oceni funkcionisanja sadašnjeg svetskog monetarnog sistema mora imati dva aspekta. Mnogobrojne suprotnosti koje ga razdiru produbljuju i proširuju sve nova i nova žarišta krize, pokazuju da se i njegovo konačno razrešenje ne može odvojiti od rešenja osnovnih suprotnosti kapitalističkog društvenog poretka, u kojem se monetarni sistem javlja kao deo njegove strukture, podložan istim zakonitostima kao i osnovni sistem u celini.

Priroda, pak, samih ekonomskih kriza u prošlosti se, u svom radikalnom ispoljavanju, izražavala u totalnom poremećaju strukture društvene reprodukcije, što se ne može reći za oblike njenog ispoljavanja posle drugog svetskog rata. Intenzitet sličnih poremećaja dobija i sama kriza monetarnog sistema, koja se radikalno, u okviru postojećeg sistema, nikada ne može otkloniti, već merama reforme samo odložiti ili ublažiti.

PROBLEM REFORME MEĐUNARODNOG MONETARNOG SISTEMA

Pošto kriza u međunarodnom monetarnom sistemu traje duži niz godina, normalno je što su za njeno rešenje dosad podneti mnogobrojni predlozi koji s različitih pozicija plediraju za reformu samoga sistema. Činjenica da ni jedan dosad nije jednoglasno usvojen ni prihvaćen od strane svih članica sistema, na svoj način govori kako o težini same krize tako i o neefikasnosti (u smislu krajnjeg rešenja) samih predloga za njeno otklanjanje. Međutim, dubina krize i njeni pojavni simptomi ukazuju na delikatnost nastale situacije u odnosima između pojedinih zemalja i u svetskoj privredi uopšte.

Ako bi se sumirali svi otvoreni problemi ove krize, videlo bi se koliko su oni značajni i kakve teškoće izazivaju prilikom pokušaja njihovog rešenja. Tako se, na primer, poslednjih deset godina vrednost međunarodne trgovine udvostručila, dok su istovremeno monetarne rezerve (u zlatu, dolarima i funtama) za njeno finansiranje porasle samo za 40% u odnosu na povećanje ukupne trgovine.

Osnovni ciljevi koje bi trebalo postići samom reformom međunarodnog monetarnog sistema sastoje se u tome da se mehanizam sistema osposobi da omogući ostvarenje onih ciljeva koji su bili inicirani prilikom konstituisanja međunarodnog monetarnog sistema u Breton Vudsu. Sa toga gledišta treba posmatrati i pojedine projekte čiji cilj treba da bude usavršavanje i otklanjanje postojećih teškoća u međunarodnom monetarnom sistemu.

Kao najvažnije probleme treba smatrati nejednaku raspodelu međunarodnih monetarnih sredstava među pojedinim nacijama, posebno nepovoljan položaj zemalja u razvoju u sadašnjem sistemu, nedovoljnu ekonomsku pomoć ovim zemljama, nestabilnost kurseva pojedinih valuta, deficit u platnim bilansima itd.

Od mnogobrojnih projekata i predloga za reformu monetarnog sistema nekoliko svakako zaslužuje veću pažnju.

Povratak na zlatno važenje u onom obliku kako je ono funkcionisalo do njegovog raspada dvadesetih godina ovoga veka, i to na taj način što bi zemlje članice vršile isplatu svojih dužničkih obaveza u zlatu (po svim pravilima zlatnog važenja), smatra se prevaziđenim i neprihvatljivim. Takvom predlogu su se, naravno, suprotstavile i same nedovoljno razvijene zemlje, sasvim opravdano, oslanjajući se na naučno saznanje da je vreme zlatnog važenja daleko iza savremenih uslova razvitka svetske privrede.

Poštovanje pravila zlatnog važenja značilo bi za svaku članicu pre svega obavezu održavanja stabilnog kursa svoje valute na monetarnom tržištu, stabilan paritet prema ostalim valutama i, iznad svega, ravnotežu u platnom bilansu, odnosno u spoljnoekonomskim transakcijama. Dalje, eventualni povratak na zlatno važenje takođe bi pretpostavljao vođenje deflacionističke politike u privrednom razvoju zemlje, što bi neizbežno dovelo do sužavanja investicione ekspanzije i zaposlenosti.

Današnje predstave o savremenom razvitku jedne nacionalne privrede polaze gotovo od suprotnih shvatanja razvitka monetarnog sistema,

insistirajući na takvom konceptu koji bi obezbedio uslove za dinamičniji razvitak privrede putem veće zaposlenosti, podizanja životnog standarda i opšte ekonomske ekspanzije. Iz svih ovih razloga rekonstituisanje monetarnog sistema, zasnovanog na zlatnom važenju, inkompatibilno bi bilo sa stremljenjima ka daljem razvitku svetske privrede, a osobito zemalja u razvoju.

Kompetentni stručnjaci u međunarodnim naučnim i finansijskim krugovima, kao i u samom Međunarodnom monetarnom fondu, još uvek diskutuju o osnivanju centralne međunarodne institucije, koja bi, na međunarodnom planu, igrala ulogu sličnu onoj koju ima emisiona banka unutar jednog nacionalnog monetarnog sistema. Ovakav predlog, bez obzira na to što možda nosi viziju neke dalje budućnosti, ne odgovara sadašnjem stanju u međunarodnim ekonomskim odnosima, pa se stoga smatra preuranjenim i neostvarljivim.

Iz dosadašnjih kritika na račun monetarne politike SAD, čija nacionalna valuta ima isključivo svojstvo rezervne valute za sve ostale zemlje članice, proizlaze i novi predlozi po kojima bi trebalo priznati svojstvo rezervnih valuta ne samo jednoj (zanemarujući ovom prilikom ulogu Velike Britanije kao zemlje koja takođe emituje rezervnu valutu), već još nekim valutama zemalja učesnica monetarnog sistema. Time bi se, pre svega, preneo rizik sa jedne na više valuta, a svet ne bi, u bukvalnom smislu, zavisio od trenutnog položaja valute samo jedne zemlje, koja, u sadašnjim uslovima, emitujući rezervnu valutu može, kao što praksa već pokazuje, da se zaduži u inostranstvu, tako reći automatski, bez prethodnih pregovora i odobrenja zemalja koje, umesto zlata, primaju u svoje monetarne rezerve njenu valutu (u ovom slučaju dolar).

Međutim, i ovaj predlog ima svojih nedostataka u tom smislu što bi se zemlje članice našle pred dilemom: čiju valutu (od više mogućih) uzeti kao rezervnu? Da li bi sve ove valute mogle podjednako garantovati isti paritet prema ostalim nacionalnim valutama? Pored toga, zemlja koja emituje rezervnu valutu mora ograničiti svoje polje manevrisanja interesnom kao i eskontnom stopom, kreditnom politikom itd.

Specijalna prava vučenja

Pored ostalih predlagača, i same SAD, čija valuta predstavlja osnovu i suštinu funkcionisanja sadašnjeg monetarnog sistema, u više navrata su, kako na plenarnim sednicama Međunarodnog monetarnog fonda tako i u okviru Kluba desetorice[6], isticale predlog za reformu svetskog monetarnog sistema, i to na bazi povećanja sredstava plaćanja, pošto i one same smatraju da ova današnja ne mogu pokriti sve transakcije u međunarodnom robnom prometu, koji je u velikom porastu. Štaviše, tvorci ovog predloga upozoravaju da će plaćanja biti još više ote-

[6] Postoji mišljenje da Klub desetorice, nazvan po broju zemalja članica (SAD, Kanada, Japan, Velika Britanija, Francuska, Zapadna Nemačka, Italija, Holandija, Belgija i Švedska), imajući u vidu dosadašnji neravnopravni položaj zemalja u Međunarodnom monetarnom fondu, stvarno upravlja svetskim finansijama.

žana kada SAD likvidiraju svoj platni deficit, to jest kada zaustave veliki odliv dolara.

Polazeći od nedovoljnosti likvidnih sredstava, SAD plediraju za očuvanje postojećeg sistema u celini, koji samo treba dopuniti nekom novom monetarnom jedinicom koja se ne bi oslanjala na zlato. U duhu ovog predloga su nastala takozvana specijalna prava vučenja, koja su neki članovi Međunarodnog monetarnog fonda nazvali i revolucionarnom merom, zato što se bitno razlikuju od drugih oblika monetarnih rezervi u tom smislu što se mogu stvarati u „optimalnim količinama", zavisno od potreba međunarodnog monetarnog sistema. To nije, na primer, slučaj sa zlatom čija proizvodnja ne zavisi od potreba sistema niti sa dolarom čija količina (u funkciji svetske valute) zavisi od deficita u platnom bilansu SAD. Druga prednost prava vučenja jeste u tome što nemaju pokrića, to jest njih ne pokrivaju ni zlato ni hartije od vrednosti.

Dakle, jednostavno, bez stvaranja inflacije, zemlja koja ima potrebu za stranim sredstvima plaćanja može u zamenu za specijalna vučenja dobiti odgovarajući iznos valute neke druge zemlje učesnice, što u suštini pokazuje da je reč o određenom uzajamnom kreditiranju. Prema tome, svrha specijalnog prava vučenja jeste (a) obezbeđenje optimalnog iznosa likvidnih sredstava i (b) stimuliranje korišćenja domaćeg kapitala.

Konačno, na osnovu navedenih osobina i nakon vrlo intenzivnih diskusija koje su vodile pristalice radikalne reforme postojećeg monetarnog sistema sa pobornicima očuvanja njegove sadašnje fizionomije, uz korektivno otklanjanje sadašnjih smetnji — prihvaćen je 1. januara 1970. godine predlog uvođenja, u situacijama pomanjkanja likvidnih sredstava, specijalnih prava vučenja, na osnovu kojih bi pojedine članice, po ispunjenju određenih uslova, imale pravo da posredstvom Međunarodnog monetarnog fonda dobiju određena sredstva, izvan zlatnih tranši i drugih redovnih kredita kod Fonda.

Specijalna prava se primenjuju u slučaju kada se pouzdanom analizom utvrdi oskudica u međunarodnim likvidnim sredstvima i kada se većinom od preko 85% glasova u Fondu odluči da se pristupi uvođenju specijalnih prava vučenja, koja se, srazmerno uplaćenim kvotama, proporcionalno raspodeljuju na sve članice. Na osnovu ovih kvota zemlja koja se nalazi u teškoćama u pogledu međunarodnih plaćanja može dobiti devize od drugih zemalja članica.

Prema tome, specijalna prava vučenja, po svojoj suštini, predstavljaju međusobno kreditiranje zemalja članica. U prvoj tranši bilo je emitovano 9,5 milijardi ovih sredstava, nasuprot 78 milijardi ukupnih međunarodnih monetarnih rezervi.

Nepovoljna strana specijalnih prava vučenja je u tome što su ona vezana za početne kvote koje su zemlje članice uplatile Međunarodnom monetarnom fondu, pa se na osnovu tih kvota i koriste takozvana specijalna prava. SAD i Velika Britanija dobile su više ovih sredstava nego sve zemlje u razvoju zajedno. Tako su postojeće neravnomernosti u raspodeli i posedovanju monetarnih rezervi automatski prenete i na ovaj predlog reforme, zbog čega on i gubi na značaju, mada mu se pa-

lijativna poboljšanja u postojećem mehanizmu sistema ne mogu osporiti. To potvrđuje i dosadašnje iskustvo koje pokazuje da su u nekim slučajevima baš primenom specijalnih prava vučenja otklonjena žarišta većih poremećaja.

Roba u ulozi novca

Imajući u vidu situaciju u odnosu na pomanjkanje zlata zbog nedovoljnog porasta njegove proizvodnje, a zatim sve veću upotrebu u medicinske, industrijske i bižuterijske svrhe, kao i povlačenja iz prometa usled kolebanja njegove cene na svetskom tržištu, grupa zemalja u razvoju (koja, iz razumljivih razloga, nikada i nije bila u posedu većih količina zlata), predložila je[7] da se, pored zlatnih i deviznih rezervi, uključi, kao osnovna komponenta monetarnih rezervi, „robni novac", zasnovan na vrednosti određenih robnih stokova. Putem pregovora ustanovilo bi se koja bi roba ili sirovina igrala ulogu novca, to jest rezervne valute.

Pre svega, karakteristika ove „valute" bi bila njen robni izgled, a zatim njena ekonomska korisnost za određenu proizvodnju i tržišta. Uvođenje i jedne ovakve komponente u svetske monetarne rezerve ponovo bi restauriralo monetarni pluralitet, slično situaciji kada je, pored zlata, i srebro bilo platežno sredstvo. Pri tome bi i više proizvoda moglo preuzeti ovakvu ulogu.

Prema tome, suština ovog predloga je u tome da se kreiraju dopunska međunarodna likvidna sredstva, zasnovana na materijalnoj podlozi, izraženoj u određenoj proizvodnji sirovina.

Tvorci ovog plana su, prilikom njegovog obrazlaganja u Ženevi, isticali da bi trebalo pristupiti emitovanju jedne nove međunarodne monete koja bi cirkulisala isključivo između centralnih banaka a bila pokrivena „baznim homogenim proizvodima", relativno trajnim i koji se mogu lagerovati. Ovakvu valutu, koja je nazvana „Bancore"[8] (bankor), za razliku od klasičnih valuta koje emituju centralne banke, mogla bi emitovati jedna centralna emisiona ustanova u okviru Međunarodnog monetarnog fonda. Veličina emisije jedne ovakve ustanove mogla bi biti u prvoj tranši oko 30 milijardi dolara, za koju sumu bi se kupilo tridesetak najvažnijih sirovina, a sam bankor bi, kao i svaka novčana jedinica, bio određen količinom stokirane robe.

Funkcionisanje te robne podloge u „novcu", koji bi se u vidu bankora u okviru te podloge i emitovao, zasnivalo bi se na politici Fonda koji bi, u slučaju pada cena ovim sirovinama (usled veće ponude od potražnje), intervenisao određenim kupovinama, a u obrnutom slučaju iznosio na tržište nove količine. Pored toga, Međunarodni monetarni

---

[7] Taj predlog je formalno izneo bivši francuski premijer Pjer Mendes Frans, ali on se svakako začeo u samim nedovoljno razvijenim zemljama i bio iznet još na Konferenciji o trgovini i razvoju u Ženevi 1964. godine.

[8] I lord Kejn je tako u predlogu o osnivanju Međunarodnog monetarnog fonda nazvao buduću međunarodnu monetu koja bi bila definisana u zlatu

fond bi se angažovao u tome da drži čvrst paritet između bankora i svetske cene zlata.

Nema sumnje da bi reforma međunarodnog sistema na osnovu uvođenja ove nove međunarodne jedinice dosta komplikovala međunarodni platni promet, a i način uskladištenja i čuvanja robnog pokrića izazivao bi ne male probleme. Međutim, sama ideja je, bez sumnje, interesantna i, za razliku od ostalih, jedina ima u vidu nepovoljan položaj zemalja u razvoju u postojećem međunarodnom monetarnom sistemu. Realizacijom ovakvog predloga i zemlje u razvoju bi, na ravnopravnijoj osnovi, bile uključene u proces istraživanja najboljih rešenja za efikasno funkcionisanje međunarodnog monetarnog sistema, što dosad nije bio slučaj.

Ostvarenje projekta „bankor" intenziviralo bi međunarodnu robnu razmenu između industrijski razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja u tom smislu što bi zemlje u razvoju svoje količine bankora upotrebile za nabavku industrijskih proizvoda od razvijenih zemalja.

Najvažnija zamerka koja se neprestano upućuje ovom predlogu odnosi se na njegovu komplikovanost i na mogućnost izazivanja inflatornih pojava u celom monetarnom sistemu. Ta opasnost sigurno postoji, ali adekvatna procena volumena sredstava, kreiranih na ovaj način od strane Međunarodnog monetarnog fonda, ublažila bi takvu opasnost.

Prikazi

Vukašin Mićunović: Između kulture i rada

(Kulturno-prosvetna zajednica Srbije, Beograd, 1972, strana 220)

Doskora savezni sekretar za kulturu i obrazovanje, književnik Vukašin Mićunović posle nekoliko romana, scenarija za filmove i niza članaka i kritika predstavlja nam se svojom najnovijom knjigom *Između kulture i rada*, koju je u biblioteci „Kultura i društvo" izdala Kulturno-prosvetna zajednica Srbije. U predgovoru on ističe da ovu raspravu smatra „samo skicom za studiju sistema upravljanja kulturom, a ne studijom stanja naše kulture i upravljanja njome", dodajući pri tome da termin upravljanje upotrebljava iz nužde jer se njegovo značenje neprekidno menja uporedo sa intenzitetom promena društvenih odnosa i dinamikom nastajanja samoupravljanja. Rasprava sadrži značajne napomene o istorijatu sistema upravljanja kulturom, ali je takođe veoma dragocena i za razumevanje sadašnjih tokova i tendencija u kulturi. Ona ima draž autentičnog svedočenja čoveka koji je, vršeći razne javne i političke dužnosti, neposredno učestvovao u svim procesima o kojima govori.

Autor pokušava da dokaže da se između kulture i rada nalazi država, odnosno da je kultura još uvek pod starateljstvom države. Prilazeći toj već poznatoj konstataciji na nov način, on daje značajan doprinos dosadašnjim raspravama o našoj kulturi i kulturnoj politici. Svestan uprošćavanja, efikasnosti radi, svodi kulturu na suženu sferu delatnosti kojom se bave specijalizovane institucije i pojedinci, i posmatra je kroz njene veze i odnose sa pravima i dužnostima organa vlasti i predstavničkih tela u federaciji, republici i opštini, odnosno onih njenih delova koji su nastali zbog kulture i koji čine čvrsto organizovan sistem upravljanja kulturom. Autor uključuje u analizu i samoupravne strukture u oblasti kulture koje su izraz novih transformacija i procesa, ali se, u suštini, i kroz njih izražava shvatanje o kulturi kao delatnosti od posebnog društvenog interesa.

U osvrtu na događaje iz istorije konstituisanja naše državnosti, značajne za sadašnji politički sistem, autor ističe zadatke posleratne obnove koji su, između ostalog, zahtevali neposredno angažovanje Partije i države u svim oblastima života. U kulturnim delatnostima, koje su dobile ulogu formiranja svesti i prevaspitavanja masa, insistira se na idejnom i političkom aspektu njihovih sadržaja. Prava i sredstva se koncentrišu u federalnom centru, a kulturni radnici, kroz svoja udruženja i saveze, postaju transmisija partijskih foruma i državnih organa. U procesu stvaranja ovakvog sistema javljaju se i kritike njegovih slabosti, što rezultira predajom fabrika radnicima na upravljanje. Mićunović ističe značaj ovoga čina i njegovog ustavnopravnog normiranja 1953. godine za položaj ustanova u oblasti kulture, nauke i obrazovanja. U njima se sada stvaraju saveti kao organi društvenog upravljanja, a interes koji oni zastupaju određen je političkim i ideološkim kriterijumima. Značajni su kao prvi pokušaji demokratizacije u ovoj oblasti, mada njihova samostalnost ostaje bitno ograničena. „Na kulturu se — kaže Mićunović — gledalo prvenstveno sa stanovišta uloge

njenih djelatnosti u formiranju svijesti, u vaspitavanju mlade generacije i prevaspitavanju masa. Zbog toga se ona ne ispušta ispod neposrednog i organizovanog uticaja društvenih struktura nastalih radi uticaja na društvenu svijest" (str. 35). Različit status društvenog upravljanja i radničkog samoupravljanja, te radnika u oblasti materijalne proizvodnje i onih u oblasti kulture rezultat je zatečene podele rada na fizički i intelektualni, i na njoj zasnovane organizacije rada. Ističući sve slabosti društvenog upravljanja koje su neki smatrali neuspelim eksperimentom, autor naglašava njegovu ulogu u osamostaljivanju kulture i u demokratizaciji odnosa u njoj i prema njoj. U nizu mnogobrojnih i čestih promena odnosa i veza između države, politike i kulture autor izdvaja Ustav iz 1963. i karakteristične stavove koji se odnose na kulturu. Pri tome on posebno analizira princip po kome je kultura delatnost od posebnog društvenog značaja i njegove posledice na prava i dužnosti predstavničkih tela i njihovih izvršno-političkih i upravnih tela u svim društveno-političkim zajednicama.

Od 1963. rukovođenje kulturnim delatnostima, obezbeđivanje materijalnih uslova za njih, kao i znatan deo pravne regulative, prepušta se republikama. To razvlašćivanje praćeno je i organizacionim promenama u federaciji, ali ne u meri u kojoj su se menjala i njena prava i dužnosti. Federacija je pogotovo preko takozvanog indirektnog zakonodavstva zadržala znatna prava u kulturi. Postojeća struktura Savezne skupštine, u kojoj svaka oblast delatnosti ima svoj dom, znači izvesnu demokratizaciju ukoliko se posmatra kao mogućnost participacije predstavnika određenih delatnosti. Međutim, sa stanovišta neposrednog proizvođača to je posredništvo. „Prema tome — kaže Mićunović — i Prosvetno-kulturno vijeće Savezne skupštine, iako je demokratska tekovina za kulturne radnike i radne zajednice iz oblasti duhovne kulture, ipak je ograničeno i posredničko za radne ljude i građane i nije podesno za sam proces podruštvljavanja kulture" (str. 57).

Veoma je korisno što nas autor pri ovoj analizi upoznaje i sa otporima i rezervama prema ovakvoj orijentaciji koji su se javljali bilo kroz strahovanja od decentralizacije vlasti i sredstava ili kroz tvrdnju da će republički kriterijumi i merila devalvirati vrednovanje umetnosti i kulture. Republike sve više postaju subjekti kulturne politike i prakse, i mada se njihova aktivnost u tom periodu ne može svesti na zakonodavnu, Mićunović navodi kao vrlo ilustrativan podatak da su republike i pokrajine donele 87 zakonskih i 83 podzakonska akta. On, međutim, ispoljava i veliku kritičnost prema tim promenama koje, ma koliko značajne bile, ne menjaju suštinu državnog uređenja u kome je kultura sektor rada, delatnost od posebnog značaja. „Radikalno smanjivanje prava i dužnosti federacije u stvaranju uslova za kulturne djelatnosti bilo je moguće ustavnopravno normirati i zbog toga što se te djelatnosti još uvijek smatraju kao oblast djelovanja, djelatnost po sebi i sektor izvan rada. Ta specijalizovana djelatnost, veoma značajna za širenje znanja i sposobnosti, i pojedinaca i sredine i nacija, otuđena je od radnika iako je njemu namijenjena jer je i organizovana i razvijana da bi zadovoljila potrebu za kulturom, postojeću i rastuću, i kod pojedinaca i kod nacije" (str. 63). Ipak, sve ove promene izvršene do 1971. značajne su, po mišljenju autora, što ne narušavaju već ostvarena prava kulturnih ustanova i radnika i što omogućavaju dalje uspešno oslobođenje stvaralaštva ispod starateljstva države.

Dalja analiza predstavničkih tela i njihovih izvršnih organa u republici, pokrajini i opštini pokazuje da su sva bila tako organizovana da se mogu baviti i kulturom. Tako je stvoren pravno zasnovan sistem u kome država organizovano vrši svoju ulogu u kulturi. Autor, međutim, uočava da je taj proces praćen i demokratizacijom odlučivanja. Prosvetno-kulturna veća su reprezentant tog demokratskijeg i kvalifikovanijeg odlučivanja u kome ravnopravno učestvuju i kulturni radnici. Kroz njihov odnos prema veću naroda ispoljava se još uvek dominantna uloga politike u našem političkom i skupštinskom sistemu. To dovodi do takozvanih „idiotizama profesije", o ko-

jima je govorio Marks, do njihove zatvorenosti i isključivosti. Mićunović zaključuje da za naš revolucionarni pokret koji vlast radničke klase ostvaruje samoupravljanjem „participacija kulturnih radnika u upravljanju kulturom ne može biti ideal i krajnji cilj"... Za takav sistem koji samoupravljanje u kulturi svodi na specijalizovana veća u skupštini i na pravo kulturnih radnika da odlučuju o visini svog ličnog dohotka Mićunović s pravom kaže da je zreo za generalni remont. Pošto on svoju analizu završava sa 1970. godinom, čitaoci mogu sami proceniti u kojoj meri su najnovije ustavne promene iskorišćene za uspostavljanje i jačanje samoupravne dimenzije u kulturnoj delatnosti. Sve dok se kultura tretira kao sektor rada od posebnog društvenog značaja postojaće i takav predstavnički mehanizam koji će na svim nivoima kultivisati mase. U tim okvirima se vrlo malo menja uloga državne vlasti, menjaju se samo njeni nosioci. Najpre su to bili profesionalni političari, a sada sve više poslanici iz redova kulturnih, prosvetnih i naučnih radnika, koji takođe deluju politički i koriste se postojećim sistemom vlasti.

„Za sadašnji trenutak upravljanja kulturom karakteristično je da su u konstituisanju kulturne politike prisutna dva aktera oličena u predstavnicima organizovanih kulturnih radnika, čija moć i uticaj raste zahvaljujući i razumijevanju i blagonaklonosti predstavnika organa vlasti, tog drugog aktera u upravljanju kulturom. Oni su u ovako komponovanom sistemu i posrednici interesa radnog čovjeka i tumači njegovih potreba za kulturom. Radni čovjek je ipak ostao u masi koju treba kulturno uzdići, i to bez mnogo pravnih normi i realnih mogućnosti da se neposredno uključi u upravljanje kulturom" (str. 92).

Ne poričući da u državnim strukturama ima samoupravljanja, autor posebnu pažnju poklanja samoupravnim strukturama u kulturi, odnosno onim organizacionim oblicima u kojima funkcioniše kulturna delatnost i koji, posredno ili neposredno, utiču na odluke organa državne vlasti. Čini se da je ovaj deo najvažniji u celoj knjizi i predstavlja najveći doprinos svim budućim istraživanjima o položaju kulture kod nas. Analizom su obuhvaćene radne zajednice (organizacije i ustanove) u kulturi, udruženja kulturnih radnika i umetnika, zajednice kulture, fondovi za kulturu, kulturno-prosvetne zajednice i stručne asocijacije. Tvrdnju da su samoupravna prava radnih organizacija u kulturi bitno smanjena autor dokazuje time što su one još uvek ekonomski nestabilne, cenu svoga rada ne formiraju na tržištu, čime je određen i njihov odnos prema organima vlasti. „Pošto je samoupravljanje i uspostavljeno pomoću pravnih normi i iscrpljivalo se u traženju formi, a te norme i forme nijesu izvođene iz promjene načina sticanja dohotka ustanove, to se i samoupravna aktivnost zaposlenih svodila na brigu o sredstvima za lične dohotke" (str. 120).

U ovom periodu se javilo mnogo novih problema koji samo ukazuju na to da sva dosadašnja delimična rešenja ne mogu obezbediti širi razvoj samoupravljanja jer se zasnivaju na značajnom udelu države u finansiranju i pravnoj regulativi. Značaj samoupravljanja u kulturi autor posmatra u vezi sa zajednicama kulture koje određuje i kao oblik samoupravnog udruživanja i upravljanja u kulturi i kao oblik saodlučivanja za predstavnike radnih zajednica iz drugih sfera rada i predstavničkih tela društveno-političkih zajednica i organizacija. Osnovane nedavno, zajednice kulture su naišle na dobar prijem najviše zato što obezbeđuju izvesnu sigurnost i stalnost u priticanju sredstava za kulturu. Međutim, nije se promenilo ono najbitnije i kultura se i dalje tretira kao delatnost od posebnog društvenog značaja, a ne kao činilac razvoja materijalnih proizvodnih snaga i društvenih odnosa, znači izvan konteksta društvenog i udruženog rada. Samim tim, zajednice kulture, i ukoliko izlaze iz okvira državnog aparata, ostaju njegova važna dopuna i tako se i ponašaju. Zato autor tvrdi da je u svim dosadašnjim promenama zadržana distribucija kao način finansiranja. „A kada će se distribucija napustiti kao način finansiranja to je ostalo nejasno jer sve dosadašnje promene nijesu odgovorile na to pitanje. Zadržavajući raspodjelu sred-

stava ubranih putem državne prinude, u krajnjoj liniji od građana kao kupaca nekih drugih roba, zadržavaju se i osnovne karakteristike odnosa prema kulturi koje je propisala država, to jest odnosa konstruisanih kompromisima predstavnika državne strukture i predstavnika kulturnih djelatnosti“ (str. 144).

Analizirajući pomenute institucije i ustanove, autor smatra da njihovo stanje nije i stanje naše kulture, niti je odnos građana i radnika prema njima i njihov odnos prema kulturi uopšte. Njih je potrebno razmatrati samo stoga da bi se sagledao položaj radnika u mehanizmu usmeravanja kulturnog razvitka i konstituisanja politike. Shvatanje da radnika treba obrazovati i kulturno uzdizati, što se u poslednje vreme iskazuje kroz njegovu takozvanu kulturnu potrebu, doprinosi održavanju kulture kao odvojene, neprivredne delatnosti. Kao takva, ona je otuđena i svodi radnika na objekta kulture. Tu situaciju dalje produbljuje odsustvo ekonomski motivisane integracije kulture i privrede.

Sva razmišljanja o položaju radnika u kulturi i prema njoj ne mogu mimoići njegov položaj u odlučivanju o višku svoga rada. I pored mnogobrojnih prava ustavom zagarantovanih, sistem upravljanja kulturom sa pozicija radnika je sistem posredovanja, a putevi za ispoljavanje radnikovog neposrednog interesa su vrlo zamršeni i zaobilazni. Stvoren je ceo jedan sistem sastavljen od organa vlasti i društveno-političkih organizacija koji postoji zbog kulturnog uzdizanja radnika, a koji se, u stvari, pretvara u sredstvo manipulisanja njegovim interesima i potrebama. Autor smatra da je razlog u tome što su sve dosadašnje promene u sistemu upravljanja kulturnim delatnostima bile, u stvari, samo promene same te delatnosti, njenog položaja i odnosa prema državi. Zato on tvrdi da „sadašnja struktura skupština i njenih izvršnih i upravnih organa objektivno pothranjuje sklonosti izražene i u paroli: ‚kultura kulturnim radnicima'“ (str. 170). Ovde upravo dolazi do izražaja značaj zajednica kulture zbog njihove mogućnosti da u odlučivanju i dogovaranju povežu sva tri subjekta: političku strukturu, kulturne radnike i radnike iz sfere materijalne proizvodnje.

Cela ova knjiga usmerena je na to da dokaže da sadašnji sistem posredovanja između materijalne i duhovne proizvodnje ne može biti budućnost sistema samoupravljanja. I kada se autor zalaže za izmenjenu ulogu radnika u sistemu upravljanja kulturnim delatnostima, on pre svega insistira na njegovom ispoljavanju kao subjekta društvene reprodukcije. To je uslov da radnik samostalno nastupa i prema kulturi sa svešću o potrebi za njom, ali i sa svešću o potrebama svoje organizacije udruženog rada. Treba istaći autorovo uspešno nastojanje da samoupravnu transformaciju upravljanja kulturom poveže sa našim materijalnim razvitkom, sa jačanjem osnovnog društvenog odnosa, pri čemu se on zalaže za izmenu uloge svih subjekata u kulturi. Nemoguće je ovom prilikom istaći sva ona pitanja koja autor obrađuje, a još manje ona koja je samo naznačio. Veoma sistematična, pregledna i koncizna, ova knjiga daje izvanredan doprinos, svojim podsticanjem i inspiracijom, budućim razmišljanjima.

KAĆUŠA MIJANOVIĆ

Dr Radoslav Ratković: Ideologija i politika

(Institut za političke studije FPN, Beograd, 1971, strana 260)

Značaj ideologije za politiku i uticaj politike na ideologiju je opštepoznata stvar u političkoj praksi i teoriji savremenog društva. Upravo zbog toga studija dr Radoslava Ratkovića *Ideologija i politika* treba da „utoli glad“ koja postoji za ovakvom vrstom literature, u inače nedovoljno razvi-

jenoj političko-teorijskoj misli u nas. Ova studija na izvestan način popunjava tu prazninu i predstavlja vredan pokušaj da se osvetle dva tako prisutna i povezana fenomena u savremenom društvu — ideologija i politika. Iako one često idu ruku pod ruku (politička vlast jedne klase je samo onda potpuna ako je i njena ideologija dominantna u društvu), nisu retki slučajevi kada se one i sučeljavaju i sukobljavaju, naročito kada izražavaju interese različitih slojeva društva. Doduše, ideologija se ne manifestuje samo u sferi politike nego i u filosofiji, moralu, pravu i religiji, ali je njena uloga u oblasti politike u današnjem društvu od presudnog značaja jer je politika infiltrirana u sve oblasti društvenog života.

U ovoj studiji autor analizira i podvrgava kritici odnos ideologije i politike u savremenom, pre svega socijalističkom, društvu, pokazuje njihovo prožimanje i uslovljavanje, ali i odnos prema protivrečnostima stvarnosti. Studija ima četiri poglavlja. U prvom autor daje određenje pojmova — teorijski okvir marksističkog izučavanja i objašnjavanja političke stvarnosti i ideologije u njenoj sprezi sa ostalim kategorijama politike. U tom nastojanju autor definiše i razgraničava marksizam kao misaonu tvorevinu koja već više od jednog veka vrši snažan uticaj na društvena kretanja. Marksizam je, ističe autor, skup teorija koje se prostiru u različitim domenima ljudskog saznanja: filosofiji, istoriji, sociologiji, ekonomiji, političkoj nauci, ali su međusobno povezane i predstavljaju celinu — pogled na sveukupnu stvarnost, poimanje sveta. Ta međusobna povezanost marksističkih teorija je nužna jer one predstavljaju teorijski izraz potreba i interesa radničke klase, i uzajamno se dopunjuju, prelaze jedna u drugu, potpomažu u razvijanju i čine koherentan teorijski sistem. Autor dalje ukratko i sažeto izlaže nastanak marksizma, njegove izvore i sastavne delove, kao i osnovne karakteristike dosadašnjeg razvoja.

U određivanju pojma ideologije autor iznosi dva različita gledišta: jedno, koje ideologiju tretira kao ukupnost društvene svesti ovih ili onih socijalnih snaga, drugo, koje je uzima kao specifičnu društvenu pojavu iskrivljene, iluzorne, ograničene svesti. U društvenoj podeli rada na fizički i umni autor vidi istorijsku genezu ideologije i njen klasni karakter. („Misli vladajuće klase su u svakoj epohi vladajuće misli" — Marks-Engels, *Nemačka ideologija*, str. 46).

U drugom poglavlju studije autor analizira aktuelne ideološke struje koje deluju unutar postojećih globalnih društava i njihove međusobne korelacije. Opšti trend razvoja društva, neminovno nestajanje kapitalizma i stupanje na svetsku pozornicu socijalističkih snaga, za autora su osnovne determinante toka i razvoja naučne misli, pa i ideologije kao oblika društvene svesti. I na samom tlu socijalizma, zbog nužnih društvenih protivrečnosti i različitih osnova na kojima izrasta, takođe egzistiraju različite ideološke struje. „Kao što je Kopernik otkrio da Zemlja nije centar kosmosa, da se ne okreće Sunce oko Zemlje, nego Zemlja oko Sunca, Marks je otkrio da svest nije stvaralac i pokretač društva, da ne određuje svest ljudi njihovo društveno biće, nego da društveno biće određuje njihovu svest", piše dr Ratković (str. 64). No, bez obzira na istorijski značaj Marksovih otkrića za razvitak društva, autor ističe težnju buržoaskih teoretičara da ospore njegov doprinos, kao i pogrešne interpretacije Marksovog učenja od strane „ideologa" socijalizma. S tim u vezi autor posebno ističe subjektivizam u tumačenju društvenih pojava. „Predstave o objektivnim zakonitostima društvenih kretanja bivaju potiskivane. Sve postaje moguće: moguće je vratiti se u srednji vek, obnoviti Rimsku Imperiju, uspostaviti vladavinu neke više rase; moguće je ostvariti socijalizam bez ikakvih materijalnih i društvenih pretpostavki; moguće je napraviti „veliki skok", preskočiti epohe i uskočiti direktno u komunizam; moguće je izvršiti preobražaj ljudi bez preobražaja odnosa u kojima oni žive, čisto duhovnom akcijom, „revolucijom u svesti", itd.", piše autor razračunavajući se sa subjektivističkim teorijama društva (str. 79). Ali tamo gde su ideološke fantazije imale jačih uticaja na društvenu praksu, celo društvo mora za duže vreme skupo plaćati povođenje za njima.

Koje su, po autoru, osnovne subjektivističke koncepcije društva? U socijalističkom društvu to su birokratsko-etatističke i tehnokratsko-menadžerske vizije društvenog progresa; u državnom kapitalizmu idejno stvaralaštvo je sve više van domašaja države, ali i van društvene prakse i živi u iluziji da je „slobodno" i iznad društva. Prelazna epoha iz kapitalizma u socijalizam je praćena idejnom konfuzijom u kojoj subjektivističke fantazije dobijaju najpovoljnije uslove za procvat, a marksizam doživljava svakojake intepretacije, tobože u interesu daljeg razvoja i njegove kreativne primene. Izlaz iz ovih konfuznih situacija jeste u jasnom sagledavanju osnovnih ciljeva socijalizma koji se mogu ostvariti. A ti ciljevi su: izgradnja nove društveno-ekonomske baze, konstituisanje novog načina proizvodnje i novih, samoupravnih, socijalističkih odnosa.

U ovom poglavlju studije autor takođe analizira ideološke i političke razlike među zemljama sa različitim društvenim sistemima i mogućnosti međunarodne saradnje. Istorija je dokazala da ove razlike dovode do sužavanja ili čak neutralisanja saradnje među zemljama sa različitim sistemima, ali isto tako ima primera gde se ona uspešno razvija, te se apriorno negativan stav „ispoljava kao nasilje nad činjenicama". U razmatranju ove problematike autor pokreće jedno zanimljivo pitanje: da li je progresivni i demokratski razvitak moguć u okviru svakog od tih sistema, i dodaje da postoje dva ekstremna shvatanja koja su u sukobu sa stvarnim stanjem stvari. Mogućnosti za socijalni i kulturni progres postoje u oba društvena sistema, ali stvar je progresivnih i demokratskih snaga u svakoj zemlji da ih realizuju i dalje proširuju.

Na kraju ovog poglavlja autor razmatra odnos države i nauke, naime, etatizma i naučne misli uopšte, i konstatuje da je etatizam u svom usponu stimulirao razvoj nauke, ali je kasnije postao njen okov, jer su revolucionarna otkrića u nauci neposredno uslovljena revolucionarnim promenama u društvenoj strukturi.

U sledećem poglavlju razmatra se jedno izuzetno aktuelno pitanje: odnos politike i nauke gde postoje različite situacije, od uzajamnog podsticanja do neslaganja, pa i suprotstavljanja. Posebno se izdvajaju dva, dijametralno suprotna shvatanja: prvo, da je politika suverena i treba da ima punu kontrolu nad naukom; drugo, da je nauka slobodna i nezavisna od društva i od politike. Međutim, stvarnost je daleko složenija od ovih pojednostavljenih relacija. Radi toga autor prezentira analizu međusobnih uticaja, sprega i odnosa politike i nauke i zaključuje „da politika treba što je moguće više da stvara mogućnosti i stimulira razvitak naučne misli; nauka treba da što potpunije prožima politiku, postajući sastavni unutrašnji element društveno-političke prakse" (str. 140). Ako postoje suprotnosti između nauke i politike, znači da postoje divergentni trendovi u ovim oblastima društvene aktivnosti. Program Saveza komunista Jugoslavije je, ističe autor, principijelno postavio ovo pitanje i istakao značaj korelacije politike i naučne misli za ostvarivanje društvenog progresa.

U sklopu ovih razmatranja autor posebno tretira problem monopola nad naukom. S tim u vezi ističe se da je u savremenom društvu privatno-kapitalistički monopol nad naukom i politikom u povlačenju i raspadanju, ali da su se nametnula dva nova oblika, dve socijalne grupacije prelaznog perioda koje teže da uspostave taj monopol. Reč je o birokratsko-etatističkoj i tehnokratskoj strukturi društva. Monopol bilo koje strukture nad naukom ima za rezultat zastoj naučnog razvitka i društvenu stagnaciju uopšte. U socijalističkom društvu ne mogu se tolerisati nikakvi monopoli nad naukom, već nauka treba da polazi od društvene prakse, koja je jedino realno tle za prevazilaženje svih oblika monopola, pa i „monopola nauke" nad naukom. U tom kontekstu autor situira i položaj nauke u samoupravnom društvu.

U poslednjem poglavlju ove studije postavlja se i analizira nekoliko fundamentalnih problema socijalističkog pokreta sa stanovišta jugoslovenske teorije i prakse, prema kojima komunistička avangarda mora izgraditi svoje stavove da bi mogla ostvarivati funkciju idejno usmera-

vajuće snage u samoupravnom društvu. U tretiranju ovih problema autor najpre fiksira doprinos SKJ daljem razvoju marksizma, ali se i kritički osvrće na našu aktuelnu društvenu situaciju. S tim u vezi razmatraju se neka načelna ideološka pitanja. Na prvom mestu autor pokreće pitanje avangarde i njene uloge u socijalističkom društvu, zatim mogućnosti degeneracije avangarde (reformizam i birokratizam) itd., a u jednom prilogu i ideološke aspekte tekućih ustavnih promena.

Značajna su shvatanja autora o naprednoj ideologiji i njenim izvorima i razvoju. U tom kontekstu, pozivajući se na Lenjina, autor se oštro suprotstavlja shvatanjima o spontanosti ideologije: „Lenjin kaže da radnička klasa spontano može da proizvodi samo tredjunionizam" (str. 234), kao i koncepcijama da se napredna teorija luči direktno iz nauke. Bitnu ulogu u stvaranju i razvoju napredne ideologije ima revolucionarna društvena praksa. U svetlosti ovih stavova autor se zalaže za organizovanu ideološku akciju Saveza komunista radi afirmacije marksističkog shvatanja sveta, istorije i čoveka.

NIKOLA TAŠIĆ

Mit, tradicija, savremenost

(„Nolit", edicija „Dela", Beograd, 1972)

Prva knjiga novoustanovljene edicije „Dela" *(Argumenti), Mit, tradicija, savremenost,* na osnovu saznanja urednikâ o aktuelnosti i značaju teme, donosi kompetentno napravljen izbor tekstova brojnih autora o mitu, tradiciji, savremenosti. Taj izbor pokazuje nam — s lijepom svestranošću pomoću koje se jedino i može doprijeti do suštine te teme, ili bar u njenu blizinu — razna stanovišta pojedinih specijalista: pišu psiholozi, filosofi, sociolozi, psihoanalitičari, etnolozi, teolozi i istoričari. U ovoj knjizi, između ostalih, objavljeni su veoma zanimljivi tekstovi Klod Levi Strosa, Rolana Barta, Ernesta Kasirera, Mirča Elijadea, Elemira Zole, Dragoša Kalajića, Muharema Pervića, Kostasa Akselosa, Gerharda Krigera, Nortropa Fraja, Teodora Adorna i Maksa Horkhajmera, Furia Jezija, Vladete Jerotića... Tema knjige nije, razumije se, iscrpena ovim stanovištima, bez obzira na stvaralačku personalnost zastupljenih autora, između ostalog i stoga što ona obuhvata prostor bez granica, i jer se bavi fundamentalnim pitanjem civilizacije i same ljudske sudbine u cjelini. U svakom slučaju, valja pohvaliti talent urednika ove knjige i njihov osjetljiv odnos prema složenoj temi koja zahtijeva učešće specijalista velikog registra. Ta knjiga je utoliko značajnija i dragocjenija što je prva te vrste i obuhvatnosti koja se bavi pitanjem tradicije i savremenosti. Ne može biti slučajno interesovanje čitalaca za tematske brojeve časopisa „Delo" koji su bili posvećeni naslovnoj temi.

Kakva je uloga mita u novim, živim duhovnim procesima, i kako se prepoznaje preobražena mitska energija provocirana određenim događajima i mijenama aktualiteta? Kakva je, na primjer, životvorna povezanost mita i savremenosti, veza stabilnog i promjenljivog? Danas je, od toga se mora poći, teško definisati stvari, katkad i nemoguće, jer su definicije nužna ograničenja i gruba pojednostavljenja: norma, kliše, model u koji se ne može uklopiti ništa *drukčije.*

Je li uloga mitoloških svjetova, te „primitivne mentalnosti" proistekle iz jednog ukočenog sistema mišljenja, „prije svega u tome da budu razoreni odmah pošto su bili stvoreni, kako bi iz njihovih razvalina nastali novi svjetovi" (Franc Boaz)? Mitovi su, na raznim krajevima planete, međusobno slični jer izražavaju, jungovski re-

čeno, univerzalne sadržaje i arhetipske slojeve ljudske prirode nepodložne apsolutnoj promjeni, koji u svojoj dubini čuvaju kolektivne uspomene na pretke, i koji su zaloga kontinuacije i neprekidne kontingencije što prenosi, od pokoljenja do pokoljenja, izvjesna „osnovna osjećanja kao što su ljubav, mržnja ili osveta".

Mirča Elijade piše, na primjer, o mehanizmu „mitizacije" pojedinih istorijskih ličnosti, o mitski modelovanim prototipovima koji se, iz raznih pobuda, najčešće nejasnih ili suviše jasnih, aktuelizuju, „adjorniraju" — da posluže kao obavezni i mobilizacioni modeli, kao oživljeni kultovi jedne nove idolatrije i jedne monolitnosti u kojoj nema mjesta za kritiku i individualnost. Ima u tom aktuelizovanju mita i nečeg što je pozitivno, ali češće imamo posla sa negativnim silama mitizacije koje postaju gesla nečovječnosti i fanatizacije što nikad ne donosi dobra razumu, pa dakle ni čovjeku.

Nekako nastavljajući ideju Elijadea o aktuelizaciji mitova, Furio Jezi piše o „tehnizaciji" mitova kojima se želi postizanje određenog političkog cilja; dakle, u pitanju je manipulacija mitom i „kolektivnim nesvjesnim". On takvu „tehnizaciju" mita smatra „izobličenom vezom sa prošlošću", iracionalizmom koji u prirodi čovjekovoj traži one neposlušne, razularene, tamne energije što odjednom, „tehnizirane, dugo sputavane, riknu na kulturu, to jest na čovjeka (mit je ukroćen i potčinjen, misli Kasirer, kad su intelektualne, etičke i umjetničke sile u punoj snazi).

„Fenomen tehnizacije mita, i izopačeni odnos prema prošlosti koji on sobom nosi, imao je tragične primjere u najnovijoj istoriji njemačke kulture i društva, dobivši stopostotni dokaz u nacizmu", piše Jezi, i dodaje da „svrha obraćanja mitu mora da bude uvijek sasvim jasna, kako bi se zaista na iskustvu iz prošlosti i prevazilaženju tog iskustva mogla zasnivati budućnost".

Jezi, razumije se, zna da su tradicija i mit sublimacija prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, a budućnost i njena praklica se prepoznaju u savremenosti i kad nije umorna i malo stvaralačka, to jest otkriva se rijetkima koji umiju da vide ono što, po unutrašnjim zakonitostima vremena, ima doći. Jezi smatra da „tehnizacija" („regulisanje") mita mora imati jasno objašnjenje, jer u ljudskoj istoriji postoje opasni, apokaliptični primjeri aktuelizacije negativnog mita uperenog protiv opstanka ljudske vrste. Jer mit je, ipak, uvijek „prošlost", i vraća se samo podstaknut nekim dnevnim potrebama kolebljive, nepostojane savremenosti i ciljevima savremenika kojima je do zlogukog i potlačivačkog za svijest reaktiviranja neke mitske simbolike. Jezi piše: „Jer, jasno je da tehnizirani mit kojim se koristi politička propaganda predstavlja deformisanu prošlost, i da ostaci te prošlosti još mogu da navedu ljude na određeno ponašanje, ali ona je lišena čistote koja bi bila objektivno i istinski vrijedna da je doživimo."

Jezi upotrebljava termin „deformisana prošlost", nastojeći da tome dâ jasno značenje, jer prošlost nije kriva za nečiste ljudske pobude, i jer u istoriji ima i, kako nas sholastici uče, dovoljno konstruktivnih pouka za savremenost i budućnost, ali i modela življenja koje je opasno prenositi u novu stvarnost u kojoj vladaju drukčije zakonitosti i uslovi. Jezi, dakle, nije bezuslovno protiv svakog izazivanja mita, jer neki mitovi univerzalnih sadržaja donose novu svježinu i čistotu ljudskoj rasi, ujedinjuju je i čine svjesnom dubokih sličnosti i razlika među ljudima, mada je neuporedivo više sličnosti nego raznolikosti među njima. O pozitivnom dejstvu mitizacije ovdje i nije bilo riječi stoga što se dobro dejstvo *podrazumijeva*, pretpostavlja. U tom slučaju, mit će biti kreativan model a ne „leš prošlosti", živo i dinamično objašnjenje svijeta prilagođeno novoj realnosti koja ima svoje mitove što je objašnjavaju i čine osmišljenom.

U knjizi *Mit, tradicija, savremenost* postavljeno je i pitanje da li je mit „primitivno objašnjenje svijeta". Značenje termina „mit" je, uostalom, veoma protivurječno, i prema njemu se odnosimo kao prema projektivnoj simbolici Roršahove mrlje što otkriva naše podsvjesne mehanizme. Mitsko mišljenje jeste tipično mišljenje, usklađeno sa sistemom snažne tipizacije i pojednostavljivanja. Ono je,

zatim, i aistorijsko mišljenje. Mitologija je arhajska, neistorijska svijest. Mit je „izlazak iz Vremena“, dakle — atemporalan je. On je, najčešće, ukočena, statična slika svijeta. Zanimljivo je, vjerujem, da u jeziku jednog tradicionalističkog naroda kao što je japanski (koji na začuđujuće kreativan način spaja mitsko sa aktuelnim) ne postoji — futur! Postoji samo prošlost i sadašnjost, budućnosti nema. Naravno, ovo je pojednostavljena, shematična slika stvari, jer niponski kompleks pitanja je nerazjašnjiv za zapadno i racionalističko mišljenje.

U ovoj knjizi postavljeno je pitanje (u njoj je, što smatram izuzetno privlačnim i razumnim, najviše pitanja, a malo kategoričnosti u nečemu što je dosta nekategorijalno) „primitivne mentalnosti“ i naučnog mišljenja, to jest o ponovnom uključivanju mita u vrijeme, o oživljavanju njegove statične energije i pretvaranju u dinamizam, u pokrenutost u evolucionu spiralu do Omega-vremena. Kako se odnosi naučno doba, to jest naše doba, prema mitskom mišljenju? Mit je, prema nekim mišljenjima, nepromjenljiva svijest čovječanstva, i sigurno je da mitološki mehanizmi djeluju i u ovom dobu tako obilježenom tehnologijom, naukom, matematikom i empirijskim („religija progresa“). Rolan Bart će, recimo, pisati o novoj francuskoj „mitologiji“: nebrojenim sirevima („Teško je vladati zemljom u kojoj ima više od četiri stotine vrsta sireva“, rekao je De Gol), vinu i mlijeku, bifteku, novom „sitroenu“ DS 19... Svijet, jednostavno, ne može bez mitologije, makar bila eklektička i „tehnička“, samo su mitovi „pomjereni“, i drukčiji, primjereni ćudima savremenika koji, živeći dinamičnije nego ikad dosad, ipak nastavljaju onu nevidljivu liniju što dijeli prošlost od budućnosti. Isak Njutn o tome kaže: „Magično ‚sada‘ nije jedno ‚čisto‘ sadašnje vrijeme; ono nije jednostavna jasna vremenska tačka; ono je, da upotrijebimo Lajbnicov izraz, *opterećeno prošlošću i bremenito budućnošću.*“

Savršeno „čiste“ sadašnjosti nema, kako bi to htjeli „sadašnjičari“ i „aktuelisti“. Ima samo kontingencije, prožimanja vremenâ, kulturâ, tradicija, kolektivnih modela postojanja i sudbine zajedničke svima. Lešek Kolakovski kaže da „u našim nevažnim gestovima žive nejasne uspomene na začetke ljudske kulture, slično kao što su u našem tijelu prisutni tragovi našeg pretka lemura, našeg pretka ribe, našeg pretka morske zvijezde“.

Ako se povjeruje ovim riječima Kolakovskog, a nema razloga koji idu protiv toga, ta činjenica ide u prilog onima koji nalaze da je mit nepromjenljiva svijest čovječanstva o nečem što se označava „čovječnošću“ u univerzalnom smislu. Mitsko mišljenje nije mišljenje prošlosti, ono se ispoljava (maskirano) i u novim oblicima koji su još bez imena. Kako veli Stros, „u našim savremenim društvima možda je politička ideologija samo zamijenila mitsku misao“. Jer novo se izgrađuje na starom, na ruševinama, i prekida ne može biti. I kad se govori o prekidu, o samoniklosti, govori se bez argumenata i činjenica uma: prekida u prirodi nema. Mirča Elijade, čak, smatra da je podsvijest „mitološka“ i da neki njeni sadržaji imaju *kosmičke vrijednosti,* dakle odražavaju „modalitete, procese i sudbine života i žive tvari“.

Upravo protekli događaj već je mit, odmah je dobio neistorijsku koronu, nešto „kolektivno“ i bezoblično u svojoj simboličnosti i tipičnosti. Dinamički kontinuum ipak ima potrebe za modelima, za „arhetipovima“, jer ljudi ne mogu bez Reda, oslonca, „stajne tačke“. To je zakon prirode koja teži za uravnoteženjem.

Još u *Svetom pismu* postoji zapis o hrišćanskom odnosu prema tradiciji i potrebi za njenom stalnom revalorizacijom: „Sve ispitujte; što je dobro, zadržite!“ Svako pokoljenje dužno je da „sve ispituje“ i da zadrži „dobro“, ono što je provjereno intelektualnim i životnim iskustvom prethodnih naraštaja. Jer nema trajnog, pogotovo apsolutnog dobra i apsolutne vrijednosti (to, čak, nije ni život, jer život po svaku cijenu je beznačajnost). Tradicija je, smatra Tomas Sterns Eliot, rad živih kreativnih snaga, odnosno budućnosti, na književnoj istoriji, na prošlosti. Budućnost, hoće da kaže Eliot, uvijek ima pravo na „veliku premetačinu“, na revalorizaciju svih vrijednosti i na provjeru snage njihovih temelja.

Ima pravo budućnost da sumnja, da provjerava, da se koleba oko sopstvenog modela postojanja. Takav odnos prema tradiciji jeste živ, neuštogljen, stvaralački. Drukčiji pristup tradiciji vodi u sholastičko kanonizovanje, u ponavljanje mrtvih klišea, u tragično zaostajanje za neumoljivim vremenom koje ne poznaje zastanak. Apsolutne istine za sva doba nema, ta Istina se odavno raspala na fragmente. Elemire Zola smatra da „tradicija jeste ono što se prenosi, naročito od naraštaja do naraštaja, što znači da je tradicija korijen gotovo svakog ljudskog stanja ili čina".

Bez korijena nema stabilnosti, bez njega nije ništa — ma koliko se upinjali da dokažemo svoju samoniklost (davno je osvanuo Početak). Svako pokoljenje ima specifične šifre kojima odgoneta vlastito nasljeđe i kritički se odnosi prema njemu, usvajajući ono što je u njemu „dobro" i kreativno, podsticajno. Uostalom, ne postoje samo pozitivne tradicije! Elemire Zola kaže da postoje i zlikovačke, banditske tradicije, ali da je Tradicija „prenos odličnog i najvišeg predmeta". Nevolje s tradicijom počinju od definisanja kriterija kojim se obilježava „dobro" i „loše" u njoj, čak „reakcionarno". Ipak, uopšteno rečeno, pozitivna tradicija jeste ono što je živo, transistorijsko, što pomaže razvoju savremene misli svojom prokušanom mudrošću i trajnošću, i što odgovara na dramatična pitanja nove realnosti.

Zanimljivo je Zolino stanovište o o kritici tradicije. On s pravom nalazi da se kritici („muškom principu") tradicije pristupa, zapravo, sa stanovišta nekih „vječnih vrijednosti", dakle opet u ime neke — *tradicije:* „Prema tome, kritika je funkcija Tradicije. Što smo vezaniji za tradiciju, sposobniji smo za kritiku, sposobnost univerzalne kritike jeste ispit privrženosti Tradiciji koja, da bi dokazala ono vječnô, mora da pokaže kako ono što postaje nije vječno." To Zolino stanovište je vrlo dinamično, aktivno se odnosi prema duhu promjene koja ne može postati tradicija jer je traženje, i sve dotle dok se ta promjena ne dokaže i ne ustali. Slično Zoli misli i Dragoš Kalajić: „U svetu nesigurnosti i promenljivosti, čovek kroz tradiciju nastoji da očuva one sadržaje temeljnih vrednosti pogleda na svet koji su upravo suprotnost uslovima društvenog i istorijskog života, u meri one suprotnosti koja razlikuje trajno od prolaznog, neiscrpno od iscrpivog, večno od sekundarnog."

Tradicija je oslonac u komešanju, čvrsta osovina oko koje se gradi nova organizacija vrijednosti, jer je, kako kaže Ezra Paund, „tradicija ljepota koju mi čuvamo, a ne niz lanaca koji nas vezuju". I Paund, naravno, ovdje podrazumijeva kritički odnos prema tradiciji koja vezuje i fanatizuje, sputava energije novog doba koje ostvaruje nove, sebi primjerene, tradicije. Jer, kako piše Zola, „Bez tradicije niko ne živi, kao što se niko sam nije rodio". I za tradiciju važi ono što se već reklo povodom „tehnizacije" mita: vaskrsavanje i aktuelizacija tradicija, regulisano a ne spontano, može da ima, i najčešće i ima, duboko reakcionarne i nečiste pobude. Naravno, tradicija i njen sadržaj ne moraju biti krivi za to — „aktuelizatori" su krivi, uvijek.

Tradicija se obnavlja samo stvaralački, a ne može se „ponoviti" u svojoj čistoj prvobitnosti. Tradicija, to „produženo postojanje", obnavlja se i aktuelizuje da osnaži korijene univerzalnih vrijednosti, da im omogući trajnost u kolebljivosti i nestalnosti svijeta podložnog radikalnim, katkad i neurotičnim promjenama — haotičnim premetačinama istorije u kojoj se gube trajne i osnovne vrijednosti. Pozitivne tradicije, a one mogu biti isključivo stvaralačke i živodajne, dolaze obnovljene i rekreirane novom stvaralačkom snagom pokoljenja, da učvrste mlade, nesigurne temelje, da osnaže vjeru u univerzalno ljudsko koje se prenosi od naraštaja do naraštaja, svjedočeći o vitalnoj prilagodljivosti ljudske rase i o njenoj stvaralačkoj motivaciji. Svaki korak naprijed korak je dalje od pećine.

Prema tradiciji može se zauzeti i načelno arogantan, „kos", bezuslovno negatorski i skorojevićki stav, a takav stav nije djelo razuma — protivistorijski je, i nesumnjivo jalov. On ne vodi računa o prisustvu prošlosti u sadašnjosti, o jutarnjoj ponesenosti *tradicije budućnosti.* Samo, ta prožimanja, i oblike u kojima se is-

poljavaju, valja uočiti u svim dimenzijama, jer je riječ o plodotvornim a ne regulisanim prožimanjima. Provjera tradicije nikad ne smije biti načelno obesvetiteljska i kritikantska, ali ta provjera i sumnja u apsolutnost svakog ljudskog čina dužnost je i pravo svakog pokoljenja. U starim, neumrlim tradicijama naći će se neki aktivni, provjereni odgovori na dramatična pitanja labilnog vremena promjena, ali će se, isto tako, u prošlosti naći i kanoni i klišea mrtvih tradicija koje, nasilno osavremenjene i „aktualizovane", djeluju blokirajuće na snage dinamizma i stvaranja. Djeluju, u stvari, protiv originalnosti i načela autonomije.

Kostas Akselos kaže, podrazumijevajući pravo savremenosti na kritički stav prema tradiciji, ovo: „Tradicija izumire ukoliko je neprekidno ne stavljamo na probu." Akselos je duboko u pravu, jer je mrtvo sve što ne pruža mogućnosti svakom vremenu da se osnažuje na izvorima plodotvorne tradicije. Što ne izdrži probu, mrtvo je, i može se samo „aktuelizovati", ali to uvijek ide protiv kulture, protiv originalnosti, dakle.

Akselos je dinamični teoretičar tradicije, i osjeća prisustvo tradicije budućnosti koju već živimo, bez obzira što je nismo uvijek svjesni. Danas se stvari mijenjaju prije no što mi stignemo i da ih zapazimo, prije no što su uspjele da se ustale i da se dokažu. Stoga je i teško uočiti najavu jedne nove, planetarne tradicije nečuvenog i neviđenog univerzalizma. Akselos o tome piše: „Sve tradicije... ujedinjavaju se danas u okvirima planetarne ere." Senzibilni Akselosov duh *osjeća* i razumije to ujedinjavanje tradicija, taj novi tehnološki, komunikacioni univerzalizam koji, prvi put u ljudskoj istoriji, do krajnosti smanjuje razlike između raznih nacionalnih tradicija. Te tradicije — planetarni potoci ulivaju se u planetarni okean, i postaju sve manje lokalno „koloritne", pa i sve manje „originalne". Stvara se, bez sumnje, jedna nova, planetarna tradicija, a o tome govori, dakako izuzetno kompetentno, i filosof istorije, Arnold Tojnbi. To se stvara, ako se tako može reći, ekumenska tradicija.

Vjerovatno je to put u „svjetski eklektizam", ali to je već „unutrašnja mogućnost" ovog vremena, i ono će je iskoristiti bez obzira šta mi o tome mislili, jer se zakonitost bezuslovno ispunjava.

VELJKO RADOVIĆ

Herbert Marcuse: Kraj utopije i Esej o oslobođenju

(„Stvarnost", Zagreb, 1972, strana 226)

Zagrebački izdavač nam je priredio još jedan lijep književno-teorijski doživljaj objavljivanjem u jednoj knjizi dva teksta Herberta Marcusea: *Kraj utopije* i *Esej o oslobođenju.*

Prvi tekst sačinjen je na osnovu diskusije Herberta Marcusea sa studentima i profesorima Zapadnog Berlina o mogućnostima i šansama opozicije u metropolama povezano sa oslobodilačkim pokretima u zemljama trećeg svijeta. U ovoj diskusiji je Marcuse pokrenuo tri pitanja od suvremenog značaja koja ujedno tvore strukturu tekstualne cjeline: Ciljevi, oblici i izgledi studentske opozicije; Moral i politika u društvu obilja te Vijetnam — treći svijet i opozicija u metropolama. Drugi dio knjige (*Esej o oslobođenju*) izložen je kroz dijelove: Biološko utemeljenje socijalizma; Nova osjetljivost; Prevratničke snage — u prijelazu i Solidarnost.

Uz to, želja nam je pripomenuti izvanredan pogovor što ga je napisala Branka Brujić, dobar poznavalac Marcuseova djela, koja je i prevodilac teksta na naš jezik.

Marcuseu je prigovoreno u posljednje vrijeme što se usudio ustvrditi da studentska opozicija, već sama sobom, može činiti revoluciju te da u revolucionarnu klasu spadaju

Hippyes, Gammler i Beatniks. „Daleko je od mene da tako nešto tvrdim“ (str. 17), protivno će Marcuse. On ne opovrgava njihov značaj sa stanovišta uočavanja onih spontanih tendencija koje nagovještavaju totalni prijelom s vladajućim potrebama represivnog društva, ali snage koje su mu pripisane kao revolucionarni djelatnik nemaju i prevratničku snagu, one mogu jedanput igrati tu ulogu, ali samo „s drugim i daleko jačim objektivnim snagama“ (str. 17).

Centralna kategorija Marcuseova koncepta je „potreba“, njome se često i valjano služi. To otprilike ovako može izgledati: Marx je u proletarijatu vidio revolucionarnu klasu što je ovaj bio slobodan od represivnih potreba kapitalističkog društva. I dalje: infrastruktura revolucije sačinjena je u permanentnoj potrebi proletarijata za slobodom. „To više nije slučaj u velikim dijelovima visokorazvijenih kapitalističkih zemalja“ (str. 18), veli Marcuse, jer, navodno, radnička klasa više ne predstavlja klasu koja negira postojeće potrebe, ona ih prihvaća. Sada, nasuprot tome, u visokorazvijenim zemljama manjinske grupe (beatnika i hippya) odbijaju da sudjeluju u blagoslovima „društva obilja“, čak negiraju te potrebe.

Marcuse očigledno nije u stanju naznačiti kao Marx kolektivnog subjekta revolucije — klasa, on to sam priznaje, riječ je o raspršenim grupama „na koje se u najboljem slučaju mogu polagati nade“ (str. 25). Opozicija intelektualaca sama po sebi ne može biti revolucionarna snaga — Marcuseov stav izgleda „čistom“ marksističkom pozicijom; kao što ni hippiyi nisu nasljeđe proletarijata, ali je bez svake sumnje tačno da oni danas u modernom zapadnom svijetu čine jezgro opozicije u pripremanju jedne moguće *krize sistema*, što će reći antikapitalistički su usmjereni. Marcuse to lijepo ocrtava: „Ako studentska opozicija ostane izolirana, ako ne uspije probiti svoj vlastiti krug, *ako ne uspije mobilizirati slojeve koji će zbog svoga položaja u društveno-proizvodnom procesu odigrati presudnu ulogu u prevratu* (kurziv — S. I.), tada studentska opozicija može igrati samo prateću ulogu. Možemo studentsku opoziciju smatrati za jezgro prevrata, međutim, kad ostanemo kod jezgra, nemamo time već i prevrat“ (str. 53).

Marcuse stavlja do znanja osobno htijenje „biti više od tradicionalnog marksiste“, nedogmatski je raspoložen, sa velikim smislom za analizu društvenog stanja i mogućnosti njegova revolucionisanja. Za njega je radnička klasa još uvijek povijesni djelatnik revolucije na osnovi svog temeljnog položaja u proizvodnom procesu. No, s druge strane, na osnovi artikulirajućih potreba koje su u krajnjoj liniji potrebe sistema, stabilizirajućeg karaktera, ona je postala konzervativna snaga. „Objektivno, ‚o sebi', radnici su još uvijek potencijalno revolucionarna snaga; subjektivno, ‚za sebe', to nisu“ (str. 146).

Marcuseovo teorijsko „skretanje“ sastoji se u dijagnozi da se u razvijenim monopolno-kapitalističkim zemljama, njihovim unutarnjim razvitkom, izvršio pomak opozicije od organizirane industrijske radničke klase na buntovne manjine. Čini se da tradicionalna socijalistička teorija nije u stanju to priznati. U objektivnom pogledu radnička klasa ostaje povijesnim subjektom promjene, u subjektivnom, danas kako stvari stoje, ona to nije: riječ je o izrazitoj integraciji koja je tamo uslijedila — radništva i sistema — „ne samo na ideološkoj nego i na materijalnoj podlozi“ (str. 116). Marcuse ovu tezu drastično, pa čak i morbidno potkrjepljuje pojedinim događajima, konkretnim dešavanjem, a ne samo teorijskom argumentacijom: „Nećete to vjerovati, no ima slučajeva — vidio sam ih svojim očima — u kojima policija potpomaže demonstrante. Još gore: ona štiti od pokušaja radnika da navale na demonstrante“ (str. 45).

Marcuse ne ignorira mogućnost radikalizacije radničke klase; naprotiv, on u nju vjeruje, ali će taj proces ovisiti o posrednicima izvan njezinih redova. Danas ona objektivno poprima stabilizirajuću konzervativnu funkciju i činit će to sve više; otud je neophodan rad na revolucioniranju njene svijesti. Radnici, takvi kakvi jesu, nemaju ni interesa niti vitalne potrebe da se predaju borbi za preusmjerenje načina proizvodnje i proizvodnih odnosa:

„oni su dobro integrirani i dobro nagrađeni“ (str. 175).

Drugi moment na koga se svakako treba osvrnuti jeste fenomen, karakter i snaga opozicije, te njene šanse i izgledi u zapadnom društvu. Općenito gledano, po Marcuseu, opoziciju čine svi oni što jednostavno odbijaju da sudjeluju u blagoslovima „društva obilja“ ili, preciznije rečeno, *oni čije potrebe nisu kao potrebe i svih ostalih*. Upravo na tom preusmjerenju, negaciji postojećih potreba Marcuse vidi izrastanje savremene opozicije. Studentska opozicija ili „nova ljevica“, the new left, jezgro je suvremene opozicije u društvu. Iako nije deideologična, karakterizira je antiideologičan stav, nepovjerenje prema svim ideologijama. Osim ovoga, opozicija nije uglavnom vezana za radničku klasu, klasno je nedefinirana, a sastoji se od intelektualaca, grupe pokreta za građanska prava i od omladine, naročito hippya. „Riječ je o opoziciji koja baš ništa zajedničko nema s klasičnom revolucionarnom snagom u marksizmu...“ (str. 40).

Neortodoksna konstelacija opozicije, po Marcuseu, „vjeran je odraz autoritarno-demokratskog društva, izvedbe „jednodimenzionalnog društva“ (str. 40). On glavnu snagu opozicije vidi kroz dvije skupine: neprivilegirani i privilegirani. Prvu skupinu čine rasne i nacionalne manjine u SAD, one nemaju ključna mjesta u proizvodnji, ali njihov položaj se podudara sa položajem i borbom masa u neokolonijalnom svijetu, čime „sačinjavaju danas najveću opasnost za svjetski sistem kapitalizma“ (str. 41). Druga skupina, ili privilegirani, sastoji se iz „nove radničke klase“ (Mallet) koja je „danas ljubimče postojećeg sistema i svjesno se odala tom sistemu“ (str. 41). Drugo je studentska opozicija, i to u njezinom najširem smislu. Čemu i protiv koga je opozicija? Opozicija je upravljena prema demokratskom društvu koje je u velikoj prednosti što dobro funkcionira, protiv tzv. way of life toga sistema — protiv pritisaka, stalnog pritiska sistema koji putem represivne i destruktivne proizvodnosti sve neljudskije degradira sve u robu. Ona je i protiv terora izvan metropola. Zadaci opozicije leže u njenom radu na oslobođenju svijesti „van sebe“, dalje od vlastitog kruga: „Jedan od zadataka jest da se oslobodi takav tip čovjeka koji hoće revoluciju, koji mora imati revoluciju, jer inače propada...“ (str. 23). Marcuse izglede efektivne revolucionarne akcije opozicije sagledava u podudarnosti zajedničkog djelovanja „oslobodilačkih procesa“ u trećem svijetu i rušilačko-revolucionarnog raspoloženja u centrima visokorazvijenog svijeta: takav sklop daje izglede na uspjeh.

Treće i posljednje pitanje na koje bi se u ovom prikazu trebali osvrnuti jeste određenje slobodnog društva kako ga Marcuse vidi i anticipira. Riječ je o pitanju kome se on rado vraća i poklanja mu punu pažnju, u kome dolazi do izražaja Marcuseova neobična (karakteristična) formula: pokušaj estetsko-biološkog utemeljenja novog društva. Određenje slobodnog društva moguće je samo kao određena negacija postojećeg. Marcuse je svjestan kakve sve asocijacije budi socijalizam kao alternativa. Socijalizam sovjetskog određenja, kao u istočnoj Evropi, nailazi u SAD na dva odgovora: „ako je to vaša alternativa, nećemo da imamo s tim nikakve veze“ i „nama je ovdje bolje nego u Sovjetskom Savezu“. Marcuse je spreman priznati zablude oko alternative socijalizma kakva ona jeste danas, ali mu je daleko veća teškoća u objašnjenju *karaktera socijalizma*, šta bi trebao biti s obzirom na humanizam. „Tada mi je teško da im kažem da ono što se tamo zbiva, ipak nije socijalizam“ (str. 60).

Da li je moguć socijalizam uz prethodno razaranje datog sistema? Na to pitanje Marcuse daje dosta realističan i oproban odgovor: „Politika razaranja, a da ništa drugo ne postavi na svoje mjesto, ne! Mislim da je ono što ja i opozicija imamo na umu vrlo različito od politike razaranja radi samog razaranja“ (str. 79). On je još dosljedniji kada tvrdi: „Treba iskoristiti svaku mogućnost rada na obrazovanju i prosvjećivanju unutar postojećeg, svaku mogućnost da se ostvare reforme i da se iznude. U tom smislu naša opozicija nije totalna u apstraktnom značenju. Mi ćemo uočiti svaku mogućnost, svaki međuprostor u postojećem da bismo taj međuprostor povećali“ (str. 101).

Da li je opozicija u stanju staviti pun odgovor na pitanje: *Kakav život?* ili navesti „konkretnu alternativu". Sve se čini, besmisleno je tražiti detaljnu razradu određenih ustanova i odnosa novog društva jer oni se ne mogu a priori odrediti. Marcuse kaže: „Kad bismo danas mogli oblikovati konkretan pojam alternative, to ne bi bio pojam alternative; mogućnosti su novog društva dovoljno „apstraktne"... da prkose svakom pokušaju da ih se identificira u odnosu na ovaj svijet" (str. 198). Marcuse nove odnose vidi kao posljedicu „biološke solidarnosti" u radu i svrsi, istinskom skladu između društvenih i individualnih potreba i ciljeva, između prepoznate nužnosti i slobodnog razvitka, što je sve suprotno prisilnom skladu u razvijenim kapitalističkim i (socijalističkim?) zemljama. Socijalistički odnosi u proizvodnji treba da budu nov način života, novi oblik života, dok eksploatacija treba u svim njezinim oblicima iščeznuti. Imati novo društvo znači uzdići Estetsko načelo kao oblik Načela Stvarnosti nasuprot Profita i Načela Izvođenja.

Što reći na kraju u vlastitom komentaru? Čini se mnogo, a ipak je to malo. Marcuse je veliki analitičar sredine i vremena u kome živi, spreman je sve to mijenjati, ali na koji način povezati fragmentizirane revolucionarne snage, ni njemu to nije jasno. No *Kraj utopije* i *Esej o oslobođenju* su podsticaj, ohrabrenje ljudskoj aktivnosti na proširenju granica carstva slobode. Za ono što čovjek od slobode danas ima trebala je proći cijela vječnost u stalnoj borbi protiv „sopstvenog" i „objektivnog".

Kako ići dalje, kuda i dokle? pitanje je na koje H. Marcuse nije odgovorio.

SLOBODAN P. INIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

gledišta

Drugi broj „Gledišta" donosi vrlo zanimljiv članak dr Miloja Petrovića *Moral i socijalizam u jugoslovenskoj filozofiji*. U uvodnom delu Petrović naglašava da etička problematika u jugoslovenskoj marksističkoj filozofiji, u njenom razvitku do 1960, nije zauzimala neko značajnije mesto. Razlog tome ovaj autor vidi, pre svega, u obračunu jugoslovenskih filozofa sa staljinizmom koji se uglavnom ispoljavao u kritici staljinističke ideje o suprematiji kolektiva nad pojedincem. Jugoslovenski model samoupravnog socijalizma, po onome što u sebi nosi kao ideju i cilj i kao mogućnost da se njegove ideje i ciljevi realizuju, sam po sebi, predstavlja negaciju takve suprematije, što je olakšalo filozofsku kritiku te ideje. Kad je u pitanju teorijska kritika staljinističkih etičkih vrednosti, naši filozofi su se oslanjali na jugoslovensku društvenu praksu i na humanističke tekstove „mladog" Marksa. Međutim, iako je u periodu 1950—60. u tekstovima naših filozofa vidljivo ubrzano akceptiranje Marksove problematike, oni su se, po mišljenju Petrovića, prilično teško oslobađali mehanicističke koncepcije istorije i iz nje izvedenog shvatanja čoveka. Sve dubljim ukorenjivanjem samoupravljanja kao društvenog odnosa u život praktične svakidašnjice teorijski je postajalo sve jasnije da se takav antropološki koncept, sadržan u mehanicistički shvaćenom materijalizmu, ne može uzimati kao osnova za raspravljanje etičke fenomenologije jugoslovenskog društva, pa ni za analizu etičke problematike uopšte. Pre svega zbog toga što je sasvim sigurno da taj koncept nije teorijska osnova na kojoj se može izgrađivati demokratski samoupravni socijalizam kao asocijacija slobodnih pojedinaca. Ta činjenica je istakla potrebu za jasnom orijentacijom u pogledu postojećih i novonastajućih

regulativnih vrednosti, što se moglo učiniti na teorijski način samo pod uslovom da se novom samoupravnom društvu ponude nove moralne vrednosti kao njegovi moralni regulativi i da se valorizuju one vrednosti koje su se autohtono afirmisale kao određeni vrednosni regulatori unutar samoupravnog društva. Pretpostavljalo se da novi koncepti vrednosti postoje sistematizovani u marksističkoj teoriji. Međutim, Marks je na području vrednosti ostavio samo principe jednog novog humanizma koje je samoupravno društvo u sebi kao društvenom odnosu ostvarivalo. I među jugoslovenskim filozofima došlo je do dijaloga oko toga da li je samoupravnom društvu potrebna marksistička etika kao sistem vrednosti koje valja interiorizovati ili mu takav sistem ne bi bio od koristi za oživotvorenje onoga što je već u njemu na delu i što postaje delo. Ta teorijska i praktična dilema donela je značajnu etičku temu jugoslovenskih filozofa-marksista o mogućnosti marksističke etike i njenom karakteru. Rasprava o ovoj temi morala je nužno dovesti i do diskusije o problemu moralne fenomenologije jugoslovenskog samoupravnog društva i problemu odnosa socijalizma i morala, na kojima ćemo se mi u ovom prikazu Petrovićevog teksta posebno zadržati, ne ulazeći u ispravnost i samih njegovih stavova.

Naime, tematiziranje odnosa morala i socijalizma, po rečima Petrovića, ima za cilj da utvrdi neku od mogućnosti u kojoj se nalazi ili se može nalaziti moral prema socijalizmu, što znači da se može govoriti ili o podudaranju socijalizma i morala ili o njihovoj diskrepanciji, ili pak o aproksimativnom približavanju morala socijalizmu, odnosno socijalističke prakse moralu. Pošto tezu o eventualnom identitetu morala i socijalizma eliminiše samo pitanje o njihovom odnosu, Petroviću je ostalo da razmotri druge dve naznačene mogućnosti i još bliže da odredi koja od njih predstavlja realnu relaciju.

Ovaj autor kaže da nema sumnje u to da svaka društvena praksa, pa i socijalistička, ima sebi odgovarajući moral, ali postojanje takvog morala je tek nesumnjiva pretpostavka samo za neke jugoslovenske filozofe. To, na primer, znači da ni na pitanje šta je socijalistički moral jugoslovenski filozofi ne odgovaraju jednoznačno. Neki čak dovode u sumnju opravdanost upotrebe tog pojma. Petrović navodi primer Zagorke Pešić-Golubović koja smatra da pojam „socijalistički moral“ „nije dovoljno adekvatan jer se ograničava okvirima vrednosnog društvenog sistema i implicira funkcionalnu vezanost za sistem...“ Ona, kaže Petrović, smatrajući da značenje tog pojma mora prevazilaziti granice socijalističkog društva kao određenog društvenog sistema, predlaže njegovu zamenu pojmom „humanistički moral“, iz čega, po mišljenju autora teksta, nije teško zaključiti da se želi odbaciti socijalistički moral. To i znači njegova zamena humanističkim moralom koji transcendira socijalističko društvo kao određen sistem odnosa. Zaga Pešić-Golubović vidi, dakle, kaže Petrović, u humanističkom moralu vrednosnu kritiku postojećih društvenih odnosa. Prvoslav Ralić kaže, sasvim suprotno, da „socijalistički moral ne sme biti nešto izvan suštinskih ljudskih odnosa, odnosa proizvodnje“ i da on mora biti način na koji ti odnosi postoje. To znači da socijalistički moral nije nikakva kritika postojećeg, već stvaran oblik vrednosti u kojima se razvijaju i teku društveni odnosi u socijalističkom društvu. Po mišljenju Petrovića, punu smisaonu vrednost pojmu socijalističkog morala dao je Vuko Pavićević u svojoj knjizi *Osnovi etike*. Pavićević kaže da je nekritičko shvatanje da je socijalistički moral neki sasvim novi moral jer socijalizam, kao društveni odnos, prihvata već ranije izgrađene norme humanizma kao svoj temelj. U prilog tom tvrđenju Pavićević navodi stavove iz Programa SKJ u kome se prihvataju sve pozitivne norme humanizma kao pozitivno moralno iskustvo ranijih epoha. Ali to u isto vreme ne znači da socijalizam svojim iskustvom ne obogaćuje i moralne norme, pa s tim u vezi Pavićević govori o tri vrste doprinosa. Prvi doprinos socijalizma moralu manifestuje se u principu ravnopravnosti svih ljudi, drugi u činjenici da socijalizam, ukidajući privatnu svojinu, otvara društveni proces prevladavanja podele društva

na klase, dok se treći doprinos ogleda u realizaciji načela jednakosti i solidarnosti u svakom konkretnom obliku socijalističke prakse. Međutim, po rečima Petrovića, Pavićević u svojim delima ne operiše terminom „socijalistička etika", već „marksistička etika", što ne znači nešto u biti različito, ali iz čega Petrović izvlači zaključak da on ne smatra da je primereno doprinosima socijalizma moralu — nauku o tom moralu nužno nazvati socijalističkom etikom.

U daljem izlaganju Petrović analizira stavove Borisa Majera, Vojana Rusa, Arifa Tanovića, Svetozara Stojanovića, Mihajla Markovića i Milana Kangrge i njihova tumačenja odnosa socijalizma i morala. Može se slobodno reći da su ta tumačenja vrlo kotroverzna i u njihovom okviru jugoslovenski filozofi tematiziraju i etičku fenomenologiju jugoslovenskog samoupravnog društva. I tu se očituju značajne razlike u mišljenjima, što Petroviću daje mogućnost da izvrši klasifikaciju gledišta jugoslovenskih filozofa na moralne probleme naše samoupravne zajednice. Pre svega, Petrović izdvaja kao posebnu grupu gledišta ona koja zastupa dr Milan Kangrga i koja je ovaj autor okarakterisao kao antimoralistička. Kad to kaže, Petrović misli da Kangrgi nije stalo ni do kakvog moduliranja moralnog vrednosnog sistema koji bi valjalo protivstaviti tendencijama koje idu mimo Marksovog realnog humanizma unutar jugoslovenskog društva, jer se, kaže Petrović, te tendencije i ne razvijaju na moralističkom planu, već teku kao realno društveno zbivanje.

U drugu grupu gledišta Petrović svrstava stavove M. Markovića, S. Stojanovića, M Životića i nekih drugih koji, iako se kritički odnose, s obzirom na moralne konsekvence, prema tendencijama u jugoslovenskom društvu koje osobito kao negativne proizlaze iz tržišne privrede, ipak ostaju na nivou moralizatorskih horizonata. Kad to kaže, Petrović najpre misli na dosta neodređen termin „etičko usmeravanje", koji ova grupa jugoslovenskih filozofa ocenjuje kao prepreku daljem napredovanju antihumanističkih tendencija koje deluju u praksi društva. Sličnost ove dve grupe gledišta o kojima smo govorili za Petrovića je u njihovom zajedničkom uverenju da su trendovi društvenog razvitka u Jugoslaviji uzeli negativan oblik u odnosu na marksistički humanistički model, a njihova vrlo oštra razlika je, po njemu, u načinu i sredstvima koja nude za izlazak iz tih trendova. Naime, prva grupa, kaže Petrović, vidi izlaz u promeni postojećih odnosa, a druga ostaje na nivou „etičkog socijalizma".

Autor teksta izdvaja kao treću vrstu gledišta, koja se umnogome razlikuju od pomenutih, stavove Vuka Pavićevića. On se, kaže Petrović, slaže sa onim jugoslovenskim filozofima koji se zalažu za „etičko usmeravanje" jugoslovenskog društva, ali kod njega nema kritičnog tona i patosa „kritike svega postojećeg". Pavićević ističe da tržišna privreda stimulira razvitak određenih moralnih vrednosti, rađajući pri tome i određene negativne posledice koje on, međutim, ne sagledava, kao na primer Kangrga, kao fenomene nastale u onoj društvenoj situaciji koja vodi građansko-kapitalističkoj stihiji.

U zaključku Petrović, između ostalog, kaže da tematiziranje etičke fenomenologije jugoslovenskog društva izvan razumevanja položaja radničke klase u društvenoj strukturi jugoslovenske zajednice nije u delima jugoslovenskih filozofa dalo odgovor na pitanje uzroka tih pojava, i pored tačnog uočavanja nekih moralnih devijacija. Čak se, kao što je Petrović i pokazao, vrši redukcija morala na kritiku, pa on sasvim opravdano postavlja pitanje: nije li kritika svega postojećeg, primarno kao politički poduhvat, nastojala da svoj napor predstavi kao etički poduhvat. I još nešto, posle negativnog iskustva sa staljinizmom, podučeni njegovim konsekvencama poricanja svega osim sebe i sopstvene teorije i prakse, nužno se, po rečima Petrovića, nameće i pitanje: zar kritika svega postojećeg ne dovodi i sebe samu u isto iskušenje da nametne sebe kao jedinu moralnu vrednost i jedinu istinu.

O jednoj danas vrlo aktuelnoj društvenoj problematici zasnovanoj na objektivnim potrebama stepena društvenog razvitka govori dr Milorad Bertolino u članku *Sadržaj i me-*

tode marksističkog obrazovanja. Pošto je istakao da su vidne pojave nedopustivog zanemarivanja marksističkog obrazovanja u prethodnom periodu, ovaj autor je izrazio bojazan od sadašnje brzoplete revnosti u kojoj se „prvo prave ramovi dok slike još nisu nacrtane". Po njegovim rečima, neophodno je pri uvođenju novih sadržaja u marksističko obrazovanje prethodno raščistiti koje sadržaje danas smatramo autentično i savremeno marksističkim, uz potpunu i neprekidnu svest o ciljevima. Jer marksizam je nauka, ali i naučno zasnovana ideologija. Zbog toga je potrebno da se nađu pravi metodološki i izražajni pristupi kako ta naučna zasnovanost marksizma ne bi smanjila potrebne efekte u smislu mobilisanja emotivnih sila kod onih koji stiču marksističko obrazovanje. Dr Bertolino naglašava važnost prisustva emocija naročito kada je, kako kaže, jedna opšta hedonistička orijentacija, čini se, možda, počela da zamenjuje socijalistička opredeljenja. Akciju u vezi s marksističkim obrazovanjem Bertolino vidi u opštoj obavezi nastavnika bez obzira na struku i vrstu škole u kojoj su angažovani. „Kada je reč o marksističkom obrazovanju, kao, uostalom, i o nauci uopšte, svi ćemo ponovo sesti u školsku klupu i ostati u njoj do kraja radnog veka, neprestano na jednom velikom ispitu, stalno polažući njegove delove, ali ne položivši ga nikad u potpunosti, jer je ovo, prema marksizmu samom, nemoguće", kaže na kraju dr Bertolino.

ZORAN SEKULIĆ

ideje

Da li je spontani pokret radničke klase na Zapadu, posebno u Francuskoj i Italiji, u 1968. godini bio posledica opštih društvenih previranja u zapadnom svetu i da li je on, u izvesnoj meri, odraz ideološke krize organizacije radničke klase — to su samo neka od pitanja na koja pokušava da odgovori Nijaz Mesihović u članku *Povjesno iskustvo i aktuelni trenutak organizacije radničke klase,* objavljenom u najnovijem broju „Ideja". Pošto je istakao da su marksisti tokom istorije imali različita mišljenja o značaju spontanog pokreta radničke klase u klasnim borbama, Mesihović je naveo primer Roze Luksemburg za koju spontani pokret radničke klase predstavlja žarište revolucije i Lenjina koji je govorio da spontani pokret ne može transcendirati tredjunionistički stadij proleterske svesti.

Jedno od danas naročito aktuelnih pitanja, kada je radnički pokret na Zapadu, kako kaže ovaj autor, uokviren kapitalizmom koji je dostigao svoj najzreliji monopolski oblik, jeste fundamentalno pitanje sadržinskih i organizacionih formi radničke klase. To je pitanje sadržano u potrebi za univerzalnim tipom proleterske partije ili za postojanjem posebnih, specifičnih oblika proleterskih partija, koje bi bile izraz određene istorijske, geografske i kulturne sredine i postojale bi kao tumači opštih interesa radničke klase u specifičnim istorijskim i društvenim uslovima. Jer monopolski kapitalizam, po rečima Mesihovića, uspeva da različitim oblicima sistemske integracije održi društvenu ravnotežu, reprodukujući postojeću klasnu strukturu društva. Sigurno je da ta činjenica, bar za određeno vreme, „dezintegriše" revolucionarni pokret radničke klase i osporava njenu istorijsku misiju radikalnog preobražaja društva. Kada to imamo u vidu, pitanje sadržaja klasne borbe proletarijata i oblika njegove klasne organizacije dobija svoju punu važnost.

Po mišljenju Mesihovića, u sadašnjem trenutku unutar same radničke klase na Zapadu dolazi do previranja izraženih u dvojakoj tendenciji. Prva se ogleda u konkurenciji

pojedinačnih snaga unutar radničke klase kao posledici hijerarhijskog strukturiranja radnih snaga na svim nivoima kapitalističke organizacije društva. Dakle, radnička klasa na Zapadu je dezintegrisana žestokim suprotnostima koje dovode do internih sukoba čiji je izraz ograničena mogućnost političke akcije. Tako, na primer, komunističke partije Italije i Francuske predstavljaju važan faktor političkog života i kvantitativno su vrlo snažne, ali deluju s vrlo ograničenom političkom akcijom. Druga tendencija ispoljava se u otporu radnika koji su manifestantni oblik svakodnevnih „prodora" kapitala. Ti otpori izražavaju spontanu težnju za jedinstvom (spontanu jer je radničkoj klasi nametnuta kapitalistička organizacija društva), za objedinjavanjem radničke klase u novi istorijski blok koji bi mogao odigrati značajnu ulogu u definisanju borbe za socijalizam. Uzroke zbog kojih spontani pokret radničke klase na Zapadu, u savremenim uslovima, poprima karakter izolovane revandikacije, Mesihović nalazi u činjenici da je svest radnika uokvirena u neposrednu datost, koju ne može da transcendira i da se uzdigne do poimanja totaliteta u Marksovom smislu. Upravo zbog toga karakter izolovane revandikacije koji poprima spontani pokret radničke klase na Zapadu ne odražava racionalno ekonomsko ponašanje, već je manifestacija negativne društvene moći radnika koji, kaže Mesihović, još uvek u dovoljnoj meri ne mogu uticati na ustrojstvo i funkcionisanje osnovne proizvodne ćelije.

U nastavku teksta autor govori o spontanom pokretu širokih radničkih slojeva, kao jednom od efikasnih oblika klasne borbe radničke klase u borbi za svoje dostojanstvo i svoju istorijsku ulogu, sa posebnim osvrtom na učenje Roze Luksemburg, čija je zasluga što permanentna revolucija nalazi i danas svoju snagu.

Po mišljenju Mesihovića, aktuelni trenutak organizacije radničke klase na Zapadu karakterišu kontradiktorne tendencije. Proletarijat formira sebi kontradiktornu svest, jer je u velikoj meri impregnisan kapitalističkom ideologijom i nadvladan kapitalističkom organizacijom društva. Isto tako, klasna organizacija proletarijata na Zapadu nosi, u izvesnoj meri, otisak kontradiktorne klasne svesti, jer u organizacionom ustrojstvu kapitalističkog društva ona odgovara predstavi o stanju proleterske klasne svesti. Ta impregnisanost kapitalističkom ideologijom izazvala je depolitizaciju pojedinih slojeva radničke klase. Takođe je kapital uspeo da u proletarijatu izazove ideološku krizu koja se ogleda u mnoštvu postojećih oblika organizacije radničke klase. Isto tako, mnogobrojni spontani pokreti radnika na Zapadu pokazuju da partija proletarijata zaostaje za doživljenim iskustvom radnika, njegovom sešću koja nije samo usmerena na bolje materijalne i ekonomske uslove u preduzeću i u društvu, već i na celokupne uslove života radnika u društvu. I zato se čini da se taktika i plan borbe partija proletarijata na Zapadu donose u senci birokratizovanih rukovodećih struktura. Zbog toga se i dešava da, umesto da se konceptualizuju, racionalizuju i iskoriste objektivne mogućnosti koje joj pruža sadašnji kontradiktorni razvitak kapitalističkog sistema u celini, organizacija radničke klase negira ili nedovoljno jasno definiše značaj spontanog pokreta radnika. Aktuelni zadatak revolucionarne organizacije proletarijata na Zapadu i revolucionarna perspektiva proleterske partije znače, po rečima Mesihovića, priznavanje objektivno i istorijski uslovljenih grešaka. Te greške, dijalektički posmatrano, imaju ogroman značaj za dalju borbu proletarijata kao još jedno iskustvo, konceptualizirano u budućoj taktici partijske organizacije, koje će, kaže Mesihović, predstavljati još jednu stepenicu više ka skoku iz carstva nužnosti u carstvo slobode, tom krajnjem cilju proletarijata.

Ferid Muhić u tekstu *O uslovima i vrednostima akademskog autoriteta* govori o jednoj pojavi koja, između ostalih, obeležava situaciju na današnjem univerzitetu. Reč je o krnjenju neprikosnovenosti akademskog autoriteta, praćenom pojačanim nastojanjem da se taj proces zaustavi. Naime, prodor pomoćnog osoblja i studenata u organe u kojima ranije nisu bili prisutni, diktiranje uslova nastave, pa čak i nastavnih programa, na

jednoj strani, i organizovani štrajkovi profesora, njihova saradnja sa birokratskim i političkim krugovima, nadmenost u ophođenju sa nižima po rangu, na drugoj, samo su neki od simbola koji predstavljaju težnju da se autoritet sruši ili da se održi. Po mišljenju Muhića, kriza univerziteta ujedno predstavlja i krizu autoriteta, koji je akademski normiran i ustanovljen. Pošto se zadržao na analizi izvora autoriteta, ovaj autor u zaključku vrlo interesantno razmišlja o području važenja autoriteta. Autoritet nije izveden iz privilegije kršenja društvenih normi, pa je sasvim jasno da on tu privilegiju nikako i ne donosi i da njegova primena ostaje isključivo obaveza kvalitetnijih rešenja. Autoritet je proizašao iz privilegije znanja i zbog toga ima samo tu privilegiju. Iz tih razloga Muhić ističe i obavezu da se autoritet jedino može izražavati nadmoćnom dubinom i snagom znanja. Jedan od osnovnih uzroka širokog gubitka autoriteta na univerzitetima i jeste upravo nesposobnost i odbijanje da se to shvati. Zahtev da univerzitet postane zajednica potpuno ravnopravnih, istinskom autoritetu će svakako pružiti širok teren za potvrdu sopstvenih vrednosti. Normalni razvitak takvog univerziteta zavisi od toga koliko će autoritetom raspolagati pravi ljudi, ali isto tako i koliko će biti moguće slobodno identifikovati lažne autoritete. Ovo se može obezbediti, po rečima Muhića, ne samo jednokratnom stručnom kontrolom već i stalnom rešenošću da zahtevamo maksimum od onih koji su naši uzori. Samo stvarna nadmoćnost znanja autoriteta i njegove moralne ličnosti, dakle, nejednakost koja se mora brižljivo negovati, jedina su potvrda ozbiljnosti i vrednosti ravnopravnosti.

SNEŽANA DILPARIĆ

Broj 19 za 1972, koji je upravo izišao, pobuđuje našu pažnju svojom „francuskom bojom" koju mu daje nekoliko tekstova francuskih autora, pažnju proisteklu iz saznanja da je Francuska kolevka sociologije, ali i znanja da ta kolevka i danas „donosi na svet" niz sociologa, doduše, sociologa raspon čijih radova se kreće između dva krajnja, antipodna dometa: obilje reči i obilje ideja. To su tekstovi Remonda Mulena *Umetnost i ekonomika u savremenim društvima*, pisan specijalno za časopis „Kultura"; Rene Barbjea *Antisociološki stav književnika i umetnika*, preuzet iz „L'homme et la société", br. 16 za 1970; Mišela de Kostera *Akulturacija*, uzet iz „Diogèné" br. 73 za 1971, zatim tekst našeg autora Velimira Filipovića *Stvaralaštvo kao psihološki problem* i drugi prilozi.

Remond Mulen u tekstu *Umetnost i ekonomika u savremenim društvima* skreće pažnju na neke osobene momente nastanka savremenih odnosa između umetnosti kao delatnosti i ekonomike, odnosno tržišta; doduše, momente ne toliko nove koliko zanimljive, s obzirom na to da su u ovom ili onom obliku već osvetljeni u teoriji. Već krajem XV veka, navodi autor, i to prvo u Italiji, slikari, vajari i arhitekti vodili su borbu da njihova zanimanja budu priznata kao oblici slobodnih umetnosti, koje se razlikuju od ručnih zanata. Novi društveni status kome su umetnici težili (pod umetnicima autor podrazumeva, dakle, likovne umetnike i arhitekte) imao je svoj uzor: delatnost književnika bila je već svrstana u slobodne umetnosti. Pod zaštitom velikaša bliskih humanistima, sa kojima su bili u dodiru u kneževskim dvorcima i u akademijama, a obogaćeni novim znanjima, umetnici italijanske renesanse

uspevaju da izgrade jedan nov društveni tip, tip umetnika. „U doba Lorenca (Medičija) počela je da se potvrđuje intelektualna sigurnost majstora-umetnika, a istovremeno i briga za njihov društveni ugled. Oni teže da se predstave — po istom osnovu kao i pesnici ili humanisti — kao kategorija povlašćenih ljudi koji imaju sopstvena prava i dužnosti" (A. Šastel). Naime, umetnik više nije zanatlija, nastavlja autor, „već stvaralac, neka vrsta alter deusa, za koga ne važe uobičajene norme: harizmatična predstava o umetniku spaja se sa aristokratskim pojmom o umetničkom delu, koje se ničim ne može zameniti i koje se ni na šta drugo ne može svesti. Tu su se začele moderne ideje o stvaraocu i predmetu stvaralaštva".

Francuska kraljevska akademija slikarstva, osnovana dekretom od 1648, kojoj je potom Prvi konzul dao još veću vlast, vrši centralistički uticaj na umetnički život: obrazovanje slikara bilo je u njenim rukama, i samo im je ona mogla obezbediti da budu priznati. Slikar nije imao drugog načina da se potvrdi, sem da se podvrgne celom nizu provera nad kojima je Akademija sprovodila svoju jurisdikciju. Pošto su prvobitni statuti Akademije zabranjivali njenim članovima da se bave trgovinom, to jest da drže radnju, funkcija koja je pripala trgovcima slika kao posrednicima između umetnika i kupca postaje značajna instanca umetničkog života. Shvatanje da je umetnost intelektualna aktivnost dovodi do rađanja umetničke kritike. Štampana kritika o Salonu pojavljuje se prvi put 1738. u „Merkuru", a zahvaljujući razvoju štampe, umetnička kritika u XIX veku dobija još veći značaj.

Autor ističe kao vrlo značajno ono što se dogodilo sedamdesetih godina XIX veka: u tom trenutku nastupila je značajna promena u odnosima između umetnosti i ekonomike. To nikako ne znači da do tog vremena, nastavlja autor, nije bilo nikakve veze između umetnosti i novca. Ovaj odnos je uvek postojao. Slike, kao dijamanti ili retki predmeti, oduvek su imali ulogu sigurne investicije. Novinu predstavlja to što se u ciklusu ponude i potražnje sad ne nalazi gotovo delo, već ono koje tek treba da se stvori. Trgovac daje slikaru neku vrstu plate, tako da bi se moglo gotovo reći da trgovac ne kupuje delo, već radnu snagu umetnika. Neposredni i lični odnos između umetnika i ljubitelja umetnosti, naručioca, zamenjuje se neposrednim odnosom između umetnika i trgovca. Trgovac se pojavljuje već u prvoj fazi, u trenutku kad mu umetnik prepušta pravo na svoje delo. Trgovac novoga tipa je preduzimač čija se funkcija može porediti sa funkcijom izdavača u oblasti književnosti. Naime, u ekstremnim slučajevima, kad postoji ugovor o isključivom pravu, trgovac slikama ima monopol nad prodajom umetnikovih dela. Može se reći da se otada proces prometa pretvorio u proces proizvodnje. U svakom slučaju, odnos između umetnosti i novca nije isti kad je u pitanju ugovor o porudžbini, zaključen između slikara i onoga koji će privremeno biti konačni vlasnik dela, ili kad je reč o ugovoru potpisanom između trgovca-preduzimača i umetnika. Kao potvrdu, autor navodi reči Marksa: „Milton, koji je napisao *Izgubljeni raj,* bio je neproizvodni radnik. Naprotiv, pisac koji kao najamnik radi za svoga izdavača proizvodni je radnik. Milton je pisao *Izgubljeni raj* iz istog razloga iz kojeg svilena buba proizvodi svilu. To je bilo ispoljavanje njegove prirode. On je kasnije prodao svoj proizvod za 5 funti sterlinga. Ali lajpciški pisac-proleter koji, pod upravom svog izdavača, proizvodi knjige (na primer, udžbenike političke ekonomije) proizvodni je radnik, jer je njegova proizvodnja od samog početka podređena kapitalu i obavlja se jedino radi njegovog oplođivanja. Pevačica koja prodaje svoj glas za svoj račun neproizvodni je radnik. Ali kad tu istu pevačicu angažuje neki posrednik, koji je nagoni da peva radi njegove zarade, proizvodni je radnik, jer proizvodi kapital." Uostalom, ovu ideju nalazimo i u Ernsta Fišera: „U kapitalističkom svetu umetnost je takođe postala roba, a umetnik proizvođač (Ernst Fišer, *O potrebi umetnosti*, str. 53).

Novina u fenomenu tržišta, kaže autor, ne sastoji se u tome što umetničko delo stiče cenu u novčanom smislu reči — jer su umetnička dela uvek imala cenu — već u tome što

sva umetnička dela na izvestan način prolaze kroz tržište i što je neposredan odnos između proizvođača i potrošača najvećim delom prekinut. Ne misli se da je neposredan odnos bio idealan, ali nov tip ugovora ustanovljava aktivno učešće tog obaveznog posrednika — trgovca slikama. Da bi u takvim uslovima osigurao svoju egzistenciju, slikar nije oslobođen ni od trgovaca, ni od kritike, ni od potražnje, ni od mehanizma reklame, ni od ekonomskih rizika. Komercijalni uspeh, kad je suviše brz, može navesti umetnika da sadržinu svoje umetničke zamisli podesi prema potražnji, i slikar tada postaje krivotvoritelj svojih sopstvenih dela. Od 1870. godine tržište je uspostavilo najočigledniji oblik društvenih i ekonomskih prinuda koje se vrše nad slikarom. „Kroz složenu mrežu umetničkih klanova i komercijalnih tokova, galerija i muzeja, malih samostalnih i velikih međunarodnih izložbi izgrađuju se sudovi o vrednosti dela, sudovi koje tržište pretvara u cenu. Između te dve pojave uspostavljao se dijalektički odnos: uspešni komercijalni poduhvati mogli su, za kratko vreme, zameniti estetičke sudove, a estetički sudovi su postajali polazna tačka za plodne komercijalne poduhvate. Svaki uspeh bio je sumnjiv."

Rene Barbje u tekstu *Antisociološki stav književnika i umetnika* polazi od oprezno izloženog utiska, sticanog tokom razgovora s umetnicima, da je u današnjem društvu stav umetnika i književnika u pravom smislu antisociološki. Pod antisociološkim stavom autor podrazumeva „izvesnu duhovnu nastrojenost, koja je rezultat ličnog rada i kolektivnog iskustva i koja, u smislu često preterane obazrivosti, vrši odsudan i snažan uticaj na reagovanje pojedinaca na pristupne metode i predmet sociološke nauke" (verovatno je autor mislio da dovrši misao: na taj način što ova populacija zauzima negativan stav prema tome da bude podvrgnuta sociološkim metodima ispitivanja).

Uostalom, valja navesti da nije u pitanju samo autorov utisak, koji on potkrepljuje zapažanjima sa niza konkretnih istraživanja i primera, već nesumnjiva naučna činjenica, koju je primetio i istakao A. Memi. Memi, naime, navodi da su odnosi između društva, na jednoj, i umetnika, na drugoj strani, zasnovani na obostranoj mistifikaciji, tako da se i jedna i druga strana, iz sopstvenih interesa, protivi demistifikaciji i racionalnom izučavanju iz straha od gubitka nekih prednosti koje mistifikacija prikriva (Albert Memi, *Problemi sociologije književnosti*, u zborniku Ž. Gurviča *Sociologija*, II — što je, svakako, našem autoru bilo pristupačno). Da je ovo uzeo u obzir, time bi mu znatno bili olakšani, ako ne i ušteđeni, napori u dokazivanju istine koja je već poznata. Doduše, razlozi protivljenju racionalizaciji su višestruki. Mogu poticati iz svesti umetnika da je umetnički čin nešto što izmiče mogućnosti racionalizacije, svesti koja ima velik broj pristalica među umetnicima koji su skloni tvrdnji o apsolutnoj autohtonosti umetničkog čina. Razlozi mogu biti i oni koje navodi naš autor.

Tražeći uzroke zapaženom antisociološkom stavu književnika i umetnika, autor moguća objašnjenja nalazi u klasnom položaju: proglašavanjem sociologije „opasnom" pri izučavanju sveta umetnosti, čuvaju se glavni interesi vladajuće klase, koja u kapitalističkom društvu dodeljuje umetnicima sredstva za život. Drugi je razlog taj što se sociologija shvata kao sredstvo prekomerne represije, izraženo u stavu da je sociologija deo naučnog sistema koji u birokratskom društvu dirigovane potrošnje predstavlja sistem čije se vrednosti koriste u cilju sveopšteg uklapanja u svet prekomerne represije.

Funkcija represije, koju ima sociologija, pojačava se i time što je njena tehnika podložna stalnim promenama. Sociologija se koristi ne samo s ciljem da se postigne uklapanje u „consensus" sa vladajućom grupom već se rezultati sociologije, koje bi inače tek trebalo potvrditi, smatraju neprikosnovenim, završava autor.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

kulturni radnik

Broj 1 za 1973. donosi prilog *Radnička kontrola ili kontrola nad radnikom* (tekst razgovora koji je uredništvo časopisa vodilo s članovima radnog kolektiva „Jugoturbine“ u Karlovcu o nekim pretpostavkama samoupravljanja, radničke kontrole i socijalističkih odnosa u radnoj organizaciji uopšte), zatim tekstove: Adolfa Dragičevića *Znanstveno-tehnološka revolucija u razvijenijim kapitalističkim zemljama i njen utjecaj na oblike ljudskog djelovanja, podruštvljenje rada i upravljanja i odnose među tim narodima i njihovim privredama*, Dimitrija Sergejeva *Teorija alijenacije kod Saint-Simona, Fouriera i Owena*, Spasoja Pejovića *Dijalektički metod „I“ revolucionarna praksa*, Hermana Brocha *Duh ili duh vremena*, Esada Ćimića *Kultura kakvu (ni)smo htjeli*, Kalmana Vajsa *Položaj i perspektiva naše izdavačke djelatnosti* i drugih.

U tekstu *Znanstveno-tehnološka revolucija u razvijenijim kapitalističkim zemljama i njen utjecaj na oblike ljudskog djelovanja, podruštvljenje rada i upravljanja i odnose među tim narodima i njihovim privredama* Adolf Dragičević navodi da su naučna saznanja i njihova praktična korišćenja toliko ubrzana u naše vreme, da izazivaju nagle promene zbog kojih se opravdano našem dobu daje epitet: doba naučno-tehnološke revolucije (epitet, čiji je autor J. D. Bernal). Uspon i prevlast automatizacije, kompjuterizacije i kibernetizacije sve više zamenjuju ljudsko delovanje što se ostvaruje na osnovu iskustva i veštine takvim svesnim i planskim akcijama udruženih proizvođača koje su neposredan rezultat naučnoistraživačkog angažovanja sve šireg kruga specijalista. Ta penetracija u sve sfere društvene proizvodnje dovodi do sigurne i potpune scijentizacije.

Proces scijentizacije ispoljava se: prvo, u vidu skokovitog porasta naučnoistraživačkih delatnosti i količine naučnih saznanja koja su dostupna ljudima; drugo, u vidu brze primene nauke i naučnih metoda u sveukupnoj društvenoj reprodukciji; treće, u obliku prerastanja nauke u glavnu proizvodnu snagu i odlučujući faktor tehničkog progresa, i četvrto, u vidu munjevitog porasta stepena obrazovanja ljudi.

Proces scijentizacije postaje sve važnijim merilom stepena razvijenosti pojedinih zemalja. Stručnjaci UNESKO-a ističu da je visok stupanj scijentizacije osnovno obeležje visokorazvijenih zemalja, odnosno onih koje su završile drugu fazu industrijalizacije. Autor nastavlja: „Za taj stupanj scijentizacije je karakteristično:

— da se za istraživanje i razvoj odvaja najmanje 3 posto društvenog proizvoda;

— da na 10.000 stanovnika dolazi najmanje 30 istraživača;

— da je barem jedna trećina omladine u dobi od 20—24. godine obuhvaćena visokoškolskim obrazovanjem;

— da naučno zasnovane industrijske grane, pa prema tome i naučnoistraživačko djelovanje i ustanove te vrste, zauzimaju središnje mjesto u privredi i društvu;

— da sve djelatnosti primenjuju naučne metode i napose takozvani ‚sistemski pristup' i planiranje tehnoloških, ekonomskih i socijalnih promjena“.

Sve do sredine dvadesetog veka proizvodnja i tehnika su glavni pokretači naučnog progresa. Sad je taj odnos obrnut: napredak nauke prethodi razvoju tehnologije i proizvodnje i deluje permanentno na njihovo revolucionisanje i na sve druge društvene promene. Novija istraživanja pokazuju da u zemljama razvijenog kapitalizma 50 i više posto ekonomskog rasta uzrokuje naučno-tehnološki progres (ubrzano širenje znanja, efikasnija organizacija rada, uspešnije upravljanje, itd.), a da je ostatak povećanja rezultat uvećanja rada i kapitala. Ekonomski rast, na taj način, dolazi u sve veću zavisnost od naučnog istraživanja i kvaliteta ljudi, sredstava, oblika privređivanja. Naučno-tehnološka revolucija, prema tome, suštinski je vezana za promenu osnovne vrste ljudske delatnosti. Čovek zauzima nov položaj u svetu pro-

izvodnih snaga; izvlačeći se iz sfere neposredne proizvodnje, prenosi težište svoje delatnosti u oblasti koje joj prethode, razvija aktivnosti čija je svrha razvitak njegovih sposobnosti, a svoja životna angažovanja svodi na primenu naučnih saznanja.

U najimpresivnije posledice naučno-tehnološke revolucije spada i novi talas koncentracije proizvodnje i kapitala koji po obimu i brzini uveliko nadmašuje sve ranije pokrete te vrste. Proces koncentracije i centralizacije uzima nove forme i dobija nove sadržaje. Sada je to više oblik prelivanja i povezivanja kapitala no metod gutanja malih od strane velikih preduzeća i propadanja sitnih. Umesto ranije horizontalne i vertikalne koncentracije, sad se taj proces sve više odvija u pravcu stvaranja takozvanih konglomeracijskih korporacija. To su velike kompanije koje se bave proizvodnjom i prometom različitih proizvoda, a sastoje se od niza manjih jedinica između kojih nema tehnoloških veza, čiji je cilj širenje asortimana i nomenklature proizvodnje i prodaje.

Dimitrije Sergejev u tekstu *Teorija alijenacije kod Saint-Simona, Fouriera i Owena* ukazuje da je rad Furjea, Sen-Simona i Ovena snažno uticao na daljnji razvoj teorije alijenacije. (Valja istaći da je sam termin alijenacija, „otuđenje“, prvi put upotrebio Didro. „Iskustvo u kalvinističko-republikanskoj Ženevi navelo ga je na zaključak da se narod koji ‚predstavljaju' poslanici otuđuje od svog kolektiva i na taj način prestaje da bude narod. Našao je da zajednica može biti instrument vladanja, ali nikako ne opšte volje, jer bi se onda u okviru države morala otuđiti sama od sebe.“) Naš autor kaže: „Saint-Simonovo *Novo kršćanstvo* predstavlja interesantnu analizu. U toj analizi se, s jedne strane, radi o religioznim problemima, ali je, s druge strane, riječ o nizu novih pojmova koji će imati veliku ulogu u daljnjem razvitku teorije alijenacije. *Novo kršćanstvo*, kao što smo vidjeli, ne njeguje apstraktne ideje, već rad i primjenu. Ono stavlja u centar osjetilne pojmove i predstavlja jedan viši oblik, koji na specifičan način ostvaruje, ali i ukida nešto što je već postojalo (prvobitno kršćanstvo). Svi ti pojmovi imaju značajno mjesto u misaonom razvitku Karla Marxa. Osim ovih pojmova, nastalih u vezi s kritikom društva koje je okrenuto na glavu, Saint-Simon je autor niza drugih rješenja i pojmova značajnih za daljnje razmišljanje o alijenaciji.“

U tekstu *Kultura kakvu (ni)smo htjeli* dr Esad Ćimić postavlja tezu o potrebi rehabilitacije religije kao kulturne činjenice, tezu iskustveno zasnovanu na autorovom poznavanju bosansko-hercegovačkog društva. Socijalističke snage u nas, humano motivisane, nastojale su da što pre, ponekad i ne birajući sredstva, uklone religiju, a time, između ostalog, i na njoj zasnovanu kulturu, što je dovelo do negativnih implikacija — od onih fundamentalnog značaja (gubljenje kontinuiteta) do praktičnog (ne raspolažemo nekim objektima kulture kojima smo raspolagali 1945). Kao da se u naletu nastojalo na instaliranju jedne svetovne religije, koja je bila utoliko agresivnija ukoliko je htela da zauzme mesto tradicionalne religije.

U potvrdu autorove teze valja istaći Marksove reči, koje prekid kulturnog kontinuiteta u određenim momentima ako i ne opravdavaju, a ono pokušavaju podići na stepen nužnosti: „... Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S izmenom ekonomske osnove vrši se, sporije ili brže, i prevrat celokupne ogromne nadgradnje. Posmatrajući takva preobraćenja, treba uvek praviti razliku između materijalne promene u ekonomskim uslovima proizvodnje ... i promene u pravnim, političkim, religioznim, umetničkim ili filozofskim, jednom rečju ideološkim oblicima, kroz koje ljudi postaju svesni tog sukoba i dovode ga do razrešenja“.

Naš autor ističe: „Sve to se — to je barem evidentno u nas — pokazalo kao vrlo loše i pogibeljno prije svega po — kulturu. Tada se zacarila izvjesna ideologija prosječnosti. Naime, i u našoj, kao i u ostalim kulturama, postojale su vrednote koje su strčale; one su imale sudbinu onog stabla koje je bilo iznad šume, pa je u prvom naletu vjetra iščupano. Taj užasan nivelirajući manir koji je pratio naše socijalističko društvo u grču rađanja, i koji je bio opterećen mnogim himeričkim predstavama — podstakao je

danas rađanje jedne upitne svijesti koja sve odlučnije počinje drugačije misliti o religiji. Spomenutim momentima moguće je dijelom objasniti renesansu izvjesne nacionalne (konfesionalne) kulture."

I demokratizacija našeg društva, makar na prvi pogled izgledalo protivrečno, znači renesansu i religije kao individualnog odnosa prema svetu. U nas se ispostavilo da se religija može javiti kao jedina filozofija istorije i života, pri čemu treba imati u vidu da se čak i njena prividnost u određenim istorijskim stanjima daje kao jedino realno ishodište. Realizacija religije je njena kritika: religija na delu prestaje da bude religija, i pod uslovom da se realizuje u svom izvornom značenju, a to znači na način na koji se nikad nije realizovala. Stoga je religija, pod uslovom da se sačuva njen trajni ljudski karakter i sadržaj, a ne celokupna njena sadržina, motiv humanizacije u prevladanom obliku.

„Apstraktnim ukidanjem klasične forme religije konkretni socijalizam se nije svuda izborio za ljudske sadržaje i spiritualne dimenzije kojima ona treba da bude zamijenjena... Premiještanjem svih odrednica u božanstvo, ovaj svijet postaje s ove strane idealiteta prazan, ali s druge strane — ispunjen. I to je ono što je u nas u socijalnoj praksi iznova previđeno", zaključuje autor.

S. P.

CENA 10 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

4

1973

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 4

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

PRILOZI

PRIKAZI

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

ПРИЛОЖЕНИЯ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

CONTRIBUTIONS

REVIEWS

Studije i članci

Najdan Pašić

NACIJE, NADNACIONALNA INTEGRACIJA I SOCIJALISTIČKI FEDERALIZAM

U društvenim zbivanjima i najvažnijim istorijskim događajima prvih sedam decenija ovoga veka nacionalno pitanje u različitim svojim vidovima — i reakcionarni agresivni buržoaski nacionalizam fašističkog tipa i demokratske oslobodilačke težnje ugnjetenih naroda — bilo je velika pokretačka snaga ukupnog društvenog kretanja. Objašnjenje za ovu „renesansu" nacionalnog pitanja treba tražiti pre svega u ekonomskoj sferi: u sve dalekosežnijem realnom podruštvljavanju procesa materijalne reprodukcije života savremenog industrijskog društva, kao i onih društava koja se nalaze na putu industrijalizacije. U najtešnjoj vezi sa tim je i razvoj ekonomskih funkcija države i privredno planiranje u nacionalnim (državnim) okvirima. Svuda u svetu danas se vlada smatra direktno odgovornom za ekonomski prosperitet zemlje i tempo njenog privrednog razvoja. Stope razvoja nacionalne ekonomije, položaj na međunarodnom tržištu i u odnosu na druge zemlje postali su jedna od glavnih preokupacija političkog života — područje na kome režimi i politički sistemi dokazuju svoju legitimnost, opravdanost i vitalnost.

Moderna statistika i ekonometrija, doživljavajući i same fantastičan razvitak poslednjih decenija, dale su instrumente i pokazatelje za merenje ekonomskog razvoja, za kontinuirano, maltene dnevno, praćenje privrednih kretanja i rezultata, kako pojedinih privrednih grana i područja tako i „nacionalnih ekonomija" u celini.

Tako je, delom stvarno, a delom prividno, i „nacionalni interes" od metafizičke i apstraktne predstave postao vidljiva i merljiva kategorija sa kojom se može lako i uverljivo baratati u političkim raspravama, popularnoj publicistici i naučnim istraživanjima. Politička javnost u svakoj zemlji postala je vrlo senzibilna na pitanja regionalnog i nacionalnog ekonomskog razvoja. Strah od zaostajanja, stalna međusobna upoređivanja, preokupiranost stopama rasta i projekcijama razvoja — sve to čini važnu komponentu političkog života modernog društva. Razni aspekti ekonomske utakmice dobijaju nacionalnu dimenziju, postaju značajan faktor nacionalnih odnosa i oživljavanja nacionalnih problema u najrazličitijim vidovima, i to kako na međunarodnom planu tako i unutar pojedinih višenacionalnih zajednica.

Materijalni uslovi života modernog društva i posebno stepen i oblici društvene podele rada u međunarodnim okvirima ne ukidaju, nego, naprotiv, daju nov sadržaj i oblike sprezi i međuzavisnosti nacionalnog i državnog elementa u organizaciji društvenih zajednica. Najistaknutiji marksistički teoretičari prvih decenija ovoga veka, Kaucki i Lenjin, slagali su se u zaključku da je nacionalna država onaj oblik teritorijalno-političkog organizovanja koji najbolje odgovara modernoj kapitalističkoj proizvodnji jer pruža najpogodnije uslove za razvoj proizvodnih snaga.[1]

Iako neki oblici ekonomskog i kulturnog povezivanja i integracije daleko prevazilaze granice nacionalne države, ona još nije izgubila svoj istorijski raison d'être. Iza zahteva i pritisaka za nacionalno samoopredeljenje i stvaranje suverenih nacionalnih država stoji i dalje neumitna istorijska sila još neiscrpenih mogućnosti dubinske društveno-ekonomske i kulturne integracije unutar istorijski nastalih nacionalnih zajednica.

I savremeni građanski pisci — Kon (Hans Kohn), Dojč (Karl Deutsch) i drugi — takođe su vrlo skeptični prema olakim zaključcima o tome da je, s obzirom na sve brojnije i značajnije oblike nadnacionalnog povezivanja i ujedinjavanja, nacionalna država preživela i da je njen silazak sa istorijske pozornice ne samo neumitan nego i blizak.[2]

S obzirom na međuzavisnost o kojoj je bilo reči, očigledno je da se aktueliziranje nacionalnog pitanja u svim tipovima savremenog društva mora posmatrati u najtešnjoj vezi sa dalekosežnim promenama koje nastupaju u funkcijama i organizaciji moderne države i posebno u pogledu uloge koju ona preuzima u razrešavanju fundamentalnih protivrečnosti samih produkcionih odnosa. Država urasta duboko u sferu produkcionih odnosa jer kompleksni sistem mera državne intervencije — od mera kreditno-monetarne politike do planiranja, od poreskog zahvatanja velikog dela društvenog viška rada do nacionalizacije (podržavljivanja) sredstava za proizvodnju — postaje bitan sastavni deo ukupnog mehanizma materijalne reprodukcije društvenog života. Savremeni etatizam i nacionalno pitanje u savremenim uslovima ne mogu se razumeti jedno bez drugog.

---

[1] U brošuri *Nacionalnost i internacionalnost*, koja je objavljena 1907/08. i izazvala veliki odjek i polemiku u krilu Druge internacionale, Kaucki je pisao (kako navodi Lenjin): „Nacionalna država je forma države koja najbolje odgovara modernim uslovima, forma u kojoj ona najlakše može da ispuni svoje zadatke."

Lenjin naročito potcrtava zakonomernu ekonomsku osnovu univerzalne težnje za nacionalnim samoopredeljenjem i ostvarivanjem državnog suvereniteta nacija: „Zato je obrazovanje *nacionalnih država*, koje najviše zadovoljavaju ove zahteve modernog kapitalizma, tendencija (težnja) svakog nacionalnog pokreta. Najdublji ekonomski faktori guraju k tome, i zato za celu Zapadnu Evropu — još više: za ceo civilizovani svet — *tipično* normalno za kapitalistički period jeste nacionalna država" (Lenjin, *O pravu nacija na samoopredeljenje*, *Izabrana dela*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 364—365).

[2] Govoreći o suštini „nacionalizma", Hans Kon ističe težnju nacionalne grupe da se izrazi „u onome što smatra najvišom formom organizovane aktivnosti, u suverenoj državi" (citirano prema knjizi: Carl Friedrich, *Trends of Federalism in Theory and Practice*, str. 30).

Izvlačenje iz duboke krize stvorene krahom svetsko-kapitalističkog kreditno-monetarnog sistema krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina ovoga veka išlo je putem uspostavljanja manje ili više razgranate i strogo državne kontrole nad „nacionalnim ekonomijama", nad ukupnim privrednim životom svake pojedine zemlje. Područje najrazvijenijeg i najrigoroznijeg državnog dirigovanja i kontrole postaje od toga vremena područje međunarodne trgovine. Koristeći arsenal administrativnih i ekonomskih mera, svaka vlada nastoji da „svoju" nacionalnu ekonomiju zaštiti od nepovoljnih efekata spoljnotrgovinske razmene sa drugim zemljama, odnosno da osigura za nju eventualne prednosti u toj razmeni. Na ruševinama nikada do kraja ostvarenog laissez-fairea podižu se novi oblici nacionalnog ekonomskog (a zatim i svakog drugog) autarkizma i protekcionizma.

Ako se nacionalne ekonomije (tačnije — državna privredna područja) posmatraju kao osnovni subjekti međunarodne razmene, onda se čitavo područje međunarodne ekonomske razmene pojavljuje prvenstveno kao područje borbe oko preraspodele nacionalnih viškova rada.[8] Osnovni motiv ponašanja jeste interes da se u međunarodnoj razmeni, po pravilu neekvivalentnoj već zbog razlika u ekonomskoj razvijenosti i produktivnosti rada, sopstveni (nacionalni) višak rada zaštiti od prelivanja ili da se poveća u sopstvenu korist. Taj interes, vitalan za svaku nacionalnu zajednicu, dobija u ekonomskoj politici države svoj konkretan racionalan izraz i najmoćniji, najefikasniji instrument za svoju realizaciju. Država postaje nosilac nacionalnog ekonomskog interesa i taj interes traži državu da bi se izrazio i ostvario.

Ogromna dinamika razvoja proizvodnih snaga i savremena naučno-tehnološka revolucija daje očigledno nov sadržaj i fizionomiju društvenoj podeli rada u kontinentalnim i svetskim razmerama. To su neodoljive sile integracije — povezivanja i stvaranja složenih odnosa materijalne i duhovne međuzavisnosti — za koje nema nesavladivih fizičkih i kulturnih zapreka. Savladani su prostori koji su činili prirodnu osnovu podvojenosti ljudskih zajednica, stvoreni su moćni svetski sistemi saobraćaja i komunikacija, razvile su se privredne organizacije (finansijske i proizvodne) čije je područje redovnog delovanja čitav svet ili bar njegovi veliki delovi. Rešenja za osnovne probleme ekonomskog i ukupnog društvenog razvoja pojedinih zemalja traže se sve više na međunarodnom pla-

[8] Podvlačeći značaj koji u istorijskom procesu formiranja nacija ima težnja svake ljudske zajednice nastale u procesu društveno-istorijske integracije da za svoje pripadnike očuva stvoreni višak rada ili da prisvoji tuđi, E. Kardelj piše: „Otkako postoji višak rada, postoje ne samo klasna diferencijacija i unutrašnji društveni antagonizmi, nego i borba među plemenima, narodima, nacijama za taj višak rada. U uslovima klasnog antagonizma i eksploatacije čovek se uvek borio za to da ga zadrži za sebe, odnosno za onaj deo sveta kome je svojom društvenom svešću pripadao. Različiti stepen društvene podele rada određivao je okvire toj borbi, od plemena i antičke države-grada preko srednjovekovne komune i feudalne provincije do moderne nacije. Ova borba je istovremeno jedna od manifestacija neravnomernosti društveno-ekonomskog razvitka, koja je karakteristika svih razvojnih faza čovečanstva" (E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,* „Kultura", Beograd, 1960, str. 59).

nu — u raznim oblicima regionalne integracije i u osloncu na međunarodne ekonomske institucije. Nastaju velike regionalne integracije sa ciljem i tendencijom da se postepeno uklone barijere među nacionalnim privredama manjeg ili većeg broja zemalja i da se tako smišljeno i planski izrade institucionalno-pravne i druge pretpostavke za dalekosežno ujedinjavanje privrednih kapaciteta i ekonomski racionalniju i efikasniju podelu rada na privrednim prostorima neuporedivo širim nego što su teritorije pojedinačnih država. Takve krupne ekonomsko-političke aglomeracije kao što su Zajedničko evropsko tržište i Savet za međusobnu ekonomsku pomoć utiskuju već sada određeni pečat ukupnim društveno-ekonomskim kretanjima u savremenom svetu i inspirišu slične orijentacije i poduhvate na drugim kontinentima.

Karakteristično je, međutim, da sva ta integraciona kretanja internacionalnih dimenzija — nasuprot mnogim predviđanjima i očekivanjima — ne „izbacuju iz igre" niti potiskuju u zapećak državu kao nosioca posebnih nacionalnih ekonomskih i političkih interesa. Naprotiv, u međunarodnim integracionim procesima država se javlja, po pravilu, kao protagonista takvih kretanja i bitan faktor usmeravanja i kontrole. I kada je reč o integracionim kretanjima koja se probijaju i nameću stihijnom snagom objektivnih ekonomskih zakonitosti, ta kretanja prolaze nužno kroz filtar državne ekonomske politike.

I pored intenzivnog i masovnog uvoza i izvoza kapitala ne samo između razvijenih i nerazvijenih područja sveta nego i među samim razvijenim zemljama, i pored stvaranja moćnih međunarodnih koncerna i preduzeća čiji promet dostiže ili čak premašuje po vrednosti ukupan nacionalni dohodak niza manjih zemalja, i pored uspostavljanja raznih međudržavnih organa i „nadnacionalnih tela" koja preuzimaju važne regulativne funkcije za šira integraciona područja, — nacionalna država ostaje ipak glavna tačka na kojoj se vrši kristalizacija ekonomske politike i obezbeđuje regulisanje najvažnijih odnosa, koordinacija i usmeravanja, bez čega je normalno funkcionisanje jedne razvijene privrede nezamislivo.

Ono što čini osnovnu karakteristiku savremenih integracionih kretanja na međunarodnom planu jeste činjenica da ta kretanja ne nastaju na podlozi ekonomskog liberalizma koji reducira na minimum državnu ulogu u privredi, nego na podlozi snažno razvijene uloge države kao bitnog faktora unutrašnje i spoljne integracije. Integracija u internacionalnim razmerama ostvaruje se na podlozi „ekonomskog nacionalizma". „Ekonomski nacionalizam" nalazi u realnim materijalnim odnosima uporište za svoj opstanak ukoliko nije prvenstveno faktor autarkičnog zatvaranja, nego bitna karika u širim integracionim procesima.

Trajni oblici međunarodnog ekonomskog povezivanja i formiranja širih integracionih celina postaju, u određenim slučajevima i pod određenim uslovima, bitni ciljevi ekonomske politike nacionalne države. Jedan izraziti protagonista nacionalnih interesa Francuske kao što je De Gol može u isto vreme i sa istih pozicija da bude zagovornik ujedinjenja Evrope „od Atlantika do Urala". Najvažnije odluke i mere koje se tiču međunarodne integracije donose se na manje ili više otvorenoj političkoj

sceni, a ne iza njenih kulisa ili kao puki rezultat spontanih ekonomskih kretanja. Jedna mala zemlja kao što je Norveška, iako vrlo zavisna od spoljnotrgovinske razmene, može, rukovođena specifičnim interesima svoje nacionalne ekonomije i preovlađujućim raspoloženjem građana, da odbije ulazak u Zajedničko evropsko tržište i da se tako političkim sredstvima suprotstavi nekim tokovima i konkretnim oblicima međunarodne ekonomske integracije.

I pored ogromnog pritiska u pravcu sve širih i kompleksnijih međunarodnih integracija koji vrši revolucionarni razvoj modernih proizvodnih snaga, posebni nacionalni ekonomski interesi — povezani sa specifičnim, istorijski nastalim uslovima egzistencije pojedinih nacionalnih zajednica — nisu izgubili svoju društvenu specifičnu težinu ni mogućnosti samozaštite. Naprotiv, savremeni integracioni procesi na međunarodnom planu podstakli su snažniju političku artikulaciju nacionalnih ekonomskih interesa. Kao što uski okviri nacionalne društveno-ekonomske autarkije postaju štetni po same nacionalne ekonomske interese i ne mogu na dugi rok ni da se održe pod pritiskom zahteva jedne nove i daleko šire međunarodne podele rada diktirane modernom proizvodnjom, tako ni oblici šire integracije, koji se neumitno razvijaju, ne mogu da znače puko negiranje i poništavanje onih rezultata integracije koji su već ostvareni ili se danas ostvaruju u užim teritorijalnim i državno-nacionalnim okvirima.

Ta koegzistencija i međuzavisnost integracionih procesa različitog nivoa vrši sve snažniji pritisak i teži da se izrazi već u samoj strukturi institucija i oblika organizacije u kojima se procesi integracije kristališu. Ne samo u telima koja utvrđuju opštu politiku nego i u čisto ekonomskim institucijama koje preuzimaju bankarsko-kreditne i slične poslove za područje višedržavnih integracionih celina počinje se, uprkos svih otpora, sve više respektovati zahtev da u organima koji donose najvažnije odluke budu ravnopravno zastupljene sve države-članice bez obzira na veličinu i ekonomsku snagu. Suprotno mnogim očekivanjima, u savremenim oblicima međunarodne ekonomske integracije teritorijalni i nacionalno-državni momenat nije prosto negiran. Naprotiv, snažno je ispoljena tendencija da se on potpunije izrazi i afirmiše.

Prethodna razmatranja upućuju nedvosmisleno na zaključak koji bi se mogao kratko rezimirati u tri tačke:

a) U istorijskom hodu društvene podele rada i u složenoj, mnogostrukoj integraciji koja otuda proizlazi, povezujući jedinstvenim životnim procesima velike ljudske aglomeracije i široka teritorijalna prostranstva, bitnu ulogu igraju i danas one integracione pretpostavke mogućnosti i okviri koje je pripremila povesna geneza nacionalnih zajednica. To je najopštija povesna osnova „renesanse“ nacionalnog pitanja u savremenoj epohi.

b) Opšta je tendencija pretvaranje liberalne države u državu kao privredni regulator, koja se neposredno meša u raspolaganje društvenim viškom rada, stvara nove mogućnosti i pretpostavke da se nacionalni interes u međunarodnoj raspodeli viška rada lakše konstituiše i, propu-

šten kroz državni filtar, vidljivije i konkretnije politički izrazi. To bitno doprinosi buđenju nacionalne svesti i utiče na njeno oblikovanje jačajući težnju ka samoopredeljenju i nacionalno-državnoj samostalnosti.

c) Kompleksni, protivrečni procesi ekonomske i druge društvene integracije diktirani razvojem modernih proizvodnih snaga prosecaju uveliko nacionalno-državne granice, ali ih ne poništavaju; naprotiv, nacionalna država zadobija ulogu ključne karike u razvoju i promeni oblika međunarodne razmene. Usled toga, s jedne strane, svi oblici konzervativnog i krutog nacionalno-državnog zatvaranja dolaze pod udar objektivnih sila društveno-ekonomskog razvoja kome se može odoleti samo za kraće vreme i po cenu ozbiljnog zaostajanja; i, s druge strane, savremeni oblici međunarodne integracije ne mogu negirati poseban individualitet i posebne interese nacionalnih ekonomija jer bi inače bili dovedeni u pitanje nastanak i opstanak širih integracionih celina ili bi, u najmanju ruku, njihovo stvaranje nailazilo na ogromne teškoće, a njihovo funkcionisanje bilo ugroženo stalnim unutrašnjim trvenjima i potresima.

RAZLIČIT RITAM UNUTARNACIONALNE I MEĐUNARODNE INTEGRACIJE. SUDBINA NACIONALNE DRŽAVE

Glavne kontroverze oko sudbine i istorijske perspektive nacionalne države u savremenim uslovima potiču otuda što se predviđa da integracioni procesi idu istovremeno i u dubinu i u širinu i da ekonomske integracije različitog prostornog opsega mogu teći paralelno. Štaviše, s obzirom na ekonomske funkcije države, koja je od svih institucija teritorijalno-političkog povezivanja i organizovanja najkompletnije opremljena i osposobljena za sve složenije funkcije privrednog regulisanja i planiranja i za kreiranje i ostvarivanje tekuće i dugoročne ekonomske politike, procesi integracije i jačanja unutrašnje povezanosti i međuzavisnosti u okvirima nacionalne države mogu imati veći intenzitet i brži ritam nego paralelni procesi na širem, međunarodnom planu u koje su nacionalne ekonomije uključene.

Ako je stopa rasta bruto nacionalnog proizvoda viša od stope rasta međunarodne trgovinske razmene, to se može uzeti kao siguran indikator da u ekonomskom razvoju date zemlje važniju ulogu ima proširivanje i produbljivanje unutrašnjeg tržišta nego istovremeno jačanje veza sa međunarodnim tržištem. Drugim rečima, takvi podaci indiciraju da u datom periodu i za datu zemlju intenzitet procesa unutrašnje ekonomske integracije premašuje intenzitet procesa integracije koji se vrši na međunarodnom planu kanalima i putevima spoljnotrgovinske razmene.

Sa ovog stanovišta vrlo su interesantni i indikativni rezultati nekih novijih kvantitativno ekonomskih i statističkih istraživanja. Oni pokazuju da, bar što se tiče grupe ekonomski razvijenih zemalja, proporcija između vrednosti spoljnotrgovinske razmene i ukupnog nacionalnog dohotka pokazuje izrazitu tendenciju pada. U knjizi *Moderni ekonomski rast*, objavljenoj pre nekoliko godina, Simon Kuznetz konstatuje, na bazi obimnog statističkog materijala, da je u nizu zemalja (Britanija,

Francuska, Danska, SAD, Australija, Japan itd.) proporcija spoljnotrgovinske razmene u odnosu na nacionalni proizvod bila krajem pedesetih godina ispod nivoa od pre četiri decenije. Za Sovjetski Savez se navodi procena da je vrednost izvoza u odnosu na nacionalni dohodak iznosila pedesetih godina oko 2% prema 10,4% u 1913. „Možemo zaključiti da je ta srazmera (između obima spoljnotrgovinske razmene i nacionalnog dohotka — N. P.) signifikantno niža krajem pedesetih godina nego u periodu koji je neposredno prethodio prvom svetskom ratu.“[4]

Veliki direktan i indirektan uticaj na problem međunacionalnih odnosa u savremenom svetu imaju procesi regionalne integracije. Taj uticaj je višesmeran, protivrečan i vrlo složen. Nema sumnje da se unutar integracionih celina koje obuhvataju veliki broj država brzo razvijaju, granaju i intenziviraju stabilne, trajne i sve tešnje veze koje nisu samo ekonomske već i političke, socijalne i kulturne prirode.

Međutim, regionalna integracija u formama u kojima se danas ostvaruje ili probija kao zakonita tendencija nije ispunila očekivanja niti potvrdila predviđanja teoretičara (marksista i nemarksista) koji su smatrali da će nezadrživo jačanje i proširivanje svih vidova međunarodnog prometa i komunikacija imati kao direktnu posledicu relativno brzo iščezavanje nacionalnih osobenosti, pa i posebnih nacionalnih individualiteta, sumrak i kraj nacionalnih država rođenih u epohi buržoaskih revolucija.[5]

---

[4] Simon Kuznetz, *Modern Economic Growth,* Yale University Press, 1966, str. 300—320, citirano mesto: str. 318.

Navodimo izvod iz tabele (op. cit., str. 312—313) u kojoj je prikazano kretanje srazmere spoljne trgovine prema nacionalnom dohotku za niz razvijenih zemalja:

Zemlja	Datum	%	Datum	%	Datum	%	Datum	%
Velika Britanija (GNP) robe*	1837—45	21,6	1909—13	43,5	1924—28	38,1	1957—63	30,4
Francuska (robe) srazmera prema fizičkom proiz.**	1845—54	18,0	1905—13	53,7	1920—24	51,3	1957—63	41,2
Italija (GNP) robe	1861—70	29,6	1911—13	28,1	1925—29	26,3	1957—63	25,0
Danska (GNP) robe	1870—79	45,6	1910—14	61,6	1921—29	57,3	1957—63	52,6
SAD (GNP) robe	1834—43	12,9	1904—13	11,0	1919—28	10,8	1954—63	7,9
Kanada (GNP) robe	1870—80	30,9	1911—13	32,2	1926—29	41,5	1956—60	31,2
Japan (GNP) robe	1878—87	10,3	1908—13	29,5	1918—27	35,5	1950—56	21,4

* GNP = bruto nacionalni proizvod

** fizički proizvod = vrednost iz poljoprivrede i industrije (uključujući rudarstvo, zanatstvo, i delimično građevinarstvo)

Pokazalo se, međutim, da su posledice mnogo složenije i protivrečnije nego što se očekivalo i posebno da regionalne integracije proizvode i dejstva koja predstavljaju posredan ili neposredan impuls novom aktueliziranju nacionalnih pitanja mada u bitno izmenjenom istorijskom kontekstu.

NADNACIONALNA INTEGRACIJA I MALE NACIJE

Iz materijalnih uslova života savremenog sveta izrastaju i sve se snažnije manifestuju dve oprečne tendencije — jedna koja otkriva širok prostor neiscrpenih istorijskih mogućnosti za kompleksnu i intenzivnu društvenu integraciju u okvirima nacionalno-etničkih zajednica i za nove dimenzije društveno-istorijske uloge nacionalne države i druga koja imperativno nameće potrebu da se uklanjaju administrativno-političke zapreke pred fantastično nabujalim proizvodnim snagama i koja time vuče u sve složenije i intenzivnije oblike međuzavisnosti i integracije u regionalnim i svetskim razmerama.

Simultano dejstvo i stalno ukrštanje i preplitanje ovih tendencija daje novu aktuelnost i oštrinu jednom starom problemu — problemu odnosa velikih i malih na međunarodnoj političkoj sceni. Iskustvo pokazuje, s jedne strane, da nezadrživi procesi integracije na širem međunarodnom planu nisu izbrisali niti učinili irelevantnom nacionalno-državnu individualnost malih zemalja. S druge strane, potvrđuje se ono što je samo po sebi logično — da u pogledu svog ekonomskog i ukupnog društvenog razvoja male zemlje zavise neuporedivo više nego velike od obima i uslova međunarodne ekonomske razmene i saradnje. Kao indikator te zavisnosti najbolje može da posluži pokazatelj kojim smo se već koristili — srazmera između ukupne vrednosti spoljnotrgovinske razmene i ukupne vrednosti nacionalnog proizvoda. Kako u tom pogledu stoji stvar kod razvijenih kapitalističkih zemalja, pokazuje sledeći pregled:

---

[8] I Lenjin, koji je jasnije od svih marksista svoga vremena poimao revolucionarni značaj nacionalnog pitanja u „epohi imperijalizma i proleterskih revolucija“, bio je sklon shvatanju da je nacionalno pitanje bilo značajnije u prvim fazama razvoja kapitalizma nego u periodu njegove pune zrelosti i prezrevanja kada razvoj proizvodnih snaga daje integracijama nadnacionalne dimenzije U članku *Kritičke beleške o nacionalnom pitanju*, koji je pisan krajem 1913, on to ovako izražava:

„Kapitalizam u svome razvitku poznaje dve istorijske tendencije u nacionalnom pitanju. Prva: buđenje nacionalnog života i nacionalnih pokreta, borba protiv svakog nacionalnog ugnjetavanja, stvaranje nacionalnih država. Druga: razvijanje i umnogostručavanje svakojakih odnosa među nacijama, lomljenje nacionalnih pregrada, stvaranje internacionalnog jedinstva kapitala, ekonomskog života uopšte, politike, nauke itd.

Obe tendencije su svetski zakon kapitalizma. Prva preovlađuje u početku njegovog razvitka, druga karakteriše zreli kapitalizam, kapitalizam koji ide k svom pretvaranju u socijalističko društvo.“

Zemlja	Izvoz plus uvoz kao % bruto nacionalnog proizvoda (robe i usluge)[6]
SAD	9,6
Velika Britanija	41,7
Francuska	26,5
Zapadna Nemačka	44,5
Kanada	40,4
Japan	27,3
Australija	33,6
Belgija	65,5
Švedska	55,4
Holandija	96,8
Švajcarska	60,6
Danska	67,3
Norveška	88,7
Novi Zeland	53,0
Luksemburg	161,5

Što je zemlja manja, to je veća njena zavisnost od međunarodne razmene u pogledu mogućnosti razvoja sopstvenih proizvodnih snaga. Primitivna samodovoljnost malih zajednica, koja se vekovima održavala, iščezava brzo sa prvim koracima na putu savremene industrijalizacije. Ovo pravilo ne odnosi se samo na razvijene zemlje o kojima govori gornja tabela. Ono važi generalno. Neravnomerna razvijenost privrednih grana, a naročito jednostrana orijentacija na jedan ili nekoliko glavnih proizvoda (što je karakteristično za niz zemalja koje su bile u kolonijalnom ili polukolonijalnom statusu i igrale ulogu „agrarnog priveska" razvijenih metropola, ili periferije velikih višenacionalnih imperija), samo još više potencira zavisnost od svetskog tržišta — od prirode i intenziteta čitavog sklopa ekonomskih i socijalnih veza sa spoljnim svetom.

Uslovi modernog ekonomskog razvoja komplikuju i zaoštravaju problem odnosa velikih i malih na međunarodnoj sceni i daju nove dimenzije i težinu konfliktima nacionalnih interesa. U savremenom svetu, u kome kompleksni procesi društvene integracije uslovljeni silovitim razvojem proizvodnih snaga idu istovremeno i u dubinu i u širinu i u kome na toj osnovi kao proizvod istih zakonitosti deluju simultano i tendencije sve tešnjeg međunarodnog povezivanja i integracije i tendencije nacionalne diferencijacije i jačeg naglašavanja posebnih nacionalnih individualiteta, na nov način se postavlja pitanje istorijske sudbine, opstanka i perspektiva razvoja malih nacija. Pokazala su se netačnim ili bar jednostranim sva ranija predviđanja da će se mali narodi u relativno kratkom istorijskom razdoblju utopiti u velike, ranije formirane nacionalno-državne celine. Ukoliko je reč o narodnim zajednicama koje su tokom istorijskog razvoja već stekle takve elemente unutrašnje povezanosti koji mogu da posluže kao građa za formiranje posebne na-

[6] Tabela je uzeta iz citirane knjige Simona Kuznetza, str. 301. Podaci za spoljnu trgovinu odnose se na period 1957—59, a za bruto nacionalni proizvod odnose se na godinu 1958.

cionalne individualnosti, proces izrastanja u naciju bio je po pravilu podstaknut i ubrzan u ovom najnovijem istorijskom razdoblju. U ovom veku naglo se povećao broj nacija koje su razvile karakteristike i stekle priznanje svoje posebne nacionalne individualnosti.

Međutim, razrešenje dileme opstanka i razvoja malih nacija u epohi sve snažnije i neumitne integracije regionalnih i svetskih razmera tražilo je otvaranje novih istorijskih puteva u sferi međunacionalnih odnosa. Nije slučajno što su nova istorijska rešenja za probleme nacionalnih odnosa nastala u sklopu velikih revolucionarnih prevrata u kojima su razrešavane fundamentalne protivrečnosti savremene epohe — u sklopu socijalističkih revolucija prvo u Rusiji, a zatim u Jugoslaviji.

Velika šarolikost konkretnih istorijskih situacija uslovljava vrlo različite okvire u kojima se vrši formiranje nacija: velike i male nacije nastaju jedne pored drugih kao rezultat iste osnovne istorijske zakonitosti. Revolucionarni prevrati u razvoju proizvodnih snaga koji karakterišu savremenu epohu uvukli su na prečac u vrtlog svetsko-istorijske transformacije društva velike delove sveta koji su vekovima tavorili u tradicionalnim uslovima života. Spolja dobijeni snažni impulsi nisu ostavljali vremena za spore asimilacione procese u širim razmerama. Tipičan proizvod procesa formiranja nacija u savremenoj epohi jesu relativno male nacije od nekoliko miliona stanovnika, nekada i manje. S obzirom na date uslove, a naročito na stepen ekonomske i kulturne razvijenosti odgovarajućih sredina, takve nacije su „po meri realnih istorijskih mogućnosti" i predstavljaju bitan faktor pospešivanja prelaska od tradicionalnih ka modernim oblicima procesa proizvodnje i društvenog života uopšte.

Ali, svetsko-istorijski trend razvoja u koji se i novoformirane nacije uključuju već nameće oblike povezivanja, privredne i društvene integracije, za koje su u mnogo čemu i granice velikih nacionalnih država postale tesne. Već u trenutku svoga nastajanja male nacionalno-državne tvorevine suviše su uske da bi predstavljale adekvatan okvir — dovoljno široko i integrisano privredno područje — za razvoj modernih proizvodnih snaga i suviše su slabe da bi mogle uspešno odolevati spoljnim imperijalističkim ekonomskim i političkim pritiscima i izbeći podređivanje većim i razvijenijim državama i njihovim blokovima.

Suprotnosti vezane za ogromne razlike u stepenu ekonomske razvijenosti među delovima savremenog sveta izražavaju se i kroz neku vrstu istorijskog paradoksa karakterističnog za današnji svet: u istom istorijskom razdoblju i pod dejstvom istih osnovnih zakonitosti prelazne epohe oformljuje se veliki broj novih, uglavnom malih, nacija i probijaju se nezadrživom snagom integracioni procesi koji čine neodrživim i reakcionarnim svako zatvaranje u nacionalno-državne granice.

NOVE ISTORIJSKE MOGUĆNOSTI REŠAVANJA NACIONALNOG PITANJA

Perspektivu progresivnog razrešavanja ove protivrečnosti otvorile su socijalističke revolucije u Rusiji i Jugoslaviji, iz kojih su se rodile prve višenacionalne socijalističke federacije zasnovane na principu sa-

moopredeljenja naroda. Višenacionalne buržoaske države — ruska carska imperija i jugoslovenska monarhija — bile su stalno razapete između nacionalno-ugnjetačkog centralizma koji je najgrubljim gušenjem posebnih nacionalnih individualnosti branio državno jedinstvo i nacionalnog separatizma koji je to jedinstvo podrivao i stalno iznova dovodio u pitanje.

I pored jasnog i nedvosmislenog opredeljenja boljševika, naročito Lenjina, za princip samoopredeljenja naroda uključujući i pravo na otcepljenje i stvaranje zasebnih nacionalnih država, oktobarska revolucija nije imala neki gotov plan federativnog rešenja izvanredno složenih nacionalnih problema na teritorijama bivše carske Rusije. Međutim, sam tok revolucije i njena istorijska logika otkrivali su, s jedne strane, nesposobnost bivših vladajućih klasa da na terenu eksploatatorskih društvenih odnosa stvore prostor za slobodan razvitak i formiranje nacija u okviru višenacionalne države; s druge strane, u ogorčenoj borbi za opstanak revolucije otkrivala se i potvrđivala u samoj praksi tesna povezanost i međuzavisnost socijalnog oslobođenja radničke klase i rešavanja nacionalnog pitanja.

Niz okolnosti povezanih sa samom prirodom socijalističkih revolucija uticao je na to da se višenacionalne socijalističke federacije potvrde kao onaj novi istorijski oblik državne organizacije u kome je moguće razrešiti protivrečnost između još uvek nužne integracije društvenih zajednica na nacionalnoj osnovi i širih integracionih procesa koji su u sukobu sa svakim nacionalnim autarkizmom i koji utiru put sve tešnjem zbližavanju i ujedinjavanju nacija. Za ovakvu prirodu socijalističkih federacija proizašlih iz revolucije — za mogućnosti koje one otvaraju u pogledu rešavanja nacionalnog pitanja na novim društveno-istorijskim i klasnim osnovama — od naročitog je značaja nekoliko sledećih momenata:

Neeksploatatorski karakter društveno-ekonomskog poretka kome nije imanentno prisvajanje tuđeg viška rada kao osnovna karakteristika i zakon opstanka (što je tipično za kapitalizam). Ukoliko se likvidira klasna eksploatacija, uklanjaju se i pretpostavke nacionalnog ugnjetavanja. Tek socijalističke revolucije stvaraju istorijske pretpostavke i mogućnosti za formiranje višenacionalnih državnih zajednica na principima stvarne ravnopravnosti velikih i malih nacija.

Združivanje nacija na principima socijalističkog federalizma ne vodi ka prigušivanju i poništavanju posebnih nacionalnih individualnosti. Naprotiv, u socijalističkim federacijama zasnovanim na nacionalnom samoopredeljenju i dobrovoljnom ujedinjavanju stiče se nekoliko bitnih uslova koji omogućuju i podstiču proces formiranja nacija i mogu da obezbede narodima i nacijama svestran ekonomski, politički i kulturni razvitak.

Reč je o organizovanom i planskom ubrzanom razvoju materijalnih proizvodnih snaga, o „socijalnoj mobilizaciji" najširih razmera koja znači raskid sa tradicionalnim seoskim i usko lokalnim životnim okvirima, uključivanje milionskih masa u nove industrijske i gradske uslove života i rada i intenziviranje društvenih komunikacija na širim prosto-

rima i u novim oblicima u skladu sa izmenjenim razmerama i prirodom društvene podele rada. Sve te promene pretpostavljaju i nameću jedan viši stepen ukupne društvene integracije koji nalazi svoj prirodan izraz u formiranju nacije.

Novi uslovi života, susret sa pripadnicima drugih nacionalnosti i naročito potreba uključivanja u složene oblike podele rada i u društveni i politički život uopšte, sve su to momenti koji mogu da aktiviraju istorijom stvorene elemente nacionalnog zajedništva i da dovedu do relativno brze sinteze svih tih elemenata u jedan nov kvalitet — u naciju.

Moguć je, razume se, i sasvim suprotan pravac razvoja: apsorbovanje pripadnika relativno malobrojnih, ekonomski i kulturno zaostalih etničkih grupa i naroda od strane već formiranih, ekonomski i politički dominantnih nacija. Niz konkretnih okolnosti odlučiće o tome koji će pravac uzeti realni istorijski proces. Ako nacionalno nekonstituisani delovi stanovništva predstavljaju brojno velik i relativno kompaktan deo ukupne populacije, naročito u gradskim sredinama, i ako državna politika, polazeći od određenih dugoročnih ciljeva, podržava, a ne guši, proces nacionalnog buđenja i diferenciranja, tada je prvi pravac razvoja mnogo verovatniji od drugog. To je bio slučaj upravo u prvim socijalističkim federacijama.

Stvaranjem federacija zasnovanih na pravu samoopredeljenja nacija omogućeno je državno-pravno, ekonomsko i kulturno konstituisanje malih nacija do tad prigušenih ili sprečenih u razvoju unitarističkim velikodržavljem i imperijalističkom kolonizacijom. Potvrđujući i zaštićujući njihovu individualnost, širok federativni okvir državno-političkog i ekonomskog života obezbeđivao je nacijama tako povezanim dva bitna uslova za njihov slobodan nacionalni razvoj:

prvo, zajedničku odbranu od spoljnog pritiska, naturanja zavisnog položaja ili direktnog porobljavanja koje u savremenom svetu zaoštrenih imperijalističkih protivrečnosti neprekidno preti naročito malim nacijama, i

drugo, prednosti jedinstvenog tržišta i jedinstvene, zajednički utvrđene ekonomske politike, bez čega bi moderan ekonomski razvoj, povezan sa velikom koncentracijom sredstava i krupnom proizvodnjom, bio usporen, otežan ili sasvim onemogućen.

RADNIČKO-KLASNA OSNOVA REŠAVANJA NACIONALNOG PITANJA U SOCIJALISTIČKIM REVOLUCIJAMA

Jedinstvo vitalnih interesa radničke klase, njen internacionalizam i klasna solidarnost dobili su u samoj revoluciji svoj trajan i konkretan istorijski izraz: radničko-klasne socijalističke snage bez obzira na nacionalnu pripadnost bile su ujedinjene pod vođstvom iste političke avangarde i delovale su kao jedinstvena revolucionarna snaga. Pobeda u revoluciji, osvajanje vlasti i otvoreni proces pretvaranja radničke klase svake nacije u vladajuću klasu bili su njihovo zajedničko delo. Političko jedinstvo radničke klase svih nacija u višenacionalnoj državi za-

hvaćenoj revolucionarnim požarom trajno je otelovljeno u samim tekovinama revolucije. Internacionalizam i klasna solidarnost radničke klase raznih nacija ujedinjenih revolucijom dobija time jedan nov, trajan kvalitet koji svojim sadržajem prevazilazi okvire solidarnosti i internacionalizma koji inače izviru iz društvenog bića radničke klase. To revolucijom cementirano jedinstvo radničke klase i svih sa njom povezanih socijalističkih snaga postaje glavna koheziona snaga i faktor političke i društvene stabilnosti višenacionalnih socijalističkih federacija nastalih iz revolucije.

U revoluciji ostvaren viši kvalitet internacionalne solidarnosti i jedinstva radničke klase javlja se, dakle, kao onaj činilac koji omogućuje nastanak i razvitak novih istorijskih oblika rešavanja nacionalnog pitanja na socijalističkoj društvenoj osnovi i u sklopu zakonitih procesa šire, međunarodne društveno-ekonomske integracije. To je, očigledno, jedna zakonitost u nastanku i razvoju socijalističkih federacija. Razume se, u kontekstu konkretnih istorijskih zbivanja ta zakonitost-tendencija ne manifestuje se u čistom vidu i jednoznačno, već u protivrečnom spoju sa drugim tendencijama i u uslovima koji su plod beskrajno složene stvarnosti konkretnih istorijskih situacija. S obzirom na to, bilo bi nategnuto, pa i rizično, ići predaleko u pravljenju analogija između onoga što se dešavalo u socijalističkim revolucijama u Rusiji i Jugoslaviji, a pogotovo bi bilo opasno i neprihvatljivo da se na osnovu takvih analogija pokušavaju formulisati neke krute zakonitosti i utvrđivati obavezne šeme društveno-istorijskog razvoja.

Ipak, nikakva ozbiljna istorijska i naučna analiza ne može i ne sme prevideti značaj i značenje nekih relevantnih istorijskih činjenica. Nije slučajno da je i u oktobarskoj revoluciji u Rusiji i u jugoslovenskoj NOB jedan od osnovnih strateških ciljeva kontrarevolucionarnih snaga bio razbijanje internacionalnog jedinstva revolucionarnog pokreta. U vrlo različitim situacijama i pod različitim zastavama snage kontrarevolucije su uporno nastojale da ugroze i ospore spoj nacionalno oslobodilačke i klasno oslobodilačke komponente jedinstvenog revolucionarnog procesa i da razbiju jedinstveni front socijalističke revolucije survavajući na njega gromade klasno reakcionarnog separatističkog nacionalizma.

Koncept socijalističkog federalizma u Sovjetskom Savezu izgrađivao se u samoj revoluciji: suprotstavljajući se pokušajima belogardejaca i stranih intervencionista svake vrste da suze bazu revolucije dižući protiv nje seljačke mase ugnjetenih naroda, Boljševička partija je pod Lenjinovim vođstvom za vrlo kratko vreme prevalila put od programskih načela o krupnoj centralizovanoj socijalističkoj državi sa teritorijalnim autonomijama za nerusko stanovništvo[7] do programa da se Sovjetska

---

[7] Na savetovanju CK Boljševičke partije sa partijskim radnicima održanom u Poroninu 1913. doneta je rezolucija u kojoj se govori o neophodnosti široke oblasne autonomije za sve narode Rusije. Do tad je u partijskom programu bilo reči samo o oblasnoj samoupravi, a ne i o nacionalnoj autonomiji (vidi: S. Šuvar, *Nacionalno pitanje u Sovjetskom Savezu,* Centar za društvena istraživanja).

Rusija „izgrađuje na osnovi slobodnog saveza slobodnih nacija kao federacija sovjetskih nacionalnih republika“[8] i neposrednog prelaska na realizaciju toga programa. Revolucija je kao blesak munje osvetlila najdublje veze i suštinsko jedinstvo između društvenog oslobođenja radničke klase i razrešavanja nacionalnih protivrečnosti koje su na klasnim osnovama starog društva bile nerazrešive.

U jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji potvrdila se ista zakonitost. Internacionalizam radničke klase izražen u programu rešavanja nacionalnog pitanja koji je dala Komunistička partija Jugoslavije (samoopredeljenje, ravnopravnost, federativno uređenje zemlje) omogućio je stvaranje jedinstvenog oslobodilačkog pokreta progresivnih društvenih snaga svih naroda Jugoslavije. A to je bio uslov pobede revolucije. U nastojanju da osujete razmah oslobodilačkog rata i revolucije, kontrarevolucionarne snage su igrale na kartu nacionalističke isključivosti, podvajanja i međusobnog suprotstavljanja naroda Jugoslavije sve do svesnog podstrekavanja i organizovanja bratoubilačkog rata. Nasuprot tome, bratstvo i jedinstvo je bila osnovna borbena deviza oslobodilačkih, revolucionarnih snaga. Narodnooslobodilačka borba je bila onaj konkretni istorijski oblik u kome je ostvarena socijalistička revolucija u Jugoslaviji. Jedinstvo nacionalno oslobodilačke i klasno oslobodilačke komponente revolucije izraženo je tako na najočigledniji i najneposredniji način. U borbi za revolucionarno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji radnička klasa je srušila klasnu vlast buržoazije i postavila socijalističke osnove svoga društvenog oslobođenja. A, s druge strane, pretvaranje radničke klase u „nacionalnu klasu“ — u vodeću društvenu snagu svakoga i svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji — potvrdilo se kao istorijski uslov i pretpostavka za rešavanje nacionalnog pitanja na novim istorijskim osnovama, na osnovama socijalističkog federalizma.

U zemljama složenog nacionalnog sastava i nerešenog nacionalnog pitanja — a takve su bile i carska Rusija i Kraljevina Jugoslavija — socijalističke revolucije nose u sebi vrlo snažnu nacionalno oslobodilačku komponentu. Štaviše, istorijski ishod klasne bitke između revolucionarnih snaga koje predvodi politička avangarda radničke klase i svih kontrarevolucionarnih snaga odlučivao se velikim delom na terenu međunacionalnih odnosa. U određenim kritičnim trenucima pobeda revolucije direktno je zavisila od sposobnosti revolucionarnih snaga da se potvrde kao nosilac progresivnog istorijskog rešenja nacionalnog pitanja nasuprot nesposobnosti buržoazije da to učini.

Analiza konkretnih zbivanja u samoj revoluciji, istraživanje uzroka njenih uspeha i poraza upućuje takođe na zaključak o međusobnoj uslovljenosti i jedinstvu klasne i nacionalno oslobodilačke komponente socijalističke revolucije u višenacionalnoj državi. Organizaciono i idejno jedinstvena komunistička partija koja je na principu klasne solidarnosti ujedinjavala radnike i revolucionare svih nacionalnosti pokazala se kao

---

[8] Iz Deklaracije o pravima radnog i eksploatisanog naroda usvojene na Trećem sveruskom kongresu sovjeta januara 1918.

bitan preduslov za ostvarivanje novog oblika rešavanja nacionalnog pitanja, za stvaranje višenacionalne socijalističke federacije.[9]

Bez obzira na razlike koje su među njima postojale od samog početka i koje će se kasnije produbiti i postati suštinske, i sovjetska i jugoslovenska federacija imale su od početka jednu bitnu zajedničku karakteristiku koja je bila od prvorazrednog značaja ne samo u njihovom nastajanju (što je već istaknuto) nego i u njihovom potonjem razvoju. Reč je o jedinstvenoj radničkoj partiji organizovanoj na principima demokratskog centralizma čija su struktura i način delovanja od početka i trajno bili opredeljeni njenom funkcijom organizatora revolucionarnog pokreta u uslovima ilegalnosti i surovih progona, a zatim predvodničkog odreda i komandnog štaba revolucije. U oba slučaja već u toku revolucije sve druge političke partije bile su faktički eliminisane sa političke scene, tako da je komunistička partija u potpunosti i nesporno koncentrisala u svojim rukama sav autoritet revolucionarne političke vlasti.

Vladajuća partija sa takvom istorijom i takvim karakteristikama predstavljala je ogromnu centripetalnu silu koja je mogla da bude efikasna protivteža svim dezintegracionim tendencijama, pa i onim koje su imale svoju osnovu u složenim nacionalnim odnosima opterećenim dugom istorijom nacionalnih sukoba, trvenja i ugnjetavanja i realnim protivrečnostima nejednakog položaja i nejednakih uslova života pojedinih nacionalnih zajednica. Izražavajući internacionalizam radničke klase i njenu revolucionarnu solidarnost, partija je izašla iz revolucije kao politička snaga sposobna da obezbedi dve bitne pretpostavke za konstituisanje federativne zajednice ravnopravnih naroda na mesto unitarističke, nacionalno ugnjetačke buržoaske države:

Prvo, ona je ujedinjavala progresivne snage svih nacija u federaciji u zajedničkoj zaštiti nezavisnosti i mogućnosti slobodnog nacionalnog razvitka svake od njih. Time su i malobrojniji narodi, do tad prigušeni i sputani u svom razvoju podjarmljivačkim i asimilatorskim apetitima većih i razvijenijih, dobili istorijsku šansu da konačno steknu atribute samostalne nacije i sopstvenu nacionalnu državnost.

Drugo, savlađivanje velikih ekonomskih i kulturnih razdaljina među pojedinim nacijama, narodima i etničkim grupama — subjektima federativne zajednice, preokretanje čitave logike tradicionalne velikodržavne politike i stihijnih tokova razvoja nepovoljnih za malobrojnije

[9] I u stvaranju sovjetske i u stvaranju jugoslovenske federacije mogu se naći sasvim konkretne potvrde za ovakav zaključak. „Nije možda suvišno napomenuti — kaže S. Šuvar u citiranoj knjizi — da su u sastavu SSSR ostala ona područja na kojima je djelovala jedinstvena Boljševička partija, dok su se ocijepila nacionalna područja gdje su djelovale druge socijaldemokratske partije (Poljska, Finska, Litva)."

Za državno-pravno konstituisanje Makedonije kao suverene i ravnopravne republike u okviru jugoslovenske federacije veliki i možda presudan uticaj imalo je to što je osujećen pokušaj da se organizacija Komunističke partije u Makedoniji odvoji od Komunističke partije Jugoslavije i priključi Komunističkoj partiji Bugarske. Svoju nacionalnu slobodu makedonski narod je izborio učešćem u zajedničkoj antifašističkoj borbi naroda Jugoslavije pod jedinstvenim rukovodstvom KPJ.

i manje razvijene narode i etničke celine, razrešavanje konfliktnih situacija koje nastaju u svakodnevnom idejnom i političkom životu višenacionalne zajednice, sve to nije moguće bez jasno formulisanih dugoročnih ciljeva, usvajanja određenih proletersko-internacionalističkih pogleda i sistema vrednosti suprotnih isključivosti buržoaskog nacionalizma i stabilnog, čvrstog političkog kursa u nacionalnoj politici.

U samom toku socijalističke revolucije i u procesu stvaranja federativne zajednice komunistička partija se afirmiše kao snaga koja je, s obzirom na svoju organizaciju i ideologiju i na ulogu u samoj revoluciji, sposobna da kreira i sprovodi politiku nacionalne ravnopravnosti sa svim elementima i konsekvencama koje takva politika mora u sebe da uključuje. Brži ekonomski i kulturni razvoj slabije razvijenih nacionalnih zajednica, organizovana podrška razvoju pismenosti i kulture na različitim nacionalnim jezicima, smanjivanje distanci u ekonomskom i kulturnom pogledu koje odvajaju razvijene od manje razvijenih nacionalnih zajednica i time pretvaranje formalne u stvarnu ravnopravnost nacija — to postaje konstanta partijskog programa i obavezujuća norma njene politike. Partija koja je nosilac centralizovane političke vlasti u ime radničke klase ima, dakle, ključnu ulogu u stvaranju pretpostavki za rešavanje nacionalnog pitanja na novim društveno-istorijskim osnovama, u stvaranju federacije koja se bazira na anticentralističkim i antiunitarističkim principima, to jest na samoopredeljenju i punoj državno-pravnoj samostalnosti svake nacije. Centralizam partijske strukture i državno-pravna samostalnost konstitutivnih delova višenacionalne federativne zajednice našli su se u protivrečnom, dijalektičkom spoju.

NEGATIVNO DEJSTVO ETATIZMA NA NACIONALNE ODNOSE U SOCIJALISTIČKIM FEDERACIJAMA

Razvoj nacionalnog pitanja u višenacionalnim socijalističkim federacijama još nije ni približno adekvatno istorijski i naučno istražen. A iskustva su, očito, izvanredno značajna jer omogućuju da se u novim istorijskim uslovima i mnogo dublje sagleda povezanost nacionalne i klasne komponente savremenog društvenog kretanja i da se u protivrečnostima nastanka novog, socijalističkog produkcionog odnosa otkriju neke bitne determinante kojima je opredeljen osnovni tok istorijskog razvoja u sferi nacionalnih odnosa.

Marks je pisao da proletarijat ne može da postigne svoje društveno oslobođenje a da samim tim ne oslobodi i čitavo društvo odnosa klasne eksploatacije na kojima se do sada zasnivao društveno-ekonomski poredak. U socijalističkim revolucijama ovoga veka potvrdilo se u praksi da radnička klasa ne može da sruši vlast buržoazije nad sobom a da istim činom ne sruši i postojeći sistem odnosa nacionalnog ugnjetavanja. U višenacionalnim državama, na područjima gde je proces formiranja nacija bio usporen i prigušen, socijalističke revolucije dovode do ogromnog ubrzanja tog procesa.

Formirajući se kao federacija vrlo složenog sastava, mlada sovjetska država postala je najveća istorijska kolevka nacija i naroda koji su tek u njoj stekli mogućnost da ispolje svoju posebnu individualnost, da steknu stvarno ili bar formalno priznanje svoje nacionalne državnosti i da u mnogo slučajeva prvi put dođu do pisane književnosti i škola na narodnom jeziku.

U federativnoj Jugoslaviji sve nacije stekle su svoju nacionalnu državnost, a u nekim slučajevima i prvo konačno i nedvosmisleno priznanje svoje posebne nacionalne individualnosti.

Sve to ipak nije značilo uvođenje neke idealne i nepomućene harmonije u sferi nacionalnih odnosa ni direktan put konačne emancipacije i odumiranja nacija. Preko državne svojine i administrativno-centralističkog državnog upravljanja privredom i raspolaganja društvenim viškom rada političko-upravljački sloj (partijska i državna birokratija) stiče osamostaljenu i dominantnu društvenu poziciju i mogućnost da učvršćivanje i dalje jačanje te pozicije ugradi u osnove celokupne politike društvenog razvoja.

I u rešavanju pitanja koja se neposredno tiču položaja radničke klase i radnih ljudi uopšte i u sferi nacionalnih odnosa racio „državnog interesa“ postaje osnovni kriterijum i motiv celokupne politike. Time se stvara osnova i za odnose nacionalne neravnopravnosti u korist najveće i ekonomski najrazvijenije nacije.

Postavljena kao cilj, efikasnost državne mašinerije zahteva uniformnost i centralizam. Velikodržavna politika traži svoj prirodni oslonac u homogenizaciji unutrašnje kompozicije društva i u uprošćavanju unutrašnjih komunikacija među njegovim delovima koji nisu subjekt, već predmet upravljanja. Postojanje više nacija sa sopstvenom državnošću, jezikom i kulturom pojavljuje se u toj svetlosti kao prepreka koju treba što pre otkloniti ili joj bar smanjiti značaj. Za postizanje toga cilja proces slobodnog zbližavanja nacija na bazi ravnopravne i dobrovoljne saradnje i sve tešnjeg povezivanja u ekonomskoj, kulturnoj i političkoj sferi izgleda prespor i neizvestan. Zato se traži birokratska „prečica“ kojom bi se brže stiglo do željenog stepena uniformnosti i monolitizma. Time se, bar u osnovi, i može objasniti zašto uporedo sa jačanjem etatističkih tendencija u ekonomskom i političkom životu princip ravnopravnosti nacija i jednakosti nacionalnih jezika počinje praktično ustupati mesto koncepciji o jednoj vodećoj naciji i jednom zvaničnom (državnom) jeziku.

Etatističko potiskivanje slobodnog izražavanja posebnih nacionalnih individualnosti i podređivanje svih vidova uređivanja nacionalnih odnosa potrebama i ciljevima velikodržavne politike može da dobije i vrlo grube i opresivne forme. Rukovođena pragmatsko-političkim ciljem svestranog jačanja države, Staljinova politika u sferi nacionalnih odnosa dovodila je u određenim fazama razvoja sovjetskog društva do teškog narušavanja nacionalne ravnopravnosti — do pojava koje imaju sve karakteristike nacionalnog ugnjetavanja i diskriminacije. U načelno proklamovanoj „borbi na dva fronta“ — i protiv svih vidova velikoruskog šovinizma i protiv nacionalističkog zatvaranja i separatizma drugih

nacija — težište se u praksi potpuno pomerilo na jednu stranu i nacionalizam malobrojnih nacija suzbijan je kao glavna, pa i isključiva opasnost.

Prve godine života jugoslovenske federacije — godine izvanrednih napora da se savladaju posledice enormnih ratnih razaranja i postave temelji industrijalizacije na bazi jedinstvenog fonda državne svojine — obeležene su velikom centralizacijom materijalnih i ljudskih potencijala i usredotočenjem administrativne vlasti u političko-izvršnim organima federacije. Država je izgrađivana kao osnovni činilac organizacije celokupnog ekonomskog, političkog i kulturnog života. Ta izrazita koncentracija prerogativa državne vlasti u vrhovima savezne države i prevaga koju su u praksi dobili interesi i potrebe njenog što efikasnijeg delovanja sužavale su osnovu i reducirale značaj federativnog uređenja zemlje i neizbežno pothranjivale birokratsko-unitarističke tendencije. Iz toga su morali da slede određeni poremećaji u sferi međunacionalnih odnosa: prostor za ostvarivanje slobode nacionalnog života počeo je da se sužava.

Decentralizacijom koju je doneo sobom razvoj radničkog samoupravljanja i s tim povezano postupnim likvidiranjem državnosvojinskog monopola u obliku jedinstvenog fonda državne svojine unitaristički pritisak na federativne odnose i institucije počeo je da gubi snagu. Međutim, analiza institucionalnih promena u društveno-ekonomskom sistemu, uključujući i ustavne promene od 1953. i 1963, ukazuje na preovlađivanje uverenja da je moguć direktan prelazak sa etatističkih oblika centralizacije na samoupravno povezivanje i integraciju bez neke veće uloge republike kao nacionalne države i reprezentanta posebnih nacionalnih interesa. To se uverenje, međutim, pokazalo pogrešnim. Slobodniji razmah robno-novčanih odnosa i sučeljavanje na tržištu omogućilo je da se slobodnije izraze protivrečnosti povezane sa razlikama u stepenu ekonomske razvijenosti i položaju pojedinih privrednih grana, pa i „nacionalnih ekonomija“ u celini, protivrečnosti koje je administrativno-centralistički sistem upravljanja bio prigušio, ali ne i rešio.

U drugoj polovini šezdesetih godina naglo su nabujale i sa svih strana počele da vrše pritisak snage otpora saveznom administrativnom centralizmu. Pod udar su došle sve osnovne poluge vlasti savezne državne mašinerije — od službe državne bezbednosti do centralnih privrednih fondova. Front antiunitarističkih i anticentralističkih snaga u nastupanju bio je vrlo širok i vrlo heterogen po svom sastavu. U određenim sredinama našle su se u nekoj vrsti političke sprege socijalne grupe i idejno-političke struje vrlo različito motivisane i društveno opredeljene. Ono što ih je povezivalo ili što je bar u datom trenutku potiskivalo u zadnji plan suštinske klasne protivrečnosti među njima i oprečan odnos prema osnovnim ciljevima socijalističkog samoupravnog razvoja društva bila je usmerenost na radikalno menjanje postojećih odnosa u federaciji. Na toj platformi, nimalo jasno definisanoj, ali baš zato dovoljno širokoj da u trenutku zaoštrene krize centralističko-administrativnih odnosa mobiliše brojne i raznorodne snage, mogle su se naći zajedno i one snage koje su tražile veći prostor za razvoj samoupravnih

odnosa sputanih preživelim vidovima centralizma i birokratsko-tehnokratske koncentracije i uzurpacije sredstava društvene reprodukcije, ali isto tako i snage sasvim drugačije idejno i politički opredeljene — sve do snaga reakcionarnog separatističkog nacionalizma koje su tražile revanš za svoj poraz u revoluciji nastojeći da ugroze same temelje na kojima je revolucija pobedila.

Zbog niskog stepena realne tehnološke i ekonomske integrisanosti privrede na samoupravnim osnovama i zbog neizgrađenog političkog mehanizma koji bi omogućavao da se objektivne protivrečnosti (koje su decentralizacijom dobile prostor za slobodnije izražavanje) razrešavaju u institucionalnim okvirima samoupravnih odnosa — nacionalizam je dobio šansu da se probije na prednji deo političke scene i da počne otvoreno nuditi i propagirati svoja „rešenja", direktno suprotna koncepciji nacionalne ravnopravnosti i jedinstva.

Tako je nacionalizam u oba svoja vida (i unitarističkom i separatističkom) mogao ponovo da se javi kao osnovni i zbirni idejni i politički izraz kontrarevolucionarnih snaga u društvu. On vodi ka rastakanju onoga što je samim činom revolucije bilo ujedinjeno — ka rastakanju državno-političke samostalnosti nacija i internacionalnog jedinstva klase i njene avangarde u višenacionalnoj socijalističkoj državnoj zajednici.

Prostor za takvo manifestovanje i delovanje nacionalizma postoji i postojaće nužno sve dotle dok su produkcioni odnosi takvi da ne isključuju odvajanje sredstava i proizvoda rada od proizvođača i dokle god je prelivanje društvenog viška vrednosti ne samo moguće već u nekim vidovima i neizbežno.

SAMOUPRAVNO VLADANJE VIŠKOM RADA KAO USLOV I OSNOVA NACIONALNE EMANCIPACIJE

Centralizam političke organizacije radničke klase izražen kroz partiju i njeno delovanje i decentralizovanost u organizaciji državne vlasti izražena u federativnom uređenju i priznavanju suverene nacionalne državnosti nalaze se u protivrečnom jedinstvu koje može biti narušeno u dva pravca — i u pravcu svođenja federativnog uređenja države na institucionalnu fasadu iza koje deluje unitarni mehanizam političkog odlučivanja na štetu stvarne ravnopravnosti nacija i u pravcu takvog jačanja nacionalne države koje dovodi u pitanje delovanje partije kao jedinstvene organizacije koja ima ključnu ulogu u ostvarivanju istorijskih interesa radničke klase (pa i u ostvarivanju politike nacionalne ravnopravnosti).

Ova protivrečnost je imanentna procesima razrešavanja nacionalnog pitanja u čitavoj prelaznoj epohi. U toj epohi glavna revolucionarna sila društvenog prevrata — radnička klasa — još uvek je i nacionalna i internacionalna, vezana čitavom svojom životnom situacijom za zajednice istorijski formirane u uslovima klasnog društva i borbe oko prisvajanja društvenog viška rada, a usmerena samom logikom borbe za svoje društveno oslobođenje na revolucionarno menjanje tih uslova i oblika društvenog života koji su se na toj osnovi formirali.

Protivrečna priroda produkcionih odnosa u kojima su povezani, ali i suprotstavljeni neposredni i istorijski interesi radničke klase određuje i dimenzionira i njene mogućnosti da bude istorijski subjekt razrešavanja nacionalnog pitanja u savremenoj epohi. Procesi nacionalne emancipacije dele istorijsku sudbinu formiranja novih, socijalističkih produkcionih odnosa.

Ova opšta zakonitost prelazne epohe nalazi svoju istorijsku potvrdu i u iskustvima prvih višenacionalnih socijalističkih federacija. U ovoj epohi nacionalno pitanje se ne može rešiti — ono se može samo rešavati uporedo i na društveno-ekonomskom i na političkom planu u složenom procesu podruštvljavanja politike.

Tek kada ljudi u udruženom radu ostvare svoju neposrednu zajedničku kontrolu nad ukupnom reprodukcijom materijalnog života društva i kada se, tako, u njihovim slobodno donetim odlukama ostvari podudarnost i jedinstvo njihovih užih i širih, neposrednih i dugoročnih interesa — biće ugašeni i svi potencijalni izvori nacionalnih konflikata. Sve do tad rešavanje nacionalnog pitanja na liniji istorijskog progresa zavisiće u svakoj etapi od sposobnosti socijalističkih društvenih snaga da obezbede što veći stvarni uticaj dugoročnih interesa radničke klase u domenu raspolaganja viškom društvenog rada i takve oblike političke organizacije koji to omogućuju i garantuju.

Zoran Vidaković

NEKOLIKO TEZA O MODERNOJ TEHNOKRATIJI

(Poreklo i priroda moderne tehnokratije. Izgledi tehnokratske tendencije kod nas)

PRETHODNE OGRADE I PRVA OPISNA ODREĐENJA

Tehnokratija je u žiži praktičnih i ideoloških socijalnih borbi u svetu, a naročito u razvijenim zemljama i specijalno kod nas. U tim borbama pojava i pojam tehnokratije još nisu potpunije određeni; čini se da teorijska neodređenost nije samo usled odocnele društvene spoznaje, već i usled protivrečnosti i ambivalentnosti društvenih zbivanja iz kojih se rađa moderna tehnokratija Utoliko i višeznačnost pojma tehnokratije može imati privremenu funkciju u sadašnjim ideološkim sukobima: dok se ne iskristališu snage koje će biti konfrontirane u budućim klasnim borbama, dok se ne razluče osnovne istorijske tendencije, epohalni suparnici — kapitalistička i radnička klasa — ne žele da prenagle u kategoričkom definisanju još relativno nezrelih pojava jer ni jedna ne bi htela da prepusti svom protivniku šanse u novoj istorijskoj situaciji. Zato postoji veliki teorijski rizik kad se pristupa toj vrsti pojava. Autor ovih redova preuzima taj rizik, ali uz prethodne ograde.

Ograničavam se na *modernu* tehnokratiju, koja još nije definitivno istorijski uobličena, ali je — naročito u toku poslednje dve decenije — proziremo u društvenom procesu u razvijenim kapitalističkim zemljama. Ne raspravljam o pojmu i prirodi tehnokratije uopšte, recimo tehnokratskog zajedničkog imenitelja različitih klasnih poredaka u istoriji, gde bismo, možda, mogli svrstati i mandarinski sistem klasične Kine i neke elemente kasnog egipatskog ili helenističkog razdoblja i druge pojave antičkih, medievalnih i novovekovnih civilizacija. Izostavljam opštu raspravu i o novovekovnoj misli o tehnokratiji, to jest o onome što su podrazumevali i očekivali Sen-Simon i Kont, Veblen i Skot i drugi klasični pisci o tehnokratiji u XIX i XX stoleću.[1] Predlažem teze za ras-

[1] U klasičnoj literaturi reč je o tehnokratskoj *utopiji*, o očekivanju tehnokratskog rešavanja protivrečnosti kapitalizma; danas raspravljamo o tehnokratskoj *stvarnosti*. Istina, u današnjoj tehnokratskoj ideologiji ostao je trag pređašnje utopije; uostalom, veoma funkcionalan sa stanovišta mistifikacije kasnog kapitalizma.

pravu samo o modernoj tehnokratiji, koja se nazire u kasnom kapitalizmu (u razdoblju posle velike ekonomske krize, a naročito posle drugog svetskog rata, a uobličava u njegovoj najnovijoj fazi, a dalji joj je tok krajnje neizvestan, zavisan od rezultata klasnih borbi koje su i same više nagoveštene nego što su praktično formulisane. Pošto je to rodno mesto pojave, najpre raspravljam o prirodi moderne tehnokratije u razvijenim kapitalističkim zemljama. U tome je prva ograda.

Sledi drugo ograničenje. Pošto je naša prvenstvena, aktuelna potreba da raspravimo o tehnokratskoj tendenciji u socijalizmu, i to na tlu prakse samoupravnog socijalizma, pitamo se: kakvu funkciju u toj raspravi može imati teorijsko i istorijsko određenje moderne tehnokratije u razvijenim kapitalističkim zemljama? — Ne da bismo šematski preneli spoznaju moderne tehnokratije iz razvijenog kapitalizma na tlo socijalizma, već da dubljim poznavanjem moderne kapitalističke tehnokratije dobijemo jedno od polazišta za istraživanje vlastitog društva. Tehnokratska tendencija kod nas neosporno je različita, specifična pojava, ali nas istorijsko-dijalektički metod upućuje na pretpostavku da i ta osobena pojava ima neke zajedničke korene, neke zajedničke uslovljenosti u univerzalnom istorijskom razvoju savremenih društava i da je ne možemo razmatrati mimo celine uslova koji su u razvijenim kapitalističkim zemljama porodili modernu tehnokratiju.

Uz ove dve ograde predlažem teze za diskusiju. Najpre ću pokušati, pre teorijskog raspravljanja o modernoj tehnokratiji, da pomoću nekoliko simptomatičkih činjenica iz najnovijeg razdoblja kapitalizma paradigmatski povučem prve linije za empirijsko prepoznavanje.

Čarls Levinson, lider i ideolog međunarodnog udruženja radnika hemijske industrije, jednog od prvih direktno internacionalnih sindikata u svetu, u svojim raspravama o multinacionalnim korporacijama, u nameri da formuliše strategiju radničkih saveza prema međunarodnim kapitalističkim organizacijama, izneo je najnovije podatke o karakteru kapitala u modernim korporacijama.[2] U multinacionalnim preduzećima i pod njihovom kontrolom obuhvaćen je veći deo ukupnog kapitala u najekspanzivnijim granama produkcije kapitala koje opredeljuju sadašnje i buduće mene kapitalističke strukture. U tim organizacijama dominira *korporacijski kapital,* koji je prevazišao pređašnje kapitalističko-svojinske odnose, nije više individualizovani niti akcionarski kapital, a nije ni klasični finansijski kapital niti je postao državni kapital, već je to novi oblik obezličenog i u mamutskim razmerama organizovanog monopolističkog kapitala. Ovim kapitalom raspolažu i njegovu akumulaciju sprovode društveno strukturisane upravljačke grupe sa više značajnih novih osobina, a zahvaljujući tom izmenjenom kapitalističko-svojinskom odnosu sve više su emancipovane od pređašnjih kapitalističkih vlasnika. U strukturi ekonomske i političke moći, i na ideološkoj ravni, te nove formacije kapitalističkih preduzimača postaju direktni partneri ne više samo negdašnjoj finansijskoj oligarhiji koja je

[2] Rezime ovih studija dat je i u prilogu Međunarodnom sindikalnom okruglom stolu u Sarajevu 1971. (Zbornik u izdanju „Radničke štampe", Beograd, 1972).

velikim delom apsorbovana, već i suvereni partneri u odnosima sa nacionalnim državno-političkim aparatima, a donekle i sa međunarodnim vojno-političkim i ekonomskim institucijama globalne kapitalističke reprodukcije. To je prva crta za kroki moderne tehnokratije.

Drugu crtu povlačimo sa jednog od vrućih terena savremene klasne borbe. Nakon radničke jeseni 1969. godine, dok ključa izvanredno pojačana klasna borba na Apeninskom poluostrvu, vrhovni štab kapitalističke klase Italije, Konfederacija industrijalaca (Konfindustrija), razrađuje strategiju odbrane kapitala, očuvanja njegove suprematije u novoj fazi tehnološke i privredne ekspanzije i socijalno-političke konfrontacije.[3] Ta strategija može se ukratko izraziti poentom stavova i orijentacija Konfindustrije: poslodavac je uvek orijentisan na budućnost, dok se radnik brine samo za sadašnje uslove. Poslodavci su glavna progresivna snaga i revolucionaran element današnjeg dinamičnog društva, pozvani da prevaziđu konzervativni otpor radnika tehnološkom i privrednom progresu na taj način što će ostvariti uticaj i kontrolu nad društvenom celinom, političkim institucijama, obrazovanjem i urbanim razvojem, i time obnoviti konsensus sa radničkim organizacijama koji je bio kompromitovan radničkom rezistencijom. Šefovi industrije smatraju da su jedino oni pozvani da planiraju i osiguraju budućnost i preuzmu odgovornost za rešavanje problema ljudske egzistencije u uslovima tehnološke ekspanzije, fenomenalnog naučnog progresa, obrazovne revolucije i urbanog rasta. Pritisnuti globalnim protivrečnostima kapitalističke ekspanzije i pojačanom klasnom borbom, prebacuju na državu odgovornost za pogrešno upravljanje privredom i za nesposobnost predviđanja i vođenja globalnog društvenog razvoja.[4] Nove dinamičke snage kapitalističke klase traže, na jednoj strani, efikasniju represiju protiv svakog oblika radničkog bunta koji dovodi u pitanje integralnu produktivnost modernih proizvodnih snaga i konkurentsku sposobnost u međunarodnoj privredi, a na drugoj strani nude nova i suptilnija rešenja „industrijskih sporova", preuzimaju inicijativu za radničku participaciju u ekonomskom prosperitetu i u izmenjenoj socijalnoj organizaciji rada.

Ko stoji iza te orijentacije? Ako se bliže upoznamo sa sastavom tog vrha italijanske kapitalističke klase, videćemo da je u njemu naju-

---

[3] A. Collida, L. De Carlini, G. Mossetto, R. Stefanelli, *La politica del padronato italiano*, Ed. De Donato, Bari, 1972.

[4] Ne citiram doslovno, tumačim smisao orijentacije šefova Konfindustrije. Vođi „industrijskog društva" smatraju se pozvanim da izvedu temeljnu reorganizaciju društva, da suzbiju uticaj starih parazitskih slojeva kapitalističke klase i da prevaziđu rasipnički i nesposobni, birokratski državni aparat. Za njih je radnička klasa konzervativna, zaokupljena staromodnim iluzijama, njen pokret anahroničan, njeni zahtevi vuku unazad i u stranu od glavne linije progresa, i zato može biti kočnica društvenog napretka *ukoliko ne bi elita industrijskog progresa, njena organizacija i politika uspele da obuhvate i prevedu radničku klasu, da je uključe u nastupajuću civilizaciju.*

ticajnija grupacija kapitalističkih preduzimača novog tipa[5], moćnika velikih korporacija koje su velikim delom takođe multinacionalne. To je socijalna snaga koja traži efikasan odgovor na novi izazov radničkog pokreta, odgovor koji podrazumeva, ukratko, *tehnokratsku reorganizaciju i perspektivu kapitalističke klase.*

Francuska se često uzima u evropskim relacijama za primer ubrzane i poodmakle tehnokratske reorganizacije. Po mišljenju Andrea Renjiea (André Régnier)[6], u posleratnom periodu, a naročito u toku 60-tih godina izvršena je nova podela ekonomsko-političke vlasti jer dotadašnja vladajuća klasa nije imala odgovarajuće sposobnosti i sredstva da efikasno vrši vlast. Vlasnici velikih preduzeća koji su trijumfovali u Petenovim „komitetima za organizaciju" naći će se prilikom oslobođenja u inferiornoj poziciji i moraće deo ekonomsko-političke vlasti da prepuste političko-birokratskom sloju, naročito u oblasti spoljne ekonomske politike, u nacionalizovanim bankama, u vođenju globalne ekonomije i pojedinih tehničkih poslova. Ovaj sloj, sastavljen od političara i birokrata, zastupaće većinom interese velikog kapitala, ali katkada i vlastite posebne ciljeve oslanjajući se na ulogu države u odnosu na protivrečne interese. Pošto je malo preduzeća moglo opstati bez podrške države, direktne (zajmovi, subvencije, tržište) ili indirektne (nerentabilne investicije, carinska zaštita), političko-birokratska grupacija je u okviru opšteg ostvarivanja interesa kapitala podelila ekonomsko-političku vlast sa njegovim formalnim vlasnicima.

Druga podela ekonomsko-političke vlasti — pratimo analizu istog pisca — izvršena 60-tih godina, kad se podižu dve tehnokratije, državna i „privatna". Vlasnici kapitala, a i političari i birokrati potcenjivali su marketing, operacionalna istraživanja i elektronske kalkulatore. Tu gre-

---

[5] U najnovijem periodu u velikim preduzećima u Italiji došlo je do kvalitativne promene upravljačkog vrha. Umesto pređašnje upravljačke hijerarhije koja se postupno podizala po birokratskoj karijernoj lestvici prema zaslugama i sposobnostima u izvršavanju kapitalističke vlasti nad radnim snagama, naglo se podiže nova tehnokratska grupacija. To važi poglavito za velika privatna preduzeća (u kojima se konstituiše korporacijski kapital sa međunarodnim učešćem i vezama), dok je u državnim preduzećima od ranije instalirana specifična tehnokratija vezana za politički aparat. U FIAT-u je stara upravljačka grupa „vitezova" gotovo u celosti uklonjena jednim udarom da bi ustupila mesto mladim inženjerima koje vodi Đani Anjeli (Gianni Agnelli). Novi upravljači poseduju tehničke i ekonomske kvalifikacije neophodne za preduzeće svetskog kalibra. „Vitezovi" su gotovo svi bili iz reda ljudi koji su dugo tekli karijeru, svoj uspon na vodeća mesta zaslužili mnogim godinama upornog rada, odanosti i kompletne podređenosti direkciji, spremnosti da posluže kao organi eksploatacije i represije unutar preduzeća. Njihovim smenjivanjem prestaje mit o upravljaču koji se podiže odozdo. Novi upravljači, većinom mladi ljudi, sa naročitim naučnim, tehničkim, ekonomskim i sociološkim obrazovanjem za upravljačke funkcije, različitim od specijalističkog i fragmentarnog obrazovanja podređenih tehničara (inženjera, ekonomista i drugih), imaju nove ideološke, kulturne i političke osobine, izrazitu svest o pripadanju vodećoj društvenoj grupi i o vlastitoj superiornoj i progresivnoj ulozi (A. Dina, *Techniciens et ouvriers a l'usine*, „Temps modernes", Paris, br. 314—315/1972, str. 487—524).

[6] André Régnier, *Les surprises de l'idéologie. Lutte des classes et technocratie*, „L'homme et la société", Paris, april-jun 1971, str. 157—162.

šku su platili time što će im posednici novih upravljačkih znanja i formula, tehnokrati, nametnuti svoje uslove preuzimajući od njih vođenje poslova. Sloj državnih tehnokrata je okrenut upravljanju globalnom ekonomijom: raspolaže državnim budžetom, uređuje monetarne probleme, nadzire bilans spoljne trgovine, manipuliše fiskusom, cenama i najamninama. Sloj „privatnih" tehnokrata stara se o rentabilnosti investiranih kapitala, osigurava ekspanziju preduzeća i nastoji da nametne svoja shvatanja i kriterijume prilikom izbora investicionih programa. Svaki od upravljačkih slojeva doprinosi sredstva vlasti koja nedostaju drugima.[7] Ipak, za poimanje celine bitno je podizanje dve tehnokratije, što se reperkutuje i na odnose između kapitalističkih vlasnika, političara, birokrata i sindikalnog aparata, — zato analitičar ovog procesa celinu naziva *„tehnokratskim kapitalizmom"*. U toj celini najdinamičnija snaga, „modernistička frakcija kapitalizma", postaje „privatna" tehnokratija, ukorenjena u konglomeratu multinacionalnih korporacija. U najnovijem periodu ta snaga teži da nadjača i apsorbuje francusku „državnu" tehnokratiju — naslednika velike birokratske tradicije — koja je u toku prethodne decenije i po u prilog svoje moći i interesa prisvajala prerogative globalne ekonomsko-političke vlasti.[8]

---

[7] Osim formalnih kapitalističkih vlasnika, političko-birokratskog sloja, državne i „privatne" tehnokratije, A. Renjie u red upravljačkih slojeva svrstava i „sindikalne vođe i s njima povezane političare". Podizanje tog specifičnog upravljačkog sloja povezano je sa povlasticama znatnog dela radničke klase u „potrošačkom društvu" i sa reformizmom „srednje najamne klase", a oba momenta uslovljena su i položajem imigrantske radne snage koja je preuzela najteže poslove za najmanje najamnine. Sindikalni vođi okreću se reformizmu pod uticajem spomenute klijentele. *Igraju ulogu razumnih pregovarača sa tehnokratijom,* koja ih ohrabruje i ujedno vrši na njih pritisak da nastave tim putem. „Reformistički sindikalni i politički aparat nameće se ostalim upravljačkim slojevima zahvaljujući vlastitoj tehnici manipulacije najamnim masama."

[8] Isti pisac ovako formuliše ideologiju moderne tehnokratije u Francuskoj: „Tehnokrata je novi tip ekonomista. On poseduje matematiku, instrument izuzetne moći; u jednoj osobi sjedinjuje teoriju i praksu ekonomije, sudelovanje u nacionalnom planiranju i u upravljanju nacionalizovanim preduzećima. Njegovo znanje je u celosti oslobođeno problema, predrasuda, konfuzija svojstvenih ekonomskim doktrinama iz prošlosti: to je novo znanje, naučno, ansambl metoda neposredno primenjivanih za rešavanje svakodnevnih konjunkturnih teškoća, to je instrument akcije zahvaljujući kojem prestaje nemoć pred krizom, nezaposlenošću ili inflacijom. Zahvaljujući tehnokrati, teror krize na putu je da iščezne, još jedino bezopasne fluktuacije mogu ometati rast, taj fundamentalni fenomen naše epohe. Tehnički progres stvara neograničene mogućnosti, problem je da se organizuje ekspanzija koja odatle proizlazi, da se uravnoteži rast izbegavajući žrtvovanje investicija potrošnji i obrnuto. Matematičke metode, povezane sa informacijama iz nacionalnog knjigovodstva, obezbeđuju kontrolu u pogledu reperkusija svake ekonomske akcije, dozvoljavaju da se osigura koherencija tih akcija, da se definiše željena budućnost i da se realizuje spoj posebnih i opšteg interesa koji je postulirao klasični liberalizam..." Prodor ove ideologije bogat je političkim konzekvencijama: „Ako je buržoaska demokratija vladala istovremeno u ime arbitraže između protivnih interesa i u ime liberalnih vrednosti... tehnokratija pretenduje da vlada istovremeno u ime opštih interesa

Podizanje francuske tehnokratije podudara se sa velikim industrijskim usponom, naučno-tehnološkom i obrazovnom revolucijom, a i sa zaoštravanjem klasnih protivrečnosti.[9] Najkrupnija industrija javnog sektora — od naftne do avionske i elektronske — nalazi se pod direktnom upravom bivših državnih funkcionera; preko njih je uspostavljena neka vrsta „osmoze" između političkog aparata i industrijskog kapitala.[10] U Ministarstvu privrede i finansija koncentrisana je velika ekonomsko-politička vlast: odlučivanje o industrijskoj integraciji i novoj tehnološkoj organizaciji (stvaranje savremene crne metalurgije, projekat „Konkord" i drugo). Tehnokrati su privredni razvoj usmerili ulaganjem kapitala i državnih subvencija prema privatnoj industriji; u tom smislu zaokret je nastupio naročito posle velikih radničkih štrajkova 1968. godine, kad su poslodavci bili primorani da u kolektivnim ugovorima prihvate povećanje najamnina od 40% — to je označilo početak novog razdoblja ekspanzije i intenzifikacije rada. Da bi izveli takvu ekspanziju, tehnokrati su smanjili ulaganja u javne službe i kolektivnu potrošnju, zaustavili radničke najamnine na niskom nivou[11], suprotno obećanjima iz 1968. godine ostavili nepromenjeno radno vreme[12], pogoršali uslove rada[13] i otežali zapošljavanje[14], zapostavili razvoj gradova, javnog

---

koje sama definiše i u ime naučne istine koju, navodno, poseduje. Tako tehnokratija supstituiše liberalnoj ideologiji svojevrsnu totalitarnu ideologiju" (na istom mestu, str. 160—162).

[9] Dalje navedene činjenice iz članka Đovanija Rusa (Giovanni Russo) preštampanog iz „Il Monda" u časopisu „Izbor", Zagreb, br. 4/1973, str. 10—12.

[10] O sličnoj pojavi u SAD pisao je Rajt Mils (C. Wright Mills) u knjizi *Beli okovratnici* (*Les cols blancs*, Maspero, Paris, 1966, str. 113—122). Mils opisuje dvosmerno kretanje: iz upravljačkih vrhova velikih preduzeća ka državnoj organizaciji i obratno. „Ima mnogo ljudi koji su došli do tajni i postupaka neke vladine upravne agencije a da nisu u njoj tekli karijeru. Njihova lojalnost više pripada privatnom preduzeću u očekivanju povratka u to preduzeće... Curriculum vitae tih ljudi biznisa i vlade dobro je poznat: oni čine most između svoje kompanije i Vašingtona... i služe u konsultativnim komitetima, komisijama Državnog sekretarijata za trgovinu, savetima za proizvodnju u ratno doba, čuvajući kontakt sa preduzećem. U svetu gde se interesi uzajamno prožimaju oni daju već petnaest godina sjajne primere uspeha" (na istom mestu, str. 118—119).

[11] Početkom 1973. godine tri miliona radnika u Francuskoj još zarađuju manje od 1.000 franaka mesečno (što je životni minimum); ova milionska masa osobito je ugrožena inflacijom.

[12] Francuska je zemlja gde je radno vreme radnika duže nego i u jednoj drugoj zemlji Evropske ekonomske zajednice. Uprkos obaveza koje su vlada i poslodavci preuzeli za vreme štrajkova 1968. godine, radno vreme skraćeno je u toku naredne tri godine za manje od jedan čas dnevno, što je najmanje skraćenje radnog vremena u spomenutom krugu zemalja (iz Nacrta akcionog programa Generalne konfederacije rada, april 1972).

[13] U Francuskoj se godišnje gubi 27 miliona radnih dana zbog privremene nesposobnosti za rad, usled sve težih posledica sadašnjih uslova rada po zdravlje i fizički integritet radnika. Upotreba novih tehničkih metoda praćena je ubrzavanjem ritma rada, dekvalifikacijom radnih mesta, fragmentacijom radova, lošim radnim prostorijama, nedostatkom zaštite zdravlja i bezbednosti radnika. Tehnokratsku ekspanziju prati novi i još crnji talas intenzivnog trošenja najamne radne snage (na istom mestu).

[14] Situacija u pogledu zapošljavanja naglo se pogoršava. Broj radnika imigranata dostigao je dva i po miliona; pomoću pritiska ove neograničene

saobraćaja, škola i bolnica[15]. Državni fond za socijalni razvoj pao je sa 19 na 10% ukupnog opsega investicija. Iz dokumentacije Evropske ekonomske zajednice vidi se da će javna ulaganja 1975. godine od svih zemalja te zajednice biti najniža u Francuskoj, koja inače pretenduje da do 1985. godine postane druga industrijska sila sveta!

„Tehnokratska klasa (Francuske) — piše analitičar „Il Monda" — srasla je s povlašćenim slojem i podelila s njime privrednu korist učvršćujući sve više svoju vlast.[16] Danas su tehnokrati oni koji dodeljuju značajne položaje, odlučuju o novim železničkim prugama i aerodromima ili pak izdaju dozvole za gradnju važnih objekata. No, zbog te osmoze sa svetom privatne industrije i biznisa uopšte oni sve manje služe državi, a sve više prvima... Sve veću vlast državnih tehnokrata prati sve manja kontrola vlasti krupnih monopola, banaka, privatnog kapitala... U Francuskoj se već nekoliko godina javne finansije smatraju pre svega sredstvom jačanja industrijske moći... Goleme mogućnosti razvoja Francuske potčinjene su efikasnosti ili smelim projektima u koje su utrošene milijarde i milijarde franaka iz državnog budžeta a da nije bilo nikakvog jemstva da će se takva vrsta rizika i isplatiti.[17] Jedina briga tehnokrata — koji su tromu Francusku pedesetih godina bili pretvorili u dinamičnu, ali i mnoštvom protivrečnosti pocepanu zemlju — sastoji se danas u tome da se udruže s takvom političkom vlašću koja ne bi dirala u jedinstvenu moć kojom oni raspolažu."

„Tehnokratski kapitalizam" u Francuskoj — po mišljenju autora citirane studije o klasnoj borbi i tehnokratiji[18] — proizvod je neizbežne transformacije institucija u vreme kad se društvo menja tako duboko i brzo kao nikad u istoriji: *promenjene institucije moraju biti sposobne ne samo da se prilagode društvenim promenama, već i da te promene*

---

rezerve radne snage kapital iznuđuje pojačanu eksploataciju ukupnog radništva. Naglo se povećava broj nedovršenih studenata (koji prekidaju studije iz materijalnih ili intelektualnih razloga) i nezaposlenih diplomanata; otuda i novi zakon koji je ukinuo odgađanje vojnog roka za studente i primorao mlade ljude da vojsku služe između 18. i 21. godine života.

[15] „Koliko je društvenog novca utrošeno za podizanje luksuznih zgrada (za koje su ulaganja bila osam puta veća od onih u stambene zgrade), a koliko za bolnice, gradski saobraćaj. Ili za škole kojima preti opasnost da izgore kao baklje, kako se to dogodilo u nedavnoj tragediji u Parizu?" (G. Russo, na istom mestu). Francuska odvaja za zdravlje samo 3% budžeta, dok Međunarodna zdravstvena organizacija smatra da je neophodno 6% (iz citiranog Nacrta akcionog programa Generalne konfederacije rada).

[16] „Geslo Pompiduova režima nije se razlikovalo od gesla Luja Filipa: „Bogatite se!" Ali bogatstvo je deljeno pre svega najužim slojevima na vrhu, odnosno novim bogatašima i tercijarnim delatnostima, slobodnim zanimanjima i među funkcionerima. Ostalima, većini Francuza, od toga je pripao samo manji deo: urbanizacijom su se pogoršali životni uslovi, porasle teškoće u uslugama javnog saobraćaja i nagomilale se manjkavosti u školama i bolnicama" (G. Russo, na istom mestu).

[17] Mnogi analitičari podvlače *naročito svojstvo tehnokratskih investicija:* izbor investicionih programa više je podređen kratkoročnom uspehu u ličnoj karijeri i u društvenom usponu pojedinačnih upravljačkih grupa nego dugoročnom ekonomskom proračunu — „investicioni avanturizam" (A. Régnier, na istom mestu, str. 161). Markantan primer: projekat „Konkord".

[18] A. Régnier, na istom mestu, str. 159—162.

organizuju. Još nema konačnog odgovora na pitanje da li je tehnokratija sposobna da stvori takve institucije. *Unutar njene totalitarne ideologije društvene protivrečnosti koje prate epohalne promene pričinjavaju se kao nered.* Izgleda kao da se te protivrečnosti mogu eliminisati uspostavljanjem novog globalnog društvenog reda; u tome je sličnost „tehnokratskog kapitalizma“ i fašizma. Poslednje razdoblje francuskog društva pokazuje da se u ovom obliku kapitalizma ekonomske krize preobražavaju u krize struktura, u socijalno-poltičke poremećaje. Ekonomske teškoće odmah pokreću pitanje ekonomsko-političke vlasti, i to po vlastitoj tehnokratskoj ideologiji: ova ne sumnja u sopstvenu efikasnost, a kada se kompromituje u odnosu na društvene potrebe, izaziva time opštu krizu poretka.[19]

Ove činjenice privode nas teorijskoj formulaciji pitanja.

ISTORIJSKA ENIGMA TEHNOKRATIJE I REVOLUCIONARNA PRAKSA

Najpre se pitamo da li je moderna tehnokratija kapitalistička ili postkapitalistička pojava.

Kapitalistička: *proizvod strukturalnih zakona kapitalističke proizvodnje,* odnosno susprezanja protivrečnosti kapitalističke proizvodnje unutar društvenog sistema koji je emanacija i okvir takve proizvodnje, ili postkapitalistička: pojava prelaznog perioda, raščinjenog, destrukturisanog kapitalizma koji više ne obezbeđuje sopstvenu reprodukciju na temelju vlastitih zakona, ne rešava protivrečnosti na bazi svojih strukturalnih determinizama, unutar vlastitog sistema svojine, politike i ideologije, već u tehnokratiji dobija socijalnu snagu (strukturu moći, socijalnu organizaciju, funkcionalnu društvenu skupinu i ideologiju) koja *prekoračuje njegove okvire, postavlja most ka budućem racionalnom uređenju proizvodnje i društva* kao što su apsolutistička monarhija i njena birokratija postavile spone između feudalizma i kapitalizma.

Ako bismo u tehnokratiji videli postkapitalističku pojavu, tad bismo se morali nanovo upitati: prvo, da li je to pojava *nužna* u istorijskom procesu prevazilaženja kapitalizma (a utoliko može biti i progresivna). I drugo: da li je to pojava *prelazna* (recimo od kapitalizma ka socijalizmu, komunizmu), pa će biti iscrpena u prelaznoj istorijskoj situaciji, ili to može biti *začetak, agens i konstitutivna snaga postkapitalističkog ali ne i socijalističkog društva.* Postkapitalističkog ali i dalje represivnog, alijeniranog, novog klasnog društva; orvelovske ili hakslijevske civilizacije.

Takođe se pitamo o prirodi moderne tehnokratije u odnosu na klase, na marksističko poimanje klasa, klasne strukture društva. Pratimo diskusije koje se od pre 30 i više godina vode o klasnom karakteru teh-

---

[19] Autor ove analize dodaje: a kad se kompromituje tehnokratska efikasnost, tehnokratija se neće dvoumiti da u rang „ekonomske racionalnosti“ podigne i bestijalan policijski teror! (na istom mestu, str. 162).

nokratije, a danas su proširene u širokoj lepezi; od poimanja tehnokratije kao nove vladajuće klase do poimanja „tehnostrukture" kao nove radničke klase, sa mnoštvom prelaznih i ambivalentnih stavova o tehnokratiji kao istorijskoj rezultanti i arbitru nerešene klasne borbe, odnosno o njenoj međuklasnoj poziciji, o njenoj klasnoj raslojenosti ili o njenoj potenciji da prevaziđe klasnu podelu društva. Mislim da rešenje pitanja o klasnom karakteru tehnokratije proizlazi iz rešenja prvenstvenog pitanja o genezi i funkciji moderne tehnokratije i u kapitalističkoj strukturi ili njenoj postkapitalističkoj, odnosno transkapitalističkoj prirodi.

Teorijska rasprava, i kad bi bila potkrepljena svim danas raspoloživim konkretnim istorijskim argumentima, ne može konačno, u celosti, izaći na kraj sa postavljenim pitanjima. Ako stojimo na stanovištu istorijske prakse, a ne slepih istorijskih nužnosti, priznaćemo da i od toga *kako spoznamo prirodu današnje tehnokratije* zavisi *istorijsko praktično delovanje*, a to će delovanje *opredeliti istorijski ishod i tehnokratskog fenomena*. Šta će *najzad* biti od moderne tehnokratije, zavisi od klasne borbe i revolucionarne prakse radničkog pokreta. Zato je u ovom času najvažnije da spoznamo šta je tehnokratija *danas* kako bi radnički pokret i socijalizam dalje pokretali istorijske procese koji će saseći korene te pojave u kapitalističkoj strukturi. Ujedno predviđamo šta bi ona *eventualno* mogla postati ako izostane revolucionarna praksa radničkog pokreta.

Uz sve napred spomenute ograde, anticipiraću glavne teze rasprave o poreklu i prirodi moderne tehnokratije.

Prva teza. Moderna tehnokratija je *proizvod i nužan unutarnji sastojak kapitalističke strukture porizvodnje i društva*. Geneza današnje tehnokratije ne izlazi iz okvira zakona kapitalističke produkcije, a možemo je objasniti *sučeljavanjem kapitalističke strukture sa tendencijom revolucionarne promene celine proizvodnih snaga* — načnom, tehnološkom i obrazovnom revolucijom itd., unutar celine istorijski razvijenih protivrečnosti kapitalističke formacije.

Druga teza. Današnja tehnokratija sadrži i *tendenciju mutacije kapitalizma,* njegove promene izazvane unutarnjim protivrečnostima i konfrontacijom sa suprotnim istorijskim silama, oslobodilačkim potencijalom proizvodnje i potreba, radničkim pokretom i socijalizmom. Mutacija ne ukida bitna određenja, jezgra kapitalizma (odnos najamnih radnih snaga i drugih materijalnih, duhovnih i socijalnih činilaca u proizvodnji viška vrednosti), ali znatno menja kapitalističko-svojinske odnose, konkretne klasne strukture, političke sisteme i ideologije. Ove *tendencijske* promene su u *funkciji očuvanja nepromenjenog jezgra,* saobražavanja novih proizvodnih snaga i uslova tom jezgru. Ishod te tendencije za sad je neizvestan, a svakako zavisi od realizacije objektivnog i subjektivnog revolucionarnog potencijala sadašnjeg i neposrednog budućeg društva. Ako bi realizacija privremeno izostala, može se predvideti mutacija kapitalizma sa značajnom ulogom (ili hegemonijom) tehnokratije. Može li se predvideti i trajno, konačno u našoj eposi izostajanje istorijski delotvorne revolucionarne prakse? Jedino u tom slučaju — a

to je za sad predmet pukih apstrakcija jer nema konkretnih istorijskih dispozicija za takvo mišljenje — predstojao bi mračan sklop postkapitalističkog, ahumanog „tehnokratskog društva".

Treća teza. Tehnokratska tendencija u socijalizmu različita je od moderne tehnokratije u razvijenom kapitalističkom društvu. Pripada generalnoj tendenciji u društvu prelaznog razdoblja od kapitalizma ka komunizmu — *suženoj*, revolucijom ograničenoj reprodukciji odnosa proizvodnje u kojima nije definitivno ukinut odnos kapitala i najamnog rada, u njihovim različito preobraženim oblicima. Utoliko i tehnokratska tendencija u socijalizmu ima *istovrstan izvor kao i moderna kapitalistička tehnokratija*, pripada u osnovi neprevaziđenim elementima kapitalističke istorijske formacije, bitno je *oprečna socijalnoj revoluciji*. Socijalizam, socijalistička revolucija neprestano, sve do svoga ishoda, sučeljava se sa oprečnim istorijskim tendencijama koje oslobodilačka praksa (kao što su komunistička aktivnost i samoupravljanje) ne može poništiti unapred, već ih ograničava, suzbija i *prevazilazi* celokupnom praktičnom alternativom proizvodnje, društvene organizacije, socijalnog grupisanja, društvene moći, kulture. Ovu tezu izlažem s napomenom o razlici između birokratske i tehnokratske tendencije u socijalizmu, što za sad ima više hipotetičan karakter. Birokratska tendencija sa kojom se sučelio rani socijalizam imala je neosporno ambivalentan, dvopolni karakter, dvopolni u tom smislu što „socijalistička" birokratija, proizašla iz organizacija radničkog pokreta i njegove državne vlasti, a na tlu protivrečnih odnosa proizvodnje, nije mogla raskinuti veze sa tim pokretom, čime se bitno i trajno razlikovala od kapitalističke birokratije. Za razliku od birokratske tendencije, postoji mogućnost da se tehnokratska tendencija više osamostali u odnosu na revoluciju radničke klase i da se kompaktnije usprotivi daljem autentičnom i autonomnom razvitku socijalizma.

Četvrta teza. Pripisivati *današnjoj* tehnokratiji svojstva koja transcendiraju kapitalizam, osobine socijalne snage *karakteristične* za prelazni istorijski period, ili štaviše perspektivne nakon tog perioda, znači *slabiti teorijsku i praktičnu kritiku savremenog kapitalizma*, a istovremeno i *slabiti kritiku suštinski kontrarevolucionarnih tendencija u socijalizmu*. I zanositi se iluzijom o prerastanju, organskom razvitku kapitalizma u buduće racionalno besklasno društvo. A i iluzijom o mirnom evolutivnom, to jest bez razvijene revolucionarne prakse, bez radničkog samoupravljanja — rešavanju protivrečnosti socijalizma u tom smislu što bi se i ovaj „tip društva" kao i moderni kapitalizam mirno organski razvio u „komunizam", bez klasne borbe i diktature proletarijata.

Peta teza. Mada moderna tehnokratija ne predstavlja prevazilaženje kapitalizma, već je u službi njegove (otežane) reprodukcije, u vlastitoj specifičnoj socijalno-ekonomskoj, političkoj i ideološkoj strukturi *sabire i izražava krajnje nerešene protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje*. Otud su protivrečnosti moderne tehnokratije (u pogledu upravljanja materijalnim i kulturnim razvojem društva, u razgrađivanju pravnih oblika, socijalno-ekonomske koherentnosti i ideološke legitimnosti kapitalističke svojine, u protivrečnom i višeznačnom socijalnom

grupisanju, u odnosu između ekonomije i politike, opštih i partikularnih interesa, u ideološkim kontradikcijama tehnokratskog projekta društva, u suprotnostima nacionalnih, nadnacionalnih i hegemonističkih komponenti tehnokratski organizovanog kapitala, u konkurenciji državne i korporacijske tehnokratije itd.) nova uporišta klasne borbe, a teorijska spoznaja tih protivrečnosti daje nova polazišta za istorijsku alternativu, za socijalizam.

U ovom prilogu nije moguće izvesti raspravu i dokazni postupak za predložene teze. Ograničavam se na neke od bitnih momenata *da bih na njihovom primeru obrazložio metod rasprave* za koju plediram. Ni u tako suženom okviru rasprave neće biti moguće verno izložiti argumentaciju različitu od naših stavova i voditi polemiku. Zato se ograničavam na diskusiju sa autorima koji su pokušali dijalektičku analizu moderne tehnokratije, a izostavljam polemiku sa piscima koji su skloni „linearnom mišljenju", uprošćenom i jednostranom tumačenju.

KAPITALISTIČKA EKSPLOATACIJA I ALIJENACIJA U „PROGRAMIRANOM DRUŠTVU"

U jednoj od najpotpunijih socioloških rasprava o modernoj tehnologiji Alen Turen (Alain Tourain) — francuski sociolog čija je ambicija da ostvari nove sociološke sinteze uključiv marksističku tradiciju — zastupa mišljenje da savremeno „programirano" ili „tehnokratsko" društvo prevazilazi kapitalizam ne samo u pojavnim oblicima, već i u osnovnim procesima. „Novi tip društva formira se pred našim očima; programirano društvo ako ga definišemo polazeći od njemu svojstvenih sredstava društvene akcije, tehnokratsko društvo ukoliko ga nazivamo polazeći od vrste moći koja njime dominira"[20], ne poriče da u novom tipu društva koje se rađa još postoji klasni odnos *eksploatacije* i klasni sukob između kapitala i najamnog rada, nasleđeni iz „društva kapitalističke industrijalizacije", ali smatra da istorijsku praksu i društvenu strukturu ne karakteriše više to što je nasleđeno, već *novi klasni odnos* zasnovan na generalizovanoj *alijenaciji* koja prevazilazi pređašnju eksploataciju i *klasni sukob između novih „dveju velikih klasa* ili klasnih grupa", od kojih je tehnokratija nova vladajuća klasa, a njoj suprotstavljena klasa prelazi okvire pređašnje radničke klase.[21]

[20] A. Tourain, *Postindustrijsko društvo. Rađanje jednog društva,* Seuil, Paris, 1969.

[21] „Ova dominantna klasa više ne može biti grupisanje onih koji poseduju odgovornost i profite iz privatnog ulaganja. Ona sad može biti samo skup onih koji se poistovećuju sa kolektivnim ulaganjem i stupaju u sukob s onima koji zahtevaju uvećanje svoje potrošnje ili se njihov lični život odupire promeni." Ali, ova formulacija je nedovoljna jer ne unosi fundamentalnu ideju o „iskrivljenosti" ulaganja. Može se govoriti o dominantnoj klasi danas kao i nekad samo ukoliko oni koji poseduju ekonomsku moć ovu upotrebljavaju, bar delimično, za ciljeve koji ne favorizuju zadovoljenje društvenih zahteva: reč je o sistemima investicija i proizvodnje koji imaju relativnu „neprozirnost", apsorbuju radi vlastitih interesa znatan deo stvorenih bogatstava ili ih koriste radi neekonomskih ciljeva. Ova „neprovidnost" može se pojaviti na svim nivoima ekonomskog sistema, na nivou političkog odlučivanja, kao i na nivou administrativne organizacije ili na nivou tehničke egzekucije.

„Ako je princip pripadnosti starim vladajućim klasama bilo vlasništvo, nova dominantna klasa definiše se pre svega znanjem, zapravo određenim nivoima obrazovanosti...“ Taj superiorni nivo obrazovanosti čije posedovanje konstituiše sistem društvene selekcije zasniva specifičnu društvenu moć i tvori simbol pripadnosti vladajućoj klasi, ima distinktivne karakteristike u odnosu na obrazovanje nižih nivoa: *umesto tehničkog i specijalizovanog obrazovanja*, tehnokratija „stiče opšte metode analize“, pomoću specifičnog mehanizma socijalizacije formira „svest o prekidu između nje i srednjih stupnjeva hijerarhije“ i „kontroliše pristup u svoje redove“. Otud „tehnokrati nisu stručnjaci, već upravljači koji pripadaju administraciji države ili velikih preduzeća“[22].

Različito od radničke klase, „u programiranom društvu, kojim diriguju aparati rasta, razvoja, potčinjena klasa nije više određena u odnosu na vlasništvo, već zavisnošću od mehanizama dirigovane promene, od instrumenata društvene i kulturne integracije. Znači, to nije više direktno produktivan rad koji se suprotstavlja kapitalu, već se lični i kolektivni identitet suprotstavljaju manipulaciji“[23]. U tome Turen nalazi razlog za teorijsko naglašavanje: *„Izlazimo iz društva eksploatacije da bismo ušli u društvo alijenacije.“*

Ove srazmerno opširne navode iz Turenove rasprave uzimam kao pretekst za postavljanje sledećih teorijskih pitanja bitnih za raspravu o poreklu i prirodi moderne tehnokratije:

1. Da li promene sistema klasne društvene selekcije i sistema sticanja i vršenja dominantne društvene moći opravdavaju zaključak da se moderna tehnokratija kao „nova vladajuća klasa“ ne zasniva na kapitalističkoj svojini? Da bi se to dokazalo, potrebno je ustanoviti da „neprozirni“ sistemi investicija i proizvodnje koji pod dominacijom tehnokratije apsorbuju znatan deo proizvodnih potencijala i stvorenih bogatstava mimo prvenstvenih društvenih potreba i po cenu generalizovane alijenacije nisu u funkciji kapitalističke reprodukcije, to jest da „vlastiti interesi“ tih sistema i njihove tehnokratije nisu imanentne funkcije kapitala. To je pitanje o *bitnim određenjima kapitalističke svojine.*[24]

Da li tehnokratska promena pravnog, organizacijskog i političkog oblika takve svojine i promena njenih funkcionera uistinu znači preva-

---

[22] A. Turen, na istom mestu.

[23] Novi klasni sukobi „suprotstavljaju upravljače vođene voljom da se uveća proizvodnja, da se prilagode zahtevima efikasnosti, da odgovore imperativima moći, države, i individue koje su manje radnici u odbrani svoje najamnine, a više ličnosti i grupe koje teže da održe smisao svog ličnog života... da neprekidno potvrđuju svoju egzistenciju ne kao članovi neke organizacije, elementi proizvodnje ili države, već kao autonomne jedinke čija se ličnost ne poklapa sa svakom od njihovih uloga“ u postojećem sistemu društvenih odnosa kojim upravlja tehnokratija.

[24] Tj. kapitala kao alijeniranog i antagonističkog prisvajanja sredstava za proizvodnju, upotrebne vrednosti radnih snaga, društvenih znanja i društvene kombinacije činilaca proizvodnje, što najzad daje prisvajanje i upotrebu kapitalističkog viška proizvoda (viška vrednosti) — u suprotnosti sa individualnim i socijalnim potrebama i sposobnostima ljudi lišavanih svojine, vlasti nad svim činiocima društvene proizvodnje vlastitog života.

zilaženje kapitalističkog odnosa proizvodnje (i prisvajanja) i kapitala kao svojinskog osnova vladajuće klase?

2. Ukoliko odgovor na prvo pitanje ne bi bio dovoljan za tumačenje promena u klasnim odnosima (za koje Turen tvrdi da na mesto odnosa kapitalističke i radničke klase postaju odnosi tehnokratije i klase proizvođača-potrošača koji teže da uspostave lični i kolektivni integritet nasuprot alijenaciji u „programiranom društvu"), postavlja se *odlučno pitanje o poreklu i prirodi te alijenacije koja opredeljuje klasne odnose i sukobe* u „tehnokratskom društvu". Da li ta alijenacija uistinu istorijski prevazilazi (i smenjuje) eksploataciju iz društva najamnog rada i kapitala ili je njen razvijeni istorijski rezultat kapitalistička *eksploatacija generalizovana u svim oblastima i na svim nivoima individualnog i socijalnog života ljudi?* A to traži krajnje produbljenu teorijsku raspravu o odnosu između eksploatacije i alijenacije, koji su mnogi teoretičari i analitičari — među njima i Turen — jednostavno reducirali na razliku između „ekonomskog odnosa" eksploatacije i „društvenog odnosa" alijenacije prenebregavajući u oba slučaja Marksova određenja i njihovu istorijsku verifikaciju.

3. Diskusije o suštinskoj podudarnosti ili razlici između kapitala (kapitalističke svojine) i tehnokratskih sistema investicija i proizvodnje, kao i o vezi ili razlici između kapitalističke eksploatacije i alijenacije u „programiranom društvu", ostaju apstraktne i mogu dobiti sholastički prizvuk dok se ne izvedu konzekvencije tih stavova u pogledu *klasne borbe,* njene bitne sadržine, njenih istorijskih nosilaca, glavnih poprišta i perspektiva. Mada odbacuje na osnovu najnovijeg istorijskog iskustva Francuske (maj 1968. godine) „besmislene teme kao što je kraj radničke klase" i „sociološku fikciju" o potrošačkom društvu u kojem „problemi rada više ne bi niukoliko interesovali najamnike koji posvećuju suštinu svog vremena zadovoljstvima", Turen iz analize novog klasnog odnosa i sukoba izvlači zaključak da „radnička klasa u programiranom društvu nije više istorijski privilegovan akter", njen pokret nije „danas kao što je bio juče, u srcu društvene dinamike i socijalnih borbi" — „jednostavno zato što vršenje kapitalističke vlasti unutar preduzeća nije više osnovni pokretač ekonomskog sistema i time i društvenih sukoba". Turen, kao i mnogi drugi analitičari „tehnokratskog društva" i kritičari „savremene alijenacije", vrši bitno sužavanje istorijskog sadržaja i domašaja borbe i pokreta radničke klase i osporava toj klasi, njenim interesima, organizacijama, idejama i njenoj revolucionarnoj praksi i društvenoj moći sposobnost radikalne i istorijski efikasne teorijske i praktične kritike „novog klasnog društva" ostavljajući joj podređenu ulogu u novoj formaciji socijalnih snaga koje oponiraju tehnokratiji i alijenaciji u „programiranom društvu". Zato će naša polemika sa stavovima Turena i njegovih istomišljenika biti vođena duž cele linije teorijske i istorijske analize da bi pripremila tlo za odlučnu diskusiju o klasnoj borbi protiv tehnokratije.

POREKLO MODERNE TEHNOKRATIJE

U istorijskoj pojavi moderne tehnokratije ponavlja se ono što je Marks rekao za genezu i funkcionisanje kapitalističke proizvodnje: što su bile najpre pretpostavke njenog nastanka postaće zatim strukturisani uslovi njene reprodukcije, a njeni rudimentarni, još nezreli ili i „pozajmljeni" oblici razvoja biće prerađeni, sažeti i iskristalisani u celini moderne tehnokratije.

Moderna tehnokratija ima pretpostavke u svim strukturalnim determinizmima kapitalističke produkcije. Iz tih strukturalnih determinizama nastaje kad se istorijski formira sklop protivrečnosti kasnog kapitalizma, krajnje potenciran u drugoj polovini XX stoleća usled suprotnosti između epohalno revolucionisanih proizvodnih snaga, s jedne strane, i upotrebe ljudske proizvodne snage kao najamne radne snage, a društvene proizvodne snage kao kapitala, s druge strane.

Koji su to osnovni strukturalni determinizmi kapitalističke produkcije čiji će rezultat najzad biti i moderna tehnokratija?

Prvo: *kapitalistička organizacija neposredno zajedničkog rada* koja osigurava proizvodnju viška vrednosti time što radne snage u procesu rada lišava lične i socijalne delatne moći. U kasnom kapitalizmu, u formiranju tehnokratske organizacije radnog procesa, najzad se može potpunije spoznati antagonistički karakter celokupne tehničke i socijalne organizacije rada, klasni karakter „tehničke podele rada", „naučne organizacije rada", prividno nužnih objektivnih i neutralnih načela kapitalističke kombinacije individualnih najamnih radnih snaga.

Drugo: *hijerarhizacija najamnih radnih snaga* sa višestrukom funkcijom u kapitalističkoj proizvodnji. Reč je o istorijskom procesu koji započinje u ranom kapitalizmu „manufakturalnom podelom rada", preko njenog obnavljanja „u još odvratnijem obliku" u kapitalističkoj primeni krupne mašinerije i njene fordovske i tejlorističke varijante u prvoj polovini XX stoleća, dok najzad ne upoznamo još jednom u još drastičnijem obliku monstruoznu, *krajnje nasilnu* i međunarodnim okvirima izvedenu podelu najamnog rada u kapitalističkim uslovima naučne i tehnološke revolucije. Na takvoj podeli rada temelji se društveno raslojavanje i grupisanje koje čini širu socijalnu osnovu moderne kapitalističke tehnokratije.

Treće: *kapitalistička upotreba mašine i tehnologije* kao sredstava za iznuđivanje rada u proizvodnji viška vrednosti. Razvitak mašinerije i tehnologije uslovljen je klasnom borbom između kapitala i najamnog radništva, a nije plod imanentne pokretačke snage kapitala. Ali ta oruđa kapitala protiv radništva neprestano sadrže i revolucionarni potencijal proizvodnje od kojeg polazi i klasna borba proletarijata. U svakoj višoj fazi revolucionisanja tehničke osnove proizvodnje kapitalistička klasa teži da mašineriju i tehnologiju saobrazi eksploataciji proizvođača, a proletarijat teži da u klasnoj borbi oslobodi objektivne mogućnosti ljudskog napretka i emancipacije. U poslednjoj fazi (nova epohalna revolucija tehničke osnove proizvodnje) kapitalističko saobražavanje mašinerije i tehnologije i suzbijanje nanovo rastuće klasne borbe industrijskog i in-

telektualnog proletarijata *nužno* dobija formu kapitalističke tehnokratije.

Četvrto: *kapitalistički razvitak i aplikacija nauke* kao opšte duhovne moći proizvodnje koja se najamnim radom otuđuje od proizvođača, a prisvaja od kapitala. Time se nauka ne samo kapitalistički primenjuje, već se ideološki konstituiše, socijalno uobličava i politički usmerava saglasno eminentnim svrhama kapitala. Završni oblik jest tehnokratska socijalno-ekonomska i politička konstitucija naučnog progresa i „revolucija obrazovanja", kao i tehnokratska ideologija.

I najzad, i najvažnije, peto: *kapitalističko podruštvljavanje proizvodnje* posredstvom rasprostiranja tržišta svih činilaca proizvodnje; antagonističke konkurencije kapitalističkih organizacija; koncentracija i centralizacija kapitala; i — što je sad ključni momenat — *korporacijske i podržavljene kapitalističko-monopolističke kontrole društvenih procesa relevantnih za reprodukciju kapitala.* Moderna tehnokratija je društveni oblik takve kontrole.

U svakom od ovih aspekata kapitalističke proizvodnje, od početka i u svim prethodnim fazama razvoja do danas, nalazimo *pojave koje prethode modernoj tehnokratiji.* Njihov razvitak, a zatim sinteza u vidu moderne tehnokratije pripada ovom stoleću, ili, tačnije, drugoj polovini stoleća. Njeni rudimentarni, još nezreli ili „pozajmljeni" oblici razvoja biće sažeti i iskristalisani u celinu moderne tehnokratije. To se zbiva, nije se u celosti još zbilo, ali smo već danas u mogućnosti da *konkretno* spoznamo kako se iz svih spomenutih determinizama — koji su najpre istorijske pretpostavke formiranja moderne tehnokratije — najzad uobličava njena strukturisana celina i kako pretpostavke njenog nastanka postaju uslovi i momenti njene reprodukcije.

Podvlačim metod teorijske reprodukcije tog istorijskog procesa. Najpre pratimo *razvoj proizvodnih snaga u kapitalističkom vidu* (najamnih radnih snaga, organizacije rada, mašina, nauke i tehnologije, pokretačkih interesa u kapitalističkoj reprodukciji, društvene kombinacije i organizacije činilaca proizvodnje ...), zatim — u svakoj fazi razvoja kapitalističke proizvodnje — specifično strukturisanje celina tih proizvodnih snaga kao supstrata kapitalističkog načina proizvodnje.[25] Najzad pitanje: kako se nanovo uobličava kapitalistička struktura i organizacija proizvodnih snaga u sadašnjem istorijskom razdoblju kad su elementi i celina tih snaga još jednom epohalno revolucionisani? Kako kapitalisti-

[25] Razvoj proizvodnih snaga u kapitalističkom vidu ne shvatamo u vulgarnom ekonomističkom smislu koji bi podrazumevao da je razvitak ljudskih sposobnosti, nauke, tehnike i tehnologije i svih društvenih proizvodnih snaga bio istorijski proizvod imanentne pokretačke snage kapitala, već u istorijsko-dijalektičkom tumačenju tog razvitka kao *rezultata* istorijske prakse prožete klasnom borbom kapitala i najamnog radništva. Klasna borba, s jedne strane, opredeljuje karakter svih činilaca proizvodnje kao sredstava eksploatacije i oruđa kapitala u borbi protiv radnika, a, s druge strane, u proizvodnim snagama i pomoću njih pokreće autentičan razvitak ljudske i socijalne proizvodne moći, potencijalnu snagu radničkog pokreta i pretpostavke socijalizma.

čka struktura suspreže i neutrališe njihov još jednom snažno pokrenut oslobodilački potencijal?

Moderna tehnokratija je posrednik u takvom artikulisanju činilaca proizvodnje, *medijator kapitalističke organizacije nanovo revolucionisanih činilaca proizvodnje, bitan činilac susprezanja i neutralisanja njihovog oslobodilačkog potencijala;* organizator kapitalističkog usmeravanja nauke i obrazovanja, njihovog uključivanja u kapitalističku proizvodnju, selekcije mašina i tehnologije po kapitalističkim principima; kapitalističkog spajanja tehnički revolucionisanih mašina i tehnologije sa najamnim radnim snagama; iznuđivanja rada u uslovima promenjene tehnike i tehnologije; investicione, monetarne i celokupne ekonomske politike u uslovima pojačane tendencije pada profitne stope; kapitalističko-monopolističke kontrole složenih materijalnih i društvenih procesa relevantnih za reprodukciju kapitala u uslovima promenjenog organskog sastava kapitala, nove strukture radnih snaga u uslovima naučne, tehnološke i obrazovne revolucije.

(Kraj u sledećem broju)

Časlav Strahinjić

UDRUŽIVANJE I MEĐUSOBNI ODNOSI OSNOVNIH ORGANIZACIJA UDRUŽENOG RADA

Proces izgrađivanja samoupravnih odnosa u mikro i makrosferi organizacije društva, sa dominantnom ulogom udruženog radnika i njegove osnovne organizacije udruženog rada, kao što iskustva prakse pokazuju, dug je, veoma složen i protivrečan. On implicira promene u organizaciji rada, materijalnoj osnovi, sistemu raspodele, organizaciji samoupravljanja i rukovođenja, obrazovanju, sistemu informisanja, samokontroli radnih ljudi, njihovim međusobnim radnim odnosima, svesti, mentalitetu.

Sa stanovišta uloge i odgovornosti nauke to imperativno nalaže interdisciplinarni pristup, primenu novih metodoloških postupaka, dublja i kompleksnija empirijska i teorijska istraživanja, teorijsko osmišljavanje empirije i empirijsku verifikaciju teorijskih stavova i rešenja.

Praktična primena ustavnog koncepta osnovne organizacije udruženog rada i stavova i odluka II kongresa samoupravljača Jugoslavije u vezi s tim otvara i pokreće niz pitanja, dilema i problema koji traže neodložna rešenja.

Jedno od bitnih pitanja iz ove složene problematike odnosi se na konstituisanje i izgrađivanje novih pravno-institucionalnih oblika (formi) udruženog rada adekvatnih bitno izmenjenom društveno-ekonomskom položaju udruženog radnika i promenama u položaju i funkcijama društveno-političkih zajednica u kontekstu ustavnih promena.

Radi se o procesu prevazilaženja pravno-institucionalnih formi udruživanja koje su odgovarale ranijem konceptu samoupravnih odnosa, dosadašnjem ustavnom sistemu i pravnim formama organizovanja samoupravljača.

Predmet ovog rada biće pokušaj eksplikacije motiva i ciljeva udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada, oblika udruživanja, međusobnih odnosa i odgovornosti osnovnih organizacija udruženog rada u pravnom prometu.

UDRUŽIVANJE OSNOVNIH ORGANIZACIJA UDRUŽENOG RADA

Ciljevi (motivi) udruživanja

Osnovne organizacije udruženog rada se nakon konstituisanja međusobno udružuju u uže i šire organizacione oblike — organizacije udruženog rada[1], odnosno njihove asocijacije. Osnovna organizacija udruženog rada se ne može definitivno organizovati, ne može funkcionisati kao samoupravni (i pravni) subjekt ukoliko ne uredi svoje odnose sa drugim osnovnim organizacijama udruženog rada.[2] Udruživanje može biti u okviru i van radne organizacije. To mogu biti vertikalne i horizontalne veze i odnosi, koje karakteriše bogatstvo, originalnost, raznovrsnost i kreativnost rešenja.

Za sve oblike udruživanja rada i sredstava je bitno da su to oblici udruživanja radnika osnovnih organizacija udruženog rada. Njihova je opšta karakteristika međusobna ravnopravnost, što znači da nema hijerarhije među njima. Kao što ćemo kasnije videti, ni jedan uži i širi oblik udruživanja ne može biti konstituisan bez neposrednog uticaja radnika osnovnih organizacija udruženog rada.

Po odredbama tačke 1. ustavnog amandmana XXII, „svoj rad i sredstva društvene reprodukcije u osnovnim organizacijama udruženog rada radnici slobodno udružuju u preduzećima, ustanovama i drugim radnim organizacijama ili u drugim oblicima udruženog rada, uključujući i one koji vrše kreditne i bankarske poslove i poslove osiguranja, radi povećanja dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada, unapređenja i razvijanja sopstvenog i zajedničkog rada i poslovanja i podizanja proizvodnosti ukupnog društvenog rada.

---

[1] Pod odredbama člana 1. Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, pod pojmom *organizacija udruženog rada* podrazumeva se „osnovna organizacija udruženog rada, zajednica osnovnih organizacija udruženog rada, radna organizacija i složena organizacija udruženog rada".

[2] Osnovna organizacija udruženog rada svoj *subjektivitet* stiče postupno, a ne odjednom. Tako „donošenjem odluke o organizovanju osnovna organizacija udruženog rada *stiče sposobnost da bude stranka u sporu sa drugim delovima radne organizacije u pogledu ispunjavanja uslova za organizovanje u osnovnu organizaciju (kurziv* — Č. S.).

Odluka o organizovanju osnovne organizacije konačna je istekom roka od trideset dana od dana uručenja te odluke drugim delovima radne organizacije, a ako je pokrenut spor u pogledu ispunjenja uslova za njeno organizovanje — donošenjem odluke ustavnog suda o postojanju tih uslova" (član 37. citiranog zakona).

U citiranom zakonu se potom ističe da danom kada je odluka o organizovanju postala konačna osnovna organizacija može otpočeti da vrši svoju delatnost u okviru predmeta delatnosti radne organizacije ako su ispunjeni uslovi u pogledu tehničke opremljenosti i zaštite na radu i drugi propisani posebni uslovi. U isto vreme „*osnovna organizacija stiče sposobnost da zaključi samoupravni sporazum o udruživanju i samoupravna prava koja joj pripadaju na osnovu ustava i zakona, osim prava da sa trećim licima u pravnom prometu izvan radne organizacije zaključuje ugovore i preduzima druge pravne poslove koje stiče saglasno samoupravnom sporazumu o udruživanju danom upisa konstituisanja radne organizacije u sudski registar*" (član 37, stav 3. i 4, *kurziv* — Č. S.).

Međusobne odnose u ovim organizacijama uređuju radnici samoupravnim sporazumom o udruživanju na osnovu ravnopravnosti, obezbeđujući u celini ovih odnosa neotuđivo pravo radnika da na osnovu svog rada upravlja poslovima i sredstvima društvene reprodukcije i odlučuje o dohotku koji ostvaruje osnovna organizacija udruženog rada u kojoj radi".

Motivi (ciljevi) udruživanja su najčešće: neposredno usklađivanje podele rada i specijalizacije, racionalno i uspešno korišćenje tekovina nauke i tehnike, proširivanje materijalne osnove udruženog rada, povećanje produktivnosti rada, jedinstvena politika razvoja i veće mogućnosti korišćenja određenih resursa, povećanje konkurentske sposobnosti na tržištu, ostvarivanje principa solidarnosti, veće mogućnosti zajedničkog snošenja rizika na tržištu, ostvarivanje neposrednog i ravnopravnog učešća radnika u samoupravljanju, brže ostvarivanje svih pretpostavki za razvoj samoupravljanja.

Motivi (ciljevi) sadržani su u uvodnom delu samoupravnog sporazuma o udruživanju osnovnih organizacija u radnu organizaciju, odnosno zajednicu osnovnih organizacija u okviru radne organizacije ili širi oblik udruživanja. Oni predstavljaju snažan kohezioni element udruživanja rada.

Tako, na primer, po odredbama člana 1. Samoupravnog sporazuma „Energoinvesta", potpisnice sporazuma kao osnovne organizacije udruženog rada bez svojstva pravnog lica udružuju se „radi postizanja samoupravnih prava radnih ljudi i optimalnih ekonomskih efekata udruženog rada i sredstava u skladu sa zahtjevima savremene tehnike i tehnologije i time ostvaruju svrsishodnu i racionalnu specijalizaciju u osnovnim organizacijama udruženog rada i nužnu koncentraciju rada i sredstava u cilju ostvarivanja bržeg razvoja višeg životnog standarda".

U članu 2. istog sporazuma u još većoj meri je naglašeno da potpisnice sporazuma „svoja samoupravna prava i međusobne društvene odnose mogu najbolje ostvarivati udruženi u jedinstvenu privrednu organizaciju radi postizavanja ciljeva utvrđenih članom 1. ovog sporazuma".

Po odredbama člana 2. Samoupravnog sporazuma hemijske industrije „Zorka" — Šabac, osnovne organizacije udruženog rada se udružuju u cilju „stvaranja povoljnijih uslova za stalno povećanje proizvodnje i razvoja, povećanja produktivnosti rada, stvaranja što većeg dohotka za proširenu reprodukciju i poboljšanje uslova života i rada radnika;

daljeg razvoja neposrednog samoupravljanja i socijalističkih društvenih odnosa zasnovanih na slobodnom udruženom radu i raspodeli rezultata rada prema doprinosu radnika svojim tekućim i minulim radom uspehu i razvoju osnovne organizacije udruženog rada i udružene radne organizacije".

Da bi ostvarile navedene ciljeve, osnovne organizacije udruženog rada ove radne organizacije udruženim radom obezbeđuju:

međusobno tehničko povezivanje, zajedničko istupanje na tržištu, usklađivanje i zajedničko usmeravanje razvoja, delatnosti i poslovanja, udruživanje i koncentraciju sredstava na kreditnoj osnovi;

međusobne ravnopravne odnose svake osnovne organizacije;

uzajamno pomaganje i solidarnost svih osnovnih organizacija;

materijalne i društvene preduslove za stalno unapređivanje organizacije rada, tehnoloških procesa i samoupravljanja;

udruživanje materijalnih sredstava za istraživački rad za unapređenje postojeće proizvodnje i osvajanje novih proizvoda;

neprekidno obrazovanje i svestrano osposobljavanje svih članova radne zajednice za što uspešniju proizvodnju i samoupravnu aktivnost.

U članu 1. Samoupravnog sporazuma preduzeća „Šipad" takođe se ističe da potpisnice sporazuma utvrđuju da udruživanje rada i sredstava u jedinstveno preduzeće omogućava efikasnije rješavanje tekuće i dugoročne poslovne politike, jer se samo tako može obezbijediti primjena dostignuća nauke i tehnike, korišćenje prednosti koncentracije sredstava i kadrova, jedinstveno istupanje na tržištu, čime se sveukupno proširuje materijalna baza samoupravljanja.

Po odredbama člana 1. Samoupravnog sporazuma građevinskog preduzeća „Rad" — Beograd, osnovne organizacije udruženog rada udružuju se u radnu organizaciju radi „uspešnog zajedničkog i svog poslovanja; zajedničkog korišćenja sredstava u skladu sa zahtevima savremene tehnike i tehnologije; međusobnog tehnološkog povezivanja i specijalizacije u osnovnim organizacijama udruženog rada; zajedničkog istupanja na tržištu; daljeg razvijanja i jačanja neposrednog samoupravljanja radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada i jačanja materijalne osnove proizvodnih jedinica i podizanja životnog standarda radnih ljudi".

Samoupravni sporazum „Intereksporta" — Beograd ne manje pažnje posvećuje ovim pitanjima. Subjekti samoupravnog sporazuma o udruživanju u ovom primeru su osnovne organizacije udruženog rada i zajednice osnovnih organizacija udruženog rada. One su se sporazumom obavezale da radna organizacija, kao proizvodno-prometna organizacija, objedinjuje njihovu društvenu reprodukciju i da one međusobno usaglašavaju poslovni, radni i tehnološki proces na osnovu udruženog rada i sredstava, čime se postiže njihova proizvodno-prometna povezanost (član 4. i 5).

Po odredbama člana 6. ovog sporazuma „udruživanjem će se obezbediti optimalno poslovno-tehničko i finansijsko funkcionisanje radne organizacije i ostvarivati osnovni zajednički interesi, kao što su: razvoj, finansiranje razvoja, proizvodnja robe i usluga i prodaja robe i usluga, a na osnovu ekonomskih interesa i razvijanja neposrednog samoupravljanja i samoupravne demokratije".

Efekti takvog udruživanja bili bi još: uspešnije povezivanje proizvodnje i prometa radi stalnog povećavanja produktivnosti rada, obezbeđenje proste i proširene reprodukcije, porast društvenog standarda i poboljšanje uslova života i rada udruženih radnika, unapređenje tehnologije i organizacije rada, ostvarivanje principa ravnopravnosti rad-

nika i osnovnih organizacija udruženog rada, koordiniranje obrazovanja i stručnog usavršavanja radnika, socijalna sigurnost radnika i osnovnih organizacija udruženog rada, ravnomerni ekonomski razvoj i slično.

Sem toga, u ovom sporazumu se naglašava da „organizacija rada i samoupravljanja u osnovnim organizacijama, zajednicama osnovnih organizacija i radnoj organizaciji postaviće se tako da omoguće neposredno odlučivanje i uticaj radnika na svakom stupnju radnog procesa koji predstavlja zaokruženu celinu" (član 7).

Međutim, u nekim samoupravnim sporazumima ciljevi (motivi) nisu jasno ni precizno definisani, niti su utvrđena sredstva za njihovo ostvarivanje. To je jedan od osnovnih uzroka sporova među osnovnim organizacijama udruženog rada pred ustavnim sudovima.

Uspešno i jasno definisanje ciljeva (motiva) jedna je od bitnih pretpostavki sporazumnog i uopšte samoupravnog normativnog uređivanja svih međusobnih odnosa udruženih osnovnih organizacija udruženog rada i značajna preventivna mera protiv konfliktnih situacija, obustava rada, sporova, dezintegracionih tendencija i drugih negativnih pojava.

Jasnim i kompleksnim definisanjem, utvrđivanjem ciljeva udruživanja i određivanjem mera za njihovu realizaciju ukazuje se radnicima na prednosti nove organizacije, novih društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu na principima ustavnih amandmana.

U rezoluciji II kongresa samoupravljača Jugoslavije o samoupravnom organizovanju udruženog rada decidirano se konstatuje: „Procesi samoupravnog organizovanja udruženog rada objektivno su uslovljeni odnosima u materijalno-proizvodnoj osnovi društva i razvijenošću društvenih oblika organizacije rada, uključujući i razmenu proizvoda udruženog rada. Osnovni cilj ovog organizovanja je povećanje efikasnosti rada, proizvodnih mogućnosti za dalji razvoj proizvodnih snaga i samoupravnih odnosa, kako bi se što bolje realizovali materijalni i društveni interesi radnih ljudi. O obliku i metodu samoupravnog organizovanja udruženog rada ili sredstava odlučuju radni ljudi — neposredno i zajednički. Polazeći od toga, Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije smatra da je neophodno postojeće oblike radnih organizacija uskladiti s izmenjenim odnosima u tehničkim, organizacionim, ekonomskim i samoupravnim aspektima privrednog života. Procesi ove samoupravne integracije u našem društvu već su dali značajne rezultate."

Prema tome, primena ustavnih amandmana i ustavna reforma uopšte, odnosno normativna projekcija sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa u Jugoslaviji, pretpostavljaju prevazilaženje postojećih i izgrađivanje novih pravno-institucionalnih oblika adekvatnih sadašnjoj fazi razvoja samoupravljanja. Stoga ćemo se zadržati na osnovnim karakteristikama oblika udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada.

Oblici udruživanja

Kao što je istaknuto, opšta karakteristika svih oblika udruživanja je u tome da se radni ljudi osnovne organizacije udruženog rada opredeljuju za njih na principu dobrovoljnosti, saglasnosti volja svih sub-

jekata koji se udružuju, ravnopravnosti, legaliteta, da se njima ne mogu uzurpirati samoupravna prava radnika niti prenositi neotuđiva ustavna prava radnika osnovne organizacije udruženog rada. Oblici udruživanja se međusobno razlikuju po motivima (ciljevima), vremenskom trajanju, intenzitetu udruživanja, stepenu kohezione moći elemenata, sadržaju, sredstvima za ostvarivanje ciljeva, implikacijama na pravno-ekonomske odnose i po nizu drugih obeležja.

Zajednica osnovnih organizacija u sastavu radne organizacije je prvi (ali ne i obavezan) oblik udruživanja (pogon, fabrika, robna kuća, rudnik i slično).[3] Naime, neke ili sve osnovne organizacije udruženog rada u okviru radne organizacije mogu se udruživati u uže i šire asocijacije — zajednice osnovnih organizacija udruženog rada. Na primer, radnici jedne fabrike ili pogona u okviru radne organizacije sa složenom strukturom — radi ostvarivanja zajedničkih interesa i ciljeva, a u skladu sa interesima radne organizacije i društvene zajednice — mogu se udruživati u širu tehnoekonomsku i socijalnu celinu nego što je to osnovna organizacija udruženog rada i na tom nivou ostvarivati zajedničke funkcije. Zajednica osnovnih organizacija može obuhvatiti i delove raznih tehnoekonomskih celina (fabrika, pogona). Oni mogu birati zajedničke organe, donositi i primenjivati zajedničke normativne akte, racionalizovati organizaciju rada i ostvarivati niz funkcija za koje ne moraju biti neposredno zainteresovani drugi delovi kolektiva (to jest druge osnovne organizacije udruženog rada). Sve osnovne organizacije udruženog rada udružuju se obavezno u radnu organizaciju jer su njeni fizički delovi, dok udruživanje o kome je ovde reč može obuhvatiti samo neke osnovne organizacije udruženog rada. Ovaj oblik udruživanja ostvaruje se na osnovi *posebnog* samoupravnog sporazuma kojim se „uređuju poslovi koji će se zajednički obavljati u okviru zajednice, međusobna prava i obaveze, udruživanje sredstava i njihova namena, obrazovanje zajedničkih organa i njihova prava i dužnosti, prava i obaveze zajednice osnovnih organizacija prema trećim licima i oblici odgovornosti osnovnih organizacija za te obaveze i druga pitanja od zajedničkog interesa“[4]. I za ovaj samoupravni sporazum, kao i za sve samoupravne sporazume te vrste, važi zakonska norma da se donosi isključivo u pismenoj formi zbog važnosti pitanja koja su predmet sporazuma.

Za usvajanje ovog samoupravnog sporazuma zakon traži kvalifikovanu većinu (više od polovine ukupnog broja radnika)[5], i to u svakoj osnovnoj organizaciji pojedinačno, i da ga potpišu ovlašćeni radnici u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Ovaj samoupravni sporazum mora biti u skladu sa samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju[6], iz čega proizlazi da je on akcesorne prirode u odnosu na ovaj drugi.

[3] Po odredbama člana 49, stav 1. Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, „dve ili više osnovnih organizacija udruženog rada u sastavu iste radne organizacije mogu se udružiti u zajednicu osnovnih organizacija“.
[4] Član 49, stav 2. citiranog zakona.
[5] Član 49, stav 4. citiranog zakona.
[6] Član 49, stav 5. citiranog zakona.

Osim izloženog, zakon proklamuje *otvorenost* ovog oblika udruživanja i prema drugim osnovnim organizacijama udruženog rada u sastavu radne organizacije, naravno, pod uslovima i na način koji su utvrđeni samoupravnim sporazumom o udruživanju u zajednicu osnovnih organizacija udruženog rada.

Radna organizacija (preduzeće, ustanova i slično) je sledeći oblik udruživanja. Međutim, za razliku od prethodnog oblika, ovo je *obavezan* oblik udruživanja. Radna organizacija nije prost, mehanički zbir osnovnih organizacija udruženog rada i njihovih zajednica, već nov kvalitet. Istakli smo već da primena amandmana i ustavna reforma u celini znače prevazilaženje tradicionalnog pojma radne organizacije (posebno preduzeća) jugoslovenskog tipa, za koju je bio karakterističan hijerarhijski položaj organa upravljanja i rukovođenja, proces decentralizacije samoupravljanja, hijerarhija normativnih akata, proces odlučivanja sa obeležjima političko-predstavničkog sistema i slično. U tom smislu su i odredbe člana 15. Ustava SFRJ o radnoj organizaciji prevaziđene jer su koncipirane na bazi ranijeg stepena razvijenosti društveno-ekonomskih i političkih odnosa i ne odgovaraju savremenoj fazi razvoja samoupravljanja.[7] To važi i za odredbe člana 18. i 19. Ustava SFRJ koje polaze od radne organizacije kao pravno-institucionalnog oblika udruživanja i subjekta društvene svojine. Takvu koncepciju razrađuje i amandman XV. Stoga je potrebno normativno i teorijski naći novu definiciju radne organizacije kao oblika udruživanja sa novim obeležjima; ona nije više osnovna jedinica privrednog sistema.

Međutim, radna organizacija i u novim uslovima predstavlja relativno najhomogeniju, najkompaktniju tehnoekonomsku celinu i istovremeno visok stepen integriteta interesa delova udruženih u celini. Ona je najintenzivniji, najmasovniji, najčešći oblik udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada. Ona je *uvek,* bez izuzetka, pravni subjekt.

Po odredbama člana 3. citiranog zakona, „udružujući svoj rad i sredstva društvene reprodukcije, radnici organizovani u osnovne organizacije udruženog rada, povezani procesom rada i ekonomskim i drugim zajedničkim interesima, *konstituišu radnu organizaciju kao samostalnu i samoupravnu organizaciju radi zajedničke i društvene reprodukcije*".

„Radnici, udružujući svoj rad i sredstva društvene reprodukcije, konstituišu radnu organizaciju kao samostalnu samoupravnu organizaciju i kad u njenom sastavu nisu organizovane osnovne organizacije udruženog rada.

Radna organizacija se osniva kao preduzeće ili druga organizacija u oblasti privrede ili kao ustanova ili druga organizacija u oblasti društvenih službi" *(kurziv* — Č. S.).

Iz izloženog se vidi naglasak zakona na pravima radnika da se udružuju u ovaj organizacioni oblik, kao i samoupravni karakter i samostalnost radne organizacije i u novim uslovima.

---

[7] Po tim odredbama, „radna organizacija je samostalna i samoupravna organizacija. Radna organizacija ima svojstvo pravnog lica i nosilac je određenih prava u pogledu sredstava u društvenoj svojini kojima upravlja. Radnoj organizaciji ne mogu se ta prava oduzeti, niti se ona mogu ograničiti".

U praksi je sporno pitanje načina primene ustavnih amandmana u radnim organizacijama gde nema uslova za organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada. Javlja se mišljenje da se tu amandmani ne mogu primeniti jer nema osnovnih organizacija udruženog rada.

Budući da je društveno-ekonomski položaj radnika u principu isti bilo u kojoj sferi delatnosti da rade (u privredi i u oblasti društvenih službi), to u slučaju postojanja *identiteta* radne organizacije i osnovne organizacije udruženog rada radnici radne organizacije imaju položaj radnika osnovne organizacije udruženog rada sa svim konsekvencama koje iz toga proizlaze u pogledu obima, sadržaja, načina vršenja njihovih neotuđivih prava, položaja, ovlašćenja i drugih obeležja zajedničkih organa i slično. U takvim primerima statut radne organizacije se preobražava u samoupravni sporazum, odnosno ne zaključuje se samoupravni sporazum o udruživanju u radnu organizaciju.

Sa stanovišta ustavno-pravnog regulisanja poseban problem predstavljaju *radne organizacije* (preciznije rečeno, organizacije udruženog rada) *čije je poslovanje od posebnog* (opšteg) *društvenog interesa*. To su organizacije udruženog rada iz oblasti komunalnih delatnosti, saobraćaja, elektroprivrede i slično. To je grupa privrednih delatnosti. Drugu, veću grupu čine organizacije udruženog rada iz oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva, socijalne zaštite, javnog informisanja i društvenih službi. Slično dosadašnjim ustavnim rešenjima, na jednoj strani treba obezbediti autonomni status udruženih radnih ljudi u ovim sferama delatnosti u osnovi jednak s položajem radnih ljudi svih organizacija udruženog rada, a na drugoj — pronaći nove oblike, instrumente, mehanizme učešća i uticaja društva, odnosno njegovih neposrednije zainteresovanih subjekata za rad ovih delatnosti. Reč je o novim oblicima i instrumentima uticaja adekvatnim savremenoj fazi razvoja samoupravljanja. Svakako dolazi u obzir klasičan oblik uticaja i učešća, reprezentovanja i obezbeđenja interesa društvenih subjekata — kroz savet u širem sastavu, uz apriorno utvrđivanje proporcije članova organa upravljanja koje biraju (delegiraju) radni ljudi ustanove i predstavnika društva radi sprečavanja moguće majorizacije u procesu odlučivanja. Takođe dolazi u obzir uticaj na izbor inokosnog poslovnog izvršnog organa, povećana obaveza ovih organizacija u izveštavanju javnosti, odnosno zainteresovanih organizacija, građana i drugih subjekata o činjenicama iz oblasti njihovog rada i poslovanja koje su relevantne za te subjekte. Ne manje važan oblik uticaja odnosio bi se na valorizaciju usluga (utvrđivanje cena usluga) u slučajevima postojanja monopolističkog položaja. No, shodno izloženom, novi ustav bi morao postaviti liniju razgraničenja kompetencija: predstavnici društva ne bi mogli odlučivati o neotuđivim pravima radnika organizacije udruženog rada tih delatnosti.

S obzirom na promene u normativnoj nadležnosti federacije, ustavno-pravno regulisanje izloženih problema prešlo je u nadležnost republika — njihovih ustava i zakona (legi speciali). U ustavnim amandmanima XXI — XXIII nema odgovora na ta pitanja.

U teoriji i praksi se u vezi sa izloženim postavlja pitanje *nivoa* učešća predstavnika društva, zaštite interesa društvenih subjekata u organizacijama udruženog rada. Naime, postavlja se pitanje da li se instrumenti i oblici uticaja i učešća konstituišu na nivou osnovne organizacije udruženog rada, radne organizacije ili šireg oblika udruživanja. Problem je složen, pa je teško dati precizan jedinstven odgovor. Načelno se može reći da je to onaj oblik organizacije udruženog rada, onaj nivo udruživanja radnika osnovnih organizacija udruženog rada u čijem se radu ostvaruju posebni, odnosno opšti društveni interesi. To negde može biti samo jedna osnovna organizacija udruženog rada ili samo zajednica osnovnih organizacija udruženog rada ili samo radna organizacija, odnosno složena organizacija udruženog rada. Dakle, to je questio facti.

Pomenimo još, u okviru ovog pitanja, da radnu organizaciju mogu osnovati osnovne i druge organizacije udruženog rada, organizacije poslovnog udruživanja, društveno-političke zajednice, mesne zajednice, samoupravne interesne zajednice, društveno-političke organizacije, kao i druga pravna lica radi ostvarivanja svojih ciljeva[8], ali ne i grupa građana. Kada se kao osnivači javljaju osnovne i druge organizacije udruženog rada, potrebno je da tu mogućnost predviđa samoupravni sporazum o njihovom udruživanju.

Složena organizacija udruženog rada je najširi oblik organizacije udruženog rada. Poodredb ama člana 3, stav 4. i 5. citiranog zakona, „radi ostvarivanja ekonomskih i drugih zajedničkih interesa, radne organizacije udružuju se u složenu organizaciju udruženog rada“. Shodno napred izloženom o osnovnim obeležjima položaja radnika udruženih u osnovne organizacije udruženog rada, zakon sadrži princip da se „udruživanjem u složenu organizaciju udruženog rada, organizovanu kao združeno preduzeće ili združena ustanova, kombinat ili drugu zajedničku organizaciju, *ne menja osnovni položaj udruženih radnih organizacija i osnovnih organizacija udruženog rada u njihovom sastavu*“ (*kurziv* — Č. S.).

Subjekti udruživanja u ovom slučaju su redovno radne organizacije, kao i „osnovne organizacije udruženog rada u sastavu različitih radnih organizacija pod uslovima predviđenim samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju“[9]. Znači, osnovna organizacija nije automatski, ex lege, subjekt samoupravnog sporazuma o udruživanju u navedeni oblik, već samo onda ako je ta mogućnost sankcionisana samoupravnim sporazumom o njenom udruživanju u radnu organizaciju, čime je opravdano relativizirana njena samoupravna autonomija.

I za nastajanje ovog oblika udruživanja neophodno je zaključivanje samoupravnog sporazuma u *pismenoj* formi, a on mora regulisati sledeće: delatnosti koje će se zajednički obavljati u okviru složene organizacije i međusobna podela rada u obavljanju tih delatnosti, zajednički programi razvoja, sredstva koja se udružuju u složenu organizaciju i njihova namena, način upravljanja udruženim sredstvima, obim prava i obaveza složene organizacije i oblici odgovornosti za obaveze složene

[8] Član 5. citiranog zakona.
[9] Član 51. citiranog zakona.

organizacije, organi složene organizacije, njihova prava i dužnosti, način obrazovanja i način odlučivanja tih organa, uslovi i način istupanja iz složene organizacije i druga pitanja od zajedničkog interesa[10].

Zakon predviđa kvalifikovanu većinu pri odlučivanju o ovom sporazumu: za sporazum se mora izjasniti više od polovine ukupnog broja radnika svake osnovne organizacije udruženog rada koja se udružuje neposredno, odnosno takvu većinu u svakoj osnovnoj organizaciji koja pripada radnoj organizaciji ako se ta radna organizacija udružuje.[11] Time se obezbeđuje neposredan uticaj radnika osnovne organizacije udruženog rada na sve oblike udruživanja.

I za ovaj oblik udruživanja važi princip *otvorenosti* prema drugim osnovnim i radnim organizacijama pod uslovima i u slučajevima koji su predviđeni tim sporazumom.

Izloženi normativni koncept složene organizacije udruženog rada je jedinstven, uopšten, nedovoljno preciziran u odnosu na svaki pojedinačni oblik složene organizacije udruženog rada. Stoga bi trebalo budućim zakonom o udruženom radu utvrditi osnovna obeležja i diferencirajuće crte svakog oblika složene organizacije udruženog rada, kriterijume za konstituisanje, minimum zajedničkih funkcija koje će se vršiti na nivou takve celine i druge relevantne karakteristike. To, naravno, ne sme predstavljati prepisivanje kliširane „sheme" i šablona kakve je naš samoupravni sistem pre više godina napustio niti sputavanje kreativnosti, originalnosti i raznovrsnosti rešenja prakse.

Osim udruživanja u složenu radnu organizaciju, osnovna organizacija udruženog rada se može uključivati u najraznovrsnije oblike integracije, poslovno-tehničke saradnje sa drugim osnovnim radnim i ostalim organizacijama udruženog rada. Bitno je da joj to dozvoljava samoupravni sporazum o udruživanju u njenu radnu organizaciju.

Širi oblik udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada i drugih organizacija udruženog rada jeste *poslovno udruživanje*. Neki oblici poslovnog udruživanja mogli bi biti obavezni, za razliku od napred izloženih. Reč je o poslovnim zajednicama i o zakonskoj obavezi udruživanja određenih vrsta organizacija udruženog rada saglasno Ustavu. To bi bio slučaj kada udruživanje zahteva tehnološko jedinstvo sistema u pojedinim oblastima i kada je to od interesa za celu zemlju.

Osim izloženog, osnovne organizacije udruženog rada mogu se udruživati i u *komore*. Motiv takvog udruživanja je usklađivanje posebnih sa zajedničkim interesima, dogovaranje o planovima i programima rada i razvoja, o uređivanju društveno-ekonomskih odnosa, rešavanje drugih pitanja od zajedničkog interesa itd. Ima mišljenja da se zakonom mogu ustanovljavati privredne komore i druge opšte asocijacije i propisivati obavezno udruživanje određenih vrsta organizacija udruženog rada u te asocijacije.

Na osnovu izloženog možemo zaključiti sledeće:

---

[10] Član 52. citiranog zakona.
[11] Član 52, stav 3. citiranog zakona.

prvo, savremenu fazu razvoja samoupravnog sistema karakteriše bogatstvo, originalnost i raznovrsnost oblika udruživanja organizacija udruženog rada;

drugo, radni ljudi udruženi u osnovnu organizaciju udruženog rada slobodno se opredeljuju za izbor konkretnog oblika udruživanja na principu ravnopravnosti, saglasnosti volja i legaliteta;

treće, radni ljudi autonomno uređuju međusobne odnose samoupravnim sporazumom o udruživanju u osnovnu organizaciju i preko njega u okviru širih oblika udruživanja;

četvrto, organe upravljanja svakog oblika udruživanja čine delegati osnovnih organizacija udruženog rada koji su neposredno izabrani, odgovaraju neposredno svojim biračima i dužni su da prenesu, izraze i reprezentuju njihove stavove, mišljenja i sugestije u radu organa čiji su članovi. Oni odgovaraju i materijalno za prekoračena ovlašćenja, odnosno za delovanje mimo i van okvira mandata;

peto, radni ljudi udružuju svoj rad i društvena sredstva u okviru svake od navedenih organizacija udruženog rada. Zajednička sredstva složene organizacije udruženog rada formiraju se udruživanjem sredstava radne organizacije osnovnih organizacija udruženog rada. Sistem upravljanja mora biti takav da obezbeđuje neposredan uticaj i odlučivanje radnika o sredstvima i dohotku u okviru složenih oblika udruživanja;

šesto, organizacija rada i upravljanja mora obezbediti dominantan uticaj radnika na svim nivoima unutrašnje organizacije i u celini odnosa društvene reprodukcije;

sedmo, udruženi radni ljudi imaju pravo i dužnost neposredne kontrole i uvida u rad svih organa u svim oblicima udruživanja, imaju pravo da budu blagovremeno, potpuno i kompetentno informisani o svim relevantnim pitanjima njihovog poslovanja i udruženog rada u celini.

To su samo glavne komponente novog položaja udruženog radnika u procesu u kome samoupravljanje ulazi u svoju višu, zreliju fazu.

MEĐUSOBNI ODNOSI I ODGOVORNOST OSNOVNIH ORGANIZACIJA UDRUŽENOG RADA U PRAVNOM PROMETU

Opšta obeležja međusobnih odnosa osnovnih organizacija udruženog rada

Organizovanjem osnovnih organizacija udruženog rada javlja se spoljni privid „raspadanja" radne organizacije, njenog dekomponovanja na uže tehnoekonomske, samoupravne i socijalne celine. Reč je, dakle, samo o prividu jer one, da bi postale osamostaljeni pravno-ekonomski i samoupravni subjekti, moraju se konstituisati, odnosno izvršiti podelu imovine — prava, dužnosti i odgovornosti. To implicira solidne i kompleksne interdisciplinarne pripreme u pogledu evidencije, žiro-računa, sposobnosti da se diferencirano planira, prati i iskazuje rezultat rada svake ponaosob, kao i u pogledu zajedničkih obaveza po osnovi zajmova,

kredita, investicionih ulaganja i raznih privrednih poduhvata. Organizovanje osnovnih organizacija udruženog rada, dakle, pretpostavlja uspostavljanje „čistih" ekonomskih odnosa. Podelom sredstava (imovine) svaka osnovna organizacija udruženog rada preuzima i odgovarajuće obaveze kao subjekt društvene svojine prema poveriocima i raznim subjektima društva.

Dohodak, po Ustavu, ostvaren u bilo kom obliku organizacije rada i udruživanja sredstava, uvek pripada radnicima osnovne organizacije udruženog rada. Stoga nema dohotka koji ne pripada osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Zaključivanjem samoupravnog sporazuma o udruživanju osnovne organizacije udruženog rada generalno uređuju svoje međusobne odnose. Te odnose one preciznije regulišu statutom, posebnim sporazumima i drugim opštim i posebnim normativnim aktima. Veoma je važan pravno-ekonomski mehanizam za uređivanje njihovih međusobnih poslovnih odnosa, za obezbeđenje izvršenja obaveza. Osnovne organizacije udruženog rada određuju koje će fondove formirati na nivou radne organizacije, koliki će postotak iz dohotka svaka od njih izdvajati za podmirivanje zajedničkih obaveza; utvrđuju režim korišćenja udruženih sredstava, nadležnost organa za raspolaganje tim sredstvima i druga važna pitanja. Svaka osnovna organizacija udruženog rada može svoja slobodna sredstva dati drugoj na korišćenje bilo na kreditnoj osnovi, bilo po principu zajedničkih ulaganja ili po drugoj dogovorenoj osnovi. Osnovne organizacije udruženog rada određuju cene za svoje usluge, odnosno proizvode, i to po kriterijima tržišnih cena ili po principu dogovorenih cena.[12]

Navedenim instrumentarijem osnovne organizacije udruženog rada regulišu pitanja načina, uslova, slučajeva i postupka za pokriće gubitaka, sanacije, supsidijarne odgovornosti, jemstva i druga značajna pitanja.

Osobito je značajno ujednačavanje uslova privređivanja, uspostavljanje i funkcionisanje internog bankarsko-kreditnog mehanizma za racionalno i efikasno udruživanja i korišćenje sredstava osnovnih organizacija udruženog rada i za postizanje ravnomernog privrednog razvoja delova u kontekstu celine. Tu su sadržane mogućnosti zaštite osnovnih organizacija udruženog rada od nepovoljnih tržišnih i drugih uticaja koji se povremeno javljaju.

Jedno od osnovnih obeležja društveno-ekonomskog položaja radnika u udruženom radu je *socijalna sigurnost* i *solidarnost*. Fond solidarnosti predstavlja značajan instrument za ostvarivanje socijalne stabilnosti radnika osnovne organizacije udruženog rada, a princip solidarnosti i korektiv načela raspodele prema radu.

Udružujući se i konstituišući razne pravno-ekonomske oblike udruživanja, radnici osnovnih organizacija, ne odričući se svojih neotuđivih

[12] U internim odnosima postoje različiti tipovi cena i tarifa za vrednovanje rada, proizvoda i usluga i osnovnih organizacija osnovnih delatnosti i osnovnih organizacija zajedničkih delatnosti.

ustavnih prava, utvrđuju i zajedničke funkcije, kao i sredstva za njihovo ostvarivanje u okviru svakog od navedenih oblika udruživanja, kao što su: funkcija razvoja, funkcija koordinacije procesa rada, finansijska i komercijalna funkcija, funkcija planiranja, kadrovska funkcija, funkcija unapređivanja samoupravljanja, funkcija samoupravne kontrole, samozaštite i druge.

Iz svega izloženog proizlazi da se više ne može formirati dohodak radne organizacije ili složenije organizacije udruženog rada. Preduzeće ne ostvaruje svoj dohodak (osim ako nije identično sa osnovnom organizacijom udruženog rada). Zajednička sredstva u okviru svakog oblika udruživanja nastaju udruživanjem sredstava osnovnih organizacija udruženog rada. O udruženim sredstvima uvek odlučuju radnici osnovnih organizacija udruženog rada, što implicira i promene u sastavu, položaju i kompetencijama organa složenih organizacija udruženog rada.

Odgovornost osnovnih organizacija udruženog rada u pravnom prometu

Jedno od centralnih pitanja međusobnih odnosa organizacija udruženog rada jeste odgovornost za obaveze iz poslovnih odnosa na tržištu.

Postojanje dualizma u pravnom sistemu i izvesnih zakonskih rešenja o supsidijarnoj odgovornosti samostalnih organizacija udruženog rada sa svojstvom pravnog lica predstavljalo je svojevrsnu prepreku procesu primene ustavnih amandmana.

Shodno izloženim karakteristikama položaja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada u pravno-ekonomskom i političkom sistemu neophodno je izgrađivanje novih oblika i instrumenata odgovornosti u pravnom prometu adekvatnih novim odnosima.

Budući da je osnovna organizacija udruženog rada osnovni subjekt privrednog i društvenog sistema, sa zaokruženom pravno-ekonomskom i socijalnom autonomijom, ona bi morala odgovarati za svoje obaveze *svim svojim sredstvima.*

S druge strane, kako novim ekonomskim odnosima organizacijâ udruženog rada više ne odgovara zakonska supsidijarna odgovornost, to osnovna organizacija udruženog rada, bez obzira na svoju likvidnost, solventnost, privrednu razvijenost ne bi mogla odgovarati za obaveze drugih osnovnih organizacija, zajednica osnovnih organizacija, radne organizacije u čijem je sastavu i složenih oblika udruživanja automatski, ex lege.

Po odredbama člana 55. Zakona o konstituisanju i upisu u sudski registar organizacija udruženog rada, osnovna organizacija udruženog rada bi odgovarala za takve obaveze „kako je predviđeno samoupravnim sporazumom o udruživanju i upisano u sudski registar“. Iz toga slede konsekvence:

a) osnovna organizacija udruženog rada odgovara za obaveze navedenih subjekata samo u slučajevima i pod uslovima koji su predvi-

đeni samoupravnim sporazumom o udruživanju. To će reći da dolazi u obzir *ugovorna supsidijarna odgovornost* (budući da je samoupravni sporazum jedna vrsta ugovora);

b) odgovornost mora biti konstituisana upisom u sudski registar. U protivnom, nema odgovornosti; samo predviđanje odgovornosti samoupravnim sporazumom nije dovoljno za njeno pravno dejstvo.

Po odredbama člana 55, stav 3. citiranog zakona, „za obaveze koje preuzme osnovna organizacija odgovaraju i druge osnovne organizacije *ako je to predviđeno samoupravnim sporazumom o njihovom udruživanju u zajednicu osnovnih organizacija, radnu organizaciju, odnosno složenu organizaciju udruženog rada i upisano u sudski registar*" (*kurziv* — Č. S.).

Međutim, u praksi se može dogoditi da hotimično ili nehotice ta odgovornost ne bude upisana u sudski registar, odnosno da ne bude predviđena samoupravnim sporazumom. U cilju obezbeđenja interesa poslovnih partnera i sigurnosti pravnog prometa, u citirani zakon je uneta *presumcija* zajedničke odgovornosti: „Ako samoupravnim sporazumom o udruživanju nije utvrđena i u sudski registar upisana odgovornost osnovnih organizacija udruženog rada za obaveze radne organizacije odnosno zajednice osnovnih organizacija, radne organizacije odnosno složene organizacije udruženog rada, *za ove obaveze odgovaraju solidarno sve osnovne organizacije u njihovom sastavu* odnosno *u sastavu radnih organizacija udruženih u složenu organizaciju udruženog rada*" (*kurziv* — Č. S.).

Napuštanjem krutih pravnih shema i rešenja o odgovornosti i uvođenjem novih oblika o kojima smo govorili obezbeđuju se pretpostavke za uspostavljanje čistih ekonomskih odnosa među organizacijama udruženog rada, za ukidanje prakse automatskog prelivanja dohotka sa razvijenijih na manje razvijene, sa rentabilnih na nerentabilne i druge negativne posledice dosadašnjih pravno-ekonomskih odnosa u udruženom radu.

U pogledu utvrđivanja obima i sadržaja odgovornosti, moguće su razne varijante (varijacije): za obaveze jedne organizacije udruženog rada mogu odgovarati samo neke osnovne organizacije, zatim, samo do određenog iznosa, obima, u tačno određenim (ne svim) slučajevima i slično. Sve je stvar konkretnog rešenja sadržanog u samoupravnom sporazumu.

U slučaju identiteta radne i osnovne organizacije, logično je zaključiti da će radna organizacija odgovarati za obaveze prema poveriocima celokupnim svojim sredstvima.

U pogledu *pravne prirode* supsidijarne odgovornosti, u teoriji preovlađuje stav da je to *ugovorno jemstvo*.

Isplatom duga po osnovu odgovornosti nastaje *subrogacija* između jemca (koji sada postaje poverilac) i osnovne organizacije-dužnika. Autonomno pravo reguliše detalje u pogledu izvora sredstava, načina i rokova plaćanja, visine kamate i druga važna pitanja.

Opšta karakteristika većine do sada usvojenih samoupravnih sporazuma o udruživanju u radne organizacije je velika opreznost u reguli-

sanju položaja, ovlašćenja, međusobnog odnosa subjekata udruživanja i njihovog odnosa prema trećim licima. Neki sporazumi navedeno pitanje pretežno (ili isključivo) vezuju za pravni subjektivitet subjekata koji se udružuju ili koji nastaju udruživanjem. Po njima, pravno lice je uvek radna organizacija, dok to nije osnovna organizacija udruženog rada, odnosno zajednica osnovnih organizacija udruženog rada ili nikada ili samo u retkim slučajevima kada ispuni sporazumom i statutom rigorozno postavljene uslove.

Ovim smo obuhvatili samo neka, važnija pitanja međusobnih odnosa i odgovornosti osnovnih organizacija udruženog rada. Njihov krug, obim i sadržaj daleko su širi, bogatiji i u teoriji i praksi i u autonomnom pravu nego što se može zaključiti iz ovog izlaganja.

Muhamed Nuhić

KLASNA USLOVLJENOST MASOVNIH MEDIJA

Pitanje uticaja na sredstva informisanja staro je koliko je stara pisana riječ namijenjena masovnoj komunikaciji. Nema epohe niti društva u kojem se o toj temi nisu vodile rasprave — političke, politikološke, sociološke itd. Aktualnost tog pitanja i intenzitet tih rasprava rasle su uporedo sa urbaniziranjem čovjekovog življenja i sa razvojem sredstava masovnog komuniciranja. Ukoliko su se širile i jačale potencije uticaja njihovim posredstvom, utoliko je borba za uticaj na njih postajala oštrija i beskompromisnija.

Takvo kretanje nije mimoišlo i ne mimoilazi ni nas. Problem uticaja na sredstva informisanja je gotovo permanentno u centru pažnje političke javnosti, u središtu političke borbe. Rasprave o tome, pa i ozbiljni politički sukobi intenzivirani su naročito posljednjih nekoliko godina. Pismo predsjednika SKJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ maksimalno aktualiziraju to pitanje apostrofirajući ga kao bitno klasno pitanje.

Uticaj na sredstva masovnog komuniciranja nije sam sebi svrha. U pitanju je uticaj na subjekte s kojima se posredstvom masovnih medija ostvaruje odgovarajuća komunikacija. U krajnjoj tački, djelovanjem na masovne medije teži se djelovati na uvjete koji determiniraju položaj datog subjekta, njegovu biološku i društvenu egzistenciju.

Klasa u čijim rukama su sredstva za proizvodnju i država usmjerava masovne medije tako da oni doprinose potvrđivanju nje kao inkarnacije interesa cijelog društva i svakog pojedinca, da reprodukuju odnose koje je ona uspostavila i čuvaju tekovine koje je izborila. Bitne razlike u tome nema bez obzira na to koja je klasa na vlasti. Razlika je samo u karakteru i cilju klasne vladavine.

Karakter vlasništva je osnovni činilac usmjerenosti sredstava masovnog informisanja. Uočavajući to, Lenjin je na I kongresu Komunističke internacionale, marta 1919. godine, govorio: „Da bi se izvojevala stvarna jednakost i istinska demokratija za radne mase, za radnike i seljake, treba najprije oduzeti kapitalu mogućnost da unajmljuje pisce, da potkupljuje i izdaje listove, a za to je potrebno svrgnuti ropstvo kapitala, svrgnuti eksploatatore i ugušiti njihov otpor", što znači razvlastiti ih, ukinuti privatno vlasništvo, promijeniti karakter vlasništva. To je

zaista prvo i najvažnije, ali, da to nije ni dovoljno ni jedino, pokazuju fakti koji govore da se svaka klasa služi i drugim sredstvima da bi obezbjeđivala svoj uticaj na sredstva masovnog komuniciranja. To su: legislativa, ideološki kanali, politička sredstva, novac, moć itd. Međutim, relativno brzo je uočeno da, pored onog prvog (vlasništva), najsnažniji metod odgovarajućeg usmjeravanja informacije jeste neposredno prisustvo u tim medijima (što će reći u informaciji) klase koja je vlasnik osnovnih uslova života, čija ideologija determiniše stanje i cilj društva. To vrijedi i za radničku klasu kada revolucijom ili na neki drugi način osvoji vlast i izvrši „eksproprijaciju eksproprijatora". Bez pretjerivanja bi se moglo tvrditi (a ne bi teško bilo ni dokazati) da to za radničku klasu vrijedi više nego za klasu kapitalista. Naime, svojom pozicijom u procesu proizvodnje društvenih dobara radnici su od masovnih medija udaljeniji nego buržoazija; interes koji se ostvaruje posredstvom vlasništva, države i ustanova političke strukture znatno je posredovan, pa, tako, objektivno izložen opasnosti deformisanja; birokratija, a naročito tehnokratija svojom pozicijom su bliže masovnim medijima i, objektivno, u stanju su da od njih stvore sredstva svog uticaja pomoću kojih će pokušavati da svoj interes promovišu kao interes radničke klase i cijelog društva. Otud čak i u uslovima razvijenijeg sistema samoupravljanja pitanje neposrednog uticaja radničke klase, odnosno organizovanih neposrednih proizvođača, na masovne medije ostaje i ozbiljno i značajno pitanje. Ili, drukčije: klasna uvjetovanost djelovanja masovnih medija ostvaruje se u onoj mjeri u kojoj radnička klasa i neposredno utiče na njih. S obzirom na to u ovom radu ćemo zanemariti posredan uticaj radničke klase na masovne medije u nas, odnosno zanemarićemo onaj njen uticaj koji dolazi posredstvom društvene svojine, države, političkih i drugih institucija koje je ona stvorila. Na to ćemo se osvrtati samo sporadično, a sa većom pažnjom ćemo analizirati mogućnosti neposrednog uticaja organizovanog neposrednog proizvođača na sredstva masovnog informisanja. Uzećemo dva moguća vida takvog uticaja, i to: (1) prisustvo komunikatora (novinara) u samoupravnim i drugim institucijama radne organizacije u kojoj radnik izražava i konstituiše svoj interes i (2) prisustvo radnika u sredstvima masovnog obavještavanja.

I

Prisustvo komunikatora u radnoj organizaciji, preciznije, u onim njenim ustanovama u kojima neposredni proizvođač izravno saopštava svoje mišljenje i stavove samo je mogućnost izlaska tih mišljenja i stavova u područje šire javnosti. No, i kao mogućnost to ima izvjestan značaj. To je, ako ništa drugo, jedan od kriterija otvorenosti radne organizacije kao ustavne institucije u kojoj se vrši reprodukcija društvenog bogatstva u sasvim određenim odnosima, što će reći i reprodukcija društvenih odnosa.

Kakva je situacija posljednjih godina u nas u tom pogledu? Malo pažljivijim pogledom u štampu, emisije radija i televizije ustanovilo bi

se da je radna organizacija relativno malo prisutna u sredstvima masovnog komuniciranja; da je ona tu prisutna pretežno svojom proizvodnom, ekonomskom, tržišnom funkcijom; da u njeno ime daleko najčešće govore njeni privredni rukovodioci; da se o odnosima u njoj govori najčešće povodom kakve afere; da je nedovoljno prisustvo organa samoupravljanja u njihovoj funkciji; da je u štampi, na radiju i televiziji relativno malo one političke aktivnosti u radnoj organizaciji kojom se neposredno izražava interes radnih ljudi, posebno u vezi sa kretanjima u globalnom društvu.

U krugovima novinara izražava se mišljenje da radna organizacija još uvijek nije dovoljno otvorena za širu javnost, i to ni u jednom smjeru. Statuti radnih organizacija proklamuju javnost i obavezuju na informisanje, ali ne objašnjavaju šta proklamuju i na kakvo sve informisanje i koga obavezuju. Uz to, prateći propisi — pravilnici službi za informisanje, pravilnici o čuvanju poslovne i društvene tajne, te prava koja oni daju izvršnim rukovodiocima — ne rijetko u znatnoj mjeri sužavaju obim statutarnih proklamacija. Funkcija informisanja u radnoj organizaciji tretira se, i u statutima i u praksi, prilično usko, čak i uprošćeno. Ona se svodi na informisanje u vlastitom kolektivu, na obavještavanje članova kolektiva o proizvodnji, dohotku, raspodjeli; na publikovanje raznih pravilnika i odluka itd. Informisanje šire javnosti o kolektivu je bez izuzetka u nadležnosti izvršnih rukovodilaca, odnosno odgovarajućih službi koje su, po pravilu, podređene tim rukovodiocima. Vjerovatno otud pretežno ekonomsko-poslovni karakter informacije o radnoj organizaciji koju nalazimo u štampi, na radiju i televiziji. Primjeri koji slijede uveliko dokazuju ove tvrdnje.

U statutu jedne radne organizacije, u poglavlju „Javnost rada i poslovna tajna", kaže se:

„Rad organa preduzeća je javan.

Svaki radnik ima pravo da u slobodnom vremenu prisustvuje sjednicama organa upravljanja, da bude svestrano, objektivno, blagovremeno i na pristupačan način informisan o finansijskom i materijalnom stanju preduzeća, izvršenju planova i drugih opštih akata preduzeća kao cjeline i svake radne jedinice.

U listu preduzeća objavljuju se opšti akti i informacije značajne za preduzeće kao cjelinu ili za veći broj radnih jedinica, izuzev poslovnih i vojnih tajni..."

I to je sve. O poslovnoj tajni, međutim, zapisano je gotovo četiri puta više i znatno određenije.

Statut druge radne organizacije proklamuje da „članovi radne zajednice imaju pravo da budu informisani o cjelokupnom poslovanju preduzeća". Tu se nabraja ono što se objavljuje radi informisanja članova kolektiva, a na kraju stoji: „Informacije izvan preduzeća u vezi sa poslovanjem i radom ovlašten je da daje samo direktor, njegov zamjenik ili lice koje oni ovlaste."

Treća radna organizacija u svom statutu propisuje:

„Članovima radne zajednice preduzeća osigurava se pravo da budu redovno upoznati sa radom organa upravljanja, izvršnog kolegijalnog

organa i izvršnih inokosnih organa, sa materijalnim i finansijskim stanjem preduzeća, sa izvršavanjem planova i cjelokupnim poslovanjem preduzeća..."

Poslije opisa načina osiguravanja tih prava slijedi član u kojem se kaže:

„Informisanje šire javnosti o radu preduzeća može se vršiti putem dnevne i druge štampe, radija i televizije i drugih sredstava informisanja.

Podatke za informisanje iz prethodnog stava daje direktor preduzeća ili radnik koga on ovlasti..."

I u ovom statutu poslovnoj tajni se posvećuje više pažnje i bolje se razrađuje.

Ovi primjeri upućuju na slijedeće zaključke:

1. Informisanje je postalo pravilo života u radnim organizacijama. Radnom čovjeku u udruženom radu dostupno je gotovo sve što čine njegovi organi (mnogi podaci i činjenice koji govore o poslovnom uspjehu, o problemima i teškoćama ukoliko nisu poslovna tajna). Dostupni su mu i neki od ovih posljednjih podataka uz obavezu da ih čuva kao poslovnu tajnu.

2. Time je uglavnom obezbijeđena javnost rada unutar radne organizacije. Javnost rada prema široj društvenoj zajednici gotovo se i ne tretira. Društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju je na taj način prikraćeno. Umjesto poimanja javnosti rada u skladu sa suštinom vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, govori se o informisanju šire javnosti i prava u vezi s tim daju se isključivo glavnim izvršnim rukovodiocima.

3. Način na koji se o informisanju govori u ovim statutima dovodi radnika u pasivnu poziciju. On ima pravo da *bude informisan* o radu u radnoj organizaciji, a nigdje se ne spominje i njegovo pravo da informiše, da bude subjekt te funkcije. Pravo da informiše širu javnost o sebi, o svojoj radnoj organizaciji mu je potpuno prikraćeno. U prvom stavu člana 40. Ustava SFRJ kaže se, međutim, da „građani imaju pravo da putem sredstava informisanja izražavaju i objavljuju mišljenje, da izdaju novine i drugu štampu i šire informacije putem drugih sredstava informisanja..."

Prema tome, gledano i normativno, radna organizacija je prilično zatvoren subjekt sistema, i to kako u pogledu uvida šire javnosti u odnose u njoj tako i u pogledu mogućnosti učešća njenih primarnih struktura u opštem društvenom komuniciranju. Ne bi se smjelo tvrditi da se klasni interes neposrednog proizvođača ne izražava i onda kada sredstva masovnog informisanja pišu o poslovnom uspjehu radne organizacije, o problemima tehnološke i tržišne naravi, o položaju u sistemu privređivanja i kada to sve javnosti posreduju ovlašćena rukovodna lica ili službe za informacije. Klasna određenost sistema uopšte, pa i masovnih medija uopšte, nosi taj interes. Ali on nije potpuno izražen, nije sasvim identičan i neće biti uvijek i u cijelosti prihvaćen kao svoj ako se izražava samo kao globalan odnos i u makrorelacijama; ako se izražava samo posredno bez obzira na to ko ga i kako posreduje. Nije, na-

ravno, svaki izravno izražen interes radnika uvijek autentičan interes radničke klase, ali mogućnost tog neposrednog iskazivanja mora postojati i društvena nužnost takvog iskazivanja mora se respektovati. Međutim, naša praksa je daleko od toga; pa čak i onda kada pruža takvu mogućnost, čini izuzetak koji samo potvrđuje pravilo.

Trebalo bi izvršiti opsežna istraživanja da bi se ove tvrdnje pouzdano i dokazale. No, pošto takvih istraživanja nije bilo, anketirali smo jedan broj novinara u radnoj organizaciji kojoj je informisanje osnovna društvena funkcija. Anketom je obuhvaćeno 20 novinara koji prate unutrašnju politiku (politički sistem) i privredu, odnosno koji pretežno na tome rade. Anketom je ustanovljeno da je ta grupa novinara u toku 1972. godine 530 puta posjetila radne organizacije, pretežno proizvodne. Kao izvor informacija (činjenica i podataka) u tim radnim organizacijama 408 puta su im bili direktori i službe za informacije (direktori 253, a službe 155 puta); od 530 posjeta radnim organizacijama 300 ih se i završilo susretom sa direktorima, službama za informacije i drugim individualnim nosiocima ovlašćenja, a u 230 slučajeva te posjete su značile i prisustvo sjednicama samoupravnih institucija i društveno-političkih organizacija (radničkog savjeta — 80 puta, Saveza komunista — 75 puta, zborova radnih ljudi 41 put, radne jedinice — 18 puta i sindikata — 16 puta). Međutim, i u tih 230 prisustvovanja sjednicama samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija samo u 108 slučajeva novinari su se oslonili isključivo na činjenice i utiske koje su dobili prateći te sjednice, a u svim ostalim slučajevima dobijali su dopunske činjenice i interpretacije i od direktora, drugih individualnih nosilaca ovlašćenja i službi za informacije. Pada u oči veoma malo prisustvo novinara na skupovima u radnim jedinicama i u sindikatu, što bi trebalo posebno istražiti.

Zanimljivo je da su novinari obavještenja o skupovima u radnim organizacijama dobijali najmanje od službi za informacije radnih organizacija (svega u 103 slučaja). U svim ostalim slučajevima oni su za te skupove saznavali drugim kanalima, a ne rijetko od ličnih poznanika i od radnika. Dvojica od anketiranih, stariji i iskusniji novinari koji rade najviše na privrednoj problematici, izjavljuju da se za ozbiljne sastanke unutar radne organizacije ne može saznati zvaničnim putem, nego samo privatnim kanalima.

Komunikator, kao svojevrstan posrednik javnosti i oblikovalac informacije, stiže do direktora i službe za informacije; rjeđe do predsjednika radničkog savjeta i sekretara organizacije Saveza komunista, a još rjeđe do drugih, „manje značajnih" nosilaca društvenih funkcija. Do osnovnih samoupravnih institucija i radnog čovjeka — još rjeđe. Direktor i služba za informisanje su mu ne samo izvori podataka, nego i subjekti koji mu interpretiraju te podatke i daju stavove. Na osnovu toga komunikator pravi informaciju i tako stvara sliku o radnoj organizaciji i odnosima u njoj. Ono što se zbiva u primarnim asocijacijama gotovo samo izuzetno izlazi izvan njih, pa je uticaj tih ustanova posredstvom masovnih medija vrlo ograničen. Pri ovome treba imati na umu naprijed datu konstataciju da se tu ne radi samo o prikraćivanju jav-

nosti rada, nego i o uskraćivanju primarnog prava organizovanog neposrednog proizvođača da pred najširu javnost iznosi svoja mišljenja i zahtjeve i da posredstvom snage te javnosti utiče na ostvarivanje svog interesa.

Konstatovali smo već da su ustrojstvo odnosa u radnoj organizaciji i pojednostavljena shvatanja funkcije informisanja uzroci takvoj situaciji. Jedan od uzroka, međutim, nalazi se i u usmjerenosti masovnih medija, u njihovoj organizaciji, u preferiranju izvora informacija itd. Naime, štampa, radio i televizija u nas oslanjaju se znatno više na ustanove nego na ljude; organizovani su tako da vrše uticaj više na ljude (odnosno da taj uticaj posreduju) nego na ustanove i sistem; gotovo isključivo se oslanjaju na institucionalne izvore informacija; novinarski kadar je usmjeravan tako da posreduje pretežno „zvanično mišljenje" i mišljenje zvaničnika; više da posreduje činjenice nego da ih traži; više da prepričava stavove nego da posreduje uticaj na njihovo stvaranje. Otud je prisustvo osnovne ustanove udruženog rada u kojoj nema posredovanja mišljenja i stava samo sporadično. Bez toga, međutim, klasni, samoupravni interes neposrednog proizvođača nije dovoljno autentično izražen u sredstvima masovnog komuniciranja; bez toga se ne može sa punim zadovoljstvom govoriti o klasnom uticaju tog proizvođača na sistem i odnose posredstvom masovnih medija, što će reći da klasna uvjetovanost masovnih medija ostaje na nivou globalne determinacije i posredovanog (ne uvijek pravog) uticaja.

II

Postojeći modeli unutrašnje organizacije štampe, radija i televizije i informacionih sistema u cjelini utemeljivani su u vremenima i društvima u kojima se normalnim smatrao jedino uticaj političkih, državnih, konfesionalnih i drugih vođstava na narod, na podanike, na mase. Takva zadaća masovnih medija strogo je određivala njihovu organizaciju i konstrukciju cijelih informativnih sistema. Stvorene su čitave teorije o sistemu informisanja koje čovjeka, građanina, stvaraoca vide samo kao objekta uticaja. Povratni signal koji takve teorije afirmišu kao drugi kanal komunikacije, kao njen drugi smjer, svodi se u suštini na elemenat za korekciju onog prvog, glavnog, praktično jedinog smjera uticaja da bi on što bolje funkcionisao, to jest da bi uticaj na „recipijenta" (sam termin o tome dovoljno govori) bio što efikasniji.

Ti modeli, na žalost, uzimaju se kao uzori za organizovanje informacionih sistema i pojedinih sredstava informisanja u njima i u bitno drukčijim društvenim uslovima. Ovo u izvjesnoj mjeri vrijedi i za nas.

Radnička klasa, isto kao i kapitalistička klasa, teži da i posredstvom masovnih medija utiče na kretanje i odnose, na svijest i ponašanje. Razlike su u karakteru i pravcu tih težnji i one su bitne. Između ostalih, buržoazija utiče uglavnom sa vrha društvene piramide na takozvanu bazu društva, a radnička klasa iz svoje društvene pozicije, to jest iz baze, na ukupnu strukturu društva čak i onda kada je osvojila vlast i

započela da gradi nove društvene odnose. Zbog toga sistem informisanja i unutrašnja organizacija štampe, radija i televizije preuzeti od građanskog društva pružaju znatno više mogućnosti državnim i političkim organima, birokratskim i tehnokratskim centrima moći da, monopolišući konstituisanje i zastupanje interesa radničke klase, utiču na tu klasu i onda kada se to što se proglašuje njenim interesom sukobljava ili, blaže rečeno, mimoilazi sa interesom kako ga ona vidi i osjeća. Naš razvoj je pružio dosta takvih primjera.

Informisanje je djelatnost od posebnog društvenog interesa. Društvo taj interes osigurava tako što, između ostalog, nalaže da se u radnim organizacijama štampe, radija i televizije (i nekih drugih djelatnosti) stvaraju izdavački, programski i slični savjeti i uređivački odbori sastavljeni od predstavnika osnivača, odgovarajućih interesnih grupa i članova datog radnog kolektiva. Ti organi, pogotovo ako bi u njima bilo i neposrednih proizvođača materijalnih dobara, mogu, bez sumnje, biti brana pokušajima uzurpacije sredstava informisanja od strane birokratizovanih centara moći. Ali, problem nije samo u tome da se obezbjeđujemo protiv takvih monopolskih tendencija, nego i u tome kako da obezbijedimo što potpuniji i što neposredniji uticaj same radničke klase na masovne medije i preko njih na društvene tokove. S obzirom na to, može se pouzdano reći da ni savjeti, kao ni druge institucionalizirane brane neće biti dovoljne ako radnik ne bude i neposredno prisutan u štampi, na radiju i televiziji. Bez toga će štampa, radio i televizija neizbježno biti više sredstva uticaja na radnike nego sredstva uticaja radnika na društvene institucije. Međutim, svako ko je iole pažljivo pratio funkciju masovnih medija u toku nekoliko posljednjih godina mogao je da ustanovi da se riječ neposrednih proizvođača samo u izuzetnim prilikama mogla sresti na stranicama listova i u emisijama radija i televizije, da je ona, i kada je izlazila u područje šire javnosti, bila posredovana od strane ovlašćenih lica, političkih organa i, na kraju, novinara. I ne samo posredovana, nego i stilizovana.

Ne treba unaprijed sumnjati u valjanost svakog posredovanja ili svake interpretacije radničkog interesa, ali ne može se ni prihvatiti stanje u kojem taj interes može da izađe u javnost samo posredovanjem. Posljednjih mjeseci svjedoci smo ozbiljnih pokušaja štampe, radija i televizije da to stanje mijenjaju, da oni postaju sredstvo uticaja organizovanog neposrednog proizvođača. No, još uvijek one rubrike u listovima i emisije radija i televizije koje su naglašeno okrenute organizovanom neposrednom proizvođaču upravo time što su posebne i što su posebno njemu okrenute više su potvrda njegove udaljenosti od masovnih medija, njegova odsustva iz njihove programske ukupnosti nego neka dugoročna tendencija mijenjanja jednog vrlo okoštalog stanja.

Kao što je već rečeno, stanje je danas znatno bolje nego prije nekoliko mjeseci. Pa ipak, podaci prikupljeni upravo prije tih nekoliko mjeseci neće biti naodmet. Naprotiv, mogu biti poučni. Tako, traganje za imenima koja se objavljuju u naslovima i podnaslovima listova pruža veoma zanimljive i indikativne utiske. Uzeli smo nekoliko brojeva „Po-

litike", „Borbe", „Oslobođenja" i „Vjesnika", i to iz avgusta i septembra 1972. godine, i tražili u njihovim naslovima i podnaslovima imena ljudi.

„Politika" u brojevima od 17. avgusta i 5, 6. i 12. septembra 1972. objavljuje 98 imena, i to: 21 nosilac političkih funkcija iznad nivoa opštine, 7 nosilaca političkih funkcija u opštini, 3 nosioca privrednih funkcija, 19 umjetnika, 2 poljoprivrednika, 2 imena povodom krivičnih djela i 44 sportista. U naslovima i podnaslovima nismo pronašli ni jednog radnika-neposrednog proizvođača.

„Borba" u brojevima istih datuma donosi 55 imena, među kojima: 26 nosilaca političkih funkcija iznad nivoa opštine, 1 političar bez određene funkcije, 4 umjetnika, 3 zdravstvena radnika, 2 imena povodom krivičnih djela i 19 sportista. Dakle, ni u „Borbi" nismo pronašli imena neposrednih proizvođača u naslovima i podnaslovima informacija.

„Oslobođenje" u brojevima od 5, 6. i 12. septembra iste godine imenuje 55 osoba, među kojima: 17 političara iznad nivoa opštine, 2 nosioca političkih funkcija u opštini, 11 umjetnika, 3 imena povodom krivičnih djela, 2 domaćice, 2 radnika (od kojih 1 u nekoj zanimljivijoj situaciji), 1 slobodna profesija i 17 sportista. U ovom listu, kao što se vidi, sreli smo i imena 2 radnika i 2 domaćice.

„Vjesnik" u brojevima od 8. avgusta i 6. septembra 1972. godine donosi 32 imena, među kojima: 15 nosilaca političkih funkcija iznad nivoa opštine, 1 nosilac političke funkcije u opštini, 5 umjetnika, 7 imena povodom prometnih nesreća i krivičnih djela, 1 zdravstveni radnik i 3 radnika.

„Večernje novine", list koji izlazi u Sarajevu, u broju od 17. avgusta 1972. godine imenuje 23 osobe, i to: 3 nosioca političkih funkcija, 2 nosioca političkih funkcija u opštini povodom neke afere, 5 imena lica učesnika u saobraćajnoj nesreći, 2 učesnika neke afere, 1 ime povodom krivične radnje, 6 umjetnika, 1 ime estradnog umjetnika i 3 sportista.

Evo i nekoliko podataka iz dva nedjeljna informativno-politička lista:

NIN u broju 1130 od 3. septembra 1972. godine u naslovima i proširenim podnaslovima objavljuje 42 imena, među kojima: 20 nosilaca političkih funkcija, 10 umjetnika, 1 političar bez određene funkcije, 2 imena iz sudstva, 1 naučnik, 2 imena iz privrede, 1 seljak, 1 prosvjetni radnik, 1 milicioner i još 2 ili 3 imena neodređene pripadnosti.

VUS u broju 1062 od 6. septembra 1972. godine donosi 18 imena, među kojima: 1 nosilac političke funkcije, 7 umjetnika, 1 privrednik, 1 zdravstveni radnik, 1 student i 7 sportista.

U svim analiziranim slučajevima uzeta su imena iz našeg unutrašnjeg života, a ne inostrana.

Skupni pregled ovih listova daje slijedeću sliku: 13 brojeva dnevnih informativnih listova, 1 broj večernjeg lista i 2 broja nedjeljnih informativnih listova u svim svojim naslovima i podnaslovima objavljuju 323 imena naših ljudi, među kojima je samo 5 radnika-neposrednih proizvođača.

Bilo bi rizično i pogrešno iz ovih podataka izvlačiti krupne zaključke. Naime, i u analiziranim brojevima listova bilo je dosta članaka,

izvoda iz referata, govora istaknutih političkih ličnosti, kraćih studija, reportaža i izvještaja koji su posredovali interese, stavove, zahtjeve, probleme i uspjehe radničke klase — organizovanog neposrednog proizvođača, njegovih asocijacija. Pisalo se o uslovima privređivanja, fiskalnim mjerama kojima se zahvata dohodak i otuđuje od proizvođača, stambenoj politici, kretanjima realnih zarada, špekulacijama itd. Za sve to je radni čovjek bitno zainteresovan, ali nije manja i njegova želja da to i sam kaže, svojim jezikom i bez svih onih „okolnosti" koje ne rijetko opravdavaju i ono što pravdati ne treba. Dapače, to je njegovo pravo. A kako se to pravo ostvaruje, pokazuju i podaci koje smo izložili. Neposredni proizvođač — konkretan, onaj od krvi i mesa, od misli i htijenja, onaj što radi u konkretnom preduzeću, radnik sa imenom i prezimenom, sa ličnim i porodičnim opisom — zanemarujuće rijetko je dospijevao na stranice naše, njegove štampe, u naše, to jest njegove radio i televizijske emisije. Nešto primjetnije i učestalije prisustvo radničke klase kao sociološke i političke kategorije, isticanje uloge organizovanog neposrednog proizvođača kao nosioca društvene reprodukcije ne isključuje i njegovo prisustvo u masovnom mediju kao živa čovjeka. Njegovo pripadništvo radničkoj klasi ga ne obezličuje kao čovjeka, kao građanina.

III

U ovom trenutku prisustvo radnika-neposrednih proizvođača i njihovih primarnih asocijacija u štampi, na radiju i televiziji nešto je povoljnije. Porasla je učestalost javljanja tih subjekata u ovim medijima; u pozitivnom smislu se mijenjaju motivacija njihovog „uvođenja u javnost" i karakter njihovih poruka. Treba pretpostaviti da je, zahvaljujući tome, porastao i njihov uticaj na mišljenje, stavove i društvene akcije javnosti i odgovarajućih ustanova. To je, bez sumnje, dobro i zaslužuje podršku. Ali, problem informativnog sistema time se ne skida s dnevnog reda. Naprotiv, on se još oštrije nameće. Naime, prateći razvoj u ovoj oblasti odnosa i razmišljajući o njemu, relativno lako se dođe do čitavog niza pitanja. Mada su neka od njih naprijed postavljena ili implicirana prethodnim izlaganjem, biće korisno i posebno ih izložiti.

1. Karakter i funkcija informacije, odnosno sredstava masovnog informisanja u samoupravnom socijalističkom društvu.

2. Sloboda štampe, dužnost da se informiše i pravo na informaciju (u vezi sa prvim pitanjem).

3. Javnost rada u Ustavu i praksi. Šta je, zapravo, to u našem društvu?

4. Pozicija radničke klase, odnosno neposrednih proizvođača u informaciji i u informacionom sistemu.

5. Kompetencije i funkcije države i organizovanog političkog faktora u sistemu informisanja.

Pitanja ovakve vrste ima, bez sumnje, još mnogo. No, nama se čini da su ova najvažnija i da se raspravom o njima mogu zahvatiti i apsolvirati i ona iz njih izvedena i mnoga druga.

Razvijajući misao o karakteru i funkciji informacije i sredstava informisanja u samoupravnom socijalističkom društvu, mi smo stigli do konstatacije da je informisanje funkcija samoupravljanja, što je u punoj mjeri tačno. U praksi, međutim, mi smo taj gotovo nediskutabilan stav veoma simplificirali. Radimo tako da radnog čovjeka obavještavamo o svim važnim zbivanjima u zemlji i svijetu, da ga informišemo o tome šta rade pojedine institucije društva, da mu pružamo činjenice za koje smatramo da bi mu mogle koristiti u njegovoj samoupravljačkoj ulozi. Pri tome postoji nekoliko više ili manje objektivnih punktova u kojima se vrši odbir „materijala" za publikovanje, u kojima se činjenice rangiraju i iniciraju stavovi, sugerišu zaključci. Time se u znatnoj mjeri opredjeljuju karakter i poruka informacije, time se određuje njena društvena uslovljenost. Na osnovu kvantuma informacija koje dobije na takav način radni čovjek može (ako je u njegovoj sredini samoupravljanje razvijeno) da se u svojoj primarnoj asocijaciji ponaša kao aktivan član i da bar u granici koju mu određuju činjenice i njihova usmjerenost utiče na donošenje odluka. Međutim, onaj povratni tok informacije — činjenice koje objelodanjuje neposredni proizvođač, njegovo tumačenje stanja i odnosa, njegovo mišljenje o onom što mu se predlaže i o činjenicama i stavovima koji mu se nude — ne izlazi u širu javnost ni približno dovoljno. Prvo, prisustvo štampe tamo gdje se neposredni proizvođač ispoljava kao samoupravljač i građanin još uvijek je sporadično; drugo, između njega i šire javnosti postoje oni isti selektorski punktovi na koje on nema uticaja; treće, štampa, radio i televizija „nemaju" dovoljno ljudi i prostora da bi na odgovarajući način „pratili" tu primarnu asocijaciju neposrednih proizvođača i njih same.

Na osnovu toga moglo bi se reći da je naš informativni sistem zastao na funkciji obavještavanja radnog čovjeka, da je u njemu naglašena relacija informator — informisani (u kojoj se pozicije vrlo rijetko mijenjaju), da je on, u stvari, još uvijek sistem jednosmjernog uticaja.

Ustav SFRJ govori o informisanju kao o pravu i dužnosti, kao o aktivnom i pasivnom pravu. U ovom času je teško reći kako će novi zakon o informisanju provesti slovo i duh Ustava. Dosadašnji zakon osigurava pravo i dužnost informisanja: dužnost, između ostalog, tako što javnost rada i otvorenost izvora informacija čini zakonskom obavezom, a pravo tako što građaninu daje pravo da bude obaviješten, da se obavijesti. Pravo da *obavještava*, čak i u rečenom zakonu, simplificira se i svodi na pravo grupe građana da mogu pokretati sredstva za informisanje. Dakle, u suštini i zakon građanima obezbjeđuje pasivno pravo jer se osiguravanjem aktivnog prava ne može smatrati mogućnost pokretanja vlastitih glasila. Sa stanovišta neposrednih proizvođača — pogotovo. Zna se, uostalom, ko se koristio tim pravom. No, sve i kad bi to u zakonu bilo i nešto drukčije, ostalo bi pitanje mogućnosti. Možda se u dosadašnjem razvoju i nije moglo više učiniti. Ali, moglo se bar bliže odrediti šta znače pravo i dužnost informisanja, šta je to javnost rada, šta znači i kako se mora ostvarivati to pravo građanina — radnog čovjeka da informiše.

U neposrednoj i čvrstoj vezi s tim je ostvarivanje načela javnosti rada. Bez odgovarajućih mogućnosti da se posredstvom masovnih medija utiče na stavove javnosti, a preko nje na rad organizacije, organa i nosilaca javnih ovlaštenja, javnost rada je informisanje o onom šta je urađeno, u najboljem slučaju, o onom šta se radi. Karakter našeg sistema i duh Ustava SFRJ ne dozvoljavaju ni takvo poimanje ni takvo praktikovanje načela javnosti. Jer radni čovjek — građanin — organizovani neposredni proizvođač je tako u pasivnoj poziciji; on je kao ostarjeli starješina jedne velike porodice kojeg, reda radi, obavještavaju o svemu šta se radi u porodici, ali ga ni za šta ne pitaju.

Izrazito pasivno tumačenje prava na informisanje daju statuti radnih organizacija (što pokazuju i citirani primjeri). Dvije su bitne dimenzije tog neadekvatnog provođenja tog prava na tom nivou društvene stratifikacije. Prvo, u statutima se gotovo isključivo govori o pravu radnika da bude informisan o odgovarajućim kretanjima u radnoj organizaciji i, drugo, o isključivom pravu nosilaca najviših izvršnih funkcija da informišu širu javnost o kolektivu i stanju radne organizacije. Ova druga dimenzija je bezmalo antiustavna: ona je negacija aktivnog prava primarne samoupravne asocijacije i radnog čovjeka u sferi informisanja i šire — u sferi uticaja. Uz ono prethodno, ovo znači svođenje radnog čovjeka-neposrednog proizvođača i (jednim dijelom) radničke klase na poziciju recipijenta informativnom sistemu, recipijenta u pravom, izvornom značenju tog termina.

Stvoreno uvjerenje da se razvoj informacije i sistema informisanja u nas završava ostvarenjem njihove zadaće da radnom čovjeku pruže što više činjenica pomoću kojih će ostvarivati svoja građanska prava i dužnosti (samoupravljanje kao prvo među njima) determinisalo je i ponašanje države i organizovanog društveno-političkog faktora. Država se, u granicama mogućnosti koje joj je društvo obezbjeđivalo, brinula za razvoj sredstava informisanja i na tradicionalističkoj osnovi za konstituisanje sistema informisanja. Organizovani društveno-politički faktor, pa ni Savez komunista kao organizovana vodeća snaga radničke klase nisu se pravovremeno i dovoljno jasno suprotstavljali težnjama koje su sredstva informisanja i informacioni sistem konstituisale tako da oni djeluju pretežno kao sredstvo uticaja na bazu, to jest na građanina, na neposrednog proizvođača, na radničku klasu. Politički faktor je, naime, ispravno smatrao da mora imati kontrolu nad informacijom i sredstvima njene difuzije da ona ne bi potpala pod kontrolu i uticaj antisocijalističkih, radničkoj klasi neprijateljskih snaga. Oformljujući interes radničke klase u borben i ostvariv program, Savez komunista je po svojoj historijskoj zadaći dužan da se bori za taj program, da organizuje i vodi radničku klasu u toj borbi i da se toga radi služi i sredstvima masovnog uticanja da bi, između ostalog, uticao i na dalji razvoj svijesti radnika pojedinca i na njegovo potpunije angažovanje u toj borbi. U tom smislu uticaj Saveza komunista na sredstva informisanja i preko njih na javnost, pa i na neposredne proizvođače, ne dolazi u pitanje. Ali, naša praksa pokazuje da je čitav niz ustanova preko kojih Savez komunista teži da ostvaruje taj svoj uticaj „sklon" preferiranju svog uticaja na rad-

ničku klasu, pa zato u komunikaciji radnička klasa — Savez komunista — radnička klasa — društvo dolazi do „kuršlusa". Usljed toga dolazi, prvo, do privida nekakve osamostaljene i sebi svrsishodne, jednostavnije, forumske kontrole Saveza komunista nad sredstvima informisanja; drugo, do ubacivanja nepoželjnih snaga u tu djelatnost; treće, do potiskivanja radničke klase od tog područja odnosa i, četvrto, do potiskivanja i Saveza komunista. Kao i inače, i ovdje se potvrđuje strateško pravilo da se Savez komunista za interese radničke klase može uspješno boriti samo snagom te klase — u našim uslovima daleko uspješnije nego posredstvom institucija i administracije. To znači boriti se ne za kontrolu radničke klase nad sredstvima informisanja, nego za takvo konstituisanje informacionog sistema i svakog njegovog dijela da oni budu zaista *sredstvo njenog uticanja* na sistem, odnose, kretanja — uticanja neposrednog i posrednog. To, međutim, znači radikalnu izmjenu cijelog sistema informisanja.

Prilozi

Milan Miladinović

TITO O LIKU KOMUNISTE

Komunistička partija Jugoslavije oduvek je poklanjala veliku pažnju izgradnji članstva, njegovom vaspitavanju, jačanju proleterskog morala, humanizma i oblikovanju lika komuniste. Svaki period u razvoju Partije i revolucije, zavisno od zadataka koji su rešavani, iziskivao je i odgovarajuća svojstva komunista koja su više od ostalih dolazila do izražaja prilikom izvršavanja revolucionarnih zadataka. Međutim, pitanje lika komunistc permanentno se postavljalo kao neophodnost u formiranju proleterskog morala i humanizma.

Polazeći od toga, drug Tito tokom čitavog svog revolucionarnog života radi na vaspitavanju i razvijanju moralno-političkih osobina komunista. Istovremeno i rečima i delom dokazuje kakav treba da bude komunista kao čovek — borac za čovečnije uslove života, za slobodu i socijalizam. Još u vreme borbe protiv frakcionaštva u Partiji drug Tito ukazuje na potrebu jedinstva i čistote redova Partije radi ostvarivanja njene revolucionarne uloge i razvijanja pozitivnih vrlina komunista — revolucionara. Ujedno aktivno radi na negovanju osobina skromnosti, drugarstva, istinoljubivosti, principijelnosti, hrabrosti, revolucionarnosti i drugih. On sve vreme nastoji da kod članova Partije nestanu: licemerstvo, karijerizam, poltronstvo, grupaštvo, oportunizam — što je bilo pothranjivano frakcijskim borbama unutar Partije. „Nalazeći se na rukovodstvu, jedna ili druga frakcijska klika — kaže drug Tito — dovodila je na odgovorno mjesto svoje frakcijski opredijeljene ljude. Na taj način odgajali su se zagriženi frakcionaši, a ne Partiji odani ljudi."[1] Za vreme suđenja 1928. godine drug Tito brani čast Partije i komuniste, ne priznaje buržoaski sud i ukazuje na laži i podmetanja kojima se kapitalisti služe u borbi protiv radničkog pokreta. On i na sudu razobličava buržoaski moral i bespravlje, a na robiji unosi nove odnose među osuđenim revolucionarima. Ličnim primerom drug Tito utiče na hrabro držanje ostalih pred klasnim neprijateljem, bori se protiv uticaja frakcijskih raspri na komuniste osuđene zbog revolucionarne delatnosti.

Dolaskom na dužnost organizacionog sekretara KPJ drug Tito nastavlja još snažnije i svestranije borbu za lik komuniste, za dalje raz-

---

[1] *Proleter 1929—1942*, IRP, Beograd, 1968, str. 636.

vijanje moralnih svojstava revolucionara oslobođenog buržoaskog uticaja, koji će se rečima i delima boriti za nove društvene odnose — bez eksploatacije i bespravlja, za čoveka lišenog egoizma, strasti za posedovanjem i ugnjetavanjem. Pišući pre rata o potrebi pravilnog odnosa između članstva i partijskih rukovodstava, drug Tito kritikuje one koji namerno i bez argumentacije narušavaju autoritet partijskih foruma i rukovodilaca: „Disciplina i autoritet ruši se i na taj način — a to je vrlo česta pojava kod nas — da mnogi naši ljudi, osobito oni koji ništa ne rade, a uvijek sve kritikuju, vrlo lako i neodgovorno, onako samo „slučajno", bacaju optužbe na pojedine drugove koji su aktivni i rade odgovorne poslove, ali imaju nedostatke."[2] U isto vreme, obraćajući se mladim komunistima, uči ih da budu humanisti, pišući: „Ne sijanje mržnje, već hoćemo ljubav i bratstvo. Ne rat i ubijanje, već mir, hljeb i slobodu."[3]

Od 1937. godine drug Tito se zalaže za još humanije odnose među komunistima i energično se bori za ozdravljenje Partije i njeno osposobljavanje za ulogu avangarde radničke klase Jugoslavije. Ovom zadatku prilazi i sa stanovišta razvoja moralnih svojstava komunista. Bez obzira na ranije sukobe u rukovodstvu Partije, drug Tito ističe da je u vreme borbe protiv šestojanuarske monarhofašističke diktature 1929. godine članstvo pokazalo veliku hrabrost i odanost jer se tada „pokazalo da naša Partija ima u svojoj sredini vjerne i odane članove, koji su bili spremni da takoreći jurišaju na nebo i koji su svjesno ginuli za ideju, za pobjedu socijalizma, za pobjedu komunizma"[4]. Na to zdravo revolucionarno jezgro drug Tito će se osloniti i u radu na ozdravljenju Partije, radiće na razvijanju novih vrlina komunista i tako ih svestrano osposobljavati za klasnu borbu. To će sve uticati na jedinstvo misli i akcije, na odgovorno i disciplinovano ostvarivanje zadataka, na energičniju borbu protiv tuđih, buržoaskih, malograđanskih i drugih uticaja.

Drug Tito ukazuje i na važnost ličnog života komuniste. On je protiv asketizma, ali i protiv raspojasanosti. Po njegovom mišljenju, komunista mora i u ličnom životu da bude primeran i da time pokazuje kako se bori za nove odnose među ljudima, za dostojanstvo ličnosti, ravnopravnost u porodici i društvu. Pri tome on se zalaže za odnose među ljudima zasnovane na principima proleterskog morala i humanizma, za poštovanje revolucionarnih normi u ponašanju i ličnom životu. Maja 1939. godine drug Tito je pisao: „Od svakog člana Partije traži se u prvom redu besprijekornost u njegovom *ličnom životu.* Ne može se odijeliti politički rad člana Partije od njegovog ličnog života. To je i prvi uslov da komunista dobije povjerenje masa."[5] O ličnom životu komunista drug Tito govori i na V zemaljskoj konferenciji KPJ. On smatra da je povezanost s masama „najbolja legitimacija za ulazak u Partiju"[6]

[2] Isto, str. 523.
[3] Isto, str. 524.
[4] Tito, *Govori i članci,* „Naprijed", Zagreb, 1960, str. 339—340.
[5] Tito, *Briga o kadrovima,* „Proleter", maj 1939.
[6] *Proleter 1929—1942,* str. 636.

jer komunista mora da ostvaruje svoje veze sa ljudima, da širi uticaj Partije i ideje među radnim slojevima, da ih povezuje, organizuje i angažuje u revolucionarnoj borbi.

Prateći ponašanje komunista, drug Tito traži da budu skromni i odani jer „karijeristima i nezdravim ambicijama nema mjesta u Komunističkoj partiji“[7]. Uz to ukazuje i na važnost partijske discipline jer bez „discipline i unutrašnje povezanosti Komunistička partija ne može pobijediti“[8]. S obzirom na uslove u kojima je delovala Partija, drug Tito na primerima pokazuje nužnost duže provere odanosti i iskrenosti pristupanja Partiji, utiče na razvijanje budnosti prema klasnom neprijatelju koji pokušava da u redove revolucionarnog pokreta ubaci provokatore i doušnike. Iskustva iz borbe za jedinstvo Partije nametala su povećanu budnost, iako je to u nekim slučajevima dovodilo do sektašenja prilikom prijema novih članova. Izdajničkim držanjem nekih partijskih funkcionera naneta je velika šteta Partiji i radničkom pokretu, došlo je do hapšenja odanih komunista, do otkrivanja nekih partijskih organizacija i prestanka njihovog rada.[9]

U referatu na V zemaljskoj konferenciji KPJ drug Tito ukazuje da je „vrlo važno to kakvi su odnosi među drugovima, kako među rukovodećim drugovima, tako i među običnim članovima“, zaključujući da „od tih odnosa zavisi uspjeh rada Partije“ jer ne može „biti da neko mrzi svog druga, a da u isto vrijeme iskreno voli stvar za koju se bori“[10]. Pri tome ističe potrebu boljih odnosa u partijskim rukovodstvima[11] zahtevajući da odnos „drugova iz viših partijskih foruma prema drugovima iz nižih foruma ili običnim članovima ne smije biti komandantski; ne smije se postupati administrativno, već drugarski treba ukazivati drugovima na greške ili im strpljivo objašnjavati stvari“[12]. Komunisti na rukovodećim mestima u Partiji moraju biti skromni i ne smeju se praviti važni pred članovima i drugima „misleći da će tako pojačati svoj autoritet ili autoritet foruma, a, zapravo, takvi drugovi ispadaju smiješni i neozbiljni“[13].

Jedinstvo internacionalizma i patriotizma u delovanju članova Partije drug Tito smatra veoma važnom osobinom komuniste. Komunisti Jugoslavije su svoj internacionalizam ispoljavali učešćem u španskom građanskom ratu, u pripremanju dobrovoljaca za odbranu Čehoslovačke od fašističke agresije i prilikom rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Drug Tito poziva komuniste da se bore protiv fašističke najezde na Jugoslaviju, ali i da nastave borbu protiv jugoslovenske buržoazije koja nacionalnim i socijalnim ugnjetavanjem slabi odbrambenu moć zemlje. Ujedno se drug Tito bori za veća prava radnika, za rešavanje međunacionalnih odnosa na bazi ravnopravnosti, za čišćenje državnog

---

[7] Isto.

[8] Isto.

[9] Tito, *Slučaj izdajnika Adolfa Muka* i *Još jednom o izdajniku Muku*, *Proleter 1929—1942*, str. 613. i 627.

[10] „Komunist“, br. 1/1946, str. 93—94.

[11] Isto, str. 92.

[12] Isto, str. 94.

[13] Isto.

aparata od petokolonaša, dok komunisti u zemlji nastavljaju aktivnost na podizanju patriotske svesti i antifašističkog raspoloženja vojnika i naroda i na taj način jačaju spremnost za odbranu zemlje. Radeći tako, komunisti su dokazali svoj patriotizam u aprilskom ratu 1941. godine i internacionalizam — boreći se protiv fašističke opasnosti koja je ugrozila ceo svet.

Odmah po okupaciji zemlje i u početku rada na pripremama za dizanje ustanka drug Tito pojačava aktivnost Partije na izgradnji lika komuniste. Potencira rad na vaspitavanju članova Partije kako bi se dalje razvijale vrline komunista. Pomaže članovima Partije da se bolje pripreme za predstojeće borbe, da se lakše i brže povezuju s narodnim masama, da podižu nacionalni ponos u narodu posle izdaje i kapitulacije. Uz to ističe važnost revolucionarnosti i discipline, smelosti u stvaranju uporišta Partije među rodoljubima i radnim ljudima, upornosti u stvaranju novih organizacija omladine, u njenom pripremanju za ustanak.

Na majskom savetovanju 1941. godine drug Tito postavlja pred komuniste zadatak da rade na uklanjanju međunacionalnih suprotnosti, razrađuje marksističku nacionalnu politiku u uslovima priprema za ustanak i tu afirmiše proleterski internacionalizam. Tu se još jasnije definiše politika bratstva i jedinstva, koja će odigrati neprocenjivu ulogu u prevazilaženju bratoubilačke borbe. Činjenica je da su komunisti bili u prvim redovima boraca za bratstvo među narodima i narodnostima Jugoslavije. Pored rada na širenju bratstva i jedinstva, drug Tito postavlja da „komunisti moraju biti sposobni da djeluju u svako vrijeme i u svakoj situaciji, ako je potrebno samostalno, brzo i odvažno“[14].

U toku NOR-a i revolucije generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant NOV i POJ još snažnije i kategoričnije ističe dužnosti komunista da rade na oblikovanju sopstvene ličnosti, na podizanju revolucionarne svesti, na širenju proleterskog morala i marksizma. Tražeći od komunista da „moraju biti uvijek tamo gdje je najteže, da moraju pokazivati drugima primjer drugarstva, samopožrtvovanja i hrabrosti“[15], drug Tito nešto kasnije konstatuje: „Kroz ovu veliku oslobodilačku borbu narodi Jugoslavije su se uvjerili da su komunisti najvjerniji sinovi svoga naroda, uvijek spremni na najveće žrtve za njegovu sreću.“[16] Ujedno piše o potrebi čovečnosti, istinoljubivosti, drugarstva, internacionalizma, poštenja, pravilnog odnosa prema narodu i partizanima, spremnosti na samoodricanje, o odgovornosti, odanosti i upornosti. U instrukciji CK KPJ od maja 1942. godine drug Tito kaže: „Kao mjerilo za primanje u Partiju treba uzeti lično poštenje, karakter, hrabrost i odanost Partiji, odbacujući svaku familijarnost.“[17] A u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ

[14] *Istorijski arhiv KPJ*, tom I, Beograd, 1949, str. 147.
[15] IRP, Beograd, 404/V—1 (41) 4.
[16] Tito, *Govori i članci*, knj. I, str. 159.
[17] *Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 4, dok. br. 31.

za Srbiju od decembra 1941. godine jasno postavlja zadatak: „Treba dobre, čestite i odane borce primati u Partiju i politički ih podizati."[18] Ukazujući na kriterij za prijem u Partiju, drug Tito podstiče na razvijanje moralnih vrlina. Na osnovu iskustava iz prve ustaničke godine i delovanja komunista, u direktivi CK KPJ se ukazuje kakav treba da bude komunista kao partizan: „primjer hrabrosti, požrtvovanosti, nesebičnosti, discipline, mudrosti u čuvanju ljudi, trezvenosti; dobar drug, nosilac optimizma, borac protiv panikerstva, malodušnosti; uvijek spreman na izvršavanje najtežih zadataka"[19]. Ovde je jasno definisan lik komuniste i oblikovano delovanje članova Partije u tim uslovima. Tito ukazuje na jedinstvo discipline i samoinicijative, na mogućnost razvoja ličnosti članova Partije i SKOJ-a: „tu, na bojnom polju, razvile su se njihove sposobnosti, zbog toga što nisu bili ograničavani, što su imali punu mogućnost samoinicijative"[20].

Jednom od osnovnih vrlina komunista drug Tito smatra razvijanje svesti i odgovornosti za brigu o ljudima, o njihovom stanovanju, ishrani, odmoru, vaspitanju, očuvanju zdravlja, ublažavanju ratnih nedaća. „Da bi se bilo dobar komunista — kaže on — nije dovoljno biti lično hrabar i disciplinovan, već je potrebno svoju desetinu, vod, ljude oko sebe, podići na viši stupanj hrabrosti i discipline."[21] Brinući se za partijske kadrove, drug Tito postavlja zadatak da, i po cenu da partijski rad zbog toga trpi, kadrove ne treba slati tamo gde nije sigurno da mogu ostvariti svoje zadatke. U pismu Centralnom komitetu KP Slovenije od januara 1942. godine Tito podvlači: „Mi smo vam takođe u jednom od ranijih pisama savetovali da kompromitovane kadrove zaštitite."[22] Obraćajući se Centralnom komitetu KP Hrvatske povodom pogibije Marka Oreškovića Krntije, Tito kaže: „Slučaj Krntije takođe dokazuje da je potrebno našim rukovodećim drugovima strogo braniti da se igraju svojim životima, koji su danas više nego ikada potrebni Partiji."[23] On ujedno usmerava aktivnost komunista na podizanje časti i dostojanstva, na izgradnju nove ličnosti i na razvijanje njihovih bitnih vrednosti neophodnih u borbi za pobedu revolucije[24]; suprotstavlja se pojavama osvete nad zarobljenim neprijateljem naređujući da se sa zarobljenicima postupa čovečno[25], kao i sa zavedenima, kojima treba pomoći da se vrate na pravi put.

Prateći razvoj lika komuniste, ponašanje, borbenu aktivnost i odnose među komunistima, drug Tito uočava izvesne tendencije odvajanja rukovodećeg partijskog kadra i zatvaranja u forume. Pri tome se kritički odnosi prema tim pojavama i zahteva od partijskih kadrova da

[18] Isto, tom IX, 1, str. 64.
[19] Dok. u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, reg. br. 2/1, k. 1978.
[20] Tito, *Dela*, tom I, str. 46.
[21] *Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 4, dok. br. 3.
[22] Arhiv IRP, Beograd, 135/II, 5—3 (42) 1.
[23] Isto, 1666/IV, 1d—13 (42) 36.
[24] U pismu R. Končaru od 12. novembra 1941. godine postavlja se zadatak da se „na rukovodeća mesta uvlače novi, mlađi ljudi, koji se pokazuju i u ovim časovima odani, hrabri i disciplinovani" (isto, 1172/I, 3—3 (41) 34).
[25] *Zbornik dokumenata NOR*, tom I, 2, str. 223—224.

budu skromniji, da se drugarski i humano odnose prema članstvu Partije, borcima i stanovništvu, da se vaspitavaju u duhu marksizma-lenjinizma, da vode računa o interesima Partije i radničke klase u svim oblastima aktivnosti i ponašanja. Ujedno potencira njihove sposobnosti i vrline, traži da rukovodioci, kroz drugarsku kritiku, pomažu partijcima u radu i boljem ponašanju, razvijajući kod njih optimizam i veru u sopstvene snage. Zahvaljujući drugu Titu, briga o ljudima je odigrala pozitivnu ulogu u podizanju lika komuniste na viši stepen. On od rukovodećih partijaca u NOV i POJ traži konstantan rad, dela kojima će najbolje dokazati odanost, uspešno vođenje jedinice, čovečan odnos prema ranjenim drugovima. Vaspitavanjem, kritikom i aktivnošću drug Tito suzbija pojave karijerizma i birokratizovanja u partijskim rukovodstvima, štabovima i višim organima narodnooslobodilačke vlasti. Ujedno zahteva pojačanu samokritiku kako bi se priznale sopstvene greške i na taj način javno obavezalo na bolji, moralniji, disciplinovaniji i partijniji rad.

Zahvaljujući visoko razvijenom liku komuniste, članovi Partije su uspeli da okupe ljude oko sebe, da ih vode iz borbe u borbu, iz pobede u pobedu, da razviju proleterski moral koji je postao gotovo opštevažeći način međusobnih odnosa unutar oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta.

I u periodu izgradnje zemlje, polazeći od značajne uloge lika komuniste u revolucionarnoj borbi i oslobodilačkom ratu, drug Tito postavlja pred članove Partije zadatak da nastave da neguju svojstva i odlike komunista i tako pokažu svoju stvarnu vrednost. U vezi s tim on kaže: „borba za dostojan lik člana Partije i u daljoj fazi razvitka, na putu izgradnje socijalizma (pri čemu se moramo čuvati svih Scila i Haribda), predstavlja jednu od najvažnijih zadaća naše Partije, jer samo besprijekorno ponašanje komunista, njihovo stalno uzdizanje, njihova disciplina i požrtvovanost, vjernost narodu i Partiji — čini ih dostojnim da budu idejni i politički inspiratori stvaranja novog, socijalističkog društva“[26]. Pri tome uvek ističe da komunista „treba da bude samodisciplinovan, samokritičan, uporan, on ne smije da se boji primanja odgovornosti na sebe, pa ma koliko ona bila teška, mora drugarski da se odnosi prema svakome, da ima razumijevanja za svačije nezgode. Jednom riječju, komunista treba da otjelovljuje sve najpozitivnije osobine čovjeka koje su se stvarale u ljudskom društvu otkako ono postoji“[27].

Drug Tito se suprotstavlja pojavama suvišnog oslanjanja na političku vlast i traži da i dalje osnovni metod delovanja za komuniste bude — ubeđivanje, a ne komandovanje. Na kongresu komunista Srbije izjavljuje: „Kao rukovodioci vi treba da pazite kako se odnosite prema

[26] Tito, *Govori i članci*, knj. VII, str. 258.
[27] Isto, knj. IV, str. 201.

narodu. Vaš odnos ne smije biti odnos onih koji zapovijedaju, već odnos onih koji strpljivo objašnjavaju i pomažu narodu."[28] Pozivajući komuniste da prestanu komandovati, drug Tito kaže: „potrebno je da i dalje uporno radimo kao vjerni komunisti i vjerni sinovi svoga naroda, da razumijemo izvjesne negativne pojave koje dolaze od još nedovoljno svjesnih ljudi i da idemo naprijed koristeći više ubjeđivanje nego administrativni put"[29]. Uz to drug Tito kritikuje ponašanje nekih članova Partije koji se odvajaju od radnih ljudi jer komunisti i dalje moraju da budu primer savesnosti, radinosti, drugarstva, poštenja, disciplinovanosti, skromnosti i odgovornosti.

U delovanju komunista, kao i ranije, traži da im se reči i dela slažu ističući da smo „našim djelima dokazivali i opravdavali svoje riječi"[30]. Drug Tito jasno kaže: „Ja se obraćam članovima Komunističke partije Jugoslavije... da daju primjer svojom upornošću i samoprijegorom."[31] Generalni sekretar SKJ zahteva: „Budite u svemu drugom jednaki sa svim našim ljudima osim u radu i borbi, gdje morate uvijek biti prvi."[32] Zahtevajući od rukovodećih komunista da „moraju i danas, kao i ranije, služiti za primjer drugima"[33], on ukazuje: „Ne svugdje, ali bilo je ipak pojedinih komunista koji su na riječima bili za, a na djelu su ostali pasivni ili su radili ono što je bilo suprotno intencijama sprovođenja privredne reforme."[34]

Drug Tito je kategoričan u tome da se moraju usklađivati reči i dela jer smo u „našem partijskom životu došli u situaciju kad se više ne može pričati, kada se mora preći na djela"[35]. U pismu predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ istaknuto je da radnička klasa i ostali radni ljudi „ne ocenjuju aktivnost komunista i njihovih organizacija prema deklaracijama, nego prema stvarnom političkom i društvenom ponašanju u praksi, prema rezultatima njihove akcije"[36]. Svaki raskorak između reči i dela, izbegavanje težih zadataka, težnja za privilegijama i zahvat u višak rada drugih dovodi do licemerja, demagogije, politikantstva, nerealnih obećanja i političke obmane, čime se gubi poverenje radnih ljudi one sredine u kojoj deluje član Saveza komunista.

Drug Tito traži od komunista određeno žrtvovanje i izričito kaže: „Žrtvovanje je jedno od svojstava komunista."[37]

U liku komuniste sadržano je jedinstvo nacionalnog i internacionalnog. Zato on deluje kao progresivni predstavnik sopstvene nacije,

[28] Isto, str. 123.
[29] Isto, knj. XV, str. 128.
[30] Isto, knj. IV, str. 23.
[31] Isto, str. 119.
[32] Isto, knj. VIII, str. 326.
[33] Isto, knj. XV, str. 92.
[34] Uvodna reč na III plenumu CK SKJ, 25. marta 1966. godine.
[35] Intervju „Vjesniku" 7. oktobra 1972. godine.
[36] Pismo predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.
[37] Tito, *Govori i članci*, knj. VII, str. 23.

ali i kao internacionalista. Zalaže se za razvoj pozitivne nacionalne svesti svoje nacije, ali se istovremeno zalaže za afirmaciju autentičnih nacionalnih vrednosti drugih nacija. Govoreći radnicima brodogradilišta „3. maj“ u Rijeci, drug Tito je jasno rekao: „Mi ne negiramo nacionalnosti. Naprotiv. Mi želimo da se sve pozitivne tekovine iz historije naših naroda njeguju i da i dalje budu doprinos zajedničkim tekovinama socijalističkog razvitka.“[38] Komunisti „nikad i ni na jednoj funkciji, gdje god bili, ne smiju izgubiti iz vida onaj svoj osnovni zadatak — ističe drug Tito — da djeluju kao komunisti, da djeluju kao internacionalisti, sa internacionalističkim shvatanjem čitavog zbivanja“[39]. Delujući kao revolucionari i internacionalisti, komunisti se bore za jedinstvenu socijalističku Jugoslaviju, zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti. On potom oštro kritikuje pojave nacionalizma, šovinizma, partikularizma, lokalizma, kao ostatke buržoaske svesti i kao politiku kontrarevolucionarnih snaga.[40] Kritikujući partikularizam, drug Tito je rekao: „Svaki komunista treba uvijek da ima pred očima cjelinu.“[41] On je ukazao da ima još toga „da se republika nastoji što više zatvoriti u svoj krug, kao da je i Savez komunista Jugoslavije neka federacija, pa da u svakoj republici Partija može potpuno samostalno da radi, bez dogovora, bez direktiva koje se nekima ne sviđaju. Međutim, tako se ne može, jer idejno-političko usmjeravanje mora biti jedinstveno za čitavu zemlju“[42]. Obraćajući se političkom aktivu Srbije, drug Tito je nedvosmisleno rekao: „Lakše je govoriti o borbi protiv hegemonizma i nacionalizma nego se latiti teškog, ali jedino mogućeg zadatka da se mijenja to izvorište prevaziđenih odnosa koji, osim toga, pothranjuju nacionalizam i hegemonizam.“[43] Ujedno, zamerajući komunistima i zbog pojave lokalizma, ukazuje: „Ja mislim da je to vaš lokalizam, da je to ono usko gledanje na interese samo onoga čime se neposredno upravlja, a ne i na interese čitave zajednice.“[44] Drug Tito se zalaže za razvijanje jugoslovenskog socijalističkog patriotizma i zahteva od komunista da razvijaju kod „naših mladih ljudi zdrav socijalistički patriotizam, a socijalistički patriotizam jeste u svojoj suštini internacionalizam“[45]. Istovremeno, boreći se protiv nacionalizma, lokalizma i partikularizma, komunisti moraju da se bore i protiv etatizma i birokratskog centralizma, kojima se sputava skladan i slobodan razvoj svake nacije i nacionalnosti na temelju samoupravnog socijalizma.

---

[38] „Komunist“, god. XXX, br. 808, str. 3.

[39] Tito, *Govori i članci*, knj. XI, str. 21.

[40] Na 21. sednici Predsedništva SKJ, u govorima u Rijeci i Prijedoru, u intervjuu „Vjesniku“, u govoru političkom aktivu Srbije i u Pismu drug Tito je jasno istakao kontrarevolucionarnu suštinu nacionalizma, šovinizma i etatizma.

[41] Tito, *Govori i članci*, knj. XV, str. 76.

[42] Intervju „Vjesniku“ 7. oktobra 1972. godine.

[43] „Komunist“, god. XXX, br. 814, str. 4.

[44] Tito, *Govori i članci*, knj. XV, str. 71.

[45] Isto, knj. IV, str. 45.

Predsednik SKJ je veoma energičan i u zahtevu da komunisti budu u prvim redovima boraca za razvoj samoupravljanja. Od njih traži da se bore protiv svih pojava razvlašćivanja radničke klase, protiv otpora koji onemogućavaju da radni čovek ostvaruje svoja samoupravna prava. Pri tome ukazuje komunistima i radnim ljudima da je suština samoupravljanja „u tome da volja većine radnika dođe do izražaja i da se onemogućavaju izvjesne pojave koje su rezultat ljudskih slabosti i sličnog“[46], a u Pismu se jasno ističe: „Sadašnja etapa revolucije ima odlučujući značaj za pravce razvoja i sudbinu socijalizma u Jugoslaviji. Suština pitanja je u tome da li će radnička klasa zagospodariti celinom društvene reprodukcije i obezbediti odlučujuću ulogu u političkom i društvenom odlučivanju ili će jačati oni odnosi i snage koji su suprotni interesima radničke klase, socijalizmu i samoupravljanju.“[47] Drug Tito obavezuje komuniste da se bore za odlučujuću ulogu radničke klase u društvu i kritikuje pojedine članove Saveza komunista koji svojim ponašanjem sputavaju napore radnih ljudi da ostvaruju svoja samoupravna prava i da učine humanijim samoupravne odnose u radnoj organizaciji.

Drug Tito ukazuje komunistima, naročito na rukovodećim radnim mestima, na opasnost od birokratizma, hvalisavosti, razmetljivosti, neosluškivanja glasa radnika i građana. Primećuje da je u toku poslednjih „nekoliko godina kod nekih komunista, i to u prvom redu kod nekih na rukovodećim mjestima, nekako otupila partijnost i odgovornost za svoje postupke“[48]. Energično se suprotstavlja postojanju dvaju merila i kriterija „u Savezu komunista: jedan prema onima koji su gore i drugi prema onima koji su dolje. Međutim, u našem Savezu komunista mora biti jedan kriterijum, jednak za rukovodioce kao i za sve članove Saveza komunista. Greška rukovodioca mnogo je opasnija i teža nego greška običnog člana“[49], pa je i njegova odgovornost za rad i postupke veća. Za neke komuniste drug Tito smatra da su nosioci etatizma, a da je to nespojivo sa politikom Saveza komunista. Od komunista traži da na svaki način moraju suzbiti „proces etatizacije društva, jer on prijeti da potkopa vlast radničke klase i omete istinski socijalistički razvitak zemlje“[50]. Ukazujući na to da pojedini članovi Saveza komunista daju primat ličnim nad društvenim interesima, on ističe: „Mi priznajemo lični interes i interes pojedinih kolektiva kao važnu pokretačku snagu privredne aktivnosti, ali istovremeno smo dužni da učvršćujemo društvenu svojinu kao opšte dobro i stvar sviju nas.“[51] Organizacije Saveza komunista moraju se osloboditi nosilaca anarholiberalističkih shvatanja, etatizma, nacionalizma i drugih shvatanja i pojava tuđih socijalizmu i

[46] Isto, knj. XVII, str. 129.
[47] Pismo predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.
[48] Tito, *Govori i članci*, knj. XVII, str. 152—153.
[49] *Treći plenum SKJ*, „Kultura“, Beograd, 1966, str. 12.
[50] *Deveti kongres SKJ*, str. 29.
[51] Tito, *Govori i članci*, knj. XIII, str. 81

marksizmu. Drug Tito obavezuje komuniste da se bore protiv svih ostataka buržoaske svesti i morala, da se u svojim poslovnim odnosima rukovode socijalističkim moralom. Lik komuniste nespojiv je sa primanjem mita, težnjom za privilegijama, protekcijom, bogaćenjem i ostvarivanjem sebičnih ličnih ciljeva kojima se dovodi u pitanje interes uže i šire zajednice. On kritikuje naročito pojave protekcije jer „sa protekcijom i korupcijom se ne može ići daleko", zaključujući da nam je to „prošlost pokazala"[52]. U Pismu drug Tito postavlja zadatak da se iz Saveza komunista odstrane svi oni koji „svoj uski egoistički i grupni interes stavljaju iznad interesa radničke klase i samoupravne socijalističke zajednice — korumpirani pojedinci, malograđani, nosioci birokratske samovolje, oportunisti, karijeristi i drugi ljudi koji svojim ponašanjem narušavaju ugled Saveza komunista"[53]. Komunisti moraju da se zalažu za razvijanje i jačanje društvene svojine, oni moraju da budu oličenje poštenja i nesebičnosti. Njihov je zadatak da stalno podižu produktivnost rada i da služe u tome za primer dokazujući svoje stvarne vrednosti i odanost stvari socijalizma jer „dostojanstvo čovjeka treba da se zasniva na onome što on doprinosi zajednici svojim fizičkim ili umnim radom"[54].

Komunisti se bore za humanije društvene odnose; oni sami moraju biti čovečni u svojim postupcima, shvatanjima i u svom radu. Dužnost je „svih rukovodilaca i svih komunista — rekao je drug Tito — da prate život ljudi. Treba znati ući u lični život svakog čovjeka i razumjeti njegove teškoće, jer svaki čovjek je čitav svijet za sebe, biće koje ima veselih i žalosnih trenutaka u životu. Nije zato potrebno biti neki psiholog, dovoljno je biti čovjek, imati srce i osjećati za ljude. Mi nismo, razumije se, neki Samarićani, ali mi smo komunisti, a komunisti moraju u prvom redu biti humanisti"[55]. Drugom prilikom drug Tito je rekao: „Vi ste komunisti i nemojte nikada zaboraviti da treba i sada, kao što ste to činili prije rata i u samom ratu, u prvom redu voditi računa o čovjeku i pravilno se odnositi prema njemu."[56] Samo plemeniti ljudi mogu da se bore za ideale socijalističke revolucije, a komunisti stoje na čelu te borbe, pa zato moraju biti humanisti i to dokazivati delom.

Kao komunista i revolucionar drug Tito se služio istinom i pravdom, pa to traži i od partijaca jer su najlepša svojstva „biti istinoljubiv i pravdoljubiv"[57]. Najjače oružje komunista je „istina, jer jedino time možemo pobijediti i ići naprijed"[58].

---

[52] Isto, knj. I, str. 306.
[53] „Komunist", god. XXX, br. 814, str. 6.
[54] Tito, *Govori i članci,* knj. XIV, str. 262.
[55] Isto, knj. XIII, str. 397.
[56] Isto, knj. XV, str. 29.
[57] Isto, knj. XI, str. 116. i *Deveti kongres SKJ,* str. 53.
[58] Isto, knj. IV, str. 25.

I samokritičnost drug Tito smatra najboljom osobinom komuniste jer to znači „strogost prema samom sebi, prema svojim greškama, ali i prihvatanje kritike drugih ako je ona na mjestu, to jest sa razlogom“[59]. Na 21. sednici Predsedništva SKJ drug Tito se kritički osvrnuo na ponašanje „rukovodećih drugova, da je, u stvari, bilo malo samokritike, naročito one komunističke koja je potrebna da bi se stvari mogle pravilno kretati i da bi se steklo povjerenje“[60]. I na sastanku političkog aktiva Srbije izričito naglašava važnost samokritike: „Kada se radilo o tome da se ljudi kritički osvrnu na slabosti o kojima sam ukratko govorio u svojoj uvodnoj riječi, već u početku sam vidio da diskusija uzima sasvim drugi pravac nego što sam to želio i mislio da treba da bude odgovor na moje kritike i prije ovog sastanka i u uvodnoj riječi“, i podvlači da se pokazalo da „ima ne mali broj drugova, mislim u prvom redu rukovodećih, koje sam slušao, koji su imuni od takvih vrlina kao što je samokritika“. Tito ukazuje da su „kritika i samokritika uvijek bile u našoj Partiji odlučujući faktor“ i da samokritika „djeluje vaspitno i učvršćuje lik komuniste, lik revolucionara“ stavljajući do znanja pojedincima da je bojazan od „samokritike, kao i kritike malograđanska osobina i komunisti moraju savladati u sebi te mane“[61]. Ujedno se drug Tito zalaže da kritika bude principijelna i dobronamerna kako bi bila pravilno shvaćena i prihvaćena od onoga kome se upućuje, kako bi se komunista mogao popraviti i razviti pozitivna svojstva. „Bez zdrave i konstruktivne kritike komunisti ne mogu pravilno vršiti svoje dužnosti.“[62] Pri tome ukazuje i na štetnost kritizerstva, koje obezvređuje ličnost, partijsku organizaciju, rezultate samoupravljanja, seje sumnju i nevericu u mogućnost ostvarenja postavljenih ciljeva. Tito se ne slaže „sa kritizerstvom, a ima ljudi koji se prema svemu kritizerski odnose, koji neće da vide šta je stvarnost i kritikuju sa zlom namjerom“[63], i zamera onima koji se suprotstavljaju kritici i ljute. Komunista „mora da bude spreman da primi kritiku i da, ako ta kritika nije pravilna, odgovori i pokaže da to nije tačno“[64].

Prateći ponašanje komunista, drug Tito primećuje da je došlo do bleđenja lika komuniste i ističe da taj „lik danas nije ono što je bio. Neki misle da više nije ni potreban. Ako je neko komunista i pravi revolucionar, u jednoj tako složenoj međunarodnoj situaciji i u tako burnom našem unutrašnjem razvitku — njegov lik mora biti takav da ga

[59] Isto, str. 124.
[60] „Komunist“, god. XXIX, br. 796, str. 4.
[61] Isto, god. XXX, br. 814, str. 5.
[62] Tito, *Govori i članci*, knj. XIII, str. 183.
[63] Isto, str. 56—57.
[64] Isto, knj. XVIII, str. 107.

poštuju, da ga cijene, da radi i postupa onako kako govori“[65]. Komunista je vojnik revolucije i mora da drži korak s njom, rešavajući odgovarajuće revolucionarne zadatke. Svako zaostajanje znači izneveravanje ideja revolucije, gubljenje svojstava komuniste, tamnjenje sopstvenog lika. Nevođenje računa o liku komuniste dovelo je do gubljenja autoriteta i uticaja Saveza komunista u društvu, do izvesnog odvajanja članstva Saveza komunista od radničke klase i građana. Drug Tito žali „što danas lik nekih komunista nije onakav kakav je bio prije rata i u toku rata“[66]. Jedan od uzroka ovome je svakako to što je u „našu Partiju, u Savez komunista ušao izvjestan broj ljudi koji s njim nemaju veze. Ja nisam za čišćenje, ali nisam ni za to da u Savezu komunista bude karijerista koji će to koristiti za svoje lične stvari“[67]. Drugi uzrok za ovo drug Tito vidi u nedovoljnom radu na sopstvenom marksističkom obrazovanju, u opadanju radne aktivnosti i u birokratizovanju pojedinih članova Saveza komunista. Svakako da je na to uticalo i zamenjivanje metoda ubeđivanja metodom komandovanja, gde se nije vodilo računa o argumentima, odnosno nametana su rešenja koja nisu na magistrali interesa radničke klase i samoupravljanja. Dalji uzrok drug Tito vidi u nedovoljnoj disciplini i odgovornosti za ostvarivanje usvojene politike za određeni revolucionarni period aktivnosti Saveza komunista. On jasno stavlja do znanja da su komunisti i danas odgovorni „za dalji proces našeg unutrašnjeg razvitka i preobražaja“ i smatra da je na „komunistima ogromna odgovornost“[68] za budućnost socijalizma u Jugoslaviji. U suštini, ne ostvaruju se dosledno i principijelno usvojeni stavovi, ne realizuju postavljeni zadaci u kojima je sadržan interes radničke klase i daljeg razvoja socijalističkog društva. Od „prihvaćenih stavova i zaključaka sporo se prelazi u akciju. Pri tome, očigledno je da i u redovima Saveza komunista ima nastojanja da se otupi oštrica usvojenih stavova, da se oni razvodne i potisnu u stranu, a praktični poduhvati odlažu i neutralizuju“[69]. Drug Tito nastoji da se od komunista „na osnovu discipline dobije lik pravog komuniste“[70]. Svako drugo ponašanje i nedoslednost u ostvarivanju zaključaka i ciljeva od strane pojedinih komunista, a naročito onih na rukovodećim položajima, dovodi u sumnju samu akciju i smanjuje poverenje radnih ljudi u mogućnost da se problemi reše. Na taj način se smanjuje poverenje u generalnu liniju SKJ, koja u sebi sadrži životne interese radnog čoveka, ali se u praksi sporo ostvaruje.

Da bi komunisti ostvarili svoje zadatke i negovali lik komuniste, moraju konstantno raditi na marksističkom obrazovanju i angažovati se u idejno-političkoj borbi. U tom smislu predsednik SKJ postavlja

[65] Intervju „Vjesniku“ 7 oktobra 1972. godine.
[66] Tito, *Govori i članci*, knj. VII, str. 22.
[67] Isto, knj. XVIII, str. 101.
[68] Intervju „Vjesniku“ 7. oktobra 1972. godine.
[69] Pismo predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ.
[70] Tito, *Govori i članci*, knj. V, str. 351.

kao stalan zadatak članovima Saveza komunista da prate razvoj nauke, da sagledavaju uzroke pojavama i pravce idejno-političke i revolucionarne akcije. Komunisti „moraju stalno učiti, moraju učiti na svakodnevnoj praksi i dovoditi tu praksu u sklad sa naukom marksizma-lenjinizma, ali pri tome ne smiju postupati šablonski"[71]. Od „komunista se traži da mnogo rade na svom ličnom uzdizanju, da mnogo misle, da suštinski uđu u sve probleme"[72] ako žele da uspešno ostvare svoje zadatke i da imaju uticaja na radne ljude. Jasno je da komunisti „ne mogu biti vaspitači masa ako sami nisu izgrađeni, ako nisu na dovoljnoj teorijskoj i političkoj visini"[73]. Samo izgrađen komunista može voditi brigu „o razvoju socijalističke svijesti"[74] kao veoma važnog faktora u razvoju samoupravnog socijalizma. Drug Tito je kritički ukazao na nedovoljan rad na marksističkom obrazovanju komunista, omladine i radnih ljudi, na pojave tuđih idejnih shvatanja kod pojedinih članova Saveza komunista, na to „da nije slučajno da je marksizam gotovo iščezao iz nastavnih programa naših univerziteta i drugih prosvjetnih institucija"[75], da se malo radilo i na marksističkom obrazovanju članstva Saveza komunista.

Drug Tito je na svim etapama jugoslovenske socijalističke revolucije stalno vodio brigu o izgrađivanju lika komuniste. U ovom prilogu je o tome dat samo jedan presek misli iz velikog Titovog dela, ali je i to dovoljno da pokaže kako je Tito svom svojom revolucionarnom delatnošću — ličnim primerom, rečju i delom, pisanom rečju i u razgovoru s komunistima — odlučujuće uticao na razvijanje i podizanje partijnosti, moralnosti, humanosti, odgovornosti članova Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije.

Baš zato što je lik komuniste odigrao neprocenjivu ulogu u povezivanju Partije i radničke klase, Partije i svih radnih ljudi, drug Tito i danas ističe obavezu članova Saveza komunista da neguju komunistička svojstva, da šire socijalistički moral i humanizam među radne ljude i tako doprinose razrešavanju društvenih protivurečnosti i izgradnji novog čoveka socijalističkog društva.

[71] Isto, knj. XI, str. 10.
[72] Isto, knj. IX, str. 137.
[73] Isto, knj. XI, str. 20.
[74] Isto, knj. XX, str. 57.
[75] „Komunist", god. XXX, br. 814, str. 4.

Sava Živanov

SOVJETSKI KONCEPT O RAZVIJENOM SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

U sovjetskoj političkoj i naučnoj terminologiji poslednjih godina se sve češće upotrebljava jedan relativno nov pojam koji se obično označava terminima: zreli socijalizam, razvijeni socijalizam, zrelo socijalističko društvo ili razvijeno socijalističko društvo.[1] Poseban doprinos teorijskom zasnivanju i obrazloženju karakteristika i osobenosti razvijenog socijalizma, po sovjetskim ocenama, dao je 24. kongres KPSS, održan 1971. godine. Time je, kako se ističe, „ostvaren dalji razvoj teorije naučnog komunizma, a praksa komunističke izgradnje dobila je jasnu perspektivu i program akcije“[2].

U konceptu razvijenog socijalističkog društva rukovodeće snage SSSR-a teorijski su uobličile sovjetski model na sadašnjoj etapi razvoja i njegovu perspektivu, pri čemu se ističe da to nije specifika samo Sovjetskog Saveza, već opšta zakonomernost kretanja od socijalizma ka komunizmu. Zbog svega toga taj koncept pobuđuje interesovanje drugih socijalističkih snaga, pokreta i zemalja i zahteva kompleksnije prezentiranje i temeljitiju analizu.[3]

Pošto se razvijeno socijalističko društvo definiše kao stepenica i prelazna faza od socijalizma ka komunizmu, to ono sadrži u sebi i karakteristike socijalizma i zametke komunizma. Zbog toga ćemo se pre izlaganja osnovnih obeležja razvijenog socijalizma zadržati na dva prethodna momenta: prvo, na periodizaciji društvenog kretanja od kapitalizma ka komunizmu i, drugo, na zajedničkim karakteristikama i razlikama socijalizma i komunizma — onako kako ih vidi savremena sovjetska teorija.

---

[1] Samo u časopisu „Коммунист“, teorijskom i političkom organu CK KPSS, u poslednje dve godine objavljeno je oko 175 priloga o raznim pitanjima i problemima razvijenog socijalizma, od čega oko 50 radova o partiji, 75 o socijalno-ekonomskim i političkim problemima razvijenog socijalizma i 50 o problemima ideologije, nauke i kulture u uslovima zrelog socijalizma.

[2] В. Сухаревский, *Экономика СССР — экономика развитого социализма*, „Коммунист“, br. 18/1971, str. 59.

[3] U ovom prilogu se samo sistematizuju i izlažu osnovni elementi sovjetskog koncepta o razvijenom socijalističkom društvu da bi se čitaoci obavestili o njima, bez ulaženja u posebnu analizu i ocenu tog koncepta.

I

Među sovjetskim naučnicima ne postoji potpuna saglasnost u pogledu *periodizacije* dosadašnjeg razvoja sovjetskog društva, pri čemu i termine: period, etapa, faza i slično razni autori upotrebljavaju u različitom značenju.[4] Te razlike su postale znatno veće kada su se u ove rasprave uključili naučnici drugih istočnoevropskih zemalja.[5] U osnovi postoji saglasnost da društveni razvoj od kapitalizma ka komunizmu prolazi kroz tri osnovne etape: (1) prelazni period, (2) socijalizam i (3) komunizam, ali znatne razlike postoje u interpretacijama da li su to posebne društvene formacije ili etape iste formacije.[6] Još veće razlike postoje u podeli ovih osnovnih etapa u posebne faze u toku dosadašnjeg razvoja sovjetskog društva. Ipak, čini se da je sledeća periodizacija sovjetskog društva[7] najšire zastupljena i najviše argumentovana[8]:

1. *Prelazni period* od kapitalizma ka socijalizmu započinje stvaranjem pretpostavki za izgradnju socijalizma kroz uspostavljanje diktature proletarijata i nacionalizaciju osnovnih ekonomskih potencijala.

Prelazni period u Sovjetskom Savezu prošao je kroz dve faze:

a) izgradnja osnove socijalizma bila je završena početkom 30-tih godina (ocena XVII konferencije KPSS, održane 1932) podrivanjem ekonomske, socijalne i političke osnove buržoazije, čime je pitanje „ko će koga“ bilo razrešeno u korist radničke klase, ali kapitalisti još nisu bili sasvim likvidirani (kulaci), a ekonomska osnova još je bila raznorodna (postojanje i privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju);

b) izgradnja socijalizma u osnovnom, kao završetak prelaznog perioda, završena je u drugoj polovini 30-tih godina (donošenje Ustava SSSR-a 1936. i XVIII kongres KPSS, održan 1939) potpunom likvidacijom kapitalista, privatne svojine i eksploatacije i stvaranjem jedno-

---

[4] U diskusijama o etapama razvitka sovjetske države ispoljene su tri grupe gledišta o dosadašnjim fazama i potfazama razvoja sovjetskog društva, ali su to pitanja koja zahtevaju posebnu analizu.

[5] U Pragu je početkom oktobra 1970. redakcija časopisa „Проблемы мира и социализма“ organizovala, u formi okruglog stola, razmenu mišljenja naučnika osam zemalja o temi „Istorijsko mesto socijalizma, etape i kriteriji njegovog razvitka“. Tom prilikom izneta je lepeza gledišta o ovim pitanjima. Pregled materijala ove diskusije publikovan je u istom časopisu (br. 12/1970).

[6] Kriteriji podele i razlikovanja društveno-ekonomskih formacija su korenite razlike njihovih ekonomskih baza, a razlike pojedinih etapa iste formacije su u stepenu zrelosti njenih proizvodnih odnosa (ibid., str. 42). Ovakav prilaz je manje-više prihvaćen od svih, ali je njegova primena dala različite rezultate pri odgovoru na pitanje da li su socijalizam i komunizam dve posebne formacije ili dve etape iste formacije.

[7] Sovjetski naučnici upozoravaju da svaka zemlja u svom razvoju, zavisno od niza konkretno-istorijskih okolnosti, ima svoju veću ili manju mnogostepenost, da se problemi i zadaci jedne faze u jednoj zemlji drugačije javljaju i kombinuju u drugim zemljama, te da periodizacija razvoja SSSR-a ne mora da odgovara drugim zemljama u njihovom socijalističkom preobražaju (ibid., str. 49—50).

[8] Videti gledišta akademika Glezermana (ibid., str. 44—45) i A. K. Белыха (*Управление и самоуправление*, „Наука“, Москва, 1972, str. 169—180). Slična gledišta zastupa i niz drugih sovjetskih naučnika.

rodne ekonomske osnove socijalizma i socijalno homogenog društva prijateljskih klasa bez antagonističkih suprotnosti.

2. *Socijalizam* kao novi društveni organizam i prva faza komunizma ima takođe dve faze:

a) izgradnja razvijenog socijalističkog društva predstavlja proces završetka dogradnje socijalizma (u SSSR-u započeto pred drugi svetski rat i nastavljeno posle njega; ostale istočnoevropske zemlje sada su u toj fazi), kada novo društvo počinje da se razvija na svojoj sopstvenoj socijalno-ekonomskoj osnovi;

b) razvijeno socijalističko društvo (SSSR je u ovu fazu stupio krajem 60-tih godina) predstavlja poslednju fazu, ali veoma dugotrajnu fazu socijalizma i stepenicu i „neposrednu osnovu praktičnog prelaska ka komunizmu", početak izgradnje komunizma.

3. Buduće *komunističko društvo*, čiji su osnovni principi izloženi u radovima klasika naučnog socijalizma, a dalje razvijeni u Programu KPSS — programu izgradnje komunizma. Komunističko društvo, pretpostavlja se, takođe će proći u svom razvoju sledeće faze:

a) izgradnja osnova komunizma,

b) komunizam u osnovi izgrađen i

c) potpuno izgrađeni komunizam — razvijeno komunističko društvo.

Pošto već u razvijenom socijalističkom društvu započinje izgradnja osnova komunizma, to je razvijeni socijalizam prelazna faza i stepenica iz socijalizma u komunizam.

Za razumevanje sovjetskog koncepta razvijenog socijalističkog društva kao osnove praktičnog prelaska ka komunizmu potrebno je ukazati na sovjetska shvatanja osobenosti nastajanja komunizma, a za poimanje njihovog tumačenja razvijenog socijalističkog društva kao poslednje faze socijalizma i stepenice ka komunizmu celishodno je zadržati se i na njihovom objašnjenju sličnosti i razlika organizacije društva u socijalizmu i komunizmu.

Prema sovjetskim tumačenjima, u nizu drugih, dve su osnovne osobenosti nastajanja komunizma[9]:

a) Nasuprot socijalizmu koji nastaje na kapitalističkoj osnovi i zato dugo nosi mnoga njegova obeležja, komunizam nastaje na *sopstvenoj osnovi* — na bazi stabilizovanog i razvijenog socijalizma. Zbog toga su suštinski različiti i putevi i sredstva njihovog nastajanja. Socijalizam nastaje iz socijalističke revolucije, korenitim slamanjem kapitalističkih ekonomskih, političkih i duhovnih temelja. Komunizam neposredno izrasta iz socijalizma razvojem i usavršavanjem njegove ekonomike, društvenih odnosa i duhovne sfere na osnovi razvoja proizvodnih snaga, produkcionih odnosa, svojine, socijalne strukture... Za razliku od socijalističke negacije kapitalizma, komunizam negira socijalizam tako što svestrano razvija principe socijalizma i njegove mogućnosti. Zato već u socijalističkom društvu nastaju, razvijaju se i sazrevaju obeležja komu-

[9] Videti: В. Г. Афанасьев, *Научный коммунизм*, ИПЛ, Москва, 1966, str. 204—206.

nizma i u meri kretanja ka komunizmu ona rastu i proširuju se izrastajući u celovit sistem.

b) Komunizam nastaje postupno u okvirima socijalizma, što do sada nije bio slučaj sa socijalizmom koji je započinjao revolucionarnim slamanjem starog društva. Socijalizam prerasta u nov kvalitet postepenim odumiranjem pojedinih njegovih elemenata koji dobijaju kvantitativna i kvalitativna obeležja komunizma i taj prelazak je planomeran, usmeravan, logički povezan i zavisan od sazrevanja neophodnih materijalnih, socijalnih i duhovnih pretpostavki.

II

Koje su *opšte i zajedničke karakteristike* političke organizacije socijalističkog društva i organizacije komunističkog samoupravljanja, a koje su *razlike* između njih? O ovim pitanjima postoje brojna, manje ili više razvijena, gledišta.[10] Mi ćemo ukratko izložiti najrazvijenije od tih gledišta.[11]

Socijalističko upravljanje kao funkcionisanje političke organizacije socijalističkog društva i komunističko samoupravljanje su dva vida „upravljanja jedinstvenom komunističkom formacijom na dva različita stadija njene zrelosti", te oni imaju niz *zajedničkih* obeležja. Oba ova upravljanja su određeni vidovi organizacije društva i izražavaju se kroz sisteme organa upravljanja. I jedno i drugo upravljanje predstavlja sistem regulisanja društvenih odnosa i međusobnog delovanja ljudi, te sadrži određene norme i pravila ponašanja, čije je respektovanje uslov opstanka zajednice. Glavni predmet upravljanja u oba ova vida je ekonomika, a isto tako i socijalni i duhovni procesi razvoja društva. Vodeći metod upravljanja i u jednom i u drugom je ubeđivanje, dok je prinuda pomoćni. Osnovni cilj upravljanja i u socijalizmu i u komunizmu je obezbeđivanje interesa i potreba trudbenika, stvaranje uslova za svestrani razvoj sposobnosti svakog člana društva i za optimalnu primenu tih sposobnosti u radu. Zbog svega toga „i socijalističko i komunističko upravljanje može se smatrati vidovima *samoupravljanja trudbenika*... U skladu s tim moguće je govoriti o *socijalističkom samoupravljanju*, koje je po svom sadržaju istovetno sadržaju sistema socijalističke demokratije. Osnovni vidovi socijalističkog samoupravljanja su socijalističko državno samoupravljanje i socijalističko društveno samoupravljanje"[12].

Osnovne *razlike* socijalističkog i komunističkog upravljanja, kao niže i više faze samoupravljanja, jesu u sledećem:

a) socijalističko upravljanje je državno i političko upravljanje zato što u njemu još postoje društvene klase i socijalne razlike, te i samo

[10] Samo u odnosu na ključno pitanje ovog kompleksa — kada počinje i u čemu je suština procesa odumiranja države i nastajanja samoupravljanja — među sovjetskim naučnicima postoji pet grupa gledišta, od kojih jedni početak ovog procesa vezuju za socijalističku revoluciju, a drugi za komunističko društvo, sa nizom varijanti između ovih krajnosti.

[11] A. K. Belih, op. cit., str. 89—99.

[12] Ibid., str. 90. i 92.

upravljanje ima profesionalan karakter i ostvaruje se i državnom prinudom i pravnom regulativom, dok će komunističko upravljanje biti nedržavno, nepolitičko i društveno, a ostvarivaće se bez državne prinude i bez postojanja posebnog sloja profesionalnih upravljača jer će u njemu nestati klasne i socijalne razlike;

b) zbog postojanja nacija i užih regionalnih zajednica u socijalizmu upravljanje ima nacionalno-politički karakter i organizovano je po nacionalno-teritorijalnom principu, dok će na višem stadiju razvoja komunizma, u uslovima beznacionalne zajednice ljudi, upravljanje izgubiti i taj karakter i ostvarivaće se po proizvodno-radnom i zonalnom principu.

Sazrevanje materijalnih, socijalnih i duhovnih pretpostavki za taj prelazak i početak preobražaja socijalističkog upravljanja u komunističko samoupravljanje, po sovjetskim autorima, velikim delom ostvaruje se u razvijenom socijalizmu.

Proces odumiranja države i „prerastanja u komunističko samoupravljanje“ već je prisutan, „njegovi izdanci se već danas rađaju socijalističkom stvarnošću“[13].

III

Kakvo je *istorijsko mesto razvijenog socijalističkog društva*, [koji su] *njegovi kriteriji i karakteristike?* I pored određenih razlika među naučnicima i teoretičarima, u shvatanju ovih pojmova, moguće je izložiti ono što predstavlja preovlađujuću tendenciju u okviru sovjetskog koncepta.

U određivanju *istorijskog mesta razvijenog socijalizma* bitna su tri momenta:

a) razvijeni socijalizam nije poseban način proizvodnje ili samostalna društvena formacija, već sastavni deo oformljenog socijalizma sa njegovim opštim karakteristikama;

b) razvijeni socijalizam ima svoje odlike i specifičnosti koje ga čine posebnom fazom u razvitku socijalističkog društva;

c) razvijeni socijalizam, iako deo socijalističke etape, predstavlja društvo „u kome su sazrele osnovne pretpostavke za razvijenu izgradnju komunizma“ i koje „u sebi sadrži realne osobine budućeg komunističkog društva. Baš te osobine postaju magistralne tendencije razvijenog socijalizma“ i time „nas on približava onoj granici od koje postaje očigledniji i opipljiviji prelazak od socijalizma ka komunizmu“[14]. Upravo zato razvijeni socijalizam predstavlja stepenicu i „neposrednu osnovu praktičnog prelaska ka komunizmu“[15].

---

[13] Ibid., str. 100.

[14] П. Демичев, *Развитой социализм — ступень на пути к коммунизму*, „Проблемы мира и социализма“, br. 1/1973, str. 9, 10. i 11.

[15] Suprotno ovakvom predominantnom tumačenju razvijenog socijalizma kao poslednje faze socijalizma, u istupanju filozofa E. Panfilova istaknuto je „da se faza socijalizma, očigledno, ne završava stvaranjem zrelog socijalizma i u toku komunističke izgradnje biće dostignuta još viša stepenica socijalističkog razvitka“ („Проблемы мира и социализма“, br. 12/1970, str. 50).

Pitanja *kriterija zrelog socijalizma* izazivaju dosta sporova i različitih tumačenja i u celini su nedovoljno razvijena i argumentovana. Ovo je došlo do izražaja naročito u citiranoj debati naučnika istočnoevropskih zemalja u oktobru 1970. godine.[16]

U pogledu metodologije izbora kriterija, istaknuto je nekoliko mogućih pristupa i dilema:

a) sistemski ili komparativni pristup, to jest izbor kriterija koji će da vrednuje dostignuća sa stanovišta unutrašnjeg razvoja sistema ili njegovim upoređenjem sa kapitalizmom;

b) orijentisati se na izbor određujućeg (opredeljujućeg) kriterija ili na kompleksnost kriterija koji zrelost novog društva iskazuju celokupnošću međusobno povezanih pokazatelja iz ekonomske baze društva i njegove nadgradnje;

c) da li prihvatiti kvantitativne kriterije statističkog prilaza ili opisne i kvalitativne.

I pored izvesnih kolebanja i međusobnih razlika, prevladavalo je gledište da pri metodološkom rešavanju pitanja izbora kriterija razvijenog socijalističkog društva treba uvažavati dva momenta:

a) kompleksni prilaz koji ovo društvo posmatra kao celovit organizam u kome su skladno razvijene sve oblasti: ekonomska, socijalno-politička i duhovna; inače bi se zapalo u vulgarni materijalizam i ekonomizam ako bi se razvijenost društva cenila samo sa stanovišta razvitka proizvodnih snaga, dohotka po stanovniku ili produktivnosti rada, jer bez razvoja proizvodnih odnosa i široke socijalističke demokratije „ne može biti stvaralačke aktivnosti masa, koja predstavlja živu dušu socijalizma“[17];

b) istorijski pristup u oceni zrelosti i razvijenosti socijalizma, na osnovu čega se i sami kriteriji menjaju i razvijaju u toku razvoja socijalizma i sveta u celini.

Ipak, brojni zastupnici ovog prilaza nisu direktno pokušali da ospore mišljenje čehoslovačkog predstavnika I. Šedivija, po kome je dostizanje višeg nivoa produktivnosti rada u poređenju sa visoko razvijenim kapitalističkim zemljama kriterij razvijenog socijalizma. On je naglašavao da je takav stupanj produktivnosti rada Lenjin vezivao za socijalizam, a ne za komunizam i da pitanje produktivnosti rada nije samo ekonomsko, već da zahvata sve osnovne oblasti društvenih odnosa i sve principe socijalizma, te da od toga zavisi njegova stabilnost.[18] Stiče se utisak da je odbijanje da se prihvati kriterij dostignutog nivoa produktivnosti rada — a tome su naginjali predstavnici nekih ekonomski razvijenih socijalističkih zemalja — rezultat ne samo nedovoljne valjanosti takvog jednostranog prilaza, već i njegovih implikacija pošto bi na osnovu nje-

[16] Ibid., str. 50—59.

[17] Istupanje akademika Glezermana (ibid., str. 56).

[18] Po mišljenju I. Šedivija, jedan od uzroka koji su doveli do krize u Čehoslovačkoj 1968. je i to što je „kontrarevolucija iskoristila u svoje ciljeve posebno dugo zaostajanje Čehoslovačke u produktivnosti rada u odnosu na susedne kapitalističke zemlje. U radničkoj klasi sejali su sumnje u preimućstva socijalizma nad kapitalizmom“ (ibid., str. 55).

gove primene bila sačinjena ne samo drugačija klasifikacija pojedinih socijalističkih zemalja u pogledu dostignute zrelosti socijalizma od one koja je prihvaćena, već bi i momenat stupanja bilo koje socijalističke zemlje u fazu razvijenog socijalističkog društva bio odložen verovatno ne baš za blisku budućnost.

Na osnovu ovakvog kompleksno-istorijskog prilaza ocenjuje se da su *kriteriji i karakteristike razvijenog socijalističkog društva* u sledećem: „Osnovna karakteristika razvijenog socijalizma, a zajedno sa tim i njegov generalizirajući kriterij je potpuno manifestovanje u svim sferama društvenog života sistema objektivnih zakona i principa svojstvenih socijalizmu, a isto tako njihovo najpotpunije iskorišćavanje u interesu trudbenika, u cilju društvenog progresa." Ovu dosta uopštenu i nedovoljno preciznu definiciju, čiji akcenat upućuje na proširivanje sistema zakona i principa socijalizma iz pojedinih oblasti na sve oblasti društva, A. Butenko dopunjava napomenama da „to pretpostavlja uključivanje u broj osnovnih kriterija razvijenog socijalizma onih objektivnih *uslova*, obaveznih *obeležja* i karakterističnih *osobina* koji su pogodni za kvantitativne i kvalitativne ocene, pri čijem prisustvu se, s jedne strane, potpuno otkriva delovanje svih sistema zakona i principa imanentnih socijalizmu, a, s druge strane, postaje stvarnost njihovo efektivno praktično iskorišćavanje"[19].

Na osnovu ovakvog prilaza daje se sledeća definicija: *„Razvijeni socijalizam* je društveno uređenje koje se karakteriše svestranim otkrivanjem preimućstava socijalizma, njegovog ekonomskog i političkog sistema, koji se odlikuju potpunim delovanjem objektivnih zakonomernosti i principa socijalizma, sve harmoničnijim razvojem društva i njegovih različitih strana; on predstavlja sjedinjavanje dostignuća naučno-tehničke revolucije sa preimućstvima socijalizma. Zreli socijalizam široko otkriva sve potencije novog uređenja. Baš na tom stepenu socijalizma formira se materijalno-tehnička baza komunizma, dostiže se još viši nivo društvenih odnosa, odvija se proces široke izgradnje komunizma"[20].

Ovakav kompleksan prilaz u izboru i određivanju kriterija i karakteristika razvijenog socijalističkog društva, koji ovom društvu pristupa i ocenjuje ga kao celovit organizam, ne samo što ne isključuje, već i upućuje i zahteva da se ono posmatra i analizira i u njegovim osnovnim sferama: ekonomskoj, socijalno-političkoj i duhovnoj. Koja su obeležja i kriteriji razvijenog socijalizma u ovim oblastima?

1. *Ekonomskoj oblasti*, načinu proizvodnje kao materijalnoj osnovi društva, posvećen je veliki broj radova koji razmatraju kriterije, karakteristike, probleme i perspektive razvijenog socijalizma. Neki od tih

[19] А. Бутенко, *О развитом социалистическом обществе*, „Коммунист", br. 6/1972, str. 54. — Koliko ovi kriteriji mogu da budu formalistički i kako se subjektivistički mogu da upotrebe, pokazao je isti autor u klasifikaciji socijalističkih zemalja na osnovu njih (*Современный социализм — актуальные проблемы*, „Рабочий класс и современный мир", br. 2/1972, str. 43—44).

[20] „Коммунист", br. 6/1972, str. 53; М. Суслов, *КПСС — партия творческого марксизма*, „Коммунист", br. 14/1971, str. 19.

radova posmatraju i analiziraju ekonomiku zrelog socijalizma kompleksno zadržavajući se na ključnim pitanjima, dok su predmet drugih pojedine grane, problemi i strane privrednog života. Nas interesuju pre svega oni prvi. Pri razmatranju ekonomike treba naglasiti da je „KPSS uvek poklanjala prvostepeni značaj ovoj sferi", a isto tako da pre svega u ovoj oblasti „praksa socijalističke izgradnje u Sovjetskom Savezu pokazuje da dostizanje stepena razvijenog socijalizma ne znači iscrpljivanje mogućnosti socijalizma"[21].

Dajući sumarnu ocenu razvijenog socijalizma u ekonomskoj oblasti, P. Demičev, sekretar CK KPSS, ističe da je „suštinska osobina savremene etape — visoki nivo razvitka proizvodnih snaga, zrelost socijalističkih proizvodnih odnosa koji su se formirali na osnovi nepodeljene vladavine socijalističke svojine"[22]. Po mišljenju G. Glezermana, „u oblasti proizvodnih odnosa razvijeno socijalističko društvo pretpostavlja potpuno zahvatanje ekonomike socijalističkim formama privređivanja, ostvarivanje ekonomskih zakona u razmerama celog društva"[23].

Osnovni *ekonomski kriteriji* razvijenog socijalizma, po mišljenju sovjetskih naučnika[24], jesu: industrijska struktura celokupne ekonomike; korišćenje dostignuća naučno-tehnološke revolucije i izbijanje u prve redove svetske nauke i tehnike, što obezbeđuje visoki nivo produktivnosti rada u svim oblastima privrede i visoki dinamizam privrednog razvitka[25]; intenzivni tip razvoja ekonomike, pri čemu odlučujući značaj dobija efektivnost privrede i produktivnost društvenog rada, a sve to pretpostavlja postojanje razvijenog naučnog sistema ekonomskog upravljanja; potpuna socijalistička svojina nad sredstvima za proizvodnju; dosledna realizacija principa „od svakog prema sposobnosti — svakom prema radu" i životni standard trudbenika koji je „viši od srednjeg nivoa u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama".

Pošto se ocenjuje da je sovjetska ekonomika već postala ekonomika razvijenog socijalizma[26], izbor kriterija se vrši tako da takvu ocenu ne demantuje, a ekonomska politika SSSR-a usmerava se na rešavanje takvih zadataka i ciljeva čijom će realizacijom sovjetska privreda sve više da dobija obeležja po naznačenim kriterijima. U tom smislu glavni pravci ekonomskog razvoja usmereni su prema sledećim grupama zadataka[27]:

a) razvoj materijalno-tehničke baze društva kako bi se obezbedila krupna proizvodnja koja se zasniva na primeni sistema mašina u svim

---

[21] „Коммунист", br. 6/1972, str. 54. i 52.

[22] P. Demičev, op. cit., str. 9.

[23] G. Glezerman („Проблемы мира и социализма", br. 12/1970, str. 56).

[24] A Butenko i B. Ladigin (ibid., str. 52. i 57).

[25] Sovjetski naučnici su saglasni da tempo privrednog rasta mora biti viši od prosečnog tempa rasta i u svetu i u razvijenom kapitalizmu jer samo to garantuje perspektivu socijalizmu. Za analogno postavljanje problema produktivnosti rada ne postoji saglasnost, iako se podvlači da će socijalizam da ispolji sve svoje prednosti tek „kada stigne i prestigne glavne kapitalističke zemlje po nivou proizvodnih snaga" i po produktivnosti rada (ibid., str. 57).

[26] B. Luharevski, op. cit.

[27] Ibid.; A. Косыгин, *Социально-экономическое развитие советского государства*, „Коммунист", br. 17/1972.

privrednim oblastima, na kompleksnoj mehanizaciji svih stadija proizvodnje i na upotrebi elektronskih računskih mašina za automatizaciju upravljanja proizvodnjom;

b) dalje podruštvljavanje socijalističke proizvodnje koje se ostvaruje u daljoj koncentraciji i centralizaciji proizvodnje i u prilagođavanju centralizovanog planiranja potpunom privrednom računu (ekonomske zakonitosti) na bazi granskog upravljanja proizvodnjom i stvaranja proizvodnih objedinjenja koja postaju „osnovne privredne ćelije socijalističke ekonomike";

c) izmene u karakteru proširene reprodukcije u pravcu intenzifikacije društvene proizvodnje i povećanja njene efektivnosti na osnovi naučno-tehničkog progresa i rasta produktivnosti društvenog rada, kao i strukturalne promene osnovnih proporcija između akumulacije i potrošnje, prvog i drugog sektora privrede, industrije i poljoprivrede, proizvodnih i neproizvodnih sfera radi skladnijeg i bržeg razvoja privrede i društva kao celine;

d) socijalni progres i povećanje narodnog blagostanja kroz potpunije zadovoljavanje materijalnih i duhovnih potreba trudbenika i kroz postepeno uklanjanje socijalno-ekonomskih razlika u radu i dohocima radnih ljudi grada i sela;

e) usavršavanje upravljanja narodnom privredom pošto „kvalitativno nova etapa razvitka ekonomike zahteva ne pojedine popravke u upravljanju, nego suštinsko poboljšanje celokupnog sistema upravljanja, celokupnog mehanizma privređivanja u skladu sa glavnim pravcima socijalno-ekonomskog razvitka društva"[28]. Osnovni pravci izmene sistema upravljanja privredom usmereni su ka povećanju naučnosti, to jest ka saznavanju i korišćenju objektivnih ekonomskih i socijalnih zakonitosti, ka dubljem usklađivanju i povezivanju planskih zadataka s delovanjem ekonomskih poluga i ekonomskih stimulansa, „zasnovanih na privrednom računu i iskorišćavanju robno-novčanih odnosa i ka širem učešću masa u upravljanju"[29].

Centralno mesto u razmatranju ekonomskih problema dobijaju privredna reforma — reforma sistema upravljanja privredom i naučno-tehnološka revolucija. To se smatra odlučujućim faktorima i glavnim polugama za rešavanje složenih i ambicioznih zadataka razvijenog socijalizma[30], te su svestrano analizirani njihovi raznovrsni aspekti u mnogobrojnim referatima, studijama, monografijama i člancima. Brežnjevljeva misao izrečena na 24. kongresu KPSS: „Organski sjediniti dostignuća naučno-tehničke revolucije sa preimućstvima socijalističkog sistema privrede" — već je postala glavna mobilizirajuća parola.

2. U *socijalno-političkoj oblasti,* po mišljenju P. Demičeva, „za razvijeni socijalizam karakteristično je ne samo iščezavanje antagonističkih protivurečja, ostataka eksploatatorskih klasa, nego i dalje učvršćivanje socijalno-političkog jedinstva društva". Na takvoj socijalnoj osnovi

[28] „Коммунист", br. 18/1971, str. 70—71.
[29] Ibid., str. 71.
[30] A. Kosigin, op. cit., str. 21—25.

ostvarilo se već „prerastanje diktature proletarijata u opštenarodnu državu uz očuvanje vodeće uloge radničke klase". U skladu sa tim „socijalistička demokratija doživljava dalji razvoj", ali istovremeno „raste rukovodeća uloga marksističko-lenjinističke partije". Na osnovi bratske saradnje, prijateljstva i pomoći brojnih nacija SSSR-a stvara se „novo istorijsko jedinstvo — sovjetski narod". U celini uzevši, „odvija se postepeni proces formiranja socijalno jednorodnog, besklasnog društva"[31].

Ova sumarna ocena zasnovana je i potpunije razvijena u radovima mnogih naučnika. Na osnovu toga mogu se precizirati *socijalno-politički kriteriji i karakteristike* razvijenog socijalizma.[32] U socijalnoj strukturi nestaju neke suštinske razlike između postojećih društvenih (neantagonističkih) klasa i grupa (pre svega postepeno uklanjanje razlika između grada i sela, umnog i fizičkog rada i slično). Zahvaljujući tome i na bazi sve veće ravnopravnosti ljudi u svim domenima stvara se veće socijalno-političko jedinstvo ljudi, dolazi do zbližavanja socijalnih grupa, odvija se proces stvaranja socijalne jednorodnosti, ali ostvarivanje takve jednorodnosti je stvar komunizma. Otuda i u ovoj fazi postoje različite socijalne grupe i slojevi sa svojim posebnim interesima i na toj osnovi egzistira još uvek politička vlast u formi opštenarodne države. Na bazi svestranog razvoja socijalističke demokratije politički sistem razvijenog socijalizma dobija oblik „narodovlašća" i u njemu se garantuje i obezbeđuje slobodno izražavanje volje masa, njihovo učešće ne samo u formiranju predstavničkih organa vlasti, nego i u donošenju odluka i u kontroli njihovog izvršavanja. Partija ostaje vodeća politička snaga, povećava se njena uloga i ona, uz podršku ostalih socijalnih slojeva i grupa, ostvaruje naučno zasnovanu koordinaciju delovanja svih elemenata socijalno-političkog organizma i u svojoj politici izražava i uvažava specifične interese pojedinih društvenih grupa obezbeđujući tako idejno-političko jedinstvo društva i predupređujući moguće konflikte.

Zbog izuzetnog značaja ovih pitanja zadržaćemo se na nekima od njih:

a) *Vodeća društvena uloga radničke klase,* koja se i sama značajno menja, jedna je od osnovnih karakteristika i razvijenog socijalizma. Mesto koje radnička klasa zauzima u procesu društvene proizvodnje predstavlja odlučujući faktor koji određuje ovakvu njenu socijalnu ulogu — ona ostaje osnovna proizvodna snaga društva, duboko zainteresovana za tehnički progres i za dalji razvoj produkcionih odnosa. Radnička klasa je i obrazac organizovanosti i svesnosti, vernosti revolucionarnim tradicijama i marksističkim idejama, doslednosti komunističkim idealima. Najviše je ona zainteresovana za prevladavanje društvenih razlika koje ostaju i u razvijenom socijalizmu — između umnog i fizičkog rada i između grada i sela, te je osnovni društveni nosilac ostvarivanja ideala potpune socijalne jednakosti. Na tim osnovama interesi radničke klase suštinski se poklapaju sa interesima ostalih društvenih grupa i iz

---

[31] P. Demičev, op. cit., str. 9.
[32] Videti stavove Glezermana, Butenka i Šahnazarova („Проблемы мира и социализма", br. 12/1970, str. 52, 54. i 56).

toga proizlazi objektivna zakonomernost ka vodećoj ulozi radničke klase. No, ta se zakonomernost pretvara u stvarnost svesnom i organizovanom akcijom, delatnošću komunističke partije.[33]

U radovima sovjetskih naučnika se, međutim, ne pokazuje na koji se način, kroz koje forme i kojim sredstvima ostvaruje ova vodeća uloga radničke klase neposredno, dok se o ostvarivanju te uloge preko njene avangarde dosta piše. Postoje samo neka opšta mesta o tome da svesni radnik zna „da on može da utiče na rešavanje svih pitanja — velikih i malih", „da raste stepen uticaja svakog pojedinog radnika na proizvodni proces" kroz „uvlačenje radnika u proces upravljanja proizvodnjom", kao i da je „radnička klasa pozvana da sve dublje utiče na sve strane života sovjetskog društva, da sve aktivnije učestvuje u rešavanju sve složenijih zadataka komunističke izgradnje". Podacima o socijalnom sastavu partije i o socijalnom poreklu partijskih, državnih i privrednih rukovodilaca takođe se ilustruje teza o vodećoj ulozi klase.[34]

Vodeća uloga radničke klase ostaće sve do izgradnje besklasnog društva i ona će ostati glavna snaga koja cementira jedinstvo svih socijalnih slojeva i inicijator korenitih socijalno-ekonomskih preobražaja.

b) *Politički sistem i politička organizacija razvijenog socijalističkog društva* česta je tema i o njoj se kao celini ili o pojedinim njenim pitanjima i aspektima mnogo piše i raspravlja. Politički sistem razvijenog socijalizma je „složen, razgranat i dijalektički međusobno povezan celovit kompleks državnih i društvenih organizacija i ustanova i političke vlasti koja određuje njihovu delatnost i povezuje ih u celinu". Glavni elementi tog sistema su: komunistička partija — jezgro sistema, država — glavno oruđe društvenih preobražaja i društveno-političke organizacije, preko kojih trudbenici „aktivno učestvuju u upravljanju društvom"[35]. Iako raste značaj i uloga političkog sistema kao celine u razvoju socijalističkog društva, s obzirom na karakter i namenu ovog priloga zadržaćemo se samo na dva centralna elementa tog sistema — državi i partiji. Pošto su i to krupne i široke teme, ovde ćemo ukazati samo na neka glavna pitanja — onako kako ih vide i interpretiraju sovjetski teoretičari i naučnici:

(a) *Sovjetska država* nije izgubila klasni karakter utoliko što predstavlja „političku organizaciju prijateljskih klasa pri rukovodećoj ulozi radničke klase i što ostvaruje istorijski cilj proletarijata — izgradnju besklasnog komunističkog društva"[36]. Istovremeno, baš zato što je prestala da bude oruđe samo jedne klase i što izražava i štiti interes celog društva, država se pretvorila, a u toku razvijenog socijalizma sve više postaje država celog naroda.

„Politički sistem razvijenog socijalizma je vladavina naroda ... Demokratija u razvijenom socijalističkom društvu ima istinski svenarodni karakter ... Kao što demokratija bez stabilizovanog socijalizma ne može

---

[33] Videti: A. Здравосмыслов, *Рабочий класс в условиях развитого социализма*, „Коммунист", br. 13/1971, str. 26—28.

[34] Ibid., str. 33—36.

[35] B. Топорин, *Политическая система социализма на современном этапе*, „Коммунист". br. 12/1971.

[36] P. Demičev, op. cit., str. 13.

da bude svenarodna, tako ni socijalizam bez dejstvujuće i efektivne demokratije ne može da postane razvijen."[37] Zbog svega toga usavršavanje „realne socijalističke demokratije je glavni smer razvoja političke organizacije sovjetskog društva" i radi realizacije tih ciljeva „vodi se nepomirljiva borba s pokušajima narušavanja socijalističke demokratije, s birokratskim izopačenjima... i tehnokratskim tendencijama"[38].

Osnovna uloga države i u razvijenom socijalizmu ostaje ostvarivanje privredno-organizatorskih i kulturno-vaspitnih funkcija, funkcija upravljanja, ali te funkcije ostvaruje država koja se sve više demokratizuje, koja postaje vladavina naroda, kroz koju narod vrši te funkcije, a, s druge strane, sve veći broj kompetencija i iz okvira ovih funkcija prenosi se na nedržavne organe trudbenika i na društvene organizacije. Upravo u tome neki sovjetski naučnici vide ostvarivanje već uveliko započetog procesa odumiranja države i razvoja socijalističkog samoupravljanja, iako se ti termini za fazu razvijenog socijalizma ne upotrebljavaju u oficijelnim sovjetskim dokumentima. Međutim, i vodeći ideolozi KPSS naglašavaju da „u procesu razvoja socijalističke demokratije, kao što su predvideli osnivači naučnog komunizma, ostvaruje se postepeno pretvaranje organa državne vlasti u organe društvenog samoupravljanja"[39]. Prerastanje socijalističke državnosti u komunističko društveno samoupravljanje, po zvaničnim ocenama KPSS, glavni je sadržaj i smisao prelaska iz socijalizma u komunizam, koji otpočinje već u razvijenom socijalizmu.

(b) *„Razvijeni socijalizam označava novu etapu i u delatnosti partije"*, a ona se sastoji u *„permanentnom povišavanju rukovodeće uloge partije*, nivoa njene teorijske delatnosti" i u „usavršavanju formi i metoda njenog rada, u razvijanju lenjinskih principa i normi unutarpartijskog života"[40]. Ova misao provejava kroz sve partijske dokumente i kroz brojne teorijske, naučne i publicističke radove, pri čemu se podvlači da je to opšta zakonomernost razvijenog socijalističkog društva. „Ceo tok društvenog razvitka pokazuje da u meri proširenja zadataka i razmera komunističke izgradnje raste rukovodeća uloga komunističke partije, njena politička, organizatorska, ideološka i teorijska delatnost."[41]

Šta se podrazumeva pod rukovodećom ulogom partije, šta znači rukovoditi? „Rukovoditi znači predviđati hod događaja i sa jasnoćom cilja planski formirati rezultate u skladu sa našim najvišim ciljem, zakonima društvenog života, realnim potrebama i objektivnim mogućnostima društvenog razvoja, uzdižući se po uzlaznoj liniji od etape do etape." U tom smislu „u uslovima razvijenog socijalizma... marksističko-lenjinistička partija osvetljava put prakse i, sa svoje strane, sama se razvija na osnovu uopštavanja iskustava masa"[42]. Bogato revolucionarno iskustvo i kvalitetan sastav članstva omogućuju sovjetskoj par-

---

[37] A. Butenko, op. cit., str. 55—56.
[38] P. Demičev, op. cit., str. 13.
[39] Ibid., str. 13.
[40] Ibid., str. 15.
[41] M. Suslov, op. cit., str. 23.
[42] A. Егоров, *Партия научного коммунизма*, „Коммунист", br. 2/1973, str. 40.

tiji da kompetentno raspravlja o svim sferama društvenog života i da autoritativno deluje kao „kolektivni mozak naroda“[43].

I u daljoj perspektivi razvijenog socijalizma, sa sve većom složenošću društva i širim uključivanjem masa u upravljanje, dalje će se povećavati rukovodeća uloga partije u tri osnovne funkcije:

a) teorijski i politički centar koji obezbeđuje ekonomske, političke i kulturne uslove za podizanje istorijskog stvaralaštva naroda na naučne osnove;

b) kolektivni vaspitač trudbenika u duhu marksističko-lenjinističkog pogleda na svet i komunističke etike;

c) organizator koordinisane i jedinstvenim ciljevima usmerene delatnosti svih odreda trudbenika u borbi za komunizam.[44] U uslovima sovjetske višenacionalne zajednice objedinjavajuća delatnost partije i njena koheziona uloga još je naglašenija.[45]

Kakav je metod ostvarivanja rukovodeće uloge partije? U razvijenom socijalizmu partija predstavlja „rukovodeće jezgro svih političkih organizacija, svih sistema državnih i društvenih organizacija. Svoje rukovođenje partija ostvaruje tako da, s jedne strane, ne prenosi svoje rukovodeće, usmeravajuće delovanje ni na jednu organizaciju... a da, s druge strane, ne zamenjuje te organizacije, da ne smanjuje njihovu ulogu“, već da im ostavlja najšire polje za stvaralačko delovanje, da ih podstiče i vodi ka jedinstvenom cilju, da razvija aktivnost najširih trudbeničkih masa[46].

Zbog svega toga izuzetno važna delatnost partije je u tome da otkriva perspektive društvenog razvoja, da precizno određuje zadatke za svaku značajniju fazu (i to tako da se reše realno sazreli problemi) i da se obezbedi maksimalno moguć korak ka krajnjem cilju. Pošto je sovjetsko društvo, kako se ističe, najdalje otišlo u kretanju ka komunizmu, to KPSS mora sama da rešava te složene probleme jer gotovih rešenja i proverenih iskustava nema. Na osnovu prakse ona obogaćuje teoriju, a „rezultate teorijskog rada ovaploćuje u konkretna politička rešenja, organizuje njihovo pretvaranje u život“[47].

Razvoj unutarpartijskih odnosa i usavršavanje unutarpartijske demokratije u okvirima demokratskog centralizma uslov je ostvarivanja rukovodeće uloge partije jer ona time mora da „služi kao primer za demokratsku organizaciju socijalističkog društva“[48].

3. U *duhovnoj oblasti,* po mišljenju P. Demičeva, „razvijeni socijalizam karakteriše se potpunim trijumfom marksističko-lenjinističkih ideja i ideala komunizma u svesti ljudi, svestranim razvojem nauke i obrazovanja, procvatom kulture, učvršćivanjem u realnom životu komu-

[43] И. Помелов, *Коммунистическая партия в условиях развитого социализма,* „Коммунист“, br. 12/1972, str. 19—20.

[44] Ibid., str. 21.

[45] *Организующая и направляющая роль коммунистической партии,* „Коммунист“. br. 1/1973, str. 14—19.

[46] П. Федосеев, *Возрастание роли партии — закономерность развития социализма,* „Коммунист“, br. 15/1971, str. 89.

[47] „Коммунист“, br. 12/1972, str. 24. i 27.

[48] Ibid., str. 23.

nističkog morala". U razvijenom socijalističkom društvu „još se više šire društvene mogućnosti za svestrani razvoj sposobnosti i stvaralačke aktivnosti trudbenika"[49].

Kriteriji i karakteristike razvijenog socijalizma *u oblasti društvene svesti i kulturnog stvaralaštva* manje su razrađeni u radovima sovjetskih naučnika, ali, najopštije uzevši, oni se formulišu obično ovako: ideologija naučnog socijalizma postaje pogled na svet svih klasa i društvenih grupa; nenaučne forme ideologije i ranije psihologije (religija, sitnoburžoaski pogledi, malograđanske predrasude) ne iščezavaju sasvim, a slabljenje njihovog uticaja i sužavanje njihove rasprostranjenosti je „pokazatelj razvijenosti socijalizma"; društvena svest se odlikuje duhom kolektivizma, internacionalizma i privrženošću visokim društvenim i moralnim idealima; kultura se podiže na kvalitativno viši stepen, tako da se brišu oštre razlike u nivou obrazovanja članova društva, a nauka i umetnost praktički postaju svojina svih.[50] U uslovima sovjetske višenacionalne zajednice ispoljava se još jedan značajan kriterij i karakteristika: kao rezultat revolucije u ideologiji i kulturi, zahvaljujući internacionalističkom delovanju rukovodeće partije, kultura i društvena svest „oslobođenih i preporođenih naroda i narodnosti u uslovima sovjetskog uređenja nije pošla putem partikularizma i nacionalne razdrobljenosti", već se u istorijskom procesu formiranja i razvoja socijalističke kulture dijalektički preplitalo „jedinstvo opštih i posebnih, internacionalnih i nacionalnih strana duhovnog života, dijalektika socijalističkog sadržaja i nacionalnih formi kulture". Tako je naučni socijalizam postao „jedinstvena idejna osnova društvene misli i svesti, duhovne kulture i društvenog života celog naroda, svih nacija i narodnosti"[51]. To što se „nacionalno sve više oplođuje dostignućima drugih bratskih naroda" i što „u raznoobraznosti nacionalnih formi sovjetske socijalističke kulture sve primetnije postaju opšte, internacionalne osobine", to je bila osnova generalnom sekretaru CK KPSS da zaključi: „Danas mi s punim pravom možemo da kažemo: naša kultura je socijalistička po sadržaju, po glavnom smeru svoga razvitka, mnogonacionalna po svojim nacionalnim formama i internacionalistička po svom duhu i karakteru."[52]

Razvoj kulture razvijenog socijalističkog društva i nastajanje kulture komunizma istovremeno je i završna etapa socijalističke kulturne revolucije, koja predstavlja jednu od zakonomernosti socijalizma. Pošto je sovjetsko društvo u početnoj fazi razvijenog socijalizma, dalji razvoj kulture, njenih mnogobrojnih strana i grana veoma je složen i izuzetno značajan zadatak. Zato je i 24. kongres KPSS ukazao da „procesi obogaćivanja i daljeg usavršavanja socijalističke kulture u razvijenom socija-

[49] „Проблемы мира и социализма", br. 1/1973, str. 9—10. i br. 12/1970, str. 52. i 56.

[50] Ibid.; A. Butenko, op. cit., str. 56.

[51] М. Йовчук, *Интернационалистская культура многонационального советского народа*, „Коммунист", br. 3/1973, str. 50—56; П. Машеров, *О некоторых чертах и особеностьях национальных отношений в условиях развитого социализма*, „Коммунист", br. 15/1972, str. 25—33.

[52] Л. И. Брежнев, *О пятидесятилетии СССР*, „Коммунист", br. 12/1972, str. 15.

lističkom društvu zahtevaju dalje teorijsko osmišljavanje i razradu naučno-teorijskih problema kulture“ i stvaranje materijalnih pretpostavki takvog razvoja. Pri tome se ukazuje da je „formiranje novog čoveka... svestrano razvijene slobodne ličnosti“, „procvat svih duhovnih sposobnosti i snaga čoveka, njihov harmoničan razvoj... i aktivno učešće u svim sferama društvenog života“ centralni zadatak kulturne politike i suštinski cilj razvijenog socijalističkog društva.[53]

IV

Teorijski koncept razvijenog socijalističkog društva predstavlja dalje razvijanje, razradu i osavremenjavanje sovjetskih koncepcija o sadržajima i formama socijalizma i komunizma i o putevima njihovog ostvarivanja. Time su rukovodeće snage sovjetske partije — na osnovu ocene uslova, problema, mogućnosti i interesa Sovjetskog Saveza i svog viđenja budućnosti — izvršile izbor opredeljenja i odredile i uobličile dugoročan koncept razvoja sovjetskog društva, a taj izbor i opredeljenja već vrše veliki neposredan i posredan uticaj na druge socijalističke zemlje i pokrete.

Ovaj koncept i praksu koja ga prati moguće je analizirati i ocenjivati sa stanovišta unutrašnje doslednosti, logičnosti, konzistentnosti i koherentnosti samog koncepta, zatim, komparativnom analizom ovog koncepta sa temeljnim postavkama naučnog socijalizma, kao i stepenom adekvatnosti i prilagođenosti ovog koncepta uslovima, potrebama i mogućnostima sovjetskog društva i savremenog sveta.

Takve analize i ocene, kao što je već rečeno, prevazilaze okvire, mogućnosti i naznačenu svrhu ovoga rada. To su problemi i zadaci koji tek predstoje i koje je i korisno i potrebno izvršiti.

Međutim, neophodno je da se u vidu napomena ukaže na uticaj koji na koncept razvijenog socijalističkog društva vrše realno stanje, problemi i mogućnosti savremenog sovjetskog društva. Taj uticaj je mnogostruk i ovde se ukazuje samo na neke njegove dimenzije:

1. U radovima mnogih sovjetskih naučnika koji se bave ovim pitanjima pri razmatranju kriterija i karakteristika ove faze nedovoljno se razgraničava ono što predstavlja opštu karakteristiku razvijenog socijalizma od onog što je rešenje konkretnih problema i teškoća raznih strana savremenog sovjetskog društva, koje se, kao što je poznato, razvijalo veoma neravnomerno, te po nekim svojim elementima predstavlja jedinstvo prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. U težnji da se svakoj konkretnoj meri koja izvire iz specifičnih potreba da socijalistička legitimnost, te mere se dižu na rang opštih obeležja i zakonomernosti. To je jedan od razloga zbog kojih je često dosta teško uočiti ono novo što daje pravo da se govori o novoj fazi socijalizma. Isto tako, u ovom konceptu nije do-

[53] М. Йовчук, *Некоторые проблемы културы в развитом социалистическом обществе*, „Коммунист“, br. 15/1971, str. 108—110; A. Jegorov, op. cit., str. 49.

voljno razvijeno ono što predstavlja realne i adekvatne veze, spone i međučlanove između sadašnjeg stanja i vizije krajnjih ciljeva i ideala.

2. Dostignutom nivou razvoja sovjetskog društva i socijalizma odgovara i nivo koncepta o razvijenom socijalističkom društvu jer koncept odražava postojeću praksu i perspektivu koju ona otkriva. Zato valja očekivati da će daljim razvojem sovjetskog društva i sazrevanjem socijalizma da se razvija i ovaj koncept, pošto i sovjetski autori drže da je razvijeni socijalizam veoma dugotrajna faza društvenog razvitka.

3. Ovaj koncept otvara perspektivu za neka značajna, krupna i dalekosežna rešenja i to stvara velike obaveze sovjetskom društvu da ih realizuje. To svakako neće biti lako, sem ostalog, i s obzirom na ukupan nivo razvoja Sovjetskog Saveza (pre svega njegove privredne osnove), kao i s obzirom na njegove brojne potrebe i mogućnosti koje su tim nivoom određene.

Ovim konceptom rukovodeće snage sovjetskog društva, i pored naznačenih i drugih slabosti, dalje su razvile svoju viziju ciljeva i puteva njihovog ostvarivanja. Po oceni L. I. Brežnjeva, korenite promene u razvoju sovjetskog društva „omogućile su našoj partiji da učini važan teorijski i politički zaključak da je u Sovjetskom Savezu... izgrađeno razvijeno socijalističko društvo... Prva u svetu zemlja pobedonosnog socijalizma prva pristupa praktičnom rešavanju zadataka izgradnje komunizma“[54]. „Magistralna politička linija kretanja sovjetskog društva ka komunizmu je svestrano usavršavanje socijalističke demokratije, dalje razvijanje stvaralačke inicijative masa, proširivanje njihovog učestvovanja u državnom i društvenom upravljanju... Smisao i sadržaj socijalističke demokratije partija vidi u sve širem učešću narodnih masa u upravljanju zemljom, u društvenim poslovima.“[55]

Veliki je istorijski zadatak i obaveza sovjetske partije i društva da ovako shvaćenu magistralnu liniju daljeg razvoja oživotvore.

---

[54] „Коммунист“, br. 12/1972, str. 40.
[55] M. Suslov, op. cit., str. 21.

Prikazi

Lešek Kolakovski: Filozofija pozitivizma

(»Prosveta«, Beograd, 1972, strana 276)

Poljski filozof Lešek Kolakovski u delu *Filozofija pozitivizma* nema nameru da osvetli prevashodno ono što bismo mogli nazvati istorijom filozofije pozitivizma. On pre želi da na dramatičan način skrene pažnju na potrebu suočavanja sa posledicama pozitivističkog pogleda na svet, koji — uporno težeći da sruši same temelje metafizičke katedrale Zapada — biva sve neuputnije situiran u mogućnosti čovekovog prisvajanja sveta. Takvo suočavanje nema šansi da ostane neutralno. Zbog toga pitanja koja ovde postavlja Kolakovski ulaze u red onih pitanja kojima se označavaju bitne kontroverze savremenog sveta.

Dr Risto Tubić, u sažetom i nijansirano polemičkom predgovoru („Pozitivizam kao antifilozofsko ishodište"), smatra da je ova knjiga Lešeka Kolakovskog zapravo prva sintetička istorija pozitivističke misli. Kolakovski se ne povodi za već uobičajenom modom stavljanja pod lupu različitih sadržaja, koji, istrgnuti iz konteksta kojim su određeni, gube svoju autentičnost. On, metodološki sasvim opravdano, sve probleme nastoji da suoči sa sopstvenom situiranošću u određeni kulturni medijum, pa se na taj način obezbeđuje od nekontrolisanih uzleta filozofske mašte kojih je krcat suprotni postupak.

Neophodna je, po Kolakovskom, izvesna arbitrarnost prilikom pokušaja da se iz jedinstvenog tkiva duhovne kulture prošlog i našeg veka izdvoje vlakna pozitivističke misaone orijentacije. U svim slučajevima izdvajanja nekog „pravca" u istoriji filozofije neophodno je, po autoru, strogo respektovanje „čisto istorijskih, faktičkih kriterijuma" kako bi se izbegli prigovori da je konstrukcija izvedena prema „nekom fantastično izabranom kriteriju". U ovom slučaju, međutim, niko ne dovodi u pitanje postojanje „pozitivističkog pravca" u evoluciji filozofske misli, ali je skepsa uobičajena ako se radi o tačnom omeđavanju tog stanovišta. Kolakovski ovo smatra sasvim normalnim i uobičajenim jer, po njemu, „miješanje i preplitanje ideja, kontaminacija osnovnih pretpostavki, takođe pojmovno-sadržajne mnogoznačnosti uvijek ostavljaju znatne interpretatorske amplitude, ne dozvoljavajući apsolutno jasne podjele". Unapred se tako ogradivši, on pozitivistički način mišljenja određuje kao normativno stanovište koje jasno izdvaja one sadržaje koji mogu biti predmet nekakvog našeg znanja od onih o kojima se razumno ne može govoriti. Diferenciranje je omogućeno fiksiranjem nekoliko regula, od kojih autor spominje sledeće:

fenomenološka regula je najljući ignorant metafizičkih himera. Ona postulira principijelnu nemogućnost svodljivosti fenomenoloških datosti na neke, za saznanje neposredno izgubljene, stvarnosti koje su pod imenom „supstancija", „skriveni kvalitet" vekovima kao magnet privlačile, već sklonu magnetizmu svih vrsta, ljudsku maštu. Registrovanje i organizovanje fakticiteta koji nam pridonosi iskustvo zaslužuju svu našu pažnju, a jalove verbalne akrobacije oko pitanja postojanja ili nepostojanja nečeg što transcendira granice

našeg neposrednog saznanja treba jednostavno strpati u muzej duhovnih starina. Naravno, smatra Kolakovski, da se ovde ne radi o apriornom odbacivanju svega što nije neposredno dostupno našim čulima ili mogućnostima verifikacije jer bi to vodilo apsurdnom vrćenju u krug bez mogućnosti bilo kakvog napretka. Pretpostavka o postojanju virusa raka nije besmislena za pripadnike pozitivističkog načina mišljenja. Ali, ako se radi o tumačenju pojava nekim tajanstvenim suštinama koje se principijelno ne mogu razotkriti, onda se to fenomenološkom regulom označava besmislenim;

nominalistička regula raspršuje sve fatamorgane koje u stvarnosti odgovaraju znanju formulisanom opštim terminima. Ona ih svodi na pojedinačne konkretne predmete, a, ukoliko je to načelno nemoguće, zaboravlja da takva znanja uopšte postoje. Tako je, po Kolakovskom, za pozitiviste postojanje Platonovog idealnog trougla, koje se, doduše, ne može čulno opaziti, pa je dostupno samo refleksiji, zaključak dostojan sažaljenja. Jedini cilj nauke je da sredi i klasifikuje fakta, a u „sistemima" koji nam to omogućuju sadržani su svi naši apstraktni pojmovi, matematičke sheme, „čitava idealizacija prirode". Tako je, smatra Kolakovski, za pozitiviste nešto „opšte" samo konsekvenca neophodnosti korišćenja jezičkih tvorevina, pa je, prema tome, svet neopozivo lišen stvarne egzistencije tih, manje-više korisnih, instrumentalnih apstrakcija;

dve navedene regule rađaju treću: osporavanje svake saznajne vrednosti vrednosnim sudovima i normativnim iskazima. Ako je, dakle, nastojanje da se afirmiše neka vrednost preduzeto radi nje same, nezavisno od bilo čega što bi taj čin osmišljavalo, ako su, prema tome, vrednosti sasvim dovoljne sebi samima, egocentrično zlovoljne na pozitivistička uporna ironička nastojanja da ih probude iz narcisoidnog sna, onda su sve to samo prazna naklapanja koja se ne mogu opravdati nikakvim iskustvenim činjenicama. Može se, naravno, vrednovati ljudski svet i nikakva misaona pozicija tu mogućnost ne može da dovede u pitanje jer je evidentno njeno ostvarivanje, ali je svaka pretpostavka, po pozitivistima, da ovi u suštini sasvim proizvoljni izbori imaju neku naučnu zasnovanost potpuno neosnovana;

četvrti fundamentalni princip filozofije pozitivizma jeste vera u jedinstvo naučnog metoda, makar na današnjem stupnju i samo principijelno. Iskidani i razuđeni reljef naučnih prostranstava samo je posledica disharmoničnog razvitka pojedinih oblasti istraživanja, pa je trenutna kakofonija samo prividna i kratkotrajna. Pošto je od svih empirijskih disciplina fizika došla do egzaktno najdalekosežnijih rezultata, to je njoj predviđen, prema pozitivističkim predviđanjima, tron sveukupnog saznavanja postojećeg.

Svi ovi principi, po autoru, uopšteno izdvajaju iz amorfne duhovne mase prošlog i našeg stoleća tendenciju koja problematizira gotovo sve oblasti ljudskog znanja i koja je nazvana pozitivizmom. Ona naziv „znanje" ljubomorno čuva samo za rezultate kristalizovane u vrtoglavim avanturama prirodnih nauka novog veka, obarajući se nemilosrdno na svaki nagoveštaj metafizičkih nebuloza, dakle na svaku refleksiju koja „svoje rezultate bilo da ne može u potpunosti da osloni na empirijska fakta, bilo da svoje sudove formuliše na taj način da im empirijska fakta ne mogu nikad protivrječiti". Pošto su, tako, reči kojima se kite materijalističke i spiritualističke interpretacije sveta lišene svakog sadržaja jer im u iskustvu ništa ne pripada, one se, po pozitivistima, mogu slobodno izbaciti a da se naše „kontrolisanje i predviđanje onoga što jest" nimalo ne okrnji.

Posle ovih uvodnih napomena, koje su uspešno ocrtale konture jedne misaone bujice koja ne jenjava i koja se stvarnosti prilagođava, autor prelazi na predstavljanje glavnih faza hoda pozitivističke filozofije. On ističe da se može početi sa bilo kojim periodom pošto se mnoge eminentne „premise" savremenih doktrina pozitivizma sadrže, bar u najosnovnijim i najrudimentarnijim formama, već u idejama staroga veka. Tako se, smatra on, fragmenti stoika, skeptika i atomista odlikuju fra-

pantnom sličnošću sa „antimetafizičkim traktatima" modernog doba jer se negira ispravnost izvođenja zaključaka o suštini stvari koji bi vršljali stazama neosvetljenim iskustvom. To predstavlja nagoveštaj onih interpretacija saznanja koje danas nazivamo fenomenološkim, doduše u primitivnom i uprošćenom ruhu. (Sasvim je ispravno ako kažemo da nam se med predstavlja kao nešto slatko, ali činimo neoprostiv skok u proizvoljne spekulacije ako iz toga zaključimo da je med sladak.)

Kolakovski počinje sa srednjovekovnim pozitivizmom i tu spominje mnoge mislioce premda je jasno da se radi o izvorima i početnim titrajima koji tek treba da izazovu kasnije koncentrične krugove (Rodžer Bekon, Fransis Bekon, Vilijem Okamski, Sister Žan d'Mirkur, Nikola Antrekur, Žan Buridan, Nikol Orezm). Sedamnaesti vek (Galilej, Gasendi, Dekart, Lajbnic, Berkli) i epoha prosvećenosti (Kondijak) pripremaju svoju vlastitu epohalnu misaonu zamku koja se zatvara Hjumovim rezultatima, koje autor naziva „destruktivnim". Oni su to prvenstveno zbog toga što „priključuju faktor nesigurnosti na sva stečena znanja", što vodi radikalnom skepticizmu u odnosu na sve što se može saznati. Ako su psihološki razlozi jedini koji posreduju između stalnosti posmatrane veze i naše sklonosti da na osnovu toga povećamo verovatnoću njenih ponavljanja, onda je jasno da se ne radi ni o kakvim „snažnijim razlozima". Prema tome, sve što istinski znamo potpuno je neplodno, a ono što nam omogućuje da bolje živimo i da adekvatnije poznajemo svet već i nije znanje „u pravom smislu te reči". Hjumova kritika, po Kolakovskom, nije razorna samo za saznajne ideale prosvećenosti i za sisteme XVII veka jer ona, negirajući svojom radikalnom destrukcijom uzročnosti mogućnost induktivnog zaključivanja uopšte, odriče saznajni dignitet svakom znanju koje prevazilazi prostore „pojedinačno datih opažajnih kvaliteta". Njegove početne intencije pokazale su se kao iluzorne; celokupan svoj kritički krstaški pohod na metafizičke doktrine XVII veka Hjum je preduzeo sa uverenjem da se na ruševinama slatkih maštarija o metodama pomoću kojih se može već odmah razotkriti razlog „onoga što jeste a ne samo onoga što faktički jeste" može dostojno izgraditi znanje koje poseduje neoborivu sigurnost i nepodložnost kritici. Po autoru je to krajnje apsolutističko stanovište jer teži za neostvarivim idealima. Pozitivizam, koji, naravno, tim poduhvatom nije dospeo u ćorsokak, ali je doživeo neku vrstu šoka od koga se ni do današnjeg dana nije oporavio, nije imao nikakve mogućnosti da u toj situaciji ne akceptira kao fundamentalno pitanje: šta je u našem znanju apsolutno sigurno? Posle Hjuma se nikada indukcija nije tako radikalno odbacivala, ali je zato dospela pod mikroskop uznemirenih pozitivističkih duhova jer ono što je trebalo otkriti nosilo je u sebi sudbonosnost neizbežnog „biti ili ne biti". Da li je, naime, znanje do koga se došlo indukcijom samo „društveno uslovljeni refleks koji nam preporučuje da pri izvjesnoj sumi iskustva akceptiramo izvjesno stanje stvari kao trajno prisutno, pošto je akceptacija biološki korisnija nego uzdržavanje od nje" ili se radi o utvrđivanju relevantnih i ispravnih istina o svetu, koje se, posle Hjuma, moraju smatrati samo relativnim u smislu da podležu promeni, ali ne i da u jednom trenutku mogu biti istine, a u drugom nešto sasvim suprotno. To je dilema kojom se, po Kolakovskom, već nadilazi okvir Hjumovog samodestruktivnog poduhvata, ali koja određuje u osnovi celokupnu strukturu budućih pozitivističkih nastojanja.

U poglavlju „Ogist Kont — pozitivizam epohe romantizma" autor ukazuje na protivrečnost koja i danas izaziva polemike, doduše nerelevantne za savremeni trenutak, i koja se izražava u nastojanjima da se misliocu koji je prvi upotrebio termin „pozitivizam" i učinio ogroman napor da ga sadržinski precizira odrekne naziv pozitivistički orijentisanog filozofa. Diferencija svoje utemeljenje nalazi u pretpostavci „mladog" i „starog" Konta, pri čemu „stariji" radikalno negira „mlađeg" svojim tezama o „religiji čovečanstva". Jedni mu kasnije vizionarstvo računaju kao samoizgnanstvo iz misaone orijentacije koju je zasnovao, a drugi smisao ter-

mina interpretiraju prema njegovim kasnijim sklonostimo ne videći razloga da mu odreknu ono što je sam stvorio. Kolakovski naglašava da Kontova filozofija kompletno destruira ljudsku subjektivnost time što je proglašava „spekulativnom fikcijom". Ovim stavom Kont se svrstava tačno iza Hjuma. Obezvređivanje ljudske ličnosti shvaćene subjektivno, koje je tu na delu, doprinelo je u velikoj meri ustoličenju granice između onog što se naziva naukom i onog što nosi ime filozofija premda su obojica bezuspešno želela da je sruše, pa ta granica i danas kod mnogih njihovih nastavljača pokazuje tendenciju da se predstavi kao Kineski zid.

Klod Bernard, Džon Stjuart Mil i Herbert Spenser (čija imena označavaju period koji Kolakovski naziva „trijumfalnim pozitivizmom") dovode pozitivizam u epohu modernizma čiji je najsavršeniji filozofski izraz poznati pravac nazvan empiriokriticizam. Evidentno je, po autoru, u poslednjih dvadesetak godina XIX veka jačanje psihologističkih i subjektivističkih sklonosti u misaonoj orijentaciji koja je predmet analize ove knjige. Destrukcija ličnosti postaje gotovo paradoksalno radikalna — subjekt se smatra „vaniskustvenim konstruktom" koji se samo zbog duhovne prilagodljivosti pripisuje iskustvenim sadržajima. Tako, smatra autor, ovaj „subjektivizam bez subjekta" pokazuje izrazitu naklonost ka pokušajima formulisanja ideje čistog iskustva, kao i ka potpunom demistifikovanju, a onda i uklanjanju svih elemenata koji su plod mašte. Najznačajniji predstavnici ovog pravca, Mah i Avenarijus, okreću se Kantu i njegovom „kritičkom problemu", pa time preduzimaju filozofiranje sa drugih stanovišta nego što su to činili Kont i Spenser. Kolakovski, međutim, smatra da se poduhvat raščišćavanja nanosa civilizacije ne bi li se doprlo do „čistog" čoveka izražava u takvom pluralizmu ideologija koji onemogućava svaki pokušaj njihovog svođenja u jedinstveni koordinatni sistem.

Isto tako, uočljiva je i „aktivistička" orijentacija ove filozofije jer se, nasuprot naglašavanju situacije „ogledala" u kojoj se čovek nalazi u odnosu na stvari, insistira na njegovoj poziciji „prirodnog i spontanog organizatora svih data". Jedna od konsekvenci takvog stava je destrukcija pojma „fakta" koju su izvršile pristalice takozvane konvencionalističke interpretacije znanja, inače bliski školi empiriokriticizma. Kolakovski zatim povezuje, a tu se stvaralački, a ne samo interpretatorski karakter njegovih opservacija najbolje pokazuje, želju za „povratkom do prvobitne konkretnosti u cjelokupnosti ljudskih data, do prirodnog svijeta koji nije metafizičkim fikcijama posredovan" sa Huserlovim i Bergsonovim, po njegovom mišljenju, paralelnim intencijama, naravno drugim putevima ostvarivanim.

Sve ove doktrine povezuje (tu se autoru možda može zameriti da ne iskazuje dovoljno razlike koje su, svakako, veće od sličnosti) zajedničko uverenje da svet koji je posredovan naučnom organizacijom predstavlja rezultat ljudske aktivne stvaralačke snage, „da čovjek snosi odgovornost za *stvar* koju njegova naučna misao konstruiše". Po autoru je ovo trebalo da postane fundamentalno odličje mišljenja našeg vremena koje bi na najraznovrsnije načine pokazivalo svoj dalekosežan i dugotrajan uticaj. Nije sasvim jasno šta autor misli pod sadržajem mišljenja našeg vremena, ali, bilo šta da pod tim podrazumeva, treba dodati da se ovaj impuls nije, kako to on sugeriše, nepovratno ugasio. Pre bi se moglo reći da stvar stoji obrnuto. Naravno, ukoliko izraz „mišljenje našeg vremena" ne obuhvata neki sasvim uzan vidokrug.

Konvencionalizam, čija je destrukcija pojma „fakta" već spomenuta, ne može se, po autoru, izdvojiti u posebnu školu jer su njegovi rezultati (pre svega rušenje iluzija da nauka opisuje i uopštava „sirova" fakta, da njen izbor između konkurentskih hipoteza ima nearbitraran, imanentan karakter) situirani u širi kontekst empiriokriticizma. Ono što, međutim, snažnije karakteriše ovu pozitivističku nijansu, to je izvesno samoprevazilaženje svojih pretpostavki koje se ogleda u intenciji da se rekonstruiše epistemološki status naučnih aktivnosti. Time se zaobilazi njihova suprotstavljenost svim stanovištima vere, pa se na taj način

spasava njena punovažnost sa saznajnog stanovišta. Kolakovski smatra da je ovo situacija kada pozitivizam još jednom sam sebi skače u usta, pa mu je sada sasvim teško da se provuče između Scile Hjumove i Haribde konvencionalističke krajnosti.

Premda autor ne smatra pragmatizam karikom u istoriji filozofije pozitivizma, jer on svojim svođenjem ljudske kulture i mišljenja na biološko ponašanje ostaje u granicama „filozofije života" (mada je Mahova i Avenarijusova doktrina obuhvaćena ovakvim stanovištem), on ipak jedno poglavlje posvećuje odnosu pragmatičke metode prema pozitivizmu. Njega interesuju prevashodno putevi kojima se izvesne pozitivističke pretpostavke preobražavaju u vlastite suprotnosti, a „odnekud je poznata stvar da je tzv. filozofija života, za radikalne pozitiviste, stala, najvjerovatnije, tačno na suprotnom polu od njihovih vlastitih regula, i često na sebi osjećala oštre osude u ime naučne filozofije".

Epoha modernizma, koja se, po Kolakovskom, odlikovala „epistemološkom razuzdanošću", dovela je do samoraspada pozitivizma. Trebalo je, na neki način, da bi se misaona orijentacija otresla obimnih ideoloških fanatizama i larpurlartističkih misaonih arabeski, učvrstiti samostalne, principijelne i jasno izdvojene pozicije intelektualaca „koji se staraju o duhovnom zdravlju društva". Ovaj povratak pozitivističkoj uzdržljivosti nazvan je logički empirizam ili neopozitivizam, i autor ga, u poglavlju „Logički empirizam — scijentistička odbrana civilizacije pred krizom", smešta u okvire opštije tendencije nazvane analitička filozofija (čiji je glavni inicijator Mur). Filozofiji je ovom orijentacijom sugerisan rad na analizi jezika, što bi dovelo do tačnog objašnjavanja značenja pojmova, tvrdnji i sporova, pa bi tradicionalna pitanja najzad bila ili rešena ili odbačena kao besmislena. Ova škola, međutim, po autoru, nije unapred određivala koja filozofska pitanja imaju smisao. Nju je karakterisala samo metodička usmerenost na filozofiranje koje počinje od tačne analize jezika, a koje se koristi logičkim sredstvima „jezika kojim se govori i kojim su naučna pitanja formulisana". Od samog početka je ova orijentacija nastupila sa izvanredno jakim osećanjem svoje posebnosti koje se eksponiralo u žustrim i netolerantnim napadima na suprotna stanovišta i u nepokolebljivom ubeđenju da preduzeti prevrat ima radikalan karakter. Osim ovoga, propovedana je neka vrsta utopije koja se sastojala u ubeđenju da se stanovište intelektualaca koje je koherentno zahvaljujući prihvatanju principa naučnih iskaza može popularisanjem proširiti u društveno dominantan stil mišljenja. Postoje, po autoru, tri centra ove misaone orijentacije: Beč (Moric Šlik, Rudolf Karnap, Karl Poper Rajmond), Berlin (Hajns Rajhenbah, Rihard fon Mizes, V. Dubislav) i Poljska (Kazimjež Tvardovski sa grupom učenika), a ogroman značaj za njenu artikulaciju ima misao Ludviga Vitgenštajna.

Logičkom empirizmu autor pripisuje veliku ulogu u savremenoj duhovnoj konstelaciji, ali mu se čini nesumnjivim da njegove glavne intencije nisu zadovoljene: objavljeni kraj metafizičkih varijacija doveo je do njihovog obnavljanja, modernizovanja, novih doktrina koje su se rugale svojim sudijama. Pozitivisti su sve to uzimali kao novi dokaz ljudske gluposti i njihovo samozadovoljstvo ostalo je netaknuto, ali je činjenica da od one široko shvaćene popularizacije svog stanovišta kakvoj su oni težili nije bilo ništa. Međutim, pozitivistička kritika metafizike imala je nesumnjive rezultate. Sve više se širi uverenje da su sasvim uzaludni napori koji idu za tim da epistemološka ili ontološka stanovišta preobraze u naučna tvrđenja. Za autora je logički empirizam, u krajnjoj liniji, proizvod kulture u kojoj dominira princip tehnološke efikasnosti, pa je on zapravo „tehnokratska ideologija koja je mistificirana kao antiideološko stanovište i očišćena od naučnih vrednovanja". Savremeni pozitivizam ne shvata svoju vlastitu relativnost i užlebljenost u krug vrednosti sopstvene kulture, ali to neshvatanje ima gotovo univerzalnu vrednost u ideološkom životu.

Kao rezultat svih ovih istraživanja Kolakovski navodi sledeće sažete stavove: pozitivizam, ukoliko ne

zastaje pred sopstvenim radikalnim konsekvencama, odbacuje transcendentalno shvatanje istine, a logičke vrednosti svodi na određene osobine ponašanja organizma. Osnovni akt koji artikuliše pozitivizam kao doktrinu — odbacivanje mogućnosti sintetičkih sudova a priori — predstavlja svođenje svakog znanja na biološke reakcije. Indukcija nije ništa drugo do „izvjestan oblik uslovnog refleksa“, a iskaz o njenoj punovažnosti svodi se na razmatranje o biološkoj korisnosti prisvajanja tog refleksa. Pitanje, koje, po autoru, pozitivisti ne postavljaju često sami sebi, o vekovima neugasloj ljudskoj težnji za „metafizičkom sigurnošću“ ostaje, međutim, otvoreno. Ako ga i postave, odgovor koji daju (svođenje na zabludu, zloupotreba reči — hipostaziranje apstraktnih izraza, supstancijalizacija glagola) ne uspeva da zadovolji, pa problem ostaje trajno nerešen. Kolakovski ukazuje na jedan obeshrabrujući moment koji proizlazi iz takvog rezonovanja: svođenje celog problema na zloupotrebu reči mora, po njemu, da vodi zaključku o izvesnoj intelektualnoj degeneraciji ljudske vrste. Jer „odakle dolazi ta razuzdanost ili neka vrsta duhovnog razvrata koja je stoljećima upražnjavana i dalje se upražnjava, ako ne treba sumnjati u to da „razum“, koji pokušava da se u odnosu na empiriju osamostali, i da za sebe nađe vlastiti prostor, predstavlja vrstu degenerisanog tkiva, ravnodušnog prema svojim pravim, tj. biološki korisnim, instrumentalnim pozivima, a koje se beskorisno razrasta na račun autentičnih potreba života?“ Ovo je, po autoru, u skladu sa principima ekstremnih pristalica takozvane filozofije života. Postoji, međutim, i druga pretpostavka. Prema njoj, vekovni intenzivni napor da se samostalnost razuma učini trajnom predstavljao bi rezultat čovekovog participiranja u jednom „poretku postojećeg“ koji je bitno različit od onog u kome gospodare njegovo telo i animalne potrebe. „Trebalo bi zamisliti da naš biološki život i naša metafizička istraživanja dolaze iz dva nespojiva i međusobno neprijateljska izvora postojećeg, ili, govoreći sažeto, da fizički svijet predstavlja vrstu pakosne šale koju je demon pripremio bogu, dok mi kao žrtve te neumjesne šale snosimo sve posljedice istovremene i neizbježne pripadnosti neprijateljskim svjetovima.“ Tu je, po autoru, na delu manihejska doktrina, ali ona se može koristiti i bez religioznih halucinantnih vizija. Dakle, rezultat pozitivističke kritike je sabijanje filozofske delatnosti našeg vremena u Prokrustovu postelju filozofije života i „dramatične manihejske vizije“, a takva alternativa nije, po autoru, nimalo stimulativna ni privlačna. Ipak, a tu treba tražiti i jedno od ograničenja stanovišta autora, on tu alternativu prihvata kao nesumnjivu. Razlog ovakvom ishodišnom stavu Lešeka Kolakovskog, koji, kao sledeću konsekvencu, nosi negiranje materijalističkog shvatanja istine, treba tražiti u njegovom, doduše, neslaganju sa pozitivističkim odbacivanjem sintetičkih sudova a priori, ali, ujedno, i u svrstavanju ovih sudova u domen metafizike, čime se odriče bilo kakav njihov doprinos naučnom saznanju. Ovo je samo po sebi problematično, a dokaz za to je i uspešna odbrana trećeg stanovišta koju preduzima dr Risto Tubić u spomenutom predgovoru i koje on naziva „neoracionalizmom“.

Možda bi se knjizi Lešeka Kolakovskog moglo učiniti još nekoliko primedbi (recimo: uverenje da je relacija subjekt—objekt identična sa relacijom nervni sistem—sredina još nikako ne implicira da je, nužno, epistemologija deo biologije, kao što to autor prihvata), ali ostaje nesumnjiva činjenica da je ovim poduhvatom ne samo sistematski izložena jedna od najuticajnijih misaonih orijentacija našeg vremena, nego je već pomalo zaboravljenom sporu pozitivista i njihovih oponenata udahnuta nova svežina i žestina. Pozitivisti su se poslednjih godina sve više udubljivali u epistemološko polje proučavanja ostavljajući svojim kritičarima domen antropologije, i tako je utemeljena „beskonfliktna koegzistencija“ koja traje gotovo bez ikakvih značajnijih potresa i danas. Ovu prividnu harmoniju je, svakako, potrebno razotkriti, a knjiga Lešeka Kolakovskog čini krupne korake u tom pravcu.

ZORAN STANOJEVIĆ

Arif Tanović: Vrijednost i vrednovanje

(Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1972)

Vrednosna problematika i osnovni teorijski problemi aksiologije nisu čest predmet teorijskih napora u nas. Nedostaju i celovite sistematizacije ukupnih (i naših) saznanja o tome. Knjiga Arifa Tanovića *Vrijednost i vrednovanje* u tom smislu značajno popunjava taj nedostatak. U osnovi skromnih namera, ona hoće na način marksističkog uvoda u studij aksiologije da definiše i sistematizira osnovna aksiološka pitanja, da prezentiranjem problema i rešenja omogući uvid u ta pitanja. S te strane ova knjiga je zanimljiv i informativan aksiološki priručnik.

Knjiga sadrži tri tematske celine: teorijsko problematiziranje osnovnih aksioloških pitanja, kritička istorijska retrospektiva razmatranja tih pitanja i razmatranje nekih fundamentalnih pitanja vrednosti i vrednovanja u marksizmu.

Određenje i predmet aksiologije Tanović ispravno traži u celini najopštijih principa teorije o bivstvovanju (ontologija), o spoznaji (gnoseologija) i o vrednosti i vrednovanju (aksiologija). Naime, autor je uveren da ontologija i gnoseologija čine trajan i sastavni deo opšte filozofske teorije koja se bavi kritičkim ispitivanjem i preispitivanjem fundamentalnih principa vrednovanja. Ovako celovit pristup aksiologiji i vrednosnom ima posebno značenje i autor to kao crvenu nit provlači do kraja knjige.

Aksiologija je opšta, a posebno vrednosno normativne nauke su: logika, etika, estetika, pravo, politika. Ove discipline su vrednosno (normativno) zasnovane u svojoj najdubljoj suštini. I druge nauke, budući da istraživanja preduzimaju radi unapređenja ljudskog života, vrednosno su utemeljene. Autor ukazuje da se pravo definiše kao etički minimum; da nema ničeg neutralnog u politici; da je svrha jednog ekonomskog sistema podizanje bogatstva, čak blagostanje. Naravno, bilo bi pogrešno zaključiti da autor briše razliku između znanja i vrednovanja. U posebnom poglavlju on jednoznačno ističe da je razlika između činjeničnih i vrednosnih sudova očevidna. To je razlika između „jeste“ i „treba“. Vrednosni sud implicira procenjivanje, odabiranje, zauzimanje stava prema pojavi. U tom smislu aksiološki problem se i određuje kao svesno vrednovanje vrednosti za razliku od naučnog opisa i objašnjenja činjenica.

Ako posebne nauke proučavaju vrednost, tačnije, vrednosti, šta ostaje aksiologiji kao opštoj teoriji vrednosti? Autor određuje zadatak aksiologije kao utvrđivanje differentie specifice vrednosti kao nečega različitog od činjenica stvarnosti, čime se bave prirodne i društvene nauke. Aksiologija je određena kao „opšta teorija vrijednosti i vrednovanja o onom suštinskom u vrijednosnom odnosu, onom što je zajedničko za sve oblike vrijednosti, kao što su dobrota, ljepota, istina, pravičnost, svetost itd.“

Vrednost — to je „početno i zaključno“ pitanje opšte teorije vrednosti. Autor je svestan da tu nema jednoznačnog odgovora. Filozofi daju razne odgovore o značenju termina vrednost. U okviru terminoloških napomena upozorava i na to da termin „vrijedan“ ima veoma široko značenje, različito u raznim naukama, a da se u našoj nauci „vrijednost“ neopravdano zamenjuje sa „dobro“ ili „valjanost“. Ova i druga terminološka razgraničenja autoru se čine potrebna naročito zbog toga što savremena aksiologija, kao i metaetika, sve se više konstituišu kao teorija etičkih termina i iskaza.

Tanović je skeptičan prema mogućnosti da se do kraja odredi pojam vrednosti budući da spada u „najfundamentalnije pojmove koji ne trpe definiciju i pomoću kojih se definišu i drugi pojmovi“ (str. 10). Uz prezentiranje nekih mišljenja (Mur i fenomenolozi) o tome šta je vrednost, autor sa svoje strane primećuje da vrednost nije samo svojstvo predmeta (kako misle fenomenolozi) ni svojstvo duha (kako misli Mur), nego jedno i drugo: „vrijednost nečega i

za nekoga, objektivni kvalitet stvari koji se subjektivno cijeni i doživljava". To znači da se vrednost definiše kao „pojam čiji je sadržaj odnos u kome neki objekat zadovoljava neku od ljudskih potreba" (str. 20).

Vrednost se uvek iskazuje kao praktičan odnos, to jest ekvivalent društvenih potreba, i to uvek u totalitetu vrednosti. Totalitet vrednosti ne može bez posledica da se redukuje na jednu vrednost. Autor na to posebno upozorava jer je svaka redukcija vrednosti uvek „jednostranost u otuđenju". Na primer, podređenje svih vrednosti ekonomskim vrednostima ili vrednostima svetoga. To isto otuđenje imamo kada se vrednost jedne epohe uzme kao večna i neprolazna.

Autor se posebno zalaže da se u osnovu principa vrednovanja (normativno) i u zasnivanje aksiologije (teorijski) ugradi koncepcija ljudske prirode. U marksističkoj interpretaciji to je generička praksa, totalitet, napori za humanizovanje ljudskih odnosa.

U skladu sa ovakvim celovitim marksističkim određenjem aksiologije i vrednosti i ljudske prirode, Tanović dosledno razmatra i druga pitanja.

Tanović je daleko od jednostranosti i ekonomističkih vulgarizacija. U odeljku o ciljevima i sredstvima ističe da je čovek određen i idealima, ciljevima i vrednostima, a ne samo materijalnim uslovima egzistencije („istorija je delatnost čoveka koji ide za svojim svrhama" — Marks). To dalje znači da ljudska praksa pretpostavlja predviđanje, svesno opredeljivanje za moguće ciljeve i prikladna sredstva za njihovo ostvarivanje. Autor pri tome pravi zanimljivu distinkciju na vrednosti po sebi i na vrednosti kao instrumentalnosti (služe za ostvarenje fundmamentalnih vrednosti). Ovo je potrebno uvek naglašavati jer su danas mnogi ljudi (čak i sistemi društvenih odnosa) preokupirani više instrumentalnostima nego vrednostima. Veličanje novca, vlasti, države, politike, organizacije, to najbolje potvrđuje. Naše doba karakteristično je po raznovrsnim fetišizacijama instrumentalnosti kao vrednosti.

Vrednovanje je poseban problem aksiologije. Mnogi sporovi nastaju zbog relativne samostalnosti vrednosnih sistema i standarda. Jedna ista pojava može biti vrednovana u različitim standardima vrednosti i da pri tom u jednom standardu bude pozitivno, a u drugom negativno procenjena. Praktične teškoće u vezi sa shvatanjem sloboda, uspešnosti, korisnosti, to najbolje potvrđuju. Pravi problem u vrednovanju zato i jeste problem utvrđivanja kriterijuma: da li su oni apriorni ili aposteriorni; racionalni ili emotivni; objektivni ili subjektvni; da li je to jedinstveni kvalitet u ljudskom iskustvu ili generička vrednost. S tim u vezi autor primećuje da su se sve aksiološke doktrine spoticale na ovim problemima pre svega zbog toga što su pretendovale na to da izgrade jedan (hijerarhijski i večan) sistem vrednosti.

Uvek kad se govori o vrednostima i o čoveku, neophodno je pretpostaviti individualnost i društvenost kao komponente ljudskog načina bivstvovanja. Čovek-individua nosilac je vrednosti. Na ovo autor posebno upozorava kao na bitnu pretpostavku progresa, integracije i ukidanja otuđenja. Odbija pri tome ono stanovište koje smatra da su zbog ontološke primarnosti individualnih vrednosti društvene vrednosti samo sredstvo za razvoj individualnih. Ovo upozorenje je značajno i zbog toga što „istorija poznaje otuđeni karakter i individualnih i društvenih vrijednosti".

Uz razmatranje skoro svih osnovnih pitanja aksiologije, autor se bavi i pitanjem slobode, determinizma i indeterminizma kao graničnim pitanjima svakog razmatranja problema vrednosti.

Sva razmatranja i zalaganja za slobodu imaju za pretpostavku određeno shvatanje i priznavanje slobode kao vrednosti. Autor posebno ukazuje da značenje termina „sloboda" nije jedinstveno jer kako bi inače suprotna društva sebe nazivala slobodnim. Sloboda se ontološki određuje kao „konstitutivna i imanentna komponenta ljudske prakse" (pri čemu je praksa shvaćena kao „ontološka struktura čovjeka"); gnoseološki kao spoznaja nužnosti (pri tome autor ukazuje na onu čestu tendenciju da se sloboda u svojoj ukupnosti svede na

ovu dimenziju); aksiološki — sloboda je vrednost, i to fundamentalna — uslov za sve druge ljudske vrednosti.

Drugi deo autorovih razmatranja posvećen je glavnim pravcima u aksiologiji. Uz kratak istorijski pregled nesistematskog razvoja opšte teorije vrednosti (Platon, Aristotel, Kant, Hegel, Niče, Bentam, Smit, Rikardo), autor daje i sažet osvrt na glavne pravce u savremenoj aksiologiji. Polazi od zasnivanja opšte aksiologije kao „istraživanja koje se odnosi na prirodu svih određenja vrijednosti" (Loce i Brentano, Majnong i Erenfels), preko novokantovstva (Vindelband i Riket), fenomenologa (Šeler i Hartman), egzistencijalista (Sartr i Kami), do metaetike (Mur, Rasel, Vitgenštajn).

Etičke pravce — osnovne postavke, doprinos, jednostranosti, anticipacije — autor sažeto, ali kritički prezentira. Nešto detaljnije i predmetno bavi se Šelerom i Hartmanom, više Sartrom i Kamijem, a naročito metaetikom.

Sartra i Kamija razmatra samo na osnovu stavova iz *Bića i Ništavila*, odnosno *Mita o Sizifu*. Sigurno da svrstavanje Sartra i Kamija među aksiologe ne bi moglo da izdrži jednu strogu proveru. Autor je takođe svestan da oni nisu aksiološki orijentisani i pored toga što je evidentno da su se bavili etičkih pitanjima. Razmatra ih u ovom kontekstu zbog toga što su problemi o kojima oni raspravljaju od izuzetnog interesa za aksiologiju, a naročito za etiku.

Autor posebno razmatra odnos metaetike i aksiologije. Prikazao je ovu etičku orijentaciju — filozofske osnove i povezanost aksiološkog i metaetičkog problema.

Metaetika kompleksnu etičku problematiku svodi na problem značenja i opravdavanja etičkih stavova i iskaza, sudova i vrednosnih termina uopšte. U stvari, po autoru, ovde se radi o gnoseološko-logičkoj dimenziji, a izricanje normativnih sudova stavljeno je u zagrade. Metaetika razgraničava vrednost i ispravnost; ne pita „šta treba da bude", već šta znači iskaz „šta treba da bude". Stoga ona etiku svodi na „logiku moralnog govora" (str. 94).

Sva pitanja u ovako shvaćenoj etici okreću se oko odnosa aksiologije i nauke. Autor, međutim, navodi da se i u ovoj orijentaciji danas javljaju tendencije koje osporavaju strogo razdvajanje metaetike od normativne etike. Sa svoje strane primećuje, misleći upravo na ovu orijentaciju, „zapanjujuću diskrepanciju između akutnih etičkih problema i dilema savremenog čovjeka i orijentacija nekih filozofa morala".

Tanović posebno — u trećem delu knjige — razmatra mogućnost da se marksizmom fundira aksiološka teorija. Polazi se od toga da marksistička teorija otuđenja i marksistički humanizam, a i činjenica da je u marksizmu sistematski fundirana ekonomska teorija vrednosti — sadrže osnove za jednu mogućnu aksiologiju. No, to ne znači, i autor je tu konsekventan, da duhu marksizma odgovara po sebi jedan zatvoren i dovršen aksiološki sistem. Ono što autor hoće da afirmiše, to je uverenje i mogućnost (ili neophodnost) da se upravo sa marksističkog stanovišta rasprave bitni problemi i vrednovanja. U tom cilju razmatra sledeća pitanja: marksistički humanizam i aksiologija, komunizam kao dovršeni naturalizam i dovršeni humanizam, ciljevi i sredstva, vrednosni karakter ideologije i naučna objektivnost.

Teme koje je autor postavio u ovom delu knjige su značajne. Ovde će biti prezentirani neki stavovi iz rasprave o ovim temama.

Marksizam je i aksiološki utemeljen. Marksovom delu svojstveno je najopštije vrednosno zasnivanje. Ukupna kritika građanskog društva polazi od vrednosnog određenja čoveka. Nadalje, Marksov realni humanizam ispoljava se veoma različito — ideološki, politički, ekonomski, čak i eshatološki. Međutim, vrednosni smisao humanizma je uvek prisutan, čak najbitniji. Autor je pri tom daleko od pomisli da zagovara aksiološku interpretaciju marksizma kao primarnu.

Vrednosni ideal marksizma je „slobodna zajednica slobodnih ljudi". Razotuđenje i ljudska reintegracija su aktivistička odredba toga ideala. U tom smislu autor, polazeći od Marksa, naglašava dijalektičko jedinstvo svih elemenata ljudskog života u procesu istorijskog razvoja („Taj komunizam kao dovršeni naturalizam = humanizam = naturalizam" — Marks). Autor detaljnije razvija taj

odnos i zaključuje da je izraz tog odnosa komunizam kao ovladavanje silama prirode putem širenja ljudskih snaga, da humanizovanja prirode nema bez tehničkog i humaničkog progresa istovremeno. Bez izmene ljudskih odnosa naturalizam kao razvijanje proizvodnih snaga ostaje nedovršena, otuđena sfera. Dovršenom naturalizmu mora biti imanentan dovršeni humanizam. To je, po autoru, osnovna misao Marksa i Engelsa. Čini se da je ovo mesto posebno značajno upravo u vreme kad se naučno-tehnička revolucija, njeni dometi, uloga nauke i tehnologije shvataju veoma jednostrano i kada se time često bespoštedno manipuliše.

Pitanje odnosa ciljeva i sredstava postavlja se i kao praktično etičko-političko pitanje. Autor polazi od osnovnog stava da ciljevima moraju da odgovaraju sredstva (iako ciljevi imaju ontološki primat). Vrednost nekog cilja ceni se prema tome koliko njegovo realizovanje doprinosi samoostvarenju čoveka i društva. U vezi sa tim autor posebno prezentira određene kontroverze i ideološke sukobe u komunističkom pokretu oko osnovnog cilja i karaktera sredstava. Ukazuje na nerazumevanje Marksa u onoj poznatoj poziciji koja je lansirala krilaticu: „Cilj je ništa, pokret je sve". S druge strane, i ono stanovište koje marksizam svodi samo na metodu takođe ističe samo sredstva. Po autoru, odvajanje cilja i njegovo apsolutizovanje je pozicija apstraktnog humanizma, a prenaglašavanje sredstava objektivno je pragmatizam u teoriji, a slepi prakticizam u praksi.

Odnos ideologije i nauke je posebno aktuelizovan zbog povećane uloge i jedne i druge u kretanjima savremenog sveta. Međutim, razdvajanje naučnog i vrednosnog karakteristično je za savremene rasprave o ideologiji. Zato pitanje ideologije Tanović ovde razmatra u kontekstu odnosa vrednosnog karaktera ideologije i naučne objektivnosti.

Ideologija ima vrednosni karakter. Tu je u osnovi uvek reč o „izboru vrijednosti", što pretpostavlja angažovanje na njihovom realizovanju. Ideologija je idejni izraz objektivnog društvenog odnosa. Ona, po autoru, može biti i kriva slika, ali je u tome bitno da nije reč o individualnom pogledu na svet. Ona izražava određene društvene interese u obliku vrednosti, ciljeva, ideja („Nije namjerna obmana, već izraz određenog načina života"). U tom kontekstu autor navodi iluzorne i neistorijske pokušaje (od Vebera do današnjeg dana) da se ideologija obezvredi i prikaže bespredmetnom (teza o kraju ideologije, teorija konvergencije, pozitivistička kritika ideologije). Autor pristaje na mogućnost raznih pristupa kritici ideologije, ali odlučno naglašava vezu ideologije i stvarnosti, što pomenute tendencije u krajnjem slučaju zanemaruju.

Nema ideološkog naturalizma u nauci. Smatra, nadalje, da je mogućan i potreban dijalog nauke i ideologije o fundamentalnim vrednostima. Nudi mogući model odnosa ideologije i nauke, koji pretpostavlja kritičku autonomiju nauke, ali i povezanost nauke i ideologije u odnosu na polazne stavove, ciljeve, rezultate i način primene.

Knjiga *Vrijednost i vrednovanje* uspeo je pokušaj sistematizovanja osnovnih aksioloških problema. Uz to, Tanović angažovano i zainteresovano raspravlja o svim osnovnim pitanjima jer, konačno, on hoće aksiologiju da odredi i kao zasnivanje humanizma. Tako je on na pitanjima marksizma pokazao da etička pitanja nisu profesorska i metaetička, već praktična. Zato raspravlja i o onim pitanjima koja nisu aksiološka u užem smislu, ali su bitna za razumevanje vrednosne problematike (na primer, sloboda, determinizam, ciljevi i sredstva, ideologija i nauka).

Autor samo u podtekstu vrednosno aktuelizira našu stvarnost, odnosno našu vrednosnu situaciju (Program SKJ, politika miroljubive koegzistencije), ali čini se da bi bilo korisno da je toga bilo više, i to zbog boljeg razumevanja stvarnosti, ali i zbog toga što se neke vrednosti i opredeljenja našeg društva često dovode u pitanje od strane zastupnika drugačijih društvenih i ideoloških projekcija.

RATKO NEŠKOVIĆ

Mihailo Šaranović: Kina — zemlja na Zemlji

(»Prosveta«, Beograd, 1973, strana 260)

„Pokušao sam da na jednom mestu dam više dimenzija za spoznaju Kine. Ovo možda i zato što sam smatrao potrebnim da jednom relativno kratkom knjigom prenesem čitaocu što je moguće više zaokrugljenu sliku te zemlje.“ To je osnovni moto koga se Mihailo Šaranović, istakavši ga još u uvodu, dosledno držao u celoj knjizi. Autor je, kao dopisnik Tanjuga, imao priliku da provede u Pekingu skoro četiri godine u vreme najburnijih događaja posleratne Kine koji su nazvani velikom proleterskom kulturnom revolucijom. Ipak, taj osnovni podsticaj, po osećanju M. Šaranovića, nije bio dovoljan da bi se izložili i objasnili događaji tokom kulturne revolucije, već ih je trebalo staviti u širi okvir savremene, ali delom i tradicionalne Kine. Tako je i nastala zamisao o pružanju „više dimenzija za spoznaju Kine“ i njeno ostvarenje u radu koji će prevazilaziti ambicije pukog novinarskog beleženja onoga što se događalo i onoga što je izveštač zapazio.

Opredeljenje autora da sopstvene utiske obogati širim saznanjima o Kini, treba odmah istaći, prvi je i najsigurniji dokaz da je on shvatio da se o toj velikoj zemlji ne može pisati bez produbljenijeg znanja o njoj, a, isto tako, da je čitaocu nemoguće dati verniju sliku Kine ukoliko se svaki događaj u njoj šire ne objasni. Ako se svemu tome doda da sama Kina o sebi daje malo informacija, da se o Kini u svetu još uvek malo zna, onda postaje još opravdaniji metodološki izbor autora. Potvrda za ispravnost ovakvog metodskog pristupa mogla se naći, pored ostalih, i u knjigama Amerikanca Edgara Snoua (Edgar Snow), Francuza Robera Gijena (Robert Guillain), Nemca Harija Hama (Harry Hamm) i drugih velikih novinarskih imena.

Doslednost u sprovođenju principa što potpunijeg predstavljanja Kine M. Šaranović je započeo još u pristupnom delu iznošenjem osnovnih podataka o položaju i veličini zemlje, komparativnih podataka o stanovništvu po provincijama, jeziku, dinastijama koje su vladale Kinom, podataka o KP Kine, industrijskoj i poljoprivrednoj proizvodnji, nuklearnim eksperimentima, spoljnotrgovinskoj razmeni, podataka o cenama nekih najvažnijih artikala ishrane i lične potrošnje, da bi sve završio pregledom glasanja u Ujedinjenim nacijama o predstavništvu Kine u svetskoj organizaciji.

Autor je, zatim, svoje kazivanje o Kini podelio u tri glavna dela. U prvom delu, koristeći odgovarajuće legende (inače često upotrebljavane u koloritnoj političkoj literaturi savremene Kine), M. Šaranović je dao opis uslova života kineskih ljudi. Drugi deo posvećen je tumačenju i objašnjenju kulturne revolucije, a u trećem su izložene aktuelne političke prilike u zemlji i ukazano na usmeravanje međunarodne aktivnosti Kine.

Prvi deo knjige, nazvan „Zemlja i ljudi“, omogućuje najširem krugu čitalaca da stekne jasniju predstavu o mukotrpnom životu ogromnog broja ljudi i promenama koje je revolucija donela ili tek treba da donese. U kratkim, lako čitljivim odeljcima autor uz ilustrativne opise daje i niz podataka. Malo je, na primer, poznato da je do pobede revolucije 1949. godine oko 30 miliona ljudi u Kini živelo u feudalnim odnosima, 4 miliona u režimu kmetstva najprimitivnijeg oblika, 1 milion u robovlasničkom poretku, a oko 600 hiljada živelo je životom prvobitne zajednice. Istovremeno su samo 4 kineske porodice (među kojima i porodica Čiang Kaj-šeka, sadašnjeg šefa marionetske države na Tajvanu) posedovale bogatstvo koje je u vreme konfiskacije procenjeno na preko 20 milijardi dolara.

Ništa manje nisu impresivni ni podaci o agrarnoj reformi, „najgigantskijem pokretu ove vrste koji je ikada izveden u istoriji sveta“ — kako kaže autor. Reformom je od oko 2,5 miliona seoskih bogataša oduzeto blizu 50 miliona hektara zemlje, što je predstavljalo gotovo polovinu obradivih površina. Konfiskovana zemlja podeljena je na 60 miliona porodica bezemljaša sa oko 300 miliona članova. Drugim rečima, od zemlje koju

je posedovalo samo 2,5 miliona ljudi podmirene su potrebe oko polovine kineskog stanovništva.

Dočaravajući razmere koje su svojstvene Kini, autor nije mogao a da i mnoge druge opise ne izrazi u milionskim brojkama. Gotovo neverovatno zvuče svi ti podaci. Prema poslednjim zvaničnim izveštajima, u Kini je 1957. godine živelo 657 miliona ljudi, a ako se uzme u obzir da je godišnji priraštaj oko 2%, onda bi 1977. godine trebalo da bude blizu milijardu stanovnika, a krajem veka oko milijardu i 600 miliona. Deo toga ljudskog okeana, oko 250 miliona stanovnika, živi u području samo jedne reke — Jangcea (duge 5.800 kilometara).

Kada se ovakve brojke dovedu u vezu sa autorovom tvrdnjom da je snabdevanje gradova dobro organizovano, onda predstave o rešavanju životnih problema u Kini moraju postati jasnije. Autor, doduše, ističe da su osnovni artikli ishrane (pirinač i masnoće) racionisani, kao što se na kupone kupuju i neophodne količine tekstila. „Niko nema više nego što mu treba, ali svako ima ono što bi se evropski merilo kao minimum potreban za pristojan život" — kaže M. Šaranović. Objašnjavajući još neke pojedinosti uslova života kineskih ljudi, autor posebno naglašava relativnost kriterijuma o zadovoljavanju svakodnevnih ljudskih potreba. Relativnost — ako se na Kinu primenjuju druga, a ne kineska merila.

I mnoge druge pojedinosti i specifičnosti Kine koje je M. Šaranović izneo u prvom delu svoje knjige takođe su veoma zanimljive za čitaoce. To se može reći naročito za poglavlja o društvenim normama morala, kritike i kažnjavanja, javnom informisanju Kineza ili školovanju.

Najautentičniji i, možda, najvažniji deo knjige M. Šaranovića odnosi se na opis događaja tokom takozvane kulturne revolucije. Ovo zbog toga što je u poglavljima o kulturnoj revoluciji autor izvoran, što je bio očevidac događaja, što je u Pekingu doživeo političku buru koja je potresala Kinu.

Autor bez uzbuđenja i dramatizacije opisuje dramatčne događaje. Predsednik Republike, potpredsednici vlade, ministri, najviši partijski funkcioneri, generali, 80% rukovodilaca u regionalnim partijskim komitetima — svi su pod udarom kritike ili smenjeni pod raznim optužbama. U Peking dolazi oko 2 miliona članova „Crvene garde", uglavnom omladine, radi „razmene revolucionarnih iskustava". Ceo grad je u revolucionarnom plamenu. Autor zatim opisuje opsadu stranih ambasada, posebno sovjetske, prema kojoj po 200 do 300 hiljada ljudi često danima drži zakrčene prilaze. Incidenti na aerodromu prilikom odlaska porodica sovjetskih diplomata, maltretiranje dvojice indijskih diplomata, kamenovanje burmanske ambasade, paljenje zgrade britanskog poslanstva, konfiniranje britanskog dopisnika — to su teški dani za strance, pogotovu za novinske izveštače.

Smatrajući da je kulturna revolucija svojevrstan državni udar, M. Šaranović nastoji da pronađe korene, uzroke pokretanja tako gigantske političke borbe. S tim u vezi on konstatuje da su nesuglasice u rukovodstvu, posebno držanje predsednika Kine Liu Šao-čija, nastale još u vreme revolucije, da bi se jače ispoljile već u prvom periodu stvaranja nove države oko pitanja kolektivizacije i, naročito, politike „velikog skoka" 1958. i 1959. godine. Suprotstavljanje Mao Ce-tunga dotadašnjem razvoju događaja manifestovalo se posle 1960. godine u nekoliko navrata. M. Šaranović misli da je kulturna revolucija započela u stvari 1963. godine mada su masovni pokreti nastupili nekoliko godina kasnije. Ovu svoju tezu autor potkrepljuje činjenicom da je te godine predsednik Mao uputio poziv kineskom društvu da „uči od armije", to jest da je tada Mao Ce-tung počeo u praksi da sprovodi ideju o potrebi obračuna sa jednom strujom u kineskom rukovodstvu. Nesuglasice su se ogledale i u nekim bitnim pitanjima spoljne politike, pre svega u pogledu odnosa sa Sovjetskim Savezom.

Među objektivne uzročnike kulturne revolucije M. Šaranović ubraja nezadovoljstvo značajnih slojeva kineskog društva, pre svega omladine i radnika. Nezadovoljstvo omladine dolazilo je zbog ograničenja u mogućnostima školovanja jer je, na primer, od 24 učenika završene srednje škole

samo 1 imao mogućnosti da nastavi školovanje na univerzitetu. Rešenje problema zapošljavanja omladine nalaženo je u upućivanju omladinaca na selo, čime se istovremeno smanjivao pritisak nezaposlenih na gradove.

Nezadovoljstvo znatnog dela radničke klase bilo je uslovljeno sporim povećanjem udela radničke klase u ukupnom broju zaposlenih, mada je radnička klasa dobila od revolucije više nego seljaštvo. Diferencijacija među radnicima, naime, izvršena je prema kvalifikacijama, radnom stažu i privrednoj grani, ali je nesigurnost njihovog položaja značila diferenciranje na zadovoljne i manje zadovoljne. Najmanje zadovoljni su morali biti oni koji su imali status radnika-seljaka (oni koji su radili kao seljaci, a povremeno su bili angažovani u industrijskim preduzećima). Privremeno rešenje problema stabilizovanja standarda pojedinih kategorija radnika, kako navodi M. Šaranović, nalaženo je u smanjenju „prekomerno velikih zarada" i u povećanju zarada onima koji su imali najniža primanja.

Kulturna revolucija, kako smatra autor, poput mnogih drugih revolucija, „progutala je svoju decu". Najveći deo pripadnika „Crvene garde" upućen je na selo. S tim u vezi on navodi podatak da je u periodu od početka kulturne revolucije do 1971. godine iz gradova poslato u sela oko 30 miliona omladinaca i drugih. Najveći deo tih bivših gradskih stanovnika odlazi u „škole 7. maja" na prevaspitavanje, pa se posle toga vraća u gradove ili zauvek ostaje u selima obrazujući neku novu vrstu urbanizovanih naselja.

M. Šaranović u ovome poglavlju daje podatke o „školama 7. maja" (nazvanim tako po datumu instrukcije Mao Ce-tunga), o kojima se, inače, veoma malo zna. Autor navodi da su te škole u početku formiranja podsećale na koncentracione logore, ali takve logore u kojima je ljudima omogućavano da se osećaju stvaraocima, članovima društva, a ne otpadnicima od njega. Kasnije su te „škole" postale stecište svih onih koji dolaze iz gradova u sela na prevaspitavanje, a u celini uklapaju se u sistem upućivanja ljudi na selo, bilo da je reč o prevaspitavanju ili o političkom delovanju na selu.

U suštini, ističe Saranović, „škole 7. maja" su naselja koja predstavljaju zametak urbanizovanih sela i na neki način su, uz primetnu promenu seoske arhitekture, izraz tendencije da se postojeći gradovi rasterete i da se u raznim krajevima zemlje formiraju naselja koja će imati sva obeležja gradova. Time se želi da se ostvari koncepcija pravilnijeg rasporeda kineskog stanovništva po nenaseljenim ili slabo naseljenim oblastima. Istovremeno se olakšava rešavanje mnogobrojnih problema kao što su snabdevanje gradova, školstvo, zaposlenost, pritisak seoskog stanovništva na relativno mali broj gradova itd.

Sređujući svoje utiske i saznanja o kulturnoj revoluciji, autor je mogao da dođe do odgovora na pitanje šta je i u kojoj meri bio efekat kulturne revolucije u odnosu na dalja zbivanja u Kini. Po njegovom mišljenju, kulturna revolucija stavlja pre svega „jasnu i nedvosmislenu borbu za vlast". On pri tom naglašava da je sasvim svejedno da li je ta borba rezultirala iz ličnih motiva Mao Ce-tunga i ličnosti koje ga okružuju ili se radi o borbi shvatanja o putevima razvoja Kine i njenih odnosa sa svetom. Šaranović ističe kako je očigledno da pre kulturne revolucije predsednik Mao nije mogao da ostvari svoja shvatanja jer je postojao rascep u rukovodstvu. Po autoru, Mao Ce-tung je bio ubeđen da se jedan sloj kineskog društva odvojio od masa, da se izdigao iznad masa i vladao njima. Time se hoće da kaže da je kineski predsednik glavni smer kulturne revolucije usmerio protiv birokratsko-tehnokratskog sloja u najširem značenju i u najširem obliku. Zbog toga Mao Ce-tung insistira na stavu da je kulturna revolucija samo prva u nizu onih koje će u narednim godinama i decenijama doći.

Proširujući odgovor na pitanje o efektima kulturne revolucije, autor naglašava da njenu, možda, najznačajniju dimenziju čini obračun između starih, konzervativnih koncepcija i novih ideja, svežijih mišljenja. On tvrdi da su nosioci „starih koncepcija" smatrali da je postojeće stanje dobro i da ga treba samo učvrstiti, uključujući i učvršćenje sopstvenih pozicija. Nasuprot tome, Mao Ce-tung je smatrao da kineskom društvu preti

okoštavanje i onemogućavanje da na unutrašnjem i spoljnom planu skokovito napreduje. Tako je zahtev Mao Ce-tunga za „novi skok unapred“ postao razlog za neminovan obračun u kineskom rukovodstvu da bi se raščistilo sa onim njegovim delom koji se pribojavao brzih promena. Autor smatra da je Mao Ce-tung vizionarski osetio potrebu za promenama, na koje bi bili prinuđeni i oni koji su im se suprotstavljali. Ali Mao, kaže Šaranović, nije želeo da posle njega, kada bi bilo i mnogo teže, počne ono što on u suštini prihvata, ali što bi tada bilo izvođeno, možda, pod maskom borbe „protiv maoizma“.

U trećem delu knjige („Kina danas i sutra“) autor izlaže biografiju Mao Ce-tunga, legendarnog vojskovođe Ču Dea, supruge Mao Ce-tunga, premijera Ču En-laja, zatim objašnjava neke krupne zaokrete u unutrašnjoj politici („sto cvetova“, stvaranje „narodnih komuna“), način smenjivanja istaknutih rukovodilaca, nastoji da odgovori na pitanje da li postoji kult ličnosti Mao Ce-tunga i ukratko analizira pravce unutrašnjeg razvoja i međunarodne aktivnosti Kine. Ovaj deo u poređenju sa prethodna dva manje je koherentan i argumentovan. U njemu se čitalac više upućuje na neke zaključke nego što se pružaju autentična tumačenja.

Gledana u celini, knjiga Mihaila Šaranovića zaslužuje, pored onoga što je rečeno na početku ovoga prikaza, mnoga priznanja. Ako se može reći da je njena osnovna vrednost u svedočanstvu dobrog novinara, onda se najpre mora istaći i napor autora da u prihvatljivom obliku i na prihvatljiv način izloži mnoštvo činjenica koje su same po sebi dovoljno ubedljive. M. Šaranović je, očigledno, uspeo da utvrdi meru u kojoj je potrebno informisati našeg čitaoca, meru koja knjigu čini veoma zanimljivom, koja tačno odgovara postojećem stepenu naših znanja o Kini. Svako će, pošto pročita knjigu, osetiti da je u relativno malom obimu dobio dovoljno podataka o zemlji za koju postoji i za koju je sve veće interesovanje naše kao i strane javnosti. Mnogima će knjiga pružiti dovoljnu osnovu za bolje razumevanje novih događaja u Kini i u vezi sa Kinom.

Pored toga, treba istaći da je autor uspeo da o mnogim protivrečnim pojavama i događajima pruži ubedljiva objašnjenja. Uspeo je da o nekim vrlo neprijatnim događajima, kao što su ekscesi „Crvene garde“ na početku kulturne revolucije, govori bez emocija a da pri tom ne izostavi svoju ličnost i ponašanje u tim burnim danima. On se ne trudi da sakrije svoje razumevanje, a to znači i delimično opravdavanje, nekih pojava koje izazivaju negativne kvalifikative. Šaranović se jedino trudi da prezentira što više činjenica, da ih oboji kineskim koloritom i da relativizira moguće krute zaključke. Time, u stvari, prepušta čitaocu da razmisli i da se opredeli prema iznetim činjenicama, da se eventualno ne složi sa autorom ili da mu se pridruži u ponuđenim procenama.

Međutim, širina predstavljanja Kine i obilje podataka koje je autor naveo stvorili su i izvesne opasnosti koje se nisu mogle izbeći. Autor, naime, nije imao prostora da izvesna kompleksnija ili delikatnija pitanja podrobnije objasni, da ukaže na mnoge ograničavajuće faktore u bližem upoznavanju Kine čak i onda kada je pisac u njoj neposredno prisutan. Šaranović se, poučen lošim primerima, izrazito bojao jednostranosti i neobjektivnosti. On zbog toga naglašava da je za poznavanje i razumevanje Kine, za procenu i analizu, potrebno izgraditi poseban i specifičan sistem mišljenja. Ta opreznost je, stiče se utisak, umanjila vrednost pojedinih delova knjige. Uprkos tome što je nužno isticati sve aspekte specifičnosti Kine i kineskog društva, kada se naglašava da se mnoge pojave u toj velikoj zemlji moraju ocenjivati vodeći računa o tim specifičnostima, to ne znači da istovremeno treba smatrati da kineske specifičnosti onemogućavaju objektivnu analizu upravo zbog toga što se u velikoj meri radi o objašnjavanju opštih društvenih problema i pitanja koja se u raznim oblicima, ali u osnovi na isti ili sličan način, pojavljuju i u mnogim drugim zemljama.

Iznete primedbe, svakako, ne umanjuju opštu vrednost i korisnost knji-

ge jer se o svakom radu, pa i o knjizi Mihaila Šaranovića, mogu dati kritičke primedbe. Ovo utoliko pre kada je reč o toliko malo poznatoj i dalekoj Kini.

D. SOLAJIĆ

Dušan Kecmanović: Između normalnog i patološkog

(Mala edicija »Ideja«, Beograd, 1973)

Socijalni determinizam, koji, nedvojbeno, stoji u temelju dosadašnje čovjekove istorije i koji podrazumijeva socijalizaciju nadindividualnog tipa, ili serijalizaciju individuuma o kojoj govori Sartr, nije mimoišao ni psihu individuuma, nego je, naprotiv, obezbijedio totalno apstrahiranje individuuma kroz njegovo konkretiziranje izvan njega samog, kroz identifikaciju sa vladajućim „socijalnim" obrascem ponašanja.

Socijalna psihijatrija Dušana Kecmanovića, sa kojom se susrećemo u njegovoj izuzetno sadržajnoj i disciplinarno široko fundiranoj knjizi *Između normalnog i patološkog*, ima svoje intimne motive upravo u tako shvaćenom položaju pojedinca. Granica između normalnog i patološkog, o kojoj je tako popularno govoriti, za Kecmanovića se briše upravo iz aspekta socijaliziranja patološkog, odnosno normalnog. Čak i na nivou pojedinca socijalni obrazac determinira tu granicu, dok, s druge strane, društvo vlastitu patološku tendenciju nastoji eskamotirati upravo žigosanjem pojedinca kao jedinog medija u okviru koga je patološko moguće.

Ostrakizam nenormalnog koje je prisutno u individuumu nije zato ništa drugo nego predstavljanje socijalne devijantnosti kao normalne. Svaki nekonformistički odnos prema socijalnom postulatu društvo je vlastitom normom osudilo kao patološko. Konkretan čovjek je, prema tome, sa aspekta „društva" apstrahiran kao čovjek. Njegova ljudskost se konstituira samo „u odnosu prema ljudima uopšte ili različitim oblicima kolektivne svijesti" (str. 14), dok je odnos sa konkretnim čovjekom posredovan njihovom apstrakcijom — kolektivom. „A da bi čovjek uopšte stupio u kontakt sa Drugim, on mora da u drugome čovjeku pozna ili prepozna samoga sebe. To je uslov ne samo konstituisanja „Ja" već i svekolikog subjektivnog određenja uopšte" (str. 15).

Nepostojanje konkretnog, neposrednog, spontanog međuljudskog *odnosa* jeste problem koji autora prevashodno interesira i on traganje za rješenjem patološkog u individuumu usredsređuje na patološko u odnosu među individuumima, dakle u sferi šire socijalne konstelacije.

Očigledno je, naime, da individuuma nema izvan socijalnog, ali je takođe evidentno tragično gubljenje individualiteta u aktualnom socijalitetu. Motiviran individuumom i njegovom tragedijom, Kecmanović praktično reže po socijalnoj paranoji, bježanju društva od individuuma, drugim riječima, bježanju individuuma od samoga sebe pod okrilje „socijalnog" identiteta. Bijeg pojedinca od sebe sama, „bijeg od slobode", ne traži autor isključivo u njemu samom, nego i izvan njega, u socijalizaciji koja tako ljubomorno nastoji privući sebi i paternalistički utopiti u sebi svaku individualnost. Socijalna psihijatrija ne može zato riješiti svoje probleme rješavajući se pacijenta, liječeći bolesnika, nego preventivno ukidajući socijalni milje koji u svom postojećem obliku pothranjuje patološko. Kako god da društvo nije u stanju da žrtvuje sebe u interesu pojedinca, tako se ni socijalna psihijatrija ne odriče pojedinca u interesu društva. Upravo boreći se za čovjeka, čovjeka konkretnog do fizičke osjetilnosti, socijalni psihijatar mora revolucionarno djelati u odnosu na dru-

štvo i oslobađati ga njegove patologizacije.

Kecmanović ne samo da je to uočio, složio se i prihvatio novi kurs socijalne psihijatrije, nego je već počeo svoj rez po patologiji društva: „Čini se da su zakoni robno-novčane razmjene oličeni u kvantifikaciji i apstrakcionizmu moćno podjarmili gotovo sve oblike međuljudskih odnosa, pa i samu oblast seksualnosti. Kvalitativan elemenat je nestao iz sfere interhumanog, a koeficijent realnosti, o kome govori L. Goldmann, premjestio se sa subjekta na objekt" (str. 43).

Intimne patološke manifestacije koje potječu sa socijalnog nivoa postaju sve neposrednija prepreka istinskog konkretiziranja čovjeka. U sferi seksualnosti čovjek se postvaruje baš kao i u ekonomskoj sferi u kojoj prevashodno komunicira sa stvarima. Seksualni odnos, za apstraktnog čovjeka, za pojedinca izvan neposrednog odnosa sa drugim, postaje ili odnos unutar partnera kao „sve-jednog" ili se „iscrpljuje u sferi obestrašćenog, objektivističkog gledanja, slušanja i čitanja pornografsko-reklamerski obojenih prizora, napisa i fotografija" (str. 44). Ekonomska zbilja u kojoj se našlo savremeno društvo sve više postaje zbilja čovjekova intimnog života u kojoj „osjetilo posjedovanja" privatizira svaki drugi čovjekov čulni odnos prema partneru. Potreba za spoljašnjim kao istinski ljudska potreba preokreće se u ospoljenu potrebu za osjećanjem ospoljenog kao čovjeku unutrašnjeg, njemu pripadajućeg, dakle prisvojenog, posjedovanog. Umjesto da se on ispolji i tako spoljašnje učini svojim, svojinom, samim sobom, umjesto da izađe u svijet, čovjek izlazi iz sebe ospoljenjem spoljašnjosti, prisvajanjem za svoj privatni interes. Komunikacija sa drugim čovjekom postaje instrumentalna komunikacija apstraktnih pojedinaca. „Kako predmet moje potrebe ne postaje ljudski, ni moja potreba, potreba moje čulnosti, čulnost moje potrebe ne staju na put očovječenja" (str. 45).

Protest protiv takvog stanja, sadržan u nonkonformističkom i aberatnom ponašanju, za autora je u osnovi dvoznačan, dakle bitno nehomogen. Dok nonkonformista svojim javnim, neprikrivenim ponašanjem praktično atakuje na postojeće društvene norme, dotle aberant prikriva svoju devijantnost jer ne dovodi u pitanje socijalnu normu uopšte. „Nonkonformista radikalno problematizira legitimnost društvenih normi, koje odbacuje svojim ponašanjem i svojim misaonim stavom, aberant, pak, priznaje legitimnost normi koje krši; njemu je, zapravo, samo zgodno i potrebno da ih u datoj situaciji krši" (str. 74). Upravo tu, čini se, autor pronalazi uzroke bojazni od duševnog bolesnika, bojazni koja je toliko česta kod normalnog čovjeka. Naime, strah od mijenjanja postojeće kolotečine stvari stavlja u oponentan položaj čitavo društvo prema svima onima koji na manje ili više nov, radikalan način gledaju na stvarnost. Nonkonformista i duševni bolesnik nalaze se u istoj situaciji: oni su loša savjest harmoničnog društva i zato nepoželjni agensi njegovog dovođenja u pitanje. Bojeći se od duševno bolesnog čovjeka, „normalan" pripadnik zajednice u stvari izbjegava odgovor na pitanje o samome sebi.

Nova ili humanistička socijalna psihijatrija nadilazi svoj apstraktni predmet istraživanja — duševnog bolesnika, ili, eventualno, socijalne konzekvencije duševne bolesti pojedinca, i konkretizira se u otkrivanju *uzroka* duševne bolesti. A ovi, po svemu sudeći, nisu samo u psihi pojedinca, već i u globalnom socijalnom miljeu. Iz ovakvog odnosa prema uzrocima duševnog oboljenja rađa se i nova terapija — „terapija zajednicom", čiji je začetnik M. Jones uočio da bolesnik u zajednici kojoj pripada osjeća veću odgovornost prema drugima, te tako i vlastitu pripadnost zajednici, kao i da odnos prema drugima postaje sve više odnos normalne komunikacije. U tom smislu se uža zajednica pojavljuje kao medij na koji on takođe utiče i ravnopravno sudjeluje u njemu. Ali, još uvijek ostaje otvoren problem odnosa sa širim socijalnim okvirom. Nije li, naime, sama zajednica determinirana, izgubila svoj subjektivitet? „Sa druge strane, postavilo se pitanje, kako je moguće terapeutizirati pacijenta zajednicom i u zajednici ako ta ista zajednica ostane izvan terapijskog dometa i interesa? Nije li terapija same zajednice, odnosno promjena postojeće društvene stvarnosti

i pretpostavka i sastavni, neodvojiv dio terapije u zajednici odnosno terapije zajednicom?“ (str. 132—133).

Nisu li, pitamo se zajedno sa autorom, socijalni psihijatri zaista protagonisti „revolucionarne promjene društvene stvarnosti“ i dodajemo: nisu li revolucionari nužno u savremenim uslovima povijesne transformacije društva i (prije svega) socijalni psihijatri?

Zaključujući svoja razmatranja savremenog svijeta i čovjeka sa stanovišta socijalne psihijatrije, na jednoj strani, i socijalne psihijatrije sa stanovišta čovjeka i njegova svijeta, na drugoj, Kecmanović u integraciji nauke ne posmatra samo konzekvenciju, već i pretpostavku integracije svijeta. Iz „svijeta prirode lišenog duha i svijeta duha lišenog prirode“ iskače jedan vizionarski ideal opće nauke čija će praktična realizacija rezultirati jedino mogućim ukidanjem tog svijeta parcijalnosti i afirmacijom univerzuma prirode, čovjeka i ideje. „Svojim normativnim određenjem antropološkog integriteta, prevladavanjem ontološkog dualiteta materije i svijesti, marksistička filozofija, odnosno antropologija, to u znatnoj mjeri i čini... Psihijatriju koja bi se temeljila na suštinskim principima Marxove filosofske antropologije teško bismo mogli nazvati: biološka, socijalna ili kulturalno orijentisana psihijatrija. Ona bi bila ljudski, a to znači jedino moguće orijentisana psihijatrija“ (str. 165).

DŽEMAL SOKOLOVIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

gledišta

Knjiga *Istorija Jugoslavije* četvorice autora: Ivana Božića, Sime Ćirkovića, Milorada Ekmečića i Vladimira Dedijera pobudila je vrlo veliko interesovanje šire javnosti. Gde su razlozi tome, pitanje je koje traži svoj odgovor jer je poznato da se naša istoriografija još uvek bavi specijalističkim radovima, parcijalnim istraživanjima, još uvek se kreće u domenu analitičkih rasprava koje nisu privlačile neku osobitu pažnju. Razloge ovako velikog interesovanja treba tražiti najpre u pokušaju autorâ da se na jednom vrlo malom prostoru sintetizuje čitava istorija Južnih Slovena od njihovog dolaska na Balkan do 1945. godine. Takav sadržaj, sasvim razumljivo, morao je, pored svih draži, predstavljati i veliki teret za autore, koji su se s njim s nejednakim uspehom nosili. To je izazvalo naše poznate istoričare na raspravu, koja je donela i neke vrlo oštre primedbe ovoj knjizi, naročito njenom četvrtom delu („Istorija Jugoslavije XX veka“), koji je obradio Vladimir Dedijer. Redakcija „Gledišta“ je učinila dobar potez što je u svoju treću ovogodišnju svesku uvrstila diskusiju o *Istoriji Jugoslavije* jer smo tako na jednom mestu dobili niz vrlo zanimljivih priloga o jednoj knjizi koja je, po našem uverenju, ispunila svoj zadatak već samim tim što je pobudila ljude od struke da o njoj ozbiljno promišljaju i što će eventualno ova knjiga poslužiti kao inspiracija za izlazak iz jedne zaista nezavidne situacije u kojoj se već godinama nalazi naša istoriografija, posebno ona koja proučava najnoviju istoriju. I ova je diskusija pokazala da se većina učesnika zadržala samo na analizi rada Vladimira Dedijera.

Dr Branko Petranović, jedan od učesnika u diskusiji, izražava mišljenje da Dedijerov tekst pripada onoj vrsti istorijske literature koju istoričari nazivaju prethodnom, a neki među njima popularnom sintezom. Naime, vrlo često se misli da je rad na savremenoj istoriji u sadašnjoj fazi rezervisan isključivo za istraživanje užih vremenskih odseka i pojedinih događaja, što, naravno, rezultira mišljenjem da je preuranjeno „sklapati mozaik dok se svi kamen-

čići ne sakupe". Ima i shvatanja, kaže Petranović, da sintezu mogu da iznesu samo timovi istoričara-specijalista, a Dedijer se sam nosio sa jednom ogromnom materijom, pa impresivno deluje, kaže ovaj autor, i samo njegovo nošenje sa tom poluvekovnom deonicom i dodaje da ocena o Dedijerovom radu mora da vodi računa o tome da pisac nije imao prethodni uzor. Osim brojnih studija, monografija, pregleda, priručnika i studija, mi do sada nismo imali ni jedan pogled na istoriju Jugoslavije u XX veku. Poznato je, takođe, da mnoga pitanja iz tog vremenskog razdoblja naše istorije nisu ni istražena.

Sinteza, pa makar i prethodna, zahteva, po Petranovićevim rečima, da se izvrši odbir činjenica iz objavljene dokumentacije i literature i asimiluje ono što je vredno za objašnjenje i tumačenje prošlih procesa. Kada je u pitanju Dedijerovo delo, čini se, kaže Petranović, da nije do kraja korišćena relevantna istorijska literatura nastala u poslednjih deset godina. Ovaj istoričar navodi, između ostalih, kao primer Dedijerovu analizu perioda namesničkog režima 1934—1941. godine, koji je vrlo bledo i nepotpuno prikazan. Osnovne zamerke koje Petranović upućuje Dedijeru ogledaju se i u nedostatku bibliografije izvora i literature na kojoj se zasniva kazivanje, pogotovo kada rad nema naučni aparat. Istina, Dedijer citira neke dokumente i navodi neke autore, ali on, na primer, ne navodi ni jednog istoričara koji se poslednjih godina bavio izučavanjem Kraljevine Jugoslavije i KPJ u predrevolucionarnom periodu. Nije reč, kaže Petranović, o potrebi eksplicitnog navođenja, već o tome da sadržajna analiza upućuje da su apsorbovani rezultati dosadašnjih analiza. Dedijerova sinteza ostaje tako na nivou vlastitih saznanja, koja nisu mala, ali koja nisu i na nivou saznanja postojeće istorijske nauke. Petranović postavlja i pitanje s metodološko-heurističkog gledišta: šta je sa izvorima za neka nova pitanja koja Dedijer pokreće. Naime, Dedijer u svom kazivanju iznosi sudbine i poteze nekih ljudi o kojima se do sada nije pisalo ili se vrlo malo pisalo u istoriografiji, pa Petranović, sasvim opravdano, postavlja pitanje u vezi sa izvorom: jesu li ta sećanja i neposredna saznanja pisca, ima li o tome pisanih izvora i mogu li neke iznesene hipoteze bolje da se razviju. Petranović priznaje Dedijeru majstorstvo kompozicione tehnike, ali naglašava da i ta spretno komponovana Dedijerova sinteza ima i ranjivih mesta. Između ostalog, po Petranovićevom mišljenju, upadljivo nedostaje poglavlje u kome bi se govorilo o jugoslovenskoj ideji u prvom svetskom ratu i o borbi za njeno ostvarivanje, iako Dedijer govori o tome u drugim poglavljima, ali dosta razbijeno i iscepkano. Među glavama o ratu i revoluciji nedostaje, kaže Petranović, glava u kojoj bi se više reklo o državno-pravnom i političkom institucionaliziranju revolucije, naročito ako se ima u vidu značajna činjenica da je Jugoslavija završetak rata dočekala sa izgrađenim političkim sistemom i punom koncentracijom državne sile u rukama revolucionarnih snaga.

Dr Đuro Stanisavljević, ograničavajući se na Dedijerov deo o ratu od 1941. do 1945. godine, kaže da se ne bi mogao složiti sa nekim učesnicima u razgovoru da je Dedijerovo izlaganje bez koncepcije i da je kontroverzno. On je naglasio da već i letimična analiza nedvosmisleno potvrđuje da je Dedijerovo kazivanje zasnovano na sopstvenoj koncepciji (i ideološko-političkoj i istorijsko-metodološkoj), zbog čega se njegov rad najviše razlikuje od dosadašnjih dostignuća jugoslovenske istoriografije. Čak je i ugao izlaganja nekih fakata koji su proizvoljno interpretirani potčinjen ličnoj piščevoj koncepciji tumačenja toga događaja u navedenom periodu. Po njegovom mišljenju, Dedijer je u ovom delu sproveo, pored ostalog, i dve osnovne koncepcije razvoja NOR-a i revolucije: o spontanosti ustanka jugoslovenskih naroda i sociološko-psihološkom uticaju ustaničkih masa na degradaciju revolucije. Prema Dedijeru, kaže Stanisavljević, svi ustanci u pojedinim krajevima Jugoslavije digli su se spontano, svi oni imaju dugogodišnju revolucionarnu i borbenu tradiciju. Ovaj istoričar kaže još da Dedijer ne govori izričito o rukovodećoj ulozi KPJ u ustanku, ali zato nije nezapažena njegova teza o odnosu komunista prema revolucionarno-borbenoj

tradiciji naroda. Naime, Dedijer ostaje pri shvatanju prevashodnog primata tradicije i sa nekoliko primera želi da podvuče štetne posledice sukobljavanja komunista s tradicijom. Stanisavljević dalje kaže kako se stiče utisak da Dedijer poriče ideološko-politički uticaj komunista na ustaničke mase i da njihov uticaj svodi na meru koliko su sposobni da se uklope u revolucionarno-borbenu tradiciju masa. I pri isticanju druge teze, degradacije revolucije, Stanisavljević smatra da je Dedijeru polazna osnova tradicija. On čak kaže kako se u završnom delu ove koncepcije dobija utisak da Dedijer veruje da je u toku NOR-a pobedila „dinarska tradicija" i u pogledu iskorišćavanja plodova pobede i u pogledu shvatanja vlasti.

Dr Slavoljub Cvetković je, između ostalog, postavio pitanje — u kolikoj je meri knjiga *Istorija Jugoslavije* doprinela našoj marksističkoj istoriografiji. Po njegovim rečima, upravo ova knjiga pokazuje da se o marksističkoj istoriografiji u nas nije raspravljalo ni sa metodološke strane niti mi imamo jedinstvenu predstavu o tome šta je marksistička istoriografija, a u ovoj knjizi se isprepliću različite i metodološki prilično zastarele koncepcije. Kad to kaže, ovaj autor najpre misli da je prenaglašen geografski faktor, geografska sredina, kao jedan od bitnih elemenata za formiranje i stvaranje država i naroda u našoj zemlji. Autori knjige su u tome dosledni od uvodnog poglavlja. Ta se koncepcija jasno izlaže, a Dedijer čak na momente, kaže Cvetković, govori jezikom geografskih materijalista, metodološkog pristupa konzervativnog i za savremenu buržoasku istoriografiju.

Dr Branislav Gligorijević je, između ostalog, zamerio Dedijeru na netačnom prikazivanju pojedinih događaja i njihovom netačnom i nepotpunom tumačenju, a tu svoju tvrdnju potkrepio je sa nekoliko dokaza. On je kao slabost Dedijerova teksta naveo i unošenje žurnalističkog manira u istorijsko prikazivanje, jer, ako se težilo naučnosti, onda su se morali poštovati zakoni istorije kao nauke.

Istoričar modernog senzibiliteta, dr Veselin Đuretić je na početku svog izlaganja naglasio da je Dedijerov zadatak bio izuzetno složen, utoliko teži što je obavljen bez značajnijih prethodnih sinteza. On je kao teškoću tome dodao i postojanje i masovno aktualizovanje mnogih teorijsko-metodoloških dilema. Po njegovim rečima, dileme koje Dedijer ne rešava ili ih mimoilazi treba tražiti pre svega na relaciji odnosa među pojedinim delovima jugoslovenskog totaliteta. Đuretić smatra da bi sa gledišta istorijske sinteze bilo mnogo efektnije ako bi se izvršila analiza odnosa između pretpostavki i posledica (koja bi pokazala određeni kontinuitet ne samo uspeha već i zabluda i predrasuda), nego utisak koji je Dedijer ostavio uspostavljajući određeni kvantitativni sklad između uzroka i posledica, utisak o njihovom mešanju u periodu 1941—1945. godine. Zanimljive su Đuretićeve opservacije o tome da je došlo vreme za uspostavljanje adekvatnog kvantitativnog odnosa između afirmativnog i deformativnog dela jugoslovenskog ratnog procesa — da bi se pokazala logika pobede progresa, logika pobede socijalističke revolucije. Takve nedostatke, dosta prisutne u posleratnoj jugoslovenskoj istoriografiji, Dedijer ponavlja u znatnom, ali manjem obimu. Međutim, kaže Đuretić, njegov napor da sagleda profile čoveka revolucionara bio bi mnogo uspešniji ako bi tom homo politikusu suprotstavio profile nesvesnih i svesnib kontrarevolucionara, izgubljene u svojoj indoktriniranosti. To podrazumeva sagledavanje tesnih granica političkog opredeljenja, to znači pokazati ljude koji se teško snalaze u čestim, nekada i konjunkturnim, idejnim i političkim previranjima.

Đuretić je govorio i o odnosu stihije i ideologije, koji pokazuje snagu oslobodilačkog i revolucionarnog u ustanku. On izražava neslaganje sa Dedijerovom konstatacijom da su u Srbiji postojali „svi uslovi za spontani ustanak masa". Pre bi se moglo reći, kaže Đuretić, da su postojali uslovi za defetizam i pasivnu rezistenciju zbog administrativno-teritorijalne razbijenosti, okupatorske vojne nadmoći, kvislinške perfidije kojoj je odgovarala i istorijski uslovljena sklonost ka socijalnoj mimikriji. Formirala se atmosfera u kojoj je

svaki spontani pokret proglašavan sinonimom avanturizma. Ali, Đuretić naglašava da je Dedijer u pravu ako uslove za spontanost posmatra kao socijalno-psihološku odrednicu koja izražava antiokupatorska i antikvislinška raspoloženja i spremnost na otpor. Upravo to raspoloženje je omogućilo spoj stihije i ideologije tamo gde je ustanak od početka bio pod kontrolom KPJ i upravo na osnovu tog raspoloženja, po Đuretićevim rečima, odvijala se revolucionarna aktivnost KPJ.

U zaključnom delu svog izlaganja Đuretić je izneo mišljenje da je Dedijer više nego mnogi drugi istoričari NOR-a oslobodio neke društvene tokove nepotrebne ideologizacije i shematizacije. To je vidljivo naročito kada se govori o određivanju karaktera ustanka, o socijalno-psihološkoj analizi nekih pretpostavki savremenog birokratizma, iako neke od tih komparacija izlaze iz okvira tradicionalnog istoriografskog pristupa.

Utisak koji se i nama nameće posle ove diskusije je da naročito kritikovani deo *Istorije Jugoslavije*, deo koji je obradio Vladimir Dedijer, i pored zaista nedozvoljenih propusta (kao što je, na primer, netačno prikazivanje događaja), izlazi iz okvira tradicionalnog istoriografskog pristupa, što mu, naravno, donosi mnoge protivnike. Ali, da ponovimo, ova knjiga može da posluži našim istoričarima kao inspiracija za nove i bolje sinteze, naročito novije istorije. I samo njihovo reagovanje na pojavu ove knjige uverava nas da ne grešimo.

U diskusiji su još učestvovali: dr Avdo Sućeska, Vojmir Kljaković, dr Momčilo Zečević, Alija Bojić, dr Todor Stojkov, dr Petar Kačavenda i dr Mustafa Imamović.

ZORAN SEKULIĆ

kulturni život

Dvobroj 1—2 za 1973. godinu pokreće niz aktuelnih i interesantnih pitanja iz sfere kulturne politike. Janez Mušič, u tekstu *Put knjige od izdavača do čitaoca*, prevedenom sa slovenačkog, ukazuje na to kakvu ulogu pri posredovanju knjige igraju knjižare, samousluge, akviziteri izdavača, zastupnici, dostava knjige poštom i u novije vreme putujuće knjižare, i kaže da potreba za ovom ili onom knjigom i njen kvalitet predstavljaju osnove koje obezbeđuju trajanje prisustva knjige i određuju potencijalni krug čitalaca. Međutim, za uspeh knjige veoma su značajni svi oni međučlanovi koji neposredno traže i omogućavaju vezu sa korisnikom. Osnovna odluka o putevima kojima će knjiga doći do korisnika kod nas je prepuštena uglavnom izdavaču.

Danas 40% ukupne vrednosti proizvodnje knjiga u Sloveniji posreduje potrošaču knjižarska mreža. Ova činjenica dokazuje da je knjižara još uvek osnovna ćelija s najvećom tradicijom u širenju knjige, koja u svom radu objedinjuje sve one oblike o kojima brine izdavačko preduzeće. Mreža knjižara nije, međutim, ni u Jugoslaviji ni u Sloveniji dovoljno razvijena i zaostaje za razvojem te mreže u razvijenijim zemljama. Knjižara i trgovina koje prodaju dosta širok izbor knjiga u Sloveniji ima svega 70. Po broju knjižara i papirnica Slovenija je na četvrtom mestu u Jugoslaviji. Jedna knjižara dolazi na 24,6 hiljada stanovnika (u SR Nemačkoj na 14,6 hiljada, u Francuskoj na 17,9 hiljada, u Engleskoj na 19,6 hiljada stanovnika). Velik broj knjižara i papirnica u Sloveniji bavi se prodajom kancelarijskog materijala, pa se po izboru knjiga i sastavu kadra ne bi mogle uvrstiti u prave knjižare. Mreža knjižara nije adekvatno raspoređena. Većina knjižara je koncentrisana u Ljubljani (16), Mariboru (5), Celju (4). U Sloveniji je u 1969. godini u knjižarama bilo zaposleno 337 lica. Struktura njihove stručnosti bila je:

sa nižim obrazovanjem 117 radnika (35%), sa srednjim 188 (56%), sa višim 28 i sa visokim svega četvoro.

Knjiga je ekonomska baza izdavača i knjižare i njihove perspektive uopšte. Međutim, knjiga nije samo roba, predmet trgovine, već i jedan od osnovnih medija širenja kulture. Iz ovoga sledi, kaže autor, da savremena knjižara, pored uzimanja u obzir svih pravila privrednog ponašanja, mora ravnopravno da neguje i sve one funkcije koje joj daju karakteristike kulturnog centra. Neposredno bi morala da jača saradnju sa svim privrednim i kulturnim institucijama na svojoj teritoriji.

Podaci, međutim, pokazuju da se broj knjižara u Sloveniji s odabranim i širokim izborom knjiga naglo smanjuje. Knjižare postaju sve više prodajne organizacije pojedinih izdavačkih preduzeća. Sve više sužavaju izbor knjiga i podređuju ga komercijalnim ciljevima. Sve je manje interesovanje za ona izdanja koja su specijalizovana po sadržini i namenjena užem krugu čitalaca. Slovenačka originalna dela teško sebi krče put do čitaoca. S druge strane, izdavačke kuće nude sve širi izbor ilustrovanih knjiga, raskošnih i u boji, sa lakšom sadržinom, koje nisu jeftine, ali odgovaraju jeftinom ukusu čitalaca. Istovremeno, pod motivacijom privlačenja što većeg broja potencijalnih kupaca knjige, unose se mnogi novi artikli koji istiskuju osnovni predmet poslovanja. Zbog nezadovoljavajuće obrazovne strukture zaposlenih, neefikasne organizacije rada, slabog poznavanja novih prodajnih i propagandnih oblika knjižara je prestala da bude poslovno i kulturno uspešna ćelija, prestala je da bude živi izvor informacija o izdavačkoj delatnosti.

Poslednjih godina, uz povećanje obima proizvodnje knjiga, razvili su se neki novi oblici prodaje knjige preko kojih izdavačka preduzeća traže ostvarivanje neposredne veze s kupcima — bez posredovanja trgovinske organizacije. Reč je o takozvanoj direktnoj prodaji, prodaji u kojoj kao glavna veza između izdavača i čitaoca nastupaju akviziteri, zastupnici, poverenici, zatim o prodaji preko pošte i putem oglasa. Izdavačke kuće u Sloveniji posreduju uz pomoć ovih činilaca prodaje oko 60% svoje produkcije. Akviziterstvom kao oblikom posredovanja knjige bavi se veoma mnogo ljudi, a njihova sposobnost za tako osetljiv posao je veoma mala. Prodaja putem pošte i oglasa je noviji oblik plasmana knjige i sve je uspešniji kao vid propagiranja knjige kod potencijalnih čitalaca. Prednost ovakvog posredovanja knjige je u tome što se za veoma kratko vreme može privući veoma mnogo čitalaca na veoma širokom području. Zatim, propaganda se može planski usmeriti samo na one čitaoce za koje se pretpostavlja da ih pojedine vrste knjige najviše interesuju.

Među značajne činioce koji u poslednje vreme sistematski traže vezu s novim čitaocima, naročito na područjima na koja drugi posrednici knjige nisu prodrli, autor ubraja putujuće biblioteke. Jedna takva biblioteka već drugu godinu vrši svoju misiju za Izdavačko preduzeće „Partizanska knjiga". Glavnu svrhu ovih biblioteka autor vidi u osvajanju onih slojeva stanovništva koji su udaljeni od kulturnih centara, onih ljudi čija je kupovna moć mala, a potreba za knjigom nije dovoljno razvijena.

SVETISLAV PAVIĆEVIĆ

ПОГЛЕДИ

U organizaciji Društva za sociologiju i filozofiju SR Makedonije nedavno je u Ohridu održan naučni skup „Marksizam danas". Od većeg broja naučnih priloga sa tog skupa, koje donosi dvobroj 7—8 ovog časopisa, posebnu pažnju zaslužuju tekstovi dr Jončeta Josifovskog *Aktuelnost marksizma*, dr Jože Goričara *O kritičkoj komponenti marksizma*, dr Đorđeta Stardelova *Marksizam i*

inteligencija i dr Gligorija Zaječaranovića *Marksizam i interpretacije marksizma danas.*

U tekstu *Aktuelnost marksizma,* koji je samo jedno od ozbiljnih nastojanja da se rasvetle pojedini problemi marksističke nauke, dr Jonče Josifovski razrađuje značaj prisustva marksizma u našoj naučno-tehničkoj socijalističko-preobražujućoj savremenosti kao teorije koja pruža mogućnost prodora u smisao sadašnjosti i tokove budućnosti. On se vraća Marksovoj teoriji da baza determiniše, makar i u krajnjoj liniji, nadgradnju, da bi ukazao da, u uslovima smanjenih mogućnosti afirmacije marksizma, ova gubi od svoje aktuelnosti jer, kako izgleda, sve je manje u stanju da služi objašnjavanju savremenog trenutka čovečanstva, sagledavanju njegovih osnovnih tendencija razvoja i otkrivanju puteva shvatanja budućnosti. Ovome se dodaje činjenica postojanja različitih odnosa prema savremenoj civilizaciji čiji je sukob posledica dvojakog karaktera novih civilizatorskih fenomena, poslušne sluge čoveka ili besmisleni gospodari koji mu prete totalnim uništenjem. Uzroke potcenjivačkog odnosa prema marksizmu kod nas autor vidi u specifičnom obliku koji je u socijalističkim zemljama od njega napravila zvanična ideologija koja ne samo što teži njegovom razvoju nego i njegovom uprošćavanju, shematizaciji, popularizaciji. Kao državna ideologija, marksizam se u ovim zemljama oslanja ne samo na snagu svog ubeđenja, na istinu kojoj služi već i na prinudu administrativnog aparata koji ga favorizuje, a često mu dodeljuje i ulogu jedinog tumača istine. U uslovima tako ograničenih mogućnosti kreativnog pristupa marksizmu stvara se situacija u kojoj se on prepušta onom delu pokolenja koji poseduje vrlo skromne duhovne mogućnosti i sposobnosti, a prevelike ambicije, i koji ipak ne ide dalje od golog očuvanja utvrđenog, u najboljem slučaju sposoban je da interpretira, a najčešće — frazira.

U daljem izlaganju autor nastoji da pokaže da marksizam inspiriše mnoga kretanja u filozofiji, nauci i društvu, dajući pri tom podsticaj njihovim tokovima mišljenja, otkrivajući im nova područja u okviru teorije, omogućavajući njihovo dublje shvatanje sveta. Poznati francuski filozof i literat Žan Pol Sartr u najnovijoj fazi svog duhovnog razvoja uzima Marksa za jedinog mislioca na savremenom nivou i, saobrazno svom egzistencijalističkom stavu, preporučuje psihoanalizu kao saveznika marksizma i sredstvo prevazilaženja dogmatizma. I pored toga što je marksističku misao shvatio prevashodno kao misao sadašnjosti i savremenosti, Sartrova psihoanaliza ne rešava pitanje dedogmatiziranja marksizma. S druge strane, najnovije kretanje zapadnoevropske misli koje teži da bude na visini istorijskog trenutka, strukturalizam, ne može se razumeti ako se ne sagleda marksistički, ako se ne pozove na samo Marksovo delo, ako se i ovde Marks ne uzme kao vodič. Klod Levi-Stros, najpoznatiji strukturalist, potvrđuje Sartrovo mišljenje s jedne sasvim različite filozofske pozicije, naime, bez Marksa se ne samo ne može misliti savremenost već više od toga, ni prošlost se ne može misliti van kategorijalnog koncepta ovog velikog ideologa. Stoga se marksizam javlja kao inspiracija jednoj marksističkoj teoriji ličnosti koja bi bila na visini savremene društvene problematike, kao i jednoj modernoj teoriji strukture. On ne osporava nastojanje da se stvore takve teorije, on osporava nastojanje da se sa ovih pokušaja pređe na egzistencijalističke i strukturalističke pretenzije stvaranja sopstvenih pogleda na svet putem preteranog uprošćavanja, u prvom slučaju, i pretvaranja čoveka u jedinstveno biće i putem proširenja strukture i ignorisanja čoveka i njegove istorije, u drugom slučaju.

Postavljajući marksizam u osnovu svakog ozbiljnijeg naučnog razmišljanja, u osnovu savremenih društvenih kretanja, autor se zadržava na našem odnosu prema marksizmu. Mi se ponekad ponašamo kao da se stidimo što smo marksisti, što je dokaz siromaštva našeg marksizma, dokaz umora mislioca koji se smatrao marksistom, ali ne i dokaz umora marksizma. On je uvek prisutan, pokreće našu misao, podstiče naše delovanje, nudi sredstva bolje orijentacije, daljeg sagledavanja, uspešnijeg zavr-

šetka započetog. Tendencija „osavremenjivanja“ Marksovog učenja, pri sutna kod nekih današnjih marksista, svodi se na razbijanje njegovog jedinstva, njegovo lišavanje nekih bitnih momenata, što u krajnjoj liniji vodi negaciji same marksističke filozofije, odnosno jačanju pozitivističkog odnosa prema marksističkom obrazovanju. U savremenim uslovima, po autoru, neophodno je da se marksizam osloni na rezultate naučnog saznanja, na sagledavanje sveta u pravoj svetlosti, jednom rečju, neophodan je materijalistički pristup kojim će se marksizam razgraničiti od idealizma. Marksizam i polazi od priznavanja materije kao objektivne realnosti i insistira na njenoj primarnosti.

Pre nego što će u zaključnom razmatranju konstatovati da su ove izvorne i prevashodno marksističke postavke imperativ svakog pojedinca koji razmišlja o sebi i svom društvu, autor će u sagledavanju odnosa marksizma i naučno-tehnološke civilizacije nedvosmisleno naglasiti da je Marks mislilac čovekove sutrašnjice ostvarene u uslovima prevazilaženja nepodnošljivog tehničkog i tehnološkog agresivizma, potrošačkog društva nastalog na njihovim osnovama.

Dok se dr Jonče Josifovski bavi problemom aktuelnosti marksizma, dr Jože Goričar u članku *O kritičkoj komponenti marksizma* postavlja sebi kao prevashodni zadatak davanje odgovora na pitanje šta je, odnosno šta bi trebalo da bude marksistička kritika. Znatan prostor svog izlaganja posvećuje samom pojmu marksističke kritike. Sa stanovišta logičke analize, pojam „pozitivne kritike“ je protivrečan, kao i pojam „konstruktivne kritike“. Naime, svaka kritika je u prvom redu negativna, destruktivna; njen cilj je negacija objekta, mada iz nje mogu proizaći predlozi o tome šta bi trebalo da dođe na mesto kritikovanog stanja. Takvi eksplicitni predlozi menjaju okvire kritike kao negacije koju ne smemo smatrati prostim uništenjem, prostom destrukcijom objekata kritike, nego načinom njihovog prevazilaženja. Težnja za prevazilaženjem postojećeg je imanentna marksističkoj naučnoj kritici koja mora polaziti od što celovitijeg empirijskog izučavanja — mora biti što objektivnija. Ovom svojom karakteristikom marksizam može doprineti savremenoj društvenoj nauci, njenom odvajanju od konzervativnog funkcionalizma i ahumanističkog strukturalizma.

Marksistički zahtev za naučnom kritikom, nastavlja autor, nije suprotstavljen upotrebi savremenih metoda empirijskog istraživanja u društvenim naukama jer one nude velike mogućnosti sagledavanja „materije“, analize njenih pojavnih formi, iznalaženja njihovih unutrašnjih veza. Razume se, istraživanje (analiza), iako metodološki najsavršenije, samo je jedna strana naučnog rada. Drugu njegovu stranu čini „izlaganje“ (interpretacija, sinteza) i kod nje treba da dođe do izražaja društveno-kritička dimenzija marksizma. Stoga se funkcija naučno-društvene kritike javlja kao mogućnost da se kroz temeljno „sagledavanje materije“ pomoću analize njenih formi, iznalaženja njihovih unutrašnjih veza, u interpretativnoj fazi naučnog nastojanja prevaziđe materija i dođe do saznanja mogućnosti novih kretanja.

Pošto je u daljem razmatranju istakao da suštinu društveno-naučne strane marksizma čine kritička dimenzija koja je racionalne, naučne prirode i antropološko-humanistička dimenzija koja je izrazito vrednosne i po svojoj usmerenosti ideološko-utopijske prirode, autor se zadržava na značaju i sadržini ove antropološko-humanističke dimenzije. Marksov antropološki pogled, naglašava autor, izvire iz saznanja istorijskog, društvenog karaktera čovekovog rada zbog kojeg se biološki vid homo sapiensa ne samo reprodukuje već i neprestano očovečuje. Marks je došao do uverenja da se čovek ne može razumeti posredstvom fizičke antropologije, kao što se ne može razumeti ni isključivo kao duhovno, spiritualno biće jer čovek nije ni samo biološka ni samo duhovna pojava, on je i društvena egzistencija. Doista, on rešava pitanje svog fizičkog opstanka, ali to čini unapred zasnovanim društvenim radom u kome nastaju i razvijaju se njegove duhovne sposobnosti i potrebe. Takvim radom čovek stvara svoju istoriju i sebe samog u njoj. Tom spoznajom Marksov antropološki pogled ide u

susret savremenoj društvenoj nauci, a posebno sociologiji, socijalnoj antropologiji i socijalnoj psihologiji. S druge strane, Marksov humanizam proističe iz stvarnosti čovekove egzistencije, zbog čega ga neki nazivaju realnim humanizmom, on vodi čoveka na temelje na kojima on kao društveno biće izvorno opstaje, van stanja otuđenosti u koje ga vodi robnonovčana proizvodnja. Temelje čovekovog izvornog opstojanja Marks nalazi u radu kao akciji, u radu kao praksi, u radu čija je bitna karakteristika samopotvrđivanje i samoodlučivanje čoveka koji dela. U vezi s tim autor ističe da političari i u socijalizmu društveni kompleks rada i suviše „materijalizuju“ umesto da ga humanizuju, odnosno da ga smatraju područjem čovekove slobodne i stvaralačke aktivnosti. Takvo humaniziranje kompleksa rada dovelo bi u socijalizmu do životnog stila različitog od onog koji postoji u visokorazvijenim potrošačkim društvima. Na kraju, na podlozi osnovnih postavki ovog izlaganja, autor zaključuje da je zahtev za pozitivnom društvenom kritikom naučno negiranje društvenih stanja i zbivanja koje polazi od antropološko-humanističke dimenzije marksizma i koje bar implicitno ukazuje na mogućnosti prevazilaženja kritikovanog u smislu vrednosti koje sadrži ova dimenzija. Drugim rečima, pozitivna društvena kritika je ona koja polazi od humanističkih vrednosti marksizma.

Upuštajući se u jednoj samo skiciranoj digresiji u našu intelektualnu situaciju, dr Đorđi Stardelov u tekstu *Marksizam i inteligencija* postavlja pitanje da li se sa perspektive današnjeg vremena može prihvatiti prisutna buržoaska pozitivistička ideja o apsolutnoj nezavisnosti intelektualnog mišljenja i politike, o izolovanosti praktične politike i revolucionarne teorije. Nasuprot marksističkoj filozofiji u čijem konceptu inteligencije nalazimo ostvareno jedinstvo misli i akcije, kod nas je prisutno mišljenje da je sukob između politike i inteligencije neizbežan jer, kako se obično misli, inteligencija se ostvaruje u sferi teorije, ideja kao takvih, a to znači pre svega u sferi anticipacije, dok se politika ostvaruje u sferi prakse. Stoga se nesaobraznost inteligencije i politike sugerira kao nesaobraznost dveju međusobno divergentno izdiferenciranih sfera — sfera čistih ideja u kojoj se osmišljava inteligencija i sfera društvene prakse u kojoj se ostvaruju političari. Smatra se da intelektualci koji se bave politikom prestaju biti intelektualci a da su političari-intelektualci veoma loši političari. Postavljajući u osnovu ovog nesporazuma krucijalno filozofsko pitanje „da li je moguć identitet između ideje i realnosti“ i upozoravajući da se u našem vremenu, u sedmoj deceniji XX veka, obnavlja domarksističko prokletstvo inteligencije, sukob unutar nje same, autor u daljem tekstu reafirmiše zahtev za povratkom Marksu i njegovoj epohalnoj istini — da se sve teorijske protivrečnosti u koje je zapleteno čovečanstvo mogu rešiti jedino praktičnim putem. Nalaziti se na strani Marksa znači odbaciti pozitivistički stav „bekstva iz slobode“, ideološki neutralizam i bilo koju vrstvu antiintelektualizma, to jest odbaciti stav po kome se inteligencija kao faktor ideja odriče aktivnog angažmana u drami društvenog života i uloge slobodnog i samostalnog pokretača ne samo teorijskog osmišljavanja već i praktičnog ostvarenja humanističkih i egzistencijalnih problema savremene epohe. Jer, zaključuje autor, ako ne postoji ideja, filozofija ili, konačno, intelektualan stav koji bi bio isključivo kontemplativan, onda se inteligencija ne bi mogla osmisliti kao poziv samo u sferi ideja i čistog mišljenja.

Svoj doprinos razmatranju ove složene problematike daje i dr Gligorije Zaječaranović u tekstu *Marksizam i interpretacije marksizma danas*. Imajući u vidu neophodnost pravilne orijentacije u savremenim dimenzijama i raspravama o marksizmu, on podvlači značaj (a) društvene činjenice da marksizam postoji i deluje u savremenom trenutku čovečanstva, da ima odlučujući značaj i da se njime često bave i oni koji ga upravo osporavaju; (b) intelektualne činjenice da se marksizam prihvata i brani, ali i odbacuje i kritikuje u različitim varijantama, u interpretacijama koje se ponekad toliko međusobno razlikuju da dolaze u sukob, a on je često izraženiji između „mark-

sista različitih orijentacija". Razvoj i širenje socijalističkog sistema i socijalističkih političkih kretanja dovodi do povećanja uticaja marksizma, ali i do sve veće diferencijacije unutar široke struje njegovih pristalica. Po mišljenju autora, uzroke te diferencijacije treba tražiti u (a) različitim uslovima sveta u kojima se marksizam širi i primenjuje jer sam marksizam postavlja analizu konkretne situacije kao uslov uspešne primene; (b) različitim mogućim uticajima ideja i vrednosti buržoaskih teorija koje najčešće vode napuštanju bitnih momenata marksizma i vrednosti koje je on afirmisao. Ukazujući na činjenicu da su mnoge od tih interpretacija izokretanja marksizma u stilu revizionizma ili dogmatizma, autor insistira na potrebi preispitivanja marksizma putem vraćanja originalnoj teoriji, izvornom učenju Marksa koje može imati smisao samo kao zahtev za proučavanjem njegovih dela kao jednog od mogućih kriterijuma tačnosti savremenih interpretacija marksizma i pravilnosti i progresivnosti orijentacije naprednih snaga današnjeg sveta.

SNEŽANA JAKIMOVSKA

ПРАКСА

U poslednjem broju 5—6 za 1972. godinu ovog titogradskog časopisa za društvena pitanja nalazimo nekoliko veoma zanimljivih tekstova od kojih izdvajamo članak Nova Vujoševića *Diferencijacija socijalnih slojeva na osnovu društvene moći.*

U ovom prilogu Novo Vujošević pokazuje da je moć uticaja na donošenje društveno značajnih odluka jedan od najvažnijih faktora diferencijacije socijalnih slojeva u našem društvu. Analizirajući moć uticaja radničke klase na proces donošenja odluka, autor uzima u obzir činjenicu da pojedini slojevi u radničkoj klasi poseduju nejednaku društvenu moć. Iz toga proizlazi zahtev za izdiferenciranijim pristupom pri prezentiranju osnovnih karakteristika moći radničke klase. Autor pri analizi ovog problema kao najadekvatniji pristup uzima podelu radničke klase po stepenu kvalifikovanosti, jer se na osnovu dosadašnjeg ispitivanja jasno primećuje da radnici različitog stepena kvalifikovanosti nejednako utiču na konačno oblikovanje samoupravnih odluka.

Poznato je da je, i pored izvesnog uticaja na odlučivanje, moć nekvalifikovanih radnika u donošenju društveno značajnih odluka i dalje na niskom nivou, a u mnogim slučajevima uopšte ne postoji. Autor nas upozorava na faktore koji ograničavaju ili sputavaju rast i formiranje moći uticaja ovog sloja radničke klase na odlučivanje.

Obrazovanje u širem smislu i odsustvo stručnih znanja — glavne su prepreke participacije nekvalifikovanih radnika u odlučivanju. Posledica ovih, a i drugih faktora jeste i nizak nivo informisanosti o problemima koji su predmet odlučivanja. Nizak stepen informisanosti potiskuje ih iz žarišnih samoupravnih zbivanja, ostavljajući ih na periferiji, gde životare zaokupljeni sitnim svakodnevnim brigama. Ako se ovome doda težnja pojedinaca ili pojedinih socijalnih slojeva da drže monopol nad informacijama, da, zahvaljujući visokoj informisanosti, drže u podređenom položaju one koji nisu informisani — onda se jasnije sagledava položaj neinformisanih u odlučivanju, u našem slučaju: položaj nekvalifikovanih radnika.

Polukvalifikovani radnici su, po rečima autora, u stvari, prelazni sloj, koji se regrutuje iz redova nekvalifikovanih, a u isto vreme predstavljaju permanentni izvor kvalifikovanih radnika. Takav položaj direktno utiče na formiranje i posedovanje moći uticaja na odlučivanje, to jest njihova moć je približna onoj nekvalifikovanih radnika, a u isto vreme

se nalazi u predvorju moći kvalifikovanih. Kao i nekvalifikovani, polukvalifikovani radnici teže da utiču na raspodelu dohotka, zaštitu na radu, radnu disciplinu i slično, a ostali problemi su van žiže njihovog interesovanja i preokupacije. To znači da se stvarna i željena moć ovog sloja radničke klase kreće u okviru uže radne situacije — radne jedinice, pa ukoliko su ovlašćenja radne jedinice u odlučivanju manja, utoliko je i njihova moć manja. Autor smatra da ovo u manjoj ili većoj meri važi i za ostale slojeve radničke klase.

Kao i kod ostalih slojeva radničke klase, moć kvalifikovanih radnika nije velikog dometa, to jest ne doseže osetnije do društveno značajnih odluka na globalnom nivou (opštinski, republički, savezni nivo). Štaviše, njihova moć ne dolazi do punog izraza ni u radnoj organizaciji, odnosno u radničkom savetu. Tako autor navodi primer da od 298 anketiranih kvalifikovanih radnika u privrednim organizacijama Crne Gore 67,58% njih ističe da nemaju dovoljno mogućnosti da utiču na donošenje odluka u preduzeću. To znači da je njihova moć najviše prisutna u užim delovima preduzeća, a što se više ide ka višim nivoima — njihova moć opada.

U daljem izlaganju autor nam skreće pažnju da kod sloja visokokvalifikovanih radnika ne postoji veliki raskorak između institucionalne i stvarne moći. To znači da njihovo učešće u samoupravnim organima koji odlučuju povlači za sobom veći stepen aktivnosti, a s tim u vezi i veću moć. To je, pored ostalog, posledica okolnosti da su oni u relativno visokom stepenu ovladali stručnim poslovima, a uz to i društveno-ekonomsku situaciju poznaju bolje od ostalih slojeva radničke klase. Prema autoru, domašaji moći visokokvalifikovanih radnika su iznad domašaja ostalih slojeva radničke klase. Njihova moć se ne iscrpljuje u užim radnim situacijama, već se ispoljava i na višim nivoima, naročito u okviru celog preduzeća — u radničkom savetu. To znači da oni utiču i na odluke koje se odnose na proširenu reprodukciju, plan preduzeća i slično.

Iz sloja visokokvalifikovanih radnika sve se više regrutuju niži i srednji rukovodioci. S obzirom na to, autor konstatuje da će njegova moć ubuduće brže rasti.

Kako navodi autor, opšte karakteristike uticaja radničke klase na odlučivanje su sledeće:

— Radnička klasa se nalazi u fazi uspona, kako u kvantitativnom tako i u pogledu mogućnosti kreiranja i menjanja društvenih odnosa. No to ne znači da ubuduće treba mirno očekivati njeno sve veće snaženje i emancipaciju, jer se iz prethodnog razmatranja jasno uočavaju faktori koji konzervišu, usporavaju i onemogućavaju moć radničke klase na svim nivoima.

— Iluzorno je misliti da je radnička klasa homogena kad je u pitanju moć uticaja na donošenje društveno značajnih odluka. Naprotiv, ona je izdiferencirana, a to znači da pojedini njeni slojevi imaju nejednaku moć uticaja na donošenje odluka. Postoji niz faktora koji doprinose diferencijaciji: kvalifikacija, tradicija, privatna svojina, zaposlenost, zanimanje itd.

— Ako je sistem odlučivanja posrednog karaktera, onda je i moć radničke klase manja. Moć se povećava ako se o vitalnim problemima odlučuje neposredno. Drugim rečima, u posrednom sistemu odlučivanja rukovodeći i drugi slojevi koji se nalaze na vrhu hijerarhijske lestvice društvene moći uspevaju da održe dominantnu poziciju, i to često na štetu radničke klase. Međutim, kad se neposrednije odlučuje, radnička klasa uvećava moć i postaje sposobna da razbije monopoliziranje odlučivanja. Pošto se u radnim organizacijama često neposredno odlučuje o manje važnim problemima a posredno o bitnim, iz toga proizlazi da su mnoge društveno značajne odluke van domašaja radničke klase.

— Opravdana su nastojanja da moć radničke klase „preskoči" fabričke zidove, jer ona u predstavničkim republičkim i saveznim organima ne dolazi do punog izraza. No tu se zaboravlja da se moć radničke klase nije afirmisala ni u samim radnim organizacijama. Ovo se naročito odnosi na različite nivoe radne organizacije (savete pogona, radničke savete, upravni odbor i slično). Iz ovoga proizlazi da će se moć radničke klase

van fabričkih zidova snažnije osetiti tek onda kada njen uticaj na donošenje značajnih odluka u preduzeću dođe do punog izražaja.

Analizirajući moć seljaštva na republičkom i saveznom nivou, autor otkriva da je hipoteza o njenoj prisutnosti u njima nepotvrđena. Kao primer navodi da u oba skupštinska saziva (1963—1970) ne nalazimo poljoprivrednike među poslanicima Skupštine Crne Gore a ni Savezne skupštine. Osnovni uzrok takvom stanju autor vidi u tome što seljaštvo najčešće bira kao svoje predstavnike pripadnike inteligencije koji su poreklom sa sela — iz njihovog kraja — u nadi da će ih oni moći kompetentno zastupati i uticati na realizaciju njihovih potreba. Međutim, njihovim biranjem za svoje predstavnike poljoprivrednici u stvari ne povećavaju svoju, već moć inteligencije. To znači, tvrdi autor, da se u ovakvim situacijama njihov poslanik, a pripadnik drugog sloja, nalazi pred dilemom: da li pri donošenju odluka da zastupa svoje životne interese, a i svoga sloja, ili pak interese sloja koji ga je birao. Logično je da će prevagnuti lični i interesi sloja kome pripada. Na taj način ovde susrećemo svojevrstan vid otuđivanja moći.

Pri analizi inteligencije i njene moći u odlučivanju autor nam ukazuje da pojedini slojevi inteligencije imaju nejednaku moć u odlučivanju. Tako, na primer, u okviru proizvodne inteligencije, tehnička inteligencija postaje sve moćnija, i to naročito kad su u pitanju tehničko-tehnološke odluke. Autor dokazuje da njena moć raste sve većom rasprostranjenošću tehnokratskih pojava. Takođe je uticajna inteligencija koja obavlja delatnosti u administrativno-upravnom aparatu, čija je moć više posrednog karaktera. Autor dalje ističe da u ukupnoj distribuciji društvene moći u Crnoj Gori kreativna inteligencija nije imala uticaja na donošenje društveno značajnih odluka. Međutim, sada se već nazire izvesno javljanje društvene moći i ovog sloja inteligencije, što je proizišlo iz zahteva da se svaka društveno značajnija odluka mora bazirati na objektivnoj naučnoj analizi. Autor nas upozorava da te zahteve savremene društvene prakse ne poštuju birokratsko-tehnokratski centri društvene moći. Samim tim usmeravajuće snage društva moraju sve više voditi računa o tome da društveno značajne odluke ne budu plod proizvoljnosti i improvizacije, već da se temelje na naučno proverenim činjenicama. Takvo ponašanje i delovanje bio bi jedan od glavnih preduslova da odluke izražavaju interese većine, a ne pojedinaca i užih grupa.

Analizirajući moć rukovodilaca u radnim organizacijama, autor utvrđuje da se u izvesnim slučajevima nagoveštava permanentno jačanje njihovog uticaja. Naime, u procesu deetatizacije društvenih odnosa radne organizacije sve više odlučuju o svojoj sudbini. No u pojedinim organizacijama moć preneta sa viših instanci ne raspodeljuje se ravnomerno na sve radne ljude u kolektivu, već se pretežno koncentriše u rukama rukovodilaca. Takva „deetatizacija" ne znači jačanje samoupravljanja, već birokratsko-tehnokratskih snaga, i to u bazi društva, tamo gde se stvaraju osnovne društvene vrednosti.

Zadržavanje i jačanje rukovodilaca u samoupravnom sistemu odnosa svojevrstan je paradoks koji koči brži razvitak samoupravljanja.

BRANKO SIMANIĆ

treći program

Zimska sveska objavila je, između ostalog, vrlo zanimljiv članak Veljka Koraća pod naslovom *Stvaralaštvo i revolucija*. Autor na početku daje jednu, mogli bismo reći, definiciju i kaže da je „stvaralaštvo tajna svih tajni čoveka i njegova sveta. Čovek stvara, proizvodi i time se potvrđuje kao biće u svetu". Ipak, iako sve izgleda tako jednostavno, nije nimalo lako objasniti čovekovo stvaralaštvo. Čovek, kao i sva ostala živa bića, radi ono što je nužno radi svog opstanka, čini ono što može i mora da čini radi opstanka svog, ljudskog roda. Ljudsko stvaralaštvo odvaja od najsavršenijeg rada životinja svrha koju čovek unosi u svoje stvaralaštvo, a te svrhe u radu životinje nema jer životinja proizvodi samo pod vlašću neposredne fizičke potrebe. Ono što omogućuje da ljudska proizvodnja bude stvaralaštvo upravo je sadržano u činjenici da čovek proizvodi tek kada je oslobođen neposredne fizičke potrebe. Na taj način čovek-graditelj postiže ne samo promenu oblika prirodnih stvari već i mnogo više od toga: u stvarima koje proizvodi ostvaruje svoju svrhu koja mu je poznata i koja, ovde Korać citira Marksa, određuje put i način njegova rada. Dakle, čovek se slobodno suprotstavlja proizvodu, za razliku od životinje, čiji proizvod pripada neposredno samo njenom fizičkom telu. Ali, ističe Korać, najbitnija razlika sadrži se u tome da u čovekovom stvaralaštvu deluju i zakoni lepote, ili, kako Marks kaže, čovek oblikuje i prema zakonima lepote. Naime, životinja oblikuje samo po meri i potrebi vrste kojoj pripada, dok čovek zna da proizvodi po meri svake vrste i zna da u svemu da interesantnu meru predmetu.

Čovekovo stvaralaštvo bilo je i jeste predmet najraznovrsnijih istraživanja i misaonih preokupacija. I Korać kaže da, tu gde se obično mišljenje zaustavlja, filosofija tek počinje da pita: šta je stvaralaštvo, kako je uopšte moguće stvarati, može li se uopšte stvoriti nešto novo, da li je to novo ono što se naprosto razlikuje od „starog", iz čega se stvara i radi čega?

Ovaj autor ističe istorijsku zaslugu starih grčkih filosofa što su u domenu stvaralaštva, u domenu analiza raznovrsnih moći duha, dali odgovore na mnoga pitanja koja ni do danas nisu izgubila značaj. Korać navodi Aristotela, koji je upozorio na razliku između stvaralaštva i gole veštine delanja ističući da su stvaranje i delanje dve različite stvari. Jer od onoga što može da se menja nešto može da bude predmet stvaranja, a nešto predmet običnog delanja. Po Aristotelovom shvatanju, sposobnost razumnog delanja je nešto sasvim različito od sposobnosti razumnog stvaranja. Ni jedna od ove dve sposobnosti ne sadrži se u onoj drugoj. Stvaralaštvo je proizvođenje novoga, proizvođenje onoga što se kao gotovo ne zatiče u prirodi, već nastaje. Da bi se stvorilo to novo, neophodna je umešnost, koja može biti dvojaka: zanat, majstorija koja može da se nauči i umetničko stvaranje, osobit dar, osobita sposobnost stvaranja, ili i jedno i drugo.

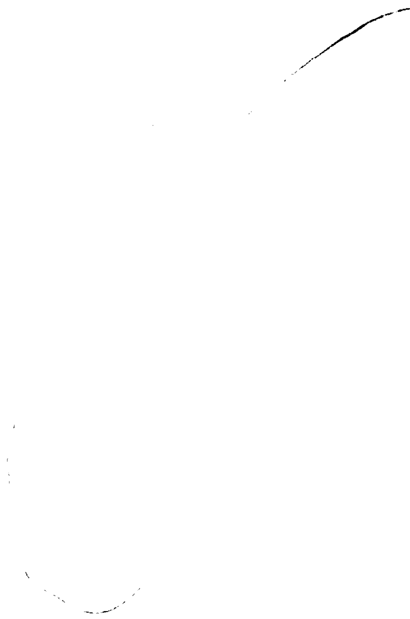
Srednjovekovna hrišćanska teologija potisnula je samosvest čoveka i njegovu umnost, pa i sam pojam stvaranja. Čovek je pao u zaborav; samo svemogući bog može da stvara nešto novo iz ničega. Znači, pojam stvaranja povezan je sa pojmom boga, svemogućeg tvorca. Takvo shvatanje stvaranja i stvaralaštva moglo se održati samo koliko i teološko učenje o bogu.

Renesansa je označila početak diskreditovanja teologije i detronizovanje svemogućeg boga. Čovek je uzeo mesto i ulogu boga i shvatio da je on stvorio boga. Taj proces emancipacije modernog čoveka od tiranije teologije, po Koraćevom mišljenju, bio je neposredan rezultat velike revolucije koja je omogućila da se u toku nekoliko stoleća, u nekoliko najrazvijenijih zemalja, počne rađati novo, građansko društvo. To je bio početak najvećeg preokreta u istoriji, kaže Korać, jer su svi raniji oblici

društvenog života, koji su se zasnivali na neposrednoj zavisnosti čoveka od čoveka, utemeljenoj neekonomskom prinudom, morali da ustupe mesto ekonomskim odnosima u kojima su iščezle vidljive veze prinude koje su vezivale robove za gospodare, kmetove za feudalce. Uspostavljene su, tako, nevidljive niti ekonomskih odnosa između kupaca i prodavaca najamne radne snage, uspostavljene na tržištu i zaštićene sistemima političke i pravne nezavisnosti ljudi. Novi način proizvodnje stvorio je stanje u kome vladajuća klasa ne može da egzistira a da neprekidno ne revolucioniše oruđa za proizvodnju.

U epohi tehnike umešnost izrade oruđa postala je, dakle, najviša svrha, a osnovno merilo stvaralaštva — načelo koristi u izradi oruđa. Napredak nauke i tehnike direktno je pripremao i pripremio je sve velike revolucije koje su omogućile rađanje građanskog društva. Po Koraćevim rečima, tehnika se pokazala i kao jagnje i kao vuk jer ona obećava oslobođenje čoveka i pretvaranje njegovog rada u slobodno stvaralaštvo, ali istovremeno izaziva stravu i mučninu zbog neizvesnosti koja, kako Korać kaže, muči svako misaono biće zbog saznanja da se sticanje umešnosti u materijalnoj proizvodnji plaća gubitkom karaktera, kako je još Marks govorio. Naime, Marks je video da mašine sa „divnom moći da skrate ljudski rad i učine ga plodnijim“ postaju ne samo izvori oskudice već i sredstva zaglupljivanja i obeščovečenja. Tehnika, dakle, paradoksalno ugrožava stvaralaštvo čoveka. Korać sasvim opravdano postavlja suštinsko pitanje: kakvi su izgledi da čovek prevaziđe tu paradoksalnu situaciju u doba kada je tehnika za veliki deo čovečanstva tek prvi korak u procesu uzdizanja iz stanja koje je bliže prirodnom nego društvenom životu? U odgovoru na ovo pitanje Korać naglašava da, sve dok se čovek-proizvođač nalazi u stvarnom položaju „radne životinje“, njegova proizvodna delatnost je samo potencijalna potvrda njegove radne suštine, samo potencijalna potvrda njegove mogućnosti da proizvodi, da se slobodno suprotstavlja svom proizvodu, da stvara univerzalno i da oblikuje po zakonima lepote. Stvarno, ona je gubitak tih mogućnosti jer se čovekova proizvodnja otuđuje u rad i suprotstavlja mu se kao tuđa sila. I Korać se pita: ima li izlaza iz tog stanja, da bi odmah zatim odgovorio potvrdno: izlaz je u revoluciji, u revoluciji rada, u suštinski revolucionarnom preokretu koji će omogućiti da proizvodnja stvarno postane stvaralaštvo. Ostvarenje takve istinske revolucije moguće je jedino temeljnim istorijskim preokretom koji će omogućiti istinsku slobodu, slobodu u kojoj univerzalno stvaralaštvo postaje realna suština čoveka. Reč je o revoluciji koju je Marks nazvao opštečovečanskom emancipacijom, do koje se, zaključuje Korać, može doći samo ako čovek pređe granice ekonomskog društva i ostvari zamisao ljudskog društva ili podruštvljenog čovečanstva.

z. s.

CENA 10 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

1973

5

Studije i članci • Prilozi • Prikazi

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 5

SADRŽAJ

STUDIJE I ČLANCI

PRILOZI

PRIKAZI

njeno socijalno oslobođenje. Kasnije je istorijski razvitak društva pokazao da se borba naroda za nacionalno oslobođenje i nacionalno konstituisanje sve više vezivala za ciljeve i programe socijalističkih revolucija. Raspadanjem kolonijalnog sistema vladavine i raspadanjem jedinstvenog kapitalističkog sistema odnosa nacionalno pitanje se sve više vezivalo za klasnu borbu za socijalno oslobođenje podjarmljenih i ugnjetenih naroda.

Međutim, pogrešno bi bilo zaključiti da Marks i Engels nisu u svojoj teorijskoj baštini ništa ostavili o odnosima klasnog i nacionalnog. Iz njihovih radova proizlazi da socijalno oslobođenje i klasna borba radničke klase pretpostavljaju nacionalno oslobođenje, „inače bi socijalno oslobođenje bilo privid". Po njima, „jedan narod ne može biti slobodan dokle god podjarmljuje drugi narod". Time su oni izražavali solidarnost sa onim narodima koji su se borili za nacionalno oslobođenje. Engels u pismu Kauckom od februara 1882. godine kaže da je „internacionalni pokret proletarijata uopšte moguć samo među samostalnim nacijama". Možda će nas u stavove klasika o klasnom i nacionalnom više uvesti onaj deo *Komunističkog manifesta* koji borbu proletarijata za osvajanje političke vlasti povezuje sa prethodnim uslovom da se proletarijat uzdigne do nivoa nacionalne klase: „Borba proletarijata protiv buržoazije u početku je nacionalna po formi iako nije i po sadržini... Ali, ako proletarijat mora najpre da osvoji političku vlast, da se podigne do nacionalne klase, da se sam konstituiše kao nacija, to je i on još nacionalan, mada nikako u smislu buržoazije." I dalje: „U meri u kojoj se ukida eksploatacija jednog individuuma od strane drugog, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge. Sa padom suprotnosti klasa u okviru nacije pada i neprijateljski stav među nacijama." S obzirom na potrebe našeg razmatranja odnosa klasnog i nacionalnog u sistemu ekonomskih odnosa, ekonomske integracije socijalističkih zemalja, ne možemo a da ne pomenemo i njihovo shvatanje po kome će se proletarijat kao vladajuća klasa bitno razlikovati od drugih vladajućih klasa: „Proleteri mogu da osvoje društvene proizvodne snage samo tako ako ukinu svoj vlastiti dosadašnji način prisvajanja, a time i čitav dosadašnji način prisvajanja." Ovi pogledi klasika o klasnom i nacionalnom omogućuju nam da izvučemo nekoliko zaključaka koji su od interesa za predmet našeg razmatranja.

Shvatanje o tome da borba proletarijata za socijalističku revoluciju, za političku vlast prethodi njegovom podizanju kao nacionalne klase, odnosno da se sam konstituiše kao nacija, ukazuje na moguću osnovu klasnog i nacionalnog interesa u procesu razvoja revolucije, procesu izgradnje socijalizma. Sa većom sigurnošću se može izvesti zaključak da je radnička klasa kao nacionalna klasa odgovorna za svoju revolucionarnu akciju pred svojim narodom, odnosno avangarda pred svojom radničkom klasom. U tome je i organska povezanost klasnog i nacionalnog, uslovljenost njihovog međusobnog ukidanja („sa ukidanjem klasa ukida se i nacija"), koja stvara objektivnu teorijsku i političku pretpostavku za razvoj međunacionalnih političkih i ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama, ekonomskih integracija socijalističkih zemalja, u uslovima borbe za socijalizam, za odnose između proletarijata i njihovih avangardi kada su vladajuća klasa ili kada to nisu. Klasni i nacio-

nalni interes postaju organsko jedinstvo interesa samom činjenicom da se proletarijat može konstituisati kao nacija da bi postao nacionalna klasa jedino u uslovima socijalizma. U socijalizmu proletarijat, ostvarujući svoj klasni interes, ostvaruje i nacionalni interes i obrnuto: ostvarujući nacionalni interes, ostvaruje i klasni interes. Ali, kao što ćemo videti, to nisu prosti identiteti.

Društveni sadržaj i posledice odnosa klasnog i nacionalnog klasici vezuju za ukidanje eksploatacije čoveka nad čovekom, jednog individuuma od strane drugog, kao teorijske i političke pretpostavke ukidanja eksploatacije među nacijama. Sve dok postoji eksploatacija među ljudima, postojaće i nacionalno porobljavanje. Za ekonomske odnose među socijalističkim zemljama u uslovima postojanja klasa, nacija, države, robne proizvodnje, proizvodnje vrednosti, ovo pitanje predstavlja ne samo teorijski, već i praktični izazov za zasnivanje takvog sistema odnosa koji će neutralisati ove protivrečnosti otklanjajući antagonističke podsticaje i potencije koje unose ne samo velike razlike u uslovima borbe radničke klase za izgradnju socijalizma, već i stranputice i zablude o mogućnostima rešavanja ovih pitanja među socijalističkim zemljama. To se ne može rešiti ni teorijskom konzistentnošću stavova (iako su oni neophodni) ni političkom odlukom. Izvori eksploatacije su mnogostrani. Nalaze se u razlikama u nivou razvitka materijalnih proizvodnih snaga, u njihovoj strukturi, u produktivnosti rada, u objektivnim potencijalnim uslovima za razvoj. Zbog toga teorijska jasnoća, objektivnost kriterijuma zasnovanih na ekonomskim zakonitostima tržišta, zajedničko usmeravanje razvoja, kao i kompleks mera za brži razvitak materijalnih snaga društva u nerazvijenim ili manje razvijenim socijalističkim zemljama predstavljaju osnovu koja pruža mogućnost da se prisustvo antagonizirajućih elemenata u procesu izgradnje socijalizma uspešnije istorijski savladava. Bez toga novi društveni sadržaj međunacionalnih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama ne bi mogao biti verifikovan kao novi kvalitet koji nije poznat u arsenalu sistema i mehanizama funkcionisanja međunarodnih ekonomskih odnosa.

Shvatanje klasika da se proletarijat kao vladajuća klasa mora razlikovati od buržoazije kao vladajuće klase po tome što će „ukinuti svoj vlastiti dosadašnji način prisvajanja, a time i čitav dosadašnji način prisvajanja" jeste klasni program proletarijata i socijalističke revolucije čiji je cilj samoukidanje proletarijata kao klase, ukidanje i drugih klasa, a time i ukidanje nacije, jer iz stavova klasika proizlazi da ukidanje nacije nije moguće bez ukidanja klasa. Taj istorijski, međusobno dijalektički uslovljen proces potvrđuje uverenje da odnos klasnog i nacionalnog, kao sveukupnost izražavanja interesa klase i nacije, jeste strategija borbe radničke klase, a ne taktika uslovljena realnim činiocima nerazvijenosti materijalnih proizvodnih snaga i razlika u stepenu razvitka materijalnih proizvodnih snaga među pojedinim zemljama u toku izgradnje socijalizma do komunizma kao besklasnog društva. Za novi teorijski i politički program međunacionalnih, međunarodnih ekonomskih, pa i političkih odnosa među socijalističkim zemljama to ima

izvanredan značaj, kao i za teoriju i praksu socijalističke integracije, to jest za organizovane procese ekonomskih integracija među socijalističkim zemljama.

Marks i Engels, kao što smo već rekli, nisu posvećivali posebnu pažnju problemu klasnog i nacionalnog, ali i ono što su dali predstavlja realnu teorijsku i idejnu osnovu za dalji razvoj marksističke nauke i njenih pogleda na problem klasnog i nacionalnog u izmenjenim istorijskim uslovima klasne borbe proletarijata, u izmenjenim uslovima borbe radničke klase za izgradnju socijalizma u svojoj zemlji i za izgradnju socijalističkih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama.

Za razumevanje Lenjina i njegovih teorijskih i političkih pogleda o klasnom i nacionalnom značajni su istorijski međunarodni i unutrašnji uslovi u kojima je on delovao. Za razliku od Marksa i Engelsa, koji su živeli u industrijski razvijenim zemljama gde je proces konstituisanja nacija u osnovi već bio završen, Lenjin je živeo i delovao u ekonomski nerazvijenoj i višenacionalnoj zemlji u kojoj nacionalno pitanje nije bilo rešeno, u kojoj su se brojni narodi nalazili u položaju ugnjetenih, a proces njihovog nacionalnog konstituisanja bio je tek u toku. Najvećim svojim delom narodi carske Rusije živeli su u feudalnim uslovima. U takvim uslovima nacionalno pitanje se javlja kao jedan od značajnih, sastavnih delova celine programa klasne borbe proletarijata. Uspeh revolucije je neposredno uslovljen podrškom koju će dobiti ruski proletarijat, a to je uslovljeno nacionalnom slobodom ugnjetenih i nacionalno neoslobođenih naroda. To su unutrašnji društveni uslovi u kojima je delovao Lenjin kao revolucionar, naučnik i političar.

Izmenjeni međunarodni uslovi su nova dodatna inspiracija za razvijanje naučne misli o nacionalnom pitanju. Početak revolucionarnih pokreta kolonijalnih naroda je posledica reakcionarne uloge buržoazije u međunarodnim odnosima i težnje kolonijalnih naroda za oslobođenjem. Buržoazija se nakon buržoaskih revolucija, lomeći granice nacionalnih tržišta, javlja kao reakcionarna imperijalistička snaga čije su glavne posledice po razvoj međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa ugnjetavanje i eksploatacija kolonijalnih, nacionalno neoslobođenih, pa i oslobođenih, ali malih i ekonomski slabih naroda. Njen buržoaski nacionalizam u odnosu na druge narode daje nacionalnom pitanju nove dimenzije. Prekida proces nacionalnog oslobađanja brojnih naroda u kolonijama (naročito u Aziji i Africi), uvodi sistem eksploatacije slabih i ekonomski zaostalih naroda na bazi jedinstvenog kapitalističkog sistema. Odnos između razvijenih i nerazvijenih i neravnomernost u razvitku postaju stvarni sadržaj nacionalnog pitanja u svetu.

To su opšti i posebni uslovi u kojima je delovao Lenjin. Oni su udarili pečat na razvoj marksističke nauke i revolucionarne prakse, posebno pečat na nacionalno pitanje, na odnos klasnog i nacionalnog.

Lenjinov doprinos je u tome što je dao naučnu i političku platformu nacionalnom pitanju izvukavši ga iz tradicionalnih teorijsko-političkih okvira kao buržoaskog pitanja, to jest pitanja buržoaske revolucije. Uvodeći nacionalno pitanje u svet klasne borbe, Lenjin ga je uvrstio u sastavni deo socijalističke revolucije, uveo ga u svet ekonomskih

odnosa među narodima. Dajući mu daleko veći značaj, rehabilitovao je jedan naučni privid koji je istorija nametnula kako marksističkoj nauci tako i revolucionarnoj praksi klasne borbe proletarijata. Uvodeći nacionalno pitanje kao sastavni deo programa socijalističke revolucije (nacionalno pitanje se u višenacionalnoj carskoj Rusiji nametalo u životu i revolucionarnoj praksi ruskog proletarijata), Lenjin je smatrao da u marksističkom načinu rešavanja nacionalnog pitanja ostaje klasna osnova, to jest da je isključiva nacionalna platforma revolucionarnog programa proletarijata konzervativna. Na taj način Lenjin je potvrdio Marksovo shvatanje da je potpuno nacionalno oslobođenje proletarijata moguće samo u socijalizmu, u uslovima kada je radnička klasa vodeća društvena snaga, klasa na vlasti. Poučen iskustvom revolucionarnih pokreta u kolonijama, dopuštao je da i nacionalnooslobodilačka platforma tih pokreta može biti progresivna i kada je postavljena na građanskoj osnovi. Revolucija, po njemu, neće biti samo borba proletarijata protiv buržoazije, već i borba svih ugnjetenih naroda protiv ugnjetavanja od strane imperijalističkog kapitalizma i buržoaskog nacionalizma.

Istorija međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa je posle Lenjina potvrdila njegove osnovne pretpostavke u procesu raspadanja kolonijalnog sistema i permanentnog zaoštravanja odnosa između razvijenih i ekonomski nerazvijenih zemalja I ne samo to. Istorija odnosa među socijalističkim zemljama takođe je ukazivala i ukazuje da je neravnomernost u ekonomskom razvitku među socijalističkim zemljama objektivna materijalna osnova protivrečnosti u odnosima među njima, to jest da prevladavanje protivrečnosti koje proizlaze iz neravnomernosti u razvitku postaje presudan činilac na putu izgradnje socijalističkih odnosa među socijalističkim zemljama, pretpostavka za uspešnije međusobno političko i ekonomsko prožimanje, za otklanjanje smetnji na putu stvaranja socijalističke ekonomske integracije.

Razmatrajući pitanje odnosa između ekonomski razvijenih i nerazvijenih zemalja i sistema eksploatacije među njima, Lenjin je postavio pitanje odnosa proletarijata ugnjetačke, eksploatatorske nacije i proletarijata ugnjetene, eksploatisane nacije. Time je pokrenuo i pitanje koje će se sve više aktuelizirati u savremenim uslovima. Ono će postajati nova inspiracija za dalju razradu odnosa između klasnog i nacionalnog. Nalaziće se u centru pitanja odnosa razvijenih i nerazvijenih, a po svom uticaju prevazići će i pojedine socijalne sisteme. Ekonomska teorija i praksa u odnosima među socijalističkim zemljama biće pred posebnim ispitom u traženju rešenja na putu izgradnje socijalističkih odnosa. Lenjinovom zaslugom politički, ekonomski i socijalni segmenti nacionalnog pitanja i njegove međunacionalne posledice u borbi radničke klase za socijalizam dobiće novu i širu marksističku platformu u proleterskom programu socijalističke revolucije.

U čemu je teorijski i politički sadržaj nacionalnog pitanja po Lenjinovim opredeljenjima? Po njemu, proleterski program mora da prihvati pravo svake nacije na samoopredeljenje do otcepljenja u uslovima izgradnje međunacionalne zajednice. Radi se o pravu svake nacije u slučaju stvaranja međunacionalne političke i ekonomske zajednice. In-

spirisan konkretnim rešavanjem nacionalnog pitanja u višenacionalnoj carskoj Rusiji, u kojoj su postojale nacionalno neoslobođene nacije, Lenjin se, uprkos otporima u samoj Boljševičkoj partiji, konsekventno zalagao za prihvatanje i unošenje ovoga principa u revolucionarni program Boljševičke partije, a kasnije, posle pobede revolucije, i u Ustav SSSR-a.

Lenjin je usvojio Marksove i Engelsove poglede da je internacionalna solidarnost radničke klase moguća samo među slobodnim narodima. „Savez jednakih", slobodnih naroda je pretpostavka za internacionalističku solidarnost proletarijata. Solidarnost proletarijata različitih nacija je vid ispoljavanja internacionalizma radničke klase jedne nacije prema proletarijatu druge. Pored prava na samoopredeljenje do otcepljenja, Lenjin smatra ravnopravnost među narodima sastavnim delom borbe proletarijata za socijalno i nacionalno oslobođenje. U raspravi *O pravu nacija na samoopredeljenje* Lenjin daje sledeću platformu za politiku ruskog proletarijata u nacionalnom pitanju: „Takvo stanje stvari postavlja pred proletarijat Rusije dvojak, ili, tačnije, dvostran zadatak: borbu protiv svakog nacionalizma i u prvom redu protiv velikoruskog nacionalizma; priznanje ne samo potpune ravnopravnosti svih nacija uopšte nego i ravnopravnosti u pogledu državne izgradnje, tj. prava nacije na samoopredeljenje, na otcepljenje, a u isto vreme, i baš u interesu uspešne borbe protiv svakog nacionalizma svih nacija, odbranu jedinstvene proleterske borbe i proleterskih organizacija, odbranu njihovog najtešnjeg stapanja u internacionalnu zajednicu uprkos buržoaskim tendencijama ka nacionalnoj izdvojenosti. Potpuna ravnopravnost nacija; pravo na samoopredeljenje nacija; stapanje radnika svih nacija — tom programu uči radnike marksizam, uči stanovništvo čitavog sveta i iskustvo Rusije." Pravo na samoopredeljenje i otcepljenje, na potpunu ravnopravnost, Lenjin postavlja u korelaciji sa borbom protiv nacionalizma i sa jedinstvom proletarijata. Suprotstavljajući se velikoruskim šovinistima, držeći se klasnih kriterijuma, on je insistirao na potpunoj slobodi i ravnopravnosti naroda carske Rusije jer se, po njemu, samo na taj način „savez jednakih" može razvijati u takvim političkim okvirima i sa takvim društvenim sadržajem koji odgovaraju proleterskom programu o nacionalnom pitanju po kome je „sloboda uslov, ravnopravnost princip, a jedinstvo svrha". Na ovim principima Lenjin zasniva proleterski internacionalizam kao društveni sadržaj klasne osnove nacionalnog pitanja.

Akcija reakcionarne i imperijalističke buržoazije na svetskom tržištu i neravnomernost u ekonomskom razvitku kao zakonitost i posledica funkcionisanja kapitalističkih odnosa na internacionalnom planu omogućile su Lenjinu da dublje shvati značaj odnosa između ekonomski razvijenih i nerazvijenih zemalja i nacija za razvoj klasne borbe proletarijata. On uočava kako protivrečnosti između razvijenih i ekonomski nerazvijenih nacija tako i protivrečnosti između proletarijata razvijenih i proletarijata nerazvijenih nacija. Prihvatajući da se radi o realnoj i objektivno prisutnoj protivrečnosti, on smatra da rasprava o proleterskom internacionalizmu mora da računa sa njenim prisustvom

u borbi za socijalizam. Osnovna njegova shvatanja daju okvir koji je dovoljan za dalju marksističku razradu pitanja odnosa klasnog i nacionalnog u borbi proletarijata za socijalizam. Njihova aktuelnost, verujemo, prelazi okvire borbe proletarijata i predstavlja poučnu osnovu za razmatranje pitanja klasnog i nacionalnog u odnosima među radničkom klasom na vlasti u socijalističkim zemljama.

U svojim poznatim zabeleškama *Oporuka* Lenjin insistira da se kao polazna osnova prihvati postojanje razlika između proletera ugnjetačke (ili velike) nacije i proletera ugnjetene (ili male) nacije. Drugo, da je dužnost prvih, to jest velikih nacija ne samo da poštuju formalnu jednakost, već i da kompenziraju maloj naciji onu nejednakost „koja se faktički stvara u životu". Najvažnija stvarna nejednakost je ona koja se stvara na ekonomskom planu i u međunacionalnim ekonomskim odnosima. Na osnovu odnosa između velikih i malih nacija Lenjin je zaključio da je stvarni položaj radnika u ugnjetačkoj i ugnjetenoj naciji nejednak. Na bazi toga izvukao je zaključak da su i radnici ugnjetačke nacije „do izvesne mere saučesnici svoje buržoazije u njenom pljačkanju radnika ugnjetene nacije". Zbog toga on smatra da je dužnost proletera ugnjetačkih nacija da se bore za pravo ugnjetenih nacija na samoopredeljenje do otcepljenja i za punu ravnopravnost na političkom, a za antieksploatatorske motive na ekonomskom planu To su dva istorijski značajna principa za zasnivanje odnosa između razvijenih i ekonomski nerazvijenih nacija i sastavni su deo Lenjinove strategije borbe proletarijata za socijalno i nacionalno oslobođenje. Revolucionarne težnje i borbu radničke klase za socijalno i nacionalno oslobođenje Lenjin smatra sastavnim delom borbe proletarijata za socijalizam. Lenjin je uoči oktobarske revolucije zahtevao da Boljševička partija proglasi slobodu odvajanja svih nacija i narodnosti od Rusije, istovremeno izražavajući nadu „u stvaranje što je moguće krupnije države isključivo slobodnim, bratskim savezom radnika i radnih masa svih nacija".

Proleterski internacionalizam Lenjin shvata kao odnose među nacijama i odnose među proletarijatom raznih nacija koji su zasnovani na potpunoj slobodi, ravnopravnosti i demokratiji kao politički revolucionarnoj sadržini tih odnosa i antieksploatatorskoj po njihovoj ekonomskoj sadržini. Političko-ekonomski sadržaj ovako shvaćenog proleterskog internacionalizma ne samo da se zasniva na sintezi klasnog i nacionalnog u borbi radničke klase za socijalizam, već mu daje konkretne okvire i konkretan oblik, što će kasnije biti od istorijskog značaja za međunarodni radnički pokret, za odnose među socijalističkim zemljama u kojima je radnička klasa na vlasti.

Na bazi ovakvog revolucionarnog programa i sa ovakvim njegovim sadržajem Lenjin je vodio borbu protiv teza i shvatanja o nekom apstraktnom internacionalizmu radničke klase — proletarijata. Polemišući sa Buharinom o apstraktnom internacionalizmu, Lenjin je ukazivao na dve moguće opasnosti. Prvo, zanemarivanje postojanja nacija i njihovog prava na samoopredeljenje do otcepljenja zanemaruje jednu činjenicu koja je neposredno vezana za klasnu borbu: istorijski različiti uslovi i položaj pojedinih naroda zahtevaju svoje puteve u razvoju, pa je na toj

osnovi izvukao zaključak da ne treba „ništa dekretirati iz Moskve". Drugu opasnost od apstraktnog internacionalizma video je u tome što pruža mogućnost nemačkim „socijalizdajnicima" da govore kako „boljševici naturaju svoj univerzalni sistem koji se tobože može na crvenoarmejskim bajonetima uneti u Berlin". Lenjin se, prema tome, zalagao za takav realan proleterski internacionalizam koji sačinjavaju slobodni i ravnopravni narodi.

Kratak osvrt na Lenjinova shvatanja o klasnom i nacionalnom u osnovi je usmeren samo na jedan deo njegovih teorijskih i političkih razmatranja koja imaju značaj za probleme međunacionalnih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama i moguće inspiracije za buduće ekonomske integracije među njima. Ovo nije osvrt na celovito Lenjinovo shvatanje ni o tom pitanju. Međutim, i to što je rečeno nedvosmisleno ukazuje na to da je Lenjin problemu klasnog i nacionalnog pridavao daleko veći značaj, odnosio se prema njemu sa daleko većom konkretnošću, unoseći dosta trajnih vrednosti za razvoj marksističke teorije i revolucionarne prakse. Među njima svakako je najznačajnije to što je on nacionalno pitanje učinio sastavnim delom socijalističke revolucije. On je, dalje, insistirao na tome da principi međunacionalnih odnosa moraju biti zasnovani na poštovanju prava svake nacije na samoopredeljenje i otcepljenje; da su ravnopravnost i neeksploatacija u ekonomskim odnosima trajne vrednosti klasne borbe proletarijata; da je problem odnosa između ekonomski razvijenih i nerazvijenih zemalja izvor neravnopravnosti među nacijama; da proleterski internacionalizam nije apstraktan, već konkretan oblik ispoljavanja internacionalizma radničke klase, to jest da je apstraktni internacionalizam paravan iza kojeg se krio velikoruski šovinizam i u Boljševičkoj partiji; da nacionalno pitanje može biti postavljeno na takve osnove da ne unosi opasnost koju su u to vreme isticali socijalizdajnici u Nemačkoj govoreći kako ruski boljševici žele da na bajonetima unesu u Berlin svoj sistem; da je internacionalizam radničke klase moguć samo među slobodnim narodima, to jest da je solidarnost vid ispoljavanja internacionalizma itd. To je rezime Lenjinovog nasledstva o klasnom i nacionalnom, koje je značajno za razvoj međunacionalnih ekonomskih odnosa i za ekonomsku integraciju socijalističkih zemalja.

Završavajući ovaj deo, nužno je učiniti još neke napomene:

— Mesto i uloga nacionalnog pitanja i u marksističkoj nauci i u praksi su se menjali. Lenjinova je zasluga što je nacionalno pitanje postalo sastavni deo klasne borbe proletarijata, socijalističke revolucije.

— Opredeljenja u nacionalnom pitanju koja je Lenjin razvio naslanjajući se na Marksa i Engelsa imaju trajnu vrednost, posebno ona koja su od bitnog značaja za revolucionarnu teoriju i strategiju borbe proletarijata.

— Lutanja i stranputice sa kojima se susretao radnički pokret u realizaciji odnosa klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog, delimično su rezultat odstupanja od Lenjinovih principa, a delimično rezultat novih istorijskih uslova. Posebno se to odnosi na izgradnju novog sadržaja međunacionalnih ekonomskih odnosa među brojnim so-

cijalističkim zemljama, na izgradnju ekonomske integracije među njima, kao i na realizaciju principa ravnopravnosti u uslovima međunacionalne zajednice i njihovih međunacionalnih političkih i ekonomskih odnosa na zajedničkom ili jedinstvenom tržištu. Lutanja i stranputice su poznate kako u istoriji razvoja SSSR-a tako i u Ustavu Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV). Tako, na primer, prilikom izrade sovjetskog Ustava 1918. godine zauzet je politički stav da je federacija naroda i narodnosti prelaznog značaja i da je krajnja svrha „socijalistički unitarizam", to jest da je federalno jedinstvo „jedan od prelaznih oblika ka potpunom jedinstvu". Potpuno jedinstvo nacija ostvariće se ukidanjem klasa, a time i nacija. To je nedvosmisleno nasledstvo klasika marksizma. Jugoslovenski Ustav i njegove promene do 1970. godine bili su u suštini zasnovani na unitarističkim osnovama. U izgradnji ekonomskih odnosa među nekim socijalističkim zemljama članicama SEV-a takvo se shvatanje izražavalo u težnji ka centralnoj međunacionalnoj podeli rada i specijalizaciji proizvodnje po pojedinim zemljama za vreme Staljinovog perioda, ili u Hruščovljevom zahtevu za formiranje centralnog planskog organa zemalja članica sa zadatkom planiranja osnovnih proporcija i pravaca razvoja regiona u celini, a time i pojedinih zemalja u njemu.

— Lenjin je predviđao mogućnost lutanja i stranputica. Zbog toga je ukazivao da proletarijat, kada dođe na vlast, neće biti bez grešaka u nacionalnom pitanju. Nacionalno pitanje i međunacionalne odnose opterećivaće recidivi starih odnosa. Otklanjanje recidiva prošlosti i uspostavljanje principa u međunacionalnim odnosima kako ih je on utvrđivao moguće je „tek posle pobede socijalizma i posle definitivnog uspostavljanja potpuno demokratskih odnosa među nacijama". Po njemu, jedinstvo proletarijata se može postići samo dugotrajnom, postupnom, obazrivom i opreznom izgradnjom međusobnog poverenja među proletarijatom raznih nacija, a time i među nacijama.

— Klasno i nacionalno, nacionalno i internacionalno, različiti nacionalni interesi i jedinstvo proletarijata — to je novi sadržaj proleterskog internacionalizma od interesa za marksističku nauku i revolucionarnu praksu. Marks, Engels i Lenjin stvorili su naučnu osnovu za dalji razvoj klasnog i nacionalnog u odnosima među socijalističkim zemljama. Lenjin je imao mogućnosti da izgradi naučno fundiranu osnovu nacionalnog pitanja u revolucionarnoj borbi ruskog proletarijata za socijalističku revoluciju. Time je trajnim vrednostima zadužio marksističku nauku. Pobeda socijalističkih revolucija u brojnim zemljama, sada već i na raznim kontinentima, u uslovima podeljenosti sveta na dva socijalna sistema, u uslovima funkcionisanja socijalističkog sistema samo u granicama socijalističkih zemalja, postavlja pred marksističku nauku i revolucionarnu praksu nove zahteve za dalji razvoj marksističke misli i revolucionarne prakse o problemima međunacionalnih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama. Od toga zavisi dalji razvoj socijalizma kao svetskog sistema, kao novog tipa međunacionalnih, političkih i ekonomskih odnosa.

Marksistička nauka u pogledu dosadašnje revolucionarne prakse u odnosima među radničkom klasom na vlasti i među socijalističkim dr-

žavama nije dala potpuno zadovoljavajući odgovor na pitanje kako proces ekonomskog prožimanja i optimalne alokacije resursa, koncentracije i ekonomske integracije može da se obezbedi a da istovremeno ne otvara proces nadnacionalnih centralizovanih organa sa nadnacionalnim ovlašćenjima — u cilju obezbeđenja uspešnog i brzog razvitka materijalnih proizvodnih snaga svake nacije i međunacionalne zajednice u uslovima relativne stabilnosti.

II

Klasno i nacionalno, kao oblik ispoljavanja odnosa između nacionalnog i internacionalnog, nije moglo da mimoiđe razvoj teorije i prakse ekonomskih odnosa u Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć u svim fazama njegovog postojanja. Ono u teoriji o socijalističkoj ekonomskoj integraciji i u političkoj praksi sve više zauzima mesto koje, može se slobodno reći, izražava onaj značaj koji proizlazi iz celine procesa, napora i tendencija u izgradnji novih društvenih i ekonomskih međunacionalnih socijalističkih odnosa.

Naše razmatranje, usmereno na stavove zvaničnih konstituirajućih dokumenata Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć, s jedne, i na teorijska opredeljenja pojedinih autora, s druge strane, daje nam mogućnost pregleda pojedinih shvatanja i njihove evolucije u toku razvoja SEV-a. Društveni sadržaj nacionalnog i internacionalnog u odnosu na saradnju među zemljama članicama obuhvata mnogobrojna pitanja — od načelnih teorijskih do praktičnih koja nameće sam razvoj saradnje. Obuhvatanje samo nekih značajnijih može biti uvaženo radi komparacije sa opredeljenjima klasika marksizma, kao i radi toga što ona daju okvire u kojima se nalaze mogući pravci rešavanja ostalih sastavnih, međusobno zavisnih elemenata u procesu saradnje. Analizi prakse neće se posvećivati posebno mesto, osim onoliko koliko je nužno, s obzirom na to da je ta analiza realizovana u razmatranju brojnih, posebno institucionalnih pitanja sistema i mehanizma saradnje u SEV-u.

Konstituirajući dokumenti Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć usvajani su u toku jedne decenije i nešto više, a prvi takav dokumenat — Ustav Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć — donesen je deset godina posle organizovanja SEV-a (sredinom decembra 1959. godine). Opredeljujući se o principima saradnje, ovi dokumenti opredeljivali su se i o pitanjima odnosa nacionalnog i internacionalnog interesa. Njihovo pažljivije razmatranje ukazuje na to da postoje razlike u obuhvatnosti opredeljenja pojedinih konstituirajućih dokumenata o principima saradnje, u tome posebno odnosa nacionalnog i internacionalnog interesa.

Ustav Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć principe međusobne saradnje postavlja u sledećim društvenim okvirima: „Ekonomska i naučno-tehnička saradnja zemalja članica SEV-a ostvaruje se u skladu sa principima pune ravnopravnosti, poštovanja suvereniteta i nacionalnih interesa, uzajamne koristi i drugarske pomoći.“[1]

---

[1] Ustav Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć, *Osnovni dokumenti Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć*, Moskva, 1968, str. 4, na ruskom.

Razrađenija opredeljenja nalazimo u jednom drugom značajnom dokumentu koji predstavlja programsku platformu daljeg razvoja međusobne saradnje zemalja članica. Reč je o "Osnovnim principima međunarodne socijalističke podele rada", dokumentu iz polovine 1962. godine, koji je donesen u uslovima teškoća nastalih u saradnji sa pretenzijama opredeljivanja, možda bolje reći, osvežavanja, osnovnih principa u daljem razvoju i pravcima saradnje, s jedne, i konkretnih mogućnosti rešavanja pojedinih pitanja, s druge strane. U njemu bi u vezi sa našom temom bila karakteristična sledeća dva shvatanja: „Saradnja među socijalističkim zemljama ostvaruje se putem svestrane političke, ekonomske i kulturne saradnje. Pri tome se sve socijalističke zemlje rukovode isključivo principima pune ravnopravnosti, uzajamnog poštovanja suvereniteta, bratske pomoći i uzajamne koristi. U socijalističkom lageru niko nema i ne može imati bilo kakvih posebnih prava i privilegija. Poštovanje principa marksizma i lenjinizma, socijalističkog internacionalizma je bitan uslov uspešnog razvitka svetskog socijalističkog sistema."[2] Drugo principijelno opredeljenje je u tome što se kao cilj konstituiše ujedinjavanje nacionalnih ekonomija: „Novo društveno uređenje omogućava ogromno ujedinjavanje nacionalnih ekonomija i učvršćenje svetskog ekonomskog socijalističkog sistema u celini."[3] Pomenućemo još jedno shvatanje da bismo dopunili i zaokružili predstavu o opredeljenju ovog dokumenta o odnosima nacionalnog i internacionalnog: „Planska međunarodna socijalistička podela rada omogućava maksimalno korišćenje preimućstava svetskog socijalističkog sistema. Utvrđujući pravilne proporcije u narodnoj privredi svake zemlje, racionalni razmeštaj proizvodnih snaga u granicama svetskog socijalističkog sistema... podela rada treba perspektivno da obezbedi svakoj socijalističkoj zemlji određen vid specijalizacije proizvodnje."[4]

Principi na kojima je zasnovana saradnja među zemljama članicama uvažavaju kao polaznu osnovu ravnopravnost, poštovanje suvereniteta, nacionalne interese, uzajamnu korist i drugarsku pomoć zemalja članica u saradnji. Međutim, postoji razlika u stepenu razrađenosti opredeljenja među njima. Na primer, dok se u Ustavu SEV-a osnovni principi saradnje zadržavaju na pitanju odnosa nacionalnog i internacionalnog, u „Osnovnim principima...", koji su doneseni tri godine kasnije, u drukčijoj političkoj i ekonomskoj klimi međusobnih i svetskih odnosa, daje se kompleksnije tumačenje sadržine ravnopravnosti („niko nema i ne može imati bilo kakvih posebnih prava i privilegija") i socijalističkog internacionalizma („bitan uslov uspešnog razvitka svetskog socijalističkog sistema"). Time se, u marksističkom smislu, s obzirom na to da se radi o međunacionalnim odnosima, realizuje dvostruko biće proletarijata u savremenim uslovima borbe za socijalizam. „Osnovni principi..." predstavljaju korak napred u konkretizovanju međusobnih ekonomskih odnosa afirmišući nacionalni interes u smislu „utvrđivanja pravilnih proporcija u narodnoj privredi svake zemlje" kao pretpostav-

[2] Ibid., str. 25.
[3] Ibid., str. 26.
[4] Ibid., str. 27.

ke „racionalnog razmeštaja proizvodnih snaga u granicama svetskog socijalističkog sistema“. Ovaj se zaključak, ukoliko se i implicite može izvući iz pomenutog principa, sa većom verovatnoćom i sigurnošću može uvažiti s obzirom na vreme njegovog usvajanja, polovinom 1962. godine na Skupštini SEV-a u Bukureštu, kada je odbijen predlog N. S. Hruščova o formiranju zajedničkog planskog organa koji bi utvrđivao osnovne proporcije u razvoju regiona u celini. Dalji razvoj saradnje u SEV-u, kao poslednje opredeljenje o ovom pitanju, u „Kompleksnom programu“ potvrđuje da se radi o nacionalnom suverenom pravu svake nacije na planiranje osnovnih proporcija sopstvenog ekonomskog razvoja kao osnove za pravilan razmeštaj proizvodnih snaga regiona u celini.

„Kompleksni program...“ kao novi politički program razvoja saradnje u SEV-u razmatra odnos nacionalnog i internacionalnog kao jedinstven, međusobno povezan princip. Njegovo opredeljenje je sledeće: „Dalje produbljivanje i usavršavanje saradnje i razvoj socijalističke ekonomske integracije zemalja članica SEV-a i ubuduće će se vršiti u skladu sa principima socijalističkog internacionalizma, na osnovu poštovanja državnog suvereniteta, nezavisnosti i nacionalnih interesa, uzajamne koristi i uzajamne drugarske pomoći.“[5] Zajedno sa stavovima u ovom programu „da se socijalistička ekonomska integracija vrši na bazi potpune dobrovoljnosti i da nije praćena stvaranjem nadnacionalnih organa“, kao i sa tim da je zajedničko planiranje isto tako dobrovoljna aktivnost zemalja članica zainteresovanih za one grane i vrste proizvodnje koje su od interesa za pojedine zemlje, dobija se zaokružena predstava o principima u konstituirajućim političko-programskim dokumentima o odnosu nacionalnog i internacionalnog interesa, o sadržaju i prirodi odnosa između nacija i radničke klase u socijalističkim zemljama.

Međutim, to ne znači da nije bilo lutanja u primeni tih principa, u traženju najadekvatnijih metoda i puteva za njihovo ostvarivanje, kao i stranputica u pokušajima da se jedan od interesa preferira nad drugim, internacionalni nad nacionalnim interesom, na primer. Poznato je da su u razvoju dosadašnje saradnje u SEV-u u pojedinim periodima ta lutanja, stranputice i odstupanja dovodili do težih posledica u ostvarivanju kontinuiteta u saradnji, da su se lutanja i stranputice manifestovali u ekstremnim vidovima. U periodu staljinizma sprovodi se centralizovano nametanje teritorijalne specijalizacije u proizvodnji pojedinih zemalja, čime su direktno ugrožavani nacionalni interesi pojedinih zemalja, pokušava se sa uvođenjem prakse opterećene nadnacionalnim i drugim faktorima neravnopravnosti. Drugi ekstremni vid ispoljavanja odnosa nacionalnog i internacionalnog je u potpunom negiranju potrebe otvaranja procesa ekonomske integracije socijalističkih zemalja članica, odnosno u tome da je postepeno pretvaranje Saveta u ekonomsku integraciju ovih zemalja direktan atak na nacionalni suve-

[5] Kompleksni program daljeg produbljivanja i usavršavanja saradnje i razvoja socijalističke ekonomske integracije zemalja članica SEV-a, Bukurešt, jul 1971, glava 1, odeljak I, tačka 2, na srpskohrvatskom.

renitet, to jest da je ekonomska integracija inkompatibilna sa nacionalnim suverenitetom.

Praksa u razvoju saradnje u Savetu za uzajamnu ekonomsku pomoć i egzistiranje iznetih shvatanja su osnovna inspiracija i preokupacija teorije razvoja ekonomske integracije zemalja članica. Razmatranje nekih važnijih pitanja iz ukupnosti kompleksa nacionalnog i internacionalnog od strane teoretičara socijalističke integracije omogućiće da se upotpuni slika o vladajućim teorijskim i političkim pogledima u zemljama članicama SEV-a

Kao polazna teorijska i politička pretpostavka može se uzeti ona koja uvažava postojanje protivrečnih nacionalnih interesa zemalja u kojima je radnička klasa na vlasti, to jest socijalističkih zemalja, a u tome i zemalja članica ekonomske organizacije kao što je Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć. Brojni su teoretičari koji uvažavaju ovu teorijsku i političku pretpostavku i na njenoj osnovi izgrađuju ostale pretpostavke o mogućnostima razvoja socijalističke ekonomske integracije. Postoje različita shvatanja o tome jesu li te protivrečnosti po pravilu antagonističke i, ako jesu, koji su društveni uslovi koji ih čine takvima, ali postoji i suprotno shvatanje o neantagonističkim protivrečnostima među socijalističkim zemljama.

Razmatrajući objektivne tendencije u razvitku svetskog socijalističkog sistema, G. M. Sorokin i P. M. Alimpiev smatraju da se u procesu „toga razvitka postavljaju dve protivrečnosti (posebne i međusobno povezane): s jedne strane, tendencije ka internacionalizaciji privrednog života, ka sve većem zbližavanju socijalističkih zemalja, proširivanju i produbljivanju njihovih odnosa, i, s druge strane, tendencije ka samostalnom razvitku nacionalnih privreda na povećanoj ulozi nacionalnih interesa. Pri tome tendencija ka internacionalizaciji proizvodnje sa istorijskog gledišta javlja se kao odlučujuća jer nosi najprogresivnije elemente u razvoju privrede. Međutim, u savremenim uslovima u rešavanju praktičnih zadataka u uslovima postojanja nacionalne državne svojine neizbežno pretpostavlja pre svega interese svoje nacionalne privrede“[6].

Predstavnik NR Mađarske Antal Apro, raspravljajući o ovom pitanju, opredeljuje se isto tako za polaznu pretpostavku o postojanju protivrečnosti u nacionalnim interesima zemalja članica. Apro iznosi sledeće shvatanje: „Može li da dođe do suprotnih interesa i usled toga do rasprava među pojedinim socijalističkim zemljama, odnosno među njihovim partijama? Razume se, to je moguće jer imaju različitu istorijsku prošlost, različiti su ekonomski uslovi i društvene prilike koje u njima vladaju, a u pojedinim socijalističkim zemljama se javljaju i različite potrebe. Međutim, suprotnosti do kojih može doći među njima mogu da se rešavaju upravo na osnovu strpljivog usklađivanja nacionalnih i međunarodnih interesa.“[7]

[6] *Problemi ekonomske integracije zemalja članica SEV-a*, grupa autora, izd. „Ekonomika“, Moskva, 1970, str. 16, na ruskom.

[7] „Tarsadalmi Szemle“, br. 12/1968.

To mišljenje deli i mađarski ekonomista Š. Auša napominjući: „Stvaranje određenih proporcija u okviru svih zemalja članica SEV-a (radi se o polemici sa shvatanjima koja su se izražavala u zahtevima zajedničke osnovne proporcije u razvoju regiona u celini — A. G.) veoma često dolazi u protivrečnost sa interesima pojedinih zemalja.“[8] Auša na svoj način prilazi razmatranjima o postojanju protivrečnosti nacionalnih interesa među zemljama članicama SEV-a.

Nije, dakle, reč samo o pretpostavkama klasika marksizma o protivrečnostima interesa pojedinih nacija i kada je proletarijat na vlasti, već i o tome što one moraju biti respektovane u razvoju sistema i institucionalne osnove sposobne za usklađivanje objektivno različitih i protivrečnih interesa pojedinih zemalja u procesu stvaranja socijalističke integracije. Te protivrečnosti predstavljaju segment i klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog u procesu ekonomske integracije socijalističkih zemalja.

Odnos klasnog i nacionalnog u procesu razvoja socijalističke ekonomske integracije, u procesu razvoja saradnje među zemljama članicama, dobio je izuzetno važno mesto u teoriji i politici razvoja saradnje sa svim političkim i ekonomskim posledicama. Ponašanje u praksi je ostavljalo dubok pečat na odnose među socijalističkim zemljama, a i česte amplitude u razvoju saradnje u SEV-u. Osnovni pravac teorijskih i političkih preokupacija, oštrih sporova i sukoba sastoji se u raspravama da li ima prioritet klasni, to jest internacionalni ili nacionalni interes. Kakvi su njihovi međusobni odnosi u procesu razvoja saradnje u Savetu, a i šire u odnosima među zemljama u kojima je radnička klasa na vlasti?

Sovjetski teoretičar M. V. Senin smatra klasno i nacionalno jedinstvenim, međusobno povezanim interesom koji je nemoguće mehanički odvajati. On s pravom dopušta i postojanje razlika između nacionalnog i internacionalnog interesa proletarijata na vlasti u međusobnim odnosima, zbog čega je i sklon da uvaži karakter i sadržaj jedinstva nacionalnog i internacionalnog kao jedinstva u razlikama. Analizirajući te odnose, on dolazi do mogućih, verovatnih i sigurnih zaključaka: „Klasni i nacionalni interes u životu i razvitku nacije jesu dve strane jednog istog istorijskog procesa preobražaja društva na socijalističkim principima, a nacionalizam, u bilo kojim formama i vidovima, jeste iracionalno, naopako shvatanje jedinstva te dve strane, koje se često izražava u težnji ili tendenciji ka veštačkom odvajanju jednog od drugog. Koncepcija jedinstva dveju strana istovremeno pretpostavlja da između nacionalnog i internacionalnog ima razlike, da to nije jedno i isto, to nije identičnost u filozofskom smislu reči, već jedinstvo razlika“.[9]

Razmatrajući odnos nacionalnog i internacionalnog interesa u procesu socijalističke podele rada, O. T. Bogomolov polemiše sa dva shvatanja i tendencije koje on primećuje u razmatranju pitanja ovog odnosa u sistemu saradnje u SEV-u, od kojih jedno daje prednost i apsolutni pri-

---

[8] Š. Auša, „Köszgazdasàgi Szemle“, br. 7—8/1965.

[9] M. V. Senin, *Socijalistička integracija*, izd. „Međunarodni odnosi“, Moskva, 1969, str. 308, na ruskom.

oritet internacionalnom, a drugo daje prioritet nacionalnom interesu: „Neki teoretičari u pitanjima produbljivanja podele rada predlagali su da se pođe od prioriteta opštih, internacionalnih interesa nad interesima pojedinih zemalja. Pri tome su „opšti" interesi identifikovani faktički sa interesima ekonomski najrazvijenijih zemalja koje su zainteresovane za međunarodnu integraciju zemalja socijalizma."[10] Bogomolov na sledeći način rezimira mišljenje teoretičara suprotnih shvatanja: „S druge strane, neki ekonomisti stavljali su težište na nacionalne zadatke privredne izgradnje, socijalističku industrijalizaciju, predlažući da se njenom izvršenju potčini koordinacija planova, međunarodna podela rada... Oni su se suprotstavljali tome da osnovni principi i kriterijumi saradnje budu najveća ekonomska efikasnost regiona u celini ukazujući da je međunarodna podela rada pre svega faktor proporcionalnog razvitka nacionalne ekonomike, a zatim sredstvo za povećanje efikasnosti proizvodnje u regionu. Pri tome se pod proporcionalnim razvitkom podrazumevalo stvaranje u zemlji svih osnovnih grana i vidova savremene industrijske proizvodnje."[11]

Konfrontacija je principijelne prirode, od njenog opredeljenja zavisi celina sistema političkih i ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama sa dubokim pečatom na njihovu budućnost. Praksa dosadašnje saradnje u Savetu nije mogla da prihvati teorijsku pretpostavku o primatu internacionalnog, pored ostalog, i zbog toga što se radi o nemarksističkom shvatanju tih odnosa. „Kompleksni program..." prihvatio je kao teorijsku i političku premisu odnos nacionalnog i internacionalnog kao jedinstvo interesa u kome nacionalni interes, nacionalne osnovne proporcije u ekonomskom razvoju i kompleksan zaokružen razvoj privrede pojedinih zemalja predstavljaju osnovu za produbljivanje saradnje i razvoj socijalističke ekonomske integracije u Savetu. Sa teorijskog i političkog aspekta savremenih i budućih odnosa ovo je ne samo poželjno, već i realističko i potrebno shvatanje. Budućnost razvoja teorije o socijalističkoj ekonomskoj integraciji u uslovima političke i ekonomske unije, jedinstvenog tržišta, treba da da odgovor koji će predstavljati podsticaj za razvoj socijalističke ekonomske integracije u uslovima jedinstvenog tržišta. Za SFR Jugoslaviju to pitanje predstavlja jedno od bitnih strateških pitanja njenog ekonomskog i međunacionalnog razvoja u specifičnim uslovima tržišno-planskog sistema privređivanja i samoupravnih proizvodnih odnosa. Smisao ove digresije je samo u tome da se dublje prodre u suštinu problema nacionalnog i internacionalnog u procesu integracije.

Poljski ekonomista S. Kuzinski smatra da odnosi klasnog i nacionalnog ne mogu biti zasnovani na pretpostavci prioriteta internacionalnog: „mora se potpuno otvoreno reći da stvarno postoji životno važan problem usklađivanja interesa pojedinih zemalja sa interesima cele zajednice i da taj problem ne može da bude rešen jednostavno po principu apsolutnog

[10] O. T. Bogomolov, *Teorija i metodologija međunarodne socijalističke podele rada*, izd. „Misao", Moskva, 1967, str. 32, na ruskom.

[11] Ibid., str. 33.

prioriteta interesa cele zajednice na štetu (pa makar ta šteta bila i samo relativna i kratkotrajna) interesa pojedinih zemalja[12]".

R. Njerž, sekretar Mađarske partije rada, problem odnosa nacionalnog i internacionalnog razmatra u širem kontekstu međuzavisnosti. Elementi njegovog shvatanja i njihov društveni sadržaj mogu se okvirno shvatiti u sledećem: nacionalna samostalnost je osnovno načelo; osnovni oblik postojanja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa u socijalizmu je nacionalna privreda; ekonomski odnosi među asocijacijama su u međusobnoj zavisnosti s obzirom na to da se ove ekonomije ne mogu razvijati autarkično i izolovano; ekonomska integracija među socijalističkim zemljama se ugrađuje u nacionalne ekonomije kao stecište nacionalnih interesa. Razmatrajući bitnije probleme razvoja saradnje u SEV-u, on postavlja i sledeće pitanje i nastoji da da odgovor:

„Da li da razvijemo integraciju očuvavši princip nacionalne samostalnosti ili je neminovno da nacionalna samostalnost bude potisnuta? Ne bi bilo pravilno da prilikom davanja odgovora na ovo pitanje ma kakvo ograničenje nacionalne samostalnosti — a pri tom uvek mislim na uzajamnost — unapred smatramo „strašilom", na koje se ne sme ni pomisliti. Narodi, nesumnjivo, ne žive u bezvazdušnom prostoru, ne nalaze se u stanju potpune izolacije i nezavisnosti; štaviše, zapaža se pojava da ekonomski razvitak prati pojačana uzajamna zavisnost među nacionalnim privredama. Moguće je prihvatanje uzajamne zavisnosti na racionalnim osnovama, uz suštinsko očuvanje nacionalne nezavisnosti. Ne možemo, međutim, rasuđivati tako da kažemo da problem nacionalne zavisnosti uopšte ne postoji. U današnjem istorijskom periodu osnovni oblik postojanja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa u socijalizmu je nacionalna privreda; stoga bi bila učinjena krupna greška kada se o tome ne bi vodilo računa. Nasuprot zajedničkom planiranju u vrhovima SEV-a, pravilno je izabrati alternativu saradnje u kojoj se integrišu izvesne funkcije na području razvijanja ekonomskih odnosa među državama, ali u kojoj će se zadržati nacionalna samostalnost kao osnovno načelo, u kojoj ostaje nacionalno planiranje, novčani i kreditni sistem, nacionalni budžet i nacionalno rukovođenje privredom. Po ovom shvatanju, ekonomsku integraciju tako reći ugrađujemo u samostalne nacionalne privrede, na tački na kojoj se nalazi stecište nacionalnih interesa."[13]

Iz ovoga opredeljenja R. Njerža možda bi bio koristan, u svakom slučaju interesantan, odnos nacionalnog suvereniteta i međusobnog ekonomskog prožimanja i ekonomske integracije. Po njemu, to nije „strašilo". Uzajamna zavisnost uz očuvanje suvereniteta je racionalan odnos međuzavisnosti s obzirom na to da narodi ne žive u bezvazdušnom prostoru.

Kritikujući shvatanja da je ekonomska integracija suprotna nacionalnom suverenitetu, mađarski ekonomisti smatraju da „određeni stepen ekonomske zavisnosti nije u suprotnosti sa pojmom nacionalne privredne suverenosti. Jer je poznato da takva privredna „zavisnost" i onako nastaje kada dve zemlje uspostavljaju između sebe trgovinske odnose. U pitanju je samo kolika je ta zavisnost. Ako zemlja proizvodi robu koju može

[12] Stanislav Kuzinski, „Problemi mira i socijalizma", br. 6/1964.
[13] Rezö Nerge, „Népszabadság", 23. januar 1969.

povoljno da proda ne samo jednoj, već mnogim državama, u tom slučaju može biti zagarantovana privredna suverenost. Nije nezavisna ona zemlja koja sama proizvodi za svoje potrošače svu robu, već ona koja proizvodi što više savremenih proizvoda na svetskom nivou i može da ih povoljno proda na više tržišta. Upravo međunarodna podela rada predstavlja jedan od najvažnijih uslova za savremenu proizvodnju, dok je izolovan razvoj nacionalne privrede sopstvenim snagama štetan sa ekonomskog stanovišta već i zbog toga što dovodi do rasipanja društvenog rada, do usporavanja stope rasta proizvodnje i do zavisnosti date zemlje od kapitalističkog sveta"[14].

Skloni smo da se složimo sa ovim shvatanjem da ekonomska međuzavisnost u uslovima savremenog razvoja i međusobnog ekonomskog prožimanja pojedinih nacionalnih privreda nacionalni suverenitet relativizira u međusobnom ekonomskom interesu zemalja u procesu njihove saradnje. „Kupoprodaja" nacionalnog suvereniteta i njegovo „skrnavljenje" nastaje „kad se zamenjuje više za manje rada" zbog razlike u stepenu razvitka materijalnih proizvodnih snaga i produktivnosti rada. Međutim, taj aspekt odnosa nacionalnog suvereniteta u međunarodnim ekonomskim odnosima, koji ima i dublje implikacije zbog neravnomernosti u ekonomskom razvoju u sistemu i mehanizmu funkcionisanja svetske privrede, monopolskog položaja, raznih diskriminacionih mera, ne umanjuje principijelni politički motiv principa poštovanja nacionalnog suvereniteta kao bitne pretpostavke za razvoj međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, za razvoj celine odnosa i među socijalističkim zemljama.

Međunarodni radnički pokret je dao istorijski doprinos u razvoju odnosa među komunističkim partijama uopšte i socijalističkim zemljama posebno opredeljujući se za nekoliko konstanti koje su ostavile i koje će ostavljati dubok pečat na razvoj tih odnosa i koje su postale i sve više postaju realna brana lutanjima i raznim stranputicama. Savetovanje predstavnika komunističkih i radničkih partija 1960. godine opredelilo se za sledeće principe u tom sistemu odnosa: „Sve su marksističko-lenjinističke partije nezavisne i ravnopravne, svoju politiku izgrađuju polazeći od konkretnih prilika u svojoj zemlji i po principima marksizma-lenjinizma, pomažući se uzajamno." U dokumentu sa tog savetovanja podvlači se da „uspeh stvari radničke klase u pojedinim zemljama zahteva međunarodnu solidarnost svih marksističko-lenjinističkih partija. Svaka partija je za sebe odgovorna pred radničkom klasom i radnim ljudima svoje zemlje, pred celokupnim međunarodnim komunističkim i radničkim pokretom".

Pregled pogleda, stavova i shvatanja o odnosima klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog u odnosima među socijalističkim zemljama članicama SEV-a omogućuje sagledavanje ovoga pitanja kako u konstituirajućim dokumentima Saveta tako i u pogledima pojedinih teoretičara socijalističke ekonomske integracije. Za potpuniji uvid u te odnose neophodna je analiza prakse i mogućnosti institucionalnih osnova sistema odnosa kao preduslova za realizaciju protivrečnih interesa.

[14] *Privreda i suverenost*, „Figyelo", jul 1964.

III

Ako pođemo od marksističke pretpostavke i shvatanja da je nacionalno pitanje u suštini klasno, to jest da je nacija oblik klasne strukture društva i da će biti ukinuta ukidanjem klasa, doći ćemo do zaključka da će socijalizam pratiti protivrečnosti klasnog i nacionalnog sve do njihovog nestajanja kao kategorijalne strukture društva, ljudske zajednice. Radi se, izgleda, o društveno-istorijskom okviru u kome će se realno razvijati i odnosi među socijalističkim zemljama i radničkoj klasi u njima.

Neke trajne marksističke vrednosti opredeljivaće karakter i sadržinu međunacionalnih odnosa među socijalističkim zemljama. Radi se o tome koju platformu nacionalnih i međunacionalnih politika socijalističke zemlje treba i moraju da uvažavaju.

Pre nego što izložimo konstante tih odnosa na bazi Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih pogleda nužno je razmotriti one istorijske, društvene i ekonomske determinante koje su odnose klasnog i nacionalnog učinile jednim od najznačajnijih pitanja razvoja međunacionalnih odnosa među socijalističkim zemljama. Radi se posebno o pitanju razvoja novog modela međunacionalnih odnosa među suverenim i slobodnim nacijama sa socijalističkim sistemom društvenih odnosa i radničkom klasom na vlasti.

Brojne su međuzavisnosti ekonomskog, socijalnog i nacionalnog karaktera koje mogu predstavljati istorijske determinante u određivanju klasnog i nacionalnog uopšte, a posebno u socijalističkim zemljama i odnosima među njima. Izdvajanje samo dve od njih ima za cilj da se u sintetizovanom obliku sačini njihova racionalna prezentacija.

Socijalizam je društvo i društveno-ekonomski odnos klasnog društva u kojem je radnička klasa najjača društvena snaga i koja se, da bi to bila, identifikuje sa nacijom. Kao takvo, socijalističko društvo, prirodno, bremenito je protivrečnostima koje su imanentne ili su i recidiv starog društva (protivrečnosti kao rezultat postojanja svojine, klase, nacije, robne proizvodnje itd.). Pobedom revolucije proletarijat ne može ukinuti ove kategorije; one postaju sastavni deo mozaika socijalnih i ekonomskih karakteristika i one čine sadržaj i suštinu socijalističkog društva. Uvažavajući te činjenice, mi u stvari uvažavamo i sve njihove posledice, koje su i koje moraju biti protivrečne u procesu pretvaranja klasnog u besklasno društvo.

Savremeno socijalističko društvo, ne samo prva zemlja socijalizma, već i ostale, sa malim izuzecima (na primer, Čehoslovačka), rođeno je na tlu nerazvijenih materijalnih proizvodnih snaga i društvenih odnosa. Nerazvijene proizvodne snage i društveni odnosi ostaviće dubok pečat i posledice na razvoj socijalističkih odnosa, usporavaće proces izgradnje društveno-ekonomskih odnosa zasnovanih na Marksovim pretpostavkama o asocijaciji proizvođača. Nerazvijene proizvodne snage i veoma naglašene razlike u ekonomskom razvitku među pojedinim zemljama usporavaće razvoj socijalističkih međunacionalnih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama. Direktivno-centralistički sistem planiranja međunacionalnih ekonomskih odnosa, uz neophodnu asistenciju robno-nov-

anih odnosa, biće osnovna teorijska i ideološka pretpostavka za razvoj ih odnosa. U takvim istorijskim okolnostima klasno i nacionalno dobiaće vid nacionalnih protivrečnosti, ponekad sa naglašenijim antagonističkim tendencijama.

Ove dve determinante samo potvrđuju uverenje da protivrečnosti između klasnog i nacionalnog u socijalizmu i međunacionalnim odnosima među socijalističkim zemljama nisu ni deformacija toga procesa ni egzogeno nametnuti faktori uticaja na razvoj tih odnosa. One su imanentne samom socijalizmu, kakav poznaje istorijska praksa i njegovoj društveno-ekonomskoj supstanci. Na društvenim snagama u socijalističkim zemljama je da u taj proces permanentno, na osnovu određenih principa, ugrađuju odgovarajući sistem odnosa u cilju postepenog rešavanja međunacionalnih objektivnih protivrečnosti koje se ispoljavaju kao različiti nacionalni ekonomski interesi i kao različiti ekonomski interesi radničke klase na vlasti u odnosima među tim zemljama.

Za razvoj novog modela političkih i ekonomskih odnosa postoje svakako značajne konstante i u nasledstvu marksističke teorije. Njihove osnovne zaključke dali smo u pogledu nekih shvatanja Marksa, Engelsa i Lenjina. Iskustvo iz dosadašnjeg razvoja političkih i ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama nameće i određene zaključke.

Na političkom planu ravnopravnost, poštovanje suvereniteta, nemešanje u unutrašnje stvari, vlastiti put u izgradnji socijalizma i vlastite snage kao osnovna pretpostavka — samo su neki oblici u kojima se manifestuju međunacionalni odnosi među socijalističkim zemljama u savremenim uslovima.

Za Marksa, Engelsa i Lenjina nacionalna sloboda je uslov za klasnu borbu proletarijata, a socijalizam — pretpostavka socijalnog, a u tom okviru i nacionalnog oslobođenja. Bez nacionalnih sloboda nema internacionalne saradnje proletarijata na vlasti. Uvažavanje nacionalne ravnopravnosti, suvereniteta, nemešanja, to jest nacionalnih sloboda i interesa, ima dubok značaj i smisao za razvoj teorije i političke prakse u razvoju odnosa među proletarijatom na vlasti i, šire, među socijalističkim zemljama. Teza o ograničenom suverenitetu, zajedničkoj socijalističkoj domovini, čak i kao antiteza o nastojanjima imperijalističkih snaga za dekonsolidaciju socijalističkih zemalja, teško može naći teorijski i politički oslonac u Marksovoj i Lenjinovoj teoriji o nacionalnom pitanju. Ona daje šansu antisocijalističkim snagama da deformišu marksistička shvatanja o klasnom i nacionalnom, u kojima je osnovna teorijska i politička pretpostavka nacionalna sloboda i ravnopravnost u međunacionalnim odnosima, kao jedna od bitnih dimenzija u celom istorijskom procesu društveno-ekonomskog oslobađanja rada.

Istorija socijalističkih revolucija do danas je pokazala da je to istorija specifičnih uslova borbe proletarijata za vlast i istovremeno istorija specifičnih puteva u izgradnji socijalizma u pojedinim socijalističkim zemljama. No, bilo bi svakako pogrešno ako bi se iz toga izvlačili jedino zaključci o neophodnosti specifičnih puteva, odnosno nepostojanju uslova za univerzalan model u izgradnji socijalizma u pojedinim zemljama. Dosadašnje iskustvo, iako istorijski još uvek nedovoljno za

izvlačenje opštijih teorijskih zaključaka, pokazuje da su specifični putevi u izgradnji socijalizma posledica brojnih međuzavisnosti materijalnog, prirodnog, nacionalnog, kulturnog, društvenog i ekonomskog razvitka pojedinih naroda. Moguća teorijska i politička pretpostavka koju treba, izgleda, uvažiti jeste da će ovo pratiti socijalizam verovatno do ukidanja nacija, zajedno sa ukidanjem klasa. Međutim, budućnost u razvoju socijalizma, u zavisnosti od nivoa razvitka materijalnih proizvodnih snaga, izjednačavanjem nivoa ekonomskog razvitka među socijalističkim zemljama, izrastanjem socijalizma kao svetskog socijalističkog procesa, a pogotovu njegovim pretvaranjem u jedinstveni svetski socijalistički sistem i društveno-ekonomski odnos, sve više će umanjivati razlike i značaj specifičnih puteva u izgradnji socijalizma. Strategija borbe radničke klase u izgradnji socijalizma i novih međunacionalnih političkih i ekonomskih odnosa, uvažavajući ove verovatne tendencije i kretanja, doprineće sve većem razumevanju razvoja socijalističkog internacionalizma na realnim, prihvatljivim osnovama. Zbog toga specifični putevi i sopstvene snage u izgradnji socijalizma nisu isključivo nacionalna, a još manje nacionalistička platforma borbe radničke klase za socijalizam, jer su, kao što je poznato, oktobarska revolucija i izgradnja socijalizma u SSSR-u ostvarivane specifičnim putem i sopstvenim snagama.

Karakter i sadržaj socijalističkog internacionalizma je opredeljenje koje proizlazi iz dosadašnjih ukupnih razmatranja odnosa klasnog i nacionalnog u odnosima među socijalističkim zemljama, a posebno u procesu ekonomske integracije među njima. Teorijski i politički može se pretpostaviti da socijalistički internacionalizam proizlazi i da je neodvojiv od proleterskog internacionalizma. Istorija borbe proletarijata za vlast, a posebno borba proletarijata za izgradnju socijalizma, unela je i unosi nov sadržaj socijalističkog internacionalizma u odnosu na proleterski. Dok se u opredeljenjima i društvenom okviru proleterskog internacionalizma proletarijat svake nacije, svih nacija, bori za vlast protiv vlasti buržoazije, pa u tom smislu on je „bez domovine“, jer nema različitih interesa među proleterima osim interesa da pobede u socijalističkoj revoluciji, to u karakteristikama i društvenom okviru socijalističkog internacionalizma se radi o dopunjenom sadržaju u okviru odnosa proletarijata organizovanog u socijalističke države. Novi sadržaj socijalističkog internacionalizma nije antiteza proleterskom jer proletarijat svoje oslobođenje može da ostvari sopstvenim oslobođenjem, oslobođenjem celog čovečanstva. Teorijski i politički ne postoje suprotnosti između proletarijata na vlasti i onog koji to nije. Međutim, dugoročnost tog procesa klasne borbe ispunjava socijalistički internacionalizam novim sadržajem na bazi novih uslova borbe radničke klase, uslova u kojima se njeni odnosi formiraju prema radničkoj klasi na vlasti u drugoj socijalističkoj zemlji. Trajne vrednosti socijalističkog internacionalizma proizlaze iz odnosa nacionalnog i internacionalnog među socijalističkim zemljama, to jest klasnog i nacionalnog na internacionalnom planu. Potpuna ravnopravnost, poštovanje suvereniteta, nemešanje u unutrašnje stvari, prihvatanje specifičnih puteva u izgradnji socijalizma, iako

istorijski ograničenih, do pobede asocijacije proizvođača kao osnovne snage društva, solidarnost i međusobna pomoć, solidarnost sa svim progresivnim snagama u svetu, uzdržavanje od prinude kao sredstva za rešavanje međusobnih sporova — osnovni su momenti tog novog sadržaja socijalističkog internacionalizma i mogućih i poželjnih osnovnih pretpostavki novih političkih i ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama. Dvostrukost bića radničke klase na vlasti, njeno klasno i nacionalno biće, uzrok je i posledica manifestacije klasnog i nacionalnog, nacionalnog i internacionalnog u odnosima među socijalističkim zemljama u celom periodu borbe za socijalizam, u kojoj se ostvaruje postepeni proces ukidanja klase i nacije.

Područje međunacionalnih odnosa među socijalističkim zemljama koje ima poseban značaj za razvoj i manifestovanje realnih klasnih i nacionalnih interesa na međunarodnom planu jeste oblast ekonomskih odnosa, a posebno odnosa u procesu izgradnje ekonomske integracije među socijalističkim zemljama. Proletarijat u funkciji vodeće društvene snage u socijalističkim zemljama, respektujući svoje sopstvene klasne i nacionalne interese, na međunarodnom planu odnosa među socijalističkim zemljama poželjno je da onemogući prelivanje viška rada van razlika u produktivnosti rada koje su posledica delovanja ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje, da neutrališe potencijalne faktore koji izazivaju neravnomernost u razvitku materijalnih proizvodnih snaga, koji produbljuju razlike u ekonomskom razvitku i da putem institucionalizirane ekonomske, a po mogućstvu i multilateralne, pomoći omogući brži razvitak ekonomski nerazvijenih socijalističkih zemalja obezbeđujući u dugoročnom procesu izjednačavanje nivoa u razvitku materijalnih snaga društva. Ove moguće i poželjne konstante odnosa klasnog i nacionalnog u strategiji borbe proletarijata omogućiće, ne samo teorijsko-politički već i praktično, otvaranje procesa postepene izgradnje novog modela socijalističkih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama, kao i stvaranje teorijske i političke osnove za razvoj organizovane socijalističke ekonomske integracije svih, to jest dela socijalističkih zemalja u sadašnjosti ili u budućnosti ako se takve integracije razvijaju među socijalističkim zemljama na raznim stranama i kontinentima sveta.

Na putu takvog razvoja suprotstavljaju se brojne objektivne i subjektivne međuzavisnosti od većeg ili manjeg značaja. Glavne među njima su: nerazvijenost materijalnih proizvodnih snaga, velike razlike u stepenu ekonomskog razvitka, različite potencijalne mogućnosti za ekonomski razvoj, pojave ekonomskog nacionalizma, težnje za organizovanjem takvih međusobnih ekonomskih odnosa koji omogućuju nadnacionalno odlučivanje, preferiranje internacionalnog u odnosu na nacionalno, isključivo preferiranje nacionalnog i na tome zasnovana politika zatvaranja i autarkije.

Kao vodeća snaga društva, radnička klasa se javlja kao nosilac ekonomske integracije, što je posledica ne samo njenog instinkta i internacionalnog bića, već i njenog sopstvenog interesa, kako klasnog tako i nacionalnog. Na putu ostvarivanja tog svog imanentnog dvostrukog interesa ona se susreće sa protivrečnostima koje delimično mogu biti i

antagonističke. Da bi proletarijat ostvario svoju istorijsku misiju pobedom nad buržoazijom, on nužno mora, preuzimajući sudbinu nacije u svoje ruke, da novim društveno-ekonomskim uslovima obezbedi proces ukidanja svake eksploatacije, „individuuma nad individuumom" (kako to kaže Marks), da bi na taj način obezbedio ukidanje eksploatacije jedne nacije od strane druge, to jest eksploatacije u međunarodnim ekonomskim odnosima. Pouka istorije je da su međunacionalne protivrečnosti i antagonizmi rezultat interesa vodeće klase da se koristi sopstvenom nacijom radi eksploatacije drugih nacija. To je pouka iz razvoja kapitalizma i buržoazije kao vodeće klase. Poučen time, proletarijat, koji je pobedom u revoluciji postao vodeća klasa, identifikujući se time sa nacijom, ne bi smeo da dozvoli vraćanje na odnose koji njemu nisu imanentni. Očekuje se zbog toga da će proletarijat doneti nove kriterijume za uspostavljanje međunarodnih odnosa u procesu njihovog razvoja i u savlađivanju objektivnih prepreka koje na tom putu stoje.

Bitna pretpostavka, ne samo poželjna, već i nužna, za ostvarivanje ovih ciljeva u razvoju međunacionalnih ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama je to da radnička klasa bude vodeća snaga u društvu. Samo na taj način proletarijat može da ostvaruje njemu imanentne nacionalne i internacionalne, klasne i nacionalne težnje. Društveni sadržaj toga procesa na bazi dosadašnjeg razvoja ekonomskih odnosa među proletarijatom na vlasti i među socijalističkim državama ukazuje da radnička klasa nije ni anacionalna ni antinacionalna. Naprotiv, u tom procesu interesi radničke klase kao vodeće političke snage se poklapaju sa interesima nacije; dok radnička klasa postoji kao klasa, ona će se boriti za vodeću ulogu u sopstvenoj naciji, za identifikaciju sopstvenog klasnog sa nacionalnim interesom. U tome je pre svega, može se slobodno reći, jedinstvo klasnog i nacionalnog u odnosima klase na vlasti u socijalističkim zemljama. Da bi proletarijat bio realna vodeća snaga društva, nosilac celine društvene reprodukcije, nužno je da raspolaže celim viškom rada („spajanje viška rada sa potrebnim radom"). To je put da proletarijat obezbedi sopstveno oslobođenje i na taj način oslobođenje nacije. To je proces koji naciji onemogućava da bude isključiv posrednik između drugih nacija u međunacionalnim ekonomskim odnosima, a i uopšte u tim odnosima. Tu funkciju preuzima neposredno sam proletarijat. Na taj način nastaje suštinski društveni preobražaj odnosa klasnog i nacionalnog jer proletarijat u tim odnosima i na međunarodnom planu nije više objekt, već subjekt. To je istorijski trenutak u kome ekonomski odnosi među socijalističkim zemljama ne mogu biti isključivo i pre svega odnosi među socijalističkim državama, već među proletarijatom kao neposrednim proizvođačima. To ne treba shvatiti da je odluka o tome presudna i da se odlukom može ukloniti država; ona će biti dugoročno prisutna, ali kao faktor asistencije težnji proletarijata za međusobnim povezivanjem. Uvažavanje tih težnji proletarijata na vlasti predstavlja, po svemu izgleda, efikasniji i racionalniji put međusobne ekonomske, a i ostale (naučne, kulturne) integracije socijalističkih zemalja, efikasniju strategiju za usklađivanje objektivno različitih nacionalnih ekonomskih interesa među socijalističkim zemljama.

Time se postepeno napušta nasleđeni arsenal državnog monopola i isključivog centralizma u ekonomskim odnosima među socijalističkim zemljama. I ne samo to. Od uvažavanja tih težnji proletarijata da postane vodeća društvena snaga nacije i neposredan faktor povezivanja sa proletarijatom i nacijama drugih zemalja zavisi širenje mogućnosti da tu ulogu ne preuzme druga socijalna kategorija (birokratija, na primer). Od toga da li je radnička klasa vodeća društvena snaga i neposredan nosilac integracije, povezivanja sa proletarijatom drugih zemalja i drugim nacijama u znatnoj, možda i odlučujućoj, meri zavisi da li će u tom procesu biti uspešnije otklonjene ne samo protivrečnosti, već pre svega njihova antagonistička priroda.

Zbog boljeg razumevanja tih protivrečnosti koje prate socijalizam ne bismo smeli naciju proglasiti kao najsavršeniju mogućnost organizacije društva, iako na određenom stepenu razvitka društva, pa i socijalističkog, ona objektivno to i jeste. Glavni cilj borbe proletarijata ostaje u suštini asocijacija proizvođača i njihovo međusobno internacionalno političko i ekonomsko prožimanje. Na određenom stepenu razvitka nacionalna organizacija društva predstavlja okvir u kome se ispoljava jedinstvo klasnog i nacionalnog na unutrašnjem i međunarodnom planu odnosa. Zbog toga ne treba potcenjivati ni povremene mogućnosti da u određenim uslovima i sama radnička klasa bude podložna nacionalističkim opterećenjima, što upotpunjava realni mozaik protivrečnosti koje stoje na putu razvoja socijalističke ekonomske integracije, na putu izgradnje socijalističkih ekonomskih odnosa.

Nacionalizam u međunarodnim ekonomskim odnosima nije mimoišao ni ekonomske odnose među socijalističkim zemljama. On se u tim odnosima javlja u dva važnija vida, kao dve ekstremne tendencije. Jedan oblik njegovog ekstremnog ispoljavanja je težnja da se u proces ekonomske integracije socijalističkih zemalja uvede nadnacionalno odlučivanje kao sinonim zajedničkog i internacionalnog. Drugi oblik ispoljavanja ekonomskog nacionalizma je težnja za nacionalnim zatvaranjem, autarkijom, uključujući i regionalno ekonomsko organizovanje više nacija.

Nadnacionalno odlučivanje je antiteza principu ravnopravnosti, nemešanja i poštovanja suvereniteta. U ekonomskim odnosima među socijalističkim zemljama, u procesu izgradnje njihove ekonomske integracije, nadnacionalno odlučivanje se suprotstavlja nacionalnom klasnom interesu. Ono neprirodno i mehanički razdvaja to jedinstvo interesa. To je realna šansa antisocijalističkim tendencijama da uspore proces međusobnog prožimanja, proces ekonomske integracije socijalističkih zemalja, sa puno verovatnoće da rehabilituju nesocijalističke elemente u tim odnosima kao što su hegemonističke privilegije velikih i jačih nad malim i ekonomski slabijim narodima i njihovom radničkom klasom. Supranacionalne tendencije zasnivaju svoje teorijsko i političko ishodište na apstraktnom internacionalizmu proletarijata, što, kao što smo mogli videti, ne proizlazi i ne naslanja se na izvorna shvatanja klasika. Suprotstavljanje klasnog interesa nacionalnom i obrnuto u procesu razvoja u suštini jača nesocijalističke tendencije, to jest jača snage koje

su u suštini i protiv klasnog i protiv nacionalnog interesa kao jedinstvenog interesa proletarijata. Dosadašnje iskustvo nas poučava da se na to i svodi ekonomski nacionalizam birokratije, a u tome i „socijalističke" birokratije.

Drugi oblik nacionalizma je težnja za autarkijom, težnja za nacionalnim zatvaranjem. Društveni sadržaj te težnje je privid da je to najefikasnije sredstvo za zaštitu nacionalnog interesa, nacionalnog ekonomskog interesa. Ukoliko još i mogu da se uvaže privremene zaštitne barijere radi obezbeđivanja ubrzanog ekonomskog razvoja ekonomski nerazvijenih socijalističkih zemalja, politika autarkije je i kao teorija i kao ideologija konzervativna. Ekonomski nacionalizam, nacionalizam uopšte, u socijalističkim zemljama je, po svemu sudeći, jedan od simptoma da radnička klasa nije stvarna vodeća politička snaga u društvu, da ne raspolaže viškom rada. Ona se u tim uslovima ne javlja i kao vodeća društvena snaga nacije. Međutim, pogrešno bi bilo ekonomski nacionalizam, njegov pojavni oblik u odnosima među socijalističkim zemljama, izvoditi isključivo iz strukturalne podele moći između proletarijata kao vodeće snage u društvu i birokratije, iako je nužno poći od toga da je to bitna pretpostavka. Na pojavu nacionalizma utiču i materijalni uslovi u izgradnji socijalizma, nivo i razlike u ekonomskom razvitku među socijalističkim zemljama. Pored toga, kao što smo već ukazali, socijalizam u društvenom smislu i sadržaju se razvija u procesu prevazilaženja klasa, nacija, države i robne proizvodnje, koji aktom revolucije ne mogu da se ukinu. Na kraju, i sama radnička klasa ne samo da nije imuna od nacionalističkih opterećenja, već je na putu izgradnje socijalizma još opterećena i sopstvenim protivrečnostima, protivrečnim ekonomskim interesima pojedinih svojih delova u procesu razvoja i u objektivno nejednakim uslovima proizvodnje. Po svemu sudeći, ove konstante će pratiti radničku klasu u borbi za socijalizam dugoročno. Iz ovoga se može zaključiti da društveno biće radničke klase nije savršeno; naprotiv, ono to i ne može biti dok postoji bilo na kojoj osnovi prelivanje viška rada u samoj klasi i među nacijama. O tome ne bi trebalo da bude nesporazuma. Verovatno je važnije pitanje na koji način će se razrešavati ove protivrečnosti u njenom biću: da li na osnovu neposrednog sporazumevanja među radničkom klasom pojedinih nacija ili isključivo preko nacionalne države kao posrednika, u kom slučaju je njen društveni položaj drugačiji. Tada se postavlja pitanje karaktera i društvene uloge radničke države u tom procesu: da li se ona javlja kao sila iznad društva ili kao sredstvo u službi klasnog i nacionalnog. Država kao sila iznad društva transformiše odnose među socijalističkim zemljama isključivo u državne odnose i time prekida internacionalističke veze među radničkom klasom pojedinih nacija. Državni monopol i strogi centralizam u ekonomskim odnosima među socijalističkim zemljama nisu naklonjeni ni međusobnim odnosima klasa ni međusobnim odnosima nacija.

Isključivi državni monopol u ekonomskim odnosima među socijalističkim zemljama pretvara socijalistički internacionalizam, kao imanentni klasni interes proletarijata, u interes države kao samostalnog nosioca moći. Da li će ta inverzija postati sastavni deo socijalističkih eko-

nomskih odnosa i u procesu socijalističke ekonomske integracije, zavisiće od brojnih faktora među njima, od razvoja materijalnih proizvodnih snaga i društveno-ekonomskih odnosa u pojedinim socijalističkim zemljama, od toga da li će proletarijat postati stvarna vodeća društvena snaga koja raspolaže viškom rada. Nezavisno od svih ovih i drugih protivrečnosti internacionalistički, klasni interes radničke klase ostaje barijera stalno prisutnim negativnim, nacionalističkim potencijama koje destimulišu afirmaciju njenih suštinskih ekonomskih interesa.

Mogući zaključak iz ovoga je da društveno-ekonomski, produkcioni odnos nije neutralan, već aktivan faktor u razrešavanju protivrečnosti klasnog i nacionalnog. Buržoaska revolucija i njoj imanentni produkcioni odnosi javljaju se kao faktor integracije i konstituisanja nacija. Međutim, na određenom stepenu razvitka kapitalistički sistem se na svetskoj pozornici političkih i ekonomskih odnosa javlja kao snaga koja prekida i sprečava proces nacionalnog oslobađanja i konstituisanja pojedinih naroda i nacija. Njegov kredo postaje nacionalna neravnopravnost i ekonomska eksploatacija u međunacionalnim odnosima. Kapitalistička klasa, a kasnije i njena birokratija, identifikuje se sa nacijom, a isto tako i država sa nacijom (teza o takozvanoj nacionalnoj državi), i time nameće sistem eksploatacije najpre nad sopstvenom radničkom klasom, a posle i nad drugim nacijama i njihovom radničkom klasom. Ekonomski nacionalizam u savremenom svetu, pored drugih, ne manje značajnih faktora, inspirisan je fetišizacijom nacionalne države kao jedinstvenog sintetizovanog interesa svih slojeva i klasa u njoj. U tom sintetizovanom nacionalnom interesu se nastoji da se prikrije stvarni interes buržoazije kako za ugnjetavanje i eksploataciju drugih nacija tako i za očuvanje kapitalističkog sistema društveno-ekonomskih odnosa. U tome je i zajednički, iako i on može biti protivrečan, interes vladajuće klase u pojedinim kapitalističkim zemljama.

Zajednički proizvodni odnos u kome je proletarijat dominantna društvena snaga, organizovan kao asocijacija proizvođača, sve više će povezivati proletarijat svih nacija. To predstavlja revolucionarni imanentni interes klasne borbe proletarijata u uslovima sveta podeljenog, u osnovi, na dva socijalna sistema. U tome je i društveni sadržaj njegovog interesa za međusobnu ekonomsku integraciju. Proces internacionalizacije proizvodnje, nauke i tehnologije je materijalna osnova koja podržava te težnje proletarijata. Proizvodni odnos kao aktivan faktor predstavlja osnovu za razvoj novog modela ekonomskih odnosa među socijalističkim zemljama, za razvoj njihove ekonomske integracije.

Lenjin je u *Prvobitnom nacrtu teza o nacionalnom i kolonijalnom pitanju* razmatrao zbližavanje nacija kao objektivan proces koji će, naročito u oblasti privrede, u budućnosti dovesti u krajnjoj liniji do formiranja jedinstvene svetske socijalističke privrede, koju će regulisati trudbenici svih nacija prema zajedničkom planu. U tome je smisao veza proizvodnog odnosa kao zajedničkog sintetizovanog interesa proletarijata.

Zaključujući ova razmatranja odnosa klasnog i nacionalnog, koji je od sudbinskog značaja za razvoj socijalističke ekonomske integracije, želimo da se vratimo na sintetizovan izraz našeg opredeljenja.

Polazimo od toga da je klasno i nacionalno u uslovima izgradnje socijalizma jedinstven, međusobno povezan i uslovljen proces. Nacija kao istorijska zajednica, rezultat buržoaske revolucije, bila je u stalnom usponu na prelasku između feudalizma u kapitalizam i omogućila je ubrzavanje ekonomskog razvitka i usklađivanje naraslih proizvodnih snaga i odnosa.

Socijalizam, kao novi istorijski proces, nastoji da prevlada klasnu podelu i klasnu strukturu društva. U njemu radnička klasa na vlasti ostvaruje kako svoje socijalno tako i svoje nacionalno oslobođenje. U tome je i smisao njenog poistovećivanja sa nacijom. Povezanost klasnog i nacionalnog, njihova međuzavisnost upućuje na mogući zaključak da je ukidanje nacije vezano za ukidanje klasa i obrnuto, odnosno da sa nestankom klasa nestaju i nacionalne suprotnosti.[15]

Marks i Engels su posebno istakli sledeće: „Sa padom suprotnosti klasa u okviru nacije pada i neprijateljski stav među nacijama."

Zbog toga socijalistički sadržaj novih međunacionalnih ekonomskih odnosa i principi na kojima je poželjno i potrebno izgrađivati ekonomsku integraciju socijalističkih zemalja treba da uvaže tri sledeća globalna principa koja su marksistički fundirana i politički realna i prihvatljiva za sve socijalističke zemlje: Prvo, reč je o Lenjinovom principu prava nacija na samoopredeljenje i o poštovanju pune ravnopravnosti i suvereniteta, odnosno o odustajanju od bilo kakvih privilegija u međunacionalnim odnosima na bazi nacionalne pripadnosti. Drugo, reč je o nužnosti negovanja i razvijanja socijalističke solidarnosti kao oblika ispoljavanja socijalističkog internacionalizma radničke klase kao vodeće društvene snage. Treće, neposredno ekonomsko povezivanje proletarijata u uslovima robne proizvodnje putem tržišta i planiranja može, zajedno sa ostalim principima, da stimuliše ubrzavanje procesa ekonomskog povezivanja na racionalnoj osnovi i razvoj ekonomske integracije socijalističkih zemalja, a u tome i socijalističkih zemalja članica Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć.

---

[15] U ovom radu nisu posebno tretirani odnosi klasnog i nacionalnog u višenacionalnim socijalističkim društveno-političkim zajednicama jer je to tema koja ima izvesne specifičnosti. To, razume se, ne znači da opšti teorijski principi, ovde izloženi, ne važe i za ove zajednice, ali njihovo kreativno primenjivanje u istorijskoj praksi pojedinih zemalja uvek će imati sebi svojstvene specifičnosti. U uslovima samoupravnog socijalizma, na primer, kada radnička klasa zagospodari celinom odnosa proizvodnje i raspodele, nacionalno dobija svoje pravo mesto, to jest postaje važna funkcija klasnog, jedna od bitnih dimenzija istorijskog i protivrečnog procesa oslobađanja rada. Tada se zaista ne radi o prostom identitetu klasnog i nacionalnog, već o nacionalnom kao integralnom delu klasnog.

Stojan Andov

SUPROTNOSTI IZMEĐU SADAŠNJEG OBLIKA DOHOTKA I SAMOUPRAVNIH SOCIJALISTIČKIH ODNOSA U PROIZVODNJI

Već više od jedne decenije *dohodak* kao politekonomska kategorija zauzima centralno mesto u ekonomskom životu naše zemlje. Ta se kategorija afirmisala paralelno sa procesom prevazilaženja državnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i krutog centralističkog planiranja. Afirmacija dohotka dolazi kao rezultat svesne akcije društva čiji je cilj prevazilaženje otuđenosti radnika od njegovog viška rada, a time i stvaranje osnove za prevazilaženje svih drugih oblika otuđenosti čoveka. S obzirom na takvu ulogu dohotka u realnom životu samoupravnog socijalizma, razumljivo je što on dobija centralno mesto i u teorijskim razmatranjima u celom tom periodu. Međutim, iako postoji vrlo obimna literatura koja dohotku pristupa sa različitih aspekata, veoma je malo stvarnih pokušaja da se ova kategorija teorijski osvetli sa stanovišta dijalektičkog kretanja društvenog rada koji u socijalizmu zakonito dobija oblik vrednosti i u kontekstu društvene proizvodnje koja, takođe zakonito, dobija oblik socijalističke robne proizvodnje. U tome i jeste slaba strana dosadašnjih teorijskih razmatranja, jer naučna misao može uspešno da odgonetne sve misterije dohotka jedino ako njegovo istraživanje izvede iz analize anatomije i fiziologije ekonomskog života samoupravnog socijalizma, a to ni na koji drugi način nije moguće osim istraživanjem robne vrednosti i njenog kretanja u socijalizmu. Samo tako se mogu sagledati prostori koje dohodak otvara za razvoj proizvodnih snaga i odnosa u proizvodnji, ali i njemu imanentne granice koje neminovno određuju okvire tom razvoju. Takva analiza može da otkrije i onu prelomnu tačku u kojoj dohodak *mora da dobije novi oblik,* jer njegov dotadašnji oblik može dejstvovati i kao kočnica društvenog razvoja.

Jedan od retkih pokušaja da se dohodak teorijski izvede iz kategorije robne vrednosti i procesa njene proizvodnje jeste takozvana teorija dohodne cene. Ta teorija se pojavila u periodu kada tek počinje

stvarna afirmacija dohotka kao posebne politekonomske kategorije. Tada se dohodak afirmisao kao celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu). Tako shvaćen dohodak je, u stvari, i polazna tačka teorije dohodne cene. Osnovno određenje takve koncepcije dohotka jeste postavka da u socijalističkoj robnoj proizvodnji radna snaga nema vrednosti i zato se novostvorena vrednost ne proizvodi podeljena na deo koji naknađuje vrednost radne snage i deo koji bi bio višak vrednosti, već se proizvodi kao jedinstvena celina. Na toj osnovi se razvila teorija dohodne cene. Ona je pokušaj da se, polazeći od dohotka shvaćenog kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu), teorijski osvetle ekonomske zakonitosti reprodukcije društvenog života ljudi u samoupravnom socijalizmu.

Mi smo u jednom ranijem napisu[1] izložili našu kritiku ove teorije. Tom prilikom smo naveli argumente koji osporavaju rezultate do kojih je došla teorija dohodne cene. Naime, tvrdili smo da takozvana dohodna cena ne može biti istorijski oblik delovanja zakona vrednosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji jer ne vrši srazmernu raspodelu društvenog rada po granama proizvodnje. Kada bi delovala, ona bi bila uzrok stalne neravnoteže u privredi. Dalje smo tvrdili da prosečna dohodna stopa, kako je shvata teorija dohodne cene, objektivno ne može da vrši funkciju koja joj je namenjena (to jest da služi kao mehanizam prelaska vrednosti u takozvanu normalnu cenu koja reguliše kretanje socijalističke robne proizvodnje) jer svojim delovanjem zakonito dovodi do različite rentabilnosti takozvanih faktora proizvodnje, zavisno od grane proizvodnje kojoj pripada određena organizacija udruženog rada.

U ovom ćemo napisu, kroz kritičku analizu dohotka shvaćenog kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu), bliže videti kakve konsekvence nastupaju u procesu društvene reprodukcije kao rezultat ranije sagledanih slabosti teorije dohodne cene.

I

Razmotrimo najpre proces formiranja dohotka kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti.

Ovako shvaćen dohodak nastaje posredstvom delovanja prosečne dohodne stope, i to u onom njenom obliku u kojem ga je razvila teorija dohodne cene. Radi jasnijeg uvida u ceo taj složeni mehanizam prelaska vrednosti u „dohodnu cenu“, moramo se opet podsetiti na onu poznatu tabelu dr M. Koraća[2]:

---

[1] S. Andov, *Odnos vrednosti i cene u socijalističkoj robnoj proizvodnji*, „Socijalizam“, br. 3/1973.

[2] Dr M. Korać, u zborniku *Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, str. 17.

Grana proizvodnje	Sredstva za proizvodnju — u mlrd.	Broj radnika — u hiljadama	Organski sastav	Novostvorena vrednost (NV = D) — u mlrd.	Stopa dohotka grane (d') kol. 5:(kol. 2 + kol. 5)	Opšta (prosečna) stopa dohotka (D') kol. 5: (kol. 2 + kol. 5)	Raspodela dohotka po proseč. stopi dohotka — u mlrd. (kol. 2 + kol. 5) kol. 7	Razlika između novostvorene vrednosti i ostvarenog dohotka po prosečnoj stopi — u mlrd.
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Prehrambena	200	200	1:1	200	50%	30%	120	— 80
Tekstilna	700	400	1,75:1	400	36,36%	30%	330	— 70
Mašinogradnja	1.200	300	4:1	300	20%	30%	450	+ 150
Zbir	2.100	900	Ø2,33:1	900	Ø30%		900	

Proces koji je prikazan na gornjoj tabeli temelji se na sledećim pretpostavkama: (1) Celokupna privredna aktivnost zemlje odvija se u tri proizvodne grane (prehrambena, tekstilna i mašinogradnja). Ova pretpostavka je sasvim prihvatljiva apstrakcija jer kroz takvo uprošćavanje moguće je posmatrati složeni proces oslobođen od nebitnih uticaja. To što su za primer uzete baš ove grane, sasvim je slučajno. (2) Po granama su angažovane različite količine „faktora proizvodnje". (3) Organski sastav „faktora proizvodnje" po granama je različit. (4) Svaki radnik, bez obzira u kojoj je grani zaposlen, stvara podjednaku veličinu novostvorene vrednosti. Razume se da postoje razlike u prosečnoj kvalifikovanosti zaposlenog radnika po granama. Kao rezultat tih razlika u složenosti rada radnika po granama proizvodnje različita je i količina novostvorene vrednosti po jednom radniku. Međutim, ovde autor s pravom ne vidi teškoće u tome jer se složeni rad u praktičnom životu neprestano svodi na određenu količinu prostog rada u okviru cele privrede. Ovde je pretpostavka da je to svođenje izvršeno i da se pod tim uslovima formirao odnos u broju radnika zaposlenih po granama koji je dat u tabeli.

U našoj analizi procesa formiranja prosečnog dohotka koji je prikazan u tabeli nećemo se posebno zadržavati na kategoriji „organskog sastava faktora proizvodnje", iako smatramo da se ona, sa stanovišta Marksovog shvatanja suštine vrednosti robe, ne može braniti. Za nas je u ovom trenutku od prvorazredne važnosti šta se događa sa novostvorenom vrednošću po pojedinim granama.

Iz tabele se vidi da su 200 hiljada radnika iz prehrambene industrije proizveli 200 milijardi, 400 hiljada radnika iz tekstilne industrije 400 milijardi i 300 hiljada radnika iz mašinogradnje — 300 milijardi novostvorene vrednosti. Kao rezultat delovanja prosečne dohodne stope, koja se ovde formirala, 80 milijardi iz prehrambene i 70 milijardi iz tekstilne industrije „preliva" se u mašinogradnju. Neumesno bi bilo ovde postavljati pitanje nekakve pravde ili nepravde u vezi sa ovim „prelivanjem".

Do „prelivanja" novostvorene vrednosti dolazi pod dejstvom objektivnog ekonomskog zakona, koji, ukoliko deluje, neumitno deluje snagom prirodnog zakona. Međutim, nameće se pitanje prisvajanja novostvorene vrednosti i stvarne pozicije radnika u proizvodnji. Dakle, u pitanju su odnosi u proizvodnji.

Naime, vidi se da su radni kolektivi u prehrambenoj industriji, da bi prisvojili 120 milijardi dohotka, *prinuđeni* da proizvedu 200 milijardi novostvorene vrednosti. Dakle, 120 milijardi od (ukupno 200) novostvorene vrednosti proizvode kao svoj dohodak, kao vrednost koja objektivno njima pripada i kojom će oni *slobodno raspolagati* i ostvarivati svoja samoupravna prava samo pod uslovom ako istovremeno proizvedu i 80 milijardi kao vrednost koja objektivno ne pripada njima, već nekom drugom radnom kolektivu. Sagledavajući stvarne konsekvence ovakvog delovanja mehanizma prosečne dohodne stope koju zastupa teorija dohodne cene, nameće se zaključak da ova teorija, makar implicitno, nasuprot svom osnovnom stavu o novostvorenoj vrednosti kao jedinstvenoj celini, smatra da je i u samoupravnom socijalizmu neophodna proizvodnja viška vrednosti, jer svaki radnik u prehrambenoj industriji koji u procesu proizvodnje normalno proizvodi jedan milion novostvorene vrednosti, pod dejstvom objektivnih zakona, kao svoj dohodak na osnovu čega ostvaruje svoja samoupravna prava proizvodi od toga samo 600.000, a 400.000 objektivno proizvodi kao dohodak drugog kolektiva, kao vrednost u odnosu na koju on ni u kom slučaju ne može da zasniva svoja samoupravna prava, dakle, kao *višak vrednosti.*

U svetlosti ovih činjenica gubi snagu stanovište da se novostvorena vrednost u svim granama proizvodnje proizvodi kao jedinstvena celina. Na njemu se može insistirati samo ako se smatra da su proces proizvodnje i prometni proces potpuno razdvojeni i bez međusobne uslovljenosti. Pod takvom pretpostavkom može se tvrditi da u procesu proizvodnje vladaju odnosi koji se karakterišu time što se novostvorena vrednost proizvodi kao jedinstvena celina, a da u razmeni vladaju sasvim suprotni odnosi u kojima se novostvorena vrednost u pojedinim granama raspada na deo koji pripada proizvođaču koji ga je proizveo i deo koji prisvaja neki drugi radni kolektiv. Međutim, takva paradoksalna situacija između odnosa u proizvodnji i odnosa u razmeni je teorijski i praktično neodrživa. To je teorijska pozicija sa kojom se Marks morao obračunavati (poznat je ovaj aspekt Marksove kritike klasične političke ekonomije). U praktičnom životu je takva situacija neodrživa jer sukob između odnosa u proizvodnji i odnosa u razmeni mora biti prevaziđen na taj način što će preovladati odnosi u proizvodnji i nametnuće se odnosima u razmeni. A to bi značilo (1) da su samoupravni socijalistički odnosi u proizvodnji objektivno u sukobu sa delovanjem zakona vrednosti u prometnom procesu gde uzima oblik dohodne cene i (2) da su proizvođači u interesu održavanja svojih pozicija u proizvodnji (gde svu novostvorenu vrednost proizvode kao potrebnu vrednost) objektivno protiv delovanja zakona vrednosti u obliku dohodne cene, jer se pod njegovim dejstvom njihova potrebna vrednost raspada na njihov dohodak i na tuđi dohodak. (Razume se da se ovo odnosi na proizvođače u

granama u kojima je organski sastav „faktora proizvodnje" ispod prosečnog u privredi.)

Krajnje konsekvence prelivanja novostvorene vrednosti posredstvom prosečne dohodne stope, kakvu je razvila teorija dohodne cene, teorijski se mogu svesti na sledeće: stanovište da se novostvorena vrednost proizvodi kao jedinstvena celina, uopšte uzev, može se braniti samo ako se smatra da su odnosi u proizvodnji potpuno razdvojeni i antagonistički suprotstavljeni odnosima u prometnom procesu. Budući da je to teorijski neodrživa pozicija, bar sa stanovišta Marksovog shvatanja društvene proizvodnje, teorija dohodne cene, konsekventno izvedena, svodi se na teorijsku poziciju koja zastupa stanovište o proizvodnji viška vrednosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji, ali u nekoj posebnoj varijanti.

Proizvodnja viška vrednosti u verziji koja proizlazi iz teorije dohodne cene obaveza je samo radnih kolektiva koji pripadaju granama proizvodnje sa organskim sastavom „faktora proizvodnje" koji je ispod prosečnog u celoj privredi, dok grane proizvodnje koje imaju organski sastav „faktora proizvodnje" iznad prosečnog u privredi ne samo što objektivno nemaju tu obavezu, već su u situaciji da prisvajaju višak vrednosti proizveden u drugim granama pripajajući ga svom dohotku i slobodno ga raspodeljujući. U tome se sastoji suština teorije dohodne cene i dohotka shvaćenog kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti. A u tome se iscrpljuju i mogućnosti koje oni daju za ostvarivanje samoupravnih socijalističkih proizvodnih odnosa.

Na kraju još jednom podvlačimo: ovde se ne radi o tome da li je neko za ili protiv „prelivanja" novostvorene vrednosti. „Prelivanje" postoji i za njegovu realnost sasvim je svejedno da li je neko protiv ili nije. Pitanje je u tome da li teorija dohodne cene, kao teorijsko saznanje o mehanizmu prelivanja, daje odgovor na sva suptilna pitanja koja se u vezi sa tim procesom realno postavljaju. U tome je i smisao naše kritičke analize oblika „prelivanja" koji zastupa teorija dohodne cene, kao i njegovih pretpostavki i konsekvenci koje iz toga proizlaze.

Da vidimo sada kako se završava proces formiranja dohotka:

Grana proizvodnje	Sredstva za proizvodnju — u mlrd.	Broj radnika — u hiljadama	Novostvorena vrednost — u mlrd.	Prosečna stopa dohotka	Raspored dohotka po proseč. stopi dohotka — u mlrd.	Dohodak po radniku — u hiljad.
1	2	3	4	5	6	7
Prehrambena	200	200	200	30%	120	600
Tekstilna	700	400	400	30%	330	825
Mašinogradnja	1.200	300	300	30%	450	1.500
Zbir	2.100	900	900	30%	900	—

U ovoj smo tabeli zadržali sve bitne elemente iz ranije navedene tabele dr Koraća koji su nam bili potrebni i, povrh toga, izračunali smo dohodak po radniku. Vidi se da u prehrambenoj industriji, pod dejstvom dohodne cene kao objektivnog ekonomskog zakona u samoupravnom socijalizmu, svaki radnik *svoja samoupravna prava i slobodnu raspodelu dohotka* može da ostvaruje u okviru 600.000, u tekstilnoj industriji taj je objektivni okvir 825.000, a u mašinogradnji 1,500.000 po radniku.

II

Razmotrimo sada šta objektivno znače ove cifre. Ovako formiran dohodak dalje raspodeljuje radni kolektiv na fond potrošnje i fond akumulacije.

Kako tom procesu raspodele prilazi teorija dohodne cene, videćemo iz sledećeg teksta dr Koraća[3]:

„Bez obzira na različitost funkcija koje fond potrošnje (fp) i fond akumulacije (fa) imaju sa stanovišta reprodukcije u preduzeću, njihov je *izvor jedinstven* (oba potiču iz ostvarenog dohotka) *i oba* u krajnjoj liniji *služe istoj svrsi*, tj. omogućuju sve potpunije zadovoljenje potreba (tekućih i budućih) neposrednih proizvođača kao potrošača. Otuda proizlazi da od veličine ostvarenog dohotka zavisi kako veličina fonda potrošnje tako i veličina fonda akumulacije. *Zavisnost fonda potrošnje* (tekuće) *od ukupnog obima proizvodnje*, tj. od ukupno ostvarenog dohotka, stimulira *na povećanje proizvodnje*, a na taj način i na povećanje fonda akumulacije, koji omogućuje dalje proširenje proizvodnje i stalno povećanje potrošnje u budućnosti.

Iz ovoga proizlazi da je sistem socijalističke robne proizvodnje *samokretajući*, jer sadrži unutrašnje snage koje stimuliraju na povećanje proizvodnje, te mu otuda nije neophodna neka „spoljna" snaga da ga stavi u pokret.

Kada se ovo uoči, ni kvantitativno razdvajanje ostvarenog dohotka na fond potrošnje i fond akumulacije ne predstavlja neki nerešivi problem. Kao početna osnova za ovo razdvajanje može, u analitičke svrhe, biti uzet onaj obim potrošnje koji je ovaj radni kolektiv u datom momentu uz neki poznat obim proizvodnje već ostvario. A kako svako buduće povećanje proizvodnje daje mogućnost za povećanje fonda potrošnje, i ona će se stalno povećavati, recimo, u istoj proporciji u kojoj se povećava veličina ostvarenog dohotka. Apsolutne *proizvoljnosti u raspodeli ostvarenog dohotka* na fond potrošnje i fond akumulacije od strane pojedinih radnih kolektiva *nisu ni u sistemu socijalističke robne proizvodnje moguće.*"

Ukratko, dohodak se raspodeljuje na deo za tekuću potrošnju proizvođača i deo za proširenu reprodukciju. (Ovde autor, s pravom, apstrahuje sve druge oblike potrošnje jer na ovom nivou razmatranja nije potrebno i njih uzeti u analizu.) Pri tome je ponašanje radnih kolektiva u priličnoj meri objektivno određeno.

---

[3] Ibid.

Jedna od objektivnih okolnosti koje se proizvođaču nameću snagom prirodnog zakona jeste potreba za uravnoteženim razvojem svih grana proizvodnje. A to po teoriji dohodne cene znači da se iz dohotka u svakoj grani izdvaja za fond akumulacije (proširenu reprodukciju) količina sredstava srazmerno angažovanim „faktorima proizvodnje". Razmotrićemo sada ceo proces raspodele dohotka na našem ranijem primeru sa ciljem da se kroz tu raspodelu obezbedi uravnoteženi razvoj proizvodnje svih grana. Polazimo od pretpostavke da se za fond akumulacije u svim granama proizvodnje izdvaja 50% od ostvarenog dohotka. Situaciju koja nastaje u tom slučaju prikazaćemo na sledećoj tabeli:

Grana proizvodnje	Sredstva za proizvodnju — u mlrd.	Broj radnika — u hiljadama	Novostvorena vrednost — u mlrd.	Ukupan vrednosni izraz faktora proizvodnje — u mlrd.	Prosečna stopa dohotka	Raspored dohotka po proseč. stopi dohotka — u mlrd.	Stopa akumulacije u cilju uravnoteženog razvoja proizvodnje	Fond akumulacije — u mlrd.	Fond potrošnje — u mlrd.	Sredstva potrošnje po radniku — u hiljadama
Prehrambena	200	200	200	400	30%	120	50%	60	60	300
Tekstilna	700	400	400	1.100	30%	330	50%	165	165	412,5
Mašinogradnja	1.200	300	300	1.500	30%	450	50%	225	225	750
Zbir	2.100	900	900	3.000	30%	900	50%	450	450	500

Dakle, da bi se obezbedio uravnoteženi razvoj proizvodnje, što je osnovna funkcija zakona vrednosti, neophodno je da radni kolektivi u prehrambenoj industriji ukupno izdvoje za proširenu reprodukciju 60 milijardi, u tekstilnoj industriji 165 i u mašinogradnji 225 milijardi. Druga polovina dohotka u svakoj grani proizvodnje ostaje za fond potrošnje radnika. Time što je za akumulaciju izdvojio adekvatno potrebama srazmernog razvoja proizvodnje, svaki radni kolektiv, bez obzira kojoj grani proizvodnje pripada, izvršio je svoju obavezu prema razvoju društvenih proizvodnih snaga. I u tom pogledu svi su radnici objektivno u podjednakoj situaciji. Podjednake su njihove mogućnosti ostvarenja svojih prava i obaveza u sistemu samoupravljanja i raspodele prema radu.

Međutim, pogledajmo šta se događa sa fondom potrošnje. Kada sredstva potrošnje koja ostaju po granama proizvodnje dovedemo u odnos sa brojem radnika u grani, tada u prehrambenoj industriji na jednog radnika dolazi po 300.000, u tekstilnoj po 412.500, a u mašinogradnji po 750.000. Ove razlike ne potiču iz različite produktivnosti rada, različitog nivoa kvalifikacija ili različitog stepena svesti i odgovornosti u poslovanju. Takve smo razlike apstrahovali (usvajajući pretpostavke od kojih je pošao dr Korać u izradi svoje tabele koju smo najpre naveli). Iskazane razlike u raspoloživim sredstvima potrošnje po radniku po

granama potiču samo iz dejstvovanja zakona vrednosti u obliku dohodne cene!

Nakon što su svi radni kolektivi podjednako odgovorno izvršili svoje obaveze u proširenoj reprodukciji, koje su objektivno ekonomski uslovljene, materijalna i ukupna društveno-ekonomska pozicija radnika određena je raspoloživim sredstvima potrošnje. Ekonomske granice te pozicije kod radnika u prehrambenoj industriji su određene u okviru 300.000, u tekstilnoj u okviru 412.500, a u mašinogradnji 750.000.

Iz dosadašnjeg izlaganja sasvim je jasno da, kada bi zakon vrednosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji delovao u obliku dohodne cene i kada bi se dohodak koji se njenim posredstvom formira shvatio kao jedinstvena celina koju radni kolektivi slobodno raspodeljuju na fond akumulacije i fond potrošnje, tada bi to bili glavni razlozi da se delovi radničke klase, sasvim bez svoje krivice, samo radi delovanja „objektivnih" zakonitosti, nađu u veoma različitim materijalnim uslovima. Kao rezultat toga objektivno bi se razbijala jedinstvena klasna svest i unutar radničke klase, a na osnovi razlika u materijalnoj poziciji grupa radnika izbijali bi ozbiljni sukobi.

Razmotrimo sada drugu moguću varijantu raspodele dohotka. Pretpostavimo da je ipak svest radničke klase i njena organizovanost na takvom nivou da neće dopustiti da pojedini njeni delovi dobijaju bolju materijalnu i društveno-ekonomsku poziciju na račun drugih njenih delova. U našem primeru to bi značilo da radnici iz prehrambene, u manjoj meri, iz tekstilne industrije vrše snažan pritisak ka povećanju raspoloživih sredstava za njihovu tekuću potrošnju, a radnici iz mašinogradnje sa razumevanjem to prihvataju i skloni su da smanje svoju tekuću potrošnju. Pretpostavimo da se kretanje i u jednom i u drugom pravcu zaustavlja na nivou prosečne potrošnje po radniku u celoj privredi. Dakle, i u prehrambenoj i u tekstilnoj industriji, kao i u mašinogradnji, tekuća potrošnja po radniku iznosi 500.000. U ovom slučaju nastupa sledeća situacija u raspodeli dohotka:

Grana proizvodnje	Sredstva za proizvodnju — u mlrd.	Broj radnika — u hiljadama	Novostvorena vrednost — u mlrd.	Ukupan vrednosni izraz faktora proizvodnje — u mlrd.	Prosečna stopa dohotka	Raspored dohotka po proseč. stopi dohotka — u mlrd.	Izdvojeno za potrošnju po radniku — u hiljadama	Fond potrošnje — u mlrd.	Fond akumulacije — u mlrd.	Stopa akumulacije iz dohotka
Prehrambena	200	200	200	400	30%	120	500	100	20	16,66%
Tekstilna	700	400	400	1.1000	30%	350	500	200	130	39,39%
Mašinogradnja	1.200	300	300	1.500	30%	450	500	150	300	66,66%
Zbir	2.100	900	900	3.000	30%	900	500	450	450	

Dohodak po granama proizvodnje ostaje isti kao što se formirao pod dejstvom zakona vrednosti koji je uzeo oblik dohodne cene. Pretpostavka da svaki radnik, bez obzira u kojoj je grani, dobija po 500.000 za tekuću potrošnju dovodi do toga da fond potrošnje u prehrambenoj industriji zahvata iz dohotka 100 milijardi, u tekstilnoj industriji 200 milijardi, a u mašinogradnji 150 milijardi. Radnici su, dakle, izborili svoja prava u tekućoj potrošnji, a istovremeno se održalo jedinstvo klasne svesti i radnička solidarnost.

S druge strane, za razvoj proizvodnje, za njeno proširenje, u prehrambenoj industriji ostalo je 20 milijardi, ili 16,66% od ukupnog dohotka, što iznosi samo 5% povećanja ukupne sume „faktora proizvodnje" u grani. U tekstilnoj industriji akumulacija iznosi 130 milijardi, ili 39,39% od dohotka, što iznosi 11,8% povećanja ukupne mase „faktora proizvodnje". U mašinogradnji je akumulacija 300 milijardi, ili 66,66% od dohotka u grani, što predstavlja 20% povećanja ukupne mase „faktora proizvodnje" angažovanih u ovoj grani. Kada bi se ostvarila ovakva raspodela dohotka u svim granama proizvodnje, tada bi se mašinogradnja četiri puta brže razvijala od prehrambene industrije, a skoro dva puta brže od tekstilne. Razume se da bi kao rezultat takvih kretanja ubrzo nastale velike disproporcije među granama, što bi onemogućilo razvoj svih grana podjednako.

Može se pretpostaviti da radni kolektivi iz mašinogradnje neće ulagati svu akumulaciju u svojoj grani, nego će njen deo uložiti u druge grane (u našem primeru: u prehrambenu i tekstilnu industriju). Međutim, ako se pogledaju svi relevantni indikatori, ne može se zaključiti da ovi radni kolektivi za takvo svoje ponašanje imaju valjane ekonomske motive. Rentabilnost „faktora proizvodnje" u tekstilnoj, a naročito u prehrambenoj industriji je znatno niža. Ako se očekuje da se radni kolektivi iz mašinogradnje ponašaju kao dobri privrednici, tada nije realno istovremeno očekivati od njih da ulažu i u nerentabilnu proizvodnju. Čak se može drugo očekivati. Naime, kada bi ponašanje u investicionoj aktivnosti radnih kolektiva iz prehrambene i tekstilne industrije određivao samo zakon vrednosti u obliku dohodne cene (a mi sada razmatramo samo taj aspekt), tada bi ovi kolektivi prestali da dalje ulažu u proširenje proizvodnje u svojim granama.

Logika delovanja zakona vrednosti u socijalističkoj proizvodnji ne daje realne mogućnosti ni za jednu ni za drugu varijantu formiranja i raspodele dohotka koje smo do sad razmatrali. Tačnije, i jedna i druga varijanta u socijalističkoj robnoj proizvodnji moguće su samo kao rezultat delovanja vanekonomske prinude, a ne kao manifestacija objektivnih zakonitosti imanentnih samoupravnim socijalističkim odnosima u proizvodnji.

III

U našoj kritičkoj analizi kategorije dohotka shvaćenog kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu) došli smo do saznanja da teorija dohodne cene nije uspela da razvije teorijsku osnovu za ovu kategoriju. Međutim, ta saznanja iscrpljuju samo jedan

aspekt naše kritike. Odbacivanje teorije dohodne cene ne oslobađa nas obaveze da tražimo odgovore na veoma složena i zaoštrena pitanja imanentna tako shvaćenom dohotku.

Jer teorija dohodne cene je pokušaj da se teorijski osmisli ovakvo shvatanje dohotka, da se on izvede iz kretanja robne vrednosti. Ova teorija nije izmislila dohodak kao jedinstvenu celinu novostvorene vrednosti. Naprotiv, ona je tu kategoriju preuzela iz stvarnog ekonomskog života u kome je počela da se afirmiše još pre pojave teorije dohodne cene. Zato saznanja do kojih smo došli obavezuju nas da temeljitije ispitamo koje su društveno-ekonomske okolnosti uslovile pojavu ove kategorije, kakvo je njeno istorijsko opravdanje, šta realno znače protivrečnosti koje smo otkrili i kako se one mogu prevazići.

Dohodak kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti (transformisane na tržištu) nastaje unutar krupnih društveno-ekonomskih promena koje donosi razvoj socijalizma kao proces svestranog oslobađanja radničke klase i utemeljenja njene diktature u društvu. Ovom prilikom nije moguće ulaziti u sve aspekte ukupnih društveno-ekonomskih kretanja, već treba istaći samo one veze tih kretanja i dohotka koje su veoma relevantne da dohodak uzme oblik jedinstvene celine novostvorene vrednosti transformisane na tržištu.

Ukratko, reč je o sledećem:

Državna svojina nad sredstvima za proizvodnju nastaje kao oblik negacije privatne kapitalističke svojine. Država koja nastaje u socijalističkoj revoluciji je država radničke klase i nužno ostvaruje ciljeve koji proizlaze iz potrebe ostvarenja istorijske uloge radničke klase na tom nivou ukupnog društvenog razvoja. Jedan od najvažnijih među tim ciljevima koje ostvaruje ovako nastala država jeste „eksproprijacija eksproprijatora" i uspostavljanje vlastite svojine nad sredstvima za proizvodnju. Organizacioni oblik ostvarenja te svojine jeste sveobuhvatni plan, njegovi instrumenti i aparat koji vodi računa o njegovom sprovođenju. U društveno-ekonomskom sistemu koji na taj način nastaje stvarni interesi radničke klase se sve više odvajaju od nje u obliku državnog plana, a reprezentant tih interesa postaje brojni administrativni aparat. Taj državni aparat, koji se kadrovski popunjava uglavnom iz redova revolucionara, velikim delom pripadnika radničke klase, kao rezultat mesta i uloge koje zauzima u društvenoj organizaciji rada, postepeno počinje da se birokratizira i otuđuje od svoje klase. Time se od radničke klase postepeno otuđuje i njena ekonomska i politička moć. Razume se, ovakav sistem tokom vremena razvija unutar sebe protivrečnosti, koje ponekad mogu imati veoma teške posledice. Istinskim revolucionarnim snagama uskoro postaje jasno da su neophodni dalji koraci u razotuđenju radničke klase i vraćanju njene ekonomske i političke moći. U tom pogledu veoma su dragocena Lenjinova iskustva i upozorenja koja je davao. U našoj zemlji, koristeći se Marksovim i Lenjinovim saznanjima, kao i stečenim iskustvima iz sopstvene revolucionarne prakse, već posle nekoliko godina administrativnog perioda revolucionarne snage se odlučuju za novi preokret u razvoju našeg socijalistič-

kog društva koji nije manje značajan od prvog — revolucionarnog osvajanja vlasti od strane radničke klase.

Ovaj novi revolucionarni preokret, orijentacija na razvoj samoupravnog sistema, pretpostavlja vanredno složen istorijski proces. U njegovom stvaranju nisu se mogla koristiti iskustva drugih jer ih nije bilo. Trebalo je poći od konkretnih uslova i, pomoću Marksovog pogleda na svet, osetiti, shvatiti unutrašnju dijalektiku kretanja realnog društveno-ekonomskog života. Samo na toj osnovi, sa logičnom povezanošću poteza, bilo je moguće voditi dalju revolucionarnu akciju. U pravcu prevazilaženja državno-svojinskih odnosa prvi zadatak bio je osamostaljenje preduzeća. Preduzeće koje je u administrativnom sistemu bilo samo karika u državnom planu, u nastojanju da se ekonomska moć odlučivanja neposrednije približi radničkoj klasi, javlja se kao jedina moguća tačka oslonca.

Međutim, nije bilo jednostavno ostvariti ekonomsko osamostaljenje preduzeća. Razumljivo, taj se posao morao obaviti u konkretnim, tada postojećim društvenim uslovima, u uslovima tadašnjeg nivoa razvijenosti proizvodnih snaga i odnosa, s jedne, i društvene svesti, s druge strane. Ceo proces je morao dobiti oblik decentralizacije, i to u više faza. U svakom konkretnom momentu izvođenja taj proces je bio u sukobu sa do tada postojećim oblicima centralizacije, koji su ranije po inerciji bili shvatani kao osnovni atribut socijalističkog karaktera našeg društva. Dakle, proces ekonomskog osamostaljivanja preduzeća, kao faza u širem procesu ekonomskog razotuđivanja radničke klase, morao se izvoditi u vanredno složenim uslovima kako u sferi razvoja proizvodnih snaga i odnosa tako i u sferi društvene svesti.

Unutrašnje protivrečnosti administrativnog sistema su već otkrile neke teorijske dileme koje su postale posebno aktuelne u uslovima razvoja samoupravljanja. U prvom redu reč je o pitanju odnosa socijalizma i robne proizvodnje u njemu. Teorijska misao u vezi s tim, uporedo sa razvojem samoupravljanja, već je razvila veoma oštre kontroverze. Izvestan broj autora smatrao je da su socijalizam i robna proizvodnja inkompatibilni, dok su drugi bili na stanovištu da se ove dve istorijske pojave međusobno ne isključuju. Orijentacija na razvoj samoupravljanja veoma je brzo pokazala da je ekonomsko osamostaljenje preduzeća nemoguće ako se preduzeće istovremeno ne afirmiše kao robni proizvođač. Ova činjenica bacila je novu svetlost na stare dileme. Ukoliko samoupravno socijalističko preduzeće može da postoji samo kao robni proizvođač, tada se i njegova proizvodnja nužno javlja kao deo šire celine — *socijalističke robne proizvodnje*. Dakle, društvena proizvodnja u samoupravnom socijalizmu nije određena antinomijom robna proizvodnja — socijalizam, već se javlja kao dijalektičko jedinstvo ovih pojava, kao socijalistička robna proizvodnja.

Teorija socijalističke robne proizvodnje, koja je u našoj zemlji nastala u procesu kritičkog prevazilaženja dogmatske političke ekonomije državnog socijalizma, pokušala je da sve konkretne pojave iz društveno-ekonomskog života u samoupravnom socijalizmu, pojedinačno i u njihovoj povezanosti, objasni iz prirode procesa koji se odvijaju unutar

preduzeća. Tada se nužno postavio zadatak da se otkrije na koji se način društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje radnika na dostignutom nivou ekonomski reprodukuju unutar preduzeća. Došlo se do saznanja da je dohodak, koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti, onaj ekonomski oblik koji omogućava takvu reprodukciju.

Zašto se na tom nivou razvoja proizvodnih snaga i odnosa u proizvodnji kao ključna ekonomska kategorija nužno pojavio dohodak, koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti? Razlozi za to su teorijske i praktične prirode. Sa teorijskog gledišta još uvek je preovladavalo jednostrano shvatanje da u socijalizmu ukupna masa novododatog rada predstavlja za radnika potreban rad, iako je Marks takvo stanovište kritikovao u svojoj *Kritici Gotskog programa* oštro napadajući Lasalov takozvani neokrnjeni prinos rada. Smatralo se da, kada je dohodak jedinstvena celina, kada objektivno nije podeljen na potrebnu vrednost i višak vrednosti, da je to garancija prevazilaženja najamne pozicije radnika jer u tom slučaju njegova radna snaga nema vrednosti i nije roba. U tome se videla i sva razlika između novih, socijalističkih odnosa u proizvodnji i privatno-kapitalističkih odnosa u kojima je radnik u najamnom odnosu. S druge strane, time što radnik slobodno raspolaže dohotkom i slobodno ga raspodeljuje na potrošnju i akumulaciju, on neposredno vrši društvenu reprodukciju prevazilazeći posredovanje države. Dakle, teorijski se osnovni ciljevi razotuđenja radničke klase povezuju sa ekonomskim oblikom dohotka koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti transformisane na tržištu.

Sa praktičnog stanovišta domašaj procesa ekonomskog razotuđivanja radničke klase, dakle i razvoja samoupravljanja, u tom njegovom prvom periodu je iz više razloga morao da se zaustavi na nivou ekonomskog osamostaljenja preduzeća. Ceo taj proces mogao je da dobije drukčiji pravac kretanja, suprotan njegovim ciljevima, da se nije išlo putem afirmacije dohotka kao jedinstvene celine. Samo je pod tim uslovima, u tada vladajućim okolnostima, bilo moguće dovesti na scenu odlučivanja širi krug radnika. Inače, odmah, već u početnoj fazi, ukoliko bi se afirmisala novostvorena vrednost kao objektivno podeljena na potrebnu vrednost i višak vrednosti, na nivou preduzeća bi se formirale snage koje bi svoju moć zasnivale na višku vrednosti koji je otuđen od radnika. Nivo svesti radničke klase, a i saznanja o daljim putevima razvoja samoupravljanja još uvek su u tom periodu činili nužnim pojavu dohotka kao jedinstvene celine.

Međutim, uskoro, paralelno sa razvojem društvenih proizvodnih snaga i društvene svesti, pokazalo se da ekonomski osamostaljeno preduzeće, koje je bilo ključna tačka prilikom prevazilaženja centralističkog administrativnog plana, nije krajnji domašaj u procesu ekonomskog oslobađanja radničke klase i da već postaje smetnja daljem toku tog procesa. Svakako, u daljem toku procesa ekonomskog oslobađanja radničke klase relativna ekonomska samostalnost preduzeća je nova polazna tačka. Na osnovu takvih saznanja nastaje pokret organizovanja preduzeća na principu takozvanih ekonomskih jedinica. Iako su u sprovo-

đenju tog principa, a kasnije u nastojanju da se formiraju *radne jedinice* unutar preduzeća, stečena veoma dragocena iskustva, ipak nije do kraja objašnjeno zašto su u tome postignuti veoma skromni rezultati. Nije se ušlo u istraživanje koje bi ustanovilo objektivne ekonomske razloge čiji je uticaj bio presudan što se nije uspelo u tim akcijama.

Naša istraživanja izložena u ovom tekstu upućuju na zaključak da je osnovni razlog relativnog neuspeha u organizovanju preduzeća na principu ekonomskih jedinica, a kasnije radne organizacije na principu radnih jedinica, oblik dohotka kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti. Naime, pokazalo se da je takav oblik dohotka bio moguć i nužan samo u periodu kada je bilo neophodno ekonomsko osamostaljenje preduzeća u prvoj fazi prevazilaženja državno-svojinskih odnosa. Kada je takvo osamostaljeno preduzeće počelo da biva kočnica daljeg razvoja samoupravljanja, kada je bilo neophodno učiniti dalje korake ka još neposrednijem približavanju ekonomske moći radničkoj klasi, najpre putem ekonomskih jedinica unutar preduzeća, a kasnije putem transformacije preduzeća u radnu organizaciju organizovanu na principu radnih jedinica, nije se paralelno išlo na otklanjanje unutrašnjih protivrečnosti koje razvija dohodak kao jedinstvena celina, nije se dovoljno energično tražio novi, razvijeniji oblik dohotka koji odgovara višem nivou razvoja samoupravnih odnosa. Naprotiv, transformisana unutrašnja struktura preduzeća, njegov prelazak u radnu organizaciju trebalo je da ekonomski bude reprodukovan kroz oblik dohotka koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti i koji se slobodno raspodeljuje na potrošnju i akumulaciju.

Međutim, ovaj oblik dohotka nije moguće spustiti sa nivoa radne organizacije na nivo radne jedinice. Iz tehničko-tehnoloških razloga radne jedinice unutar najvećeg broja radnih organizacija među sobom se bitno razlikuju po organskom sastavu društvenog kapitala angažovanog u njima. Kao rezultat toga, pod istim uslovima produktivnosti i odgovornosti u radu, dohodak po radniku, koji je materijalni okvir ostvarenja samoupravnih prava i slobodne raspodele, u pojedinim radnim jedinicama bitno je različit. Dakle, unutar radne organizacije javlja se ona protivrečnost o kojoj smo u prvom i drugom delu ovog priloga opširno govorili. Na toj osnovi nastaju veoma velike razlike u materijalnom položaju radnika po pojedinim radnim jedinicama unutar radne organizacije. Otuda rezultiraju suprotni materijalni interesi. Toj objektivnoj protivrečnosti, koju zakonito razvija u sebi dohodak kada je jedinstvena celina novostvorene vrednosti, radne zajednice u radnim organizacijama su se suprotstavljale uvođenjem unutrašnjeg sistema složenih odnosa među radnim jedinicama koji je trebalo da izravna te razlike u materijalnom položaju i da približi materijalne interese radnika pojedinih radnih jedinica. Međutim, ukoliko se više uspevalo u izgradnji takvog sistema, utoliko se ekonomska moć vraćala na nivo radne organizacije. Sama logika takvih internih sistema odnosa koji su nužno postavljeni nasuprot delovanju spoljnih odnosa među radnim organizacijama neophodno vodi ka ekonomski neuslovljenoj koncentraciji moći odlučivanja u centralnim organima samoupravljanja. Ali se ukupna moć

tih organa iscrpljuje u stvaranju neke unutrašnje ravnoteže koja je u suprotnosti sa delovanjem objektivnih zakona. Za takvu unutrašnju ravnotežu neophodne su razne interne stope akumulacije i drugi obračuni koji zamagljuju stvarne odnose u proizvodnji.

Normalno, za funkcionisanje takvih „internih sistema“ koji treba da odstranjuju protivrečnosti dohotka koji je jedinstvena celina neophodni su stručni organi. Njihova je privilegovana funkcija da „omoguće“ snošljive odnose među radnim jedinicama unutar radne organizacije. U stvari, na protivrečnostima dohotka kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti izrastaju unutar proizvodnje tehnokratske snage, a stručni poslovi koji treba da omoguće uspešno osposobljavanje radnih zajednica za ovladavanje ukupnim procesom proizvodnje, sa stanovišta samoupravnih odnosa, degenerišu se i svode se na zadatak odstranjivanja protivrečnosti koje razvija ovaj oblik dohotka, jer pred radnim zajednicama te protivrečnosti dobijaju objektivni karakter.

Ukratko, različiti i čak suprotni materijalni interesi koji nastaju među radnim jedinicama unutar radne organizacije kao rezultat zadržavanja starog oblika dohotka (kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti) prilikom njegovog spuštanja na radne jedinice mogu biti usklađivani samo pod dejstvom neke spoljne snage van tih interesa i iznad njih, a to u radnoj organizaciji može biti samo tehnokratija. Dakle, taj oblik dohotka, kada se spusti na nivo radnih jedinica, razvijajući njemu imanentne protivrečnosti, zakonito proizvodi u radnoj organizaciji moć tehnokratije. U ovom momentu nećemo dalje ulaziti u ovu problematiku iako postoje razlozi koji upućuju na detaljniju razradu. Međutim, ovde je neophodno istaći jednu činjenicu. Naime, sprovođenje ustavnih amandmana, to jest razvijanje nove društvene organizacije rada, koja izrasta iz osnovne organizacije udruženog rada, u suprotnosti je sa oblikom dohotka kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti. To znači da je sprovođenje ustavnih amandmana moguće samo putem prevazilaženja tog oblika dohotka.

Protivrečnosti koje dohodak kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti razvija u privredi zemlje takođe su veoma ozbiljne prirode. U prvom i drugom delu ovog teksta videli smo da ova kategorija zakonito proizvodi neravnotežu u privredi. U tim uslovima, da bi ipak funkcionisala, privreda razvija ili vrši pritisak da se razvije sistem koji će ublažavati te protivrečnosti. Budući da je ključni napredak u odnosima učinjen uvođenjem principa neotuđivosti dohotka iz organizacije udruženog rada, a dohodak je zadržao stari oblik jedinstvene celine novostvorene vrednosti. neravnoteža se u privredi i dalje proizvodi, ali van privrede ne postoje ili sve manje postoje materijalne mogućnosti u obliku novčanih sredstava kao stvarni ekvivalent vrednosti sa kojima bi se intervenisalo u cilju odstranjenja te neravnoteže, pa se prirodno traže novi putevi za njeno prevazilaženje. Tu su, pre svega, često i nenamensko, zaduženje u inostranstvu i razni kanali emisije novca. Posledice tih tokova su inflacija i novi izvori neravnoteže. Ni na ovom aspektu delovanja protivrečnosti koje razvija dohodak kao jedinstvena celina nećemo se dalje zadržavati. Samo smo smatrali da je neophodno

ukazati na jedinstvenu ekonomsku osnovu, na jedinstveni uzrok pojave tehnokratskih i etatističkih snaga i na povezanost njihovog postojanja sa izvorom nestabilnosti u privredi.

Ove protivrečnosti dohotka kao jedinstvene celine novostvorene vrednosti nije teško uočiti. Možda je teže otrgnuti se od jednog odavno izgrađenog i dugo prisutnog shvatanja o ovoj kategoriji. Specifično za to shvatanje je što sudbinu samoupravnih odnosa u proizvodnji fatalistički povezuje se sudbinom dohotka koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti. To shvatanje ne olakšava pronalaženje daljih puteva razvoja samoupravljanja, ali raščišćava teren pojavljivanju kritike samoupravljanja koja polazi sa prevaziđenih pozicija. Ističući protivrečnosti koje objektivno razvija u sebi dohodak kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti, a nadovezujući se na shvatanje o sudbinskoj povezanosti ovog oblika dohotka sa samoupravljanjem, javljaju se dva, na prvi pogled protivrečna, ali u suštini veoma tesno povezana, oblika kritike samoupravljanja. Jedna je kritika sa pozicija administrativnog socijalizma, a druga sa pozicija logike profita. Zajedničko jednoj i drugoj je nastojanje da se, s obzirom da dohodak kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti, koji je ekonomski oblik reprodukcije samoupravnog sistema, proizvodi duboke protivrečnosti, treba vratiti jednom ili drugom „modelu". Dakle, iz krize dohotka kao jedinstvene celine izvlače se zaključci o bezizlaznoj krizi samoupravljanja.

Dijalektičko, dosledno marksistički fundirano mišljenje traži i nalazi rešenja u sasvim drugom pravcu. Ono ne poriče protivrečnosti koje razvija u sebi dohodak kao jedinstvena celina novostvorene vrednosti jer su te protivrečnosti objektivne prirode. Naprotiv, ono *shvata* krizu dohotka koji je jedinstvena celina novostvorene vrednosti. Ali iz te krize izvlači zaključak *da se samoupravljanje razvilo* i da taj njegov novi dostignuti nivo razvoja ne može da se i dalje reprodukuje u ekonomskom obliku dohotka koji je jedinstvena celina. Dakle, samoupravljanje neumitno traži novi oblik dohotka kao ekonomski oblik svoje reprodukcije. A to znači sledeće: ako se samoupravljanje razvija i dolazi u sukob sa postojećim oblikom dohotka, neophodno je da se i dohodak razvija, da nalazi novi oblik. Ali, o tome u sledećem prilogu.

Zoran Vidaković

NEKOLIKO TEZA O MODERNOJ TEHNOKRATIJI*

(Poreklo i priroda moderne tehnokratije. Izgled tehnokratske tendencije kod nas)

NOVI RAZVOJNI OBLICI EKSPLOATACIJE PROIZVODNJE I PROIZVOĐAČA

Osnovni determinizmi *kapitalističke eksploatacije proizvodnje i proizvođača,* koje smo napred ukratko naveli, *nisu ukinuti,* „istorijski prevaziđeni" ili „potisnuti u drugi plan" istorijske prakse time što se vrši magistralna tehnokratska reorganizacija kapitalističke formacije. Isti determinizmi i dalje opstoje u suprotnosti sa novom epohalnom menom proizvodnih snaga, a te suprotnosti moderna tehnokratija nastoji da suzdrži i „reši" u okvirima kapitalističke strukture. Naše razilaženje s teorijom „programiranog društva" Alena Turena izražava se u tome što u tehnokratskoj verziji kapitalizma nalazimo produžetak, u još drastičnijem obliku, s krajnjim konzekvencijama, svih osnovnih momenata, procesa i rezultata kapitalističke eksploatacije. Ono što se pojedinim analitičarima pričinjava kao „prevazilaženje eksploatacije" i „novo društvo alijenacije" uistinu je *rasprostiranje kapitalističke eksploatacije na sve dimenzije, momente i socijalne nivoe društvene egzistencije ljudi,* što uključuje i razvijene oblike, nova sredstva i proširene razmere *suzbijanja individualnog i kolektivnog otpora ljudi tako generalizovanoj eksploataciji.* Sadašnji istorijski stupanj kapitalističke eksploatacije trostruko je opredeljen suprotnošću između kapitalističkog načina proizvodnje i oslobodilačkog potencijala nanovo epohalno izmenjenih i razvijenih proizvodnih snaga:

1. Enormno *podruštvljavanje proizvodnje* i svih njenih materijalnih i duhovnih, ljudskih i socijalnih činilaca dovodi do toga da *kapitalistička produktivnost* tih činilaca zavisi od rasprostiranja eksploatacije na sve momente društvene egzistencije ljudi i od proširivanja društvenih sistema eksploatacije na globalne — ne samo nacionalne već i međunarodne — društvene celine, unutar kojih se svi momenti društvene egzistencije ljudi stavljaju u funkciju globalne eksploatacije. Otud se pričinjava da u „programiranom društvu" pokretačka svrha „sistema in-

* Ovo je kraj rasprave objavljene u prethodnom broju.

vesticija i proizvodnje" i interes tehnokratije koja tu svrhu ostvaruje nije više prvenstveno profit, već ekspanzija i reprodukcija samog sistema, iako je — uistinu — takva ekspanzija u funkciji enormno podruštvljene proizvodnje kapitala.[26] Ekspanzija je podređena reprodukciji kapitalističkog načina upotrebe ljudskih sposobnosti (najamne radne snage) i tome saobraženih drugih činilaca proizvodnje (kao sredstava za

[26] U citiranoj knjizi *Postindustrijsko društvo* A. Turen izlaže argumente za tezu da je „privredni rast determinisan više političkim procesom nego ekonomskim mehanizmima koji se pokreću skoro potpuno izvan društvene kontrole... Manifestuje se sve opštija veza između uslova rasta i celine društvene organizacije... Najvažnije investicije često izmiču kriterijumima ekonomske rentabilnosti i o njima je odlučeno više u ime izmenjenih potreba rasta i moći nego u ime profita".

Mnogi argumenti o prevazilaženju kapitalističke eksploatacije kao primarnog i određujućeg momenta klasnog odnosa i sukoba u „tehnokratskom društvu" dobijaju obrnuto značenje, postaju dokazi o nastavljanju te eksploatacije kao glavnog momenta, ako ih naprosto protumačimo *unutar celine kapitalističke reprodukcije, unutar ukupnosti odnosa proizvodnje kapitala i najamnog rada*, kao što je to Marks zahtevao, naglašavajući da ti odnosi proizvodnje postoje samo kao *odnosi među klasama*, a da su kao *pojedinačni odnosi samo pravni, politički i ideološki privid.* U kasnom kapitalizmu, njegovoj tehnokratskoj organizaciji, ovaj privid pojedinačnih odnosa eksploatacije iščezava da bi ustupio mesto novom prividu globalnih odnosa koje pojedini ekonomisti i sociolozi opisuju kao da nisu međuklasni odnosi najamnog radništva i nosilaca globalne akumulacije i upotrebe viška vrednosti. Kad spomenuti Marksov metodički zahtev imamo u vidu, pažljivo pročitajmo Turenove argumente o prevazilaženju kapitalističkog odnosa proizvodnje:

— „Industrijski napredna društva nisu više društva akumulacije, već programacije. Budućnost nije osigurana poglavito privatnim ulaganjima, najpre zato što država osigurava i orijentiše sve veći deo privrednih investicija, a i zato što je veoma porastao udeo društvenih investicija, naročito u oblasti obrazovanja... XIX vek je bio osetljiv na suprotstavljanje prometne i upotrebne vrednosti. *Danas je osnovni problem u suprotnosti razvitka i potrošnje.*"

— „Efikasnost ulaganja sve više zavisi od složene političke strategije i metoda administrativne organizacije. Jednom rečju, ulaganje nije više funkcija jednog sektora društva, i tačnije, jedne klase, već čitavog društva. Politika više ne prati ekonomsku organizaciju, već joj prethodi, upravlja njome. Progres ekonomije pokazuje se kao rezultat, kao najvidljiviji znak *funkcionisanja društva, naime, njegove sposobnosti da upravlja napetostima koje se nužno rađaju iz suprotnosti između ulaganja i individualne potrošnje.*"

— Ukoliko (usled distinkcije između organizacijskih konflikata pojedinaca i grupa unutar preduzeća i ekonomskog odlučivanja koje prelazi okvire preduzeća) „ekonomski konflikt u preduzeću prestaje da bude manifestacija klasne borbe, — pre ćemo ga protumačiti u čisto ekonomskim terminima, naime, prema tome *koliko koja od prisutnih grupa kotira na tržištu rada*".

— „Na nivou političkog odlučivanja... *razdvajanje ulaganja od potrošnje* najčešće dobija oblik političke moći, tj. u najjednostavnijem slučaju *potčinjavanje društvene politike „imperativima" odbrane, nauke ili ekonomske koncentracije.*"

— „U vreme kad *najviše patološke forme kapitalizma* dezorganizuju društveni prostor, *tehnokratska moć*, ograničena na svoj plan razvoja, *odupirući se* pregovaranju i informaciji, *uništava sposobnost društva da transformiše forme svog života*, da stvori nove forme društvenog života i kulturnih delatnosti. Društvene borbe ne mogu više ostati ograničene na domen rada i preduzeća već i zato što je *upliv ekonomske moći na društveni život opštiji i dopire do svih aspekata ličnog života i kolektivnih aktivnosti" (kurziv* — Z. V.).

iznuđivanje najamne radne snage) u cilju globalne (podržavljene i korporacijske) akumulacije viška vrednosti, čija se eksploatatorska priroda uvek nanovo potvrđuje načinom njegove raspodele i upotrebe u proizvodnoj (odnosno i destruktivnoj) potrošnji i potrošnji neproizvođača i proizvođača (koja osujećuje bitne individualne i kolektivne sposobnosti i potrebe, aktivnosti i društvene veze ljudi).

2. Usled kapitalističkog obuhvatanja (i susprezanja) celine proizvodnih snaga veoma podruštvljenih, materijalno i duhovno razvijenih — današnja eksploatacija ljudskih individualnih i socijalnih sposobnosti ne ostaje u okviru izrabljivanja manuelnih radnih snaga, već se rasprostire (a) na razvijeniju celinu duhovnih i socijalnih sposobnosti direktnih radnika u materijalnoj proizvodnji, (b) na celinu ljudskih sposobnosti i aktivnosti mnoštva indirektnih radnika u materijalnoj proizvodnji i učesnika u drugim granama proizvodnje ljudskog života koje su uključene u proširene sisteme globalne eksploatacije i (c) na najšire društvene celine ljudskih sposobnosti, delatnosti i potreba koje su opredeljene generalizovanim kapitalističkim lišavanjem, ograničavanjem i iskrivljavanjem. Ovo sadržinsko produbljavanje i rasprostiranje kapitalističke eksploatacije, *usled suprotnosti između kapitalističke upotrebe radnih snaga i revolucionisanja ljudske proizvodne snage kao okosnice ukupnih proizvodnih snaga,* pričinjava se teoretičarima „nove alijenacije" kao „neekonomska", izvorno tehnološka, politička i kulturna pojava različita od izrabljivanja najamnih radnika, mada je njome to izrabljivanje dobilo potpun vid, tendencijski sadržan i predvidljiv od početka kapitalističke formacije. Snaga Marksove misli i celokupne revolucionarne teorije radničkog pokreta i sastoji se u proziranju te celine i njenih protivrečnosti. U tome je Marksova kritika političke ekonomije s premisama teorije alijenacije i dezalijenacije u klasnoj borbi.

3. Što su dublje suprotnosti između bitnih (a još jednom revolucionisanih) ljudskih sposobnosti i potreba, s jedne strane, i kapitalističkog načina njihove upotrebe — eksploatacije, s druge strane, to *klasna borba obuhvata razvijeniji ljudski otpor eksploataciji,* a slamanje tog otpora zahteva *razrađenije sisteme kontrole individualnog i kolektivnog ponašanja ljudi,* „socijalizacije", „integracije" i „manipulacije" na nivou obrazovanja i rada, ekonomske raspodele i potrošnje, politike i ideologije, društvene informacije i socijalne psihike. Što pojedinim analitičarima izgleda kao prevazilaženje najamnog ropstva i političke dominacije buržoazije, a zasnivanje novog istorijskog vida alijenacije — osujećenja ljudske suverenosti u obliku „tehnokratske manipulacije", uistinu je skup novih nužnosti, novih sredstava i oblika da se sačuva najamno ropstvo i uspostavi totalan ekonomski, tehnološki, organizacijski, politički i kulturni monopol modernih kapitalističkih funkcionera.[27]

[27] U toku poslednje decenije sociologija (u Americi, a zatim i u Evropi) je naglo pokazala pojačano zanimanje za upotrebu teorijskog koncepta alijenacije u društvenim istraživanjima (alijenacija kao objekt istraživanja i kao interpretativni okvir), stupajući mestimično u dijalog i sa filozofsko-antropološkom mišlju. Mada je to sociološko adaptiranje tematske alijenacije rezultat izrazitog teorijskog sinkretizma (Marks — From — Weber — Mannheim — Durkheim i Merton) i ima višeznačne ideološke premise, ipak je

FUNKCIJE MODERNE TEHNOKRATIJE

Funkcije moderne tehnokratije nisu ništa drugo do *specifično socijalno uobličavanje funkcija kapitala nužno u određenom razvojnom periodu kapitalističke proizvodnje.* U tehnokratiji kapital nalazi delotvornog nosioca njemu imanentnih funkcija kad predašnji nosioci nisu dovoljni, nisu efikasni u promenjenim uslovima njegove reprodukcije.

---

nagoveštaj otvaranja tradicionalno funkcionalistički utemeljene sociologije ka problemima čoveka, praksisa. Ne ulazeći u svestraniju raspravu o ovoj tendenciji, neophodno je da skiciramo liniju razgraničenja metoda za koji pledirano od spomenutih pokušaja socioloških istraživanja (M. Seeman, J. W. Evans, A. Neal, D. D. Dean, Hadja J., L. I. Pearlin, J. P. Clark, M. Olsen i više drugih istraživača u Americi; na drugi način G. Bonazzi u Italiji, J. V. Dyck i M. V. Oers u Holandiji, a na poseban način i A. Tourain u Francuskoj), pokušaja koji su, uostalom, i sami uzajamno kontroverzni. Ukratko, metod za koji pledirano razlikuje se po tome što:

(1) Polazimo od Marksovog poimanja alijenacije i dezalijenacije kao dijalektike antagonističkog rada i praksisa u istoriji klasnih formacija društva. Unutar te dijalektike alijenacija je socijalna i individualna pojava koja obuhvata sve strane ljudskog življenja uslovljene antagonističkim načinom proizvodnje, ali se u njoj ne iscrpljuju sve prošle i buduće protivrečnosti ljudskog života i istorijske prakse.

(2) Različito od tumačenja koja Marksov („filozofski") pojam alijenacije odeljuju od njegovog („ekonomskog") pojma eksploatacije, uzmimo oba teorijska koncepta u suštinskom jedinstvu: (a) ekonomsko otuđenje kao osnovu ukupne alijenacije, a eksploataciju ne samo kao ekonomsku pojavu već kao ukupnost ograničavanja, lišavanja i izopačavanja u životu proizvođača usled klasnih odnosa proizvodnje, (b) Marksov teorijski elaborat alijenacije (u *Ranim radovima)* kao opštu teorijsku apstrakciju iz istorije klasnih društava, a njegovu teoriju eksploatacije najamnog radništva kao posebnu teorijsku apstrakciju za moderno klasno društvo, koja u celosti korespondira opštoj apstrakciji alijenacije, ali je od nje sadržajnija i određenija kao teorijski član na putu saznavanja konkretnog istorijskog zbivanja.

(3) Različito od shvatanja — veoma rasprostranjenih u savremenoj sociologiji — da je Marksov teorijski koncept eksploatacije najamnog radništva anahroničan (pripada „kapitalističkom društvu" XIX veka, a ne „industrijskom društvu" XX veka, a još manje nastajućem „postindustrijskom društvu"), smatramo da autentično i bitno poimanje te eksploatacije ostaje određujući teorijski momenat za istraživanje savremenih društava. Istina, koncept eksploatacije treba osloboditi od dvostrukih ograničenja: onih koja su eventualno bila prisutna u Marksovom opusu usled nerazvijenog istorijskog materijala i nedovršene kritike kapitalističkog društva, kao i onih ograničenja koja su nastala usled ekonomističkog tumačenja kritike političke ekonomije. Isti koncept neophodno je razviti tako da obuhvati istorijski razvijene vidove i nove momente individualnog, kolektivnog i opšteg lišavanja, onemogućavanja i ugrožavanja ljudi, u odnosu na savremene nužnosti i mogućnosti društvene egzistencije ljudi, a usled determinizma proizvodnje viška vrednosti (ne samo u klasičnom obliku profita već i u obliku ekspanzije tehnokratski organizovanih korporacija, podržavljene akumulacije i distribucije viška vrednosti i svakog drugog modernog oblika ekonomije čija svrha, movens i kriterijum nije razvijanje proizvođača i zadovoljavanje njegovih prvenstvenih potreba, već akumulacija vrednosti i koncentracija tehnološke, ekonomske i političke moći na bazi reprodukcije bitno ograničene, najamne, egzistencije proizvođača).

(4) Umesto da supstitut za „anahroničan" koncept eksploatacije proizvodnje i proizvođača tražimo u modernoj alijenaciji koja ima druge izvore i druga određenja (kao što su Powerlessnes, Meaninglessnes, Normlessnes, Value ispolation i Self-estrangement kod Melvina Seemana), predlažemo napor

Kapitalistička svojina nalazi socijalnu organizaciju adekvatnu negativnom, nepravom rešavanju suprotnosti između društvene proizvodnje i privatnog prisvajanja. Podvlačim ovaj stav, bitno različit od teorija koje se provlače kroz celo stoleće, o osamostaljenju upravljanja od svojine, o zasnivanju novih struktura moći i socijalnih privilegija novih slojeva, a možda i klasa na hijerarhijskom upravljanju, a ne više na kapitalističkoj svojini. *Moderna tehnokratija nastaje na bazi značajno promenjenih oblika kapitalističke svojine.* To su korporacijska i podržavljena kapitalistička svojina: „samofinansiranje" velikih korporacija i postupna apsorpcija klasičnog finansijskog kapitala; akumulacija viška vrednosti u obliku prividne amortizacije i pomoću ekstraprofita na bazi

---

teorijskog mišljenja i konkretnog istraživanja da bi se iz modernih oblika determinizama proizvodnje viška vrednosti izvela raznovidna konkretna određenja eksploatacije i alijenacije, saznalo mnoštvo specifičnih determinizama u modernom klasnom društvu.

(5) Smatramo da su mnoge teorijske i istraživačke dileme oko alijenacije (i eksploatacije) rezultat nedijalektičkog hipostaziranja pojave i pojma alijenacije, umesto da se ona shvata i istražuje *samo* unutar dijalektičkog jedinstva suprotnosti alijenacije i dezalijenacije (praksisa i otuđujućeg rada; istorijskih pokretačkih snaga i klasnih struktura i sistema; bitnih mogućnosti i nužnosti novovekovne proizvodnje, socijalnog života, kulture i susprezanja, pervertiranja i osujećivanja tih mogućnosti, odnosno pretvaranja nužnosti u prisilu, pretnju i katastrofalnu ugroženost usled eksploatacije proizvodnje i proizvođača). Konkretan dijalektički pristup otklanja nedoumice oko promena najamne egzistencije, klasne strukture, društvenih sistema u „industrijskom" i „postindustrijskom" društvu jer u ovim istorijskim menama otkriva dijalektičku borbu između zbiljskog ljudskog razvoja proizvodnje i proizvođača i antagonističke društvene reprodukcije, umesto da te promene reducira na evoluciju društvenih sistema i da umesto uvida u delovanje protivrečnih istorijskih sila uzima za merodavne empirijske rezultante njihovih sukoba i privremenih kompromisa. Ovaj pristup usmeren je i protiv svakog vida apsolutizacije „ljudske prirode" ili drugih „metasocijalnih" konstanti u tumačenju alijenacije, a time odbacuje i omiljeni prigovor o „utopijskom" karakteru Marksovog elaborata ukidanja alijenacije u proleterskoj revoluciji. Ali to je nerazlučivo od teorijske razrade i konkretnog saznavanja mogućnosti i stvarnosti revolucionarne prakse u savremenim društvima jer se moderna alijenacija ne može shvatiti izvan te dijalektičke sprege, kao što se slepilo ili slabljenje vida ne bi mogli pojmiti bez poznavanja tog ljudskog čula u osetilnoj praksi!

(6) Smatramo da se istraživačka konkretizacija („operacionalizacija") teorijskog koncepta alijenacije u savremenim društvima ne može izvesti iz opšte apstrakcije, kao što se teorijski konzistentna i validna konkretizacija ne može izvesti ni iz intuitivnog obeležavanja i sabiranja heterogenog skupa eventualnih empirijskih odredenja alijenacije. Put istraživačke konkretizacje vodi, po našem mišljenju, preko dalje razrade i aktuelizacije kritike političke ekonomije, pri čemu se merljivi osnovni procesi, indikatori eksploatacije — alijenacije zahvataju zajedno sa manje merljivim i nemerljivim ljudskim i socijalnim konzekvencijama, i još manje merljivim, ali ipak konkretno saznatljivim mogućnostima i tendencijama emancipacije proizvodnje i proizvođača. Moramo se složiti sa izvanrednom opaskom P. Navillea da je Marksov metod iz kritike političke ekonomije na tragu merljivosti osnovnih procesa modernog klasnog društva, da je i danas ništa manje aktuelan i da je u suštini bliže matematičkoj komponenti sadašnje nauke od rafiniranog matematičkog aparata empirističkih istraživanja društva (P. Naville, *De l'aliénation à la jouissance*, Marcel Rivière, Paris, 1957, str. 369—396).

neokolonijalističke eksploatacije, monopola naučnih saznanja i tehnoloških preimućstava; suzbijanje pada profitne stope na bazi državne i oligopolske regulacije tržišta roba, kapitala i radnih snaga; sadejstvo korporacijske sa državnom akumulacijom dela viška vrednosti radi osiguranja celine kapitalističke reprodukcije, a naročito globalne i međunarodne ekspanzije, a i produkcije i eksploatacije naučnog saznanja, tehnoloških informacija i školovanih radnih snaga. Osnova moći tehnokratije su novi oblici kapitalističke svojine, a ne samo funkcije upravljanja ili koordinacije „organizovanog znanja" koje su, tobože, emancipovane od kapitalističke svojine. Istorijskom praksom demantovane su teorije o emancipaciji upravljanja od svojine.[28]

Svi oblici kapitalističko-monopolističke svojine, uključiv i one koji prethode korporacijskom i podržavljenom kapitalu i s njim se nadalje mešaju i prepliću, razvijaju kapitalističko upravljanje u funkciji jačanja (a ne slabljenja) kapitalističke svojine, koncentracije i centralizacije kapitala, jačanja njegove vlasti nad radnim snagama i kontrole nad društvenim procesima. Nosioci kapitalističkog upravljanja — najpre u formi kombinacije između krupnih vlasnika kapitala — preduzimača i bankara (koji kontrolišu srednje i sitno kapitalističko vlasništvo posredstvom akcionarskih društava i sistema učešća-kontrole) i vrhova privredne i političke birokratije, a zatim sve više u formi moderne tehnokratije — ostaju organi i oličenja kapitalističke svojine, a ne njeni supstituti, oponenti ili eksproprijatori. „Problem je u tome da li kadrovi izvršavaju preduzimačke funkcije drukčije nego što bi to činili vlasnici. Ali, kako bi oni to mogli u vreme kad opstoji privatna svojina, vlast koja iz nje proizlazi i preduzimačka funkcija... Ni jedan upravljač bilo koje američke firme nije nikad zauzeo politički stav suprotan interesima privatne svojine kao institucije. Na planu teorijskom, kao i praktičnom, on je njen glavni branitelj."[29]

Promena funkcionera, jednako kao i promena oblika kapitalističke svojine, bitno su doprinele njenoj perzistenciji u promenjenim uslovima. I to naročito u tri pravca.

Prvo: omogućile su da se izvede masovna koncentracija i organizacija kapitala, a da se ne naruši njegova socijalno-ekonomska sadržina. „Činjenica da su aktivnosti industrijskih i finansijskih kadrova saobra-

---

[28] Rajt Mils u citiranom delu *Beli okovratnici* na ubedljiv i argumentovan način opovrgao je tezu o osamostaljenju upravljanja od svojine, veoma razglašenu i pod uticajem *Direktorske revolucije* Džemsa Barnema (James Burnham). Nadalje prihvatamo i navodimo argumente Rajta Milsa, koje najnoviji razvitak u celosti potvrđuje. Iz reda kod nas manje poznatih marksističkih pisaca koji opovrgavaju tezu o osamostaljenju upravljanja od kapitala spomenimo R. Panzierija (*Sull uso capitalistico delle machine*, „Quaderni Rossi", br. 1/1961) i A. Dina (*Quaderni per lo studio della condizione e della lotta operaia*, Milano, 1969). Karakteristično je da ovi pisci — različito od kritičara savremenog socijalizma koji izjednačuju kapitalističku birokratiju i tehnokratiju sa analognim tendencijama u socijalizmu — podvlače da prevazilaženje kapitalističke svojine u savremenom socijalizmu oduzima trajnu strukturalnu osnovu birokratiji i tehnokratiji, usled čega su te tendencije, unutar drukčijih protivrečnosti, nepostojane, prekarne.

[29] C. Wright Mills, op cit., str. 127. i 128.

žene svojinskim interesima, a ne nekom nezavisnom cilju, izlazi na videlo čim se prouče motivi fuzija i okrupnjavanja preduzeća“[30] i uloga koju su u tome imale industrijska i finansijska birokratija i tehnokratija. Uz njihovo sudelovanje „svojina je prešla iz ruku široke klase preduzimača u ruke male klase posednika. Sad predstavlja ne samo vlast nad posedovanim stvarima već vlast nad ljudima koji ne poseduju te stvari; *sama svojina je izabrala one koji će komandovati i one koji se moraju pokoravati*“[31].

Drugo: promena oblika kapitalističke svojine i njenih funkcionera omogućila je da se iznuđivanje radne snage sprovodi i u uslovima pojačane protivrečnosti između ljudske proizvodne snage i njenog najamnog oblika. To je olakšano depersonalizacijom vlasti nad radnim snagama, uvođenjem psihosocijalne, ekonomski i tehničko-organizacijski rafiniranih metoda iznuđivanja rada na mesto direktne prisile od strane vlasnika kapitala, a unutar fetišizma kapitalističkog preduzeća kao samosvojnog socijalnog organizma, prividne zajednice radnika koji pripadaju obezličenom i skrivenom kapitalu. „Vlasti povezane sa svojinom su depersonalizovane, indirektne i skrivene. Ali nipošto nisu umanjene. Još manje se može govoriti o revoluciji, administrativnoj ili nekoj drugoj, koja bi dovela u pitanje legitimnost privatne svojine.“[32] „Džinovsko preduzeće, kao što je to pokazao Werner Sombart, ostvaruje u impersonalnoj formi ideal mudrosti koji je negovan u ličnosti preduzimača od prvih vremena kapitalizma... Samo preduzeće postaje najzad autonomno i dobija vlastitog pokretača: manipulisati svetom da bi se iz njega izvukla korist!“[33] „U sistemu eksplicitnog autoriteta, u XIX veku... žrtva je znala da je eksploatišu. U amorfnom svetu XX veka, gde je manipulacija zamenila autoritet, žrtva nije svesna svoje situacije. Cilj oficijelno postavljen, a ostvaren uz pomoć ultramoderne psihološke ekipe u tome je da se ljudima interiorizuje ono što direkcija hoće da oni čine, a da i ne budu svesni vlastitih motiva. Korbač je unutar čoveka koji ne zna kako je dotle došao, pa ni dokle je došao. U ovom prelazu od autoriteta ka manipulaciji vlast je od vidljive postala nevidljiva, od poznate nepoznata.[34]

Treće: opstanak kapitalističko-monopolističke svojine omogućen je značajnom promenom same kapitalističke klase, koja se — posredstvom novih funkcionera kapitala — uobličava, hijerarhijski strukturiše, intelektualno, etički i politički saobražava razvijenim funkcijama, a i oblicima te svojine. *Kapital sam bira i modelira upravo onakvog kapitalistu kakav mu je neophodan.* „Istina je da kadrovi nisu lično vlasnici dobara kojima upravljaju. Ali ne bi se trebalo zatrčati i otud zaključiti da oni lično ne pripadaju posedničkoj klasi. Naprotiv, u odnosu na celinu stanovništva neosporno čine deo male grupe posednika. Ako je neko u prošlosti hteo da postane vlasnik, bilo je potrebno da osnuje

[30] Isto, str. 126.
[31] Isto, str. 128.
[32] Isto, str. 124.
[33] Isto, str. 131.
[34] Isto, str. 133.

preduzeće i da ga razvija...; taj put je ubuduće praktično zatvoren." „Sve promene strukture... treba da se shvate (1) kao modifikacije u raspodeli moći unutar posedničke klase u celini i (2) kao konzekvencije birokratizacije vlasničkih odnosa uopšte." „Institucija svojine opredeljuje odgovornost kadrova; oni su odgovorni ispred realnih vlasnika... i ispred celine posedničke klase." „Nema primera da su upravljači delovali namerno protiv interesa vlasništva. Svi njihovi činovi vođeni su tim interesima ili idejom da ih ostvaruju. To je podjednako istina u njihovim odnosima sa fabričkim radnicima, u odnosima sa konkurentima, vladom ili potrošačima... Drže organizacijsku vlast zasnovanu na svojini kao dinamičkom sistemu."[35]

Upravo taj dinamički sistem monopolističkog kapitala, koji u poslednjoj fazi postaje potpuno impersonalan kao korporacijski i podržavljeni kapital, stvara od moderne tehnokratski reorganizovane kapitalističke klase *neodgovornu vladajuću klasu,* klasu koja ni sama sebi ne polaže račun za krajnje opasne posledice vršenja svoje vlasti (sve do ugrožavanja biološkog opstanka ljudske vrste). „U svetu kojim dominira sistem apstrakcija upravljačima preti opasnost da postanu neljudski u principu i da čine ono što nosioci direktne vlasti ne bi nikad činili. Društvena izolacija više klase čini je ravnodušnom prema moralnom osiromašenju i onečovečenju nižih slojeva... *Organizovana neodgovornost,* u impersonalnom smislu, jedna je od esencijalnih osobina modernih industrijskih društava."[36]

Zaključujemo da u modernoj tehnokratiji kapitalistička svojina nalazi mogućnost nove adaptacije svojih funkcija i funkcionera, socijalne i političke organizacije i ideološke legitimnosti.

Kapitalistička struktura proizvodnih činilaca nalazi homogenizirajuću i dinamičku socijalnu snagu koja suzdržava i palijativno rešava suprotnosti između revolucionisane spoznajne i materijalne osnove proizvodnje i kapitalističkih odnosa proizvodnje.

Alijenirana kultura građanskog društva nalazi nove i razvijene oblike saobražavanja društvene svesti, svesno artikulisanih potreba i težnji, susprezanja njihovog oslobodilačkog potencijala.

Klasna struktura kapitalističkog društva nalazi novu mogućnost za vlastitu adaptaciju i perpetuaciju, za pregrupisanje kapitalističke klase i formiranje novih sposobnih elita unutar te klase, za transfuziju sveže krvi, novog poleta, ideja i preduzimačkih sposobnosti, samosvesti i istorijskog pouzdanja u istrošene krvne sudove stare kapitalističke klase, za nove oblike kontrole srednjih, međuklasnih slojeva i novih slojeva radničke klase i za konstrukciju efikasnog privrednog, kulturnog, političkog sistema koji bi uključio radničke klase kasnog kapitalizma suzbivši njihovo protivljenje, zatirući njihov revolucionarni potencijal.

Funkcije tehnokratije u kapitalističkoj produkciji i reprodukciji društva kao kapitalističkog ne mogu se svesti samo na jedan od ovih procesa — imperativa kapitalističke proizvodnje, već se izvode iz svih redova tih procesa. Međutim, tehnokratiju ne čini običan zbir tih funk-

[35] Isto, str. 127. i 124—125.
[36] Isto, str. 133.

cija u kapitalističkoj proizvodnji i reprodukciji, već njihova naročito uobličena, povezana i strukturisana celina. Unutar te celine svaka od tehnokratski uobličenih funkcija kapitala uslovljena je tehnokratskom modifikacijom drugih funkcija kapitala: *tehnokratija prožima celokupnu strukturu kasnog kapitalizma*. I u tom pogledu moderna tehnokratija ima osobine karakteristične za sve osnovne pojave klasnog društva: nije reč samo o jednom specifičnom društvenom sloju, ni samo o osobenoj tehničkoj i socijalnoj organizaciji, niti samo o naročitoj strukturi društvene moći, a ni samo o ideologiji itd., — svi ti momenti su povezani u strukturisanu celinu. Jedino kao takva strukturisana celina moderna tehnokratija može da rešava nove zadatke u kapitalističkoj produkciji i da suspreže nove protivrečnosti u kapitalističkoj reprodukciji, da izrađuje nove strategije i taktike u klasnoj borbi.

Za približnu istorijsku među nastanka moderne tehnokratije uzimamo period nakon drugog svetskog rata, a predigra je bila nakon velike ekonomske krize krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina. Pojedine značajne funkcije buduće tehnokratije i ranije su bile na putu, naročito unutar političkog aparata, organizacije upravljanja u kapitalističkim monopolima, u Ford-Tejlorovoj tehničkoj organizaciji intenzivnog iznuđivanja najamnog rada i u prvim velikim kapitalističkim naučnim radionicama. A i druge su bile zadugo pripremane ukupnim kapitalističkim tehnološkim, privrednim, političkim i ideološkim razvitkom.

Pojedinačno posmatrane, funkcije kapitala koje uzimamo u razmatranje još ne daju modernu tehnokratiju. I zaista, u njenoj genezi zapažamo kako su neke od tih funkcija najpre uobličavane posredstvom socijalnih pojava koje su različite od moderne tehnokratije, koje su tek njeni rudimenti, prvobitni supstituti i anticipacije.[37] Koji su bili različiti prethodni pojavni oblici promenjenih funkcija kapitala koji će se najzad sjediniti kao tehnokratska struktura?

Buduća tehnokratska organizacija korporacijskog kapitala javlja se najpre kao razvojni vid birokratske socijalne organizacije i upravljačke hijerarhije podređene individualnim i kolektivnim vlasnicima kapitala unutar kapitalističkih preduzeća. Taj će vid kasnije biti značajno promenjen uz sadejstvo drugih procesa tehnokratskog uobličavanja kapitalističke proizvodnje.

Buduća tehnokratska varijanta kapitalističke upotrebe nauke, mašina, tehnologije i organizacije rada javlja se najpre u rudimentarnom vidu kao funkcija specijalnih grupacija najamnih radnika, odnosno međuklasnih grupacija u radnom procesu, tehničara i organizatora u slu-

---

[37] Kada razmatramo tehnokratsku tendenciju u savremenom jugoslovenskom društvu, imamo uistinu više posla sa prethodnim pojavama na putu ka modernoj tehnokratiji. Zato je predloženi metod važan i sa političkog stanovišta: dok se tehnokratija nije strukturisala, veće su mogućnosti da se predupredi, predusretne, da se praktičnom akcijom drukčije usmeri društveni razvoj. Za jugoslovenske marksiste nipošto nije zaludan napor proučavanje kako se konkretno zbivala geneza moderne tehnokratije na Zapadu.

žbi kapitalističkih vlasnika i preduzimača. Ta funkcija će se razviti i osamostaliti, a njeni glavni nosioci uzdići do zavidnog položaja u kapitalističkoj klasi, tek nakon što se *tehnički racionalitet u funkciji proizvodnje viška vrednosti iz pojedinačnih radnih procesa u fabrici uzdigne na veće društvene celine.* A to će se dogoditi kada postanu nužni tehnički i politički sistemi upravljanja društvenim celinama kapitalističke reprodukcije i kad hegemonija finansijske oligarhije nad kapitalističkom industrijom ustupi mesto hegemoniji korporacijskih i podržavljenih kapitala, jedino sposobnih da uspostave spomenute nužne tehničke i političke sisteme društvenog upravljanja u službi kapitalističke reprodukcije.

Buduća tehnokratska ideologija — koja će kulminirati u kejnzijanskom naučnom projektu privredne regulacije, u strukturalističkoj filozofiji, u modernom sociološkom funkcionalizmu i ekonomskoj i socijalnoj kibernetici, u fetišizmu tehnološkog razvoja i privrednog rasta — bila je anticipirana celokupnim razvojem građanske ideologije i ima neosporne preteče u Kontu, Dirkemu i Veberu, u celokupnom novovekovnom pozitivizmu, a posebno u pragmatizmu, ali će dobiti svoj zreli, tehnokratski oblik nakon što društveni sistem regulacije individualnog i kolektivnog ponašanja postane neophodan za opstanak kapitalističkih monopola i kad se unutar tih monopola i kod njihovih političkih partnera uobliče socijalne snage sposobne da takav sistem izvedu prevazilazeći — i u ideji i na delu — pređašnje liberalističke komponente građanske ideologije.

Za razjašnjenje tog procesa potrebno je raspraviti bar još dva momenta:

Prvo je pitanje *odnosa između države* i celokupnog političkog aparata i *moderne tehnokratije.* Naročito imam u vidu široko rasprostranjeno, a pojednostavljeno shvatanje koje pojavu i pojam birokratije vezuje isključivo za podržavljenu svojinu i funkcije političkog aparata u društvenoj reprodukciji, dok pojavu tehnokratije smešta isključivo u okvire tehničke organizacije i strukture društvene moći u proizvodnji i prometu.

Drugo pitanje tiče se veze i razlike između birokratije i tehnokratije. Da li je ta razlika sekundarna i formalna ili ima suštinski značaj? Kad u modernoj tehnokratiji vidimo bitno novu istorijsku pojavu, pozivamo se na njeno osamostaljenje i strukturisanje na bazi veoma izmenjene kapitalističke svojine. U čemu je bitna novost koja bi od tehnokratije učinila *značajnu komponentu kapitalističke klase,* sa tendencijom da postane čak i hegemon kapitalističke klase; različito od birokratije koja je u građanskom društvu bila i ostala samo relativno osamostaljen privesak kapitalističke klase? Šta bi ta razlika mogla da kaže u pogledu domašaja tehnokratske tendencije u poređenju sa birokratskom tendencijom u socijalizmu i sa stanovišta strategije socijalnih snaga koje se suprotstavljaju obema tendencijama?

POLITIČKI APARAT I MODERNA TEHNOKRATIJA

Jedna od osnovnih istorijskih pretpostavki geneze moderne tehnokratije, koja čini uslov njene reprodukcije i komponentu njene funkcije u kapitalističkom sistemu, tiče se *nužnosti regulacije i kontrole složenih materijalnih i socijalnih procesa u društvenim celinama da bi se sprečile razorne ekonomske krize, a zatim predupredili i suzbili drugi vidovi kriza kapitalističkog društva.*

Regulacija i kontrola složenih materijalnih i socijalnih procesa u kasnom kapitalizmu, u funkciji kapitalističke reprodukcije i „ravnoteže društvenog sistema", ima dva najpre relativno samostalna, a kasnije sve više isprepletena i integrisana nosioca. Prvi je *politički aparat kapitalističkog društva:* hijerarhizovani državni organi, vojni i policijski aparat, konkurentske političke organizacije kapitalističke klase, sistem političke kontrole javnog mnenja i drugo. Drugo su *kapitalistički monopoli:* privredne organizacije nastale koncentracijom i centralizacijom kapitala, najpre simbiozom industrijskog i bankarskog kapitala, a zatim autonomnom akumulacijom i delimičnim pretakanjem finansijskog u korporacijski kapital.

Oba aktera, politički aparat i monopoli, mada donekle na različit način, zainteresovani su za kontrolu i regulaciju činilaca kapitalističke reprodukcije (tržište roba, kapitala i radnih snaga, a posredno ili izravno i mnoštvo drugih relevantnih društvenih procesa) u širim nacionalnim i međunarodnim društvenim okvirima.

Politički aparat kapitalističkog društva zainteresovan je kao reprezentant celine kapitalističke klase i prividno opštih interesa društva formiranih u funkciji bitnih zajedničkih interesa te klase. Pred opasnošću od razornih kriza, narušavanja ekonomskog i političkog poretka politički aparat nužno prekoračuje prvobitne okvire političkih funkcija u kapitalističkoj formaciji, gde je politički aparat vršio *spoljašnje funkcije* u kapitalističkoj reprodukciji.

Politički aparat preuzima deo funkcija u proizvodnji kapitala — ne više samo spoljašnjih, „zaštitnih" i ideoloških, već unutarnjih — koje treba da obezbede društvenu celinu takve proizvodnje kapitala: delimičnu planifikaciju robne proizvodnje, regulaciju i kontrolu tržišta radnih snaga, akumulaciju dela viška vrednosti, sufinansiranje razvojnih činilaca kapitalističke proizvodnje (nauke i njene tehnološke aplikacije: obrazovanja, saobraćaja, energetike i drugih komponenti privredne infrastrukture), sanaciju odeljaka kapitalističke produkcije koji su nerentabilni ali i dalje potrebni za celinu te proizvodnje, plasman viškova proizvoda uslovljenih kapitalističkim svrhama proizvodnje, deo podmirivanja „indirektne najamnine" (socijalne službe i drugo).

Preuzimajući te funkcije, politički aparat postaje supreduzimač, sufinansijer, suorganizator kapitalističke produkcije. Unutar njegovih aktivnosti, službi, institucija i kadrova nadalje se vrši *značajan deo kapitalističkog povezivanja, strukturisanja, pokretanja i usmeravanja činilaca proizvodnje.* Od časa kad politički aparat preuzme deo tih funkcija, nji-

hovo izvršavanje zahteva *podizanje (kapitalističkog) tehničkog racionaliteta s nivoa pojedinačnih radnih tela na nivo društvenih celina.*

Prvobitni racio političke birokratije ne samo što se sadržinski nadopunjuje već se i pokreće dalje, ka globalnim tehničkim sistemima regulacije i kontrole privrednog, političkog i kulturnog procesa, koji aktiviraju nove potencijale naučnog istraživanja, nove tehnike planifikacije i kontrole. Osobiti značaj tih novih potencijala za realizaciju novih funkcija političkog aparata nadodaje nove činjenice društvene moći političkoj, administrativnoj i vojnoj birokratiji. Ova je od ranije posedovala relativnu samostalnost u odnosu na celinu kapitalističke klase, a sad će postati još uticajnija u toj celini. Isto tako, specifična socijalna organizacija, hijerarhija društvene moći i ideologija političke birokratije postepeno se dopunjuje, prožima, a delimično i zamenjuje novim osobinama socijalne organizacije, strukture moći i svesti tehničara — stručnjaka za upravljanje složenim celinama materijalnih procesa, za kontrolu radnih sporova i drugih socijalnih sukoba, za kontrolu javnog mnenja i političkog ponašanja (tehnike političke dominacije i manipulacije) i slično.

Ova socijalna grupacija i njoj svojstveni vidovi organizacije, moći i svesti, vrednosti i interesa postupno prožima politički aparat kapitalističkog društva, ali se još ne kristališe u zrelom vidu *moderne političke (državne i druge) tehnokratije.* Ne razlučuje se odsečnije od pređašnje političke birokratije dok se ne ispuni niz uslova u celini kapitalističke strukture i sistema. Moderna tehnokratija sazreva najpre na bazi korporacijskog kapitala, da bi tek kasnije u celosti sazrela i na bazi državno-kapitalističkih oblika. Od uslova koji su potrebni za sazrevanje političke tehnokratije na prvo mesto stavljamo *partnerstvo između političke i privredne tehnokratije,* između tehnokratije u političkom aparatu, na bazi proširenih funkcija države u kapitalističkoj reprodukciji, i hegemonističke tehnokratije u kapitalističkim monopolima, na bazi korporacijskog kapitala.

Dokle god je politički aparat kapitalističkog društva podređen, u krajnjoj analizi, uticaju pređašnjih hegemonističkih slojeva kapitalističke klase (velikim preduzimačima — neimarima privrednih imperija, pa i finansijskoj oligarhiji), u njemu preovlađuje logika (hijerarhija, interesna struktura, ideologija, obrasci ponašanja, metodi delovanja, obrasci karijera) političke birokratije. Ta se logika objašnjava prvenstveno funkcijama političke vlasti kao spoljašnjeg zaštitnika kapitalističke eksploatacije. Novi slojevi tehničara su tad još mezimci i nove uzdanice u tom političkom aparatu, ali nisu njegove gazde. Oni će to moći da postanu — a time i da supsumiraju osobine i funkcije pređašnje političke birokratije — kada se relativni značaj političkog aparata u kapitalističkoj proizvodnji podigne još dalje, a taj aparat dobija najuticajnijeg partnera u tehnokratski reorganizovanim vrhovima kapitalističkih mono-

pola, koji imaju prirodu sličnu ili podudarnu sa novom državnom, vojnom i drugom tehnokratijom.[38]

Evolucija državnih funkcija kapitalističke reprodukcije i podizanje tehnokratije u političkom aparatu nagoveštava, ali još ne iscrpljuje odgovor na pitanje u čemu je specifičnost i veća samostalnost tehnokratije u odnosu na birokratiju, otkud birokratija ostaje samo aneks kapitalističke klase, a tehnokratija postaje njen unutarnji sastavni deo, a u bliskoj budućnosti možda i dominantan sloj te klase. Da bismo to razjasnili, pogledajmo kako se menja pozicija i funkcija kapitalističkih monopola u odnosu na *globalnu* regulaciju i kontrolu društvenih procesa.

FUNKCIJA KAPITALISTIČKIH MONOPOLA, TEHNIČKI RACIONALITET I KLASNI ODNOSI

Za kapitalističke monopole kontrola složenih celina društvenih procesa najpre se javlja kao nužnost osiguranja dugoročno pouzdanih izvora za nova ulaganja, kao neophodnost normalizacije uslova za unajmljivanje i korišćenje radnih snaga, za regulisanje potrošnje vlastitih proizvoda, za apsorbovanje naučnih i privrednih informacija koje treba da učine produktivnijim postojeća sredstva i radne snage i da osiguraju rentabilnost novih ulaganja.

Društvene razmere ove, za kapitalističke monopole nužne kontrole spoljašnjih činilaca proizvodnje povećavaju se tako kako rastu, s jedne strane, volumen i relativni značaj monopolnog kapitala i, s druge strane, protivrečnosti kapitalističke reprodukcije koje treba da budu rešene njegovom monopolističkom organizacijom.

Kontrola i regulacija spoljašnjih činilaca ima *istu prirodu* kao upravljanje unutarnjim činiocima kapitalističke proizvodnje (unajmljenim radnim snagama, investiranim kapitalima, stokiranim sirovinama i fabrikatima, uz upotrebu naučnih, tehnoloških i privrednih informacija). Ovde se *tehnički racionalitet kapitalističke produkcije direktno podiže iz unutarnjeg sklopa proizvodnje u pojedinačnim kapitalističkim radnim telima ka društvenim celinama proizvodnje* radne snage, naučnih i privrednih informacija: akumulacije kapitala, upravljanja razmenom, raspodelom i potrošnjom.

U pređašnjim oblicima kapitali su u međusobnim odnosima ostvarivali funkcije tržišne konkurencije, finansijske suprematije ili i apsorpcije. To su bili *odnosi među kapitalima*, među *segmentima kapitalističke klase*, a svaki u svom internom zdanju, u pojedinačnom procesu svoje proizvodnje, imao je dvojaku funkciju — izrabljivanja radne snage i

[38] Izgleda da je to još uvek samo snažna tendencija, ne i konačan, zreo rezultat evolucije modernog političkog sistema kapitalističkog društva. Spoznaja uslova od kojih bi zavisio taj rezultat obuhvata, pored ostalog, podrobnu analizu celine klasnih odnosa, istraživanje evolucije građanskog političkog liberalizma (a i fašizma, s druge strane) u moderni tehnokratski socijalno-politički i kulturni totalitarizam, razmatranje specifične uloge političkih organizacija, ideologija i poredaka koji izražavaju tendenciju kapitalističke integracije radničke klase i disimulacije klasne vladavine i drugo.

tehničke organizacije u funkciji tog izrabljivanja. Oba momenta, kao odnos između kapitala i najamnog radništva, posredovana su upravljačkom hijerarhijom i tehničarima.

Sad *funkcije monopolnih kapitala u spoljašnjim relacijama*, u smislu kontrole spoljašnjih činilaca reprodukcije tih kapitala, društveno regulisane ekspanzije velikih kapitalističkih organizacija, *dobijaju u osnovi iste osobine kao i njihove „unutarnje" funkcije*. Ne samo što tehnički sistemi regulacije i kontrole spoljašnjih činilaca predstavljaju proširenje (i bitno naučno, tehničko i organizacijsko pojačanje) pređašnje „unutrašnje" tehničke funkcije kapitalističkog upravljanja već — to je bitan momenat za poimanje moderne korporacijske tehnokratije — te spoljašnje, sad bogato tehnički snabdevene funkcije kapitala prestaju delovati samo unutar odnosa među segmentima kapitalističke klase, među pojedinačnim kapitalima unutar raspodele ukupnih uslova eksploatacije proizvođača, ukupnog profita. Spoljašnje funkcije velikih korporacija postaju i *generalizovan odnos monopolnih kapitala prema proizvođačkim klasama:* u procesu proizvodnje radnih snaga; društvenog znanja; u reprodukciji najamnog života; kapitalističkoj potrošnji; proizvodnji i destrikciji opštih i pojedinačnih životnih uslova; u politici u kulturi.

Tehničke funkcije savremenog monopolističkog kapitala u *spoljašnjim* relacijama jednako su podređene eksploataciji proizvođača, perpetuaciji njihove alijenirane egzistencije, klasne hegemonije. Postaju jednako značajne za produžavanje ukupnih uslova eksploatacije proizvođača u društvenoj celini kao što su „unutarnje" tehničke funkcije kapitalističkog upravljanja oduvek bile u pogledu samog procesa rada kao procesa eksploatacije.

To su ključni momenti čijom daljom analizom bismo mogli da objasnimo osamostaljenje moći korporacijske tehnokratije. Njeno uobličavanje u pravcu novog hegemonističkog sloja kapitalističke klase, bar kao tendencija, jest rezultat izvanrednog porasta značaja tehničkih funkcija pojedinačnih korporacijskih kapitala u spoljašnjim relacijama u pogledu društvenih uslova njihove reprodukcije.

Iz sloja tehničara koji su doskora bili podređeni dominantnim vrhovima kapitalističkog vlasništva i birokratskoj hijerarhiji podiže se socijalna snaga sposobna da ostvari tehničku kontrolu spoljašnjih činilaca i da osnovne odluke racionalizuje u funkciji takve kontrole. Umesto sekundarnih, subordiniranih odluka u realizaciji investicija, u radnom procesu, kadrovskoj i komercijalnoj službi, nosilac ove tehničke funkcije zauzima značajno mesto u *primarnim, strategijskim odlukama kapitalističkih organizacija*, i to organizacija koje opredeljuju strategiju celokupnog društvenog sistema. I pređašnji nosioci dominantnih funkcija, persone finansijskog kapitala i birokratska hijerarhija, ako hoće da se održe, da plivaju i dalje, moraju da apsorbuju sposobnosti za ovu tehničku funkciju i da tome saobraze svoje motive i interese, ideje i saznanja, oblike socijalne organizacije i strukture moći, politička ponašanja i ideologiju. Zbiva se *tehnokratsko pregrupisavanje pređašnjih nosilaca glavnih funkcija kapitala*, krupnih pojedinačnih i grupnih vlas-

nika, dominantnih akcionara, direktora itd., a i *podizanje moderne tehnokratije iz međuklasnog*, pređašnjim glavnim funkcionerima kapitala podređenog *sloja tehničara*, nosilaca unutarnje tehničke funkcije kapitalističkog upravljanja. Podizanje tehnokratije u hegemonistički sloj kapitalističke klase za sad je snažna tendencija. Pod kojim uslovima to može definitivno da se ostvari, bila bi tema dalje razvijenije analize.[39]

[39] Iako je kapitalistički karakter moderne tehnokratije, na bazi i u funkciji kapitalističke svojine, teorijski uverljiv i praktično potvrđen, još nije potpuno praktično izveden (a ni teorijski razjašnjen) njen položaj u odnosu na druge delove kapitalističke klase i njenu celinu. Našoj analizi blisko je gledište italijanskog marksiste A. Dina (op. cit., str. 491—492), koji dovodi u pitanje i potpunost inače jedne od najboljih analiza klasnog položaja tehnokratije u knjizi A. Gorza *Radnička strategija i neokapitalizam* („Komunist", Beograd, 1970, str. 103—108).

„Tehnokratska vlast — piše Gorz — ispoljava se daleko manje kao novi oblik direktne dominacije monopolističkog kapitala nego kao protivrječni i *posredovani* oblik te vlasti. Tehnokratija, iako su njeni članovi najčešće buržoaskog porijekla, nije na općenit način pomagač monopola i ne vrši vlast nužno za njihov račun. Ona je prije posrednik između posebnih i protivrječnih interesa kapitalista, s jedne strane, i, napokon, opšteg interesa društva. — Vlast tehnokratije ne može biti naprosto poistovećena s direktnom, totalitarnom vlašću monopolističkog kapitala, mada je njena vlast totalitarna vlast, i mada se ta vlast, *u stvari*, vrši u korist monopolističkog kapitala. Daleko više nego čuvari ili predstavnici vlasti buržoazije kao *klase*, tehnokrati su jedna „kasta": jedini specijalizirani u zadacima koordinacije i sinteze, oni te zadatke ne mogu ispunjavati ako nemaju — i ako ne traže, zbog svog rada, kao njegov inherentan zahtjev — autonomiju prema svim interesima, uključivši *raznolike* interese kapitalističkih grupa."

Odatle Gorz dalje zaključuje da po samoj svojoj funkciji tehnokratija teži da se postavi „iznad klasa", da negira nužnost njihove borbe, da se nametne kao posrednik i kao arbitar i da tim putem sa njima stupi u protivrečnost; sukob tehnokratije s radničkim klasama jednako kao i sa buržoazijom je duboko dvoznačan. To Gorz naglašava naročito sa stanovišta strategije radničkog pokreta koja treba da koristi protivrečnosti modernog kapitalizma i tehnokratije: ako se radnički pokret ne povuče u defanzivu, već se upusti u razradu antikapitalističke alternative s ekonomski koherentnim ciljevima, moći će da uništi ideologiju opravdanja tehnokratije, da je prisili da izabere između monopola i radničkog pokreta i da otrgne nezanemarljiv deo članova te kaste.

Nama izgleda da stvarnost samo donekle potvrđuje stavove A. Gorza. Oni su merodavni više za jedan od razvojnih oblika državne tehnokratije nego za korporacijsku tehnokratiju i ilustrativni za ideologiju pomoću koje kapitalistička tehnokratija disimulira svoje zbiljske klasne funkcije i na toj ideološkoj osnovi teži da okupi društvene slojeve vezane za razvitak nauke, tehnologije, organizacije, obrazovanja, javnih službi i slično. Neosporan je cilj radničke strategije da te socijalne snage odeli od tehnokratije i da nju liši oreola natklasne arbitraže i opštih interesa. U najnovijem razdoblju pojačane protivrečnosti i nanovo snažno pokrenuta klasna borba — iako još nedostaje potpuno razrađena magistralna strategija radničkog pokreta — ubrzale su tehnokratsku reorganizaciju monopolističkog i državnog kapitala, njihovu kolaboraciju, podizanje tehnokratije od iluzorne posredničke kaste ka integralnom sastojku kapitalističke klase, njeno neizbežno opredeljenje u klasnoj borbi. Ali i dalje ostaju značajna pitanja teorije i praktičnog pokreta u pogledu unutarnjih protivrečnosti sadašnje kapitalističke klase, ne samo između tehnokratije i drugih slojeva te klase već i među tehnokratskim grupacijama.

ANTIBIROKRATSKA I ANTITEHNOKRATSKA STRATEGIJA JUGOSLOVENSKOG SOCIJALIZMA

Nakon razmatranja o poreklu i karakteru moderne tehnokratije u razvijenom kapitalističkom društvu predložiću nekoliko pitanja za teorijsku diskusiju o tehnokratskoj tendenciji kod nas. Ponavljam osnovnu tezu da ne možemo pojave u socijalizmu objašnjavati preslikavanjem teorijskih shema i analitičkih koncepata kapitalističke strukture društva. To je važilo i za birokratiju. Čini se da je jedan od krupnih promašaja analize socijalizma u tome što su teorijski koncepti birokratije ponikli od Marksa, Vebera i drugih pisaca u odnosu na različite razvojne faze i različite dimenzije kapitalističkog razvitka shematski upotrebljeni kao analitički okvir za značajno različitu pojavu sa kojom se susreo rani socijalizam. Ista greška ne bi trebalo da se ponovi i sa tehnokratijom.

Opredeljenje odnosa prema tehnokratskoj tendenciji, saznanje njenog porekla i njenih izgleda u socijalizmu strategijsko je pitanje socijalizma. Razmotrimo analogiju između do sad ukorenjene antibirokratske i sadašnje i buduće antitehnokratske strategije jugoslovenskog socijalizma. Izvodimo ovu analogiju polazeći od načina na koji se jugoslovenski socijalizam suprotstavio birokratskoj tendenciji u svom ranom razdoblju. Ne da tu tendenciju odmah i definitivno prevlada, — to nije bilo moguće jer je ona imala duboko korenje u toj fazi razvoja društva, — već da postavi *protivtežu* koja će zadobiti mogućnosti da u *dužem istorijskom procesu nadvlada birokratsku tendenciju* zasnovanu na državno-svojinskoj akumulaciji viška vrednosti i delimičnoj reprodukciji najamnog bića radničke klase. To je radničko samoupravljanje i sve što je iz njega proizašlo, — strategija jugoslovenskog socijalizma.

Možemo li sad na isti način promisliti izvore, osnovne materijalne činioce i socijalne snage, *protivrečnosti i istorijska ograničenja* tehnokratske tendencije i dalje izvesti strategiju koja bi se suprotstavila tehnokratskoj tendenciji kao što se radničko samoupravljanje — u svom prvom razvojnom obliku — usprotivilo birokratskoj tendenciji? Koji razvojni oblici socijalizma, koje klasne grupacije i savezi, koje prioritetne materijalne, organizacijske, socijalno-političke i kulturne promene zaista mogu dati protivtežu tehnokratskoj tendenciji i perspektivu njenog prevladavanja u daljem razvitku socijalizma?

Tome prethodi pitanje *o karakteru osnovnih društvenih procesa* u razdoblju socijalističkog razvitka u kome se nalazimo i koje je neposredno pred nama. Kao što nismo mogli zasnovati strategiju prethodnog razdoblja socijalizma, sa radničkim samoupravljanjem kao glavnim momentom te strategije, a da nismo otkrili protivrečan karakter državne svojine, političkog aparata i njegovog mesta u društvenoj proizvodnji, socijalnoj organizaciji rada i socijalnom grupisanju, tako se i buduća strategija temelji na saznavanju protivrečne prirode osnovnih društvenih procesa u novom razdoblju.

Prirodu društva u prošlom razdoblju otkrili smo praktično-istorijski, i pre nego što smo o tome razvili adekvatnu teoriju. Čini se da će ovog puta teorijsko i praktično-istorijsko otkriće biti uzajamno približeni.

Ko se zavaravao da je državna svojina uistinu razvijena socijalistička svojina, da je „socijalistički rad“ (na bazi državnog upravljanja radnom snagom i akumulacijom) definitivno rešenje eksploatacije proizvođača, taj nije bio u stanju da *birokratsku tendenciju* nadvlada strategijom radničkog samoupravnog socijalizma. Jugoslovenski komunisti se nisu zavaravali.

Ko bi se ubuduće zavaravao da su današnja robna proizvodnja, današnja organizacija rada, danas ostvarljiva društvena povezanost radova, današnji i u bliskoj budućnosti ostvarljiv način akumulacije definitivno rešenje protivrečnosti socijalizma, umesto da praktično i teorijski otkriva neizbežne protivrečnosti svih tih razvojnih oblika socijalizma, taj ne bi bio u stanju da zamisli i izvede antitehnokratsku strategiju, da otkrije poreklo tehnokratske tendencije u socijalizmu i da nađe rešenja za njeno prevladavanje.

GENEZA I RELATIVAN ZNAČAJ TEHNOKRATSKE TENDENCIJE U NAJNOVIJEM RAZDOBLJU JUGOSLOVENSKOG SOCIJALIZMA

Reč je o prethodnim i prelaznim oblicima ka „modernoj tehnokratiji“, a i ti oblici su bitno ograničeni svim tekovinama i procesima socijalizma. Pretpostavljamo da odgovarajuća strategija socijalizma može ne samo predusresti, osujetiti konstituisanje zrelih oblika moderne tehnokratije već savladavati i ove prelazne protivrečne oblike na putu ukidanja njihovih istorijskih pretpostavki koje smo napred obeležili.

Kako su se formirali dosadašnji prelazni i prethodni oblici tehnokratije u jugoslovenskom društvu? Polazimo od državno-svojinskog odnosa produkcije, gde su nosioci politički aparat i upravljačka hijerarhija u dvosmislenom odnosu sa radničkom klasom. Pod hegemonijom ovih socijalnih snaga tehničari ostaju podređeni u izvršnim ulogama unutar proizvodnog aparata koji delimično reprodukuje kapitalističku organizaciju u podeli rada, tehničkom i ekonomskom racionalitetu. Ovaj embrionalni oblik tehnokratske tendencije odgovara i stupnju industrijalizacije koju Alen Turen obeležava kao „profesionalni sistem rada“ (srednji član između zanatske i industrijske tehnologije i organizacije rada).

Posmatrajmo sledeći član našeg istorijskog procesa. To su pedesete godine i prva polovina šezdesetih. Državno-svojinski odnos u proširenoj reprodukciji, rano samoupravljanje u prostoj reprodukciji, na bazi proizvodnog aparata koji se kreće od Turenove faze a) ka fazi b), ka srednjoj fazi industrijske tehnologije i organizacije rada, koju u kapitalizmu karakteriše tejlorizam. Ograničeno i deformisano tržište sa specifičnom konkurencijom, koja nije samo ekonomska već je i posredovana političkim aparatom, političkim grupisanjem i zastupanjem parcijalnih interesa. Tad se javljaju oblici ka tehnokratskoj tendenciji: decentralizovane upravljačke grupe u preduzećima, isprepletene sa ostvarivanjem radničkih interesa u samoupravljanju. Ove upravljačke

grupe donekle se osamostaljuju na bazi grupno-svojinskih odnosa, ali u granicama *proste reprodukcije* činilaca proizvodnje. Socijalna snaga može donekle potirati radničko samoupravljanje, ne može se definitivno s njim razilaziti. Reč je o „decentralizovanoj birokratiji" iz mnogih jugoslovenskih marksističkih analiza. Ostaje u osnovi vezana za politički aparat jer on ima odlučujuću ulogu u proširenoj reprodukciji. Nastaje specifična, dvojna i ambivalentna struktura društvene moći. Postepeno se uobličavaju socijalne grupacije tehničara kao protagonisti tehničkog racionaliteta sa ambivalentnim socijalnim predznakom. U najrazvijenijim deonicama društvenog rada dolazi do fuzije upravljačkih grupa, „decentralizovane birokratije", sa povlašćenim nosiocima tehničkih funkcija. To se zbilo uglavnom tamo gde se formira tejloristička organizacija rada, mehanička kontrola ponašanja radnika, najamnina po komadu na bazi tehničke pripreme i parcijalizacije rada na specijalizovanim mašinama i konvejerima, hijerarhija radnih snaga koja odgovara srednjoj fazi kapitalističke industrijalizacije. Tad prisustvujemo pojavnim oblicima koji neposredno prethode savremenoj tehnokratskoj tendenciji.

Još nemamo ključnu tačku prelaza od prethodnih oblika ka savremenoj tehnokratskoj tendenciji. Taj ključni momenat dobijamo kad *grupno-svojinski odnos prekorači granice proste reprodukcije.* Dok god taj svojinski odnos ostaje u okvirima proste reprodukcije, decentralizovane upravljačke grupe u preduzećima ostaju pod hegemonijom političke hijerarhije i pod uticajem radničkih saveta, ne samo drugo već i prvo na protivrečan način sprovodi interese radničke klase i uticaj njenih oficijelnih organizacija i latentnih društvenih veza.

U drugoj polovini šezdesetih godina — to je momenat rađanja savremene tehnokratske tendencije — u ukupnom društvenom razvoju javlja se mogućnost grupno-svojinskih odnosa i na proširenoj reprodukciji. Reč je o akumulaciji sredstava za razvoj u oblicima koji imaju sličnosti sa kapitalističkom akumulacijom. Ti oblici nastaju gde god se ostvaruje deetatizacija proširene reprodukcije, ali još ne radnička samoupravna tehnološka i poslovna integracija, investiciona i kadrovska politika pod kontrolom socijalno-ekonomski i politički suverenih proizvođača.

Otud objektivna mogućnost da se „decentralizovane upravljačke grupe" dalje osamostale na bazi akumulacije i upotrebe sredstava za razvoj. U centrima finansijske, tehnološke i poslovne ekspanzije teži se kontroli spoljašnjih činilaca, svih vrsta tržišta, a traži se uticaj i na politički proces preko svojevrsnih „grupa za pritisak". Svojinski odnosi su još daleko od korporacijskog kapitala: upravljanje akumulacijom iz tuđeg rada je prekarno, pravno nestabilno, a ideološki i politički nelegitimno. Usled toga se ekonomska moć otuđena od proizvođača može koncentrisati i trajnije sačuvati samo formalno samoupravnom integracijom rada pod egidom centara za akumulaciju kapitala, tehnološke i organizacijske moći. Vrši se eksproprijacija samoupravljanja u društvenim jedinicama koje se na taj način integrišu. Tehničke funkcije poreklom iz kapitalističkog proizvodnog aparata i njihovi glavni socijalni

reprezentanti stupaju među nosioce takve integracije — eksproprijacije samoupravljanja kao partneri politički nestabilnih finansijskih centara i socijalno nestabilnih političkih grupa.

Na toj osnovi rađeni „poslovni sistemi" imaju preimućstva u tržišnoj i politički posredovanoj konkurenciji i stiču makar delimičnu kontrolu nad akumulacijom „vlastitog" i tuđeg viška vrednosti. Ekspanzija takvih „poslovnih sistema" vrši se pomoću delimične kontrole spoljašnjih procesa, a uvek *unutar antagonističkih odnosa između preduzeća i njihovih tehničkih i poslovnih zajednica.* Otud ovaj *početak tehnokratske tendencije u jugoslovenskom društvu prati naročito rasipanje društvenih sredstava.*

Sad se tehnički racionalitet, „optimalno upravljanje", „moderno preduzetništvo" javljaju ne samo u funkciji unutarnje kontrole radnih snaga i njihove kombinacije sa materijalnim sredstvima u produkciji viška vrednosti već i u funkciji kontrole spoljašnjih činilaca i eksploatacije rada u širim društvenim celinama (u zajmovnim i koprodukcijskim odnosima, u ekonomskim odnosima različito razvijenih područja i grana društvenog rada i posredstvom međunarodne trgovine, tehnološkog monopola, političkih povlastica itd.). Kontrola se ne odnosi samo na tržište roba (marketing i slično) već se širi na celinu socijalno-ekonomskog i političkog procesa. Ukoliko je nedostajao institucionalni okvir i idejno-politička legitimnost za koncentraciju i centralizaciju kapitala i za monopolsku kontrolu privrednih procesa, utoliko više su bile potrebne fuzije privrednih upravljačkih grupa sa odgovarajućim grupama u političkoj hijerarhiji, lične unije, ideološki i politički savezi koji u svim varijantama dobijaju i tehnokratsku komponentu. *I ukoliko je taj proces bio oprečniji socijalističkim pretpostavkama, agensima i ciljevima privrednog i političkog porekla i pokreta, utoliko je izazivao teže materijalne i socijalno-političke posledice.*

Specifičnu tehnokratsku tendenciju u jugoslovenskom društvu prati naglo bogaćenje povlašćenih društvenih grupa, a relativno (ili i apsolutno) osiromašenje osnovnih slojeva proizvođača; dugotrajna depresija radničkih zarada; kriza zapošljavanja i abnormalna migracija radne snage; ograničeno korišćenje proizvodnih kapaciteta; nelikvidnost privrednih organizacija; ekspanzija relativno neracionalnih investicija i pojačana inflacija.

PROTIVREČNOSTI TEHNOKRATIJE

Niz momenata pokazuje ograničenost tehnokratske tendencije u jugoslovenskom socijalizmu. Raščinjen je državni kapital; nije formiran korporacijski kapital. Privredne upravljačke grupe nisu emancipovane od banaka i drugih centara akumulacije niti su dovoljno osamostaljene u odnosu na subjekte političke moći. Ekonomska moć organizacija u prometu robe i novca krajnje je nestabilna, pravno nezaštićena, a politički i ideološki osporena. Politička moć samo privremeno i lokalno dolazi u ruke partnera tehnokratije, a time se ruši elementarna politička ravnoteža društvenog procesa; rešenje političkih kriza samo u prilog poli-

tičke hegemonije organizacija radničke klase. Unutar grupno-svojinskog odnosa nisu razgraničeni interesi pojedinih socijalnih grupacija, tako da bi se tehnokratija potpuno suprotstavila radnicima. I najvažnije: svi prelazni i mešoviti ekonomski i politički oblici u toku povlačenja državno-svojinskog odnosa, osim *destruktivne* tehnokratske tendencije, sadrže konstruktivne mogućnosti i tendenciju radničkog samoupravljanja, njegovog rasprostiranja na društvene celine i proširenu reprodukciju. U kasnom kapitalizmu (a donekle, u drugom obliku, i u „državnom socijalizmu") moderna tehnokratija istupa i *priviđa* se kao veliki racionalizator, organizator proizvodnih cenzusa i privrednog rasta, protagonista lažnog izobilja i sejač novih mitova o društvenom izjednačavanju, a *u sukobu sa praksom samoupravnog socijalizma od prvog koraka se otvoreno pokazuje kao destruktivna snaga i kao sprovodnik klasne nejednakosti.*

U kritičkom momentu nastajanja tehnokratske tendencije jugoslovenski socijalizam može odgovarajućom strategijom okrenuti društvene procese ka njenom prevladavanju. *Prevladavanje se zasniva na poznavanju temeljnih protivrečnosti same pojave,* moderne tehnokratije. A to su protivrečnosti istorijske situacije u kojoj ona nastaje.

Između ostalog, to se odnosi na *protivrečan oblik korporacijske akumulacije kapitala,* modernog kapitalističkog podruštvljavanja sredstava za razvoj. Pošto je reč o *negativnom rešenju suprotnosti između privatnog prisvajanja i društvene proizvodnje,* postoji mogućnost da se tom rešenju protivstavi ne samo socijalistički humaniji već i efikasniji, racionalniji oblik *autentičnog podruštvljavanja sredstava za razvoj* u smislu radničko-samoupravne akumulacije i integracije.

Sledi protivrečnost između, s jedne strane, *neophodnosti za tehnokratski uređen kapital* da vrši kontrolu spoljašnjih činilaca i *da se organizuje i povezuje* ne samo u nacionalnim državama već i u međunarodnim okvirima i, s druge strane, *neizbežnosti konkurentskog i dalje antagonističkog odnosa među korporacijskim kapitalima.*

I ta protivrečnost je polazište savladavanja tehnokratije jer je socijalizam u stanju da samoupravnom organizacijom društvenih celina rada, bitno različitom od oligopolske organizacije korporacijskih kapitala, okrene smer društvenog procesa i da lažnom rešenju problema u modernoj tehnokratiji suprotstavi istinsko rešenje. Isto važi za tehnički racionalitet i za mogućnosti razvoja nauke i tehnologije, obrazovanja itd. Između ostalog, spomenimo „informatiku", ulogu informacije u procesu odlučivanja i upravljanja. Zapitajmo se o količini produktivne informacije (informacija je sve značajniji produktivni činilac) koja se gubi u uslovima tehnokratskog upravljanja na bazi korporacijskog kapitala, a koja se može staviti u pogon u radničkoj samoupravnoj organizaciji proizvodnje.

Uviđamo i *nerešivu protivrečnost između moderne tehnokratije i nacionalne države,* između enormnog kapitalističkog podruštvljavanja rada u obliku korporacijskog kapitala i nacionalno-državnih okvira klasne hegemonije. I ta protivrečnost je neosporno u prilog samoupravne proizvodne i političke organizacije društva.

Sva rešenja u modernoj tehnokratiji su ograničeno ili prividno racionalna, a uvek samo prividno progresivna. Uistinu su to lažna rešenja, palijativi u određenoj istorijskoj situaciji. Samoupravni socijalizam može savladati tehnokratsku tendenciju ako umesto tih palijativa izvede racionalna rešenja koja omogućuje konkretna istorijska situacija.

Na kraju spomenimo i šta će biti najvažnije za konačan ishod. Tehnokratija je ponikla (kapital je mogao da nađe novog socijalnog nosioca za svoju reprodukciju, za dalji opstanak) zahvaljujući *kapitalističkoj podeli društvenog rada* jer je ta podela neprestano proizvodila novi ljudski materijal uobličen tako da može da preuzme funkcije kapitala kad se stari materijal istroši, kad stara kapitalistička klasa više ne može uspešno da funkcioniše. Konačno prevazilaženje mogućnosti tehnokratije odnosi se na ukidanje iz kapitalizma nasleđene podele rada, a s tim i prevazilaženje celokupnog kapitalističkog produkcionog aparata. To, razume se, za sadašnju jugoslovensku stvarnost nije dnevna lozinka. Ali to nipošto nije pitanje daleke budućnosti. Ukidanje iz kapitalizma nasleđene podele i organizacije rada epohalan je zadatak socijalizma. Ukoliko se prevazilaženje kapitalističkog produkcionog aparata i kapitalističke podele rada ne bi odmah započinjalo (koliko postupno, toliko i radikalno), neprestano će se proizvoditi ljudski materijal, socijalne grupacije, interesi i ideologije koji će u daljim složenim tokovima socijalističkog razvitka stalno nanovo nuditi negaciju socijalizma koju nazivamo tehnokratijom.

Đura Ninčić

KONFERENCIJA O EVROPSKOJ BEZBEDNOSTI I SARADNJI

I

Ideja o održavanju konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS) pokrenuta je poodavno. Članice Varšavskog ugovora iznele su još 1965. godine predlog o održavanju konferencije svih evropskih država koja bi bila posvećena problemima bezbednosti i saradnje na evropskom kontinentu. Taj je predlog više puta ponavljan u toku narednih godina, ali je nailazio uglavnom na hladan i rezervisan prijem kod zapadnih i nekih drugih evropskih zemalja. Tek je takozvani Budimpeštanski apel (upućen u proleće 1969. godine „svim evropskim zemljama u vezi s održavanjem opšteevropskog savetovanja o pitanjima bezbednosti i saradnje u Evropi") naišao na širi i povoljniji odziv, naročito kada se na njega nadovezao poziv finske vlade da se takva konferencija održi u Helsinkiju. Pa ni tada nisu bili svi otpori savladani niti sve prepreke otklonjene. Zapadne zemlje, naročito neke veće, prilazile su s ne malim podozrenjem i nevericom ovoj ideji, a njeno su ostvarenje uslovljavale raznim, ne uvek do kraja dorečenim, momentima. Tako se sve do pred kraj prošle godine aktivnost oko KEBS kretala uglavnom bilateralnim putevima ili u okviru užih vojno-političkih i ekonomskih grupacija. Ta je aktivnost ipak dobijala sve širi zamah, zahvatala je sve veći broj evropskih zemalja i kroz nju su se obrisi, a i dileme, buduće konferencije počeli jasnije nazirati. Sporazumom o Zapadnom Berlinu i ratifikacijom Moskovskog i Varšavskog sporazuma otklonjene su i poslednje formalne prepreke otpočinjanju multilateralnih pripremnih razgovora na nivou šefova diplomatskih misija akreditovanih u Helsinkiju (kao što je to još pre nekoliko godina bila predložila finska vlada), čiji je zadatak bio da se predloži dnevni red, organizacija, sastav, kao i vreme i mesto održavanja KEBS.

Sve to pokazuje da su u Evropi poslednjih godina počeli sazrevati uslovi za održavanje skupa koji bi prvi put u istoriji razmotrio pretpostavke i pravce jačanja bezbednosti i razvijanja saradnje na evropskom kontinentu. Štaviše, pokazuje se da održavanje takvog skupa sve više

postaje nužno za dalji pozitivan tok procesa koji je i doveo do tog saznanja. A to je, sa svoje strane, ukazivalo na značajne promene koje su se u Evropi odigravale u sklopu širih preobražaja u savremenom svetu.

Po završetku drugog svetskog rata Evropa se našla u bitno izmenjenom položaju. Osnovno bojište toga rata, Evropa se ubrzo po njegovom okončanju pretvorila u glavno poprište hladnoratovske zategnutosti, što je dovelo do zamrzavanja odnosa na bazi krute vojno-političke, pa i ekonomske, podeljenosti i do nezapamćene koncentracije sredstava za uništenje duž linije kojom je ta podeljenost omeđena. Istovremeno se menjao i položaj Evrope u svetu: tadašnjom tendencijom bipolarizacije u međunarodnim odnosima evropska politika je dovedena u zavisnost od vanevropskih faktora i centara odlučivanja, a proces dekolonizacije, kome su se mnoge evropske države više ili manje grčevito odupirale, menjao je i samu osnovu na kojoj je do tada počivao njen odnos prema sve značajnijim delovima sveta.

Negde krajem druge posleratne decenije došlo je do daljih dalekosežnih promena koje su sve bitnije uticale i na odnose u Evropi. Prelazak iz „ere pregovaranja" u „eru konfrontacije" najbrže i srazmerno najpotpunije došao je do izražaja u Evropi, koja je kao glavno čvorište hladnoratovskih suprotnosti predstavljala u izvesnom smislu i prirodno područje za njihovo postepeno obuzdavanje. Nesagledive posledice mogućeg zaoštravanja konfrontacije u Evropi dovele su do njihovog postepenog premeštanja na druga geografska prostranstva, uz istovremeno sagledavanje i postepeno priznavanje postojeće evropske stvarnosti. Popuštanjem hladnoratovske zategnutosti i svakovrsnih stega koje je ona nametala širen je i prostor za samostalnije delovanje evropskih zemalja, pored ostalog i kroz pripreme za KEBS, a to je delovanje doprinosilo daljem popuštanju zategnutosti. Progresivna društveno-politička kretanja koja su se sve snažnije ispoljavala i na evropskom tlu dalje su produbljavala demokratski smisao evropskih procesa i podvlačila konvergenciju s odgovarajućim vanevropskim stremljenjima. Tehnološka revolucija, koja se naročito snažno ispoljava u visoko razvijenim evropskim uslovima, predstavljala je na svoj način i podlogu i polugu celog tog procesa.

Taj se proces, međutim, kretao i još uvek se kreće u srazmerno uskim okvirima koje mu postavlja struktura odnosa nasleđena iz ranijeg razdoblja evropskog razvitka, kao i očigledan raskorak između pozitivnih evropskih tokova i mnogo manje povoljnog razvitka u nekim drugim delovima sveta. Evropa je još uvek podeljena (istina, ne onako kruto kao ranije), a integraciona kretanja daju toj podeljenosti delom i novi sadržaj. Stari oblici zavisnosti zamenjuju se ne retko novim. Trka u naoružavanju, koju prate razne demonstracije vojnom silom, nastavlja se u nesmanjenom obimu (iako se sve više prenosi sa „kvantitativnog" na „kvalitativni" teren). Nezavisnost i ravnopravnost pojedinih država i dalje su izložene raznovrsnim pritiscima. Proces poboljšavanja odnosa ne razvija se ravnomerno ni u sadržajnom ni u prostornom pogledu.

Drugi faktor koji na razne načine ograničava pozitivna evropska kretanja, a koji se nadovezuje na prvi, jeste raskorak između tih kretanja i onog što se i na političkom i na ekonomskom planu zbiva na nekim drugim geografskim uporednicima. Žarišta zategnutosti preneta u vanevropske prostore tu se sve više izjednačavaju sa nastojanjima da se suzbiju oslobodilačke težnje naroda, a Evropa sada oseća njihovo povratno dejstvo u svoj kompleksnosti. Dovoljno je pomenuti bliskoistočnu krizu, ali i okolnost da jedna evropska zemlja, upravo u jeku priprema za konferenciju koja treba i njenu bezbednost da osigura, vojnom silom guši slobodu tri afrička naroda. Otuda i obaveza evropskih zemalja da u sopstvenom interesu doprinesu gašenju kriznih područja i ubrzanom okončanju procesa dekolonizacije. Ne manje je goruća potreba da učine daleko više nego do sada na sužavanju jaza koji ih deli od zemalja u razvoju, da doprinesu ubrzanom privrednom usponu tih zemalja i otklanjanju njihovog razumljivog strahovanja da će „klub bogatih" jačanjem međusobne saradnje postati još bogatiji — na račun onih koji su već i onako siromašni. Sve to ne samo baca senku na ono pozitivno što se danas u Evropi dešava, nego i sprečava da to pozitivno dođe do svog punog izražaja. Ali pozitivna evropska kretanja, koja se ispoljavaju i kroz aktivnost oko KEBS, deluju, sa svoje strane, na ta ograničenja, teže da ih suze, a u perspektivi i prevaziđu.

To su neka od obeležja složenih i protivrečnih uslova u kojima se krećemo prema konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji. Evropski procesi bliže se, po svemu sudeći, tački kada prevazilaženje njihovih sadašnjih okvira i ograničenja sve više postaje pretpostavka njihovog produbljavanja i proširivanja, pa i samog nastavljanja. U tome bi konferencija, koja je i sama odraz tih procesa (pa, prema tome, i njihove ograničenosti), trebalo da odigra značajnu ulogu. Otuda i njena važnost, ali i dileme s kojima je suočena, a koje su došle do izražaja i na pripremnom sastanku u Helsinkiju.

II

U Helsinkiju se, i pored nekih, ne do kraja napuštenih formalnih rezervi, nije postavljalo pitanje da li će do konferencije doći, pa ni kada će do nje doći, nego kakva će ona biti i šta se od nje može očekivati. Na to pitanje se postepeno dobijao odgovor kroz pripremne razgovore koji su trajali šest meseci i ušli u problematiku KEBS znatno dublje nego što se to u početku moglo očekivati.

Tu je osnovno pitanje mesta i uloge KEBS u sadašnjem i budućem razvoju u Evropi. To se pitanje postavlja, sasvim prirodno, od početka aktivnosti oko konferencije i ono je u raznim vidovima prisutno i na pripremnom sastanku u Helsinkiju. Odgovor na to pitanje proizlazi iz opšteg prilaza smislu i suštini procesa izgradnje evropske bezbednosti. Ako se evropska bezbednost izjednači sa sadašnjim, više ili manje stabilnim, stanjem evropskih odnosa, a njena „izgradnja" svede na potvrdu i konsolidaciju tog stanja, onda je uloga konferencije dosta jasno opre-

deljena, ali i ograničena. Ako se, pak, na tu izgradnju gleda kao na proces koji pretpostavlja priznanje evropskih realnosti, ali se na tome ne zaustavlja, kao na proces koji je u toku, ali koji treba proširiti i produbiti da bi doveo do stvarne bezbednosti u Evropi, do stanja u kome će sve evropske zemlje imati punu mogućnost da se slobodno i neometano razvijaju i da igraju samostalnu i aktivnu ulogu u međunarodnim odnosima, — onda se konferencija ne javlja ni kao polazna ni kao završna tačka toga procesa, nego kao njegov sastavni deo i faktor njegovog usmeravanja. Takvoj ulozi KEBS odgovarao bi sadržaj koji bi obuhvatao osnovna pitanja iz oblasti kako evropske saradnje tako i evropske bezbednosti, ne, naravno, s ambicijom da ih do kraja reši, nego da pokrene i podstakne napore na njihovom rešavanju. Njoj odgovara i koncepcija o kontinuitetu KEBS, to jest o ustaljenju prakse takvih skupova i o stvaranju mehanizma koji bi osiguravao kontinuitet u vremenu između njihovog održavanja.

Tesno povezano s pitanjem mesta i uloge KEBS jeste i pitanje njenog sadržaja i dnevnog reda, oko koga se u Helsinkiju vodila naročito uporna i složena borba. Danas je opšte prihvaćeno — kao što to, uostalom, i sam zvaničan naslov konferencije pokazuje — da ona treba da obuhvati međusobno povezane, pa i uslovljene, oblasti evropske bezbednosti i evropske saradnje. „Bezbednost“ i „saradnja“ predstavljaju integralne elemente jednog istog procesa, pri čemu se saradnjom stvaraju uslovi za bezbednost, a bezbednost širi prostor za saradnju. Prema tome, koncepcija o konferenciji koja bi stvarno obuhvatala i bezbednost i saradnju u Evropi jedino odgovara potrebi da ona postane bitan faktor u pozitivnim evropskim kretanjima.

Na ovo glavno nadovezalo se i pitanje šta sve (koje vidove bezbednosti i saradnje) ove dve oblasti treba da obuhvate. Prirodan odgovor bio bi da bi trebalo da one obuhvate u prvi mah osnovne vidove problematike bezbednosti i saradnje. Odgovor u praksi, međutim, nije bio ni tako lak ni tako jednostavan, naročito što se tiče oblasti bezbednosti, gde se ispoljava žilava tendencija da se neka bitna područja izuzmu iz nadležnosti konferencije. Zalaganje za celovitost tih dveju oblasti u njihovoj međusobnoj povezanosti predstavlja, prema tome, značajnu komponentu borbe za puni sadržaj KEBS i za njen doprinos daljem pozitivnom razvitku na evropskom kontinentu.

Shvatanje o nedeljivosti — i suštinskoj i geografskoj — međunarodne bezbednosti dobilo je svoju potvrdu u dokumentima sa skupova nesvrstanih zemalja, kao i u dokumentima koje je o tom pitanju poslednjih godina donela Generalna skupština OUN, a naročito u poznatoj Deklaraciji o jačanju međunarodne bezbednosti (koja je usvojena na XXV jubilarnom zasedanju Generalne skupštine), gde je naglašena potreba za celovitim, „koordiniranim“ prilazom koji bi problem bezbednosti obuhvatio u svim njegovim vidovima — političkom, vojnom, pravnom, ekonomskom. Takav prilaz, koji odgovara celovitoj i evolutivnoj koncepciji bezbednosti u Evropi, sukobljava se s nastojanjem da se vojni aspekti evropske bezbednosti odvoje od pravno-političkih i uglavnom izuzmu iz nadležnosti KEBS (odnosno razmatraju u drugim, užim

telima, sa naglašenim blokovskim obeležjem). Što se pravno-političkih aspekata tiče, nije sporno (iako su se i u tom pogledu u početku javljale određene sumnje) da bi konferencija trebalo da donese dokument (najverovatnije u vidu deklaracije) koji bi sadržavao osnovna načela na kojima bi se gradile bezbednost i saradnja u Evropi, to jest zasnivali odnosi među evropskim državama (ili, tačnije, među državama učesnicama na KEBS). Ako potreba za takvim dokumentom nije bila u pitanju, daleko je manje nesporan bio njegov karakter i sadržaj. Sve više, međutim, dolazi do izražaja gledište (za koje se zalažu naročito manje i vanblokovske zemlje) da principi treba da budu široko postavljeni i demokratski formulisani, da treba da se zasnivaju na Povelji Ujedinjenih nacija i drugim međunarodnim dokumentima (kao što su, na primer, dokumenti sa skupova nesvrstanih zemalja) koji predstavljaju dalju razradu načela Povelje, da su principi međusobno ravnopravni i povezani i da treba da svoju doslednu primenu dobiju u odnosima među svim zemljama učesnicama na KEBS, bez obzira na njihov geografski položaj, veličinu, stepen razvitka i društveno-politički sistem. Takav prilaz, blizak osnovnim postavkama politike nesvrstanosti, u punom je skladu s dubokim potrebama demokratskog razvitka u Evropi.

Složenije se stvar postavlja sa vojnim aspektima evropske bezbednosti, odnosno njihovim uključenjem u tematiku KEBS. Povezanost vojnih i političkih aspekata evropske bezbednosti teško je, naravno, sporiti, naročito u današnjim uslovima. Ne manje bi teško bilo dovesti u pitanje neophodnost da se izvesne mere koje spadaju u opštu oblast razoružanja uklope u proces izgradnje evropske bezbednosti kao njegova bitna komponenta. Nemoguće je, najzad, bilo negirati interes svih evropskih zemalja za jedno pitanje koje tako duboko zadire u opšteevropsku, pa, prema tome, i u njihovu sopstvenu bezbednost. Otuda, prirodno, i zahtev da se na konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji razmotre i vojni aspekti te bezbednosti. I to u dva glavna vida.

Pre svega u vidu izvesnih delimičnih, takozvanih kolateralnih mera koje bi predstavljale uzdržavanje od izvesnih vojnih aktivnosti, koje su, očigledno, nespojive s potrebama daljeg popuštanja zategnutosti, jačanja poverenja i opšteg poboljšanja političke klime u Evropi. Bilo bi, zato, prirodno da se konferencija pozabavi pitanjem takvih mera i mogućnošću njihovog usaglašavanja. I zaista, postiguta je široka saglasnost da se na KEBS razmotre dve, doduše, veoma skromne, mere iz ove oblasti, od kojih bi jedna imala za cilj da se unapred pružaju obaveštenja o većim vojnim manevrima (eventualno, i o većim pokretima trupa), a druga da se stranim državama omogući da šalju posmatrače na takve manevre. Ne poričući određen, iako ne prevelik, značaj tim dvema merama, neke države, a naročito Jugoslavija, traže da se tu pristupi nešto ozbiljnijem zahvatu i da se ide i na obuzdavanje izvesnih vidova vojne aktivnosti kao što su veći vojni manevri (naročito multilateralni), zamašniji pokreti trupa i druge demonstracije vojnom silom, stvaranje novih i znatnije proširenje postojećih vojnih baza na teritoriji drugih država i slično.

Drugi vid vojnih aspekata evropske bezbednosti obuhvatao bi smanjenje oružanih snaga i naoružanja u Evropi (SOSIN). Takvim bi se smanjenjem ne samo umanjila opasnost od neposredne vojne konfrontacije, nego bi se počeo smanjivati i pritisak, i politički i ekonomski, koji sadašnja koncentracija vojne moći vrši na kretanja prema stvarnoj bezbednosti u Evropi, što znači i na slobodu i nezavisnost evropskih zemalja. Da bi to smanjenje zaista vodilo jačanju mira i bezbednosti u Evropi, bilo bi neophodno da se ono odvija i uz puno vođenje računa o interesima svih evropskih zemalja i uz njihovo učešće. Otuda i zahtev (koji još uvek nailazi na snažan otpor s nekih strana) da se na KEBS postavi opšta politička osnova za razmatranje ovog pitanja, to jest da se utvrde principi na kojima bi se ono rešavalo, kao i da se utvrdi način na koji bi sve države učesnice na KEBS bile na organizovan, „institucionalizovan" način držane u toku pregovora o SOSIN i njihovih rezultata. To bi, zaista, predstavljalo minimum, čije bi neprihvatanje lišilo KEBS dela njenog prirodnog sadržaja i negativno delovalo na dalji tok evropskog razvitka.

Suštinskoj celovitosti evropske bezbednosti odgovara i njena prostorna nedeljivost. Zato se smatra neophodnim da KEBS određen problem razmatra ne samo u svim njegovim vidovima, nego i u svim njegovim geografskim dimenzijama, što niko, uostalom, više, bar u načelu, ne spori. A jedna, i to bitna, dimenzija evropske bezbednosti jeste njena mediteranska dimenzija. Nije, naime, potrebno naročito ukazivati u današnjim uslovima na tesnu povezanost i međuzavisnost kretanja u Evropi i u Sredozemlju, i u pozitivnom i, što je u ovom trenutku naročito vidljivo, u negativnom smislu. Sasvim je, zato, prirodno da je zalaganje za puno priznavanje geostrateškog jedinstva evropske bezbednosti, uključujući i njenu mediteransku dimenziju, jedan od važnih, i sve šire priznatih, pravaca borbe za puni i pravi sadržaj i demokratsku usmerenost KEBS. A iz tog priznavanja proističe i potreba da se i neevropskim zemljama Sredozemlja omogući da na konferenciji iznesu svoje poglede na povezanost njihove bezbednosti s evropskom bezbednošću.

Evropska bezbednost ima, razume se, i svoju svetsku dimenziju, koja predstavlja bitan element opšte međunarodne bezbednosti. Zato jačanje evropske bezbednosti treba, kao što su to jugoslovenska i druge delegacije ne jednom isticale na pripremnom sastanku u Helsinkiju, da se posmatra i u funkciji jačanja opšte međunarodne bezbednosti, i to u onom širokom smislu u kome je danas shvataju Ujedinjene nacije, u smislu demokratizacije međunarodnih odnosa, ekonomskog razvoja, dekolonizacije, eliminisanja politike sile i pritiska u bilo kom delu sveta, kao i opšteg razoružanja. Pomeranje konfrontacije u novim vidovima u druge delove sveta bila je jedna od pratećih pojava stabilizacije u Evropi; prelivanje pozitivnih tokova iz Evrope u ostala geografska područja predstavlja danas jedan od bitnih elemenata daljeg pozitivnog usmeravanja samih tih tokova.

Druga oblast opšte problematike kojom KEBS treba da se bavi, oblast evropske saradnje, obuhvata (u tome je dosta brzo postignuta

saglasnost) dva glavna područja: ekonomsku saradnju i saradnju u oblasti kulture, prosvete, razmene informacija, ljudi i ideja. Značaj svakog od tih područja, naročito u savremenim evropskim uslovima, očigledan je, kao što je neosporno i njihovo mesto u daljem pozitivnom toku evropskog razvitka. Posmatrana u funkciji njene povezanosti s problematikom evropske bezbednosti, oblast saradnje dobija izvesna jasnija, ali i složenija obeležja. Jasnija jer se i njena osnova (opšti principi na kojima treba da se grade odnosi u Evropi) i usmerenost (ostvarenje slobodnijeg, ravnopravnijeg i bezbednijeg sistema odnosa) određenije postavljaju. Složenija jer se sa razvojem saradnje prepliću i oni razni momenti koji proizlaze iz nužno komplikovanog procesa ostvarivanja bezbednosti, a koji se nadovezuju na teškoće (a one još uvek nisu male) koje proističu iz same materije saradnje.

Što se tiče ekonomske saradnje, izgleda da je tu zajednički interes evropskih zemalja najočitiji, a da razlike, koje nesumnjivo postoje, proističu pre svega iz nejednakog načina na koji se taj zajednički interes prelama kroz posebne težnje pojedinih zemalja i grupacija, kroz razlike u društveno-političkim sistemima i privrednim mehanizmima, kao i u stepenu privrednog razvitka. Nije zato ni slučajno da je najlakše bilo doći do zajedničkog jezika u pogledu naučno-tehničke saradnje i saradnje u domenu zaštite čovekove sredine, a srazmerno najteže u oblasti trgovine i industrijske kooperacije. Značaj, i ekonomski i politički, razvijanja saradnje u ovoj oblasti je očigledan jer se njom doprinosi i punom privrednom usponu Evrope i prevazilaženju mnogih prepreka koje je danas dele. Ta bi saradnja, međutim, gubila svoj osnovni smisao ako bi vodila zatvaranju, a ne otvaranju Evrope prema ostalim svetskim prostranstvima i njihovim problemima, a pre svega problemima zemalja u razvoju. Rešavanje tih problema i ubrzanje ekonomskog razvitka tih zemalja predstavlja ne samo moralnu obavezu, nego proizlazi iz sopstvenog, pravilno sagledanog, interesa samih evropskih zemalja.

Razvoj saradnje u oblasti kulture, nauke, prosvete, razmene informacija dobija u uslovima savremenog međunarodnog života značaj koji nije potrebno naročito obrazlagati. U Evropi, s njenim brojnim naslagama i barijerama, sa razuđenim predrasudama starijeg i novijeg porekla, jačanje saradnje u svim tim oblastima predstavlja neophodan činilac međusobnog upoznavanja i zbližavanja, kao i stvaranja uslova za bolje i tešnje odnose među državama i narodima, unoseći u njih i dublju, ljudsku komponentu. Ali su, možda zato, ovde došle do izražaja razlike u prilazima, što je dovelo do izdvajanja jednog elementa te problematike — takozvane slobodnije cirkulacije ljudi i ideja, kao skoro osnovnog spornog pitanja na relaciji Istok—Zapad, oko koga je dolazilo i do povremenog zaoštravanja na pripremnom sastanku u Helsinkiju. Jasno je, međutim, da su kontakti medu ljudima, pa i „slobodnija cirkulacija ljudi i ideja“, i sami sastavni deo, svakako važan, šireg procesa popuštanja zategnutosti, razvijanja saradnje i izgradnje bezbednosti u Evropi i da se samo kroz taj proces mogu realno sagledati i uspešno razvijati.

Time bi se, uz pitanje kontinuiteta o kome smo ranije govorili, zaokružio dnevni red i odredio osnovni sadržaj KEBS. Ostala pitanja koja

se postavljaju u vezi s njenim održavanjem srazmerno su manje sporna, kao, na primer, organizacija (prihvaćena je, naime, francuska sugestija da se konferencija odvija u tri faze: prvo ministarski sastanak na kome bi bili izloženi opšti pogledi država učesnica i prihvaćen dnevni red, zatim rad komisija po pojedinim tačkama dnevnog reda i, na kraju, završni sastanak ministara ili možda čak šefova država i vlada na kome bi se doneli dokumenti konferencije), učesnici, vreme i mesto održavanja. Kroz sve oblasti kojima će se KEBS baviti provlači se, kao crvena nit, jedno pitanje koje, kao takvo, neće biti na njenom dnevnom redu, ali će politički biti na njoj možda prisutnije nego bilo koje drugo: pitanje odnosa evropskih zemalja prema drugim svetskim područjima, neophodna potreba da proces jačanja bezbednosti i saradnje u Evropi bude u svim svojim fazama praćen širim otvaranjem evropskog kontinenta prema ostalom svetu, njegovim sve odlučnijim uključivanjem u progresivne svetske tokove, u opšti proces demokratizacije međunarodnih odnosa. Postaje sve očiglednije da uklapanje te „vanevropske dimenzije“ u KEBS predstavlja bitnu komponentu doprinosa koji se od nje očekuje.

Jugoslavija se, u skladu sa opštim postavkama svoje nesvrstane politike, od početka aktivno uključila u pozitivne evropske tokove i nastojala je da i predstojeća konferencija dobije sadržaj i fizionomiju kojima će se ti tokovi usmeriti na izgradnju slobodnih, ravnopravnih i stvarno bezbednih odnosa u Evropi i šire — u svetu.

Prilozi

Miroslav Pečujlić

ČOVEK I ŽIVOTNA SREDINA — SOCIOLOŠKI I POLITIČKI ASPEKTI

„Istraživanje svih ključnih informacija nameće utisak o krajnjoj ozbiljnosti svetske situacije danas. Jer, ako se dopusti da se sadašnji tokovi i dalje održavaju, *slom društva i nepopravivo razaranje biološkog sistema od koga čovekov život na ovoj planeti zavisi neizbežni su do kraja ovog veka*" („Projekat za opstanak"). Ali, ako na ovaj apel grupe istaknutih naučnika odmahnemo rukom kao na modernu verziju biblijskog smaka, u potrebu velikog otrežnjavanja ne možemo sumnjati. Suočeni smo sa situacijom kakvu do danas svet nije poznavao. Prvi put u svojoj istoriji čovečanstvo se našlo pred stvarnom svetskom krizom koja obuhvata sva živa bića, sav biljni svet, ceo sistem u kome živimo i sve nacije, male i velike, razvijene i one u razvoju. Ta kriza tiče se doslovno svakoga, pogađa gotovo sve. *„Suočavamo se sa sve bržim nestajanjem ravnoteže između prirodnih sistema za održavanje života i industrijskih, tehnoloških i demografskih potreba čovečanstva.* Ova neravnoteža predstavlja za sve nas izazov bez presedana. Ako mu ne odgovorimo na adekvatan način, to bi moglo značiti nezamislivu katastrofu za našu decu. No, trenutna situacija, iako nije daleko od katastrofe, mogla bi biti pretvorena u trijumf ljudskog duha. Kriza spoljne sredine mogla bi nas, kao izazov, izvesti na put ka jednom odgovornom i pravednom svetskom društvu — na stazu koja nam je do sada izmicala" (bivši generalni sekretar OUN U Tant).

Šta se to dešava, koje su to opasnosti koje prete da unište životne sisteme „svemirskog broda zemlje", gde im je izvor, kuda vode? U stvari, nije ni potrebno gledati u kuglu budućnosti da bismo se osećali krajnje nelagodno zbog posledica ekoloških promena koje već sada proživljavamo.[1] Glavni *faktori poremećaja* biju pravo u oči svojom očiglednošću.

[1] Ljudsko društvo ne može se odvojiti od drugih prirodnih sistema. Ako je čovek bio na ovoj planeti milion i po godina, tek poslednjih 150 godina on je industrijski čovek. To ne predstavlja više od dva dana u životu čoveka od 50 godina. Ako su se ljudska društva 99,75% svog boravka na ovoj planeti ponašala kao integralni deo ekosfere, nerazumno je pretpostaviti da takvo ponašanje nije podvrgnuto njenim zakonima.

1. Stanovništvo sveta, koje se udvostručavalo svakih 50.000 godina tokom prvih miliona godina svog postojanja, sada se udvostručuje svakih 30—35 godina. Pre 8.000 godina bilo je 5 miliona stanovnika, 1850. godine 1 milijarda, 1970. godine 3,7 milijardi, 2000. godine biće 7 milijardi, a 2040. preko 15 milijardi. Stope rasta ovako su raspoređene: Latinska Amerika 2,9%, Afrika 2,6%, Azija 2,3%, Evropa 0,8%. Udeo ova prva tri regiona iznosi 74% svetskog stanovništva, a koncem veka iznosiće 81%. Obezbeđenje hrane i infrastrukture (stanovi, škole, bolnice, putevi, parkovi) za dvostruko veći broj stanovnika u roku od 30 godina biće ne manji posao nego što je izgradnja civilizacije do današnjeg dana. Postoji opasnost da broj ljudi poraste iznad moguće granice koju je teško odrediti, ali koja postoji. Čovekov pritisak može postati takav da postoji stvarna mogućnost da se uništi sposobnost Zemlje da pruža život.

2. Na čelu liste nalazi se i problem ishrane. Sve analize pokazuju da je proizvodnja hrane i nakon „zelene revolucije" rasla sporije od

---

Naučni okvir za istraživanje univerzalnog odnosa čovek — priroda predstavlja *ekologija*. U tom okviru raspravlja se stepen promena u ravnoteži prirodnih faktora, pogoršavanje te ravnoteže i lekovi za njeno rešavanje (perspektive). Ona se bavi složenim spletom međusobnih odnosa između živih organizama i njihove žive i nežive okoline ili prirodne sredine. Potiče od grčke reči oikos, što znači kuća — studija „kuće života". Drugi važan pojam je ekosistem.

Ekosistem je ukupnost biološke zajednice i fizičko-hemijske sredine u njihovoj uzajamnoj funkcionalnoj povezanosti — *biološka zajednica* je uzajamna povezanost animalnih, biljnih i mikroorganizama.

Unutar ekosistema imamo tri osnovne funkcije i „funkcionera", to jest *proizvođače* zelene biljne mase (uglavnom biljke, alge i biljne planktone), *potrošače* ove zelene biljne mase (uglavnom životinje) i *rastvarače* (uglavnom mikroorganizme). Preko njih se, unutar ekosistema, odvija protok, preobražaj i prikupljanje *energije* i *materije*. Glavna stvar je ovde što se osnovni ekološki procesi zasnivaju na trojstvu *sunčeve svetlosti, fotosinteze* i *zelenih biljaka*. To je ekološka osnova života.

Sredstva (resursi) mogu se podeliti uglavnom u dve grupe: (1) na ona koja nestaju (kao sredstva) posle upotrebe, kao što su nafta, zemni gas i (2) na ona koja mogu biti ponovo upotrebljena, kao što je ugalj. Obe grupe su *ograničene*, ali u drugoj grupi, gde je ponovna upotreba tehnički moguća, sredstva se mogu iskoristiti u višem stepenu nego što bi to bio slučaj kada bi se ona upotrebila samo jednom.

Sledstveno tome, postoje uglavnom dva oblika proizvodnje:

(1) *Iscrpni (ekstraktivni) oblik proizvodnje*, koji se zasniva (a) na upotrebi sredstava koja nestaju (kao sredstva) pošto su upotrebljena, (b) na upotrebi sredstava koja se ponovo mogu upotrebiti preko granica sadašnje ponovne upotrebe (recirkulacije) i (c) na razaranju samih ekosistema dovođenjem do iznad tačke na kojoj se oni mogu regenerisati. Ovaj *iscrpni* oblik proizvodnje *ne može se nastaviti* u beskraj ma kakva bila brzina iscrpljivanja.

(2) *Reproduktivni oblik proizvodnje* ne počiva na sredstvima koja nestaju, već upotrebljava recirkulišuća sredstva. Ovaj oblik proizvodnje ne razara reproduktivne ekosisteme preteranom eksploatacijom i zagađivanjem i u principu se može „beskrajno" nastaviti.

Danas je veoma raširen iscrpljujući oblik proizvodnje, koji ne samo da iscrpljuje sredstva ove planete, već čini to brzinom koja eksponencijalno raste.

broja ljudi.[2] Danas u svetu ima 1,5 do 2 milijarde gladnih ili onih koji ne dobijaju dovoljno proteina. Na Zemlji sada ima više gladnih nego što je ukupno bilo ljudi na svetu krajem prošlog veka. Od 60 miliona koliko godišnje umire 20 miliona pokošeno je glađu. Glad, ta stara moriteljica ljudi, iako je u potrošačkim društvima stvoren privid da je proterana, nikada nije gore pretila čovečanstvu. Perspektive nestašice hrane u toku sledećih 30 godina nisu manje u oblasti fantazije nego što su obećanja o neprekidnom porastu obilja.

3. Stanje prirodnih resursa, sirovina, ne pruža utešnu sliku. Ako se potrošnja nastavi sadašnjim ritmom, postojeće rezerve (sem hroma i gvožđa) biće iscrpene za oko 50 godina.[3] Sintetičke zamene nisu jednostavne jer se prave od materijala čije su rezerve takođe skučene.

4. Zagađenost vazduha, vode i zemljišta rezultat je bezbroj činilaca koji su se gomilali u rasponu od 10.000 godina. Prljava faza industrijske revolucije omogućuje čoveku da sam sebe uguši, što on koristi u punoj meri.[4] Otrovni veo smoga koji visi iznad velikih gradova je toliki da se i sam vazduh pretvara u ubicu. Početkom XX veka sagorevanje uglja stvaralo je prosečno 3 milijarde tona ugljen-monoksida godišnje. Krajem našeg stoleća će iznositi oko 50 milijardi tona. Oko pola miliona veštačkih hemikalija danas truje atmosferu.[5] Na drugoj strani, istraživanja su pokazala da u SAD količina kiseonika proizvedena fotosintezom iznosi samo 60% od količine koja je potrošena 1966. godine.

Osnovna topografija faktora ekološke krize sada se može nazreti. Srazmerno dimenzijama, tanka kora na površini Zemlje, koja nije dublja nego ljuska jabuke, sadrži ograničene izvore od kojih zavisi život Zemlje. A mi se ponašamo kao da su bogatstva neograničena, kao prema ostavi iz koje se neprekidno uzima a da se ništa u nju ne stavlja. Takav beskonačan rast ne može se održati u okvirima konačnih izvora. U ratu protiv prirode opljačkan je veliki deo prirodnog bogatstva, istrebljene

[2] Količina preostale zemlje za poljoprivredu je oštro ograničena, i ako bi se povećana proizvodnja hrane zadovoljavala sama iz tog izvora, rezerve zemlje iscrple bi se za manje od decenije. Raspoloživa količina će se smanjiti i zbog povećanog urbanog i industrijskog razvoja. Između 1882. i 1952. godine ukupna površina zemlje koja je bila pokrivena zgradama povećala se od 0,87 milijardi na 1,6 milijardi hektara.

[3] Rezerve ključnih metala uz sadašnji eksponencijalni rast potrošnje trajaće: aluminijuma 31 godinu (odnosno ako rezervi ima pet puta više nego što sada znamo, trajaće 55 godina), bakra 21 (48), železa 93 (173), olova 21 (64), petroleja 20 (50) godina. Pored toga, pogoršava se proporcija između korisnog materijala i količine otpadaka. Na primer, odnos neupotrebljivih otpadaka i korisnog metala u granitu je 2.000 : 1.

[4] Rajna je od svog izvora do prvog velikog grada zagađena sa 10—15 čestica na 1 m^3, a na ušću u more zagađenost iznosi 1,500.000 jedinica po 1 m^3.

[5] Na primer, radioaktivni otpaci koji nastaju usled ekspanzije nuklearne energije u SAD pokazuju sledeći ritam ubrzanog kretanja:

Poreklo	1970.	2000.
Instalirani nuklearni kapaciteti MW	11.000	734.000
Tečni otpaci (u galonima)	45.000	39.000.000
Ukupni fisioni proizvodi	1.000	860.000

su čitave vrste biljaka i životinja, reke i jezera umiru pre vremena, zauvek je nestalo čistih rezervi vazduha i vode, netaknutih zelenih prostranstava. Gradimo čitave spomenike otpadaka prema kojima piramide drevnog Egipta deluju kao patuljci. Zemlja se prekraja dobijajući oblik kante za smeće. Ako se ovaj proces eksploatacije nastavi, krajnja žrtva će biti neizbežno sam eksploatator — *homo sapiens industrialis*. Svest o tome formira se, međutim, neobično sporo, pored ostalog, i stoga što se faktori ekološke krize („faktori apokalipse") prikradaju izdajnički, što je njihov rast koji teče po zakonima geometrijske progresije neobično varljiv, kao širenje kanceroznog tkiva. Izvestan faktor, na primer broj stanovnika, može da se udvostručava mnogo puta a da ne dostiže kritičnu veličinu. Ali iznenada u jednom ili dva takva „duplirajuća intervala" dostiže ogromne razmere (1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 512, 1.024 itd.). Lažno osećanje sigurnosti, blaženu ravnodušnost (dok su udvostručavajuće količine bile male) odjednom prekida oštra kriza koja dolazi iznenadno kao udar groma i zahteva veoma brze i odlučne mere.[6]

DIJAGNOZE I LEKOVI

Opasnost je akutna, to je van spora. *Spor, i to sudbinski, nastaje oko uzroka krize i načina njenog rešavanja, lekova koji se predlažu. Ekologija postaje područje najžešćeg sukobljavanja nepomirljivo različitih duhovnih orijentacija i socijalnih snaga.*

Humanistička orijentacija

Pogledajmo najpre *humanističku orijentaciju* koja traži ljudska rešenja situacije, koja sugerira niz alternativa. To je „Projekat za opstanak" (The Blueprint for Survival).

Kontrolu nad životnom sredinom, smanjivanje rasta (ulaganja), a da to ne dovede do opadanja realnog životnog standarda, moguće je postići samo u okviru *reorganizacije društva kao celine*. Polazna tačka te velike promene je *preorijentacija proizvodnje* čije težište treba postupno, ali odlučno da se pomera na *kvalitet proizvodnje*, da se *napušta jurnjava za kvantitetom* kao jedinim merilom. Čoveku danas mora zastati dah da bi smogao hrabrosti za tvrdnju kako je lepota vredna neke žrtve u rastu bruto nacionalnog dohotka.

[6] Kombinacija broja stanovnika i potrošnje po stanovniku ima ogroman uticaj na životnu sredinu. I to kako u pogledu prirodnih izvora koje iscrpljujemo tako i u pogledu zagađivanja. Da bi se taj efekat izmerio, iskovana je jedinica mere, takozvani *ekološki zahtev* — broj stanovnika pomnožen materijalnim životnim standardom. Ekološki zahtev se udvostručava svakih 13,5 godina. „Ako se nastavi sa dosadašnjim stepenom rasta, ukupan ekološki zahtev će se povećati 32 puta za 66 godina, a to je moguće samo po cenu razaranja ekosistema, iscrpljivanja resursa, neuspeha u proizvodnji hrane i kraha društva, kolapsa društva. Svet ne može održati taj kontinuirani rast ekološkog zahteva. Beskonačan rast ne može se održati u okvirima konačnih izvora, izvora koji su ograničeni" („Projekat za opstanak").

Proizvodnja rukovođena isključivo profitom nema pravo merilo za one ljudske potrebe koje bi morale biti istinski cilj proizvodnje. Ona ne razlikuje niz veštačkih proizvoda, koji zaista nisu potrebni, od onih suštinskih ljudskih potreba koje se ne zadovoljavaju, kao što su čista voda, vazduh, kvalitet hrane od koje naše zdravlje zavisi. Ona izaziva serije posledica čiji troškovi nadvladavaju koristi. Utilitaristička profiterska logika prikriva činjenicu da ekonomske cene kako ih danas vrednujemo (u odsustvu jedne vrste „društvenog knjigovodstva") ne pokazuju prave troškove. Ujedinjavanje imperativa ekologije i ekonomije čiji glavni cilj nije izvlačenje profita iz rada drugih neizbežno je. Ono će dovoditi i do promena u smeru tehnološkog razvoja, do novog sistema ekonomskih stimula i kazni koji podstiče kvalitet proizvodnje, preorijentaciju na tehnologiju čiji su proizvodi trajniji i kvalitetniji i kažnjavanje proizvoda čiji je vek života sračunato kratak. U tom duhu je i ograničavanje privatnog automobilizma u gradovima, privatne alternative u saobraćaju i podsticanje javnog saobraćaja. To će značiti oštro oporezivanje industrija koje zagađuju sredinu i ekonomsko podržavanje onih koje to ublažavaju, koje ne iscrpljuju rasipnički i neracionalno rezerve sirovina i energije, koje zapošljavaju veći broj radnika, koje više vrednuju poljoprivredu.

Najradikalnija promena koja se predlaže je stvaranje *decentralizovanog* društvenog sistema, jačanje lokalne samouprave. I to ne zbog nostalgije za starim vremenima, već zbog mnogo fundamentalnijih razloga. Dugo prelazno razdoblje kroz koje ćemo morati da prođemo zahtevaće veliku moralnu hrabrost i velika ograničenja, disciplinu. No, ma kako bili čvrsti zakoni i prinuda, spoljašnja kontrola nikad ne može da bude tako suptilna i efektivna kao unutrašnja. Zbog toga puno učešće građana u odlučivanju treba da postane osnovno načelo na kome se socijalni poredak izgrađuje. U okviru jednog stabilnog društva ljudi će biti slobodni da sami uređuju svoj život i prihvatiće ograničenja tog društva kao nužna i poželjna, a ne kao prinudu nametnutu od daleke i nesimpatične vlasti. U sadašnjem društvu čovek je lišen prave životne sredine. Društvo sačinjeno od decentralizovanih zajednica u kojima će ljudi raditi blizu svojih domova, imati vlastitu odgovornost u upravljanju sobom, svojim školama, bolnicama, službama i koje će predstavljati stvarnu zajednicu biće mnogo srećnije mesto za život. U tim uslovima oni će razviti vlastiti identitet koji su mnogi izgubili u masovnom društvu, naći će ponovo svoj životni cilj. No, iako su male zajednice samoupravne, to nikako ne znači da one treba da budu egoistički okrenute samo prema sebi i zatvorene prema ostalom svetu. Stoga mora da postoji efikasna mreža komunikacija među svim zajednicama. One odluke koje zadiru u šira područja moraju se donositi na tim širim, regionalnim, nacionalnim, globalnim nivoima. One moraju biti prožete osećanjem svesti o zajedničkim, globalnim ciljevima, a ne opasnim i sterilnim partikularizmom. Takva organizacija društva vodi računa o osnovnom principu: što je veća entropija, što je veća stihija u društvu, to je veća potreba za kontrolom koja ne izvire iz samog sistema i čija je najekstremnija forma diktatura. Ova pak samo povećava nestabilnost društva,

razara prirodnu kontrolu, postavlja voluntarističke ciljeve nezavisno od zahteva sredine. Ona znači drastičnu simplifikaciju društvenih mehanizama kontrole i izaziva opadanje društvene stabilnosti.

Tehnokratska alternativa — stručnjaci za sudnji dan

Okrenimo sada pogled jednoj drukčijoj strategiji, *tehnokratskoj alternativi,* njenoj dijagnozi situacije, uzroka krize i izlazima. Čovek mora da uspostavi novu ravnotežu između sebe i prirode, da nametne niz novih imperativa današnjice i sutrašnjice. Jer *period u koji smo stupili nije ništa drugo već definitivan kraj dugog razdoblja industrijske ekspanzije i uspona čovečanstva.* Ta duboko usađena religija *rasta* (izražena naročito u bruto nacionalnom dohotku) *mora da bude napuštena i zamenjena idealom stabilnog društva.* Spaljujući mnoge mostove za sobom, čovečanstvo mora iznova da trasira svoj put, put ka *stabilnom društvu.* Ono mora izvesti *veliku operaciju zamrzavanja* svih dosadašnjih tendencija rasta i uspostaviti novu globalnu ravnotežu, *globalni ekvilibrijum.*[7] Primarni uzrok krize leži u porastu stanovništva, demografskoj eksploziji (pre svega u nerazvijenim zemljama), *i u apetitima za povećavanje životnog standarda.* Stoga je potrebno zaustaviti dalji porast stanovništva i industrijski rast. Globalni ekvilibrijum znači održavanje stanovništva i ulaganja kao konstantnih veličina koje ne rastu — stopa rađanja jednaka je stopi umiranja, stopa novih investiranja jednaka je količini istrošene opreme. *Sve stope drže se na minimumu ili se čak i smanjuju.* Proizvodnja i upotreba uglja i metala smanjuje se za 75%, ulaganja u industriju za 40%, proizvodnja hrane za 20%, a stopa rađanja za 30%. Dakle, nije u pitanju samo nulti rast, već rast ispod nule, smanjivanje u apsolutnom smislu. Naša nada ne leži u razvoju tehnologije, već u uzdržavanju, u kastriranju tehnološkog razvoja.

To je bolan, ali neizbežan izlaz jer kasnije više neće biti mogućnosti za svestan izbor; stvari će se rešavati putem ratova, epidemija i drugih katastrofa koje su okrutnije nego što su i najveće svesne žrtve. Izvođenje nove ravnoteže zahteva sveobuhvatni plan upotrebe svih raspoloživih materijalnih sredstava na planeti, zahteva strogo centralizovanu međunarodnu kontrolu. Stoga i kobni ideal nacionalne suverenosti treba zameniti hijerarhijom grupa i sistema, gde na prvo mesto dolaze zahtevi viših redova, odnosno svetskog sistema. Najzad, u jednom izdanju „operacija spasavanja" prelazi Rubikon i vraća brutalnu rasističku utakmicu za preživljavanje. „U odsustvu kontrole rađanja politika jedna usta — jedan obrok vodi totalno mizernom svetu. Nije verovatno da civilizacija i dostojanstvo mogu preživeti svuda. Zato je bolje da prežive negde nego nigde. Sretne manjine moraju da delaju kao

---

[7] Ekvilibrijum je stanje ravnoteže među suprotnim silama. Na jednoj strani su sile koje povećavaju populaciju i kapital (težnja za brojnom porodicom, odsustvo kontrole rađanja, visoka stopa investicija). Na drugoj strani su sile koje prouzrokuju opadanje populacije i kapitala (odsustvo hrane, zagađivanje, zastarelost opreme).

tutori civilizacije kojoj prete dobre, ali neinformisane namere" (G. Hardin).

1. Glavni uzrok ekološke krize kojoj čovečanstvo ide u susret traži se u populacionom pritisku *pre svega manje razvijenih zemalja* i u privrednom rastu (neomaltuzijanstvo je ponovo postalo glavna intelektualna struja). Svet se posmatra samo kroz jednu stranu teleskopa, iz vidokruga visokorazvijenih i povlašćenih društava. Pogledajmo, međutim, i drugi niz činjenica koji nas upozorava da se problem ne iscrpljuje prostom kategorijom „prenaseljenosti". Prvo, u takmičenju između porasta stanovništva i proizvodnje hrane ovo drugo kao da gubi trku. Ali, koliki udeo pripada karakteru društvenih odnosa, a ne samo tehničkoj strani problema, možemo suditi i iz sledećeg podatka. Već danas čovečanstvo raspolaže tehničkim potencijalima koji po nekim procenama mogu da proizvedu tri puta veću količinu hrane, pa ipak u svetu od gladi umire 100.000 ljudi dnevno (postoji samo deset zemalja koje poseduju viškove poljoprivrednih proizvoda, a od toga SAD drže 50%). Drugo, 3/4 svetskih izvora energije drži samo 1/3 visokorazvijenih zemalja. Potrošnja energije raste tri puta brže od stanovništva, pa ipak jedan Indijac koristi samo 1/25 energije koju troši jedan Amerikanac. Energija koja pokreće mašine koje koristi američka domaćica jednaka je dnevnoj količini rada 500 robova. Treće, ritam porasta populacije je ubrzan jer je akt rađanja, stopa mortaliteta otrgnuta od kaprica smrti. Ali stopa priraštaja se ne smanjuje jer je slepljena za jedan način primitivne agrarne proizvodnje i za tradiciju koja računa sa brojnom porodicom, brojnom radnom snagom. Bez modernizacije, promene ekonomske strukture i novog kulturnog obrasca nema ni rešavanja demografskog problema. *Odnos populacija — ekonomski razvoj je, dakle, obrnut od onoga kako ga vide ovi advokati. Zamrzavanje razvoja neće smanjiti priraštaj, već je ekonomski razvoj dugoročni faktor smanjivanja populacije.* Glavnina problema se koncentriše na to *kritično vreme prelaska* između smanjivanja stope smrtnosti i sistematskog ograničenja stope priraštaja do koje dolazi sa promenama u ekonomskoj strukturi i kulturnim obrascima koji je ograničavaju. Pravi problem je u tome kako da se što brže prođe kroz taj kritični „socijalni intermeco", koliko je svet opremljen i spreman da u tom kritičnom periodu „uskoči" sa novim izvorima hrane, pomoći. Rasprostiranje nove kulture na tlu modernijeg privređivanja koje će stavljati kočnice eksplozivnom priraštaju zavisiće i od ukupne organizovanosti društva. U Kini demografska eksplozija jenjava, period adaptacije je brži nego, recimo, u Indiji.

2. Drugi centar ekološke krize nalazi se u industrijskim velesilama sveta i posmatra se samo kao neprijatan nusproizvod tehnološkog razvoja kome je tehnokratska alternativa objavila rat. Proizvodnja sredstava protiv zagađivanja vazduha i vode postaje najdinamičnija grana proizvodnje, lokomotiva industrijskog razvoja. Stopa njihovog rasta iznosi u SAD 20%, a u Japanu 50% godišnje (u Japanu je u 1969. godini potrošeno 700 milijardi dinara za kupovinu ovih mašina). Najčešći proizvođači aparata protiv zagađivanja su istovremeno one industrijske korporacije koje i stvaraju najveće zagađenje. Tako se uvodi u život novi

ciklus: proizvodnja — zagađenost — antizagađivanje — proizvodnja. Novi veliki socioindustrijski kompleks igra važnu ulogu u *reprodukciji kapitala,* održavanju konjunkture, proširivanju tržišta, sprečavanju kriza (anticikličnoj politici). Na pomolu je nov oblik za kapital privilegovanog načina prisvajanja profita, novo polje akumulacije. Time se izvori zagađivanja ne ukidaju, oni se perpetuiraju. Iste grupe industrijalaca mogu da nađu prednost u zagađivanju jer im to omogućava proizvodnju protiv zagađenosti. Vrtoglavo širenje proizvodnje i tržišta ove tehnike pokrenuto je i rukom države koja donosi obavezne propise o njihovoj upotrebi i finansira industrijske i istraživačke poduhvate. Na celo društvo se prebacuje deo troškova (preko poreza koji se slivaju u budžet), a privatne firme stiču novo polje profita.

3. Visokorazvijene metropole su istovremeno i najveći „proizvođači" zagađivanja. Prof. Wayne Davis smatra da jedan Amerikanac ima 25 puta veći uticaj na životnu sredinu, tako da je ekološki „ekvivalent" stanovništva Amerike u poređenju sa Indijom jednak broju od 5 milijardi Indijaca. Problem populacije, ako se posmatra iz tog ugla, akutniji je u razvijenim zonama. Jedan od načina na koji se to rešava je prebacivanje izrazito „prljavih industrija" na devičanske teritorije nerazvijenih zemalja. Tako bi se postiglo čišćenje privilegovanih ekoloških zona na jednom polu i stvaranje rezervata za smeštaj devastatorske industrije na drugom. Izvoz zagađenosti maršira i pod vidom ekonomske pomoći.

U zaključku možemo sumirati dve odredbe tehnokratske alternative. Prvo, dijagnoza i lekovi koji se predlažu ne ukidaju temeljne uzroke ekološke krize. Oni su samopobijajući, kontradiktorni jer održavaju onaj način proizvodnje, ekspanzije koji je generator poremećaja. I drugo, do bola zaoštrene protivrečnosti u centru se ublažavaju i primiruju tako što se prebacuju, dislociraju na teren nerazvijenih. Ova alternativa je ipak u službi održavanja osnovnog jezgra postojeće klasne strukture i moći u okviru planetarnog sistema. Zahtev za zaustavljanje svakog industrijskog rasta značio bi da bogat svet, da bi zadržao svoje okrutno obilje. mora da održava bedu ostalog sveta. Od siromašnijih se traži da zauvek napuste svaku nadu u bolji život. Tako je pozornica spremna da se svi akteri na njoj ponašaju grubo. „Glavni defekt industrijskog načina života sa njegovim etosom rasta je to što on nije održiv. Njegov završetak u granicama trajanja jednog ljudskog veka je neizbežan — osim ako ne nastavi da se održava nešto duže od strane povlašćene manjine i po cenu da se nametnu velike žrtve i patnje ostalom delu čovečanstva" („Projekat za opstanak").

STRATEGIJA OPSTANKA

Destruktivne snage koje su stavljene u pokret, degradacija prirodne sredine *nije proizvod privremenih i slučajnih poremećaja postojećeg ekonomskog i socijalnog sistema niti nusprodukat tehnološkog razvoja.* Naprotiv, to je simptom najdubljih kontradikcija jednog vida industrijske civilizacije, jednog načina proizvodnje. Priroda samo projektuje

sliku odnosa koji među ljudima vladaju, načina na koji proizvode. Dehumanizacija ili humanizacija prirode ostvaruje se posredstvom određenih socijalnih odnosa koji uslovljavaju način odnošenja prema njoj. Suočeni smo sa potpuno razvijenom pojavom koju je Marks u klici zapazio i opisao, sa pojavom *destruktivne produktivnosti:*

„Svaki napredak kapitalističke poljoprivrede nije samo napredak u veštini pljačkanja radnika, nego u isto vreme i u veštini pljačkanja zemlje; svaki napredak u povećavanju njene plodnosti za neko dato vreme ujedno je i napredak u upropašćivanju trajnog izvora te plodnosti. Što više neka zemlja polazi od krupne industrije kao osnovice svog razvitka, to je ovaj proces razaranja brži. Kapitalistička proizvodnja razvija, dakle, tehniku i kombinaciju društvenog procesa proizvodnje samo istovremenim potkopavanjem izvora svakog bogatstva: zemlje i radnika" (K. Marks, *Kapital).*

Industrijski sistem kapitalizma silno umnožava čovekovu proizvodnu moć i vlast nad prirodom, ali on u sebi sadrži i seme sistematskog *rasipanja i destrukcije* ljudskih i prirodnih snaga. Ekspanzija proizvodnih potencijala u kojoj je racionalno samo ono što donosi profit (svevlađe novca i moći) postiže se po cenu rasipanja ljudske radne snage (fizičke i psihičke), prirodnih izvora i ambijenta. Bezglavo kolo konkurencije u kojoj se može pobediti samo ako se nadjača protivnik, krize hiperprodukcije koje prete kao potencijalna opasnost i rasipanje kao način vraćanja u stanje ravnoteže — samo su dodatni elementi „destruktivne produktivnosti". Kada se svrhe imanentne tom načinu proizvodnje nametnu kao kulturni obrasci, aspiracije, kada dobiju svoj kult i svoje propovednike, tada nastaje dopunska snaga u razornom pohodu.

Silazak vladajućih klasa sa društvene scene ne jednom u istoriji je izazvao društvenu agoniju, pogoršavao je odnos čovek — priroda. Kratkovidost i uskogrudost, zaslepljeni egoizam koji se rukovodi načelom „posle mene potop" svedočanstvo su nespojivosti profiterske logike i neophodne harmonije sa prirodom, nepopravivih udara na ceo ekosistem u kome se odvija čovekov život.[8]

Razume se, tačka do koje smo stigli u rđavom odnosu prema prirodnoj sredini je *kritična i teška bez obzira na socijalni sistem.* Ali ipak pred nama je izbor da li ćemo zasnovati mogućnost povoljnijeg društvenog okvira u kome čovek i priroda mogu živeti u produktivnoj harmoniji ili ćemo produžiti putem bez povratka. U svoj veličini je iskrslo pitanje: kako se za svaki kvalitativno nov stupanj u tehnološkom napretku može i mora vezivati napredak u ukupnoj ljudskoj, životnoj situaciji? Ako to hoćemo da rešavamo, tada oštricu svojih napada moramo usmeriti na uzroke. Potrebna nam je nova usmerenost, novi proizvodni odnosi, nova skala vrednosti. Njihova polazna tačka je humanizacija proizvodnje, *njeno podređivanje prvenstveno potrebama proizvođača, sveta rada i znanja.* Jer postoji skrivena, ali duboka veza između karaktera radnog procesa, položaja proizvođača, i stava prema biološkoj osnovi

[8] „Jedino čovek koji više nije neprijatelj drugom čoveku može prestati da bude neprijatelj prirode, kao što se neprijateljstvo prema prirodi uvek u suštini pojavljuje kao neprijateljstvo prema čoveku" (E. Kardelj).

života, između onoga što se dešava u fabrici i njenoj okolini. Način upotrebe ljudske radne snage u proizvodnji i način eksploatacije prirode podležu istoj zakonitosti, dva su lica iste medalje. Svođenje čoveka na robu, na sredstvo za oplodnju kapitala ili državne akumulacije, redukcija njegovih duhovnih i fizičkih snaga, kao i bezobzirno uništavanje prirode teku po istoj logici.

Proizvodnja isključivo radi profita ili državne dobiti — to su danas dva velika sita koja propuštaju samo male, apotekarske doze ekoloških zahteva. To važi i za razdoblje ranog socijalizma, koji je izvršio recepciju mnogih osobina klasične industrijske organizacije, ideala kvantitativnog rasta.

Napredak proizvođača, razvoj i zaštita njegovih sposobnosti, socijalnih dobara i okoline u kojoj živi mora se istaći kao vrhovno dobro, osnovna svrha i kriterij napretka. To je merilo koje opredeljuje industrijalizaciju i urbanizaciju, smer tehnologije. Svoje društveno i prirodno biće čovek štiti na jednom istom frontu socijalne borbe. Društveno i prirodno se približavaju, humanizam i naturalizam se prožimaju.

Razume se, preokretanje redosleda vrednosti i potreba neće se izvršiti samo od sebe, bez borbe. Neuviđanje te proste činjenice je Ahilova peta humanističke varijante koju smo izložili. Ona ostaje utopistička ako ne postoji i interes velikih socijalnih grupa, građa i gorivo najšire socijalne revolucije ove epohe, revolucije koja nije kataklizma, nasilni preokret preko noći. Njen sadržaj čine zahtevi koji se odnose na najdublji supstrat i kvalitet čovekovog života, na novu alternativu civilizacije. Društvene konfrontacije oko temeljnih vrednosti ogoljenije nego ikada će pokazivati šta se brani, a šta napada, šta je stvarni ulog. One će biti osa velike polarizacije, *formiranja novog istorijskog bloka radnika i inteligencije, sveta rada i znanja.* To dugo razdoblje od koga zavisi budućnost civilizacije biće praćeno promenljivom srećom Ali i mali, početni uspesi značiće uvek mnogo, oteće vreme potrebno za temeljne promene. Veliki saveznik u toj borbi biće nauka ako inspirisana tim ciljevima siđe u prozu svakodnevnog života.

Taj veliki prelom u kome treba ponovo kao vrsta da nađemo načine da preživimo i da napredujemo u jednom kvalitativno izmenjenom svetu moguće je izvoditi samo u svetskom okviru. To je jedna nova faza borbe za socijalizam kao svetski proces, za koegzistenciju, stvaranje solidarnosti ljudske vrste, za socijalizaciju biosfere. Miru i boljoj harmoniji čoveka sa prirodom moraju prethoditi novi koraci prema miru i ravnopravnosti među narodima.

Ljudi sigurno ne bi želeli da Zemlju vrate u ono stanje u kome se nalazila „sedmog dana po stvaranju sveta“. Ali žele i mogu da otklone ekološku katastrofu. Vreme je da se plati ekološki dug ili bankrotira. A to može da bude plaćeno samo u starodrevnoj „moneti“ veće društvene pravde među narodima.

PLEDOAJE ZA ISTRAŽIVANJE

Samo u okviru ovakve „svetske ekološke mape“, univerzalnih svetskih tendencija, istraživanje našeg položaja i perspektive može dati najplodnije rezultate. Jugoslovensko društvo nalazi se na „socijalnoj sredokraći“ između razvijenih zemalja i zemalja koje su tek krenule strmom stazom ubrzanog industrijskog razvoja. No, takav osoben položaj čini nas otvorenim na obe strane, nosi u sebi moguće prednosti, ali i rizike, čini nas i jakim i slabim istovremeno. Mi ne možemo da čuvamo društvo u rezervatu primitivnog života da bismo sačuvali svoju prirodnu sredinu. Ali od presudne je važnosti da u svom prodoru u savremenost ne vršimo recepciju onih metoda industrijskog razvoja, onih vidova tehničkog racionaliteta koji su razorni za sredinu. Jer oni više nisu nužni, istorija im je potpisala presudu i ustupaće mesto alternativama koje se ubrzano traže. *Ne budimo zaslepljeni sjajem iščezlih zvezda.* Pogled na put koji smo prešli i koji je pred nama pokazuje da se na mnogim tačkama može napustiti „prljava faza industrijalizacije“. Stoga je to i vreme kada se mogu praviti promišljeni potezi i izbeći mnoge boljke. Ali to je i momenat kada kao iz peščanog sata ističu možda i poslednje godine kada je moguć svestan izbor. Kasnija cena će biti neuporedivo veća, ekološka kriza pogađaće nas u oštrijim oblicima.

Uostalom, o tome nije potrebno nagađati, čak i elementarni podaci dovoljni su za alarm.

Zagađenost vazduha u mnogim centrima dostigla je ozbiljne razmere.[9] „Karta zagađenosti vazduha“ pokazuje da je kritičan stepen već nastao u 32 opštine, da su zagađene 42 opštine, a da je srednje zagađen vazduh u 92 opštine. Samo 188 opština, mahom manjih i slabo privredno razvijenih, ima čist vazduh.[10] Dve trećine Jugoslovena više ne

[9] Zagađenost vazduha je u mnogim gradovima i industrijskim centrima dostigla vrlo ozbiljne razmere. U nekim (Kosovska Mitrovica, Bor, Pančevo, Zenica, Sarajevo, Celje) koncentracija pojedinih agenasa je za nekoliko puta, ili čak i desetina puta, veća od zvanično propisanih maksimalnih koncentracija. Dugotrajnim delovanjem zagađenja posledice se ispoljavaju direktno, porastom broja obolelih i onesposobljenih lica, i indirektno, uništavanjem vegetacije u bližoj ili daljoj okolini, čime se površina bez vegetacije, koja je već zbog erozionih procesa dostigla 1,630.000 ha, znatno uvećava (prof. Radojica Kljajić).

[10] *Zagađen zrak* je u 48 opština: 12 u SR Sloveniji (Jesenice, Kranj, Ljubljana — Šiška, ljubljana — Vič — Rudnik, Domžale, Velenje, Žalec, Trbovlje, Maribor, Šentjur pri Celju, Novo Mesto i Ilirska Bistrica), isto toliko u SR Hrvatskoj (Varaždin, Bjelovar, Osijek, Slavonski Brod, Kutina, Petrinja, Velika Gorica, Karlovac, Rijeka, Šibenik, Split i Omiš), 8 ih je u SR Bosni i Hercegovini (Bosanski Brod, Doboj, Gračanica, Maglaj, Tuzla, Kakanj, Vareš i Jajce), 3 u SR Crnoj Gori (Pljevlja, Ivangrad i Nikšić), 8 u SR Srbiji (Novi Sad, Šabac, Obrenovac, Lazarevac, Kraljevo, Negotin, Niš i Leskovac) i 5 u SR Makedoniji (Kumanovo, Probištip, Titov Veles, Prilep i Bitolj).

Srednje zagađen zrak imaju 94 opštine, i to 14 u Sloveniji, 24 u Hrvatskoj, 30 u Bosni i Hercegovini, 4 u Crnoj Gori, 19 u Srbiji i 3 u Makedoniji. Malo zagađen zrak ima 138 opština: 26 u Sloveniji, 29 u Hrvatskoj, 30 u Bosni i Hercegovini, 5 u Crnoj Gori, 41 u Srbiji, 7 u Makedoniji.

diše čist vazduh. A zatim, niz reka je do te mere već zagađen da u njima nestaje svaki oblik akvatičnog života; one ne predstavljaju više reke. već kolektore otpadnih voda industrije. Naša polja nekontrolisano se zasipaju pesticidima, a upotreba hemijskih sredstava truje hranu u sve opasnijoj meri. Jedno istraživanje u 23 grada pokazuje da je 82% namirnica zagađeno (prof. Radojica Kljajić). Neplanski razvitak gradova i stanova doveo je do mnogih dehumanizovanih oblika života. U projektovanju industrijskih objekata nisu našle mesto kalkulacije za očuvanje okoline, reka ili jezera na kojima leže ili koje koriste. Planovi najčešće prenebregavaju zaštitu protiv zagađenosti, ne podležu ekološkoj verifikaciji. To ih prividno čini jeftinijim, ali društvo šalje skupu fakturu društvu i ostavlja hipoteku budućim generacijama. Postojeće zakonske odredbe koje zahtevaju norme ekološkog ponašanja ne sprovode se u život, a mnogi neodgovorni zahvati prolaze nekažnjeno.

Bolest rasipničkog industrijskog gazdovanja koja nas je zahvatila razvija se veoma brzo kada god nadvlada sitni, grupni interes nad opštijim.

Čak i oskudna istraživanja upućuju na zaključak da pogoršanje životne sredine teče neobično brzo, možda čak i brže nego u nizu razvijenih zemalja. S druge strane, i onaj tok koji teret prebacuje na leđa nerazvijenih pogađa i nas. Stoga, ako se ne postupa promišljeno i planski, nas će pogoditi negativne posledice s obe strane.

Zaštita prirode postala je i za nas prvorazredan imperativ. Ali ona se ne može ostvariti ako se tretira kao jedna od sporednih službi, kao poseban sektor ili dopunska inspekcija prirodne sredine. Razume se, svaka mera, svaki, i najmanji korak je dobrodošao i treba ga ohrabriti. Ali zaštita životne sredine nije tehničko pitanje. Krajnji je trenutak da se društveno definišu i oni *temeljni principi naše politike* na kojima se temelji naš odnos prema životnoj sredini. Momenat je da se definiše onaj tip racionalnog ponašanja koji je primeren socijalističkom samoupravnom društvu. Polazni princip je *zaštita onih temeljnih interesa i vrednosti, dobara koja su nepovrediva, nastojanje da te svrhe proizvodnje budu prvenstveno poštovane, da dobiju snažan društveni autoritet.* U red tih prvenstvenih dobara ulazi i zaštita prirodne sredine. Tehnička rešenja su u funkciji tog osnovnog merila, tog principa *društvene produktivnosti.* Ako neka proizvodnja ta dobra razara, onda to nije društvena proizvodnja, već ona koja mora biti „pripitomljena". „Moramo se organizovano boriti protiv samovolje zahuktale produkcije koja ne uzima u obzir ništa drugo osim dohodak. Moramo shvatiti da ne može biti humanih socijalnih odnosa ako se tiraniše priroda" (Marko Bulc).

To se neće razviti automatski, samo od sebe, kao što se udiše vazduh. To mora da bude stvar *društvenog usmeravanja, planiranja.* I to planiranja koje neće biti izraženo samo u apstraktnim parametrima

---

Čist zrak ima 188 opština, mahom manjih, manje naseljenosti, manje privredne razvijenosti. U Sloveniji su takve „čiste opštine" samo 2 — Lenart i Ljutomer (od ukupno 60 opština), u Hrvatskoj ih je 38 (od 105), u Bosni i Hercegovini 30 (od 106), U Crnoj Gori 8 (od 20), u Srbiji 96 (od 179) i u Makedoniji 14 (od 30).

stopa rasta i slično), već koje će *konkretizovati* i taj red društvenih potreba, poboljšanje u kvalitetu hrane, veće vrednovanje poljoprivrede, načine poboljšanja saobraćaja i izgradnje stanova, zaštitu zemljišta, sistem obrazovanja itd. Racionalno planiranje jedan je od važnih instrumenata za izmirenje između zahteva razvoja i poboljšanja sredine. Zaštita prirodne sredine tako postaje organski deo ukupnog razvoja. Ekološka politika nije nova dimenzija politike, već sastavni deo mnogih ili gotovo svih razvojnih projekata.

To nas dovodi do još jednog reda socijalnih pretpostavki. Samoupravljanje je sistem koji je sa ekološkog stanovišta povoljan društveni okvir. Ali ni ono ne rešava te zahteve automatski, osobito dok je i samo atomizovano i parcijalno, zatvoreno u uske fabričke zidove, dok nije ukupna i vladajuća organizacija društvenog rada i upravljanja. Integracija društva pretpostavlja i konfrontaciju sa onim socijalnim tendencijama koje taj tok osporavaju, koje gaze preko proizvođačkih potreba. Osporavanje birokratskog i tehnokratskog subjektivizma, profiterske logike (kapital-odnosa), borba protiv težnje za zatvaranjem u uske lokalne okvire, u zatvorene međusobno rivalske ekonomske tvrđave od kojih svaka ima svoju političku centralu — to je istovremeno i borba protiv potencijalnih protivnika ekološkog reda, protiv rasipanja društvenog i prirodnog bogatstva. *Bitno povećan uticaj sveta rada i znanja, udruženih proizvođača na odluke o razvoju temeljna je pretpostavka za povoljniji ishod i na ovom području života.*

Moramo otvoreno priznati da još nemamo odgovore na mnoga pitanja koja nas muče, da ih moramo zajednički tražiti. *Neophodno nam je stoga veoma sistematsko istraživanje koje će nas osposobiti da pružamo umnije putokaze u korišćenju naših bogatstava. Zalažem se za formiranje jednog takvog širokog istraživačkog projekta pod rukovodstvom akademija nauka u kome će se zajednički tražiti odgovori na niz ovih pitanja.* Sva ta traženja će imati zajedničku inspiraciju, težiti da se istraže oni načini, tehnički i društveni, da razvoj ne dobije vidove „pustošeće industrijalizacije".

Vera Pilić

KORENI ANARHIZMA NOVE LEVICE

„Centrom reakcije protiv koga radnici treba da vode žestoku borbu Bakunjin je oglasio *Marksov socijalizam*, ništa manje nego Bizmarkovu diplomatiju" (F. Mering).

Postavili smo sebi zadatak da osvetlimo stavove savremene nove levice, odnosno, preciznije, onih njenih struja koje se mogu, bez ikakvih preterivanja, nazvati anarholiberalističkim.[1] U ovoj analizi se služimo komparativnim metodom jer nam istraživanja nedvojbeno pokazuju da su te savremene anarholiberalističke struje, u suštini, vraćanje na Bakunjinov anarhizam, u eksplicitnoj ili implicitnoj formi. Štaviše, radi se o vraćanju savremenih protagonista anarholiberalističkih i nihilističkih stavova ne samo na Bakunjinov anarhizam, nego i na anarhizam predmarksovske ere. U vraćanju na Bakunjinov anarhizam radi se istovremeno i o vraćanju na njegove idejne prethodnike (na sensimoniste ili na filosofske osnove sitnoburžoaskih shvatanja). Pri tome ćemo nastojati da ukažemo i na paradoksalnost ovim shvatanjima imanentne teze da se radi, tobože, o savremenim i novim teorijama koje u odnosu na takozvani dogmatski marksizam (inače omiljeni argumenat ovih struja mišljenja protiv marksizma) žele da paradiraju sa stavovima koji se izdaju za stvaralački marksizam ili za autentične revolucionarne teorije, koje odgovaraju, po tim gledištima, na sva pitanja savremene prakse i teorije na adekvatan i zadovoljavajući način.

---

[1] Probleme o kojima je reč u ovom radu autor je teorijski razrađivao i iz drugih aspekata u sledećim napisima: *Haški kongres Prve internacionale* („Međunarodni radnički pokret", br. 3/1972), *Bakunjinov anarhizam i nova levica* („Komunist", br. 840/1973) i *Kritika Sweezyjeve i Baranove kritike Lenjina* (zbornik *Lenjinov doprinos razvoju ekonomske misli*, Univerzitet u Nišu, 1970).

NEPOSREDNO OŽIVLJAVANJE BAKUNJINOVOG ANARHIZMA U SHVATANJIMA NOVE LEVICE DANAS

U septembru prošle godine navršilo se sto godina od Haškog kongresa Prve internacionale, koji je značio i trijumf marksizma kao ideologije i njegovu afirmaciju za društveno-političku delatnost za ceo naredni period. Još pre sto godina poraz anarhizma bio je činjenica. Međutim, interesovanje za borbu između Marksa, Engelsa i drugih marksista, s jedne, i Bakunjina i njegovih pristalica, s druge strane, uprkos pobedi Marksovih shvatanja još na Haškom kongresu, nikada nije potpuno prestalo. Istorija borbe za pobedu Marksovih ideja kao pogleda na svet, kao naučne teorije i kao ideologije naprednog čovečanstva, svedoči o permanentnom prisustvu Bakunjinovog anarhizma, prihvatanog u celini ili samo delimično od pojedinih teoretičara i političara koji iz određenih razloga nisu prihvatali marksističke stavove u pogledu klasne borbe ili socijalne revolucije. Prateći taj proces, svedoci smo istovremeno i reakcija na ta shvatanja kroz koje se u mnogo slučajeva marksizam dalje razvijao kao naučna, revolucionarna teorija. Naime, marksistički teoretičari i radnički pokret uopšte reagovali su na anarholiberalistička shvatanja.

I današnji heterogeni pokret nove levice inspiriše se Bakunjinovim anarhizmom. Svedoci smo te činjenice uvek kada analiziramo strujanja u anarholiberalističkom krilu toga pokreta. Sa velikom frekvencijom pojavljuju se napisi u kojima anarholiberalistička struja nove levice izričito naglašava da su Bakunjinova shvatanja bliža teoriji takozvane moderne revolucije nego Marksova shvatanja.

Savremeni trenutak se poklapa i sa stogodišnjicom prvog izdanja Bakunjinove studije *Državnost i anarhija*, koja je ocenjivana više puta kao Bakunjinov pogled na svet. U pogledu značaja ove studije, pripadnici anarholiberalističke struje nove levice naglašavaju da se ne radi o prigodnom interesovanju za ovu Bakunjinovu studiju, a ni o sentimentalnim pobudama ili težnji da se stvori jedan novi autoritet. Po ovom gledištu, reč je „o obliku istorijski retrospektivnog solidarisanja sa Bakunjinovim stavovima, čija legitimnost mora ležati u današnjoj praksi“[2].

Prilikom bilo kod teorijskog razmatranja anarholiberalistička strujanja ističu da emancipatorski pokret nove levice, sem neprijatelja u institucijama građanskog društva, ima i neprijatelje u dogmatizmu koji ideologizuje Marksovu revolucionarnu teoriju.

Nužno je napomenuti da prilikom izričitih podvlačenja relevantnosti Bakunjinovih shvatanja za „savremene emancipatorske i nedogmatske pokrete nove levice“ uvek susrećemo i nihilistički odnos prema svim onim stavovima koji čine srž Marksove revolucionarne teorije. Isto tako, dosta mesta se posvećuje i kritičarima nove levice. Oni ne prolaze dobro u tim napisima. Za kritičare nove levice, sem opšte kvalifikacije koja ih svrstava u dogmatičare, apologete, frazere, denunci-

[2] Vidi predgovor Hansjorga Viesela Bakunjinovoj studiji *Državnost i anarhija (Staatlichkeit und Anarchie*, Karin Kramer, Zapadni Berlin, 1972).

jante, slabe poznavaoce tobožnjih stvarnih problema ili čak među eklektičare i metafizičare, protagonisti anarholiberalističkih struja nemaju nikada ni jedno priznanje, čak ni o tome da je reč o stvarnim poznavaocima njihovog „novog, antiautoritarnog pokreta". Umesto toga, čak i kada je reč o argumentovanoj kritici i pažljivoj analizi svakog pojedinačnog stava novog anarholiberalizma, oni u najboljem slučaju kažu da je po sredi „srećna mešavina" fraza na nivou Lenjinovog „levog radikalizma" i površnog tretiranja problema.[3] A implicitna kritika stavova koji kritikuju anarholiberalističke koncepcije nove levice je još nemilosrdnija. Jasno je da unutar pokreta ne mora da bude i da nema uvek „jednomišljenika"; razlike postoje i pored prihvatanja opštih principa starog anarholiberalizma. Međutim, u odnosu na kritičare implicitna kritika se ponaša jednoobrazno: kao da je povređena istinska nauka i prava teorija savremenih revolucionarnih pokreta od strane onih koji na njene visine ne mogu da se popnu.

SUŠTINA STAROG I NOVOG ANARHIZMA I MARKSISTIČKA SHVATANJA

Koliko savremene anarholiberalističke i anarhističke struje u okviru nove levice znače vraćanje Bakunjinovom anarhizmu, neposredno ili posredno, ili možda čak i anarhizmu predmarksovske ere? Marks je više puta isticao da, uprkos Bakunjinovih dokazivanja o prevazilaženju Prudonovih shvatanja, ipak može biti reči o njihovom zadržavanju u Bakunjinovom konceptu, bar delimično. Osim toga, Marks ističe da je reč i o shvatanjima koja neke svoje zablude temelje i na sensimonizmu. Kada se, na primer, propoveda uzdržavanje od političkog pokreta, reč je o prudonovštini, a kada se kao polazna tačka socijalnog pokreta uzima ukidanje naslednog prava, Marks to naziva sensimonističkom budalaštinom. U insistiranju na ovakvim i sličnim zahtevima (na primer, kad je reč o nekim određenim aspektima socijalnih razlika) u stavovima nove levice u našoj zemlji postoje stare ideje čije se savremene varijacije zasnivaju na shvatanjima koja imaju anarhističku tradiciju. I to ne samo u asocijativnom smislu, nego i neposredno, bukvalno, idu do Bakunjinovog anarhizma. Svaki naredni korak u razmatranju to sve jasnije potvrđuje.

U svojim teorijskim razmatranjima i političkom programu Bakunjin je permanentno isticao ubeđenje da *Marks mnogo preuveličava značaj radničke klase*. Umesto toga, on je isticao ubeđenje da su intelektualci, studenti i predstavnici buržoaske demokratije, naročito oni iz srednjih klasa, revolucionarniji elemenat. Pisao je i o lumpenproletarijatu kome pripada budućnost, imajući često u vidu uslove u Italiji, u kojoj je dosta boravio, ili svodeći uopštavanja na uslove u Rusiji na tadašnjem stupnju razvoja.

[3] Tako je, na primer, prošla kritika Wolfganga Haricha u njegovoj opsežnoj studiji pod naslovom *Zur Kritik der revolutionären Ungeduld-Abrechnung mit dem alten und neuen Anarchismus* (Zürich, 1971).

Dalje, Bakunjinov anarhizam smatra uništenje države kao odlučujući uslov ostvarenja svojih ciljeva, koje zatim vodi uništenju eksploatacije. Nasuprot tome, Marksova, Engelsova i Lenjinova shvatanja govore o odumiranju države u procesu koji znači uništenje eksploatacije. Početna nit i početna karika je rušenje države sa svim njenim institucijama, a ako to nije moguće, onda među anarhistima nema interesa ni za kakvu borbu. Propoveda se uzdržavanje od svake političke borbe. Ovde je gotovo nemoguće ne setiti se posledica pasivnosti koja u mnogim delovima sveta pod uticajem vaskrsle mode anarholiberalističkih shvatanja danas obuzima jedan deo ljudi. Radi se, u stvari, o uticaju koji je na liniji kontrarevolucije. Međutim, sećanje ide istovremeno i optimističkim Engelsovim stavovima u njegovim nastojanjima da se anarholiberalizam prikaže sa svim svojim štetnim i razornim uticajima. Engels kaže: „Ali radničke mase niko ne može uveriti u to da javni poslovi njihove zemlje nisu ujedno i njihovi vlastiti poslovi; oni su po svojoj prirodi *politički,* i svakog onog ko ih nagovara da se odreknu politike oni će naposletku napustiti."

Engels je još više anticipirao savremena kretanja ukazujući na to da nagovaranje radnika na uzdržavanje od politike znači isto što i terati ih na drugu stranu: popovima ili nekim građanskim republikancima.[4]

Osim toga, Bakunjinov anarhizam je protiv diktature proletarijata. On je bezbroj puta diskvalifikuje. Pored toga što to čini u svome političkom programu, on u studiji *Državnost i anarhija* to naročito podvlači i izjašnjava se protiv diktature proletarijata. *Anarhizam decidirano poriče klasnu borbu;* on je za izjednačenje svih klasa, dok je marksizam za uništenje klasa, za izgradnju besklasnog društva.

Za anarhiste i njihovu doktrinu karakterističan je takozvani *antiautoritarizam* koji označava načelno odricanje svake organizacije u bilo kom obliku: države, partije, politike, tehnike, nauke, kulture, sistema obrazovanja i slično. Savremene nihilističko-anarhističke struje nove levice, često međusobno potpuno ili delimično oprečne, sadrže jednu zajedničku crtu: stoje na pozicijama Bakunjinovog programa i svih onih ideja koje je on izneo u studiji *Državnost i anarhija.* Sve te struje su izraz sitnoburžoaskih shvatanja (uprkos drugačijem deklarisanju), izraz su opšteg protesta protiv državno-monopolističkog kapitalizma, protiv sistema morala vladajuće elite, ali i protiv komunističke partije, protiv socijalističke države. Odlikuju se *simetričnom kritikom* i simetričnim nihilizmom i kapitalističkih i socijalističkih institucija, simetričnom kritikom svake autoritarnosti. Njihova težnja ka stihiji, njihova težnja ka *rušenju* svake hijerarhije, imanentna svakom stavu koji zastupaju, vodi ka posebnoj anarhičnoj organizaciji društva.

Bakunjin je 1842. godine rekao: „Radost razaranja je istovremeno stvaralačka radost." Upornost starih i novih shvatanja anarhista ubeđuje nas u doslednost takvih njihovih gledišta. Međutim, kad god se osvrću ili odgovaraju na kritiku koja im se upućuje zbog takvih stavova, oni

[4] Engelsovo pismo T. Kunowu od 24. januara 1872.

se zaklanjaju štitom na kome ispisuju parole o slobodi, pravdi, jednakosti, humanizmu naročite vrste, ili ponavljaju konstatacije o izmenjenoj slici sveta u poslednjem periodu od pojave Marksovog *Kapitala* ili Lenjinovog *Imperijalizma*. Pri tome previđaju činjenicu da su sada mnogi fenomeni, istina, drugačiji, ali ne i tendencije kretanja klasnih suprotnosti na koje su ukazivali klasici marksizma.

Marks, Engels i, kasnije, Lenjin su u više mahova pisali o neprihvatljivosti anarholiberalističkih stavova i njihove pretenciozne teorije kao rukovodstva za ekonomsko i političko oslobođenje radničke klase. Marks je izričito naglašavao da su anarhisti od njegovog učenja, u slučajevima kada su izjavljivali da ga prihvataju, kao i kada su razvijali Bakunjinove postulate, u stvari pravili karikaturu.

Iako do sada izloženo uporedno posmatranje Marksovih i anarholiberalističkih stavova dovoljno ukazuje na dijametralne razlike, kao i na konsekvence prihvatanja tih stavova, ipak želimo i posebno da osvetlimo najbitnije od njih.

Marks i Engels su u više mahova govorili i pisali o celom „teorijskom paketu" Bakunjinovih shvatanja, o Bakunjinu kao proroku koji propoveda mere za uništenje svake države, koji nije hteo ni da čuje o osvajanju političke vlasti od strane proletarijata. Anarhistička doktrina propoveda rušenje, razaranje — što pre, to bolje. Posle toga će se sve stvoriti samo od sebe. *Spontanitet* — imanentno je načelo i savremene anarhističko-liberalne struje nove levice danas. Bakunjin uči da je dovoljno dići revolucionarne intelektualce, srednje građanske slojeve, studente, sve one ogorčene bedom. Savremena nova levica u svom „novom" anarhističkom zanosu propoveda: „Svi koji pate, svi koji su nezadovoljni pripadaju pokretu." To nisu radnici, to su pre svega studenti, inteligencija, seljaci nedovoljno razvijenih zemalja. Sa visine, ali ne uvek otvoreno, anarhistički nastrojeni pripadnici nove levice ističu da ih kritika predstavlja nepotpuno, kao frazere i rušioce, kao pripadnike struje haotičara. Po starim i novim anarhističkim koncepcijama, za čitav pothvat treba imati „grupu odlučnih ljudi u koje je ušao demon revolucije"[5].

Po mišljenju anarhista nove levice, Bakunjin je „anticipirao kritiku današnjih socijalističkih revolucija" jer je prikazao da osvajanjem vlasti, uspostavljanjem državne vlasti prestaje revolucionarnost koja je dotle postojala. Otuda i borba protiv svake vlasti, bez obzira na to kakva ona bila, borba protiv vladajuće elite koja je dolaskom na vlast izdala ideale revolucije. S tim u vezi je i već navedeno gledište o konsekventnoj težnji da se diskvalifikuje diktatura proletarijata, kao i nepriznavanje vlasti većine nad manjinom i *odbacivanje principa demokratskog centralizma* u Savezu komunista Jugoslavije u ime „nedozvoljenosti ograničavanja slobode i sprečavanja da se ostvari razotuđenje čoveka". Tu spada i eksplicitno nipodaštavanje i omalovažavanje Lenjinove značajne i u marksističkoj literaturi visoko ocenjene studije *Država i revolucija* upravo za

[5] Eminentni marksista i marksolog D. Rjazanov, koji je 1930. godine nestao u Sibiru, na ovo ukazuje izvanredno i sažeto u devet predavanja o Marksu i Engelsu („Kultura", 1950).

savremeni privredni i društveni razvoj i za pobedu socijalističkih principa. Ovo Lenjinovo delo, u sklopu osporavanja Lenjinovih vrednosti, kvalifikuje se bez konkretne analize, onako uzgred, kao citatologija.

Pođimo od posredne ili neposredne kritike Marksovih shvatanja u gledištima anarhističke struje nove levice. I Bakunjin je kritikovao Marksa u nizu pitanja. Savremeni anarholiberali takođe kritikuju Marksova, a naročito Engelsova (u poznatoj „strategiji" protivstavljanja Marksa Engelsu i obrnuto[6]) shvatanja o međusobnom odnosu baze i nadgradnje. Tu se, navodno, radi o vulgarnom materijalizmu ili o nečem veoma bliskom takvom shvatanju.[7] Pokušava se dokazati da su Marks i Engels svoje materijalističko shvatanje istorije „površno i dosta plitko" preobraćali u tehnološko tumačenje. Oni su, po tom gledištu, doprineli takvom tumačenju koje tokom vremena postaje sve više apstraktna teorija. Naravno, dogmatski marksizam tu takođe ima udela, pa se na tu temu nižu varijante gledišta nove levice danas. Vulgarna teorija i vulgarno shvatanje Marksovih i Engelsovih pogleda, ne samo onih koji se odnose na tumačenje uloge baze i nadgradnje, nego i svih drugih, mogu uvek izopačiti i zloupotrebiti ono što su Marks i Engels otkrili. Međutim, o toj mogućnosti Engels kaže: „Zamolio bih Vas da ovu teoriju izučavate na originalnim izvorima, a ne iz druge ruke — to je odista mnogo lakše."

Engels pokazuje u kojim sve delima Marks anticipira ovu kritiku navodeći izričito da su to *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte* i *Kapital*. On upućuje i na svoje spise: *Anti-Diring* i *Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije*. Za ovo svoje poslednje delo Engels naglašava da je tu najpodrobnije izložen istorijski materijalizam. Osim toga, on dodaje da Marks „nije napisao ništa u čemu istorijski materijalizam ne bi igrao ulogu"[8].

U objašnjavanju Marksovog stava o međusobnoj vezi i uticaju baze i nadgradnje i o adekvatnosti Marksovog i Engelsovog tumačenja koji su predmet kritike i zamerki mogli bismo poći od bilo kod Marksovog i Engelsovog dela. Za Marksa i Engelsa je ekonomsko stanje osnovica, ali oni uvek naglašavaju da na tok istorijskih borbi vrše svoj uticaj i često određuju njihov oblik i svi oblici nadgradnje, a naročito *politički oblici klasne borbe i njeni rezultati*. Odabrali smo, međutim, upravo Engelsove argumente jer oni pokazuju da između Marksovog i Engelsovog učenja ni u ovom pitanju nema nikakve razlike. Engels tumači svoje i Marksovo učenje o bazi i nadgradnji podvlačeći da se tu međusobno ukrštaju bezbrojne sile i da iz toga proizlazi rezultanta — istorijski događaj. U uzajamnom dejstvu tih momenata „ekonomsko kretanje probija sebi put kroz beskrajno mnoštvo slučajnosti".

---

[6] Vidi autorov rad *Naš savremenik Fridrih Engels* („Međunarodni radnički pokret", br. 4/1970, str. 27—40).

[7] K. Korsch, *Die materialistische Geschichtsauffassung (Krise des Marxismus)*, 1971, str. 169.

[8] Engelsovo pismo J. Blochu iz septembra 1890.

Engels anticipira kritiku starih i novih anarholiberalističkih shvatanja, ali je ujedno i odbacuje naglašavajući da je protiv simplifikacije međusobnog uticaja baze i nadgradnje.

Zaključak koji se nameće već i iz ovog sažetog osvetljavanja spora o uticaju baze i nadgradnje u Marksovom i Engelsovom učenju neminovno vodi priznavanju potrebe o celovitom izučavanju Marksovog i Engelsovog učenja, ne razdvajajući Marksa od Engelsa, ali i ne deleći Marksov opus na njegove „rane radove" i na stavove koje je zastupao „zreli Marks". Osim toga, taj zaključak mora biti i širi, posebno u jugoslovenskoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici, koja bazira na principima učenja klasika marksizma. Jer učenje o bazi i nadgradnji ne sme biti zanemareno. Otuda se, između ostalog, javlja i potreba za marksističkim obrazovanjem generacija koje izgrađuju socijalizam, a taj zadatak je naše društvo istaklo u prvi plan.

Anarholiberalizam kao struja nove levice kritikuje, svojim celovitim nihilističkim odnosom, ekonomiju kao podsistem dinamičkog sistema nauke. Kritika je upućena takozvanoj tradicionalnoj ekonomskoj nauci, posebno tradicionalnoj političkoj ekonomiji. Tradicionalnu ekonomiju čini, osim klasične, i vulgarna i savremena građanska ekonomija (na primer, marginalisti). U stavovima nove levice nema primesa koje bi ukazivale na to da politička ekonomija od pojave Marksovog fundamentalnog i enciklopedijskog dela *Kapital* postaje nauka koja je naoružala radničku klasu i celo napredno čovečanstvo u idejnoj i političkoj borbi protiv eksploatacije i omogućila sagledavanje puteva, sa uvažavanjem svih specifičnosti, socijalne revolucije koja vodi potpunom oslobođenju čoveka. Naprotiv, u kritici tradicionalne ekonomije nalazimo u istoj klasifikaciji, na primer, Marksa i Maltusa. Takva kritika tradicionalne ekonomije zaključuje se stavom da ekonomiju kao nauku treba reorganizovati.[9]

Dva su razloga što ekonomija i uopšte društvene nauke u poslednjem periodu nisu napredovale i razvijale se mogućim i potrebnim tempom. Analiza niza faktora pokazala bi uzroke zaostajanja, ali i moguće perspektive razvoja uz jedan preduslov: polazak od stavova klasika marksizma u dalja istraživanja i obogaćivanje svakog domena društvenih nauka novim saznanjima, analiziranje svakog domena stvarnosti Marksovim dijalektičkim metodom. Raskršće između marksista i anarholiberala uvek je bilo i ostalo na onoj deonici puta sa koje marksisti kreću u iznalaženje novih zakonitosti „pomoću glave u živoj stvarnosti", a ne „iz glave".

„Iz glave" Bakunjina ili njegovih sledbenika, iz filosofije, a ne iz ekonomije, kao materijalne baze iz koje se rađaju i proističu svi klasni odnosi i klasna borba, proističe nihilizam anarholiberalističke struje nove levice i onda kada kritikuje „tradicionalnu", marksističku političku ekonomiju ili ekonomiju kao celinu, ili kada se nihilistički i oštro odnosi prema dostignućima i postignutim rezultatima u praksi socija-

[9] Vidi, na primer, studiju Assara Lindbecka pod naslovom ***The Political Economy of the New Left*** (Institute for International Economic Studies, Univ. Stockholm, 1972).

lističkog razvoja, posebno razvoja u samoupravnoj socijalističkoj Jugoslaviji.

Marks u svom konspektu o Bakunjinovoj studiji *Državnost i anarhija* kaže sledeće: „On (Bakunjin) ne razume apsolutno ništa o socijalnoj revoluciji, sem političkih fraza. Ekonomski uslovi te revolucije za njega ne postoje."

Bakunjin naziva marksiste predstavnicima takozvanog autoritarnog socijalizma. On ne veruje u diktaturu proletarijata kao u vlast većine nad manjinom. U to ne veruju ni neki protagonisti anarholiberalističkih koncepcija nove levice u Jugoslaviji. Idejni koreni tih koncepcija su u tom starom anarhizmu, čak i kada je on ponovljen kroz usta savremenika koji stoje na Bakunjinovim principima.[10]

Bakunjinova, to jest anarholiberalistička shvatanja o samoupravljanju, u kome sve odluke donosi radnička klasa, pokušavaju da prikažu nemogućnost ostvarenja takvog oblika društva. U pomenutom Marksovom konspektu o Bakunjinovoj studiji dati su stavovi koji ukazuju na razlike u shvatanjima između Bakunjina i Marksa u ovom pogledu.

Bakunjin pita:

„Hoće li možda sav proletarijat stajati na čelu vlade?"

Marks odgovara:

„Čini li, na primer, u jednom sindikatu ceo sindikat njegov izvršni odbor? Hoće li prestati podela rada u fabrici i različite funkcije koje iz toga proističu? A kod Bakunjinovog modela (od dole prema gore) svi će biti gore. Onda dole uopšte neće postojati. Hoće li svi članovi opštine upravljati istovremeno i opštim interesima jednog regiona? Onda nema razlike između opštine i regiona."

Bakunjin pita:

„Nemaca ima oko 40 miliona. Hoće li svih 40 miliona biti članovi vlade?"

Marks odgovara:

„Izvesno. Pošto stvar počinje samoupravljanjem u opštini."

Marksov odgovor važi i za sve savremene anarhonihiliste koji sa sumnjom ili sa kritikom prilaze našem modelu samoupravnog socijalizma. Taj odgovor sadrži argumente o mogućnosti ostvarivanja samoupravljanja kao oblika diktature proletarijata koji vodi ka ukidanju svake diktature i nestanka klasa, a drugi deo odgovora su naši rezultati u ostvarivanju takvog modela samoupravljanja koji se zaokružava u integralni sistem sa dve osnovne ćelije: osnovna organizacija udruženog rada i mesna zajednica u komuni. To je proces neposrednog samoupravljanja.

ANARHIZAM NOVE LEVICE DEZORIJENTIŠE BORBU RADNIČKE KLASE U SAVREMENIM USLOVIMA

U procesu neposrednog samoupravljanja moguće je diferencirati marksiste od anarholiberala, od njihove anarhonihilističke struje. Prvi aktivno pomažu i učestvuju u tome procesu. Taj proces je i njihovo delo,

---

[10] Vidi: J.-P. Sartre, *Mase, spontanost, partija (Promjene u suvremenom razvijenom kapitalizmu*, knj. II, „Komunist", 1973, str. 416—419).

delo kojim će se moći ponositi istorija svih socijalnih revolucija. Drugi, anarholiberali, ometaju samoupravnu integraciju našeg društva pretpostavljajući joj razne alternative, rušilačku praksu nihilizma u svim domenima, što često nazivaju „nedogmatskom" ili „neetatističkom" varijantom emancipacije ljudi.

Sva naša istraživanja potvrđuju da se ne radi o novim teorijskim konceptima anarholiberalizma, nego o *antikvarijalnim „otkrićima"* starog anarhizma s kojim su vodili borbu i odlučno se razračunali još Marks, Engels i, kasnije, Lenjin i drugi marksisti Isto tako, ne radi se ni o marksizmu kad je reč o anarholiberalističkim shvatanjima nove levice, a najmanje o nekom stvaralačkom marksizmu ili o koraku napred na planu teorije marksizma ili pojedinih njenih delova (filosofije, sociologije ili ekonomije). Reč je jedino o shvatanju koje se u vidu anarholiberalizma javlja kao antipod marksizma. Reč je o odsustvu originalnosti, o odsustvu novih primesa i u slučaju „krupnih imena" takozvane svetske nauke koja stoje na anarholiberalističkim pozicijama, a u još znatnijem stepenu se odsustvo te originalnosti ispoljava kod onih koji ponavljaju te stavove stavljajući u preuzete okvire „kritike svega postojećeg" sadržinu kojom negiraju rezultate u svojoj zemlji ili protivrečnosti koje su posledica niza subjektivnih i objektivnih faktora razvoja jednoga društva. Empirijsko iskustvo u našoj zemlji i prisutne anarholiberalističke struje u poslednje vreme to još jednom potvrđuju.

Međutim, pri tome treba naglasiti da otkrivanje korena anarhizma nove levice nije primaran akademski interes. Mišljenja smo da je taj interes samo jedan deo razloga, a drugi, svakako i važniji, jeste potreba prepoznavanja te struje mišljenja u savremenim uslovima razvitka klasne borbe i radničkog pokreta uopšte. Istorija marksizma i istorija borbe sa anarholiberalističkim shvatanjima pokazuje da su ona u osnovi suprotna marksizmu.

Ne bi bilo teško dokazati da su, na primer, kondenzovane ideje egzistencijalizma u stavovima nihilističkog anarhizma M. Hajdegera svoju neposrednu prethodnicu i uzor imale u anarhizmu i nihilizmu koji nije mlađi od jednog veka. Isto tako, i analiza negativne dijalektike, prisutne u sociološkim shvatanjima Horkhajmera i njegovih sledbenika u Nemačkoj, Americi i drugim zemljama, pokazala bi, i pored deklarativnog izjašnjavanja za mnoga pozitivna kretanja u savremenom društvu i kritike monopolističkog kapitalizma, odsustvo stvarne originalnosti, a simbiozu sa starim shvatanjima u kojima je takođe bila negirana potreba klasne borbe i uloga radničke klase. Ništa drugačija situacija nije ni kada se razmatraju stavovi nove levice i njena kritika ekonomske sfere društvenog života i razvoja. Zaključci, nakon komparativne analize starog i novog anarhizma, otkrivaju ponavljanje ranijih stavova kroz studije savremenih autora.

U ovome radu smo hteli poći i korak dalje i udovoljiti savremenoj potrebi identifikovanja anarholiberalističkih struja nove levice, odnosno pokazati da idejna kretanja među anarholiberalističkim teoretičarima

nove levice ne mogu biti prihvatljiva ni za jugoslovenske komuniste niti za ostale iskrene borce za izgradnju jugoslovenskog samoupravnog društva. Jer anarholiberalizam nikada u istoriji radničkog pokreta nije mogao da bude stvarna revolucionarna ideologija. On to nije ni danas jer je neposredni nastavljač anarhizma ranije epohe, bez obzira na to što se predstavlja kao savremena, tobože istinski naučna teorijska varijanta revolucionarnosti u današnjem društvu. Naša analiza pokazuje da su anarholiberalistički stavovi nove levice neprihvatljivi iz sledećih razloga:

Anarholiberalizam nove levice *dezorijentiše i dezorganizuje borbu radničke klase i svih naprednih snaga* u Jugoslaviji na putu izgradnje samoupravnog socijalističkog društva. Anarholiberalizam nove levice, kao i nekadašnji Bakunjinov anarhizam, koji inspiriše savremena anarholiberalistička shvatanja, nema solidnu teorijsku podlogu, nego to nadoknađuje i zamenjuje veštom demagogijom. Razobličavanje tih shvatanja postaje sastavni deo akcije za dalje kretanje našeg samoupravnog socijalističkog društva.

Anarholiberalističke struje nove levice u svetskim razmerama relativno veoma lako prolaze, dela njihovih protagonista se izdaju, a u nekim zemljama se proturaju i kao isključivo napredna. Između ostalog, i zbog toga što sadrže i kritiku državno-monopolskog kapitalizma, kritiku neokolonijalizma i nejednakosti u društvu, kritiku rasne diskriminacije i slično. Ukoliko se ne kaže do kraja u čemu je suština tih shvatanja, to jest da ona *odriču klasnu sadržinu svake borbe,* da *radničku klasu ne smatraju avangardom,* onda se može izvesti pogrešan zaključak da se radi o naprednim shvatanjima. Sažeto rečeno, anarhistička shvatanja nove levice su samo kvazinapredna. Anarholiberalistička shvatanja skreću sa puta aktivne borbe protiv nazadnih snaga uprkos proklamaciji da su revolucionarna.

Ovde je ukazano i na razliku između marksističkog i anarhističkog shvatanja samoupravljanja. Jugoslovenska teorija i praksa samoupravljanja ima istorijsku mogućnost da potvrdi tu razliku, na koju je Marks ukazao tačno pre sto godina, vodeći pismeni dijalog prilikom kritičkog konspektiranja Bakunjinove studije *Državnost i anarhija.*

Razobličavanje anarholiberalizma u našoj zemlji, naročito u uslovima reafirmisanja radničko-klasne orijentacije u izgradnji samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa, kroz sistematsku akciju i kroz svaki pojedinačni napor, i aktivnost na uklanjanju svih onih elemenata iz naše stvarnosti koji su ili koji bi mogli biti kočnica bržem razvoju teorije i prakse našeg samoupravnog socijalizma — to su dve strane istog procesa.

Milan Miladinović

TITO O KRITICI I SAMOKRITICI

Tito je kritiku uvek shvatao kao metod revolucionarne borbe, kao sredstvo za promenu postojeće stvarnosti, odnosno kao način osposobljavanja avangarde u kojoj prethodno treba da sazru misli o neophodnosti tih promena. On se ne zadržava samo na rečima kritike, nego aktivno dela i kritikom rada menja datu stvarnost ostvarujući tako ciljeve socijalističke revolucije. On se smelo, kritički odnosi prema delovanju Partije i sopstvenom radu. Tito u tom pravcu usmerava i kritičku snagu Komunističke partije Jugoslavije i svakog komuniste i revolucionara. On pomaže komunistima da razviju sopstvenu kritičku svest kao neophodan uslov praktičnog menjanja buržoaske stvarnosti i ostvarivanja socijalističkog društva. Tito od komunista traži da kritički posmatraju stvari oko sebe, da prate ponašanje i politička shvatanja ljudi i da ocenjuju sopstvenu delatnost. U toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije Tito nastoji da komunisti i borci upoznaju datu stvarnost, da je kritički shvate i borbom menjaju. Njegova aktivnost na razvijanju kritičke svesti komunista i radnih ljudi nastavlja se i posle rata, kao i danas, u uslovima razvoja samoupravnog socijalističkog društva u našoj zemlji.

Tito kritici prilazi i sa stanovišta vaspitne usmerenosti i izgradnje lika komuniste. Kritiku i samokritiku smatra sastavnim delom rada komunista i revolucionara. Potencira potrebu stalne prisutnosti kritike i samokritike u Partiji i revolucionarnom pokretu. Pod njegovim uticajem kritika je usmerena u pravcu pružanja pomoći pojedincima, partijskim organizacijama i rukovodstvima da se oslobode grešaka; da se moralnije, humanije i politički odgovornije ponašaju i rade; da pomažu drugima da se oslobađaju tuđih idejno-političkih i moralnih shvatanja; da jedni na druge idejno i vaspitno utiču; da se putem kritike i samokritike razvijaju komunističke vrline: humanost, drugarstvo, poštenje, principijelnost, odanost, hrabrost, istinoljubivost, disciplinovanost, odgovornost, radinost.

Kao revolucionar, komunista i marksista, Tito vaspitava članstvo da shvati kako je njihovo delo, aktivnost i ponašanje podložno ocenjivanju društvene sredine, a posebno radničke klase. To komuniste obavezuje da još više vode računa o humanosti, moralnosti, socijalnoj i

političkoj opravdanosti dela za koje se bore, o svome ponašanju i javno kazanoj reči.

Tito se energično suprotstavlja pojavama subjektivizma u kritici jer se time neobjektivno ocenjuje sopstveno delo i rad, kao i greške drugih. U odnosu prema drugome greške se prikazuju kao bitne, uveličavaju se toliko da se obezvredi ličnost i stvoreno delo. Subjektivizam se izražava i u familijarnosti koja onemogućava da se na vreme i objektivno sagledaju greške u radu i mane u ponašanju. Zato Tito traži da se pojača borba protiv gnjile familijarnosti u Partiji i da se stalno razvija kritika i samokritika.[1]

I

Sagledavajući pojave loših unutarpartijskih odnosa u KPJ i revolucionarnom radničkom pokretu pre rata, Tito ukazuje na puteve prevladavanja tog stanja i putem kritike i samokritike. U više navrata je isticao da odbojnost prema principijelnoj, objektivnoj i konstruktivnoj kritici nije svojstvo komuniste. Kritiku su gušile frakcije u Partiji optužujući onu drugu da je kriva za sve greške u delovanju Partije i odbijajući da primi opravdanu kritiku i da se samokritički ponese prema sopstvenoj delatnosti. Svaku kritiku frakcija proglašava napadom na njenu političku orijentaciju, kao na nešto subjektivno, zlonamerno. U stvari, gušena je kritika, koja tako nije mogla doći do izražaja u ispravljanju grešaka u Partiji opterećenoj tuđim idejno-političkim shvatanjima. Na taj način Partija se udaljavala od radničke klase. Borba protiv frakcija i ozdravljenje Partije nisu bili mogući bez dubokog kritičkog zahvata u postojeće unutarpartijske odnose, zahvata koji je izvršilo novo rukovodstvo sa drugom Titom na čelu. Tito se kritički razračunava sa levom i desnom frakcijom u KPJ, oštro kritikuje trockizam, ukazuje na loše ponašanje i izdajničko držanje nekih bivših rukovodilaca Partije, istovremeno ističući pozitivna svojstva partijskog članstva i skojevaca. Putem kritike i samokritike on unosi svež revolucionarni duh u Partiju, osposobljava je da kritički sagledava sopstvenu delatnost, svoje mogućnosti, da samokritički javno priznaje svoje greške, da se još energičnije bori protiv eksploatatora i ugnjetača, a za socijalno i nacionalno oslobođenje.

Po dolasku na čelo Partije Tito obilazi partijske organizacije i uspostavlja nove odnose, potencira kritiku i samokritiku članstva i partijskih rukovodstava, zahteva da se komunisti jasno odrede prema jedinstvu misli i akcija. Unutarpartijski odnosi uspostavljeni na toj osnovi omogućili su Partiji da se u klasnoj borbi očeliči, da postane monolitna i sposobna za odlučujuće borbe koje su stajale pred njom.

U maju 1937. godine Tito kritikuje političku slepoću i liberalizam u Partiji. Zamera i vajnim kritičarima „koji vide samo te nedostatke, naduvavaju ih, ali ne vide da ti ljudi koje oni neodgovorno kritikuju —

[1] Tito, *Govori i članci*, „Naprijed“, Zagreb, 1959, knj. VII, str. 286.

rade, a „kritičari“ samo fraziraju“[2]. Tito istovremeno kritikuje izdaju Adolfa Muka i nekih drugih i na istom mestu ističe herojsko držanje pred policijom Cane Babović, dr Braina Fosa, Krsta Popivode i drugih.[3] To je prava komunistička kritika koja kritikuje izdaju, ali i afirmiše herojstvo. U februaru 1938. godine Tito se zalaže da se putem kritike vaspitavaju kadrovi, da ih treba „strpljivo ubjeđivati, diskutirati s njima i pomoći im da uvide svoje pogreške“[4]. U kritičkoj oceni grešaka on traži da „treba najprije da se ispita da li je pogreška učinjena hotimično ili iz neznanja. Osobito ne valja da drugovi upotrebljavaju psovke i ostale vrste grdnji i vrijeđaju. Takvim postupcima također nema mjesta u Komunističkoj partiji“[5]. Tako se bori za humanizam u kritici, za vaspitavanje komunista od strane onih koji upućuju zamerke na rad i ponašanje. Tito se zalaže za kritiku „u pravo vrijeme i na pravom mjestu“ i za to da se razvija zdrava i konstruktivna kritika koju „treba poduprijeti“[6]. Kritikuje one koji neodgovorno kritikuju i tako unose haos u Partiju. Zalaže se za zdravu kritiku: „Da, kritika je potrebna, ali zdrava i konstruktivna, u pravo vrijeme i na pravom mjestu, a ne neodgovorno pričanje po kafanama i na ulici i pred bilo kim. Takva je kritika antipartijska i koristi samo klasnom neprijatelju.“[7]

U referatu na V zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u oktobru 1940. godine u Zagrebu, Tito je istakao da su frakcionaši radili „na sve moguće načine da takvom drugu ubiju vjeru u njegove sposobnosti, da razviju kod njega osjećaj malovrijednosti i da ga moralno utuku“[8] i tako spreče da zauzme odgovarajuće mesto u Partiji i revolucionarnom pokretu. Tito ukazuje na moralna svojstva komunista, na greške u radu Partije u sindikatima, među ženama i omladinom. Takva kritička analiza naoružavala je partijsko članstvo da se osposobi za izvršavanje veoma teških zadataka. Tito je polazio od toga da će Partija biti sve snažnija i jedinstvenija ukoliko bude razvijenija međusobna komunistička kritika. Zahvaljujući, pored ostalog, i takvoj kritici i samokritici, došlo je do izgradnje snažne Partije i moralno-političkog lika komuniste, koji su pokazali svoju snagu u ustanku 1941. godine.

II

U toku NOR-a i revolucije Tito nastavlja da razvija kritičku misao komunista i boraca. U kontaktima sa partijskim aktivistima on kritički ukazuje na potrebu pojačanog revolucionarnog rada. U pismima i drugim dokumentima on inicira kritiku raznih skretanja sa političke linije Partije, traži partijsku disciplinu i sprovođenje odluka u život. Razvija

[2] *Proleter 1929—1942,* IRP, Beograd, 1968, str. 523.
[3] Isto, str. 613.
[4] Isto, str. 623.
[5] Materijali sa V zemaljske konferencije KPJ, „Komunist“, br. 1/1946, str. 94.
[6] *Proleter 1929—1942,* str. 523.
[7] Isto, str. 598.
[8] „Komunist“, br. 1/1946, str. 87.

kritički i samokritički duh i na taj način povećava revolucionarnu snagu Partije i svakog njenog člana. Pod Titovim uticajem u svim partijskim ćelijama uvedena je kritika i samokritika kao stalna tačka dnevnog reda na njihovim sastancima. Tako su kritika i samokritika postale sastavni deo borbe, rada i ponašanja komunista i boraca.[9] Ostvarujući Titovu misao i stav prema kritici i samokritici, CK KP Slovenije ukazuje partijskim organizacijama na važnost kritike i samokritike omogućavajući da se kritika slobodno odvija i da se kritikuju oni koji guše opravdanu kritiku i skrivaju greške jer tobože „da će kritika štetiti ugledu Partije i da može da posluži neprijatelju za napad na Partiju“[10]. U „Borbi“ Edvard Kardelj objavljuje članak pod naslovom *Lična odgovornost i samokritika,* u kome se zalaže za povećanu odgovornost i za veću spremnost da se priznaju sopstvene greške i nedostaci.[11] Sledeći Titovu misao, list „Naprijed“, organ CK KP Hrvatske, u broju od 9. juna 1943. godine, u članku *O kritici i samokritici* sumira revolucionarna iskustva i ukazuje na značaj kritike i samokritike u partijskom životu i oslobodilačkom pokretu.[12]

Bez obzira na uslove u kojima se Partija nalazila Tito smelo iznosi kritiku pojedinih partijskih organizacija i komandi jedinica NOV i POJ putem pisane reči u partijskoj i partizanskoj publicistici (u „Proleteru“, „Biltenu“ VŠ, „Borbi“ i drugim publikacijama). Tito ukazuje, kritikuje, savetuje, razvija smisao za samoocenu sopstvene delatnosti, za kritički odnos prema sebi, stvarnosti, ponašanju i aktivnosti partizanske jedinice, narodnooslobodilačkog odbora, aktiva Saveza komunističke omladine, odbora Antifašističkog fronta žena itd. Na sastancima boraca, komunista, boraca i naroda i na svim drugim skupovima uvek je bila prisutna kritika i samokritika, i to veoma konkretna, dokumentovana, perspektivna, moralno-politički odgovorna. Sveopšte shvatanje neophodnosti kritike i samokritike urodilo je plodom. Izgrađivan je lik partizanskog borca, komuniste, skojevca, omladinca, pionira, žene, odbornika narodnooslobodilačke vlasti, rukovodioca Partije i partizanske jedinice. Tako su i tim putem razvijana moralno-politička svojstva jer je kritika bila stalno prisutna, primenjivana je na sve bez obzira na položaj koji je kršilac moralne norme ili političke linije Partije zauzimao u KPJ i oslobodilačkom pokretu. Bilo je omogućeno borcima da ukazuju na nedostatke starešina. Kritika je uspostavljala čvrste međusobne odnose, doprinosila vaspitavanju ljudi i smanjivala gubitke u borbi.

Titova kritika polazila je od potrebe čuvanja dostojanstva ličnosti, od toga da afirmiše još veću brigu o ljudima, da se još snažnije potenciraju sposobnosti pojedinaca, da se još više ispolji čvrstina partijskih organizacija i partizanskih jedinica. Tako je kritika afirmisala revolucionarni humanizam, omogućavala da se poboljšavaju uslovi borbe i rada, razvijala sposobnosti pojedinca i snagu Partije.

---

[9] O tome postoji više izvora iz svih krajeva zemlje.
[10] Vojnoistorijski institut, mikrofilm br. 113/354—369.
[11] E. Kardelj, *Put nove Jugoslavije,* „Kultura“, Beograd, 1949, str. 260—261.
[12] *Dokumenti historije KPH,* knj. III, sv. 1, Zagreb, 1951, str. 103—104.

7*

Pravovremenost kritike Tito smatra važnom osobinom revolucionarne kritičke misli. Partijcima i drugim borcima treba na vreme ukazivati na početne greške, kršenje moralnih normi i pogrešno shvaćene direktive Partije. U pismu rukovodećim komunistima 3. sandžačke brigade Tito ukazuje na greške u postupku prema političkom komesaru kome nisu na vreme ukazivali na slabosti — „ne čekajući da se ti nedostaci, greške i propusti u radu nagomilavaju" i da mu je trebalo „pružiti potrebnu pomoć u njegovom radu"[13]. Nije cilj kritike da dovede do smenjivanja sa položaja, do umanjivanja vrednosti ličnosti, nego da na vreme pruži drugarski savet, da se isprave greške i da se čovek moralnije ponaša.

Tito se zalagao da se kroz kritiku „treba učiti na sopstvenim iskustvima i na taj način osposobljavati ne samo borce nego i rukovodioce. Takav rad mora biti shvaćen — ističe u pismu zameniku političkog komesara 13. brigade X divizije — kao obavezan i za partijsku organizaciju, jer je to najbolja škola"[14]. Tito ukazuje da nedovoljno „razvijen kritički i samokritički duh, familijarnost i slične pojave" treba prevazilaziti i stvoriti uslove za pravilne moralno-političke odnose zasnovane na kritici i samokritici. U Instrukciji CK KPJ od maja 1942. godine postavljeno je da „s vremena na vreme treba obavezno sprovoditi kritiku i samokritiku u ćeliji, i to ne samo kritiku rada pojedinaca već i sprovoditi kritiku ličnog ponašanja u životu, njihovih ličnih osobina i nedostataka, jer se tako razvija puna odgovornost članstva pred Partijom — razvija se njihova partijnost"[15].

U KPJ su bili ostvareni takvi unutarpartijski odnosi da su partijci smelo preuzimali odgovornost za sopstveno ponašanje i aktivnost. Na upućenu kritiku otvoreno su priznavali njenu opravdanost i komunistički isticali svoje dužnosti da bolje i pravilnije rade. Tako se PK KPJ za Crnu Goru i Boku na kritiku generalnog sekretara KPJ samokritički osvrće na sopstvene greške u ostvarivanju političke linije Partije u prvim danima ustanka 1941. godine i podvlači da u vezi s „pismom, koje potpuno usvajamo, mi smatramo za svoju dužnost da se samokritički osvrnemo na naš rad u proteklom periodu"[16]. Na kritiku da agitprop „nema prava da vrši ma kakvu kritiku partijskog komiteta i partijskih organizacija" i na to da je ta kritika nepravilna, „preterana i prilično nezdrava" CK KP Hrvatske se samokritički osvrće i kaže „vaša je kritika pravilna"[17]. U pismu Titu iz Aranđelovca od 29. jula 1941. godine se kaže da su „oni vrlo dobro svesni svojih nedostataka i slabosti i priznaju upućenu kritiku"[18]. Sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu u pismu Centralnom komitetu KPJ na upućenu kritiku podvlači: „U cijelosti se slažem sa primjedbama i kritikom."[19] Kao

[13] *Zbornik dokumenata NOR*, tom IX, 3, str. 282—283.
[14] Arhiv IRP, Beograd, br. 7110/I, 2—6 (43) 267.
[15] *Zbornik dokumenata NOR*, tom II, 4, str. 14.
[16] Arhiv IRP, Beograd, br. 427/IV, 1—16 (41) 47.
[17] Isto, br. 29/1944.
[18] Isto, br. 7344/III, 3—52 (41) 12-a.
[19] *Zbornik dokumenata NOR*, tom IV, 1, str. 58.

što se vidi, nema odbranaštva, traženja „objektivnih" okolnosti i slično, nego se u samokritici potencira težina učinjene greške. Gotovo sva partijska rukovodstva, organizacije i partijci tražili su da im se ukaže na nedostatke i da im se na taj način pomogne. To je stvarni komunistički odnos prema Partiji, sebi i revoluciji koji je Tito razvijao u Komunističkoj partiji i oslobodilačkom pokretu.

Tito je oštro kritikovao i pojave da se upućuje kritika pojedincima i partijskim rukovodstvima za raniji rad od strane onih koji dolaze na njihova mesta. Takva kritika često nije bila objektivna, a vršena je i bez pokušaja da se realno ocene uslovi u kojima je delovalo ranije partijsko rukovodstvo ili član Partije. U pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru i Boku od 28. februara 1944. godine izražava se neslaganje sa „ocenom rada ranijeg rukovodstva, naročito sa kritikom koja je žestoka i ne vodi računa o objektivnim okolnostima — pa je, prema tome, i nepravilna"[20].

Pod Titovim uticajem kritika i samokritika u Partiji, jedinicama NOV i POJ, organima narodnooslobodilačke vlasti, SKOJ-u i masovnim antifašističkim organizacijama primenjivana je svestrano i doprinosila je izvršavanju revolucionarnih zadataka, izgradnji moralno-političkog jedinstva, afirmaciji proleterskog morala i humanizma, jačanju drugarstva, oblikovanju moralno-političke i revolucionarne ličnosti koja je svesno, uporno, hrabro i čovečno izvršavala zadatke socijalističke revolucije.

III

U posleratnom razvoju Jugoslavije i delovanju KPJ (odnosno SKJ) Tito nastavlja da ukazuje na potrebu kritike i samokritike kao važne vrline komunista. On je u više navrata isticao da bez „zdrave i konstruktivne kritike komunisti ne mogu pravilno vršiti svoju dužnost"[21]. Revolucionarna partija „kao što je naša još više će se učvrstiti ako bude pravilno primjenjivala kritiku i samokritiku", pri čemu se podvlači da to neće ići na „štetu njenog jedinstva i monolitnosti"[22]. Tito stalno govori da je kritika i samokritika „jedno od najvažnijih i najjačih oružja za ispravan rad komuniste, za čistotu Partije, za njenu monolitnost i njeno dalje razvijanje"[23], pa zato postavlja pred komuniste da „treba pojačati borbu protiv gnjile familijarnosti u Partiji i stalno jačati kritiku i samokritiku, jer je u tom pogledu do sada bilo dosta slabosti, a to se onda vrlo loše odražava na kvalitet partijnosti komunista, koji uslijed toga postanu nedostojni da budu članovi Partije"[24].

Tito stalno zahteva od radnih ljudi i građana da se kritički odnose prema radu Saveza komunista, državnih organa i rukovodilaca i čla-

[20] Arhiv IRP, Beograd, br. 63/1944.
[21] Tito, *Govori i članci*, knj. XIII, str. 183.
[22] Isto, knj. IV, str. 8.
[23] Isto, str. 12.
[24] Isto, knj. VII, str. 286.

nova Partije. U govoru na Kosmaju 7. jula 1945. godine Tito je rekao: "Pozitivna kritika je korisna i mi se takve kritike ne bojimo."[25] Obraćajući se ženama Srbije, Tito je rekao: „Nemojte se ustručavati da kritikujete ako vidite da nešto ne valja. Zdrava, konstruktivna kritika može samo da pomogne. I onaj koga se ona tiče, ako je pošten i čestit, neće se ljutiti, nego će mu to biti putokaz da pravilno radi, da pravilno vodi narodnu stvar. Onaj koga zdrava narodna kritika vrijeđa, to nije vaš prijatelj, to nije narodni prijatelj, to je neprijatelj naroda!"[26]. U razgovoru sa radnicima Borskog radnika u oktobru 1948. godine Tito je rekao: „Podvlačim još jedanput da vi, narod, trudbenici naše zemlje, imate pravo da kritikujete rukovodioce svoje zemlje, a imate i mjesto da ih kritikujete ako ne rade kako treba."[27] U govoru održanom u Mostaru u septembru 1951. godine Tito ponovo ističe potrebu zdrave i konstruktivne kritike i kaže da se rukovodioci Partije i države ne boje „kritike, pozitivne kritike koja može da se koristi, koja može da bude plodonosna. Jer, teško onim upravljačima i onoj zemlji gdje se kritika ne trpi. Kritike mora biti i mi je hoćemo i tražimo. Ona je potrebna i zato što mi nismo ljudi neke nadljudske pameti, koji mogu sve nepogrešivo uraditi"[28]. Na predizbornom mitingu u Beogradu u martu 1958. godine Tito je ukazao na značaj kritike od strane radnih ljudi i građana i rekao: „U prvom redu sami građani dolje, birači, sami radnici u preduzećima, radnički savjeti, komunisti, imaju pravo da kritikuju i da traže da se ispravi ono što ne valja" jer „idealnih rukovodstava, idealnih ljudi nema na svijetu", pošto ljudi, kada rade, „prave greške, ali ako na vrijeme ne ispravljaju takve greške, one postaju politički problem i koče pravilan razvoj"[29]. Tito je isticao da se ne ljuti „kada neko kritikuje nešto" a vidi da je u pravu jer „takva kritika nam pomaže da savladamo negativne pojave i teškoće"[30]. U govoru radnicima i građanima Sremske Mitrovice i Srema u martu 1965. godine podržao je „opravdane kritike koje postoje dolje. Izgleda da mi, ipak, ne činimo dovoljno energično sve da bismo sproveli u djelo ono što smo riješili i što mora da se sprovede"[31].

Razvijajući zdravu, principijelnu, dobronamernu, objektivnu, dokumentovanu, humanu i revolucionarnu kritiku, Tito ukazuje istovremeno i na pojave kritizerstva koje je štetno i ruši ono što treba dalje razvijati. Zato kaže da je uvek govorio da svaku grešku, nepravilan rad i loše ponašanje treba kritikovati opravdano, „a ne kao špekulanti koji, kada vide neku grešku, odmah počnu da buškaju i da napadaju čitav naš rad"[32]. Tito odbacuje kritizerstvo i kaže da „ima ljudi koji se prema svemu kritizerski odnose, koji neće da vide šta je stvarnost i kritikuju sa zlom namjerom"[33]. U razgovoru sa delegacijom I kongresa Saveza

[25] Isto, knj. I, str. 328.
[26] Isto, str. 239.
[27] Isto, knj. III, str. 17.
[28] Isto, knj. VI, str. 128.
[29] Isto, knj. XIII, str. 56.
[30] Isto, knj. XVII, str. 314.
[31] Isto, knj. XX, str. 59.
[32] Isto, knj. I, str. 307.
[33] Isto, knj. XIII, str. 56—57.

studenata Jugoslavije Tito je upozorio da se ponekad „demokratizacija shvata kao da se može sve kritikovati, pa se zapada u kritizerstvo, umjesto da se razvija konstruktivna kritika"[34]. Tito je na VII kongresu SKJ rekao: kada „kritikujemo sami sebe i javno iznosimo naše nedostatke i greške, onda to ne predstavlja našu slabost, kao što misle neki u zemlji i van nje. Naprotiv, to predstavlja snagu naše revolucionarne Partije i pokazuje da je ona dovoljno jaka i sposobna da javno iznosi svoje nedostatke ili greške", ističući zatim da je važno „samo da uvijek razlikujemo konstruktivnu kritiku od destruktivnog kritizerstva koje je tuđe i štetno ne samo u komunističkom pokretu nego i uopće"[35].

U više navrata Tito je stavljao jasno do znanja kritičarima da se ne slaže sa nepravilnom kritikom i kritizerstvom jer to ima „suprotno dejstvo: ona najprije demorališe poštenog čovjeka koji želi da da od sebe što može, a s druge strane štetna je i za samu zajednicu"[36]. U govoru održanom u Splitu 6. maja 1962. godine Tito se kritički osvrće na pojave kritizerstva i „pričanja o nečemu što se ne poznaje. Ako čovjek nešto kritikuje, mora to dokumentovati. Kritizerstvo je štetno gdje god do njega dođe, a pravilna kritika može samo da doprinese da se uklone mnoge stvari koje smetaju današnjem razvitku i u pojedinim preduzećima i u našoj zajednici uopšte"[37]. Kritikujući na VII kongresu Saveza omladine Jugoslavije ponašanje nekih umetnika i književnika, generalni sekretar SKJ je rekao: „Njih ne interesuje ništa drugo osim onoga što sami misle. Oni ne gledaju kritički, već kritizerski na zbivanja u našem društvu."[38] Tito je rekao da je za društveni razvoj štetna takva kritika. On je zato takve kritičare podsetio da se komunisti Jugoslavije neće „osvrtati na kritike sa sumnjivim pobudama" i neće ih prihvatiti, ali će se boriti protiv tih zlih namera, protiv kritizerstva.[39] Tito kaže da ni dobronamerna kritika ne koristi ako se pojedine greške i loše pojave podižu na stepen opštosti, čime se umanjuje vrednost dela koje se želi dalje razvijati.[40] O tome je govorio i radnicima fabrike „Ivo Lola Ribar" u Železniku: „Ako smo mi kritikovali izvjesne rukovodioce, to se nije ticalo svih, jer bi to bila naša nesreća ako bi veći dio naših rukovodilaca zaslužio ovakvu kritiku kakvu smo izrekli. Radilo se o pojedinačnim, ali drastičnim slučajevima koji su imali nepovoljne posljedice na mnogim mjestima. Mi smo po tome udarili. Pogreška je, međutim, bila u tome što se poslije naše kritike prelazilo u drugu krajnost."[41]

Tito je ukazivao i na ponašanje pojedinih rukovodilaca koji su gušili opravdanu kritiku i čak primenjivali represivne mere prema onima koji su konstruktivno kritikovali. On je upozorio da „otpor prema kri-

---

[34] Isto, knj. VII, str. 24.
[35] *Sedmi kongres SKJ*, „Kultura", Beograd, 1958, str. 463.
[36] Tito, *Govori i članci*, knj. XVII, str. 234.
[37] Govor u Splitu 6. maja 1962.
[38] Tito, *Govori i članci*, knj. XVIII, str. 82.
[39] Isto, knj. XX, str. 379.
[40] Isto, knj. XIII, str. 23.
[41] Isto, knj. XVIII, str. 50.

tici najčešće dolazi zbog sujete i nesamokritičnosti, što je loša osobina ljudi, a naročito se toga moraju oslobađati komunisti“[42]. U referatu na VII kongresu SKJ Tito je istakao da čak i neki „rukovodeći komunisti sprečavaju borbu protiv raznih nepravilnosti i grešaka, onemogućavaju kritiku preduzimanjem raznih represalija i drugim“[43]. U govoru održanom u Skoplju u novembru 1961. godine Tito podvlači: „Niko nema prava da proganja i otpušta sa posla radnike ako kritikuju negativne pojave sa jednog zdravog stanovišta, sa težnjom da se stvari poprave. Takvo pravo ne pripada pojedincima, rukovodiocima, koji bi na taj način htjeli da odgovore na njihovu kritiku.“[44] Od radnika i kolektiva traži „da budu jedinstveni kada se radi o kritici u preduzećima“ i da „vide svaku nepravilnost do koje dođe i da spriječe da neko, zato što kritički istupa i kritikuje, izleti poslije toga iz preduzeća“, a dešavalo se čak „da je bilo i komunista koji su takve radnike izbacivali“[45]. Tito veoma oštro zamera onima koji se „zbog kritike strašno uvrijede“ i kaže da izbegavanje „kritike predstavlja izraz težnje ka kompromisu, bojazan da se neko ne pozlijedi. I ljudi su zbog toga postali nekako preosjetljivi, pa se uvrijede bilo šta da im se kaže. To nije komunistička vrlina. Komunista mora da bude spreman da primi kritiku i da, ako ta kritika nije pravilna, odgovori i da dokaže da to nije tačno“[46].

Prateći primenu kritike i samokritike u Savezu komunista, Tito kritikuje postojanje dva merila: prema onima koji izriču kritiku i prema kritikovanima. Na III plenumu CK SKJ Tito ukazuje: „Kada smo mi do sada kritikovali pojedine stvari, niko poslije toga gore nije povukao konsekvence. A dolje je toga bilo i te kako. Ako radnik u preduzeću kritikuje, i to pravilno, on često ima da izleti ne samo iz preduzeća, već, ako je član, i iz Saveza komunista.“ S tim u vezi on zaključuje: „Postoje, dakle, dva mjerila, dva kriterijuma u Savezu komunista: jedan prema onima koji su gore i drugi prema onima koji su dolje. Međutim, u našem Savezu komunista mora biti jedan kriterijum: jedan za rukovodioce kao i za sve članove Saveza komunista. Greška rukovodioca mnogo je opasnija i teža nego greška jednog običnog člana.“[47] I u razgovoru sa političkim aktivom Srbije Tito je kritikovao nekritičnost pojedinih rukovodilaca jer, kada se „radilo o tome da se ljudi kritički osvrnu na slabosti o kojima sam ja ukratko govorio u svojoj uvodnoj riječi, već u početku sam vidio da diskusija uzima sasvim drugi pravac nego što sam to želio i mislio da treba da bude odgovor na moje kritike prije ovog sastanka i u uvodnoj riječi“[48]. U stvari, umesto objektivne kritike i samokritike, javilo se odbranaštvo i umanjivanje sopstvenih grešaka. Nastavljajući svoj kritički osvrt o tome, Tito je rekao: „Pokazalo se, naime, da ima ne mali broj drugova, mislim u prvom redu

[42] Isto, knj. XIII, str. 125.
[43] *Sedmi kongres SKJ,* str. 50.
[44] Tito, *Govori i članci,* knj. XVII, str. 129.
[45] Govor u Splitu 6. maja 1962.
[46] Tito, *Govori i članci,* knj. XVII, str. 106.
[47] *Treći plenum CK SKJ,* „Komunist“, Beograd, 1966, str. 10.
[48] „Komunist“, god. XXX, br. 814, str. 4.

rukovodećih, koje sam slušao, koji su imuni od takvih vrlina kao što je samokritika."[49]

Drug Tito ističe da kritika mora da bude perspektivna i da vodi računa o čoveku. On govori i o formi „u kojoj se izvjesne stvari ili pojave kritikuju. Ponekad kritika, i kad je opravdana i tačna, može da vrijeđa i iritira svojom formom"[50]. Kritika „kod nas nije i ne treba da bude ubistvena, uništavajuća, ne treba da ide na to da nekoga upropasti, već treba da vaspitava, bila to kritika rukovodilaca od strane masa ili kritika masa ili pojedinaca od strane rukovodioca"[51]. Humani i vaspitni karakter kritike čini njenu revolucionarnu suštinu za koju se Tito uvek zalagao.

Tito je često kritikovao pojavu ćutanja na sastancima i sednicama, neiznošenja svojih stavova, dok su se van sastanaka iznosili podaci koji su bili od interesa da se o njima zauzme stav. Zato je u uvodnoj reči na III plenumu CK SKJ stavio do znanja da se ne može „izlaziti sa plenuma, sa sjednica, pa onda iza ćoškova i na raznim skupovima, izražavati svoje negodovanje i oponirati sprovođenje odluka koje je donijela većina"[52]. Ukazao je i na pojavu nekontrolisanog i neodgovornog pričanja van sastanaka komunista, radnih ljudi i građana, a imaju „mogućnosti da svoje neslaganje ili neraspoloženje iznesu na svojim partijskim sastancima, na sastancima svojih aktiva i pred raznim forumima. Ako ovaj ili onaj rukovodeći komunista čini nešto što se nekim drugovima ne sviđa ili nije pravilno, postoji mogućnost da se to iznese gdje treba, na sastancima partijskih organizacija i drugim. A govoriti o tome na ulici, to znači ne samo rušenje autoriteta takvog čovjeka nego i rušenje autoriteta Saveza komunista pred našim građanima i pred ljudima koji nisu članovi Partije. Prema takvim pričanjima smo se odnosili prilično liberalno. Ja mislim da se prema takvim pojavama ne smijemo liberalno odnositi, već da, naprotiv, te stvari treba oštro postavljati"[53].

Posebno mesto u Titovoj revolucionarnoj delatnosti zauzimaju stavovi o samokritici unutar Partije. Tito stalno ističe: „Najbolja osobina komuniste jeste samokritičnost, strogost prema samom sebi, prema svojim greškama, ali i prihvatanje kritike drugih ako je ona na mjestu, to jest sa razlogom."[54] Na I kongresu Narodnog fronta Tito je rekao: „Bilo je riječi samokritike, što je glavna pozitivna osobina jedne organizacije koja treba da djeluje jedinstveno. Samokritika neka ostane i dalje u Narodnom frontu najvažnija osobina, jer samo ćemo na taj način moći ispravljati greške kojih će neminovno biti, htjeli mi to ili ne htjeli, jer samo onaj koji ništa ne radi, može da nikad i ne pogriješi."[55] Za Tita je samokritika „osnovna stvar dobrog komuniste"[56]. Obraćajući se ko-

---

[49] Isto.
[50] Tito, *Govori i članci*, knj. XVIII, str. 100—101.
[51] Isto, knj. IV, str. 17.
[52] *Treći plenum CK SKJ*, str. 10.
[53] Tito, *Govori i članci*, knj. XV, str. 69.
[54] Isto, knj. XIII, str. 125.
[55] Isto, knj. I, str. 351.
[56] Isto, knj. IV, str. 197.

munistima Borskog rudnika, Tito je tražio da „na partijskim sastancima samoga sebe kritikuje onaj koji je pogriješio", savetujući im da se ne boje nikad da priznaju greške; „no, nemojte misliti da je dovoljno samo priznati greške, a onda ih opet svjesno ponavljati. Ne, na taj način se samokritika profaniše i takav drug gubi autoritet"[57]. Na 21. sednici Predsedništva SKJ Tito je zamerio što nije bilo dovoljno samokritike, pa je zaključio: „Ja sam jutros poslije tolike diskusije vidio da, ipak, nema dovoljno kritičkog prilaza od strane rukovodećih drugova i da je u stvari bilo malo samokritike, naročito one komunističke, koja je potrebna da bi se stvari mogle pravilno kretati i da bi se steklo povjerenje."[58] I u razgovoru sa političkim aktivom Srbije Tito je istakao da komunistima samokritika „pomaže da se sve to lakše i čim prije ukloni", da bi posebno podvukao: „Samokritika djeluje vaspitno i učvršćuje lik komuniste, lik revolucionara. Bojati se samokritike kao i kritike, to je malograđanska osobina i komunisti moraju savladati u sebi tu manu."[59]

Tito samokritiku shvata kao viši stepen moralno-političke i revolucionarne angažovanosti i odgovornosti komunista za svoj rad i ponašanje. Samokritika, po njemu, dokazuje moralnost, snagu ličnosti da sagleda i izvrši realno samoocenjivanje. Za takav odnos prema sebi potrebna je stvarna komunistička svest i odgovarajuća moralno-politička, društvena i unutarpartijska atmosfera da se može otvoreno reći istina o sebi i svom radu, da se preuzme odgovornost za budući rad i ponašanje. Takav odnos prema sebi i sopstvenom radu nemaju birokrati i malograđani. Samokritika komunista znači da se pravilno prilazi oceni sopstvene vrednosti, vrednosti dela koje se stvara, posmatrano sa osnovnih pozicija marksizma-lenjinizma. Ona znači dužnost da se preuzeta obaveza izvrši, da se ostvaruju zadaci Partije, da se svemu prilazi sa stanovišta interesa radničke klase i radnog naroda, da se dalje razvijaju i obogaćuju moralno-političke vrednosti samoupravnog društva, da se proširuje znanje iz marksizma-lenjinizma, da se vrši samoocenjivanje, uviđaju slabosti i nesavršenosti, ali ne u stilu „posipanja pepelom". Na taj način ličnost sama vrši analizu da li se reči slažu sa delima, da li je ponašanje i rad u skladu sa socijalističkim moralnim normama i politikom Saveza komunista na datoj etapi revolucije. Iz toga proizlazi moralnost prema sebi, radničkoj klasi, Savezu komunista, narodu i revoluciji. Takvu samokritiku Tito neguje u Partiji, posebno kod rukovodilaca, kritikujući one koji nisu spremni da samokritički analiziraju sopstvenu aktivnost i rezultate saopšte javnosti. Tito je i sam iznosio greške Saveza komunista i pojedinaca i državnih organa i tražio pomoć da se one prevaziđu. Time je jačao poverenje radnih ljudi i građana u Partiju, u njeno rukovodstvo.

Tito se zalaže i za drugarsku, konkretnu, principijelnu, marksističku, dobronamernu kritiku među komunističkim i radničkim partijama, kritiku koja će pomagati i afirmisati najviše vrednosti. Istovremeno se suprotstavlja kritici bez argumenata i bez poznavanja stvari, kritici

---

[57] Isto, str. 12.
[58] „Komunist", god. XIX, br. 769, str. 4.
[59] Isto, god. XXX, br. 814, str. 4.

koja polazi sa stanovišta apriorne ispravnosti onoga koji upućuje kritiku, kritici koja ne pomaže, nego obezvređuje dostignuća drugih, kritici koja teži nametanju sopstvenih stavova i interesa kao jedino ispravnih i opravdanih. Takva kritika je izraz neravnopravnosti, pokušaj da se bude arbitar u stvarima radničkog pokreta druge zemlje. U završnoj reči na VII kongresu SKJ Tito je rekao: „Ne govorim to zato što bih htio da negiram potrebu međusobne drugarske konstruktivne kritike. Takva kritika korisna je i među partijama isto onako kao što je korisna unutar svake partije posebno. Ali mi znamo šta je konstruktivna kritika, a šta negativna kritika, i zato je razumljivo što ne možemo biti ravnodušni onda kada smo uvjereni da je neka kritika nepravilna, neopravdana i nekonstruktivna.“[60]

---

[60] *Sedmi kongres SKJ*, str. 462—463.

Prikazi

Veljko Vlahović: Revolucije i stvaralaštvo

(BIGZ, Beograd, 1973, strana 190)

Knjiga Veljka Vlahovića *Revolucije i stvaralaštvo* raspravlja o složenoj i aktuelnoj temi: o odnosu socijalističke revolucije i kulturno-duhovnog stvaralaštva.

Polazeći od marksističkih stavova, od marksističke inspiracije, autor vrši analizu savremenih društvenih i kulturnih procesa i promjena prvenstveno na našem, jugoslovenskom tlu. U knjizi se ocrtava složenost i protivrječnost borbe za socijalizam i novu kulturu u širim razmjerama, a posebno se rezimiraju iskustva u borbi za samoupravno socijalističko društvo.

U ovoj knjizi ostvareno je dublje sagledavanje unutrašnjih veza između revolucije i stvaralaštva.

U revoluciji autor vidi duboko stvaralački čin koji mijenja društvene uslove i odnose i otvara mogućnosti ispoljavanja čovjekovih kreativnih moći. A u stvaralaštvu sagledava i podvlači onu njegovu dimenziju koja znači prodor u novo, neistraženo, koja znači rađanje nove vrijednosti i koja kao takva ima revolucionarni smisao.

Ovdje je došao do punog izražaja duh analize savremenih društvenih i kulturnih procesa. Iz složenih pojava i odnosa autor izvlači i osvjetljava ono što je suštinsko. On se koncentriše na analiziranje onih činilaca u društvenim i kulturnim tokovima koji predstavljaju stubove nosače revolucionarnih promjena. Ali, njegova pažnja zastaje i pred zaprekama, teškoćama i protivrječnostima u društvenom i kulturnom razvoju. Razvijen smisao da se odmah iz spleta složenih odnosa izdvoji ono što je bitno za dalje napredovanje snaga revolucije; razvijen smisao da se prepoznaju klice novoga u starome, da se analizira kompleksnost i protivrječnost borbe starog i novog i da se ukaže na mogućnosti i realne perspektive da se ta klica novog učvrsti, stabilizuje i da konačno pobijedi — predstavlja onu karakteristiku ove knjige, ovog razmatranja, koja je plod spoja revolucionarne marksističke teorije i revolucionarne prakse, koja je plod otvorenog kritičkog mišljenja i bogatog praktičnog iskustva iz borbe za socijalistički društveni preobražaj.

Drugim riječima, ovaj rad nije plod nekog apstraktnog, akademskog teoretisanja, već rezultat žive, revolucionarne inspiracije, strasnog opredjeljenja i angažovanja u borbi koju vodi Savez komunista za društveni i kulturni preobražaj samoupravnog socijalističkog društva.

Na stranicama ove knjige upravo provijava duh borbe koju Savez komunista vodi za socijalizam i novu kulturu; u njoj se neprekidno prepliću neophodna i dragocjena teorijska uopštavanja i sasvim praktična opažanja i iskustva. U njoj se ne osjeća samo sva blizina „fronta", odnosno bitke koju Savez komunista vodi; preciznije bi bilo reći da je ova knjiga i stvorena na svojevrsnom frontu, u samoj bici, i da je dio tog fronta i te bitke.

Ona teži da razbije šematizam u pristupu društvenim i kulturnim tokovima, dogmatsku uprošćenost i sklerotičnost. Ona nastoji da zahvati stvarni život u njegovoj punoći, u njegovoj složenosti, u protivrječno-

stima njegovog ispoljavanja. To je ona vitalna marksistička inspiracija koja probija iz živih revolucionarnih tokova i promjena u društvu, u odnosima, u ljudskom mišljenju.

Knjiga *Revolucije i stvaralaštvo* je knjiga stvorena od širokih, krupnih poteza i sinteza, ali i od jedne, rekli bismo, fine sposobnosti da se uočavaju i oni, možda na izgled sitni, ali važni, detalji koji su prisutni u svakodnevnoj borbi i stvaranju.

Ona je, svakako, rezultat paralelnog praćenja i proučavanja procesa u oblasti nastajanja novih društvenih odnosa, ali i novih sadržaja i oblika u sferi kulturno-duhovnih djelatnosti, ljudskog stvaralaštva u širem smislu. Možemo stoga reći da djelo *Revolucije i stvaralaštvo* donosi upravo jedan organizovan, produbljen pogled na pitanja koja tretira, ali tako da ga ni u kom slučaju ne shvatamo kao zatvaranje jednog tematskog kruga. Naprotiv, ono je u mnogo čemu podsticaj da se neke naznačene teme dalje istražuju. Drugim riječima, upravo zbog kompleksnosti teme koja se pokreće u ovome radu izostalo je ponegdje dograđivanje određenih stavova; negdje su samo naznačeni pravci za razmišljanje i istraživanje.

Međutim, ono što je bitno jeste upravo to da su neka osnovna pitanja revolucije i stvaralaštva postavljena i razrađena, da su dati odgovori na mnoge dileme, da su na mnogim mjestima jasno fiksirani stavovi i pouke za praktičnu orijentaciju i akciju.

U ovoj knjizi se na svojevrstan način rezimiraju problemi, pogledi i stavovi u odnosu na mnoga bitna pitanja socijalističke revolucije i kulturnog stvaralaštva.

Poznato je da u odnosu na ova pitanja, i u savremenoj teoriji i u publicistici, postoji ne malo različitih, pa i oprečnih pogleda i shvatanja. Takva situacija se, bez sumnje, odražava i u praktičnoj djelatnosti svjesnih socijalističkih snaga, u borbi za socijalistički društveni i kulturni preobražaj. Ovakvi poduhvati, međutim, doprinose da se jasnije odrede one bitne, demarkacione tačke u posmatranju društvenih i kulturnih procesa, da se obezbijedi marksistički, klasni pristup u analizi složenih pojava i odnosa.

Knjiga *Revolucije i stvaralaštvo* podijeljena je u tri dijela: u prvome se govori o socijalizmu i stvaralaštvu danas, u drugome je riječ o odnosu socijalističkih revolucija i duhovnog stvaralaštva, a u trećem se raspravlja o samoupravljanju i stvaralaštvu.

U uvodnom dijelu rada autor podvlači da su stvoreni uslovi za razradu cjelovitijeg pogleda socijalističkog društva na dalje tokove razvoja kulture. Lomljenje tradicionalne šeme o kulturi ne vrši se odvojeno od lomova koji se dešavaju u klasnom društvu na osnovama suprotnosti klasnih interesa. Sve je neodrživiji položaj kulture kao izdvojene sfere društvenog rada. Lomljenje tradicionalnih šema o kulturi ispoljava se i u lomljenju oblika kulturnog monopola. Postepeno se razbija i elitizam kulturnog života.

Literarno i umjetničko stvaralaštvo nosi pečat ne samo protivrječnosti društvenih kretanja i lomova, već i protivrječnosti kretanja unutar sebe. Bez dijalektike, podvlači autor, teško ćemo shvatiti suštinu tih kretanja. Naša koncepcija kulture mora da uvaži, ističe on, sve stvarne promjene koje je kultura doživjela i u nas i u svijetu. Jedino ta cjelovitija teorija kulture koja odgovara njenim stvarnim promjenama i razvojnim tendencijama može da predstavlja vrijednosnu orijentaciju za praktičnu djelatnost. Jedna od najkrupnijih prepreka za formiranje cjelovitijih shvatanja o kulturi u socijalističkom društvu, kaže autor, jeste dogmatizam, za koji je karakteristično odvajanje marksizma i marksističke teorije od života, nipodaštavanje činjenice da se stvarnost neprekidno mijenja, da se mijenjaju i teorija i praksa. Autor se zatim osvrće na pojave sitnoburžoaske navodne „revolucionarnosti" koja svoju aktivnost gradi djelimično na tezi o krahu uloge radničke klase i proklamuje „intelektualnu subverziju" kao „posljednju branu savremenog društva i posljednji rezervoar revolucionarne energije". Autor podvlači da takvi „masovno ispoljavaju osjećanje kafkijanske bespomoćnosti, međusobno su nehomogeni, a karakteriše ih improvizacija stavova, fluktuacija ci-

ljeva i strategije, ponekad i avanturizam taktike".

U daljem izlaganju autor naglašava, između ostalog, da se novi društveni odnosi mučno afirmišu: tragovi starog načina života, starih odnosa, starog načina mišljenja još dugo vremena poslije revolucije neizbježno će preovladavati nad klicama novoga. On podsjeća na Lenjinov stav o potrebi da se pomaže rast klica novoga.

Autor potom ukazuje da primjena teze o primarnosti uloge države u kulturi i stvaralaštvu podređuje državnoj svijesti rad komunista, dok ulogu radničke klase pomjera na sporedni kolosijek. Radnička klasa prestaje da bude pokretačka snaga, a u njeno ime tu ulogu vrši država. Na toj podlozi izrasta i konflikt između angažovanosti kao narudžbine države i angažovanosti kao samosvijesti, kao slobodnog opredjeljenja ljudi za socijalizam. Na toj osnovi izrastaju protivrječnosti između komunističke svijesti i državne svijesti, između svijesti slobodno udruženih ljudi u okviru svoje komunističke organizacije, čiji je cilj da podstiče progresivne društvene promjene unutar svoje zajednice, i državne svijesti, koja se zadovoljava izvršenim promjenama i teži da izvršene promjene ustali, da ih institucioniše. Logika revolucije nije ustaljivanje ni institucionisanje, već dalje promjene, dalji dinamizam u društvenim i ekonomskim kretanjima.

U drugom dijelu ove knjige, u kome se razmatraju pitanja odnosa socijalističkih revolucija i duhovnog stvaralaštva, najprije se povlače uslovne paralele između revolucije i umjetnosti. Revolucija je, ističe autor, najveći izraz odgovornosti za vrijeme u kome živimo, a donekle i za sjutrašnji dan. Zar to nije i duhovno stvaralaštvo, koje je sposobno da tu odgovornost umjetnički oblikuje i izrazi?

Autor zatim piše o pitanjima kontinuiteta i diskontinuiteta u revolucionarnoj borbi, o ulozi partije proletarijata, a zatim se zadržava na tezama o takozvanoj „dezideologizaciji društva".

Marksizam kao nauka, podvlači autor, prolazio je i prolazi kroz razne pritiske. Savremena borba za socijalističke društvene odnose zahtijeva konstituisanje sadržajnije avangardne teorije. Dinamičan razvoj nauke, obimne promjene u društvu, dinamizam savremenog stvaralaštva postavljaju zahtjev za daleko većim prožimanjem teorije i prakse. U takvoj situaciji isplivali su na površinu zahtjevi za „dezideologizacijom društva". Taj zahtjev polazi od teze: ukoliko društvo ulazi u bogatije materijalne odnose, utoliko ideologija gubi teren. Ideologija će iščeznuti, ukazuje autor, ali ne brže od iščezavanja države, partije, klasa. Oblici u kojima se pojavljuje ideologija, kao i oblici političkog života, nijesu prosti oblici ekonomske situacije. „Smisao i karakter ideologije može se shvatiti samo u konfrontaciji stvarnosti i onoga što kao svjesne socijalističke snage želimo da postignemo."

Pišući o proleterskoj partiji i buržoaskoj ideologiji, autor ukazuje da uticaj marksističke partije zavisi od razumijevanja tokova društvenog razvoja, od uticaja na svijest radničke klase o njenoj društvenoj ulozi. Oni koji ponavljaju samo tvrdnju da je socijalistička revolucija nasilje, a zaboravljaju da je njen cilj da stvaralačku snagu usmjeri na humane ciljeve i mogućnosti, otvaraju širom vrata za prodore buržoaske idejnosti.

Teškoće savremenog društvenog razvoja, podsjeća autor, u prvom redu su teškoće same radničke klase u ostvarivanju sopstvene uloge, uključujući i njenu ulogu u odnosu na duhovno stvaralaštvo.

„U revolucionarnim promjenama radnička klasa ne može izjednačavati stvaralaštvo sa institucijama u kojima se grupiše gro stvaralaca, niti može tretirati stvaralaštvo kao jedan od „sektora" kulturnog života, jer bi ga time svela na niski profesionalni interes, što bi značilo sputavanje stvaralačke snage, makar i pod vidom „brige" za pojedine institucije. Stvaralaštvo bi i dalje ostajalo otuđeno od sveukupnosti društvenih kretanja i interesa, podsticao bi se elitizam intelektualaca i pokroviteljski odnos organa nove vlasti.

Revolucija mora da razotkrije širu društvenu osnovu stvaralaštva, širinu društvenog interesa radničke klase za slobodnijim tokovima razvoja stvaralaštva, čija se progresivna ulo-

ga može svestranije ispoljiti sa dubokom demokratskom suštinom uloge same radničke klase. U tim uslovima stvaralaštvo postaje daleko više sastavni dio cjelokupnog odnosa čovjeka prema ljudima, dobija naglašeniji humanistički sadržaj i ulogu.“

Pišući o partiji, slobodi i disciplini, autor kaže da u jednoj zaista revolucionarnoj, dinamičnoj partiji koja se sama mijenja disciplina postaje prije svega sastavni dio svjesne aktivnosti ljudi. Disciplina je u revolucionarnoj partiji elemenat rada shvaćenog kao akcija; ona je elemenat slobode jer, ukoliko se ljudi udruže radi progresa društva, ukoliko svjesno prime disciplinu, ukoliko ta disciplina podstiče viši kvalitet svijesti, ona je u stanju da stvara i veće slobode, kako individualne tako i društvene. „Takva disciplina može da izrasta u protivtežu usamljenom individualizmu, jalovom buntu, izgubljenoj samovolji i revolucionarnoj neodgovornosti.“

Raspravljajući o odnosu partije i kulture, autor ističe da je Savez komunista već poodavno odbacio etatističku koncepciju kulturne politike, koja nije imala vremena da se dublje uvriježi u naše društvene odnose. Novi programi društvenog i kulturnog razvoja trebalo bi da brže i bezbolnije savladaju jaz između vrhunske kulture i zaostalosti dijela radnih ljudi, da smanjuju jaz između tehničke i humanističke kulture, da slobodno vrijeme izvuku iz kandži industrijske serijske zabave u kojoj je čovjek samo potrošač, a ne učesnik i stvaralac.

Autor postavlja pitanje da li je proleterskoj vlasti koja izrasta iz revolucije potrebno podređivanje stvaralaštva: „Prije bi se moglo reći da joj je potrebno oslobađanje od svih ranijih stega, a naročito od stega naopako shvaćene individualnosti u buržoaskom smislu.“

I nešto dalje: „Umjetnost savremenog društva stvaraju ljudi koji se u većini kolebaju između buržuja i proletera, koji sve više mrze buržoaziju, ali zaziru od proletera. Zbog toga najradije zauzimaju sredinu i držaće se nje sve dok proletarijat ne otvori sebi put brže emancipacije i društvene afirmacije kao klase, kao snage koja oslobađa i sebe i čitavo društvo. Stvarnost savremenog stvaralaštva obilježena je, u stvari, najraznovrsnijim oblicima u kojima pojedinci pokušavaju da se postave prema tom protivrječnom položaju koji zauzimaju u društvu. Taj protivrječni položaj će umjetnost i umjetnici zadržati sve dotle dok se bitno ne smanji naslijeđena podjela rada i društvene protivrječnosti koje proiz laze iz te podjele.“

Zatim se autor zadržava na pitanju okretanja ka prošlosti u politici i umjetnosti. U politici okretanje prema prošlosti najčešće je bježanje od sadašnjosti i sjutrašnjice. U umjetnosti okretanje mitovima znači često bježanje od ljudi, bježanje od samoga sebe.

U daljem izlaganju autor primjećuje da je današnja umjetnost jednim dijelom umjetnost nezavršene predistorije, a drugim se nastavlja u bici za izlazak iz te predistorije i za ulazak u stvarnu ljudsku istoriju.

U trećem dijelu knjige autor raspravlja o samoupravljanju i stvaralaštvu. On naglašava da samoupravljanje treba da završi započetu eksproprijaciju eksproprijatora, koja se ispoljava u ukidanju najamnog položaja radnika, koji se udružuje da bi ovladao društvenom proizvodnjom i raspodjelom i da bi kontrolisao osnovne tokove materijalne reprodukcije društvenog života, čime oslobađa od potčinjenosti i sva ostala područja života, uključujući i duhovno stvaralaštvo.

Autor zatim govori o složenosti borbe za samoupravljanje, o konfliktnim situacijama koje nastaju, o razlaganju i diferenciranju zatečenih društvenih slojeva i institucija da bi moglo da se izvrši konstituisanje novih društvenih odnosa na novoj podlozi.

Samoupravljanje ima borbeni karakter: u sebi sadrži jako naglašen polemički karakter, u smislu polemike sa zatečenim stanjem, sa zatečenim društvenim odnosima, što se izražava u aktivnosti masa, u sferi ideja, u svijesti. Radi se o takvom progresivnom prevratu kome su potrebni ljudi koji odskaču po snazi mišljenja, po borbenosti, po karakteru, po širini pogleda, po strasnoj vjeri u čovjeka.

Samoupravljanje otvara dijalog o najbitnijim pitanjima daljih prodora

socijalističke misli i socijalističkih odnosa. Taj dijalog može biti veoma oštar, ali polazi od povjerenja u ljude, radničku klasu, naučnu, tehničku i humanističku inteligenciju.

Autor zatim posebno analizira pitanja razvoja kritičke misli. Kritička misao samoupravnog društva neminovno će morati da se sukobi sa pojavama dekadencije i degradacije kritike, smatra autor, jer je dosadašnji razvoj društvenih odnosa neprekidno potvrđivao činjenicu da dekadencija može da razara, ali je nesposobna da mijenja zatečene odnose.

Kritička misao ne može dugo zaostajati za potrebama i mogućnostima vremena, uključujući potrebe i mogućnosti stvaralaštva. Samoupravljanje stvara uslove da kritička misao i akcija brže prevazilaze zaostajanje, pri čemu će morati da se brže razbijaju razni oblici monopola grupa, a u stvaralaštvu razni oblici izolacije, inertnosti i uobraženosti.

Samoupravljanje, podvlači autor, stvara podlogu za demistifikaciju dosadašnje naslijeđene, ograničene kritičke misli: ono unosi nov kvalitet u pojam i shvatanje slobode jer je ono samo u društvenom i ekonomskom smislu viši stepen slobode.

Kritičar, ako je stvaralac, mora i sam da razotkriva život koristeći se stvaralaštvom umjetnika. Velika literatura i umjetnost, s pravom podvlači autor, rađa i veliku kritiku i obrnuto.

Raspravljajući o povezanosti samoupravljanja i naučno-tehnološke revolucije, autor ističe da dinamičan i ubrzan razvoj nauke rađa veće društvene potrebe za samoupravljanjem.

„Danas ima svoj puni smisao Engelsova misao da, ukoliko nauka nastupa bezobzirnije i nepristrasnije, utoliko je više u skladu sa interesima proletarijata. Čovječanstvo danas živi u eri nepristrasnijeg i bezobzirnijeg nastupanja nauke.

Ekspanzija nauke, pored ostalog, vodi bržem porastu kulturnog nivoa stanovništva, što podstiče mijenjanje ne samo običaja, shvatanja, navika, ustaljenog načina života, već prije svega postojećih odnosa.“

Ukazujući, na kraju, na značaj realne vizije razvoja kulture socijalističkog društva, autor zaključuje da su progresivne snage društva pozvane da u daljem radu postanu inicijatori razrade konkretnijih programa kulturne politike samoupravnog društva, razotkrivajući suštinsku povezanost privrede, politike, obrazovanja, nauke i kulture.

U djelu Veljka Vlahovića *Revolucije i stvaralaštvo* dobili smo knjigu političke publicistike višega reda, prožetu i oplemenjenu elementima sociološke esejistike i kritike. Iz nje izbija vjera u stvaralačku moć revolucije i u revolucionarnu moć stvaralaštva, vjera u moć čovjeka da mijenja društvene odnose i gradi humanije, sadržajnije oblike ljudskog življenja.

BRANKO PRNJAT

Milojko Drulović: Samoupravna demokratija

(BIGZ, Beograd, 1972, strana 216)

Knjiga Milojka Drulovića *Samoupravna demokratija*, koja se pojavila u izdanju Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda, pisana je u stvari za francuskog čitaoca i objavljena je u Francuskoj u izdanju pariske izdavačke kuće Fayard. U toj činjenici je i posebna draž ove knjige. Kada je čitamo, stalno nam je u mislima pitanje kako na nju reaguje i kako je prima francuski čitalac čiji je instrumentarij mišljenja i sistem vrednosti različit od našega. S druge strane, knjiga koja je pisana sa ovakvom namenom uvek izaziva i posebno interesovanje našeg čitaoca. Treba biti zaista dobar poznavalac materije pa zadovoljiti istovremeno ove dve različite čitalačke publike. Mo-

žemo da kažemo da je autor u tome potpuno uspeo.

Osnovna tema knjige Milojka Drulovića je geneza i razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji. Samoupravljanje autor posmatra kao kontinuiran proces ostvarivanja jugoslovenske revolucije. Drulović je potpuno određen i dosledan u stavu da je samoupravljanje jedina prava alternativa jugoslovenskog puta u socijalizam.

U osamnaest poglavlja autor je analizirao sve glavne aspekte jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog sistema: put od administrativnog socijalizma do samoupravljanja; samoupravljanje u preduzeću i u neprivrednim delatnostima; raspodela; socijalne razlike i solidarnost u jugoslovenskom društvu; samoupravljanje u komuni; ustavna reforma; društveno-političke organizacije i samoupravljanje; samoupravljanje i tehnologija; opasnost od tehnokratije; planiranje; obustave rada.

Sve ove teme obrađene su na naučan i studiozan način. Autor nije suvoparan hroničar, interpretator zakona i političkih dokumenata, niti je branilac samoupravljanja na apologetski način. On mirno prepušta sud čitaocu ubeđen da su argumenti na njegovoj strani.

Drulović je oštar analitičar. Njegova je rečenica kratka i jasna. I kad govori o vrlo komplikovanim stvarima, on uspeva da ih prezentira i analizira na jednostavan i razumljiv način. Pri tome pokazuje smisao za suptilnu analizu društvenih kretanja, a samoupravljanje posmatra kao proces revolucionarnog preobražaja društva.

Za Drulovića ne postoje tabu teme niti pitanja o kojima ne može da se piše. Na samom početku knjige on kao da pita sebe i čitaoce: „Najzad, jesmo li u stanju da kažemo pravu istinu o samoupravljanju, a ne samo ono što bi trebalo da bude prema zamislima i zakonima?" (str. 11).

Malo dalje autor govori o istorijskom značaju jugoslovenskog samoupravnog socijalizma na sledeći način: „Za ovih dvadeset godina samoupravljanje se ili potvrdilo kao jedna demokratska i tehnoekonomska revolucija, ili ništa nije ni bilo" (str. 11). Analizom razvoja i ostvarivanja samoupravljanja autor dolazi do zaključka da se ono potvrdilo kao efikasan i istovremeno human, demokratski sistem.

Ideju samoupravljanja i njegove korene autor nalazi u autohtonosti i originalnosti jugoslovenske revolucije, koja nije htela da prihvati model socijalizma kako ga je shvatao Staljin. O dubljim motivima koji su doveli do toga da se opredelimo za samoupravljanje Drulović kaže: „Jugosloveni su se opredelili za samoupravljanje jer su hteli da otvore puteve novoj društvenoj logici razvitka, drukčijoj od administrativnog i tehnokratskog upravljanja" (str. 41).

Aktuelni problemi samoupravljanja su, svakako, najinteresantniji delovi knjige. Analize se baziraju na nizu podataka koji su znalački odabrani.

Drulović s pravom ističe da je glavno pitanje jugoslovenskog samoupravnog socijalizma u tome kako i na koji način obezbediti da radnička klasa raspolaže viškom rada. Polazeći od tog fundamentalnog pitanja, autor analizira ulogu države u jugoslovenskom samoupravnom sistemu, ulogu Saveza komunista, a posebno polazne postavke i dosadašnje rezultate ustavne reforme.

Autor ukazuje na opasnost od tehnokratije, ali je istovremeno oštro protiv poistovećivanja tehničke inteligencije sa tehnokratijom. On je za velike sisteme zasnovane na samoupravljanju.

Smatramo da je trebalo nešto kompleksnije obraditi neka pitanja teorije samoupravljanja. Tako bi čitalac dobio potpuniju predstavu o idejnim korenima i nastanku samoupravljanja, naročito u jugoslovenskim uslovima. Isto tako, pri razmatranju ove teme dobro bi došao jedan, makar sumaran, pregled raznih idejnih struja koje se kreću u okvirima samoupravljanja, ali ga tumače na svoj način, kao i osvrt na idejne struje u Jugoslaviji koje samoupravljanje u stvari negiraju.

Posebna vrednost ove veoma interesantne knjige je u tome što je autor na jednostavan i jasan način rekao istinu o samoupravljanju, pa time i o našoj zemlji. Zaključak koji se dobija čitanjem ove knjige je taj da samoupravljanje nije ni utopija ni eksperiment, ali ono nije prikazano

kao neki završen i zauvek dat sistem, već kao proces traženja i ponekad lutanja koji je inspirisan humanim ciljevima socijalizma.

Ova knjiga pruža mogućnost našem čitaocu da stekne solidna znanja o samoupravljanju i dobro se uklapa u program marksističkog obrazovanja, posebno naše mlade generacije. I francuski čitalac koji se interesuje za jugoslovenski samoupravni socijalizam moći će uz pomoć ove knjige da sazna više i tačnije o samoupravljanju u Jugoslaviji.

BALŠA ŠPADIJER

Dr Borislav Dimković: Seljaštvo i komunisti na selu

(Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje, Novi Sad, strana 210)

Pitanje sela i seljaštva, uloge seljaštva u izgradnji socijalizma, odnosa komunista prema selu i socijalnim slojevima seljaštva nalaze se u centru pažnje istraživača. Naši sociolozi i drugi naučni radnici sve više posvećuju pažnju promenama koje se zbivaju na selu. Izrazito plodan istraživački rad u izučavanju seoskih područja pokazao je dr B. Dimković, docent Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Objavio je dve zapažene studije i brojne članke iz problematike sela. To su: *Seljaci i zemlja, sociološka istraživanja društvenih procesa i odnosa na sremskom selu* (NIP „Dnevnik", 1968) i *Promene u socijalnoj strukturi komunista Srema u posleratnom periodu* (NIP „Grafičar", Inđija, 1970).

Nastavljajući istraživačku aktivnost u oblasti ruralne sociologije, Dimković publikuje knjigu *Seljaštvo i komunisti na selu.* Knjiga dr B. Dimkovića predstavlja značajan naučni prilog u proučavanju sela. Autor je u prvi plan proučavanja stavio probleme poljoprivrede i sela, društvenog i ekonomskog položaja seljaštva i stanovništva na selu, aktivnost Saveza komunista i ulogu i zadatke svakog člana u njihovom rešavanju.

Knjiga sadrži kako teorijska razmatranja o stavovima SKJ u oblasti agrarnog i seljačkog pitanja tako i praktična rešenja koja preduzima SKJ u vezi sa društveno-ekonomskim procesima na selu.

U prvom poglavlju knjige autor obrađuje teorijska pitanja. Osvetlio je ulogu Komunističke partije Jugoslavije i njenu borbu za rešenje agrarnog i seljačkog pitanja u kapitalističkoj Jugoslaviji. Politiku Saveza komunista Jugoslavije u socijalističkom preobražaju sela u posleratnom razvitku razmatrao je u dva perioda: (1) socijalistički preobražaj sela u posleratnom razvitku od 1945. do 1957. godine i (2) novi putevi u socijalističkom preobražaju sela u samoupravnom društvu od 1957. do 1970. godine.

Drugo poglavlje knjige sadrži teorijsko-metodološki pristup u izučavanju seljaštva i komunista na selu. Dr B. Dimković je u određivanju predmeta i cilja istraživanja zahvatio niz konstitutivnih elemenata koji ulaze u ovako složenu problematiku. Pozabavio se najpre određivanjem pojma „poljoprivredni proizvođač". Pokazao je višeznačnost ove kategorije. Zatim je ukazao na strukturu seljaštva, odnosno na više slojeva koje obuhvata ova društvena grupa. U okviru utvrđivanja predmeta istraživanja izvršena je i klasifikacija seljačkih domaćinstava (čisto poljoprivredna, mešovita, poljoprivredna gazdinstva seljaka industrijskih radnika itd.).

Druga strana pitanja kojom se autor pozabavio u vezi sa predmetom i ciljem istraživanja je socijalna struktura Saveza komunista na selu. Istaknuta je aktivna uloga SKJ na selu. Ona se ogleda kako u učešću članova SK u donošenju raznih odluka u okviru osnovnih organizacija SK tako i u političkoj participaciji članova SK u postojećim političkim or-

ganizacijama i samoupravnim institucijama.

Pošto je ukazao na vezu između strukture seljaštva i strukture SK, autor je detaljnije razradio interkorelacione odnose hipotetičkog karaktera kojima se rukovodio u istraživanju ovako kompleksnih pojava.

Dimković je primenio više istraživačkih postupaka za svestrano i produbljeno izučavanje seljaštva i Saveza komunista na selu. On je svestrano prišao izučavanju pojedinih pitanja i time obezbedio građu, odnosno dobijanje podataka za egzaktnu sociološku analizu.

Pitanje strukture Saveza komunista na selu i tempo kretanja pojedinih kategorija seljaka komunista u posmatranom periodu autor je obuhvatio u trećem poglavlju studije („Seljaci u socijalnoj strukturi Saveza komunista Vojvodine").

Dr B. Dimković je usmerio pažnju na istraživanje strukturalnih kretanja u organizacijama Saveza komunista Vojvodine. Izučavao je kadrovsku politiku, dinamiku prijema u članstvo SK i dinamiku isključenja i svojevoljnog napuštanja SK. Da bi dublje istražio strukturu Saveza komunista na selu, proučavao je socijalne slojeve seljaštva u SK Vojvodine i udeo seljaka u rukovodstvima SK Vojvodine. Ova poglavlja su ilustrovana grafikonima koji veoma reljefno pokazuju kretanje seljaka u Savezu komunista Vojvodine u periodu od 1945. do 1969. godine. Obuhvativši period od 24 godine, dr B. Dimković je uspeo da pokaže tendencije kretanja u razvoju Saveza komunista Vojvodine. Opadanje broja seljaka u SK je karakteristično za Vojvodinu.

Autor je izveo značajne zaključke u vezi sa ispitivanjem strukturalnih kretanja u Savezu komunista Vojvodine. Pomenućemo najznačajnije:

U selima Vojvodine izgleda da danas živi oko tri puta više seljaka koji su danas članovi Saveza komunista. To ne treba tumačiti samo, a ni pre svega, nesposobnošću ili nespremnošću seoskih organizacija Saveza komunista da u većem broju primaju seljake u članstvo. Socijalna struktura seljaka članova Saveza komunista postepeno se menja u korist srednjih i imućnijih seljaka (57% anketiranih članova Saveza komunista izjavljuje da je potrebno u većem broju primati imućnije seljake i robne proizvođače u članstvo Saveza komunista). Međutim, siromašni seljaci bili su i ostali brojčano najzastupljeniji u Savezu komunista Vojvodine u odnosu na druge socijalne slojeve seljaštva i iz njihovih redova i danas se vrši prijem u Savez komunista. Sve to ukazuje da uzroke naglom smanjenju članstva Saveza komunista iz redova seljaka treba tražiti u sferi objektivnog društveno-ekonomskog i političko-samoupravnog položaja seljaštva uopšte, a posebno pojedinih socijalnih slojeva seljaštva.

Anketno istraživanje pokazuje da samo mali broj seljaka želi u sadašnjem trenutku da postane član Saveza komunista. Postavlja se pitanje da li to znači da seljaci smatraju da kao socijalni sloj ne treba da budu zastupljeni u Savezu komunista, tačnije, da to nije njihova politička partija. Rezultati anketnog istraživanja sasvim su jasno pokazali da je takva pretpostavka potpuno neopravdana. Od blizu 1.000 seljaka oko 41% odgovorilo je da smatra da u socijalnoj strukturi Saveza komunista treba da budu zastupljene sve društvene grupe, odnosno socijalni slojevi stanovništva, srazmerno svojoj zastupljenosti u stanovništvu. Pošto seljaci čine daleko najveću društvenu grupu, očigledno je da su ispitanici na posredan način odgovorili da smatraju da seljaci treba da predstavljaju najveću društvenu grupu i u članstvu Saveza komunista. Istovremeno je preko 18% anketiranih seljaka izričito izjavilo da seljaci treba da budu brojčano najzastupljeniji u članstvu Saveza komunista.

Kroz analizu učešća seljaka u političkom radu Saveza komunista na selu (četvrto poglavlje) pokazana je aktivnost u seoskim osnovnim organizacijama SK, učešće seljaka u organima upravljanja, kao i učešće seljaka komunista u društveno-političkim organizacijama.

U petom i šestom poglavlju analiziran je položaj poljoprivrede, procesi raslojavanja na selu, procesi deagrarizacije seoskog stanovništva, agrarna politika Saveza komunista itd.

U zaključnim razmatranjima autor ukazuje kako na slabosti koje treba da se otklone u seoskim organi-

zacijama SK tako na pozitivne momente koji potvrđuju da seljaci podržavaju agrarnu politiku SKJ.

Ova izvanredna studija ima mnogostruku vrednost kako za stručnu tako i za širu javnost. Dr B. Dimković je veoma uspešno osvetlio najznačajnije pojave društveno-ekonomskog života na selu, ulogu SKJ i tendencije daljih kretanja tih pojava. Na taj način dao je vredan naučni prilog u oblasti sociologije sela.

ALEKSANDAR TODOROVIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

ГРАДИНА

Dvobroj 2—3 za 1973. godinu posvećen je temi „Mit i savremena kultura i umetnost". Časopis donosi vrlo opsežnu građu o toj temi. Između ostalih, tu su tekstovi dr Milana Damnjanovića *Mit i kraj epohe*, dr Miloša Ilića *Masovna kultura kao mitološka tvorevina našeg doba*, Radojice Tautovića *Sukob religije i mitologije*, Vladimira Rodionoviča Ščerbina *Mitologiziranje ili „nova stvarnost"*, Žorža Policera *Filozofija i mitovi*, Anrija Lefevra *Mitovi o gradu i ideologija*, Kloda Levi Strosa *Moral mitova*, Džozefa Kembela *Mit i društvo*, Adolfa Partmana *Mit i nauka* i druge.

Dr Milan Damnjanović u svom prilogu postavlja problem mita u vezi s problemom kraja epohe. Ako je u neobičnoj dijalektici nastajanja i nestajanja, obnavljanja i potiskivanja mitova u klasnoj istoriji čovečanstva osnova iz koje izviru mitske tvorevine pokazala na izgled nadistorijsku snagu, i ako je sa mogućnošću socijalističke egzistencije, s nagoveštajem novog čoveka i nove epohe odnos prema mitu izmenjen, kako onda u principu treba shvatiti taj odnos s gledišta marksističke metodologije, pita se autor. Teza njegovog razmatranja problema mita tiče se kraja epohe građanskog sveta kulture i klasne istorije čovečanstva uopšte, tiče se epohalne granice koju načelno treba utvrditi, i to tako što sa radikalnim revolucionarnim preokretom u socijalističkoj egzistenciji iščezava osnova iz koje izviru mitovi. Iščezavanje te osnove, po autorovoj tezi, ne zbiva se čak ni sa radikalnom promenom u tehničko-materijalnoj i socijalno-ekonomskoj osnovi, koju ona može nadživeti, kao što ne iščezava ni sa promenom u objektivnoj kulturnoj svesti, od koje može biti otuđena i privremeno potisnuta, već se to iščezavanje zbiva u *središtu* što kao „socijalno nesvesno" deluje u našoj istorijskoj egzistenciji.

Kao što se neke restaurativne ideologije održavaju i ispoljavaju i posle praktično okončane revolucije tehničkih i socijalno-ekonomskih uslova u kojima one nastaju, tako se formalno na sličan način i mitotvorna svest održava sve dok postoji ono socijalno nesvesno jezgro, ili središte, iz koga su na samom početku klasne istorije čovečanstva potekli prvi mitovi kao socijalno svrhovite tvorevine u službi ideologije vlasti i kao socijalne tvorevine što služe razumevanju i tumačenju sveta.

Autor smatra da iščezavanje osnove iz koje se rađa mitotvorna svest ne samo da je istorijski mogućno, već predstavlja odlučan kriterijum prelaska u novu epohu, u zasnivanje socijalističke egzistencije. Stoga se problem mita ne sme razmatrati samo prema njegovom istorijskom izvoru i trajanju, već i prema njegovom izvoru u svakodnevici.

U svom tekstu dr Miloš Ilić kaže da masovna kultura, na jednoj strani, razbija stare i razoružavajuće mitove o *starom zlatnom dobu* punom setne melanholije i poetizovanja prošlosti, i u tom pogledu njena se progresivnost ogleda u tome što se okreće sadašnjosti i realnijem načinu života. Na drugoj strani, i sama ma-

ıra uvodi nove mitove koji
vrednosti čine prvorazred-
ıostima, zamenjujući, na
jubav erotikom, složeni
doživljaj spektaklom i ki-

vljajući o odnosu savreme-
i mita, Veselin Ilić u tek-
eneza poezije i mita vidi
ıd poezije u karakteru nje-
a prema mitu i stvarnosti.
a poezija obnavlja svoju
iz demitizacije, razbijanja
asilja nad stvarnošću i nad
oezijom. U takvom životu
t nije njena osnova. Savre-
ma različitim načinom vrši
ciju estetičkih i socijalnih
i istine poetskom energi-
sadržaj umetnosti izjedna-
ivotom. Tako počinje da se
iskonska ambicija pesme da
što je bila: sastavni deo
ponašanja.
remenosti pesma uzima lice
želi da bude starija od reči
na to obično čini u vreme-
ojih klonuća, kad je porobe
ija ili politika, a njena stva-
ıemoć nastoji da ubedi svet
še nema nedosegnutih pro-
etskog. To je vreme mita u
Mit tada uzurpatorski osvaja
poezije i preti da se nametne
ska poetska vrednost. Među-
va izdajnička uloga mita ni-
nije duže održala u poeziji.
prebivanje u poeziji uvek
laju poezije. Kad god to doz-
rijske i stvaralačke okolnosti,
oji da se nametne kao suš-
ezije. Poezija i mit menjaju
esma postaje zarobljenik mi-
ogenetsko vraćanje poezije
tiče autor, za poeziju ima
i značaj: s istorijsko-dijalek-
stanovišta vraćanje mitu je
da se prodre do suštine pes-
savremenom pesništvu vra-
iitu više je znak želje poezije
laženjem sredstava prevazila-
opstvenih nemoći nego posle-
eresa za vraćanje izgubljenim
a poetskog.
Policer u svom tekstu bavi se
n filozofije i raznih oblika
koji su često dizani na nivo
e političke dogme. Takav je,
o, mit koji je stvarao naci-
Rasizam je potražio novi mit
izvan hrišćanstva. U pitanju je oživljavanje starog mita krvi kako bi se svest civilizovanog čoveka zamenila rasističkom dušom, tako da sama istorija postaje obična basna čiji je zadatak da kretanje čoveka ka civilizaciji predstavi kao pad, humanizam kao nesreću, napredak u ukidanju bestijalnosti kao blaćenje rase. Cilj je da se uništenje civilizacije prikaže kao povratak čistoti.

Ali, i ta čistota je takođe mit. Novi tip ljudi je uobličen prema trenutnim zahtevima kapitalizma, koji, ne mogavši da natera ljude da prihvate uslove od kojih zavisi održanje njegove dominacije niti da ih istrebi, prihvata se da izgradi, po svaku cenu, gospodarima pokorno čovečanstvo kojim se može manipulisati. Pre svega, radi se o mitološkoj transponaciji istorije: ljude treba sprečiti da se na racionalan način upoznaju sa događajima i pravim uzrocima koji ih pokreću. Prema hitlerizmu, nastaje kraj razumu, fenomenologija u hegelovskom smislu reči treba da bude zaboravljena, dok misao širokih masa treba da se zadrži na nivou primitivne imaginacije.

Ovo nacističko jedinstvo priče, to jest laži, i filozofije očigledna je negacija filozofije — onakve kakva se razvila od antičke Grčke, to jest filozofije razuma. Jer od svog rođenja filozofija se suprotstavlja mitologiji.

Danas agresivni povratak varvarstva stavlja filozofiju i filozofe pred zadatak neophodne borbe protiv mračnjaštva. Filozofija je ponovo pozvana da postane najviši ideološki izraz borbe koju civilizovano čovečanstvo vodi za odbranu i razvoj civilizacije.

U istorijskom periodu kakav je ovaj u kojem živimo, kaže autor, kada se dominacija spoljnih sila nad čovekom afirmiše na posebno brutalan način, fantastično nailazi na povoljniji teren. Međutim, uloga filozofije se ne sastoji u stvaranju mitova bez obzira na to kome su oni potrebni, bilo da se radi o mitovima odricanja ili o varvarskim mitovima negacije čoveka. Uloga filozofije je da osvetli, a ne da zamrači. Filozofija ne treba da služi neprijateljima čoveka da bi ga prevarili, već da pomaže čoveku kako bi u potpunosti realizovao svoje biće.

Adolf Partman u svom tekstu kaže da se mit i nauka, dva različita partnera, slažu u svakom slučaju u tome da svet shvataju kao nešto što je već postojalo i da će to postojanje priznavati i tumačiti. Na pitanje o postanju mit odgovara slobodnim predstavama, imaginacijom koja svako stvaranje izvanredno lako zamišlja. Na ista pitanja nauka traži odgovor sredstvima kritičkog razuma koji je izoštrio svoje instrumente razmišljanja.

Mitsko razmišljanje je slično snevanju i fantaziji. Snevanje i polubudno razmišljanje imaju udela u svakom čovekovom radu. Ono se može dokazati i u stvaralačkim delima nauke i predstavlja izvor iz kojeg ističu nova saznanja. Međutim, mitsko stvaralaštvo je mnogo svesnije, na svoj način i logično. Mit bi da bude opšte prihvatljiv i traga za prihvatljivim i u snu. Mit ne stvara haotično, na skokove. Naprotiv, on želi da uspostavi red u haosu, a za to koristi način mišljenja koji poseduje posebne zakonitosti, način mišljenja koji se u mnogome razlikuje od načina istraživačkog mišljenja. U opštenju sa čulnim svetom mitskim viđenjem sveta upravljaju zakoni analogije, koji stvari međusobno povezuju. Kako to da između sjaja sunca koje žeže i sjaja zlata ne postoji nika[illegible] vena veza? Koliko je ovo [illegible] u analogijama jako u nama [illegible] istorija opovrgavanja mita [illegible] istraživanja prirode, koje sv[illegible] nim metodama treba da v[illegible] janu i često nemilosrdnu b[illegible] tiv razmišljanja u analogij[illegible]

Ako se mitskim shvata[illegible] smatra svet, onda je sve p[illegible] tom metodskom sistemu. P[illegible] jem posmatranju svetski po[illegible] postavljen putem mita iz[illegible] težnja da se obuhvati sve št[illegible] že doživeti. Mišljenje u an[illegible] povezuje sve sa svim. Ali o[illegible] no mišljenje može u mitu d[illegible] jedino kao celina. Ako bilo [illegible] taji pouzdanost istine ovog [illegible] na svet, umire mit. Mit ili s[illegible] celinom ili je osuđen na pr[illegible]

Sasvim je drugačiji sistem[illegible] divanja nauke. Tamo gde s[illegible] primenjuje, on nema obele[illegible] obuhvatnog. Naučno razmišlj[illegible] ju snagu crpe zapravo iz o[illegible] Ono razgraničava određene [illegible] koje se mogu istraživati — [illegible] proverenih radnih metoda [illegible] kog ispitivanja rezultata. Sa[illegible] dokazani odnosi za nauku v[illegible] ispravni.

SVETISLAV P[illegible]

kulturni radnik

U tekstu *Javno mnjenje i potlačene klase*, objavljenom u broju 2 za 1973. godinu, Olga Kozomora kaže da je vladajuća svest (ideologija) vladajuća uglavnom zato što je svest vladajuće klase, odnosno što je ona prihvata kao vladajuću. Vladajuća ideologija je samo jednim delom nametnuta. Drugim delom ona proističe iz ranijeg značenja koje je ona imala za obespravljene klase, u čemu one i dalje nalaze izraz svog in[illegible] prava. Sve zvanične religije [illegible] u početku socijalni pokreti ob[illegible] ljenih klasa, tako da obesp[illegible] mase ostaju vezane za taj p[illegible] revolucionarni period vlada[illegible] sti. Vladajuća klasa upravo [illegible] tački na kojoj stoje zablude [illegible] ološko-propagandnu, manip[illegible] presiju. Ona sfera vladajuće [illegible] kojoj se manifestuju zablude [illegible] rasude obespravljenih klasa [illegible] ne s ideološkim uporištem v[illegible] klase, ima posebno konzerv[illegible] konzervatorsko značenje. U t[illegible] vladajuća ideologija mora [illegible] prevladana da bi moglo da k[illegible] volucionarno preobražavanje [illegible] venih odnosa. Baš u toj sfer[illegible]

naziva izokrenutom sve-
i se na najsnažniji, dvo-
r: na otpor samog javnog
terećenog predrasudama i
vladajućeg mišljenja koje
a i zloupotrebljava pred-
enja. Ta se izokrenuta svest
e na rang svetinje, a tako
ta.

era vladajuće svesti uvek
dno povezana s politikom,
na čini opravdanje datog
lasti i služi za praktičnu
ciju vlasti i podređenosti,
ajući osnovu ubeđenja po
data vlast neprikosnovena

ito bi se moglo reći da unu-
vene svijesti treba razliko-
javno mnjenje kao dozrio
tojećim predrasudama, (b)
edica toga prije ili poslije
promjena društvenih odno-
na planu svijesti prati sa-
vladajućeg i javnog mnjenja,
e slijedi diferenciranje vla-
mišljenja od javnog i trans-
prvog u manipulaciju, a
predrasudu, u oba slučaja
izokrenutoj svijesti i (d) za-
ovo postepeno, prvo u užim,
sve širim krugovima počinje
anje predrasude i razazna-
ačina za njeno prevladavanje.
e se da su svi ovi nivoi izu-
i svaki u svakom uvijek pri-
adi se samo o onom što je
enije. Veliki broj istraživača
latentnom javnom mnjenju,
je također impliciran stav o
mnjenju kao otporu. Drugim
, razno stanje svijesti obes-
nih klasa je redovito utvrđi-
nauci. Ovu činjenicu mogao
mariti samo empirizam pošto
resira isključivo za ono što
da i ovdje) tražeći u tome su-
ojave, što uvijek, kao i u slu-
avnog mnjenja, nije moguće
Zato se i dešava da ne može
edi predmet istraživanja, pojam
mnjenja, te da istražuje poja-
oja se razlikuje od javnog
ja."

ećano interesovanje za javno
e kao društveni fenomen, koje
aža poslednjih decenija, može
eti samo kao dokaz njegovog
ja. Nije pri tom važno da li se tim interesovanjem nastoji proračunatim reagovanjem usporiti rađanje i formiranje javnog mnenja ili ubrzati. To su simptomi javnog mnenja, revolucionarne svesti obespravljenih klasa. U raznim sferama društvene svesti (književnost, muzika, film, osobito snažno filozofija) prepoznaje se stremljenje borbe protiv vladajuće predrasude, ranije vezano za religiju, sada za demokratiju. Umesto istraživanja tih pojava, istraživanja zahvataju iskaze o krajnje nebitnim pitanjima funkcionisanja demokratije, koji se, organizovani na određen promišljen način, serviraju kao javno mnenje. Time se namerno izbegava određenje pojma javno mnenje jer bi njegovo određenje značilo, isto kao i postavljanje pravnih pitanja, pitanja legaliteta, doprinos buđenju revolucionarne svesti, što se na praktikovan način upravo i izbegava. Otud je i kritika empirizma, kao i nekritičke pozitivističke nauke, deo napora procesa rađanja javnog mnenja.

Ivan Šalinović u tekstu *Politička uloga inteligencije* ukazuje na aktualizovanje Michelsove teze po kojoj organizacija nužno rađa birokratiju, aktualizovanje koje je nastalo kao posledica reakcije na sve veću birokratizaciju i institucionalizaciju društvenih odnosa u savremenom društvu. Danas se stoga javlja ne samo zahtev za demokratizacijom i demistifikacijom institucija, već i zahtev za ukidanjem struktura, organizacija i institucija. Taj zahtev došao je do izražaja naročito u studentskim pokretima, iako je u teoriji aktualizovan i van tog pokreta.

Ta teorija je eksplicitno ili implicitno prisutna i u nas. Iz toga što etatističke strukture socijalističkog društva parališu autonomno delovanje intelektualaca i što se i u okviru samoupravljanja javljaju birokratsko-tehnokratske tendencije, stvorena je sumnja u mogućnost debirokratizacije socijalističkih institucija i slobodnog intelektualnog delovanja u okviru njih. Postoji i mišljenje da su se i političke organizacije institucionalizovale i dogmatizovale, da u njima nema prostora za kritičku misao i revolucionarni pokret intelektualaca.

„Kako je, dakle, za sve organizacije, pa i samoupravne, imanentan birokratizam i hijerarhizam, pravi intelektualac se, prema tim mišljenjima, neće uključivati ni u kakve strukture, organizacije, partije i institucije, već će djelovati mimo i izvan njih, sumnjati u njih i sve ih stavljati pod znak pitanja. Jer intelektualac nije onaj tko djeluje u interesu grupe, klase, partije, već samo onaj koji djeluje u interesu čovjeka uopće. Nova avangarda se, prema tome, može formirati jedino iz redova „slobodne inteligencije", nesvrstane u bilo kakve političke organizacije, dakle, i mimo i pored Saveza komunista. Ta nova intelektualna elita bi bila jedina snaga revolucionarnih preobražaja, jer je i radnička klasa — nekadašnji idejni saveznik progresivne inteligencije — postala sterilna, inertna i nesposobna za veće političke i socijalne zaokrete."

Autor se, međutim, zalaže za tezu da inteligencija ne može svoju ulogu ostvariti mimo radničkih organizacija, već samo u zajednici s radničkom klasom i njenom avangardom.

Po nekima, postoje i posebni razlozi, nastavlja autor, koji proističu iz uloge i načina delovanja intelektualaca, razlozi koji utiču da se intelektualac levičar ne veže i ne uključuje u partijsku državnu strukturu „jer, navodno, povijest pokazuje da zakonito dolazi do sukoba između inteligencije i vlasti, a intelektualac, uključen u državnu ili partijsku strukturu, kada participira u donošenju općih odluka i angažira se u njihovoj realizaciji — ne bori se za izmjenu, nego očuvanje postojećeg, ne za odumiranje, nego za jačanje države i vlasti, postajući konformist, „dvorski filozof", režimlija, činovnička duša,
izgubivši time svoju indiv[illegible]
autonomnost djelovanja. In[illegible]
se nikako ne bi smjeli ba[illegible]
kom da se ne bi „ogriješili [illegible]
duhovnog i da ne bi izdali [illegible]
ziv" (T. Geiger) te „da zbog [illegible]
za koji se pozivaju ne nap[illegible]
tak za koji su pozvani" (A. [illegible]
Tim stavom je između duh[illegible]
postulirana nepremostiva su[illegible]

Tačno je, kaže autor, d[illegible]
principu, intelektualci i vlas[illegible]
vene i istorijske antinomije [illegible]
intelektualci ne moraju b[illegible]
vlasti da bi mogli obavljati [illegible]
telektualnu funkciju. Sukob [illegible]
zato što intelektualac ne pr[illegible]
autoritet, a institucija vlasti [illegible]
vana na hijerarhiji autorite[illegible]
lektualac je obuzet težnjom [illegible]
menom, dok vlast veruje u [illegible]
realnost i zasnovana je na [illegible]
Međutim, princip o sukobu [illegible]
ljučuje nužnost sukoba u [illegible]
slučaju.

Autor zatim ističe i drug[illegible]
relacije inteligencija — vlas[illegible]
ligencija postaje lako zavisna [illegible]
sti jer sama ne raspolaže m[illegible]
nim i tehničkim sredstvima [illegible]
vlast i vladajuća klasa su za[illegible]
inteligencije ne samo stoga š[illegible]
štvo bez nje ne može funk[illegible]
nego i stoga što inteligencija [illegible]
laže najvećom duhovnom mo[illegible]
ga svaka vladajuća klasa na[illegible]
uspostavljanju saradnje s in[illegible]
cijom. Vlast se naročito trudi [illegible]
dobije što veći deo humanist[illegible]
teligencije, naročito istaknute [illegible]
tualce, kako bi ovi svojim a[illegible]
tom popularisali mere vlasti [illegible]
ih delotvornim.

INOSTRANI ČASOPISI

Marxism Today

Pre izvesnog vremena oslobodilački pokreti u Africi ostali su bez jednog od svojih istaknutih boraca; na mučki način ubijen je Amilkar Kabral, jedan od lidera oslobodilačkog pokreta naroda iz jedne od ukupno tri portugalske kolonije u Africi — Gvineje (Bisao), koji se nalazio na položaju generalnog sekretara Afričke partije za nezavisnost Gvineje i Kap Verdea.

U januarskom broju ovog časopisa, koji izdaje britanska Komunistička partija, objavljen je prilog ovog poznatog borca za mir i nezavisnost afričkih naroda. U tom članku, čiji je naslov *Plodovi borbe: beleške za istoriju*, Amilkar Kabral podvrgava oštroj kritici politiku portugalske vlade u Africi i analizira glavne uzroke, ciljeve i posledice njenog kolonijalizma, kao i mogućnost afričkih naroda koji su pod njenim kolonijalnim jarmom da se tome suprotstave.

U prvom delu članka Amilkar Kabral analizira unutrašnju portugalsku situaciju i dovodi je u veoma blisku vezu sa stavovima i akcijama prema njenim preostalim afričkim kolonijama. Naime, on kaže da se situacija u Portugaliji svakim danom pogoršava, kako u ekonomskom tako i u političkom smislu; to pogoršanje tako je očigledno i takvih razmera da više ne može da ostane skriveno bez obzira na nastojanja vlade, tako da se i u samoj Portugaliji danas javljaju, doduše sporadično, revolucionarne akcije naroda. Zbog toga što je portugalski premijer Kaetano propustio šansu za demokratizaciju i unapređenje portugalskog društva, Kabral smatra da je on na putu da izgubi jedinu priliku koja se od vremena pomorskih otkrića ukazala jednom Portugalcu da svome imenu obezbedi povoljnu ocenu istorije.

Jedna od protivrečnosti portugalske stvarnosti je u tome što ta, kako Kabral kaže, najzaostalija zemlja u Evropi vodi namerno tri besmislena, kolonijalna rata koji je ekonomski potpuno iscrpljuju, pa time stvara nezadovoljstvo i među svojim narodom. Vodeći takvu spoljnu politiku, Portugalija istovremeno čini međunarodno-pravni zločin jer nad stanovništvom okupiranih teritorija sprovodi genocid. Da bi ostvarila svoje unutrašnje i spoljnopolitičke ciljeve, portugalska vlada se odlučila na izolaciju svog naroda od Evrope i od sveta, što, sem nepovoljnih društvenih, kulturnih, političkih i drugih posledica, ima još jednu vrlo nepovoljnu dimenziju po sam portugalski narod jer se i portugalska privreda odvaja od naučnih i tehničkih dostignuća koja bi joj, u uslovima zaostalosti, i te kako dobro došla. Ne obazirući se na to, vlada i dalje vodi apsurdnu kolonijalnu politiku koja izaziva nepovoljno reagovanje na spoljnopolitičkom planu, a u zemlji prouzrokuje inflaciju, opadanje standarda, porast troškova života i time uslovljeno opadanje broja stanovnika, stagnaciju privrede i sve veće dugove itd.

Autor navodi da je portugalski premijer Kaetano prvi put u julu 1971. godine javno priznao da njegova zemlja vodi kolonijalističke ratove; doduše, on ih je nazvao „vojnim operacijama". Razloge vlade, iako je svesna teškoća, da nastavi reakcionarnu politiku koja dovodi i do sve veće društveno-ekonomske i političke degradacije portugalskog društva, Amilkar Kabral vidi u sledećem: kao prvo on navodi da vladajuća klasa zbog privredne nerazvijenosti zemlje ne može da se otvori prema svetu jer ne može da konkuriše razvijenim kapitalističkim zemljama; drugo, u portugalskom društvu se neosporno osećaju efekti poluvekovne vladavine fašizma, i to u sredini koja ni ranije nije imala demokratsku tradiciju; kao treće Kabral navodi da vladajuća klasa, kao i veliki delovi stanovništva, ima imperijalistički mentalitet i da prihvata rasističke stavove verujući u evropsku superiornost i belu dominaciju. Zabrinutost portugalskih rasista, kako ističe Kabral, ne izaziva porast

crnačkog stanovništva u apsolutnim ciframa, već pre svega porast, kako oni to nazivaju, „emancipovanog crnačkog stanovništva". Stav nekih delova portugalskog društva autor označava kao „primitivni rasizam" koji se ispoljava često i bez neke vidne ekonomske motivacije i koji nimalo ne vodi računa o afričkim kulturnim vrednostima. Ipak, forme ispoljavanja tog rasizma neosporno se menjaju; tako danas portugalski imperijalisti ističu svoje paternalističke ambicije prema potlačenim afričkim narodima, koje žele da „emancipuju" u okvirima portugalskog društva. Ali, cilj i takvih ideja je da se u tom delu sveta zadrži dominacija bele rase, a da bi se to ostvarilo, ni danas se ne preza od fizičke likvidacije crnačkog stanovništva.

Autor kaže da otpor naroda na kolonijalnim teritorijama ne jenjava. On ističe da Portugalija sigurno ne bi mogla da održi svoje kolonijalne posede da ne dobija znatnu pomoć zemalja — članica NATO pakta, kao i znatnu pomoć po osnovu bilateralne saradnje sa nekim zapadnim zemljama.

Portugalija želi da uništi ljudstvo i materijalna sredstva oslobodilačkih snaga, da unese neslaganje među Afrikance i da provokacijama i sličnim akcijama postigne da druge zemlje ukinu ili smanje svoju pomoć pripadnicima oslobodilačkih snaga. Međutim, i pored oružanih intervencija i pretnji represalijama, portugalska vlada je na tom polju doživela neuspeh. Kabralova ocena je da je uzrok tome aktivnost oslobodilačkog pokreta i rad partije sa stanovništvom prvenstveno u urbanizovanim centrima.

Oslobodilačka borba se, po autorovoj oceni, uspešno razvija. U 1971. godini, kada je portugalska vlada preduzela intenzivnije bombardovanje i slične vojne akcije, i afričke snage su izvršile više ofanzivnih poduhvata koji su obuhvatili napade na sve portugalske pozicije uključujući i glavni grad Bisao. Portugalci nisu uspeli da postignu željeni cilj. Veliku ulogu u tome je odigrala, pored ostalog, i povećana sposobnost stanovništva za samoodbranu, kako u pogledu odbrane od bombardovanja tako i u pogledu odbrane hrane i letine.

U funkcionisanju i uspesima oslobodilačke akcije neosporno je da Partija ima neobično veliku i značajnu ulogu. U 1970. godini je izvršena promena strukture i funkcionisanja vrhovnog organa ove političke organizacije, što je doprinelo njenoj većoj efikasnosti. Kabral navodi da su u tom periodu uspešno organizovani brojni seminari, a kadrovi su slati i u inostranstvo na školovanje.

Autor podseća da je za oslobodilački pokret ne samo Gvineje (Bisao), već i ostalih kolonijalnih teritorija od neobične važnosti podrška koju im pružaju nezavisne afričke zemlje. On primećuje da solidarnost afričkih država sa ovim pokretima neprestano raste i da se manifestuje kroz pružanje pomoći borcima oslobodilačkih snaga. I oslobodilački pokret Gvineje (Bisao) je sa svoje strane neprestano ulagao napore za jačanje veza sa nezavisnim afričkim državama. Sem ovih, Kabral ukazuje i na značaj kontakata sa Sovjetskim Savezom i ostalim socijalističkim zemljama, koji su od velike koristi.

Na kraju svoje analize stanja u Gvineji (Bisao) Amilkar Kabral navodi da gubici koje je neprijatelj do sada pretrpeo nisu veliki, ali da je zato veoma značajan njihov psihološki efekat. U toku 1971. godine organizovano je mnogo oslobodilačkih akcija, zbog čega je ta godina proglašena najuspešnijom u proteklih osam godina, ali borbu treba nastaviti. Autor poziva na zajedničku borbu naroda sve tri portugalske kolonije i ponovo podvlači da je neophodno obezbediti da Portugaliji prestane da pristiže pomoć za vođenje ovih besmislenih, reakcionarnih, kolonijalističkih ratova.

NINA RATKOVIĆ

ВОПРОСЫ ФИЛОСОФИИ

Iako je talas omladinskog, a naročito studentskog, nezadovoljstva i protesta koji je krajem šezdesetih godina bio zahvatio pre svega razvijene zemlje sada prestao, analize događaja i tokova iz tog vremena i danas se obavljaju, pri čemu se obrađuju raznovrsni aspekti te pojave i njene implikacije.

U okviru rubrike „Socijalne protivrečnosti kapitalizma i idejna borba: rezultati šezdesetih godina" sovjetski časopis je u broju 2 za ovu godinu objavio članak Ksenije Grigorijevne Mjalo pod naslovom *Ideologija „totalne slobode": istorijska tradicija i savremene modifikacije*. Za razliku od većine studija iz ove oblasti, koje polaze prvenstveno od političkih pretpostavki i rezultata studentskog i omladinskog bunta, Ksenija Mjalo se opredelila za istraživanje relativno retko obrađivanih aspekata ovih pokreta: u centru njenog interesovanja je konstatovanje idejnih veza i kontinuiteta između stavova izraženih za vreme studentskih nemira i određenih idejnih strujanja i pokreta u prošlosti. Mislimo da je upravo zato ovaj članak, koji je prezentiran uz dosta istorijskih primera, interesantan za šire prikazivanje. Treba samo napomenuti da Ksenija Mjalo svoju analizu i poređenje karakterističnih ideja i stavova iz prošlosti i onih ispoljenih u vreme poznatih studentskih događaja vrši na primeru „majskog pokreta" u Francuskoj 1968. jer su, po njenom mišljenju, upravo u toj sredini najjasnije formulisani i došli do izražaja neki omladinski stavovi koji se smatraju tipičnim za to vreme i za omladinsku sredinu uopšte.

Iako protestni omladinski pokreti uglavnom imaju neke tipične osobine koje se mogu primetiti kako u ranijim tako i u savremenim primerima, ali koje sa geografskog stanovišta nisu regionalno ograničene, ipak je talas nezadovoljstva ispoljen šezdesetih godina imao neke specifične osobenosti uslovljene istorijskom specifičnošću date duhovne klime i situacije. Dve osnovne misli koje se, po oceni Ksenije Mjalo, u tom pogledu mogu izdvojiti su težnja za širenjem granica čovekove slobode i težnja ka radikalnom menjanju kvaliteta života.

Omladina je i ovom prilikom sa velikom snagom pokrenula upravo pitanja koja se smatraju „večnim" filozofskim, etičkim ili ideološkim temama; i sada je u centru pažnje bilo otuđenje čoveka, ali je težište interesovanja omladine u tom pogledu prebačeno sa društveno-ekonomskog na duhovno-psihološki nivo, kako to podvlači autor. Njena analiza odnosi se na razmatranje tri grupe pitanja koje je izdvojila kao osnovne elemente ove ideologije u njenoj borbi za prevazilaženje otuđenja kako su ga omladinski pokreti shvatili. To su, prvo, neposredno masovno saznanje omladine u obliku u kom se ispoljilo u toku šezdesetih godina; drugo, koncepcija i shvatanja „levofrojdista", ili, tačnije, Markuzeov koncept nerepresivne civilizacije, što je sve postalo organski deo studentske ideologije, i, treće, filozofsko-estetske tradicije nadrealizma. Drugim rečima, mišljenje autora je da stavovi omladinskog pokreta nisu autohtoni, već da se vrlo jasno mogu uočiti prethodnici u razvoju i nastanku pojedinih ideja. Projekat, odnosno koncept nerepresivne civilizacije kao novi tip međuljudskih odnosa možemo u tom pogledu izdvojiti kao potpuno tipičan: on nastaje u okvirima ideologije koju bismo, po autorovom shvatanju, mogli da okarakterišemo kao sekularizovanu varijantu mita o preobraženju, koji je, treba naglasiti, duboko utkan u kulturnu tradiciju novoevropskog vremena.

Jedna od osnovnih ideja izraženih u omladinskom pokretu je i prihvatanje hedonističke orijentacije. Ksenija Mjalo napominje da ni to nije novina jer je uočeno da većina ovih pokreta usvaja tu tendenciju

koja po svojim osnovnim crtama podseća na idealni prototip dat u Rableovom romanu. Autor ističe da hedonistički principi nisu strani ni socijalističkim pokretima u Evropi, ali da su usled porasta uloge i značaja konkretno-političkih zadataka potisnuti u drugi plan. I u Francuskoj, u kojoj je, sem toga, došlo do karakterističnog ispreplitanja socijalističke ideologije i romantičarske poezije, ideja sreće (koja je isticana kao važno dostignuće) shvatana je hedonistički. Vladajući antinom francuskog maja bio je, uprošćeno rečeno, da je „život“ ono što je dobro i pozitivno, a „kultura“ (odnosno ono što je stečeno i nametnuto) ono što je otuđeno i zlo. Upravo zato u to vreme su isticane posebno kritičke primedbe na značaj i orijentaciju pojedinih civilizacija, a insistiralo se na tome da čovek odbaci sve ono što mu je nametnuto vaspitanjem i društvenim normama. Autor ukazuje da je u evropskoj kulturi uvek postojala, bez obzira na različite forme ispoljavanja, tendencija ka razdvajanju čulnog i racionalnog i ističe da je i to jedan od vidova povezanosti tradicionalnih izraza sa savremenim težnjama ispoljenim u studentskom pokretu.

Pred pokret se postavilo pitanje da li čovek, kome je predlagano da se oslobodi svih stečenih osobina, po prirodi predstavlja dobro ili zlo biće, može li on samo na osnovu svojih instinkata i bez kulturnih regulatora da biološki preživi. Iako je Frojd svojim shvatanjima uticao u izvesnoj meri na formulisanje niza ideja, njegovo učenje ipak ne daje kategoričan odgovor na to pitanje. U svakom slučaju, tvorac psihoanalize je u kasnijem periodu svog rada došao do zaključka da osnovnu osobinu kulture ne čini potiskivanje seksualnih (Eros), već agresivnih (Tanatos) nagona i da budućnost civilizacije zavisi od njene sposobnosti da se bori sa instinktima agresije i samorazrušenja koji su imanentni čoveku. Dilema je, ipak, u tome da čovek koji potiskuje svoje nagone nije srećan, ali da čovek koji to ne čini predstavlja opasnost, a istovremeno se ne zna da li je zato ostvario individualnu sreću. Autor ukazuje da se Frojdu čini nerealnom sreća koja bi počivala na apsolutnom udovoljavanju svim nagonima, a da ni savremeni levo orijentisani omladinski pokreti nisu uspeli da odgovore na to kako pojedinac koji želi da primeni isticani postulat o slobodi izražavanja nagona treba da postupi.

Ksenija Mjalo nije uverena u ispravnost puta kojim je krenula omladina zalažući se pre svega za svojevrsnu kulturnu revoluciju. Po njenom mišljenju, rastvoriti čoveka u prirodi koja je shvaćena kao haos, lišiti ga svih odlika koje je stekao u toku dugog procesa razvoja, znači jednu formu dehumanizacije zameniti drugom, pa otuda i nije ispravna ambicija. Sem toga, krajnje konsekvence stavova istaknutih za vreme studentskog protesta izvrgavaju se u svoju suprotnost i time prelaze u još negativnije forme; naime, francuska omladina je poricala potrebu društvene organizacije i zalagala se za priznanje slobodnih, „dionisijskih“ elemenata u svim sferama života, ali je, s druge strane, ispoljeno stremljenje da se omladina predstavi kao avangarda u odnosu na ostalu „amorfnu“ masu, što je dovelo do trenda ka stvaranju harizmatičkih lidera.

Ova interesantna analiza studentske i omladinske ideologije u vreme najizraženijeg protesta završava se ukazivanjem na zaključak koji je francuski komunista F. Hinker dao u oceni francuskog maja 1968. Po njegovim rečima, studentska ideologija ustaje protiv kapitalizma, protestuje protiv njega, ali joj nije poznata njegova prava priroda; ona je osetljiva na ugnjetavanje, protivi mu se, ali nije svesna toga da je ono posledica eksploatacije. Otuda je logično što ta ideologija kapitalizam jednostrano poistovećuje sa nekim represivnim kvalitetima koji su mu svojstveni. Upravo zbog te jednostranosti i neisticanja bitnih elemenata studenti nisu mogli da nametnu svoju ideologiju i svoje stavove, iako je neosporno da su istakli i vrlo ubedljive, pravedne razloge i ciljeve svog protesta.

N. R.

CENA 10 DINARA

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

IZ SADRŽAJA

6

1973

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.
SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 100 dinara.
Za inostranstvo 16 USA dolara.
Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu:
SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233
Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.
Rukopisi se ne vraćaju.
Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel 335-061
Štampa: Grafičko preduzeće »Prosveta«, Beograd, Đure Đakovića 21.

PROLETERI SVIH ZEMALJA, UJEDINITE SE!

socijalizam

ČASOPIS SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

GODINA XVI 1973 BROJ 6

SADRŽAJ

СОДЕРЖАНИЕ

СТУДИИ И СТАТЬИ

РЕЦЕНЗИИ

CONTENTS

STUDIES AND ARTICLES

REVIEWS

Studije i članci

Sergej Krajger

O MINULOM RADU*

I

Da bismo odredili sadržinu i pojam minulog rada u kapitalističkom društvenom sistemu i u sistemu socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, potrebno je da se podsetimo već poznatih i usvojenih postavki marksističke teorije. Smatram da je to potrebno i opravdano zato što se u našoj praksi, u svakodnevnom političkom radu, u rešavanju problema našeg društvenog i posebno ekonomskog razvoja, naročito u ostvarivanju već donetih ustavnih amandmana i ustavnih promena koje se pripremaju, srećemo s otporima i shvatanjima koja najčešće pokazuju veliko nepoznavanje nekih osnovnih istina političke ekonomije i marksizma. Ali ne samo to. Produbljivanje samoupravljanja znači danas stvaranje materijalnih i drugih društveno-političkih i pravnih uslova za to da bi radnici u udruženom radu, a naročito u proizvodnji, što znači u svojoj osnovnoj organizaciji, stvarno mogli odlučivati o uslovima i rezultatima svog rada. U celini odnosa u udruženom radu i u društvenoj reprodukciji, unošenje kategorije minulog rada sjedinjenog sa živim radom neposredno u Ustav predstavlja glavno merilo za određivanje međusobnih prava i obaveza radnika i njihove ravnopravnosti u stvaranju i raspodeli dohotka i ličnih dohodaka. S tim se ujedno stvaraju uslovi za ukidanje monopola i privilegija pojedinih grupa u okviru udruženog rada i položaja državnih organa u odlučivanju o ostvarenom dohotku i o uslovima i rezultatima rada. Otuda je razumljivo što se ponekad s negativnim gledištima o minulom radu javljaju više ili manje otvoreni i svesni otpori i odbrana konkretnih postojećih interesa i pozicija, i nastojanja da se u suštini sačuvaju sadašnji odnosi.

O SUPROTNIM GLEDIŠTIMA I OTPORIMA

Pri ocenjivanju takvih otpora moramo biti svesni dveju činjenica. Prvo, moramo biti svesni da su samoupravni socijalistički društveno-

* Ovaj tekst štampan je i kao brošura u izdanju ljubljanske redakcije „Komunista".
Za časopis „Socijalizam" tekst je sa slovenačkog preveo Milorad Simonović.

-ekonomski odnosi i njihovo razvijanje prevazilaženjem otuđivanja uslova i rezultata rada od radnika onaj oblik klasnih odnosa u kojem radnička klasa na sadašnjem stupnju društvenog razvoja ostvaruje svoju istorijsku ulogu oslobođenja rada. To rečito dokazuju naša iskustva, a isto tako i sva zbivanja u današnjem međunarodnom radničkom pokretu. Zato svako suprotstavljanje razvijanju samoupravljanja ranije ili kasnije pokazuje svoju čisto klasnu sadržinu i predstavlja elemenat političke borbe protiv učvršćivanja odlučujuće uloge radničke klase i radnih ljudi. I drugo, iskustva našeg ekonomskog i političkog razvoja nam govore da je jedan od uslova za rešavanje postojećih teškoća i protivrečnosti našeg društvenog razvitka dosledno ukidanje ostataka tuđih i preživelih odnosa u našem samoupravnom socijalističkom društvenom sistemu. U te ostatke nesumnjivo spada uloga države kao osnovnog integracionog faktora na području proširene reprodukcije i razvoja društvenih službi, a takođe i odlučujući položaj osamostaljenih, od radničke baze otuđenih tehnokratskih upravljačkih struktura.

Od donošenja ustavnih amandmana, a i danas, mada u manjoj meri, svedoci smo izvesnog mistifikovanja kategorije minulog rada. U 21. amandmanu na savezni Ustav jasno je zapisano da svakom radniku u radnoj organizaciji pripada lični dohodak srazmerno s njegovim ličnim doprinosom uspehu i razvoju organizacije koji je on dao svojim ukupnim živim i minulim radom. Iz činjenice da takvu odredbu ne daju izričito ni Ustav iz 1963. godine ni pređašnji Ustavni zakon pojedinci izvode zaključak da smo izmislili kategoriju minulog rada i da smo je tek sada počeli uvažavati, da je to po svojim ekonomskim, pravnim i društvenim posledicama neispitana kategorija i da je zato menjanje postojećih odnosa i međusobnih prava i obaveza pojedinih društvenih grupa na osnovi minulog rada stručno i naučno nezasnovan i rizičan eksperiment, koji u praksi mora nužno izazvati zbrku i nove teškoće, kojih i bez toga ima dosta.

Takva tvrđenja, razume se, pokazuju veliko nepoznavanje političke ekonomije i posebno marksističke političke ekonomije, kao i neuvažavanje naše društvene prakse, posebno iz poslednjih godina, ili oni koji tako tvrde računaju s neupućenošću onih koje takvim tvrđenjima hoće da odvrate od nastojanja za menjanje postojećih odnosa. I u Ustavu iz 1963. godine, u njegovom načelnom i normativnom delu, govori se o tome da radne organizacije koriste sredstva društvene reprodukcije kao društvena sredstva srazmerno sa svojim udelom u ostvarivanju tih sredstava i da ih mogu udruživati. Na sličan način se regulišu prava društveno-političkih zajednica u upotrebljavanju sredstava društvene reprodukcije koja se ostvaruju na njihovom području.

Predviđene ustavne promene su izrađene doslednije i potpunije od amandmana u tome što one novim, razume se pravnim, odredbama onemogućavaju svaki oblik otuđivanja sredstava od radnika koja on stvara kako u okviru radne organizacije tako i u drugim integrisanim formacijama i oblicima udruživanja rada i sredstava u proizvodnji ili u sferi prometa robâ i novca. S ustavnim promenama se minuli rad pored živog

rada izričito uvodi kao osnova za sticanje prava na udeo u ukupnom društvenom dohotku. Sem toga, kad se čine prigovori i inače kad se govori o minulom radu u vezi s ustavnim amandmanima, veoma često se ne vodi računa o činjenici da minuli rad nije unet u ustavne promene samo tom odredbom koju smo naveli i u kojoj se on izričito pominje. Upravo je suprotno. Na 21. amandman na savezni Ustav pored te odredbe oslanjaju se i sve kasnije donete uredbe o socijalnoj zaštiti radnika, pre svega o takozvanim tehnološkim viškovima, o solidarnosti i uzajamnosti u slučaju ekonomskih teškoća, o zaštiti od poreskih zahvata i o obavezama prema drugim organizacijama udruženog rada po osnovu minulog rada kao živog rada opredmećenog u sredstvima društvene reprodukcije u društvenoj svojini. Isto tako, pomenuti i slični prigovori ispuštaju iz vida da je 22. amandman, koji reguliše udruživanje rada i sredstava društvene reprodukcije i međusobne odnose koji pri tom nastaju, u suštini konkretizacija i određivanje međusobnih prava i obaveza radnika u udruženom radu koji proističu iz njihovog minulog rada opredmećenog u sredstvima društvene reprodukcije.

Ipak, u poslednje vreme sve veći broj ekonomista, pravnika i sociologa u vezi s primenom ustavnih amandmana ulaže napore da razjasni i odredi kategoriju minulog rada i njegovu funkciju. Tako nastaje sve obimnija literatura, koja nesumnjivo doprinosi razjašnjavanju problema i koja predstavlja značajnu pomoć u savlađivanju otpora koji se pružaju utvrđivanju prava i obaveza u našem društvu na osnovi minulog rada, ili, da se izrazim rečima koje je drug Kardelj izgovorio na Trećoj konferenciji Saveza komunista Slovenije, — u savlađivanju otpora na koje nailazi sluga Jernej tražeći svoju pravicu.

Teško se može prihvatiti i tvrđenje da minuli rad dosad nije bio dohodovna kategorija. U društvenoj praksi on je upravo bio to. Činjenica je, naime, da u sistemu proširene reprodukcije od 1952. godine naovamo deluje sistem kreditiranja investicija, a s tim i sistem vraćanja glavnice i kamate po pravilu iz ostvarenog dohotka. Zajednička ulaganja domaćih radnih organizacija su kao mogućnost bila stalno prisutna, mada su praktično onemogućavana zbog velike koncentracije sredstava najpre u državnim investicionim fondovima, a zatim u bankama. Ustav iz 1963. godine bio je u pogledu minulog rada nedorečen usled razlika u gledištima koje su tada postojale. Zajednička ulaganja su dobila svoj zakonski izraz i verifikaciju u dopunama zakona o sredstvima privrednih organizacija koje su donete 1968. godine i koje regulišu ulaganja sredstava stranih subjekata u domaću privrednu organizaciju. Te godine je posle višegodišnjih diskusija izišao savezni osnovni zakon o utvrđivanju i raspodeli dohotka u radnim organizacijama, koji u našem zakonodavstvu znači raskid sa grupno-svojinskim iskorišćavanjem ostvarenog dohotka i minulog rada. Na toj osnovi je, na primer, u Sloveniji već 1970. i 1971. godine, dakle pre donošenja ustavnih amandmana, stupilo u život samoupravno regulisanje raspodele dohotka i ličnih dohodaka. I pored svih slabosti sadašnjeg sistema usmeravanja raspodele dohotka i ličnih dohodaka, ipak je rad na učvršćivanju tog sistema bitno doprineo razbijanju grupno-svojinske prakse i afirmisanju gledišta da je ne-

prikosnoveno pravo svake radne organizacije da sama reguliše dohodak i lične dohotke i da ih raspodeljuje.

Ustavni amandmani i u tom pogledu polaze od iskustava naše dosadašnje društvene prakse i rešavanja protivrečnosti našeg društvenog razvoja na samoupravnim osnovama.

Ono što je novo u ustavnim amandmanima jeste njihova doslednost u izvođenju osnovnih društveno-ekonomskih i pravnih konsekvencija spajanja i neodvojivosti minulog i živog rada kao osnove društvene svojine i samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa, dinamike njihovog razvoja i reprodukovanja tih odnosa na osnovi njihovih sopstvenih zakonitosti. S tim se završava, bar što se tiče ustavno-pravnih institucija, načelna rasprava o tome da li je učešće u dohotku po osnovu minulog rada u skladu sa socijalističkim principima. Ta rasprava, koja je počela 1952. godine s uvođenjem kreditnog sistema i kamate u sistem proširene reprodukcije, koja je vođena i 1963. godine u vezi s Ustavom i koja se ponovo rasplamsala povodom donošenja zakonskih propisa o zajedničkim ulaganjima sa stranim licima i opet oživela u diskusiji o ustavnim amandmanima, s predloženim ustavnim promenama doživljava svoj epilog.

O NEKIM SOCIOLOŠKIM ASPEKTIMA MINULOG RADA

Uređenje društvenih odnosa na osnovi minulog rada u našem dosadašnjem razvoju opravdava više nego išta drugo sama činjenica da je i u našem društvenom razvoju, kao i svuda drugde, odlučujuće i suštinsko pitanje ko prisvaja rezultate rada, ko njima raspolaže i ko odlučuje o rezultatima rada koji se pokazuje u minulom radu kao opredmećenom živom radu u raznim vrstama upotrebnih vrednosti, u sredstvima društvene reprodukcije i u drugim sastavnim delovima društvenog bogatstva. Opšti karakter reprodukcije upotrebnih vrednosti je nezavisan od određenog društvenog oblika. Ekonomske epohe, pisao je Marks u *Kapitalu*, ne razlikuju se po tome šta se pravi, već po tome kako se pravi, kojim sredstvima za rad. Sredstva za rad nisu samo merilo stupnja razvoja ljudske radne snage, njene produktivnosti, nego pokazuju i društvene odnose u kojima društvo proizvodi. Današnja džinovska koncentracija tehničkih sredstava i društvena bogatstva koja je prate, koncentracija koja se s razvitkom tehničke revolucije neprestano povećava, sama po sebi predstavlja i koncentraciju velike ne samo ekonomske već i političke moći, koja sve više raste i koja se u sadašnjim međunarodnim odnosima sjedinjuje s koncentracijom vojne moći. Tako danas, sa sve detaljnijom podelom rada, proces društvene reprodukcije u celini dobija sve izrazitiji društveni karakter, svaki njen deo postaje sve zavisniji od celine i od razvitka opšte društvene produktivnosti rada. I obrnuto: celina društvene reprodukcije u svojoj zamršenoj složenosti postaje sve zavisnija od odgovarajućeg delovanja svakog svog segmenta, koji svojom proizvodnjom ili radnom funkcijom u isto vreme vrši više ili manje odgovornu društvenu funkciju. I dok tako proizvodnja sve više dobija karakter društvene proizvodnje i dok u njoj narastaju novi, kapitalizmu

tuđi, a za socijalističke odnose karakteristični elementi, istovremeno se u svakoj industrijski razvijenoj, posebno evropskoj, državi razvija upravo suprotan proces sve veće centralizacije ekonomske, političke i vojne moći u malobrojnim osamostaljenim centrima društvene moći koji odlučuju o rezultatima društvenog rada i njima raspolažu. U njima je danas u kapitalističkim državama usredsređena i moć buržoazije, koja sve svoje odluke podređuje svom zajedničkom klasnom interesu, uprkos razlikama i suprotnostima između posebnih interesa različitih interesnih grupa u krilu same buržoazije.

Kad se u svom radu i u razvoju našeg društva susrećemo s raznim problemima, mi često nismo svesni ili smo suviše malo svesni činjenice da se sa sličnim problemima koji nastaju iz stepena podruštvljenosti proizvodnje sreću i da ih moraju rešavati i sve razvijene države, ili, bolje rečeno, radnički pokret i napredne snage u celom svetu. Naša specifičnost je u tome što smo u razvijanju socijalističkog samoupravljanja našli takav oblik koji pruža i stvara uslove i mogućnosti da se protivrečnosti i suprotnosti društvenog razvitka koje su svojstvene savremenom svetu rešavaju sa što manje konflikata, u okviru udruženog rada, sporazumevanjem, međusobnim dogovaranjem i odgovarajućom intervencijom države, ali ne kao otuđene sile, već kao sile i oruđa samoupravnog društva.

Najizrazitiji činilac unutrašnjih zbivanja u razvijenim industrijskim zemljama postaje klasna borba između radnih masa i otuđenih centara ekonomske, političke i vojne moći. Može se reći da je društveni razvitak u svim razvijenim državama došao dotle da se stepen demokratičnosti društvenog života ne meri više po većoj ili manjoj razvijenosti partijskog sistema, već sve više po tome koliko su radne mase, radni ljudi i drugi građani sposobni da savladaju te otuđene centre ekonomske, političke i vojne moći, koje iziskuju savremena tehnika i koncentracija vojne sile i međunarodni odnosi, i koji sve presudnije utiču na rešavanje gorućih pitanja svakodnevnog života i perspektiva razvitka, pitanja socijalne sigurnosti svakog pojedinca i pitanja rata i mira.

Mi se danas nalazimo u takvoj situaciji da više nemamo potrebe da s progresivnim pokretima i u zapadnom svetu ili s političkim strankama vodimo diskusije o tome ima li kod nas demokratije ili nema budući da kod nas ne postoji višepartijski sistem. Stepen našeg demokratizma u poređenju sa stepenom demokratizma drugih zemalja ogleda se danas u tome koliko smo stvarno sposobni da razbijemo koncentraciju finansijske moći i da njena sredstva upotrebimo na razvijanje savremene tehnike i na obezbeđenje prodora nauke i njenih tekovina. Stepen demokratizma se izražava, dalje, i u tome koliko smo sposobni da obezbedimo uslove da država stvarno postane oruđe samoupravnog društva, da više ne bude otuđen centar političke moći i da se pretvori u oruđe radnog čoveka. To se odnosi i na vojnu silu. I u tome je duboki smisao našeg sistema opštenarodne odbrane kao osnove naše vojne doktrine i sistema društvene samozaštite kao osnove doktrine naše državne bezbednosti. Rasprave koje o tim problemima vodimo s drugim političkim partijama i s naprednim pojedincima u drugim zemljama nisu više di-

skusije o tome kolike su prednosti jednopartijskog ili višepartijskog sistema, već o tome koliko se naš sistem stvarno razlikuje od njihovih sistema po tome što razbija ili što je na putu da razbije te centre otuđene društvene moći.

Nije slučajnost što je u državama na Zapadu prisutan kao neposredna politička parola zahtev radnika za učešćem u upravljanju. Takođe nema ni jedne istočnoevropske socijalističke zemlje u kojoj se ne sprovode privredne reforme, naravno u svakoj na poseban način, mada su te reforme svakako daleko od mogućnosti da podriju moć državne birokratije. Ipak, procesi su tu i nije ih više moguće zaustaviti. Oni se vrše u celom svetu i u svakoj zemlji na specifičan način. U te procese smo i mi uključeni, s tim što smo u revoluciji i u socijalističkom razvitku na osnovi samoupravljanja našli sopstvena rešenja, koja, međutim, nisu rešenja koja odgovaraju samo Jugoslaviji, već koja u isto vreme znače i dragoceno iskustvo i značajan doprinos razvitku međunarodnog radničkog pokreta.

O PROCESU PROIZVODNJE I MINULOM RADU

Proces proizvodnje kao proces proizvodnje upotrebnih vrednosti i ujedno proizvodnje vrednosti može se posmatrati samo u vezi s minulim radom. Zato o minulom radu govori politička ekonomija još pre Marksa. Sam Marks je i u *Kapitalu* i u nekim ranijim delima u kojima je razmatrao radnu teoriju vrednosti pravio razliku između živog rada i rada u tekućem procesu proizvodnje upotrebnih vrednosti, s jedne strane, i minulog rada kao oblika živog rada opredmećenog u nekoj upotrebnoj vrednosti. Opredmećeni rad je uvek rezultat živog rada. U analizi proizvodnje viška vrednosti Marks je pokazao kako nastaje višak vrednosti. Tim je on političkoj ekonomiji dao čvrstu naučnu osnovu, a radničkoj klasi moćno oružje u borbi protiv kapitalističkog društvenog sistema i eksploatacije. To oružje ni do danas nije izgubilo svoju ubojitost, ne samo drugde u svetu, nego ni kod nas, u našoj borbi za samoupravne socijalističke društvene odnose. Marks je pokazao kako se radnikova radna snaga pojavljuje kao roba, čija je upotrebna vrednost upravo u tome da u propisano radno vreme stvara veću vrednost nego što su troškovi za njenu sopstvenu reprodukciju; on je pokazao da je suština eksploatacije upravo u tome što višak vrednosti prisvaja kapitalista, da se rad radnika, opredmećen u sredstvima za rad i u upotrebnim vrednostima koje su potrebne za reprodukciju radne snage, kao i opšti uslovi proizvodnje i materijalna osnova svih društvenih delatnosti otuđuju od radnika i pretvaraju u sredstva njihovog eksploatisanja i stalnog reprodukovanja kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Taj proces se u svojim društveno-ekonomskim osnovama razvija i danas u celom kapitalističkom svetu, mada na neuporedivo višem stupnju razvitka tehnike i proizvodnih snaga i u mnogim modifikacijama u kojima se već zapažaju elementi novih odnosa i preživelost kapitalizma. Otuda su Marksova dela sačuvala svoju punu svežinu i aktuelnost. S druge strane, razvitak socijalizma u svetu pokazuje da radnička klasa,

kad osvoji vlast i kad se organizuje kao država, mora preuzeti neposredno u svoje ruke i sve ekonomske funkcije kapitala ili sredstava proširene reprodukcije i sama direktno odlučivati o uslovima i rezultatima svoga rada i ukinuti svako otuđivanje bilo od strane državnog aparata bilo od strane tehnokratskih upravljačkih struktura u velikim integrisanim sistemima u oblasti proizvodnje, u bankarstvu i u robnom prometu. Samo tako radnička klasa može iz korena odstraniti sve ono u društveno-ekonomskim odnosima što je sputava i vraća nazad u položaj najamnog radništva i sprečiti svoje pretvaranje u robove sopstvene birokratije.

U vezi s tim podsetimo se još nekih činjenica. U kapitalističkom sistemu raznim oblicima opredmećenog rada raspolaže kapitalista kao svojim kapitalom. On prisvaja višak rada. U uslovima državnog ili administrativnog socijalizma višak rada prisvaja država u ime opšteg (više ili manje) stvarnog interesa radnika. U kapitalizmu se samo potreban rad, odnosno najamnina radnika u ukupnoj masi ostvarenog dohotka određuje iznad nužnog životnog minimuma u osnovi prema odnosu snaga između radničke klase i kapitalista i njihove države. U državnom, administrativnom socijalizmu to regulišu državni i administrativni propisi. Kako iskustva pokazuju, upravo tu često dolazi do eksplozivnog odmeravanja snaga u utvrđivanju odgovarajućih odnosa između potrebnog rada i viška rada.

U prostoj robnoj proizvodnji, po Marksu, proces proizvodnje kao jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrednosti predstavlja proces proizvodnje roba u kome proizvodima raspolaže po pravilu njihov proizvođač. Kapitalistički proces proizvodnje, međutim, kao jedinstvo procesa rada i procesa povećavanja vrednosti, jeste kapitalistički oblik proizvodnje roba uz neprekidno otuđivanje viška vrednosti od rada i njegovo pretvaranje u svojinu kapitalista. U uslovima udruženog rada i društvene svojine na sredstva za proizvodnju proces proizvodnje predstavlja jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja i povećavanja dohotka i stalno sjedinjavanje ostvarenog dohotka s radom radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada kao osnovnim stvaraocima, odnosno nosiocima društvenog dohotka. Na taj način, svaki radnik u udruženom radu i svaka osnovna organizacija udruženog rada imaju udela u društvenom dohotku srazmerno količini svog tekućeg i minulog rada koji predstavlja njihov doprinos stvaranju društvenog dohotka i društvenoj produktivnosti rada. Tako se u procesu društvene reprodukcije u uslovima udruženog i društvenog samoupravljanja onemogućava otuđivanje dohotka radnika i stvaraju se uslovi za prevazilaženje osnovnih suprotnosti u društveno-ekonomskim odnosima koje potresaju savremeni svet.

DRUŠTVENA SVOJINA KAO MINULI, OPREDMEĆENI ŽIVI RAD

Društvena svojina u samoupravnom socijalističkom sistemu se uspostavlja na osnovi rada kao individualna svojina svakog pojedinca, pa zato kao svojina svih. Društvena svojina, prema tome, ne predstavlja

negaciju svojine uopšte, već samo negaciju kapitalističke privatne svojine, to jest svojine koja nastaje otuđivanjem viška vrednosti od rada radnika koji stvaraju dohodak Tim se društvena svojina ostvaruje kao istovremeno uređivanje međusobnih prava i obaveza na osnovi rada i međusobne ravnopravnosti. Radni ljudi u udruženom radu uređuju međusobne obaveze i prava društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima i drugim samoupravnim aktima, koje, kad je to potrebno s gledišta ravnopravnosti radnika, stabilnosti i čvrstine društvenog sistema i uslova društvenog razvoja, osnažuju i dopunjavaju zakonima i drugim normativnim aktima državnih organa.

Od zadataka koje još rešavamo i koji su pred nama, smatram da treba naglasiti pre svega sledeće.

U rešavanju tekućih problema našeg društvenog razvoja često ističemo da polazna osnova svih pitanja mora biti interes radnika i radnog čoveka na njegovom radnom mestu u udruženom radu, odnosno mestu u kojem on živi i obezbeđenje takvog njegovog položaja u sistemu društveno-ekonomskih odnosa i u političkom sistemu koji će mu omogućiti da neposredno usklađuje i afirmiše svoj interes, da oseća kako se on ostvaruje, da odlučuje o ostvarivanju svog interesa i preuzima na sebe svu odgovornost za svoje odluke. Mnogi rukovodeći tehnički i drugi stručni upravljački kadrovi takav zahtev shvataju samo kao političku parolu ili, ako i shvataju njegov politički smisao, u praksi ga prenebregavaju ili, u poređenju s komplikovanošću zadataka koje oni rešavaju primenjujući stručno znanje i neophodnu širu informisanost, taj zahtev smatraju u suštini kao neostvarljiv i primitivan.

Upravo u takvom stavu prema zahtevu da se u rešavanju svih pitanja polazi od interesa radnika leži jedan od uzroka sporog rešavanja tekućih ekonomskih problema, nezadovoljstva radnika i konkretnih konflikata s njima, kao i sporog izgrađivanja samoupravnih odnosa u pravcu koji zahtevaju ustavni amandmani. Ako je posredi stvarno samo ili na prvom mestu nerazumevanje suštine društvene svojine i samoupravljanja, a ne borba za vlast, onda je glavni uzrok nesporazum u vezi sa zahtevom da interes radnika u udruženom radu mora biti polazna osnova rešavanja svih pitanja upravo neshvatanje ili neuvažavanje ekonomskih i pravnih konsekvencija činjenice da društvena svojina predstavlja individualnu svojinu svakog pojedinog radnika i svih radnika u udruženom radu, koja u isto vreme počiva na slobodnom raspolaganju radnika svojom radnom snagom i na njegovom uključivanju u udruženi rad. Društvena svojina je takav društveno-ekonomski odnos u kojem svako grupno-svojinsko i državno-svojinsko prisvajanje prava odlučivanja i raspolaganja tom svojinom i dohotkom od strane stručnih, tehničkih, administrativnih i drugih od radnika osamostaljenih struktura predstavlja stvarnu eksproprijaciju radnika i udarac po društvenoj svojini, eksproprijaciju koja pre ili posle mora doći i stvarno dolazi u otvoren, neposredan sukob s radnicima. Pored ugrožavanja društvene svojine i njenog pretvaranja u grupno-svojinski ili državno-svojinski monopol odlučivanja pojedinih tehnokratskih ili državnih upravljačkih struktura, u društvenoj praksi se narušavaju ravnopravni odnosi i unose elementi eksploatacije i

onda kad se ne poštuju samoupravni sporazumi, krše ugovori i društveni dogovori kojima se uređuje raspodela na osnovi tekućeg i minulog rada i koriguje primarna raspodela dohotka koja se vrši na tržištu. Do pojava eksploatacije i neravnopravnosti dolazi i u slučajevima kad radni kolektiv, koristeći konjunkturu na tržištu, monopolski položaj ili druge vanredne uslove, iz ukupne mase ostvarenog dohotka stiče i prisvaja za lične dohotke i za sredstva zajedničke potrošnje mnogo veći deo nego što mu pripada na osnovi rezultata njegovog tekućeg i minulog rada.

Zato se u Nacrtu novog ustava u dopuni odredaba 21. amandmana, koje govore o neotuđivim pravima radnika u udruženom radu da na osnovi svoga rada odlučuju o ukupnom društvenom dohotku, posebno određuje kao neotuđivo pravo radnika u udruženom radu njihovo pravo da rade društvenim sredstvima radi zadovoljavanja svojih i zajedničkih društvenih potreba.

Pravo na rad društvenim sredstvima moramo razlikovati od prava na rad. Naime, u pravu na rad društvenim sredstvima izražava se neotuđivost društvenih sredstava, dakle minulog, opredmećenog rada od radnika, koja se zasniva upravo na organskoj povezanosti živog i minulog rada radnika i oplođavanja toga rada u procesu društvene reprodukcije. U pravnom pogledu pravo na rad društvenim sredstvima izražava sadržinu samoupravnog socijalističkog produkcionog odnosa određenog odnosom radnika prema materijalnim uslovima rada i uslovima njegove egzistencije. To pravo će u socijalističkom sistemu igrati istu ulogu koju u kapitalističkom sistemu igra privatna svojina na sredstva za proizvodnju. Svako posezanje u to pravo ili njegovo krnjenje za radnika znači otuđivanje njegovog (minulog) rada, pokušaj menjanja njegovog položaja u položaj najamnog radnika. Zato bi to bila kažnjiva radnja, kao što je u kapitalizmu kažnjivo delo posezanje u kapitalističku svojinu. Ta ustavna odredba će služiti kao polazna osnova za odgovarajuće savezno i republičko zakonodavstvo.

Pošto se u svim tim pitanjima radi o suštini socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa i o temeljima našeg društvenog sistema, pored toga što će te odnose štititi redovni sudovi, prava radnika i njihovu odgovornost će obezbeđivati sudovi za rešavanje samoupravnih sporova i posebna institucija javnog samoupravnog pravobranioca.

PROCES PROIZVODNJE KAO PROCES NEPOSREDNOG SPAJANJA ŽIVOG I MINULOG RADA I POVEĆAVANJA VREDNOSTI

Može se reći da danas uopšte svako shvata da se suština samoupravljanja sastoji u tome da radnik odlučuje o uslovima svoga rada i raspolaže njegovim rezultatima. U praksi, međutim, na primer prilikom zaključivanja samoupravnih sporazuma osnovne organizacije udruženog rada o udruživanju u radnu organizaciju ili u združeno preduzeće, vidimo da se ne vodi računa o praktičnim ekonomskim i pravnim uslovima za afirmisanje tog prava radnika. Napred smo već govorili o procesu proizvodnje kao neposrednom spajanju živog rada kao tvorca nove vred-

nosti sa sredstvima društvene reprodukcije kao opredmećenim živim radom pređašnjih ciklusa proizvodnje koji povećava produktivnost živog rada, i da je njegov rezultat po pravilu povećana vrednost društvenog proizvoda, koja se po funkciji i po svrsi za koju su bile proizvedene pojedine upotrebne vrednosti vraća natrag u proizvodnju kao minuli, opredmećeni rad (u obliku sredstava za rad, sredstava za reprodukciju radnih sposobnosti radnika i za obezbeđenje opštih društvenih uslova rada, ili u obliku odgovarajućih novčanih sredstava koja su potrebna za kontinuiranu proizvodnju i za opticaj sredstava društvene reprodukcije).

U vezi s utvrđivanjem prava i obaveza na osnovi minulog rada, pri traženju odgovarajućih rešenja često se nedovoljno uvažava činjenica da prava i obaveze radnika na osnovi minulog rada nastaju već u samom procesu proizvodnje dobara, a ne tek u fazi raspodele ostvarenog dohotka. Ta prava i te obaveze proističu, dakle, iz proizvodnih odnosa među radnicima u udruženom radu u samom procesu proizvodnje. I u tome se pokazuje bitna razlika između položaja i uloge samoupravljača i položaja radnika u drugim sistemima, na primer u kapitalizmu, gde se radniku priznaje udeo u dobiti. S druge strane, ta činjenica govori da su neefikasni svi instrumenti i sve mere za usmeravanje dohotka i ličnih dohodaka kojima se na ovakav ili onakav način radnik vraća u položaj najamnog radnika ili se u njegovom mentalitetu i ponašanju izazivaju, odnosno pojačavaju elementi iz vremena najamnog rada.

Pošto se u proizvodnji upotrebne vrednosti radnikovim živim radom stvara i vrednost koju tržište, odnosno preko tržišta društvo mora priznati kao prosečno društveno potrebnu vrednost da bi se tako obezbedilo racionalno gazdovanje živim radom i sredstvima, opredmećenim minulim radom, onda se moraju stvarati takvi odnosi među samoupravljačima u celini proizvodnih odnosa udruženog rada koji će radnicima obezbediti mogućnost da utiču na to da i predmeti rada budu takvog kvaliteta da omogućavaju bar prosečno društveno potrebno vreme za njihovu potpunu izradu, ako ne i za ubrzanje i pojevtinjenje celog postupka. Upravo to važi za mašine i druga sredstva za rad i za opšte uslove proizvodnje. I tu odnosi među radnicima u udruženom radu moraju biti postavljeni tako da omogućavaju čiste račune u pogledu svih elemenata od kojih zavise ostvarenje dohotka na osnovi prosečnog društveno potrebnog rada i odgovarajuća i očekivana produktivnost rada. A to od radnika zahteva ekonomsku kontrolu njihovog minulog rada u sredstvima za rad i njihovog doprinosa većoj produktivnosti rada. Tu kontrolu je moguće obezbediti samo tako da se deo povećanog dohotka radne organizacije koja upotrebljava ta sredstva za rad pojavi kao dohodak osnovne organizacije udruženog rada i kao lični dohodak radnika koji su ta sredstva proizveli, dakle kao pravo radnika da svojim ličnim dohotkom učestvuje u dohotku koji je rezultat njegove produktivnosti rada srazmerno s doprinosom njegovog rada. Podrobnija i konkretna razrada toga prava prema specifičnosti svake društvene delatnosti i njegovo utvrđivanje u praksi sigurno bi podstakli ekonomski interes radnika za zajednička ulaganja i udruživanje rada i sredstava u razne oblike integracije. To zahteva i odgovarajuću organizaciju radnika u udru-

ženom radu i odgovarajuće uređenje njihovih međusobnih odnosa kako u okviru radne organizacije, u osnovnim organizacijama udruženog rada kao radnim celinama u kojima se rezultat rada radnika može samostalno izraziti kao vrednost, i u odnosima među njima, tako i u širim integracijama radnih organizacija, odnosno osnovnih organizacija udruženog rada. To znači da ceo sistem formiranja i raspodele dohotka mora biti postavljen tako da dohodak, ma gde se ostvarivao — u istoj radnoj organizaciji ili u široj integrisanoj formaciji, kao dohodak trgovine, banaka i osiguravajućih zavoda ili društvenih vanprivrednih delatnosti — da taj dohodak, dakle, uvek bude dohodak osnovnih organizacija udruženog rada, naravno u srazmeri s doprinosom koji su one svojim živim i minulim radom dale zajedničkom i ukupnom društvenom dohotku i njegovom povećanju, i da realizovanje dohotka i njegova raspodela uvek budu pod kontrolom radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada.

ULAGANJE I UDRUŽIVANJE RADA I SREDSTAVA KAO EKONOMSKI INTERES RADNIKA

Iz toga proizlazi da radnik u sistemu formiranja ličnih dohodaka mora biti stavljen u takav položaj da, kako u osnovnoj organizaciji udruženog rada tako i u celini društvenih odnosa u stvaranju dohotka, može ne samo da prati sudbinu i efekte rezultata svoga rada i rada osnovne organizacije udruženog rada i rezultatima ostvarenog novog dohotka da utiče na te procese, nego da bude i ekonomski zainteresovan kako za ulaganje u osnovnu organizaciju udruženog rada i celu radnu organizaciju tako i za udruživanje rada i sredstava, to jest opredmećenog, minulog rada i ostvarenog dohotka, s drugim osnovnim organizacijama udruženog rada ili s radnim organizacijama svuda gde će zajedničko ulaganje najviše doprinositi povećavanju dohotka, odnosno racionalnom rešavanju zajedničkih interesa i ubrzavanju proizvodnje i osvajanju tržišta, razvoju nauke, obrazovanja kadrova itd. Ulaganje ili udruživanje rada i sredstava mora, dakle, postati ekonomski interes radnika. A to će moći da postane njegov ekonomski interes samo ako on sam bude osetio, pre svega u svom ličnom dohotku, sve posledice uspeha i rizika odluka o investiranju i ako se sam odgovorno izjasnio za investicije.

Glavni uslov za takvu praksu jeste, najuopštenije rečeno, to da se iz celokupnog sistema društveno-ekonomskih odnosa i iz celokupnog instrumentarija privrednog sistema, kao i iz svih područja na kojima radnik utvrđuje svoja prava na osnovi rada, eliminišu svi ostaci iz vremena i sistema najamnih odnosa ili odnosa potčinjenosti i zavisnosti od osamostaljenih političkih, državnih i tehnokratskih upravljačkih struktura.

To na prvom mestu znači stvaranje osnovnih organizacija udruženog rada kao nosilaca ostvarivanja i raspodele društvenog dohotka. Zato je u ustavnim promenama predviđeno da stvaranje osnovnih organizacija

udruženog rada ne bude samo pravo, već i dužnost, da treba da se organizuje kao osnovna organizacija udruženog rada svaki deo radne organizacije koji predstavlja radnu celinu u kojoj se rezultat njenog zajedničkog rada može samostalno izraziti kao vrednost, bilo u razmeni u radnoj organizaciji bilo na tržištu. S obzirom na tendencije i odredbe mnogih samoupravnih sporazuma o udruživanju osnovnih organizacija udruženog rada u radnu organizaciju koji to zanemaruju, posebno treba upozoriti na to da radnici imaju pravo da osnivaju osnovnu organizaciju udruženog rada i tamo gde postoje uslovi da se rezultati njihovog zajedničkog rada mogu samostalno izraziti već u razmeni u samoj radnoj organizaciji, dakle po internim merilima i cenama, a ne samo u razmeni na tržištu. Zanemarivanje te odredbe znači, svakako, samovoljno i protivustavno kršenje i sužavanje prava i dužnosti radnika.

Pored samoupravnih sudskih organa i javnog samoupravnog pravobranioca, ustavne odredbe predviđaju i pravo opštinskih skupština da raspuštaju samoupravne i administrativne organe radnih organizacija u kojima se bitno krše neotuđiva ustavna prava radnika. Treba imati u vidu da se tako široko ovlašćenje koje se daje opštinskoj skupštini daje skupštini delegata osnovnih samoupravnih zajednica, dakle organu udruženog rada, a ne više organu opštih političkih predstavnika. S druge strane, razumljivo je i nužno da u udruživanju radnika u osnovne organizacije udruženog rada i u nastojanju na potpunom afirmisanju ekonomskih i društvenih funkcija tih organizacija u samoupravnom društveno-ekonomskom i političkom sistemu danas bacamo težište, a bacaćemo ga i ubuduće, uopšte i posebno na udruživanje radnika u sferi proizvodnje. Jer su osnovne organizacije udruženog rada uslov za ostvarivanje neotuđivih prava radnika da formiraju i raspodeljuju dohodak i lične dohotke, uslov i jemstvo za samoupravnu koncentraciju društvenih sredstava u skladu sa zahtevima savremene tehnike i društvenog razvitka, a takođe i uslov za samoupravnu integraciju svih područja društvenog rada i života i glavno sredstvo i polazna osnova menjanja tehničkih i drugih stručnih upravljačkih struktura i državnog aparata u oruđe i organe društva organizovanog i integrisanog na samoupravnim osnovama.

U raspodeli prema radu i u uređivanju odnosa među radnicima u okviru osnovnih organizacija udruženog rada i radnih organizacija moramo sistematski smanjivati relativni značaj onih kriterijuma, merila i postupaka koji su nasleđeni od ranijih društvenih sistema. Ostatke najamnog odnosa u formiranju ličnih dohodaka i njegov negativan uticaj na mentalitet i ponašanje radnika moguće je odstraniti samo praksom u kojoj je kriterijum za formiranje ličnog dohotka radnika njegov stvarni i ukupan radni doprinos tekućim i minulim radom ostvarenom rezultatu i povećanom dohotku, a ne samo ili pretežno kriterijumi koji u drugim društvenim odnosima određuju cenu njegove radne snage ili prisiljavaju na veću intenzivnost rada i na relativno produžavanje radnog dana.

DALJE RAZVIJANJE SISTEMA USMERAVANJA RASPODELE DOHOTKA I LIČNIH DOHODAKA

Osnovu samoupravnih socijalističkih odnosa sačinjavaju sredstva u društvenoj svojini koja predstavljaju minuli, opredmećeni živi rad radnika. Afirmisanjem prava i međusobnih odgovornosti na osnovi minulog rada kao opredmećenog živog rada zaustavlja se proces otuđivanja akumulacije od radnika i tim se definitivno u korenu društveno-ekonomskih odnosa u procesu reprodukcije potpuno ukida njegov položaj najamnog radnika.

Nagrađivanje radnika za minuli rad koji je bio uložen tako da je doprinosio povećavanju dohotka i društvenoj produktivnosti rada kao njegovo pravo treba radniku praktično da omogući i obezbedi da mu se vrati deo njegovog rada koji je on uložio u povećanu društvenu produktivnost rada. Minuli rad i njegov doprinos povećanju produktivnosti rada kao osnova za formiranje ličnih dohodaka mora na taj način sve više produbljivati direktan ekonomski interes radnika da se deo sredstava usmerava tamo gde će se najbrže, odnosno društveno najefikasnije oplođavati. To će doći do još jačeg izražaja ako prava na osnovi minulog rada postanu i u penzijskom sistemu bitno i dominantno, a ne samo pomoćno merilo za utvrđivanje prava penzionera i ako u formiranju potrebnih sredstava za penzijske fondove doprinosi iz dohotka na osnovi minulog rada ili društvenog bogatstva postanu jedan od glavnih i stalnih izvora tih sredstava.

Radnik, prema tome, mora dobiti pravo da se njegov lični dohodak formira u tekućoj raspodeli kako u vreme kad je on još aktivan tako i onda kad odlazi u penziju, zavisno od njegovog radnog doprinosa povećanju društvenog bogatstva u proteklim godinama.

U svojim izlaganjima na televiziji drug Kardelj je posebno naglasio značaj formiranja ličnih dohodaka ne isključivo ili poglavito na osnovi živog rada i njegovih merila, već sve više u neposrednom povezivanju tekućeg i minulog rada. Tako on kaže: „Drugim rečima, ekonomski odnosi koji nastaju na osnovi spajanja živog i minulog rada u osnovnoj organizaciji udruženog rada u isto vreme povezuju dohodak svakog pojedinog radnika s dohotkom ukupnog društvenog rada, odnosno taj dohodak tim postaje zavisan od njegovog celokupnog radnog doprinosa produktivnosti zajedničkog društvenog rada. Na kraju krajeva, i u tome se mora izraziti društvena svojina na sredstva za proizvodnju, a ne samo u formalno-pravnoj karakteristici. Ali naše društvo ne može u svom razvoju preskakati pojedine etape. Zato je u sadašnjem trenutku naš najznačajniji zadatak da otvorimo put tome procesu i da ga na odgovarajući način društveno regulišemo i uobličimo."

Suprotno tome, najamnina, pa i formiranje ličnih dohodaka pretežno na osnovi merila za rezultate živog rada, ekonomski motiviše interes radnika da u svakom obračunskom periodu ostvari što veći lični dohodak. To znači da radnik, ako su ga okolnosti dovele u položaj da razmišlja kao najamni radnik, iz ekonomskih motiva želi da se ostvareni dohodak u što većoj meri razdeli na lične dohotke. Ili, drugim rečima, u toliko većoj meri ćemo uspeti u poželjnom zaustavljanju pre-

teranog nekontrolisanog porasta ličnih dohodaka kao jednog od faktora inflacije i u potrebnoj zaštiti akumulacije ukoliko potpunije budemo očistili sadašnji sistem usmeravanja raspodele dohotka i ličnih dohodaka od pomenutih i drugih elemenata koji radnika dovode u situaciju da rezonuje kao najamni radnik. Razume se, odstupanja od principa „za isti rad po pravilu ista nagrada" i, posebno, povezivanje tih odstupanja s drugim uzrocima neopravdanih socijalnih razlika, još više pojačavaju takve i slične tendencije.

Problematika uklanjanja neopravdanih razlika u ličnim dohocima koje narušavaju princip „za jednak rad po pravilu jednak lični dohodak" pokazuje da te razlike, koje nastaju stihijski pre svega delovanjem tržišta, koje ne vrši raspodelu prema radu, već po uloženim sredstvima i po konjunkturnim oscilacijama ponude i tražnje, nije moguće ukloniti bez maksimalnog uvažavanja kriterijuma raspodele prema rezultatima ukupnog, to jest tekućeg i minulog rada. To na svaki način znači i prema rezultatima ulaganja, ali ne stihijski, isključivo ili poglavito na osnovi cena, odnosno primarne raspodele društvenog dohotka na tržištu, već i, na primer, na osnovi udruživanja sredstava u banci, gde se pozitivni rezultati moraju pokazati u dohotku koji je sada dohodak upravljača banke, dakle osnovnih organizacija udruženog rada, ili u zajedničkim ulaganjima u druga preduzeća, u trgovinu, u turizam, i u udelu u povećanom dohotku kao rezultatu zajedničkih ulaganja, koji je, opet, dohodak osnovnih organizacija udruženog rada koji svojim odgovarajućim delom i prema doprinosu svakog radnika mora preći i u lični dohodak radnika. Tu su u obliku zajedničkih ulaganja još neposrednije prisutni kontrola i uticaj na ostvareni dohodak koji su stvorili radnici i kolektiv i koji se zato kao oblik finansiranja ulaganja mora sve više proširivati pri smanjivanju značaja i uloge kredita u procesu proširene reprodukcije. Da bi se zatvorio krug u konsistentan sistem raspodele dohotka, na formiranje ličnih dohodaka mora u sve većoj meri uticati i tako ostvareni dohodak osnovnih organizacija udruženog rada kao izraz, dokaz i merilo saudela u povećanju ukupnog društvenog dohotka i društvene produktivnosti rada.

U konkretnoj izradi merila i kriterijuma za formiranje ličnih dohodaka i penzija kao oblika udela u ukupnom društvenom dohotku na osnovi minulog rada mi se, bez sumnje, nalazimo na početku. Isto tako smo, nesumnjivo, na početku i s izradom dovoljno razgranatog i najrazličitijim uslovima rada i ostvarivanja dohotka prilagođenog sistema i mehanizma koji bi s povećanjem ličnih dohodaka radnika pri povećanju ukupnog dohotka osnovne organizacije udruženog rada ekonomski dovoljno motivisao radnika za racionalno korišćenje živog i minulog rada, za investiranja i izvan njegove osnovne organizacije udruženog rada i radne organizacije, za zajednička ulaganja i ulaganja u banke, u hartije od vrednosti itd., kao i za odgovarajuće povezivanje s drugim kolektivima za rešavanje zajedničkih interesa i problema. To je, bez sumnje, tačno, i u tom pogledu je tačna i konstatacija da stojimo pred još neobrađenim područjem rada, što sve nas obavezuje, a posebno za to nadležne organe i institucije.

Međutim, to ne može biti opravdanje za otpore i za odlaganje ugrađivanja minulog rada u sistem uređivanja međusobnih prava i obaveza radnika u udruženom radu. Teško je, naime, zamisliti da bi se problemi koji se tu otvaraju mogli svuda rešavati po istom modelu ili receptu. Naprotiv, to mora biti podsticaj za svaki radni kolektiv da mobiliše svoje stručnjake i da iskoristi znanje i iskustva kojima raspolaže, da mobiliše institute, da sam ili u saradnji s drugim radnim kolektivima organizuje potrebne stručne službe i institucije da pristupe tom poslu na osnovi i u smeru jedinstvenih polaznih stavova i principa koji su sada dobili svoje ustavno-pravno određenje. Potrebno je što pre učiniti prve praktične korake, koji će s prvim iskustvima nesumnjivo ubrzati ceo proces izgrađivanja odgovarajućeg mehanizma i institucija koje će proučavati delovanje jedinstveno postavljenog sistema i raditi na njegovom stalnom usavršavanju.

II

Pre nego što pređem na konkretnije razmatranje nekih osnovnih odnosa među radnicima raznih područja udruženog rada na osnovi minulog rada, potrebno je da naročito istaknem sledeće.

Nije slučajnost što u ustavnim promenama i inače u političkom radu stavljamo tako snažan akcenat na razvijanje samoupravnih odnosa i na utvrđivanje međusobnih prava radnika u udruženom radu na osnovi minulog rada. Može se reći da najveći deo bitnih političkih problema, ako ne i svi takvi problemi s kojima se srećemo u odnosima između radnika u samoupravnoj bazi i između samoupravnih zajednica, i najveće slabosti sistema proširene reprodukcije izviru upravo iz neuvažavanja međusobnih prava i odgovornosti radnika i samoupravnih zajednica na osnovi njihovog minulog rada. U tome su glavni i pravi izvori neopravdanih socijalnih razlika, koje svojim krajnjim tendencijama mogu podriti socijalističke osnove našeg društva i gde delovanje neprijatelja socijalizma i samoupravljanja stvarno može biti opasno. Tu je i glavni izvor teškoća u ostvarivanju principa „za jednak rad svakom u osnovi jednak lični dohodak". Inače upravo neadekvatan način koncentracije sredstava društvene reprodukcije ometa brz razvoj naše privrede, smanjuje njenu efektivnost i produbljuje strukturne neusklađenosti u njoj. Način koncentracije sredstava društvene reprodukcije ta sredstva otuđuje od radnika i samoupravnih zajednica koji ih stvaraju i jača moć tehnokratskih i državnih političkih struktura koje o njima odlučuju i njima raspolažu. O tome dovoljno ubedljivo govori naš društveni razvoj posle donošenja Ustava iz 1963. godine i naročito posle Devetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije 1969. godine.

Prema tome, snažniji razmah socijalističkog razvitka ne ometaju promene koje pripremamo u pogledu minulog rada, odnosno koje tek posle donošenja ustavnih amandmana počinjemo uvoditi u našu društvenu praksu, već upravo nedoslednost u sprovođenju tih promena.

Kad govorimo o učešću radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada u dohotku organizacija koje koriste proizvode njihovog minulog rada, bilo da je reč o kamati od kredita ili o neposrednom udelu u dohotku, bitno je to da osnovna organizacija udruženog rada ima udela u zajednički ostvarenom dohotku i da radnici prisvajaju taj dohodak ili njegov deo za svoje lične dohotke na osnovi svoga rada prema tome koliko je on doprineo većoj produktivnosti rada, a ne na osnovi nekog svojinskog prava. Pored toga, ustavne promene predviđaju potrebne zaštitne norme, koje će u zakonima biti još podrobnije raščlanjene, tako da će biti obezbeđeno pravo na udeo u dohotku druge organizacije udruženog rada uz poštovanje ustavnog načela da po tom osnovu niko ne može steći trajno pravo na učešće u dohotku druge organizacije udruženog rada i da to učešće ne sme ugroziti sredstva te organizacije ni za ličnu ni za zajedničku potrošnju radnika, niti sredstva za proširivanje materijalne baze rada u skladu s doprinosom radnika i organizacija udruženog rada ukupnim rezultatima rada.

Međusobne odnose pri udruživanju rada i sredstava i udeo u dohotku radnici će uređivati samoupravnim sporazumima i ugovorima. Nacrt ustava daje kao pravnu osnovu mogućnost i pravo na vraćanje sredstava čijim je udruživanjem nastalo pravo na udeo u dohotku. Taj udeo je ograničen na određeno vreme, odnosno na određenu sumu koja se utvrđuje ugovorom, a u svakom slučaju se gasi otplatom, to jest povraćajem udruženih ili uloženih sredstava.

Tako Nacrtom ustava postavljeni temelji za uređivanje međusobnih odnosa radnika pri udruživanju rada i sredstava predstavljaju pravnu osnovu za obezbeđenje socijalističkog karaktera tih odnosa i ravnopravnosti radnika i za onemogućavanje i uklanjanje svih pojava i vidova eksploatacije.

Takvim ustavnim uređenjem međusobnih odnosa na osnovi minulog rada su, sem toga, postavljene i osnove za izgrađivanje sistema proširene reprodukcije na dosledno samoupravnoj bazi i za povezivanje i integrisanje ličnog rada sredstvima u privatnoj svojini u proces društvene reprodukcije na socijalističkim osnovama.

O IZMENAMA U SISTEMU FINANSIRANJA PROŠIRENE REPRODUKCIJE

Tim na području finansiranja proširene reprodukcije rešavamo na samoupravan način dva problema. S jedne strane, tim obezbeđujemo mogućnost za potrebnu koncentraciju finansijskih sredstava za investicione programe bez njihovog otuđivanja u budžete ili vanbudžetske fondove društveno-političkih zajednica — od federacije do opština. I drugo, tim stvaramo mogućnost da se ograniči sadašnja dominantna uloga kredita u sistemu finansiranja ulaganja, koja vodi velikoj koncentraciji prostih novčanih sredstava u fondovima banaka, njihovom relativnom osamostaljivanju i cirkulisanju po logici bankovnog kapitala i takvoj odgovornosti organa banaka za politiku proširene reprodukcije, a s tim i takvom porastu njihove društvene moći da to postaje

nespojivo sa socijalizmom. To važi, razume se, i za sličnu koncentraciju i otuđivanje sredstava društvene reprodukcije u trgovinskim preduzećima, osiguravajućim zavodima, centralnim fondovima preduzeća i integrisanih formacija i u drugim sličnim centrima finansijske moći koji nisu pod kontrolom radnika.

U toku su pripreme za bitnu izmenu u raspoređivanju sredstava društvene reprodukcije u korist osnovnih organizacija udruženog rada naročito na području proizvodnog rada. Ta izmena ima za cilj oživotvorenje stava da radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada moraju raspolagati u svojim fondovima glavnim delom investicionih sredstava zato da bi stvarno postali odlučujući faktor u investicionoj politici, odnosno u određivanju razvoja pojedinih privrednih i drugih društvenih delatnosti. U daljem razvoju sistema proširene reprodukcije osnovni oblik finansiranja investiranja moraju postati zajednička ulaganja i drugi oblici samofinansiranja, a ne više bankovni kredit niti koncentracija sredstava u raznim budžetskim, vanbudžetskim ili poludržavnim fondovima. To, razume se, ne isključuje, već pretpostavlja odgovarajuće učešće banaka bilo kreditima bilo sa ulaganjima na osnovu odluke njihovih odbora, koji su sada odbori upravljača banaka. Nema sumnje da će još dugo biti potrebna odgovarajuća intervencija države sredstvima za koja su njeni organi ovlašćeni. Pri tom, naravno, moramo imati u vidu celu problematiku prelaska od sadašnjeg sistema finansiranja investiranja, jer je jasno da je na osnovi sadašnjeg sistema u toku ceo niz investicija koje vezuju znatan obim proizvodnje itd., što nije moguće preko noći preseći na celoj liniji. To je proces u kome će se neke investicije i neodgovarajući odnosi ugasiti tek onda kad investicije budu završene.

Ove godine je Izvršno veće učinilo u tom pravcu prvi korak odlukom da se sredstva za deo investicija koji je dosad finansiran iz fonda za izjednačavanje uslova privređivanja i obaveznim dažbinama i zajmovima prenesu u neposredno upravljanje radnih organizacija koje ta sredstva stvaraju i da one zajedno s korisnicima tih sredstava odlučuju o njihovoj upotrebi. To će omogućiti i druge mere koncentracije sredstava na osnovi sporazuma koji će voditi više računa o obimu potreba svakog korisnika tih sredstava i o njegovoj akumulativnoj sposobnosti i o potrebama svake radne organizacije koja je dužna da učestvuje u finansiranju, na primer, ulaganja u železnice, elektroprivredu, vodnu privredu itd.

To su prvi, početni koraci na tim i sličnim područjima koji pokazuju da minuli rad i prava i obaveze na njegovoj osnovi nisu neka nerazumljiva apstrakcija.

Ceo naš sistem proširene reprodukcije u suštini je počivao na eksproprijaciji radnih kolektiva koji su stvarali sredstva od strane onih radnih kolektiva koji su tim sredstvima upravljali. Kad su u pitanju delatnosti u kojima se investicije brzo obrću, anomalije i konflikti koji se tada javljaju nisu za društvo, odnosno za neposredne predstavnike njegovih interesa naročito primetni i izgledaju bezopasni. Međutim, u elektroprivredi i energetici i uopšte u velikim tehničkim sistemima i

delatnostima koje za svoj razvoj iziskuju veliku koncentraciju društvenih sredstava jasno se pokazuju sve društvene i ekonomske posledice takve eksproprijacije, neracionalnost i nedovoljna odgovornost u nekontrolisanom investiranju i nekontrolisanom poslovanju koja društvu nanose štetu i izazivaju konflikte.

I na području bankovnog sistema i poslovanja banaka verovatno će uskoro doći do odgovarajućih promena pod dejstvom tih izmena u sistemu finansiranja investiranja. Nema sumnje da će sve veće, složene radne organizacije i posebno združena preduzeća i druge slične integrisane formacije u sve većoj meri i s manje oklevanja nego dosad pristupati organizovanju internih banaka. Interne banke će velikim opštim poslovnim bankama i njihovim upravljačima bitno olakšati i racionalizovati posao, smanjiti rizik i olakšati odlučivanje o tome da li da banka učestvuje u investiranju kreditom ili zajedničkim ulaganjem, i o tome da li da se u određenom investicionom programu angažuje samo bančina podružnica ili cela banka. Bez sumnje će i obezbeđivanje potrebnih obrtnih sredstava zahtevati usklađivanje rada banaka s internim bankama i obrnuto. Sve to znači da će doći do određene podele rada koja će otvoriti proces specijalizacije banaka, odnosno mogućnost osnivanja samostalnih specijalizovanih banaka za pojedina područja u procesu reprodukcije interesno povezanih privrednih delatnosti.

Prilagođavanje poslovanja banaka njihovom novom, samoupravnom položaju svakako će zahtevati odgovarajuće prilagođavanje karaktera i uloge kamate, kao i politike kamate, odnosno kamatne stope. Učešće u dohotku na osnovi uloženih sredstava zavisiće u određenoj meri i od visine kamatne stope u bankama. To će ipak biti samo jedan od elemenata. Bez sumnje će biti važniji drugi interesi radi kojih će osnovne organizacije udruženog rada udruživati rad i sredstva. U opštoj politici kamatnih stopa Narodne banke i poslovnih banaka igraće sve veću ulogu i zajedničkim dogovorom utvrđena razvojna politika. Ta politika bi, iako relativno, ipak u osnovi morala biti samostalna u odnosu na kretanja kamatnih stopa na međunarodnom tržištu, odnosno na stranim tržištima kapitala. Zato će beneficirane kamate izgubiti svoj dosadašnji značaj. Jer zaista nema smisla da banke, čiju politiku sada vode sami njihovi upravljači, i dalje daju zajmove pod teškim uslovima, a da zatim država putem poreza ubere sredstva radnih organizacija, koje već ovako ili onako moraju banci plaćati anuitete i visoke kamate, pa da bankama beneficira razliku između kamata koje traži banka i kamata koje su ta preduzeća sposobna da plaćaju. To je u izvesnoj meri odgovaralo samo u vreme kad se u banci nalazio osamostaljen finansijski kapital i kad je država morala vršiti ulogu integracionog faktora. Sada, kad te odnose ukidamo, sve više će nestajati potreba za takvim metodama privređivanja.

Mislim da je u vezi s već donetim statutarnim aktima, odnosno samoupravnim sporazumima nekih banaka potrebno posebno naglasiti značaj organske povezanosti osnovnih organizacija udruženog rada s podružnicama banaka u kojima one udružuju svoja sredstva preko depozita i drugih oblika poslovanja, i dosledno prenošenje dohotka koji je

ostvaren u banci na osnovne organizacije udruženog rada. To su stvarno uslovi da se sredstva u banci ne osamostaljuju u bankovni kapital i da se spreči svako osamostaljeno i nekontrolisano prelivanje dohotka u banci kao celini, jer to nužno mora izazvati dezintegracione reakcije i jačanje lokalističkih težnji, kao i međurepubličke sporove, ako su posredi podružnice izvan određene republike.

OPŠTE OSIGURANJE

Na području opšteg osiguranja postoje svi uslovi da odvajanje sredstava u fondove osiguranja ne bude više značilo njihovo otuđivanje od osnovnih organizacija udruženog rada i od radnika koji ta sredstva stvaraju, da se, dakle, u relativno kratkom periodu rad koji je potreban za njihovu realizaciju promeni od viška rada u potreban rad, kako je Marks predvideo za period posle ukidanja kapitalizma, za stvaranje društvenog rezervnog i akumulacionog fonda. To će, bez sumnje, pomoći da se odstrane anomalije i da osiguravajući zavodi racionalnije posluju. U ustavnim promenama je predviđeno da osiguravajući zavodi budu samoupravne interesne zajednice osiguranika, koji po načelima uzajamnosti i solidarnosti udružuju sredstva za osiguranje imovine i lica i na toj osnovi upravljaju udruženim sredstvima.

U samoupravnom sporazumu bi trebalo posebno odrediti upravljanje od strane građana u okviru pojedinih zajednica rizika u kojima su oni osigurani. Rešenja bi trebalo da idu u pravcu njihovog povezivanja i organizovanog istupanja u organima upravljanja zajednica rizika.

Organizacija zajednice osiguranja i upravljanje njom treba u samoupravnom sporazumu da budu uređeni tako da dođu do izražaja sve specifičnosti pojedinih vrsta osiguranja. Verovatno će se pokazati kao najadekvatnije rešenje takav organizacioni oblik koji bi uzeo u obzir specifičnosti svake zajednice rizika posebno i koji bi osiguranicima u celini obezbeđivao mogućnost uvida u upravljanje njihovim sredstvima. Na nivou zajednice osiguranja kao celine u okviru republike trebalo bi naći odgovor na pitanje kako da se interesi osiguranika povezuju s interesima drugih zajednica rizika i, dalje, kako da se pojedine zajednice rizika povezuju i uključuju u zajednice osiguranja u jugoslovenskim razmerama. Za razliku od ustavnih amandmana, predviđene ustavne promene u tom smislu tretiraju osiguravajuće zavode kao samoupravne interesne zajednice, a ne kao organizacije udruženog rada i više naglašavaju mogućnost povezivanja osiguranika prema njihovim interesima.

O ODNOSIMA IZMEĐU TRGOVINE I PROIZVODNJE NA OSNOVI MINULOG RADA

Ustavni amandmani polaze od toga da je težište ekonomskih odnosa između proizvodnih organizacija udruženog rada i trgovinskih preduzeća na udruživanju njihovog rada i njihovih sredstava, na njihovoj dugoročnoj poslovnoj saradnji, međusobnom preuzimanju rizika i sa-

radnji u odlučivanju o dohotku kao rezultatu zajedničkih poslovnih uspeha. U vezi s tim dolazi do udruživanja trgovine i proizvodnih organizacija udruženog rada u složene organizacije udruženog rada, odnosno do različitih oblika njihovog međusobnog poslovnog povezivanja.

U određivanju društveno-ekonomskog položaja trgovine treba polaziti od principa da radnici u trgovini imaju isti društveno-ekonomski položaj na osnovi živog i minulog rada, udruživanja rada i sredstava i zajedničke poslovne politike kao i radnici u proizvodnji. To proizlazi iz 21. i 22. amandmana na savezni Ustav.

Za izmenu odnosa između proizvodnje i trgovine veoma je značajan odnos među njima na osnovi minulog rada. Trgovina, s jedne strane, realizuje svoj dohodak na osnovi prometa proizvoda, to jest minulog rada i ostvarene vrednosti u proizvodnji, a s druge strane, ona održava vrednost i dodaje svoj udeo vrednosti proizvoda. Zato trgovina treba da ima udela u dohotku i u skladu s tim njenim doprinosom, a ne kao do sada samo ili pretežno na osnovi razlike u cenama.

U dosadašnjem radu na ostvarivanju ustavnih amandmana u sferi trgovine postignuti su određeni rezultati u raščišćavanju odnosa u samim trgovinskim organizacijama, među njihovim delovima i samostalnim jedinicama. Međutim, uređivanje odnosa između trgovine i proizvodnje teče veoma sporo. Pri tome se ne srećemo s načelnim otporom, nego pre svega s nedovoljnim stručnim angažovanjem na raščišćavanju problema i na obezbeđivanju adekvatnih stručnih rešenja. Treba priznati da ni proizvodne organizacije ne daju radnicima u trgovini neke snažnije podsticaje u tom smislu. Ipak bismo pogrešili ako ne bismo odali priznanje naporima i pokušajima koje su u cilju izmene odnosa s proizvodnjom činile neke naše najveće trgovinske organizacije, koje već mogu da pokažu konkretne rezultate.

Pri tom su naročito značajna gledišta da treba obezbediti otvorenost svake osnovne organizacije udruženog rada u samoupravnom i organizacionom smislu, kako u horizontalnom povezivanju u okviru samog preduzeća tako i u povezivanju s proizvodnim organizacijama udruženog rada, bilo da je reč o organizaciji po proizvodnim ili skladišnim ili sličnim jedinicama. Pri tome se pojavljuje slabost da se kao osnovne organizacije udruženog rada proglašavaju i složene proizvodne jedinice koje imaju sve uslove da se organizuju u veći broj osnovnih organizacija udruženog rada, koje se mogu povezati u radnu organizaciju ili zajednicu osnovnih organizacija udruženog rada. Značajan korak napred znače i uviđanje potrebe i napori da se trgovinska delatnost organizuje u povezivanju s proizvodnjom po branšama, gde se one, s obzirom na obim prometa i lokaciju, ako su Nacrtom ustava dati predviđeni uslovi, mogu organizovati u samostalnu osnovnu organizaciju udruženog rada i povezivati u zajednicu osnovnih organizacija udruženog rada za obavljanje onih službi koje su zajedničke za sve trgovinske jedinice, bez obzira na njihove različite veze s proizvodnjom po branšama.

Veoma je značajno utvrđivanje konkretnih mogućnosti za učešće trgovinskih i proizvodnih organizacija u zajednički ostvarenom dohotku

kad se deo tako ostvarenog dohotka vrati proizvodnim organizacijama udruženog rada za njihove potrebe, kad se od tako ostvarenih sredstava formira poseban poslovni fond (fond rizika), iz koga treba da se pokrivaju pre svega eventualne suvišne zalihe ili da se savlađuju konjunkturna kolebanja na tržištu, i kad se ta sredstva ulažu u zajedničke dugoročne investicije. Pozitivne i negativne rezultate i rizik tako uloženih sredstava treba zajednički da snose organizacije udruženog rada u proizvodnji i u trgovini srazmerno s visinom i kvalitetom udruženih sredstava.

U smislu napred navedene funkcije osnovne organizacije udruženog rada kao osnovnog nosioca društvenog dohotka i stvaranja uslova za ekonomsku zainteresovanost radnika za investiranje i izvan svoje organizacije ako je to racionalnije, u daljem razvoju treba osigurati i mogućnost da se pozitivni rezultati isto tako kao i rizik izražavaju u dohotku i knjigovodstvu osnovne organizacije udruženog rada u proizvodnji i u trgovini, pa i u ličnim dohocima radnika, jer je trgovina kao produžetak proizvodnje najživlji i najdirektniji indikator usmerenosti proizvodnje i poznavanja tržišta i racionalnosti proizvodnje svake radne organizacije.

U ovoj širokoj oblasti specifičnog udruživanja rada i sredstava ne mogu se upuštati ni u kakvo podrobnije razmatranje problema. Hteo bih da skrenem pažnju na jedan aspekt ove materije — na ostvarivanje prava čoveka.

Analize su pokazale da sva ili skoro sva prava čoveka koja on uživa kao tekovinu prethodnog istorijskog razvitka, pre svega kao tekovinu francuske revolucije, dobijaju u našem samoupravnom društvu, u kome je osnovno pravo čoveka pravo na samoupravljanje, posebnu sadržinu i težinu. S afirmacijom prava radnog čoveka na samoupravljanje stvaraju se uslovi da se ljudska prava, koja su dosad bila priznavana svakom čoveku u opštim deklaracijama, u praksi ostvaruju. Dok je u građanskim ustavima pravo na korišćenje ljudskih prava vezano za privatnu svojinu i od nje zavisno, isto onako kao što od nje zavisi opšti položaj čoveka u celom sklopu društveno-ekonomskih odnosa na bazi privatne, odnosno kapitalističke svojine, kod nas je bitna karakteristika položaja svakog građanina i svakog radnog čoveka upravo u tome što svako ima pravo na samoupravljanje, što znači na upravljanje uslovima i rezultatima svoga rada. To je ta društveno-ekonomska osnova na kojoj čovek može da ostvaruje prava sam ili s drugim ljudima, na kojoj ostvaruju prava i društveni i državni organi kada su za to odgovorni. I obrnuto: pri normativnom regulisanju prava radnog čoveka da na osnovi i u uslovima samoupravljanja ostvaruje ljudska prava pokazalo se da se ta prava mogu obezbediti tim što se ona preko prava na samoupravljanje uključuju u celokupan sistem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i u ostvarivanje osnovnih humanih ciljeva razvitka socijalističkog društva.

O SAMOUPRAVNIM INTERESNIM ZAJEDNICAMA

U samoupravnim interesnim zajednicama u pitanju su kako pojedine društvene delatnosti, takozvane društvene službe van privrede, tako i područja ljudskog života kao što su infrastrukturne delatnosti, komunalne delatnosti, stambena privreda, ukratko — sve one delatnosti koje snažno utiču na normalan život svakog radnog čoveka i duboko zadiru u njegov svakodnevni život, utiču na okolinu u kojoj on živi i radi, kao i na radne procese u koje je on uključen. Tržište nije niti može biti jedini dominantni regulator društvenih potreba niti glavno merilo za ocenu racionalnosti delatnosti tih službi, a još manje za ocenu izvršavanja njihovih društvenih funkcija. Posredi je neposredna razmena rada radnih ljudi s raznih područja društvenog života, koji se međusobno dopunjuju i koji međusobnim sporazumima i dogovorima zamenjuju stihiju tržišta tamo gde bi ona vodila izopačavanju tih delatnosti ili onemogućavanju njihove društvene funkcije.

Već sada se pokazuje potreba da se u okviru svake samoupravne interesne zajednice, koja po pravilu udružuje neposredne korisnike ili neposredne nosioce društvenih potreba s radnicima radnih organizacija i radnih zajednica koji su nosioci tih delatnosti, ustanovi skupština s dvama većima, to jest s posebnim većem za svaku od interesnih delatnosti koje su udružene u samoupravnu zajednicu. Zatim treba samoupravnim sporazumima i statutima odrediti o kojim poslovima treba donositi sporazumna rešenja. Ako se rešenje ne može naći sporazumom, o stvari odlučuje arbitraža, a ne nadglasavanje. Treba takođe odrediti poslove o kojima samostalno odlučuje svaki deo samoupravne zajednice, bilo neposredni korisnici bilo radnici u određenoj delatnosti. U vezi s tim, u svim odnosima treba efektuirati princip da prava određuju oni koji odlučuju o sredstvima i njima raspolažu, a ne neko treći. To znači da obim prava, odnosno njihovo korišćenje mora u datom vremenskom periodu biti u rukama onoga ko raspolaže sredstvima i o njima odlučuje, a to su osnovne organizacije udruženog rada. Tako na osnovi uređivanja međusobnih prava i odgovornosti prilikom udruživanja rada i sredstava postaje izlišna integraciona ili posrednička uloga države i njenih organa.

JOŠ O PENZIJSKOM OSIGURANJU

Već sam govorio o ulozi minulog rada u vezi s penzijama. Sada je saveznim i republičkim zakonom unekoliko i u nekim stvarima poboljšan sistem penzijskog osiguranja, mada na starim osnovama. Sadašnji zakon nije usklađen — i verovatno još nije mogao biti usklađen — sa samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima, u kojima radnik od dana kad prvi put stupi u radni odnos sam sebi stvara uslove i osnovu za sticanje prava na penziju kada mu istekne aktivno vreme i kad bude otišao u penziju. Zato smatram da bismo, bez obzira na sadašnje zakonske uredbe, morali početi da prevazilazimo osnovni odnos koji još

uvek postoji između penzionera, s jedne strane, i državnih organa i službe penzijskog osiguranja, s druge strane. Penzijsko osiguranje je slučaj kad samoupravnu interesnu zajednicu čine samo penzioneri kao korisnici penzijskog osiguranja. Prema njima stoje državni organi kao glavni faktor u oblasti sistema penzija i uređivanja položaja penzionera. Nisam ubeđen da tako mora ostati. Sistem penzijskog osiguranja moramo postaviti na takvu osnovu da aktivni radnik od samog početka na osnovu svog minulog rada koji on ulaže u radnu organizaciju u kojoj je zaposlen ili i izvan nje, u razne oblike društvenog bogatstva, ulaže sredstva i na osnovi rezultata svojih ulaganja stiče pravo na penzijsko osiguranje. U vezi s tim treba obezbediti i stalan izvor sredstava za penzijske fondove, koji neće biti vezan samo za tekući dohodak radnika, odnosno osnovnih organizacija udruženog rada. U takvim uslovima radnik će veoma brzo postati najkorisniji partner penzionera, kao što su to danas državni organi, kako u odlučivanju o obimu prava iz penzijskog osiguranja tako i u proširivanju tih prava u skladu sa sredstvima koja će radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada moći u tu svrhu da obezbeđuju od raspoloživog dohotka. To se odnosi i na odlučivanje o povećavanju penzija u skladu s povećanjem produktivnosti rada i porastom životnih troškova, o raspoređivanju dohodaka iz dopunskog rada penzionera ili o usklađivanju penzija s opštim privrednim kretanjima u uslovima nestabilnosti privrede. Sasvim je izvesno da će država još dugo svojim zakonima garantovati osnovna prava penzionera jer je to jedan od elemenata socijalne stabilnosti i socijalne sigurnosti. Međutim, nisam ubeđen da država i njeni organi moraju biti jedini ili glavni odlučujući faktori u određivanju i regulisanju svih prava i stvari na području penzijskog osiguranja i da po sistemu baš državni organi moraju biti glavni odgovorni faktor za regulisanje sistema penzija i položaja penzionera.

O STRUČNIM SLUŽBAMA

Treba jasnije odrediti ulogu stručnih službi u samoupravnim interesnim zajednicama. Na žalost, dosad ni zakonima, a još manje praksom nismo uspeli da stanje izmenimo tako da stručne službe više ne budu glavni faktor samoupravnih interesnih zajednica. Danas u mnogim samoupravnim interesnim zajednicama nije presudan odnos građana kao korisnika usluga prema skupštinama samoupravnih interesnih zajednica i njima odgovornim samoupravnim organima, već je još uvek presudan njihov odnos prema stručnim službama. Za svaku od tih delatnosti treba posebno odrediti kakva je uloga stručnih službi, koja su njihova prava i koje su njihove obaveze. Pri tom je u posebnom članu Nacrta ustava određeno da prava stručnih službi i radnika u tim službama ne mogu biti odlučujuća, odnosno da moraju uvek biti prilagođena pravima koja imaju osnivači samoupravnih interesnih zajednica.

Takođe za zajedničke stručne službe zajednice osnovnih organizacija udruženog rada ili radne organizacije ili integrisane formacije u oblasti privrede treba za svaku konkretnu radnu organizaciju, odnosno

integrisanu formaciju u samoupravnim sporazumima i statutima konkretizovati i prilagoditi opšta ustavna načela koja radnicima u radnim zajednicama osnovanim za obavljanje poslova koji su od interesa za veći broj osnovnih i drugih organizacija udruženog rada obezbeđuju pravo na lični dohodak i na sredstva zajedničke potrošnje u skladu s načelom raspodele prema radu i na osnovama i po merilima raspodele koji važe u organizacijama udruženog rada. Druga samoupravna prava se određuju u skladu s prirodom onih poslova i zajedničkih interesa radi kojih su i osnovane te radne zajednice. Radnici u stručnim službama imaju pravo da osnuju osnovnu organizaciju udruženog rada ako za to postoje uslovi i kada to nije u suprotnosti sa ciljevima i funkcijama interesne zajednice, i da u njoj ostvaruju prava koja imaju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada, u skladu sa zakonom, odnosno sa samoupravnim sporazumom ili društvenim dogovorom. Ostvarivanje prava radnika u tim radnim organizacijama ne sme biti u suprotnosti s vršenjem funkcija i s društvenom i političkom odgovornošću korisnika njihovih usluga. Na te radne zajednice ne mogu se prenositi prava, ovlašćenja i odgovornosti zajednice, organizacija i organa za koje one obavljaju poslove. Sve radne organizacije i druge integrisane formacije koje u svojim samoupravnim sporazumima o udruživanju ili osnivanju predviđaju osnivanje posebnih osnovnih organizacija udruženog rada zajedničkih službi sigurno će odgovarajuće odredbe svojih samoupravnih sporazuma morati ponovo da prouče i usklade s napred pomenutim ustavnim načelima.

O LIČNOM RADU SREDSTVIMA U PRIVATNOJ SVOJINI U VEZI S MINULIM RADOM

U Ustavu je zagarantovano radnim ljudima da rade sredstvima u privatnoj svojini, da na osnovi svoga rada imaju u načelu jednak društveno-ekonomski položaj kao i radnici u udruženom radu. Već sam pomenuo da se ustavnim uređivanjem međusobnih odnosa u udruženom radu na osnovi minulog rada stvaraju uslovi i za povezivanje i integrisanje ličnog rada sredstvima u privatnoj svojini u proces društvene reprodukcije na socijalističkim osnovama. Odredbe ustavnog amandmana i predviđene dopune u novom tekstu Ustava mi smo u Sloveniji već konkretizovali i koristili u nacrtu zakona o ličnom radu privatnim sredstvima u privrednim delatnostima, koji je sada stavljen na javnu raspravu. Ovom prilikom želim da skrenem pažnju samo na neke najbitnije elemente.

Sredstva u privatnoj svojini (i kad su nasleđena) smatramo kao minuli rad radnog čoveka. To je za ogromnu većinu slučajeva potpuno opravdano, razume se ako apstrahujemo ne tako retke pojave špekulacije i iskorišćavanja zbog neuređenih odnosa na tržištu i nepotpunosti našeg privrednog sistema. Ali te pojave treba onemogućavati na drugi

način i odgovarajućim sredstvima. Sistem koji će moći da podstiče privatnu inicijativu i da je uključuje u ustavne i zakonske okvire bitno će pomoći eliminisanju pojava neopravdanog bogaćenja, špekulacija i kriminala u toj oblasti.

Pored ličnih dohodaka na osnovi živog rada po merilima koja su određena ugovorom, zanatliji pripada i pravo na povraćaj uloženih sredstava i udeo u ostvarenom dohotku, ali najviše do 50% čistog realizovanog dohotka radne organizacije, pa i uz to ograničenje najmanje dvostruki iznos kamate po važećoj kamatnoj stopi. Uporedo s tim kako mu se vraćaju uložena sredstva, gasi mu se udeo u dohotku. Ako su sredstva isplaćena do 10% njihove vrednosti, on gubi i pravo da bude direktor preduzeća bez konkursa. Ako svoj dohodak investira u preduzeće, srazmerno mu raste i udeo u dohotku. Ostalim delom dobiti upravljaju zajedno vlasnik i radnici na osnovi svoga rada kao društvenim sredstvima. U ugovornoj organizaciji udruženog rada koja je osnovana pod takvim uslovima može se zaposliti neograničen broj radnika i može doći do zajedničkih ulaganja i drugih oblika povezivanja s drugim organizacijama udruženog rada, razume se s odgovarajućim prilagođavanjem međusobnih prava i obaveza i uz saradnju i saglasnost vlasnika uloženih sredstava. Prema obaveštenjima o dosadašnjim raspravama, ta rešenja su naišla na povoljan prijem. Ali će njihovo realizovanje nesumnjivo zahtevati najveću aktivnost političkih organizacija i odgovornih privrednika, posebno u opštinama.

To se odnosi i na rešenja u onim delatnostima, pre svega u oblasti ličnih usluga i ugostiteljstva, koje su u zakonu posebno određene, u kojima zanatlija koristi i dopunski rad drugih radnika bez obaveze da se osniva ugovorna organizacija udruženog rada. Ipak je za pojedine delatnosti broj radnika koje zanatlija može da uzme na dopunski rad različito ograničen za različite delatnosti, ali ih ne može biti više od pet. Međutim, to nije glavno ograničenje; ono je u tome da zanatlija može da ostvari preko svog ličnog dohotka i dodatni godišnji dohodak na osnovu uloženih sredstava najviše u visini trostrukog prosečnog godišnjeg ličnog neto-dohotka koji pada na zaposlenog u privredi Slovenije, a višak se progresivno oporezuje i kao sredstvo društvene akumulacije upotrebljava za razvoj zanatstva, za komunalne i druge privredne delatnosti. Pored mogućnosti da pređe u ugovornu organizaciju udruženog rada i da akumulira u društvenu svojinu, zanatliji se, dakle, daje i mogućnost da se odluči da umesto toga uz trostruki prosečni godišnji lični neto-dohodak kao svoj dodatni dohodak akumulira za društvene potrebe ili za potrebe privrede. Zanatlija koji upotrebljava dopunski rad ne može stupati u koprodukcione odnose s drugim organizacijama udruženog rada.

Mišljenja smo da je takvim utvrđivanjem prava i obaveza na osnovi minulog rada omogućeno udruživanje i privatnih sredstava sa sredstvima i radom radnika, odnosno organizacija udruženog rada i da je na taj način u osnovi onemogućen odnos eksploatacije i u isto vreme

obezbeđen proces podruštvljavanja akumulacije i proces postepenog prelaženja, u apsolutnom i relativnom smislu, uloženih sredstava, odnosno investiranih stvari s otplaćivanjem njihove vrednosti i s dodatnim investicijama iz društvenih sredstava — u društvenu svojinu.

Takvo sistemsko uređenje treba da stvori stabilnu osnovu za razvoj zanatstva uza svu potrebnu pravnu sigurnost, na kojoj bi zanatlija i radnik ili radni čovek koji raspolaže slobodnim finansijskim sredstvima ili sredstvima za rad mogao naći svoj interes za ulaganje sredstava kojima raspolaže u razvoj delatnosti koje su od bitnog značaja u svakodnevnom životu građana, a koje krupna proizvodnja zanemaruje, i u razvijanje delatnosti koje mogu služiti kao dopuna krupne proizvodnje.

Čedo Grbić

USTAV I SLOBODNA RAZMJENA RADA

U društvenim službama (školstvo, kultura, nauka, zdravstvo) ekonomske zakonitosti djeluju drugačije nego u privrednim djelatnostima.

Prva bitna razlika je u tome što u ovim oblastima tržište djeluje samo djelomično, drugačiji je način formiranja dohotka, a različit je i sistem proširene reprodukcije.

Dohodak u ovim oblastima ne sadrži sredstva za proširenu reprodukciju ili to sadrži samo djelomično. Korisnici ovih usluga se javljaju kao glavni nosioci proširene reprodukcije.

U ovim oblastima ne stvara se nova vrijednost, ali je bez njihovog funkcioniranja nemoguća društvena reprodukcija (pa niti proširena reprodukcija u privredi).

Društvo u cjelini ili pojedini njegovi dijelovi imaju posebno izražen interes za ove oblasti, što se odražava u nužnosti stalnog funkcioniranja ovih oblasti i u utvrđivanju njihove politike i razvoja.

Glavna karakteristika dosadašnjih društveno-ekonomskih odnosa i razvoja samoupravljanja bila je dominantna uloga države kao glavnog posrednika između ovih službi i korisnika njihovih usluga.

Nova ustavna rješenja prevazilaze to stanje otvarajući mogućnosti primjene slobodne razmjene rada i uklanjanja države kao glavnog faktora u ovim odnosima.

Ustavi formuliraju slobodnu razmjenu rada u načelnim i normativnim odredbama na slijedeći način:

„Radnici u organizacijama udruženog rada koje obavljaju djelatnost u oblasti odgoja i obrazovanja, znanosti, kulture, zdravstva, socijalne zaštite i drugih društvenih djelatnosti, kao dijelu jedinstvenog procesa društvenog rada, stječu dohodak slobodnom razmjenom svoga rada s radom radnih ljudi čije potrebe u tim oblastima zadovoljavaju.

Slobodnom razmjenom rada osigurava se radnicima u organizacijama udruženog rada u društvenim djelatnostima jednak društveno-ekonomski položaj kao i radnicima u drugim organizacijama udruženog rada."

Ova slobodna razmjena rada se vrši na tri glavna načina:

— neposrednim odnosima među radnim ljudima ili organizacijama, odnosno njihovim zajednicama (čisti tržišni odnosi);

— direktnim udruživanjem privrednih djelatnosti i djelatnosti društvenih službi u raznim integracionim sistemima;

— putem samoupravnih interesnih zajednica.

Kao četvrti faktor se pojavljuje i država.

I

Normalni *tržišni odnosi* su zastupljeni skoro u svim ovim djelatnostima, ali sa vrlo različitim intenzitetom. Takvi odnosi postoje kada pojedinac korisnik direktno plaća uslugu instituciji koja daje uslugu (tržišnu cijenu) ili kada organizacija kupuje od ovakve uslužne organizacije određenu uslugu po tržišnoj cijeni. Prema tome, ovdje posredstvom tržišta dolazi do razmjene rada.

Tržišna cijena poprima vrlo različite vidove zavisno od oblasti:

— *školarina* je cijena usluge obrazovnih ustanova. Uvedena je u nekim specijalnim školama (za učenje stranih jezika i slično);

— *bolničko-opskrbni dan* je cijena bolničke usluge u kojoj je sadržana i liječnička i ugostiteljska usluga;

— *ulaznica* za razne kulturne manifestacije sadrži manji procenat vrijednosti usluge (na primjer, za operu) pa do kompletne vrijednosti usluge u koju je uključena i proširena reprodukcija (film i kinematografija);

— *umjetnička djela* se prodaju po slobodnoj cijeni;

— *cijena naučnog djela, licence* itd.

U svim ovim oblastima moguća je samo djelomična primjena tržišnih odnosa, ali je važno kakav se kurs vodi. Tržišni odnosi omogućuju najčistije društveno-ekonomske odnose i zato je dobro da se uvode svuda gdje je to moguće i gdje to socijalistički odnosi dopuštaju.

II

Drugi oblik djelovanja sistema u društvenim službama jeste direktna integracija ovih djelatnosti sa privredom, kada dolazi do reguliranja međusobnih odnosa na trajnoj osnovi bez uplitanja ikakvih posrednika.

Ovaj oblik je različito razvijen u odnosu na pojedine oblasti, a ističu se slijedeće veze:

1) Privreda direktno financira razvoj nauke ulaganjem u vlastita razvojna jezgra. Ovo sve više postaje bitan uslov i imperativ za razvoj privrede.

Glavnina sredstava koja privreda odvaja za nauku ide danas ovim putem. Računa se da privreda i ustanove ulažu oko 70% sredstava u razvoj nauke, a oko 30% otpada na fondovska sredstva koja se sada osiguravaju intervencijom države.

2) Privreda i druge društvene djelatnosti odvajaju sredstva za obrazovanje svojih radnika. Neke krupne organizacije imaju i svoje školske centre (u sastavu preduzeća).

Pored ovoga, radne organizacije izdvajaju i dodatna sredstva za ove potrebe.

Nedovoljno je razvijen sistem doškolovanja i osposobljavanja zaposlenih radnika s obzirom na potrebe razvoja nove tehnologije, kao i društvenog i kulturnog razvoja u cjelini. Mnoge institucije koje su osnovane za ovu svrhu postepeno se pretvaraju u škole koje izdaju svjedodžbe. Svjedodžbe su još uvijek, na žalost, svemoćne, od nagrađivanja prema radu pa sve do ugleda čovjeka u društvu.

Direktnih odnosa između privrede i službi pojedinih fakulteta ima, na žalost, vrlo malo jer su se svuda utaborili posrednici u obliku sveučilišta, fondova, budžeta i neizgrađenih interesnih zajednica.

Postoje znatni otpori i nerazumijevanje birokratiziranih struktura protiv direktnog povezivanja usmjerenog obrazovanja i nauke sa srodnim organizacijama udruženog rada u privredi.

Ovaj sistem direktnog povezivanja privrede sa određenim službama, a osobito sa naukom i usmjerenim obrazovanjem, uključujući i fakultete, nedovoljno je razvijen kod nas. Mislim, međutim, da je ovaj oblik povezivanja najbliži socijalizmu i da bi ga svi instrumenti i politika trebali odlučno stimulirati svuda gdje je primjenljiv, a moguć je na mnogo širem frontu nego što je to sadašnja situacija.

Da bi se ovakav kurs mogao brže razviti, pretpostavka je snažnija integriranost same privrede. Integriranje privrede sa drugim društvenim oblastima najvidljivije pokazuje prerastanje i transformaciju viška rada u potreban rad.

III

Treći oblik uspostavljanja odnosa između korisnika i davaoca usluga u ovim oblastima jesu samoupravne interesne zajednice.

Interesne zajednice su organizacije interesenata korisnika usluga koji udružuju svoja financijska sredstva, te se dogovaraju sa davaocima usluga oko kvaliteta i kvantiteta usluge, kao i cijene. Ovi dogovori se realiziraju putem samoupravnih sporazuma, društvenih dogovora i ugovora, i to na dugoročnim osnovama.

Interesne zajednice organiziraju interesenti kada se kao korisnici usluga javljaju čitavi dijelovi društva ili društvo u cjelini i kada je nužna primjena solidarnosti među korisnicima.

Ono što nalaže nužnost šire solidarnosti nisu samo socijalni elementi, već u prvom redu činjenica da je obim korištenja ovih usluga sa strane pojedinaca vremenski veoma različit, što neki u određenom periodu vrlo intenzivno koriste takve usluge (na primjer, školovanje djece, liječenje), dok drugi „miruju".

Organiziranje interesnih zajednica omogućuje stvaranje specifičnog tržišta putem kojeg se vrši slobodna razmjena rada između korisnika i davaoca usluga.

Glavna misao-vodilja za formiranje interesnih zajednica jeste nastojanje da se financiranje društvenih službi skine sa budžeta države,

da se izvrši deetatizacija odnosa i da se omogući razvoj samoupravljanja u društvenim djelatnostima.

Interesne zajednice su mlade organizacije koje su (uglavnom sve) formirane državnim propisima, tako da je i to razlog nemogućnosti davanja tačne ocjene o njima.

Danas se mogu uočiti dvije vrlo različite ocjene uloge interesnih zajednica:

Prva prenaglašava njihovu ulogu i značaj, po čemu može ispasti da su same sebi cilj i da su „najzad pronađen oblik" za rješavanje složenih odnosa proizvodne baze i nadgradnje.

Druga ocjena polazi od nepotrebnosti formiranja interesnih zajednica smatrajući da interese korisnika, bilo kao kompletnih dijelova društva bilo kao društva u cjelini, mogu najbolje reprezentirati skupštine društveno-političkih zajednica.

Naše društvo već dvadesetak godina traži puteve kako da izvrši deetatizaciju ovih odnosa. Tu su bile prisutne dvije linije: stvaranje fondova i mješovitih organa društvenog upravljanja. Ocjenu o uspješnosti ovih nastojanja treba posebno dati.

Danas ima mnogo dilema i različitih pristupa u pogledu fizionomije interesnih zajednica jer stanje u pojedinim oblastima diktira različitost ovih zajednica.

Mogu se utvrditi dvije različite vrste među postojećim interesnim zajednicama:

U prvu, glavnu grupaciju spadaju one interesne zajednice u koje se udružuju korisnici i financijeri usluga radi organiziranja slobodne razmjene rada sa radnicima u društvenim službama (u obrazovanju, nauci itd.).

Druga grupacija je udruživanje sredstava u solidarne ili rizične zajednice radi osiguranja i zadovoljavanja određenih ličnih i zajedničkih potreba, bez slobodne razmjene rada. Tu spada socijalno osiguranje i osiguranje uopće. Ove zajednice formiraju stručne službe koje bi trebale biti stručni servis ovih zajednica.

Pored ovih interesnih zajednica, pojaviće se i druge, posebno u oblasti stambeno-komunalnih odnosa, te infrastrukture. Za sve ove vrste interesnih zajednica nije glavna karakteristika slobodna razmjena rada.

Bilo je dosta lutanja i kolebanja oko toga kako trebaju izgledati samoupravne interesne zajednice koje baziraju na slobodnoj razmjeni rada. Dvije oprečne koncepcije su bile u tome, to jest insistiranje na takozvanim čistim interesnim zajednicama kao organizacijama samo korisnika usluga i davalaca financijskih sredstava ili na mješovitim u kojima bi se zajedno našli i financijeri i korisnici usluga, kao i davaoci usluga.

Na kraju je nađeno jedinstveno rješenje, za koje mislim da najviše razvija ideju o interesnoj zajednici koja omogućuje slobodnu razmjenu rada.

To rješenje traži da se formiraju zajedničke samoupravne interesne zajednice u koje se uključuju i korisnici i davaoci usluga. U takvoj zajednici, međutim, zadržavaju se dva subjektiviteta, odnosno obje strane

zadržavaju svoju samostalnost. Oni moraju putem samoupravnih sporazuma i ugovora na ravnopravnoj osnovi uređivati međusobne odnose, utvrđivati politiku u ovim oblastima, kvalitet i kvantitet usluga, te njihovu cijenu.

U skupštinama i drugim organima upravljanja ovih zajednica u stvari se pojavljuju dva samostalna doma koji usaglašavaju stavove. U praksi, međutim, postoji tendenca da se kao glavni faktori u raspodjeli financijskih sredstava ne pojavljuju korisnici, već predstavnici davalaca usluga. Ispada da država u ime korisnika osigurava sredstva, a onda ta sredstva dolaze pod komandu onih koji trebaju davati usluge. Mnoge interesne zajednice i fondovi tako postaju kamuflaža za osvajanje financijskog monopola profesionalnih užih grupa.

Takva opasnost postoji i kod „čistih" interesnih zajednica. To pokazuje i primjer formiranja organa upravljanja u zajednicama osnovnog obrazovanja u SR Hrvatskoj. U izvršnim odborima općinskih zajednica za osnovno obrazovanje ima 44,9% predstavnika iz školstva, u 24 općine većinu u skupštinama čine prosvjetni radnici. Izvršni odbor Skupštine Republičke zajednice za osnovno obrazovanje broji 15 članova, od kojih su 12 prosvjetni radnici, a 6 od njih su direktori odgojno-obrazovnih ustanova, dok su 3 administrativni rukovodioci općinskih zajednica. Takvo je bilo stanje u 1972. godini.

Prema tome, mogao bi se formulirati zaključak da je glavni problem danas kako organizirati korisnike usluga da se mogu realno kao ravnopravan faktor sučeliti sa davaocima usluga i onda zajednički utvrditi politiku i međusobne odnose.

Zapaža se i tendenca jačanja uloge administrativnog aparata interesnih zajednica i gubljenja odgovornosti prema davaocima sredstava.

Kod dijela naučnih i kulturnih radnika postoji neshvaćanje samoupravljanja. Takvi smatraju da je zadatak društva da osigura sredstva, a onda je stvar tih radnika da raspoređuju sredstva. Rješenja po kojima davaoci sredstava u dogovoru sa davaocima usluga raspoređuju sredstva smatraju nesamoupravnim kursom i to proglašavaju neravnopravnim odnosom.

Pored navedenih razmatranja oko interesnih zajednica, postoje još tri centralna pitanja koja treba ozbiljno razmotriti i tražiti adekvatna rješenja:

a) Do sada su sve interesne zajednice osnovane odlukom države. Država je propisala i visinu doprinosa.

Postavlja se pitanje: kako ih osamostaliti od države?

Bez osamostaljenja nema interesnih zajednica. One ostaju manje ili više slične fondovima, a u kvalitetu odnosa nema bitnih promjena.

Mislim da će za realizaciju ovakvog kursa trebati prethodno raščistiti neka krupna pitanja.

U prvom redu treba do kraja dovesti ustavnu kategoriju da radnik odlučuje o svom dohotku. Danas on još uvijek prima platu, a na tu platu su nazidane obaveze za zajedničku potrošnju. Visina i raspored toga dijela njegovog dohotka odvija se iza njegovih leđa.

Mora se stvar mijenjati u pravcu da radnik odlučuje i o tom dijelu svog dohotka, i to u cjelini i u pogledu rasporeda tih sredstava, bilo putem referenduma ili nekim drugim pogodnim načinom.

Ta ideja je veoma dugo prisutna u našim razmatranjima (bruto dohodak), ali se nije daleko odmaklo od nje.

Drugo pitanje je o čemu trebaju odlučivati udruženi radnici, koje će zajedničke potrebe rješavati unutar OOUR i preduzeća, a koje putem interesnih zajednica.

Ove potrebe se mogu rješavati bilo putem izdvajanja iz ličnog dohotka ili iz dohotka OOUR i preduzeća.

Prema tome, radnik i kao pojedinac i kao udružen mora biti u situaciji da odlučuje o bilansu sredstava za zajedničke potrebe. To je glavni preduslov da se interesne zajednice osnivaju bez direktne asistencije države.

b) Obim solidarnosti u rješavanju zajedničkih potreba jeste krupno pitanje funkcioniranja interesnih zajednica. Nužno je izraditi objektivnije kriterije takve solidarnosti. Takve kriterije bi trebali izraditi radnici u udruženom radu, a mogli bi ih formulirati kongresi samoupravljača ili neke druge radničke organizacije.

Solidarnost znači istovremeno prelijevanje sredstava, pa ako se o tome ne dogovore radnici, onda se neminovno opet javlja država koja to mora regulirati.

c) Kako organizirati interesne zajednice da bi i davaoci sredstava i korisnici usluga stvarno mogli odlučivati, odnosno da te zajednice stvarno postanu samoupravne?

Formiranje i izbor skupština i izvršnih organa to uopće ne obezbjeđuje. To pokriva samo formalno-pravno samoupravnu funkciju. Ovdje se čak razvio takav predstavnički sistem koji daje manje mogućnosti davaocu sredstava da odlučuje o namjeni tih sredstava nego što je to slučaj sa uticajem na rad skupština društveno-političkih zajednica. Posebno je ovo problem u velikim interesnim zajednicama.

Nužno je tražiti rješenja koja će zaštititi interes i položaj radnika koji odvajaju sredstva za takozvane zajedničke potrebe. Tu zaštitu treba osigurati tako da skupštine i drugi izabrani organi sprovode volju radnika, da se interes davalaca usluga ne nametne radi održavanja postojećih institucija čak i u onim situacijama kada ne daju adekvatnu uslugu. S obzirom na stručnost, poznavanje problematike i materijalnu zainteresiranost davalaca usluga, ova opasnost je veoma prisutna. Isto tako, treba se zaštititi od vlastite birokracije u interesnim zajednicama.

Šta poduzeti da se ove ideje realiziraju?

Za sada još nema sasvim jasnih odgovora. Opća je saglasnost da se u organiziranju i funkcioniranju interesnih zajednica dosljedno primijeni delegatski sistem.

Trebalo bi, međutim, prethodno konkretnije riješiti neka pitanja. Prvo, delegate za skupštine u interesnim zajednicama šalju davaoci sredstava, ali treba se odlučiti ko će voditi računa i biti odgovoran da pomogne delegatu da izrazi stavove davaoca sredstava. Da li to treba biti radnički savjet, delegacija koja se bira za skupštinski sistem, neki

treći organ ili sve tri mogućnosti, zavisno od karaktera interesne zajednice.

Mislim da glavno rješenje treba tražiti u formiranju osnovnih samoupravnih interesnih zajednica. To bi značilo da se ove osnovne zajednice formiraju na funkcionalnoj ili teritorijalnoj osnovi, bilo pri određenoj instituciji društvene službe (školi ili grupi škola, zdravstvenoj ustanovi ili grupi tih ustanova itd.) ili na teritoriji mjesne zajednice ili općine. Ovdje se radi o organiziranju korisnika usluga jer su davaoci usluga organizirani u svojim ustanovama.

Ovakve osnovne interesne zajednice bi omogućile kako korisnicima tako i davaocima usluga neposredne odnose. Inače, ovakvi su neposredni odnosi dali veoma dobrih rezultata u ranijem periodu kada smo formirali organe društvenog upravljanja kao što su školski odbori, razni savjeti i slični organi.

Bez opravdanog razloga smo te organe rasformirali ili smanjili njihovu ulogu. Pred nama stoji zadatak da stvorimo slične organe, ali na novim osnovama.

U osnovnim samoupravnim interesnim zajednicama bi se primijenili principi o kojima smo ranije govorili, to jest stvorio bi se zajednički organ sa dva ravnopravna subjektiviteta.

Radi realizacije solidarnosti i uzajamnosti, kao i racionalnog funkcioniranja samoupravnih interesnih zajednica sve više se traži stvaranje velikih zajednica. Taj proces ne treba sprečavati jer bi to značilo neekonomski kurs, ali zato istovremeno treba insistirati na formiranju osnovnih samoupravnih interesnih zajednica. Stvaranje osnovnih samoupravnih interesnih zajednica može najdosljednije osigurati i primjenu delegatskog sistema jer bi formiranje širih interesnih zajednica proizlazilo iz osnovnih.

Stvaranje samoupravnih interesnih zajednica treba značiti da one u ime društva preuzimaju cjelokupnu društvenu odgovornost za stanje i funkcioniranje odgovarajuće oblasti. Ta odgovornost se naročito naglašava činjenicom da one postaju jedan od faktora novog skupštinskog sistema. To pretpostavlja i njihovu ulogu u funkcioniranju vlasti.

IV

Četvrti značajan faktor u pogledu položaja i funkcioniranja zajedničke i opće potrošnje jeste država. Ona je veoma uticajna na odnose u slobodnoj razmjeni rada. (Uloga države je također značajna i u reguliranju tržišne privrede.)

U savremenim društvenim kretanjima država igra sve dominantniju ulogu na ovom području. Taj uticaj je kompletan u socijalističkim zemljama, ali i u razvijenim kapitalističkim zemljama, gdje je na području zajedničke potrošnje bio jako naglašen čist tržišni odnos, ali se sada pod pritiskom radničke klase ide i na izvjesno podruštvljavanje kolektivne potrošnje.

Država se ovdje pojavljuje kao faktor koji utvrđuje i zaštićuje takozvani općedruštveni interes.

Naši napori su usmjereni na stvaranje takvog sistema koji treba bitno smanjiti ulogu države i izvršiti podruštvljenje ovih oblasti na bazi slobodne razmjene rada korisnika i davalaca usluga bez posrednika. Na toj liniji je značajna uloga interesnih zajednica i integracija društvenog rada različitih oblasti.

Da bismo što uspješnije izveli ovu zamisao, nužno je precizirati ulogu države i u našem sistemu, a ta uloga je vrlo značajna. Uloga društva u cjelini i države mogla bi se svesti na ove glavne pravce:

1) Država ima pravo proglasiti određenu djelatnost kao poseban društveni interes (javni interes) i odrediti organizacijama koje obavljaju tu djelatnost određene obaveze ponašanja. I Savezni i republički ustavi daju definicije o ovim djelatnostima. U suštini se radi o formuliranju uticaja države na djelatnosti gdje ne djeluje tržište.

Ono što karakterizira naš kurs jeste to što država svojim odlukama nastoji da dođe do što konkretnijeg spoja organizacija od posebnog društvenog interesa i društva ili dijelova zainteresiranog društva. Znači, nije kurs podržavljenje ovih organizacija, već njihovo podruštvljenje.

Država putem budžeta financira određene vrste zajedničkih potreba. Taj dio potreba utvrđen je u Ustavu SR Hrvatske prilikom definiranja takozvanih općedruštvenih potreba (A 6, t. 12 i A 28, t. 3).

Taj dio zajedničkih potreba koji je svrstan pod pojam opće potrošnje je slijedeći: boračka zaštita; zakonom utvrđene obaveze na području društvenih službi, mirovinskog osiguranja te zaštite prirode; dodatna sredstva za financiranje društveno-političkih i društvenih organizacija; za intervencije u privredi radi zaštite životnog standarda (regresi, premije); za učešće u razvoju nedovoljno razvijenih krajeva; dopunsko sudjelovanje u izgradnji i rekonstrukciji cesta i objekata za zaštitu od poplava, kao i za dopunsko sudjelovanje u održavanju plovnih puteva; komunalne djelatnosti kada se financiranje ne može prenijeti na korisnike.

Kao što se vidi, ova lista je ispala prilično dugačka, a, osim toga, neke su odredbe suviše neodređene i paušalne, te se već sada različito tumače. Ovakvu situaciju uzrokuje i nedovršenost privrednog sistema u pogledu održavanja i razvoja infrastrukture. Isto tako, neke potrebe mogle bi se financirati i unutar interesnih zajednica gdje su korisnici poznati (vodoprivreda, ceste) ili na bazi šire solidarnosti (boračka zaštita).

U svakom slučaju, trebaće pokušati suziti obim financiranja zajedničkih potreba putem budžeta.

Država još uvijek često propisuje određena prava, posebno dodatna prava, koja se ne uklapaju u redovan sistem.

Treba utvrditi pravilo da za svako propisano dodatno pravo država osigurava i odgovarajuća sredstva. Samo takvo pravilo može onemogućiti državu da pod raznim pritiscima lako dodjeljuje prava koja nemaju materijalnog pokrića.

Država utiče na razvoj zajedničke potrošnje i putem društvenog plana razvoja. Ono što se posebno mora utvrditi, to je opći bilans sredstava od kojeg zavisi realizacija plana.

Društvena zajednica mora obezbijediti da taj bilans sredstava za zajedničku potrošnju bude usklađen sa stvarnim potrebama, ali i mogućnostima privrede i stanovništva, jer se prenapregnutost i preveliko zahvatanje u dohodak privrede loše odražava na cjelokupan razvoj, pa i na razvoj društvenih službi.

Nužna je potpuna usklađenost i unutar pojedinih oblasti zajedničke potrošnje.

Pojedinačno rješavanje pojedinih oblasti putem fondova ili interesnih zajednica, a bez vođenja računa o ukupnom bilansu, stalno dovodi do disproporcija u potrošnji i, u krajnjoj liniji, do pretjeranog obima te potrošnje.

2) Društvo ima pravo da u pojedinim oblastima od posebnog društvenog interesa utvrđuje politiku.

Ne radi se samo o materijalnom, ekonomskom aspektu odnosa, već o karakteru, o političkoj fizionomiji određenih djelatnosti. To se odnosi naročito na prosvjetu i kulturu, gdje je naše društvo posebno zainteresirano da te djelatnosti služe i pomažu razvoj socijalizma.

Uticaj društva na rad organizacija od posebnog društvenog interesa dovodi do ograničavanja samoupravnih prava radnika zaposlenih u tim djelatnostima, odnosno, preciznije rečeno, svodi samoupravljanje u tim oblastima u prave društvene okvire. Na kraju krajeva, i samoupravljanje u privrednim organizacijama ima određene društvene okvire, samo što se ti „okviri“ stvaraju drugim uticajima (tržište, međuzavisnost i slično).

Društvo ne „naturuje“ samo određene obaveze i ograničenja organizacijama od posebnog društvenog interesa; ono istovremeno obezbjeđuje normalno funkcioniranje tih službi i njihovu stabilnost. To najbolje ilustrira činjenica da se može zakonom narediti formiranje interesnih zajednica, odrediti financijska sredstva, ako putem samoupravnog sporazuma ili društvenog dogovora to ne bude osigurano.

Đorđi J. Caca

POLITIČKO-IZVRŠNA I UPRAVNA FUNKCIJA U USTAVNIM PROMENAMA

I

1. Političko-izvršna funkcija, odnosno izvršna vlast je jedna od veoma bitnih komponenti političkog ustrojstva svake zemlje i organizacije vlasti. Ona izražava i odlučujuće utiče na karakter i suštinu političkog ustrojstva svakog društva i države i istovremeno je jedan od najizrazitijih pokazatelja demokratizma političkog sistema, ako se ovim pojmom obuhvata i stvarni položaj i faktička vlast predstavničkog tela u sistemu vlasti.

To je jedan od razloga što svi savremeni ustavi sadrže odredbe o izvršnoj vlasti, s tim što je obim ustavnog normiranja različit. Razlike u obimu normiranja su posledica odnosa političkih snaga u određenoj zemlji i, naročito, principa na kojima je organizovana vlast. To su principi podele i jedinstva vlasti, a u njihovom okviru parlamentarni, predsednički i skupštinski sistem. Drugi razlog za ustavno uređivanje položaja i funkcije izvršne vlasti je opravdano nastojanje svakog političkog ustrojstva da se na čvršćim, trajnijim i teže promenljivim osnovama utvrde odnosi među nosiocima pojedinih funkcija kako se u političkoj praksi ne bi mogli menjati prema trenutnoj konstelaciji snaga i političkim prilikama bez povrede ustava i narušavanja ustavnog poretka.

2. Društvena i politička vrednost ovih razloga se ističe naročito u sve izrazitijim tendencijama savremenih političkih sistema za jačanjem uloge države i za dominacijom etatizma nad društvom, što se u praksi ostvaruje kroz jačanje izvršne vlasti na račun učešća i udela predstavničkih tela (parlamenata) u ostvarivanju funkcije vlasti u celini.

Ove tendencije u različitim ustrojstvima i sistemima (parlamentarni, predsednički, skupštinski) i u različitim društvenim uslovima imaju različite osnove i opravdanja i različite efekte. Dok se u zemljama i državama sa dugom ili dužom tradicijom postojanja i razvitka, bez obzira na njihovo društveno ustrojstvo, javljaju kao konzervativne i nedemokratske, dotle one u novostvorenim i novooslobođenim zemljama imaju karakter progresivnih kretanja jer obezbeđuju sigurnije, autoritativnije i efikasnije zaštitu i učvršćenje revolucionarnih teko-

vina na kojima se ta nova ustrojstva zasnivaju i izgrađuju. Ovo je karakteristično naročito za zemlje sa socijalističkim ustrojstvom stvorenim posle drugog svetskog rata i za zemlje koje to ustrojstvo uvode u procesu svoga oslobađanja. Borba sa nosiocima kolonijalne uprave i, naročito, sa razvlašćenom klasom, to jest klasna borba u tim zemljama, nužnošću logike samoodržanja i učvršćenja novog društveno-ekonomskog i političkog ustrojstva, iziskuje i opravdava u određenom vremenskom periodu, koji je, razume se, različit u zavisnosti od stvarnog stanja i odnosa snaga među klasama, relativno jaku i čvrstu izvršnu vlast sa osnovnim funkcijama da naređuje i izvršava. Nema sumnje da klasno-progresivno opravdanje tog položaja izvršne vlasti u tim zemljama postaje sopstvena negacija ako se taj položaj utvrdi kao trajno stanje i sistem u kome bi predstavničko telo bilo pretvoreno u organizovani oblik za manifestacije i paravan za „demokratičnost" sistema, a država radničke klase bila poistovećena sa samom klasom. Takva, nespojiva sa socijalističkom demokratijom, trajna stanja su pre svega pogodno tlo za jačanje birokratizma i birokratije ne samo kao vrha vlasti, već i kao posebnog društvenog sloja, a zatim znače negaciju osnova marksizma da je jedini nosilac vlasti radnička klasa i da ona vlast ostvaruje neposredno preko svojih delegata u organima zakonodavne vlasti. Takva stanja, najzad, neutrališu dejstvo i efikasnost ideološke borbe protiv buržoaskog klasnog ustrojstva i organizacije vlasti jer se ne može afirmisati socijalistički demokratizam kao poseban oblik diktature proletarijata i kao viši stepen demokratije.

Jačanje uloge države, u stvari izvršne vlasti, u buržoaskim zemljama (bez obzira na to da li je vlast ustrojena na principu parlamentarizma ili predsedničkog sistema) nalazi svoje opravdanje u nužnosti državnog intervencionizma radi očuvanja vladajućeg položaja buržoaske klase i sprečavanja revolucionarnih ili evolucionih pokreta protiv kapitalističkog ustrojstva.

II

1. Položaj, funkcija i organizacija izvršne vlasti u novoj Jugoslaviji su normirani od početka njenog stvaranja na Drugom zasedanju AVNOJ-a, tako da odredbe o izvršnoj vlasti sadrže prvi dokumenti ustavnog karaktera nove države. Naime, odlukom ovog zasedanja o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom telu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme narodnooslobodilačkog rata, „AVNOJ se konstituiše u vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko telo Jugoslavije za vreme narodnooslobodilačkog rata", „Predsedništvo AVNOJ-a vrši sve njegove funkcije, zakonodavne i izvršne, u vremenu između zasedanja Veća, kome odgovara za svoj rad", a „Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije jeste najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti u Jugoslaviji preko koga AVNOJ ostvaruje svoju izvršnu funkciju".

Ova rešenja su polazila od teorije jedinstva vlasti i skupštinskog sistema u kojoj, prema Marksovim postavkama o Pariskoj komuni, najviši organ vlasti kao nosilac zakonodavne i izvršne funkcije jeste predstavničko telo. Ovi principi su bili i ostali ustavnopravna i teorijska osnova organizacije vlasti u SFRJ, bez obzira na organizacione i druge promene u pogledu izvršne funkcije. Međutim, u dosadašnjem našem razvoju ti principi i idejne osnove iz kojih oni proizlaze nisu nikad doslednije i celovitije bili ostvareni nego u periodu delovanja i funkcionisanja AVNOJ-a. Istina, odstupanja od potpune i dosledne realizacije ovih načela imala su svoga osnova u stanju, a delimično i u nepredviđenom položaju u koji je bila dovedena zemlja nezavisno i suprotno od njene volje (period obnove i izgradnje zemlje u uslovima „hladnog rata", period izolacije kao posledica stava i akcija Informbiroa itd.). Ovo su objektivne okolnosti zbog kojih su funkcije nosilaca izvršne funkcije često bile izrazitije, naglašenije i jače nego što je to odgovaralo idejnom konceptu, teorijskim osnovama i ustavnim normama.

2. Međutim, iako se sistem izgrađivao u različitim i promenljivim uslovima, naša ustavna teorija i politička misao nisu odstupale od idejnih osnova socijalističkog društvenog ustrojstva zemlje, socijalističke demokratije i načela o položaju, karakteru i funkcijama izvršne vlasti u skupštinskom sistemu vladavine. Naprotiv, one su ne samo obrađivale pozitivne tendencije razvoja, već su davale svoj doprinos u njihovom podsticanju i izgrađivanju polazeći od idejnih osnova Saveza komunista.

U tim nastojanjima najznačajniji prelomni momenat predstavlja uvođenje samoupravljanja i krupne promene izvršene ustavnim zakonima (saveznim i republičkim) od 1953. godine kao neposredna posledica novog, samoupravnog sistema. Tim promenama dotadašnja vlada, koja je u uslovima državno-sopstveničkih odnosa bila dominantan i centralni organ vlasti, pretvara se u federaciji i republikama u izvršno veće kao političko-izvršni organ skupštine, a u narodnim odborima, umesto ranijeg izvršnog odbora kao jedinog nosioca izvršne funkcije, nastavljaju rad saveti koji su obrazovani reformom narodnih odbora izvršenom 1952. godine.

3. Proces ostvarivanja načela skupštinskog sistema i položaja izvršne funkcije u njemu zaokružen je donošenjem Ustava od 1963. godine, kada su nosioci ove funkcije utvrđeni kao organi skupštine kojima se poverava političko-izvršna funkcija i koji su odgovorni pred skupštinom koja ih je izabrala. Ustavima od 1963. godine političko-izvršna funkcija je organizaciono odvojena od izvršno-upravne, ali je u političkoj praksi i u kasnijim ustavnim promenama izvršeno njihovo personalno i funkcionalno objedinjavanje radi efikasnijeg vršenja funkcije i pojačane odgovornosti pred skupštinom.

Poseban značaj u ovoj, četvrtoj reformi izvršne funkcije, izvršenoj ustavima od 1963. godine, ima mogućnost da se ustavom predvidi da određene političko-izvršne poslove vrše i veća skupštine. Iako je ta mogućnost u praksi iskorišćena i ostvarena samo u opštinskim skupštinama, ona ipak predstavlja doslednost u ustavnom određivanju političko-izvršnih poslova kao funkcije i delokruga predstavničkog tela.

Promene o kojima je reč su izvršene radi ustavnog utvrđivanja i potvrđivanja teorijskih i političkih postavki skupštinskog sistema u delu o organizaciji izvršne vlasti, a time i radi odstranjivanja odstupanja od tih postavki u praksi. Rezultati nisu uvek bili potpuni, kao što ni Ustav nije bio ostvaren u svim svojim delovima, ali su nastojanja za ostvarivanje ovog ustavnog koncepta bila postojana i uporna. Njihov cilj je bio da skupštinski sistem od ustavnog, političkog i idejnog principa postane stvarnost time što će skupština u celokupnom sistemu vlasti i po svom položaju i po nadležnosti imati dominantnu ulogu kao najviši organ vlasti i organ samoupravljanja u okviru prava i dužnosti društveno-političke zajednice za koju je obrazovana.

Sa aspekta teorije i prakse naše socijalističke samoupravne demokratije ostvarivanje ovog principa ima dvostruk značaj: prvo, njime se potvrđuje prednost jedinstva vlasti u odnosu na načelo podele vlasti i, drugo, afirmiše se osnovanost i efikasnost skupštinskog sistema kao oblika ostvarivanja dominantnog položaja radničke klase u vršenju funkcija vlasti.

III

1. Rešenja predložena u Nacrtu ustava SFRJ u pogledu političko-izvršne funkcije polaze od ocene dosadašnje prakse i njene usaglašenosti sa ustavnim načelima i normama, od teorijske obrade položaja, organizacije i funkcija političko-izvršne vlasti i od doslednosti u ostvarivanju idejnih osnova našeg društveno-političkog sistema. Sublimirana saznanja ukazuju da je političko-izvršna funkcija, i pored svih ustavnih promena i političkih nastojanja i teorijskih obrazlaganja, ostala u osnovi samo formalno u skupštini (naročito u federaciji, republikama i pokrajinama), a da se stvarno učvrstila kao posebna funkcija van skupštine koja vrši veoma snažan uticaj na skupštinu u celini. Nezavisno od toga što je taj uticaj po intenzitetu i obimu daleko slabiji i uži od onog iz perioda do donošenja ustavnih zakona u 1953. godini, on predstavlja potencijalnu opasnost za degradiranje skupštine kao najvišeg organa vlasti i, naročito, kao organa samoupravljanja, a time i načela skupštinskog sistema i principa jedinstva vlasti.

Druga polazna osnova ovih rešenja je nova struktura skupština zasnovana na delegatskom principu, neophodnost efikasnosti u njihovom radu, naročito u oblasti izvršavanja politike i propisa, i racionalnost u iskorišćavanju objektivnih uslova za usklađivanje pojedinačnih sa zajedničkim i opštim interesima. Delegatska struktura skupština i ostvarivanje delegatskog principa u praksi nesumnjivo predstavlja najpovoljniju i najpogodniju objektivnu mogućnost za obezbeđivanje dominantnog položaja radničke klase i svih radnih ljudi, te za zadovoljavanje njihovih interesa i potreba kada su oni predmet razmatranja i odlučivanja u skupštini. Međutim, društvo u razvoju, društvo sa unutrašnjim protivrečnostima koje su posledica njegove relativne (a gdekad i izrazite) materijalne nerazvijenosti, društvo u kome su elementi klasne bor-

be još uvek realnost, ne može obezbediti svoj opstanak i svoj razvitak ako u mehanizmu vlasti nema i takav organizacioni oblik koji će neposredno ili posredno učestvovati u neutralisanju suprotnosti i u usklađivanju dnevnih sa trajnim interesima radničke klase. Ovaj imperativ nije i ne može biti nepoverenje prema radničkoj klasi, već označava priznavanje jedne realnosti u kojoj oblik, dimenzije i metod obezbeđivanja sveukupnosti interesa predstavlja interes same radničke klase.

2. Dosadašnje iskustvo opravdava ustavne promene u pogledu političko-izvršne funkcije iz više razloga, među koje kao bitnije svrstavamo:

a) pojave dominacije političko-izvršnih organa, koje se izražavaju ne samo u faktičkom obimu funkcija, već i u odnosu prema skupštinama, pred kojima se javljaju skoro kao isključivi predlagači politike i sa pozicija koje sužavaju prostor skupština za ostvarivanje njihovih ustavnih nadležnosti i uopšte položaja u sistemu;

b) pretvaranje političko-izvršnih, a posredstvom njih i upravnih organa u faktičke kreatore politike i jedine njene sprovodnike i izvršioce, čime se skupština dovodi u položaj verifikatora primljenih predloga sa objektivno malo mogućnosti da bitno menja odnose i stanja. Ovo je došlo do izražaja naročito u Saveznoj skupštini u pitanjima o kojima ona odlučuje na osnovu usaglašenih stavova u međurepubličkim komitetima. Skupština, doduše, ima mogućnost da predlog odbije, što predstavlja takođe način odlučivanja, ali efekat takvog odlučivanja je neuporedivo slabiji od onoga koji se postiže pravom da se predlozi menjaju ili dopunjavaju u njihovoj suštini, s jedne strane, a to može dovesti i do političkih problema, s druge strane;

c) uticaj uprave, neposredno i posredstvom političko-izvršnog organa, na rad skupštine i njena direktna interventnost u skupštini na način i u obimu koji znatno prevazilazi granice vršenja stručnih poslova za skupštinu i njena tela;

d) svođenje na formalnost političkog nadzora skupštine nad radom političko-izvršnih organa i organa uprave kao posledica položaja u koji su skupštine dovedene metodom rada i odnosima između njih i političko-izvršnih organa;

e) nedovoljno, a po pravilu i neefikasno komuniciranje između skupštine i njenih tela, s jedne, i političko-izvršnih i upravnih organa, s druge strane. To je izrazito naročito u republikama i pokrajinama u pitanjima o kojima vrše usaglašavanje međurepublički komiteti u Saveznom izvršnom veću. Dinamika u rešavanju tih pitanja, presija vremena u kome se saglasnost mora postići i neophodnost česte i višekratne razmene mišljenja u cilju postizanja dogovora o veoma suptilnim pitanjima o kojima postoje različiti stavovi proizašli iz različitih i čak suprotnih interesa objektivno su stavili političko-izvršne organe u položaj da budu operativni do tog stepena da je uključivanje skupština u razmatranje tih pitanja i utvrđivanje stavova retko, a često i sporadično.

3. Svi ovi razlozi proizlaze iz jedne objektivne situacije koja nema osnova u Ustavu, ali koja se nameće logikom neophodnosti da se od-

nosi urede, da se stanja prevaziđu i da se utvrde optimalna rešenja. To je situacija sučeljavanja argumenata i njihov put od pojedinačnih do zajedničkih ocena, što iziskuje i operativnost i efikasnost. Prema tome, ne može se sporiti da su dosadašnji uspesi i rezultati postignuti metodima koji obezbeđuju rešenja, ali ne znače i doslednost u ostvarivanju Ustava i ustavno utvrđenih odnosa.

4. Osnovni cilj ovih promena jeste taj da se obezbedi ostvarivanje dominantne uloge i mesta skupštine u političkom sistemu i da se stvore preduslovi da delegatski sistem funkcioniše prema ustavnoj i idejnoj koncepciji, što znači da se ostvari u svojoj sveukupnosti. To se može postići suštinskim i organizacionim promenama u položaju političko-izvršnih organa i u njihovom odnosu prema skupštini. Čini se da se to može najefikasnije ostvariti ako se političko-izvršna funkcija vrati u skupštinu suštinski i organizaciono; ako se nosioci političko-izvršne i izvršno-upravne funkcije organizaciono i personalno odvoje u cilju jačanja njihove samostalnosti i odgovornosti, uz obezbeđivanje određenog stepena funkcionalne uzajamnosti kako se ne bi pretvorili u dve paralelne ili antagonističke vlasti koje bi se funkcionalno, radno i operativno suprotstavljale među sobom; ako se neutrališe uticaj uprave na skupštinu i političko-izvršni organ na način da ona predstavlja deo skupštine, ali ne onaj odlučujući u utvrđivanju politike, već pomoćni i stručni koji samo doprinosi utvrđivanju politike svojim znanjem, iskustvom i stručnošću; ako se odnosi između skupštine, to jest delegata, i političko-izvršnog organa i organa uprave zasnuju na uzajamnoj saradnji, uz zadržavanje samostalnosti svakoga u okviru datih ovlašćenja i na principu pune i stvarne odgovornosti ovih organa pred skupštinom za svoj rad u celini i za sprovođenje i ostvarivanje utvrđene politike; ako se političko-izvršnom organu obezbedi društveni ugled i položaj koji odgovara njegovim funkcijama i mestu u organizaciji vlasti; ako se uprava ne tretira kao privesak skupštine ili političko-izvršnog organa i njihova servisna služba, odnosno ako njena izvršno-upravna funkcija dobije onu društvenu verifikaciju koja će joj omogućiti da odgovorno, samoinicijativno i samostalno vrši neophodnu društvenu funkciju u sistemu vlasti.

Ostvarivanje ovih pretpostavki znači solidnu osnovu za sprovođenje u praksi skupštinskog sistema i naročito za ostvarivanje delegatskog sistema kao spleta društvenih odnosa od osnovnih zajednica do skupštine.

5. Radi doslednog i celovitog uobličavanja načela skupštinskog sistema u uslovima samoupravljanja, obezbeđivanja dominantne uloge radničke klase u vršenju funkcije vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima u skupštini i stvaranja mehanizma i metoda usaglašavanja pojedinačnih sa zajedničkim interesima, Nacrt ustava SFRJ predviđa obavezno obrazovanje posebnog veća za vršenje političko-izvršnih poslova u skupštinama republika, pokrajina i opština.

a) Ovo veće, prema Nacrtu ustava, vrši, pored političko-izvršnih poslova, i druge poslove iz nadležnosti skupštine od opšteg političkog

značaja utvrđene republičkim ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom, odnosno statutom opštine. Pošto se radi o strukturi i organizaciji republičke, odnosno pokrajinske i opštinske skupštine, što je predmet republičkog ustava, pokrajinskog ustavnog zakona i opštinskog statuta, Nacrt utvrđuje samo fizionomiju, status i okvirni delokrug ovog veća kao elementa jedinstvenih osnova političkog sistema. Tako, prema Nacrtu, ovo veće prati stanje i razvoj društveno-političke zajednice i većima samoupravnih zajednica predlaže utvrđivanje politike i donošenje opštih akata i mera i daje mišljenja o predlozima akata i mera koje ono nije podnelo; predlaže, odnosno daje saglasnost na predlog društvenog plana i budžeta; donosi propise za izvršenje opštih akata skupštine za koje je ovlašćeno ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom, odnosno statutom opštine; stara se o sprovođenju politike i izvršavanju opštih akata skupštine i odgovorno je za to; utvrđuje načelne stavove i smernice za rad organa uprave i ukida njihove propise koji su u suprotnosti sa opštim aktima skupštine i propisima koje je ono donelo; predlaže većima samoupravnih zajednica izbor i imenovanje određenih funkcionera i vrši druge poslove određene ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom i statutom koji ne spadaju u delokrug veća samoupravnih zajednica.

Ovo veće može, ako to bude utvrđeno ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom, odnosno statutom o određenim pitanjima iz nadležnosti skupštine odlučivati ravnopravno sa nadležnim većem samoupravnih zajednica, a u slučajevima u kojima smatra da nije u stanju da obezbedi sprovođenje politike i izvršavanje opštih akata skupštine ili da ne može vršiti svoju funkciju ako se ne donese određeni akt, može podneti ostavku.

Način izbora ovog veća nije određen Nacrtom, već je ostavljen republičkom ustavu, pokrajinskom ustavnom zakonu, odnosno statutu opštine.

b) Prema odredbama Nacrta ustava SFRJ, ovo veće ima položaj političko-izvršnog organa, a utvrđuje se i kao dom skupštine koji može samostalno ili ravnopravno sa većem, odnosno većima samoupravnih zajednica vršiti i originernu normativnu funkciju opštine. To znači da je njegova originerna funkcija, utvrđena saveznim Ustavom, vršenje političko-izvršnih poslova, a da je delovanje kao doma skupštine u okviru njenih osnovnih nadležnosti potencijalna i izvedena funkcija koja zavisi od republičkog ustava, pokrajinskog ustavnog zakona i statuta opštine. Objedinjavanje osnovne (normativne) i političko-izvršne funkcije u skupštinskom mehanizmu u jednom veću je potpuno u skladu sa suštinom i karakterom skupštinskog sistema, a na osnovu dosadašnje političke prakse i saznanja i neophodno. To je, uostalom, i sadašnje stanje jer, prema članu 79. stav 1. Ustava SFRJ, ustavom se može predvideti da određene političko-izvršne poslove vrše i veća skupština.

Međutim, pitanje je da li može originerni nosilac političko-izvršne funkcije biti po tom osnovu i dom skupštine. Smatramo da bi karakteru skupštinskog sistema više odgovaralo rešenje po kome bi ovaj organ, odnosno dom bio utvrđen kao veće skupštine sa određenim delokrugom

iz originerne funkcije skupštine i sa izvedenom nadležnošću u oblasti političko-izvršne funkcije. Time bi se doslednije izrazila koncepcija da su političko-izvršni poslovi funkcija opštih prava skupštine, a ne obrnuto. Ovim se ne dovodi u pitanje pravilna i osnovana koncepcija o organizacionom i funkcionalnom uključivanju političko-izvršne funkcije u skupštinu niti se remeti celina delegatskog sistema i njegovo funkcionisanje. Prema ovom shvatanju, odgovarajuća odredba Nacrta ustava bi mogla približno da glasi: „U skupštini se obrazuje veće za vršenje određenih poslova iz nadležnosti skupštine od opšteg političkog značaja utvrđenih ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom, odnosno statutom opštine, kome se poverava vršenje političko-izvršne funkcije opštine." Na taj način političko-izvršna funkcija proizlazi iz opšte funkcije skupštine i ne predstavlja osnov za derivativnu normativnu funkciju veća koje vrši i političko-izvršnu funkciju.

c) Što se obima nadležnosti ovog veća tiče, ona mora biti potpuna i sveobuhvatna u političko-izvršnoj sferi, a restriktivna u odnosu na vršenje ostalih (u prvom redu normativnih) funkcija skupštine. Sveobuhvatnost političko-izvršne funkcije je preduslov za efikasnost u sprovođenju i izvršavanju politike i decidirano razgraničenje odgovornosti nosilaca pojedinih funkcija, a restriktivnost u vršenju opštih funkcija skupštine (donošenje propisa, utvrđivanje politike, kadrovska pitanja i slično) je garancija za funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema i za stvarno neposredno učešće delegacija i delegata u ostvarivanju tih funkcija. Ovo je bitno naročito sa stanovišta ustavnog položaja veća samoupravnih zajednica u odlučivanju o pitanjima od političkog značaja. Njihovo učešše i partnerstvo, odnosno isključivanje iz odlučivanja o pojedinim pitanjima ove vrste mora biti zasnovano jedino na kriterijumu njihovog neposrednog interesa za ta pitanja. Svaki drugi kriterijum i polazna osnova za utvrđivanje delokruga ovog veća značili bi izuzimanje pitanja od opšteg političkog značaja iz delokruga delegatskih veća, što bi imalo za logičnu posledicu negiranje dominantne uloge radničke klase u vršenju političke vlasti, odnosno organizovanog učešća radnih ljudi u vršenju funkcija skupština društveno-političkih zajednica u određenoj oblasti.

d) Pitanje od posebnog značaja je obezbeđivanje uticaja udruženog rada, odnosno delegatskih veća na ovo veće. Nesporno je da će ono doprinositi ostvarivanju trajnih interesa radničke klase i usaglašavanju pojedinačnih sa zajedničkim interesima i ostvarivati uticaj subjektivnih snaga u radu skupštine. Međutim, da se kroz novi oblik ne bi vratilo staro stanje, koje se menja baš zbog toga što je organ ovog vida i njegovo delovanje počelo degradirati skupštinski sistem, mora se utvrditi određeni odbrambeni mehanizam i u odnosu na njega. Jedan od elemenata tog mehanizma je odgovornost tog veća pred delegatskim većima, iako ono ima mogućnost da utiče na njihov rad putem prava da može podneti ostavku u slučajevima i situacijama koje su pomenute. Naime, u tom pogledu mora postojati određena vrsta, uslovno rečeno, reciprociteta. Ako se ovom veću, s razlogom, priznaje pravo neslaganja sa delegatskim većima, koje se izražava u svojevrsnom pritisku kroz mogu-

nost podnošenja ostavke, ne može se osporiti pravo delegatskim većima da i ona izraze svoje neslaganje sa tim većem. Karakter, posledice i način ostvarivanja te odgovornosti su predmet republičkih ustava i pokrajinskih ustavnih zakona, odnosno statuta opština, ali oni u svakom slučaju ne smeju dovesti u pitanje efikasnost rada skupštine niti blokirati taj rad. Metod ostvarivanja te odgovornosti, prema tome, treba da polazi od načela uzajamnosti, određenog stepena uticaja i političke odgovornosti, kao i od imperativa za efikasan rad skupštine kao celine, jer svako ostvarivanje teorijskih postavki u praksi koje ne obezbeđuje efikasnost i odgovornost u radu putem datog mehanizma delovanja vrlo brzo dovodi u sumnju te postavke i preko toga čitav sistem zasnovan na njima.

Suprotnost interesa u skupštini treba shvatiti kao realnost u kojoj se ona mora prevazići, a ne kao povod za sukobe i izgovor za onemogućavanje rešenja. Samoupravni sistem zasnovan, između ostalog, i na metodu sporazumevanja i dogovaranja mora biti ostvarivan i u skupštini. U svakom slučaju, delegatska veća i veće koje vrši političko-izvršne poslove su organizacioni delovi jedinstvenog mehanizma skupštine koji mora delovati jedinstveno i u kome ne može postojati apsolutna dominacija bilo koga od njih. Razume se, u nedopuštenu dominaciju ne sme se uvrstiti samostalnost svakog veća u vršenju poslova iz njegovog delokruga.

e) Način izbora veća za vršenje političko-izvršnih poslova direktno se odražava na karakter skupštine kao celine i na odnose među većima.

Neposredni izbor ovog veća može ga veoma lako i brzo pretvoriti u dominantan dom skupštine iz dva razloga. Prvo, ono će biti smatrano jedinim legitimnim predstavnikom i zastupnikom zajedničkog i opšteg interesa republike, pokrajine, odnosno opštine pošto će biti birano od strane svih birača, pa će po tom osnovu moći da se nameće delegatskim većima kao predstavnicima i zastupnicima pojedinačnih interesa zajednica koje su ih delegirale. Drugo, ono ne može odgovarati pred delegatskim većima ni za ostvarivanje političko-izvršne funkcije skupštine niti će biti u poziciji partnerstva sa njima jer će odgovarati pred biračkim telom čitave republike, pokrajine, odnosno opštine koje je, po logici odnosa, ne samo šire i brojnije od biračkog tela delegacija i delegata, već i autoritativnije jer će predstavljati totalitet i kolektivitet ovih društveno-političkih zajednica. A kolektivna odgovornost pred takvim biračkim telom je neostvarljiva.

Međutim, sama koncepcija postojanja ovog veća u skupštinama je suprotna takvim tendencijama jer ono mora biti oslonac veća delegata i ograničena protivteža u strogo određenim poslovima i pitanjima, a ne organ koji stoji nad njima. Ovo jednako važi i za slučaj da ovo veće bude, prema iznetom mišljenju, institucionalizovano kao dom sa delom originernih osnovnih nadležnosti skupštine i sa povremenom političko-izvršnom funkcijom skupštine.

Prema tome, prihvatljivije i usklađenije sa delegatskim sistemom izgleda rešenje po kome bi se ovo veće biralo na delegatskom principu na osnovu zajedničke liste koja bi se utvrđivala u organizaciji Socija-

lističkog saveza republike, pokrajine, odnosno opštine. Izborno telo za ovo veće u opštinskim skupštinama bile bi delegacije koje se obrazuju za te skupštine, a za veće u republičkoj, odnosno pokrajinskoj skupštini delegatska veća opštinskih skupština. Eventualna potvrda tog izbora na neposrednim izborima bila bi moguća koncesija shvatanju (koje nije bez osnova) da u određivanju personalnog sastava skupština ipak učestvuje i totalitet društveno-političke zajednice. Time bi se istovremeno ostvarila njegova povezanost sa delegatskim većima, stvorio bi se osnov za njegovu odgovornost pred njima i dala mu se verifikacija predstavnika i zastupnika opšteg i zajedničkog interesa teritorijalne zajednice, ali ne jedinog i isključivog.

IV

Nacrt ustava ne predviđa promene u položaju uprave i u njenim odnosima sa skupštinom. Međutim, promene u političko-izvršnoj funkciji imaju odgovarajućeg odraza na upravu. Osim toga, zadržavanje Saveznog izvršnog veća sa sadašnjim njegovim funkcijama, bez obzira na modifikaciju u definiranju njegovog ustavnog statusa, sa razlogom postavlja pitanje koordiniranja uprave u republici i pokrajini. Naime, organizaciono odvajanje političko-izvršne od izvršno-upravne funkcije, što se čini Nacrtom ustava, moguće je i dopustivo je, ali potpuno funkcionalno razdvajanje ovih dveju funkcija je neostvarljivo u praksi. Ovo, razume se, ne znači plediranje za zadržavanje sadašnjeg stanja, ali nalaže određenu institucionalizovanu povezanost između veća koje će vršiti političko-izvršnu funkciju i posebnog organa (saveta ili veća) za koordiniranje i usklađivanje rada organa uprave u sprovođenju politike i izvršavanju zakona i drugih akata skupštine i vršenju izvršno-upravnih poslova. Ovo se odnosi naročito na republiku i pokrajinu, gde organi uprave samo izuzetno neposredno primenjuju zakone i gde izvršno-upravna funkcija ima veoma mnogo dodirnih tačaka sa političko-izvršnom funkcijom.

Povezanost o kojoj je reč ne sme se svesti na obavljanje stručnih poslova jer je to funkcija svakog pojedinačnog organa uprave, a ne njenog kolegijalnog tela. Ona mora biti celovitija i obuhvatnija, te, pored nadzornih prava i prava davanja smernica od strane veća za političko-izvršne poslove, treba da zahvati i oblast sprovođenja politike i zakona i drugih propisa. Pri tome republički ustavi i pokrajinski ustavni zakoni, a u određenoj meri i opštinski statuti, moraju tako definisati organ za koordinaciju uprave da bude nedvosmisleno da je on supstitut klasične vlade, odnosno sadašnjeg izvršnog veća u domenu izvršno-upravne funkcije. Ovde spadaju naročito pitanja zastupanja republika i pokrajina u međurepubličkim komitetima u Saveznom izvršnom veću bez obzira na njihov novi karakter, položaj i delokrug. Pri tome treba utvrditi koji je odgovarajući organ Saveznom izvršnom veću u republici i pokrajini. Po definiciji položaja ovog veća („organ Skupštine SFRJ koji vrši izvršno-upravnu funkciju"), odgovarajući organ u republici trebalo

bi da bude organ za koordinaciju uprave. Međutim, s obzirom na karakter ovlašćenja SIV-a i na predmet rada međurepubličkih komiteta, kao i na činjenicu da SIV faktički i dalje ostaje i političko-izvršni organ, bez obzira na predloženu definiciju (jer se u federaciji ne predviđa poseban nosilac ove funkcije niti se ona u celini stavlja u nadležnost Skupštine), prihvatljivije izgleda rešenje po kome bi u ovim pitanjima odgovarajući organ SIV-u bilo veće za vršenje političko-izvršnih poslova. Ova dvojnost u odnosima odstupa od ustavnog određenja karaktera pojedinih organa, ali odražava realnost prakse koja bi se morala imati u vidu u daljem toku rada na Ustavu.

V

U zaključku ovog sažetog prikaza i opšte ocene predloženih ustavnih promena u pogledu političko-izvršne i upravne funkcije vidljivo je da su one neophodne i opravdane i da su ih naložile razvojne tendencije skupštinskog sistema, potreba njegovog usavršavanja i uobličavanja na osnovama idejne usmerenosti razvitka samoupravne socijalističke demokratije, kao i pravac društvenih kretanja uopšte i posebno samoupravljanja kao dominantnog društvenog i produkcionog odnosa.

Međutim, verifikaciju ovog zaključka treba da dadu u prvom redu republički ustavi, pokrajinski ustavni zakoni i u određenoj meri opštinski statuti pošto odredbe Nacrta ustava sadrže samo osnove za rešenja i obezbeđuju samo jedinstvene osnove političkog i skupštinskog sistema. Povodom ovoga ne vidimo opravdanih razloga za krupne razlike među republikama koje bi proizlazile iz razlika u njihovim osobenostima. Radi se o sistemu čije su socijalističke osnove jedinstvene i koji se jednako i istovremeno gradi na tim osnovama. One nemaju niti mogu imati dodirnih tačaka i veze sa nekadašnjim istorijskim tradicijama iz života i daleke prošlosti republika. Tradicionalizam u našem političkom sistemu za sve republike može datirati samo od stvaranja socijalističke Jugoslavije. Prema tome, može se govoriti samo o različitim gledanjima na pojedine institucije, ali ne i o suštinskim razlikama među republikama kao osnovi za različita rešenja. Razume se, ne treba isključivati mogućnost razlika i na osnovu shvatanja, ali one se moraju kretati u okviru jedinstvenih osnova sistema i ne mogu dovoditi u pitanje te osnove niti jedinstvo društveno-političkog uređenja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Aleksandar Fira

USTAVNOST I ZAKONITOST

I

U Nacrtu ustava SFRJ, kao i u svim ranijim ustavima socijalističke Jugoslavije, kategorije ustavnosti i zakonitosti pojavljuju se među osnovama društvenog i političkog sistema, a mehanizam njihove zaštite predstavlja jedan od izuzetno značajnih delova ustavne institucionalizacije. Štaviše, može se konstatovati da je najveći deo ovog sistema neposredno ustavna kategorija, što samo po sebi potvrđuje značaj koji se tome pridaje i u ovoj fazi našeg ustavnog razvoja. Predloženi ustavni tekst kategorije ustavnosti i zakonitosti ističe već u osnovnim načelima utvrđujući da se među neprikosnovene osnove položaja i uloge čoveka u socijalističkoj Jugoslaviji ubraja „jednakost prava i dužnosti i odgovornosti ljudi u skladu sa ustavnošću i zakonitošću". Iz ovog temeljnog ustavnog stava proističe najpre razvijeno ustavnopravno određenje značenja, društvenih osnova i pravnih dejstava ovih kategorija[1], a zatim razvijen sistem njihove zaštite[2].

Takav odnos ustavnog teksta prema ustavnosti i zakonitosti i sistemu njihove zaštite je prirodna posledica društvene uloge i značaja koji ove kategorije imaju u učvršćivanju i daljem razvijanju samoupravnog socijalističkog društva ne samo u današnjoj fazi, nego i u dužem vremenskom periodu. Iako na čisto teorijskom planu kod nas nikada nije direktno osporavan značaj ustavnosti i zakonitosti za razvitak socijalističkog samoupravljanja i socijalističkih društvenih odnosa uopšte, sve do poslednjih revolucionarnih inicijativa SKJ i druga Tita lično, područje ustavnosti i zakonitosti i sistem njihove zaštite bili su onaj deo ustavnog sistema koji je bio izrazito napadnut talasom liberalizma i oportunizma. Posledice tih društvenih deformacija ogledale su se ne samo u slabljenju društvene efikasnosti organa zaštite ustavnosti i zakonitosti i u ozbiljno pokolebanom poverenju u sposobnost društva da

[1] Nacrt ustava SFRJ, deo drugi, glava IV, Ustavnost i zakonitost.
[2] Isto, deo drugi, glava V, Sudstvo i javno tužilaštvo; deo četvrti, glava VII, Pravosudni organi federacije; deo četvrti, glava VIII, Ustavni sud Jugoslavije.

to obezbedi, već i u tome što su time ugrožavane i same osnove Ustavom utvrđenog poretka, a naročito njegov klasni karakter.

Naime, čovek se ne može oteti utisku da su se zaboravljale ili grubo ignorisale, mada ponekad uz formalno prihvatanje, neke elementarne istine koje je mnogo puta istorija potvrdila. Iako su pravne kategorije, ustavnost i zakonitost uvek su izražavale određen politički princip i političko opredeljenje. Zbog toga one uvek izražavaju klasno definisan društveni interes. To važi i za naš ustavni poredak, u kome ustavnost i zakonitost nisu nikakve društveno neutralne kategorije, nego specifičan oblik izražavanja istorijskog interesa radničke klase i svih radnih ljudi. Zbog toga napad na njih ne može a da ne bude oblik ugrožavanja samih osnova društveno-ekonomskog i političkog uređenja.

Iako u ovakvom, pretežno elementarnom, komentarisanju predloženih ustavnih odredaba nema mesta širim i na prvi pogled nespornim teorijskim razmatranjima, mora se ipak učiniti bar nekoliko napomena. Najpre, ustavnost i zakonitost, kao dva vida izražavanja u suštini jedinstvenog načela, ne mogu se poistovetiti sa prostim postojanjem Ustava i zakona, već moraju značiti obavezu svih, uključujući i organe koji donose Ustav i zakone, da se u donošenju pravnih i drugih akata i u preduzimanju materijalnih radnji pridržavaju odredaba Ustava i zakona. Ukratko, princip ustavnosti i zakonitosti postoji samo onda kada je obezbeđeno ponašanje saglasno Ustavu i zakonima. To opšte i tradicionalno određenje ustavnosti i zakonitosti mora biti u našem društvu praćeno još jednim upozorenjem koje je direktan rezultat jedne posebnosti našeg ustavnog poretka. U našem društvu se od pojave prvih oblika samoupravljanja, pored Ustava, zakona i drugih podzakonskih akata, pojavljuju, kao poseban oblik normativnog uređivanja samoupravnih odnosa, i odredbe samoupravnog prava osnovnih samoupravnih asocijacija (najpre u formi pravilnika, statuta i slično). Ustavnim amandmanima iz 1971. godine, posebno amandmanom XXIII, u pogledu samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, na svojevrstan način još jasnije nego do sada istaknuto je da se ustavni poredak našeg društva mora razumeti tako da on obuhvata ne samo klasično pravo i njegovu primenu, već i sferu autonomnog prava. S obzirom na to da su ustavnost i zakonitost opšte načelo ustavnog poretka, to znači da to načelo obuhvata i obavezu poštovanja akata autonomnog prava.

Saglasno izloženom određenju načela ustavnosti i zakonitosti jasno je da svaka povreda Ustava, zakona i podzakonskih akata, ali i akata samoupravnog prava predstavlja povredu ovog načela, bez obzira na to da li je reč o ponašanju kojim se krši određena zabrana ili o ponašanju koje predstavlja nevršenje odgovarajućih obaveza. Ovo naglašavanje, koje je inače poznato i razrađeno u klasičnoj pravnoj teoriji[3], ima poseban značaj za naše savremene prilike jer se, pored klasičnog kršenja pojedinih ustavnih principa, sve češće susreće i nevršenje, odnosno nesprovođenje tih principa. Društvena situacija do koje je došlo u reali-

[3] Pravna teorija već vekovima, pored delikata koji nastaju određenim činjenjem, razlikuje i delikte koji nastaju propuštanjem određenih obaveznih radnji, odnosno nečinjenjem.

zaciji amandmana XXI—XXIII je tipičan primer za to. Tu, naročito posle Pisma predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ, nije mogućno tako često sresti direktno kršenje normi utvrđenih u amandmanima na taj način što bi se sada uspostavili odnosi suprotni njima, mada i toga ima. Međutim, amandmanske odredbe se stvarno krše neuspostavljanjem odnosa koje one predviđaju. Ustavnopravno, a i društveno, rezultat je isti — produžava se egzistiranje jedne društveno štetne i protivustavne prakse.

Treba naglasiti i to da svaki ustavni poredak koji prihvata načelo ustavnosti i zakonitosti[4] uvek predviđa i određen sistem zaštite tog načela. Tamo gde nema nikakve institucionalizirane zaštite tog načela, ono gubi svoju društvenu vrednost, odnosno jedan ustavni princip se pretvara u golu proklamaciju, a ne retko i u propagandni paravan faktičkog bezakonja i samovolje.

U svim fazama razvoja našeg ustavnog poretka načelo ustavnosti i zakonitosti bilo je praćeno odgovarajućim sistemom zaštite, koji je tokom vremena bio usavršavan i kompletiran. Ta kontinuirana linija razvoja nikada nije napuštana iako efekti njenog društvenog dejstva nisu uvek bili isti.

Svaki prelomni momenat u ustavnom razvoju zemlje traži i usavršavanje sistema zaštite ustavnosti i zakonitosti.[5] Tako se, pored pravosudnog sistema, ustavnog spora, nadzora u okviru organa vlasti, odnosno uprave, pojavljuje posle 1963. godine i ustavno sudstvo.

Društvena efikasnost ovog mehanizma uvek je zavisila od opštih društvenih uslova, jer je zbog društvene sadržine koju ovi principi izražavaju jasno da se ne radi o nekim apstraktnim kategorijama koje egzistiraju i proizvode svoje dejstvo nezavisno od društvenih odnosa, već upravo o jednoj specifičnoj funkciji tih samih društvenih odnosa. Baš zbog toga institucionalizacija sama po sebi ne rešava društvene probleme iako nagomilano iskustvo pokazuje da je ona neizbežna pretpostavka njihovog rešavanja. Uspešna borba za ustavnost i zakonitost zahteva svesnu organizovanu društvenu akciju koja je u stanju da obezbedi društvene pretpostavke za celishodno funkcionisanje svakog institucionalnog mehanizma.

II

Nacrt novog ustava u određivanju društvene sadržine i cilja zaštite ustavnosti i zakonitosti preuzima neizmenjenu odgovarajuću odredbu Ustava SFRJ iz 1963. godine[6], koju je, i pored svih slabosti u njenoj realizaciji, dosadašnji razvoj nesumnjivo potvrdio. Saglasno takvoj društvenoj sadržini i cilju ovih načela, na isti način kao i ranije utvrđuje

[4] Uzgred napominjemo da se državni poredak u kome se načelo ustavnosti i zakonitosti ne prihvata ne može ni smatrati ustavnim poretkom u savremenom smislu te reči.
[5] Ovo važi naročito za donošenje Ustava SFRJ iz 1963. godine.
[6] Uporedi član 145. Ustava SFRJ i član 181. Nacrta novog ustava SFRJ.

se i staranje o ustavnosti i zakonitosti kao dužnost sudova, ustavnih sudova i drugih državnih i samoupravnih organa i organizacija i svih nosilaca samoupravnih, javnih i drugih društvenih funkcija. Novi elementi pri postavljanju osnova i mehanizma zaštite ustavnosti i zakonitosti izražavaju se pre svega u direktnom ustavnom konstituisanju samoupravnih sudskih organa i samoupravnog pravobranioca kao integralnih delova mehanizma zaštite ustavnosti i zakonitosti, koji su direktan rezultat našeg samoupravnog razvoja i predstavljaju neposredno širenje samoupravljanja i na vršenje sudske i zaštitne funkcije uopšte.

U pogledu osnovnih pravnih posledica koje proističu iz prihvatanja principa ustavnosti i zakonitosti, zadržan je načelno isti stav koji je postojao i u Ustavu SFRJ iz 1963. godine, sa izvesnim izmenama koje su posledica promenjenog karaktera odnosa u federaciji. Taj sistem ne uspostavlja klasičnu hijerarhiju pravnih akata, kakva postoji u tradicionalnim unitarnim državama i koja je posledica apsolutne hijerarhije organa koji te akte donose. Takvo shvatanje hijerarhije normativnih akata uvek je protivrečilo suštini jugoslovenskog federalizma, a naročito onim elementima koji su proistekli iz samoupravnog konstituisanja osnova društveno-ekonomskog i političkog sistema. Umesto klasične hijerarhije normativnih akata, prema kojoj bi, da samo podsetimo, bilo koji normativni akt federalnog organa trebalo da bude viši i od republičkog ustava, uspostavlja se svojevrstan odnos funkcionalne samostalnosti i konvergencije normativnih akata iste vrste međusobno i svih zajedno u okviru pravnog sistema koji je u celini zasnovan na Ustavu. Saglasno karakteru odnosa u federaciji, polazi se od načela da republički ustavi i pokrajinski ustavni zakoni ne mogu biti u suprotnosti sa Ustavom SFRJ, a da svi zakoni, propisi i drugi opšti akti moraju biti u saglasnosti sa njim. Ova formula postoji i u važećem ustavnom tekstu, ali su promenjene neke konsekvence koje se sada svode samo na to da propisi i opšti akti saveznih organa moraju biti u saglasnosti sa saveznim zakonom, dok se za republičke i pokrajinske zakone, druge propise ili opšte akte društveno-političkih zajednica, samoupravne sporazume i druge samoupravne akte utvrđuje da ne mogu biti suprotni saveznom zakonu. Sve ostalo, a napose ono što se tiče odnosa normativnih akata u republici i pokrajini, nije materija saveznog ustava i biće, svakako na istim osnovnim principima, regulisano ustavima republika i ustavnim zakonima pokrajina.

Ostale odredbe koje se nalaze u glavi o ustavnosti i zakonitosti uglavnom preuzimaju odgovarajuća rešenja Ustava SFRJ iz 1963. godine, najčešće i bez tekstualnih izmena. Tim odredbama se propisuju pravila o publikovanju zakona i o njihovom stupanju na snagu, o dejstvu zakona i međunarodnih ugovora u vremenu[7], o posebnim vidovima zakonitosti u radu upravnih organa i svih drugih organa i organizacija kada vrše javna ovlašćenja, zatim pravo na žalbu i upotrebu pravnih lekova uopšte, upravni spor kao oblik sudske kontrole rada uprave i

[7] Tu je i zabrana retroaktivnog dejstva zakona, uz mogućan izuzetak samo u opštem interesu, što kao ustavnopravna motivacija ove odredbe nije postojalo u Ustavu SFRJ iz 1963. godine.

organizacija i organa koji vrše javna ovlašćenja, kao i pravo na upotrebu maternjeg jezika u postupku pred svim organima koji rešavaju o pravima i obavezama građana.

Značajnija izmena u odnosu na Ustav SFRJ iz 1963. godine je u tome što se u Nacrtu novoga ustava izostavlja interpretativno pravilo koje je sadržao član 149. Ustava SFRJ. Saglasno toj odredbi bilo je utvrđeno da se u slučaju suprotnosti između odredaba saveznog ustava i republičkih ustava na konkretan slučaj primenjuje savezni ustav. Isto tako, u slučaju sukoba između saveznog i republičkog zakona primenjivaće se do konačne odluke Ustavnog suda Jugoslavije savezni zakon. Izostavljanjem ovih odredaba otvoreno je jedno pitanje koje u daljem radu na Nacrtu, a svakako i na osnovu stavova koje će izraziti javna diskusija, treba rešiti. Naime, mada se postojećem rešenju može prigovoriti da automatski uspostavlja izvesnu suprematiju savezne regulative i da zbog toga ne bi odgovaralo novim odnosima, mora se ipak istaći da prosto izostavljanje ovog pravila stvara jednu prazninu u ustavnom poretku i omogućava i ponašanja koja nisu saglasna sa principom ustavnosti i zakonitosti. Po nekim mišljenjima, rešenja bi se mogla tražiti u pravcu razlikovanja saveznih zakona za čije je izvršenje direktno odgovorna federacija od zakona kod kojih to nije slučaj. Kod prvih bi se zadržao postojeći odnos, dok bi se kod drugih primenjivao do odluke Ustavnog suda republički, odnosno pokrajinski zakon. Po drugim mišljenjima, odluku o tome koji će se zakon privremeno primenjivati treba da donese Ustavni sud Jugoslavije, i to u obliku privremene mere. Po trećima, treba ostati na dosadašnjem rešenju.

Sve ostale izmene imaju manji značaj za ovu materiju, a proističu iz celine promena koje se vrše u ustavnom sistemu.

III

U glavi V drugog dela, koja je posvećena sudstvu i javnom tužilaštvu, kao osnovnoj ustavnoj institucionalizaciji sistema zaštite ustavnosti i zakonitosti, znatno se jasnije i preciznije nego u dosadašnjim ustavnim tekstovima ističe da u jedinstvenom sistemu vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi sudsku funkciju vrše sudovi kao samostalni državni organi i samoupravni sudski organi.[8] Ovakva ustavna odredba sadrži nekoliko značajnih elemenata, koji treba da budu i posebno komentarisani.

Polazeći od jedinstvenog sistema vlasti i samoupravljanja, sudovi i samoupravni sudski organi pojavljuju se kao samostalni nosioci sudske funkcije izražavajući istu klasno-političku i društvenu suštinu kao i čitav društveno-politički sistem. Pri tome je od značaja naglašavanje da su u tom svom svojstvu sudovi samostalni državni organi, ali i to da se u izvršavanju sudske funkcije ne samo dalje nastavlja, nego i znatno ubrzava proces deetatizacije, odnosno samoupravne transformacije čitavog političkog sistema dobijajući stalno nove kvalitete. Zbog toga pojava

[8] Vidi član 194. Nacrta ustava SFRJ.

samoupravnih sudskih organa nije samo jedna od institucionalnih novina u mehanizmu zaštite ustavnosti i zakonitosti, nego istovremeno i potvrda i izraz celokupne orijentacije u razvoju društveno-političkog sistema na osnovama samoupravljanja. Pojava samoupravnih sudskih organa kao neposredno ustavne kategorije je rezultat dostignutog stepena u opštem razvoju samoupravnih društvenih odnosa, a naročito uloge koju autonomno neposredno samoupravno regulisanje odnosa dobija u našem društvu kroz samoupravne sporazume, društvene dogovore i druge opšte samoupravne akte. Tako shvaćeni, samoupravni sudski organi anticipiraju i jedan suštinski nov način razrešavanja društvenih konflikata koji više odgovara razvijenom samoupravljanju nego klasično sudovanje.

Ukazivanje na izuzetan značaj samoupravnih sudskih organa nikako ne dovodi u pitanje društvenu ulogu sudova kao državnih organa niti će to za dogledan vremenski period uopšte biti slučaj. Da samo podsetimo na činjenicu da se u našem društvu i dalje javljaju protivrečnosti i sukobi čije je razrešenje mogućno samo organizovanom akcijom države. U tim situacijama je nezamenljiva uloga sudova kao državnih organa koji, kao i ceo mehanizam državne vlasti, nastupaju u ulozi zaštitnika svih vrednosti našeg društva, a posebno sloboda i prava građana, samoupravnog položaja radnih ljudi i njihovih organizacija i zajednica i ustavnosti i zakonitosti uopšte.

Utvrđujući u tom kontekstu princip nezavisnosti, kao jedno od osnovnih načela položaja i načina rada sudova i samoupravnih sudskih organa, Nacrt ustava upravo potvrđuje postojeće i trajno značajno načelo. Naime, nezavisnost sudova jeste nezavisnost u donošenju odluka zasnovanih na ustavu i zakonu, ali to nije nezavisnost koja bi predstavljala odvojenost od društveno-političkog sistema, već nezavisnost koja se ostvaruje upravo na osnovu i u okviru jedinstvenog društveno-političkog sistema i sa istom istorijskom usmerenošću.

Ostale odredbe Nacrta ustava u ovoj glavi potvrđuju druga osnovna ustavna načela o sudovima, koja su, inače, trajno postojala u našem ustavnom razvoju. To su načelo javnosti rada, princip suđenja u veću, princip sudijskog imuniteta, načelo učešća građana u suđenju, princip nespojivosti sudske funkcije sa drugim funkcijama i pravo na žalbu.

Sudovi se ustanovljavaju zakonom i samo na taj način se određuje njihova nadležnost. Na osnovu odredaba Nacrta ustava ta nadležnost obuhvata odlučivanje u sporovima o ličnim, imovinskim, samoupravnim, radnim i drugim odnosima, pravima i obavezama građana, pravima i obavezama radnika u udruženom radu, pravima i obavezama organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, ukoliko rešavanje tih sporova nije povereno samoupravnim sudskim organima, kao i o pravima i obavezama društveno-političkih zajednica. Sudovi izriču kazne učiniocima krivičnih dela i privrednih prestupa, ocenjuju zakonitost akata državnih organa i drugih organa i organizacija kada vrše javna ovlašćenja, prate i proučavaju društvene odnose od interesa za ostvarivanje njihove funkcije i izveštavaju o tome nadležne skupštine.

Za razliku od sudova, samoupravni sudski organi rešavaju sporove koje im povere radni ljudi u ostvarivanju njihovih samoupravnih prava u samoupravnim asocijacijama, zatim sporove o organizovanju i izdvajanju osnovne organizacije udruženog rada, o spajanju, pripajanju i podeli organizacije udruženog rada, o zaključivanju i sprovođenju samoupravnih sporazuma o udruživanju. Pored toga, zakonom se može odrediti obaveza rešavanja i drugih sporova iz oblasti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa putem samoupravnih sudskih organa. Samoupravni sudski organi se načelno ustanovljavaju društvenim dogovorom, samoupravnim sporazumom ili drugim samoupravnim aktom, a za određene vrste sporova mogu se ustanovljavati i zakonom. Samoupravni sudski organi ustanovljavaće se u raznim oblicima, od kojih neki već postoje u praksi. Kao primere takvih oblika Nacrt ustava pominje veća za rešavanje samoupravnih sporova iz samoupravnih odnosa, samoupravne sudove, mirovna veća, arbitraže i izabrane sudove. Odnos između samoupravnih sudskih organa i sudova će biti predmet posebne zakonodavne razrade koja treba da utvrdi u kojim slučajevima i pod kojim uslovima bi se odluke samoupravnih sudskih organa mogle pobijati kod sudova, odnosno zahtevati sudsko izvršenje odluka ovih organa.

Kao samostalan državni organ u okviru pravosudnog sistema postoji javno tužilaštvo, čija je koncepcija ostala nepromenjena u odnosu na sadašnje stanje.

IV

Izlaganje o sistemu obezbeđenja i zaštite ustavnosti i zakonitosti bilo bi nepotpuno ako se ne bi pomenula i posebna, relativno nova, uloga skupština društveno-političkih zajednica u društvenoj zaštiti samoupravnih prava i društvene svojine, koju takođe predviđa Nacrt ustava. Skupštine kao najviši organi vlasti i društvenog samoupravljanja pojavljuju se i kao nosioci jednog posebnog ustavnog ovlašćenja u odnosu na samoupravljanje u organizacijama udruženog rada, mesnim, interesnim i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Koristeći se tim ovlašćenjem u okviru prava i dužnosti odgovarajuće društveno-političke zajednice, skupštine imaju pravo da raspuste radnički savet, odnosno drugi odgovarajući organ, da smene poslovodne organe i druge radnike na rukovodećim radnim mestima, da obustave od izvršenja pojedine akte i radnje, pa i da privremeno ograniče ostvarivanje samoupravnih prava radnika i njihovih organizacija. Osnov za preduzimanje takvih mera se javlja u slučaju ako organizacija, odnosno zajednica ne ispunjava svoje zakonske ili ugovorne obaveze, ako se bitno poremete samoupravni odnosi ili ako se teže ošteti društveni interes.

Takvo ovlašćenje skupštine društveno-političke zajednice je izraz integralnosti društvene svojine i samoupravljanja, odnosno činjenice da samoupravljanje kao jedinstven društveni odnos mora biti zaštićeno

kako od mogućnih uzurpacija koje se pojavljuju kao rezultat dejstva faktora van samoupravnih organizacija tako i od tehnokratske uzurpacije i privatizacije samoupravljanja u samim samoupravnim organizacijama. Kad se ima u vidu da se kao nosilac ovakve intervencije pojavljuje skupština kao najviši organ vlasti i društvenog samoupravljanja, mora se istaći da takva intervencija po svojoj suštini ne znači ograničavanje samoupravljanja, već vid i sredstvo njegove zaštite. Veoma je mnogo primera, naročito iz nedavne prošlosti, kada se stvarna uzurpacija prikrivala samoupravnom fasadom, a svaki vid društvenog uticaja pokušavao okarakterisati kao napad na samoupravljanje. Tome je išla na ruku i relativno nesavršena normativna situacija, pa je društvena intervencija po pravilu išla vaninstitucionalnim kanalima. Institucionalizacija ovog vida društvene intervencije koja se Nacrtom ustava predviđa ne samo da pruža radničkoj klasi i radnim ljudima snažno sredstvo odbrane sopstvenih samoupravnih prava, nego istovremeno i uspostavlja granice mogućne društvene intervencije. Najzad, ne treba zaboraviti da se kao nosioci ovih intervencija pojavljuju delegatski konstituisane skupštine, dakle — sami samoupravljači.

Vrlo značajno kompletiranje mehanizma zaštite društvene svojine i samoupravljanja, a samim tim i ustavnosti i zakonitosti, predstavlja i ustanovljavanje samoupravnog pravobranioca. On je, po Nacrtu ustava, samostalan organ društvene zajednice koji sudeluje u ostvarivanju društvene zaštite samoupravljanja i društvene svojine. Njegova osnovna uloga je u preduzimanju inicijativa i u pokretanju postupaka pred skupštinama, ustavnim sudovima, drugim sudovima i samoupravnim sudskim organima sa ciljem zaštite samoupravnih prava. Pri tome se samoupravni pravobranilac oslanja kako na sopstvenu inicijativu tako i na inicijativu radnih ljudi i građana, organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija, društveno-političkih organizacija, pa i državnih organa. Samoupravni pravobranilac nije, dakle, organ koji meritorno odlučuje, već je on nosilac inicijative i baš u takvom svojstvu neophodna je dopuna celokupnog odbrambenog mehanizma društva.

V

Promene do kojih je došlo u sistemu odnosa u federaciji i koje su izražene u celokupnoj njenoj organizaciji bitno su uticale i na organe pravosuđa na nivou federacije. U skladu sa prirodom i karakterom tih odnosa i pravima i dužnostima federacije, umesto Vrhovnog suda Jugoslavije, kao nosioca sudske funkcije u federaciji, pojavljuje se Savezni sud. Nadležnost Saveznog suda je ustavno utvrđena na nov način i obuhvata odlučivanje u poslednjem stepenu ili po vanrednom pravnom sredstvu o sporovima koji nastaju takvom povredom jedinstvenog tržišta kojom se pojedinačnim aktima ili radnjama organizacije udruženog rada ili radni ljudi sa teritorije drugih republika i pokrajina stavljaju u neravnopravan položaj na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Ova vrsta

sporova je predviđena amandmanom XXV, tačka 5, ali je u amandmanskoj fazi na osnovu člana 24. Ustavnog zakona za sprovođenje ustavnih amandmana XX — XLII za njihovo rešavanje bio nadležan Ustavni sud Jugoslavije. Rešenje koje predlaže Nacrt ustava zasnovano je na opštem kriterijumu koji je prihvaćen kao osnova za razgraničenje nadležnosti između ustavnih sudova i drugih sudova. Po tom kriterijumu, ustavno sudstvo se pojavljuje onda kada se radi o otklanjanju protivustavnosti i protivzakonitosti učinjene opštim aktima, a kad se radi o pojedinačnim aktima, odnosno radnjama, javljaju se drugi sudovi.

U nadležnosti Saveznog suda je, dalje, odlučivanje o imovinskim sporovima među republikama, odnosno pokrajinama, upravni sporovi protiv upravnih akata saveznih organa, kao i rešavanje sukoba nadležnosti među sudovima, između sudova i samoupravnih sudskih organa sa teritorije raznih republika, odnosno pokrajina. Karakteristično je i ovlašćenje Saveznog suda da u poslednjem stepenu odlučuje o presudama vrhovnih sudova u republikama i pokrajinama i vojnog suda kada je izrečena smrtna kazna na osnovu saveznog zakona, a kada je izrečena smrtna kazna na osnovu republičkih, odnosno pokrajinskih zakona Savezni sud odlučuje o njenoj društvenoj opravdanosti. Ova druga situacija je relativno nova u našem pravosudnom sistemu i izazvaće posebnu pažnju javnosti, naročito stručne.

Novim odnosima u federaciji prilagođen je i način zauzimanja načelnih stavova i načelnih pravnih mišljenja o pitanjima koja su od interesa za primenu saveznih zakona. U tu svrhu se sastaju delegati Saveznog suda, republičkih i pokrajinskih vrhovnih sudova i vojnog suda i, prema odredbama saveznog zakona koji i to treba detaljnije da reguliše, zajednički odlučuju. Isto tako, iz novih odnosa u federaciji proistekao je i princip paritetnog sastava Saveznog suda.

Savezni sud, kao i saveznog javnog tužioca bira, odnosno imenuje i razrešava Skupština SFRJ. Savezni javni tužilac ima u osnovi isti položaj i ovlašćenja kao u sadašnjem ustavu. Saglasno tome, zadržana su i njegova ovlašćenja u odnosu na republičke, odnosno pokrajinske tužioce, ali sada uz jednu modifikaciju koja odgovara opštim odnosima između federacije i republika i pokrajina. U odnosima među tužiocima i dalje ostaju elementi klasične hijerarhije, za koje se smatra da proističu iz same suštine tužilačke funkcije. Ali, kada je reč o odnosima saveznog i republičkog, odnosno pokrajinskog tužioca, savezni tužilac može sam preuzeti krivično gonjenje za koje je inače nadležan republički ili pokrajinski tužilac samo pod uslovom da se radi o krivičnim delima, odnosno uopšte kažnjivim radnjama koje reguliše federacija.

VI

Osnovnu koncepciju ustavnog sudstva i rešenja o Ustavnom sudu Jugoslavije Nacrt ustava ne menja, i to zbog toga što se institucija ustavnog sudstva za deset godina postojanja i rada potvrdila i što su

ostvarene osnovne zamisli koje su ugrađene u njenu koncepciju. Takve ocene su dali ne samo društveni forumi, već je to i preovlađujuće mišljenje pravne teorije. To, razume se, ne znači da se na rad ustavnih sudova ne mogu izreći i izvesne kritike, ali se one ne odnose na ono što ustavni sudovi rade, nego više na ono što još uvek ne čine dovoljno iako to spada u njihovu kompetenciju.

Iako je osnovna koncepcija ostala nepromenjena, odredbe o Ustavnom sudu Jugoslavije su pretrpele odgovarajuće izmene i znatno su proširene u odnosu na Ustav SFRJ iz 1963. godine. Do proširenja je došlo na osnovu načelnog opredeljenja da sve osnovne norme o Ustavnom sudu Jugoslavije treba da sadrži sam ustavni tekst. Time se pravno bitno menja sadašnja situacija, u kojoj, sem odgovarajućih ustavnih odredaba, postoji i Zakon o Ustavnom sudu Jugoslavije. Postojeća situacija je već ranije bila predmet brojnih kritičkih opaski, od kojih ističemo samo upozorenje na jednu očiglednu nelogičnost. Ustavni sud Jugoslavije je organ nadležan za ocenjivanje ustavnosti zakona, pa je, prema tome, nadležan da ceni i Zakon o Ustavnom sudu Jugoslavije. To je rešenje koje ne odgovara mestu Ustavnog suda u ustavnom sistemu i njegovim odnosima prema drugim organima federacije. Zbog otklanjanja takvih mogućnosti, ali i zbog prirode ustavno-sudske funkcije uopšte, čini se sasvim opravdanim unošenje svih neophodnih odredaba o Ustavnom sudu u sam Ustav, uz pravo Ustavnog suda da svojim unutrašnjim aktima na osnovu direktnih ustavnih odredaba propiše bliže propise.

U pogledu nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije izvršeno je nekoliko značajnih izmena, koje će, verovatno, privući pažnju javne diskusije, a za koje se već sada može postaviti pitanje u kojoj meri su one u okviru prihvaćene koncepcije, odnosno da li su saglasne sa drugim ustavnim rešenjima. Tako je, najpre, predviđeno da je Ustavni sud Jugoslavije nadležan samo za ocenjivanje zakonitosti onih podzakonskih akata i opštih samoupravnih akata u odnosu na one savezne zakone za čije su izvršenje neposredno odgovorni savezni organi. Kada se ima u vidu da je reč o relativno malom broju saveznih zakona (pretežno narodna odbrana, međunarodni odnosi), značenje ove odredbe bitno sužava nadležnost Ustavnog suda Jugoslavije, a uvodi neposredno u zaštitu savezne zakonitosti ustavne sudove republika i pokrajina. To se može argumentisati opštom odgovornošću republika i pokrajina i za vršenje funkcija federacije, kao i drugim razlozima, ali nije lišeno i odgovarajućih dilema. Od njih ističemo samo tu da se na taj način pravi razlika među saveznim zakonima, za koju se može postaviti pitanje da li ima osnova u odgovarajućim odredbama Nacrta ustava. Pored toga, time se realno stvara mogućnost različite prakse, pa i nastajanja situacija u kojima bi jedan isti normativni akt negde bio smatran zakonitim, a negde nezakonitim. Imajući u vidu da između Ustavnog suda Jugoslavije i ustavnih sudova republika i pokrajina nema instancionog odnosa, takva situacija može ostati trajna. Najzad, ne treba zaboraviti da najvažniji savezni zakoni u osnovi nastaju jednoglasnošću republika i

pokrajina i da se baš zbog toga mora da obezbedi njihova jedinstvena zaštita.

Iz nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije izostavljeno je odlučivanje o zaštiti prava samoupravljanja i drugih osnovnih sloboda i prava kada su ona povređena pojedinačnim aktom ili radnjom (član 241, stav 2. Ustava SFRJ). Ta nadležnost je u dosadašnjoj praksi bila praktično isključena jer je na osnovu Zakona o Ustavnom sudu Jugoslavije bila moguća samo onda kada za to nije bila predviđena nadležnost drugog suda, a ona je uvek postojala. Zbog toga, a posebno oslanjajući se na već pomenuti kriterijum razgraničenja između ustavnih sudova i drugih sudova, Nacrt ustava tu nadležnost izostavlja. Isto tako, nema ni ranije predviđene nadležnosti Ustavnog suda da može svojom odlukom utvrditi smisao osporenog propisa kad u postupku za ocenjivanje ustavnosti i zakonitosti nađe da taj propis nije suprotan Ustavu i zakonu, ali da mu se u primeni daje drugi smisao (član 250. Ustava SFRJ). Ova nadležnost je shvaćena kao podvrsta autentičnog tumačenja koju treba rezervisati isključivo za organe koji te propise i donose, pa je zbog toga i izostavljena. Iako u ovim okvirima nije mogućno razviti iscrpnu stručnu diskusiju, upozoravamo na to da po prirodi stvari svaka odluka Ustavnog suda znači svojevrsno autoritativno tumačenje, a da praksa primene člana 250. Ustava SFRJ ne daje mnogo oslonca za tvrdnju da je njome kreirana još jedna vrsta autentičnog tumačenja, odnosno da je na bilo koji način ograničena kreativna uloga zakonodavca.

Izvesnu novost u nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije donosi član 351. Nacrta novog ustava, po kome Ustavni sud Jugoslavije, kad utvrdi da nadležni organ nije doneo propis za izvršavanje odredaba Ustava SFRJ, saveznih zakona i drugih saveznih propisa, a bio je dužan da to učini, obaveštava o tome Skupštinu SFRJ. Ova nadležnost Ustavnog suda mogla se u stvari i ranije izvući iz njegovog prava i dužnosti da prati i proučava pojave od interesa za ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti i da o tome obaveštava Skupštinu SFRJ. Ali, posebno naglašavanje prava i dužnosti Ustavnog suda da interveniše u slučaju neizvršenja ustavnih i zakonskih obaveza podvlači inicijativu i aktivnu poziciju ovog organa, ali i jednu posebnu dimenziju društvene odgovornosti na koju smo ukazali u uvodnim napomenama.

U ovom kontekstu pomenućemo i to da je sada i Ustavni sud Jugoslavije ovlašćen da u toku postupka izriče i privremene mere kojima se obustavlja izvršenje pojedinih akata ili radnji preduzetih na osnovu propisa čija je ustavnost i zakonitost osporena.

Sve ostale, i to dosta brojne odredbe koje se tiču sastava, postupka, pravnog dejstva odluka, načina rada Ustavnog suda Jugoslavije preuzete su iz Ustava SFRJ iz 1963. godine, iz odgovarajućih amandmana ili iz Zakona o Ustavnom sudu Jugoslavije. U ovom poslednjem slučaju izvršeno je bitno sažimanje, a zadržani su samo osnovni principi, dok je sve ostalo prepušteno poslovniku.

Zaključujući ovo razmatranje, smatramo potrebnim da istaknemo da komentarisane odredbe Nacrta ustava SFRJ, izražavajući jedinstveno sve osnovne principe i u ovoj materiji, stvaraju istovremeno vrlo značajan prostor samostalnijoj i kreativnijoj ustavnosti i zakonitosti u republikama i pokrajinama. Zbog toga će ubuduće, znatno više nego do sada, proučavanje ustavnosti i zakonitosti i u domenu ustavnog prava morati da se zasniva ne samo na saveznoj, već i na republičkoj i pokrajinskoj legislativi.

Milan Ćuković

PREDSEDNIŠTVO SFRJ U NACRTU NOVOG USTAVA

Nacrt novog ustava SFRJ u potpunosti afirmiše i dalje razrađuje instituciju Predsedništva SFRJ, koje je uvedeno ustavnim promenama iz 1971. godine (amandman XXXVI). Nacrt uglavnom preuzima i dalje razvija postojeća ustavna načela i odredbe o sastavu, položaju i ulozi Predsedništva SFRJ u političkom sistemu. Predviđene izmene imaju cilj da usaglase sastav, položaj i ulogu Predsedništva SFRJ sa predloženim ustavnim promenama u skupštinskom i političkom sistemu uopšte, a posebno sa onima koje se odnose na strukturu i funkcije Skupštine SFRJ, kao i sa predloženim rešenjima u vezi sa usaglašavanjem interesa i stavova republika i autonomnih pokrajina u procesu izgrađivanja i utvrđivanja politike u federaciji.

U celini posmatrano, ustavne promene koje se predlažu u Nacrtu novog ustava u vezi sa Predsedništvom SFRJ upućuju na zaključak da one idu za tim da na što adekvatniji način odrede i izraze njegov sastav, položaj i ulogu u političkom sistemu naše socijalističke samoupravne federativne zajednice. To znači da se predloženim ustavnim promenama ne smanjuje i ne dovodi u pitanje postojeća uloga Predsedništva SFRJ u našem društvu, već da njegov ustavnopravni i politički značaj postaju još veći. S druge strane, ustavne promene koje se odnose na Predsedništvo SFRJ daju mogućnost da se svestranije sagledaju i promene u pogledu nekih drugih organa i odnosa. Ove promene neposredno ili posredno ukazuju na sve dosledniji pravac dalje demokratizacije procesa odlučivanja i na veću i neposredniju odgovornost republika i autonomnih pokrajina u ostvarivanju funkcija federacije, u izgrađivanju zajedničke politike i u donošenju odluka koje odgovaraju interesima svih naših naroda i narodnosti.

Organ kakav je Predsedništvo SFRJ treba po svom sastavu i funkciji da obezbedi onaj stepen autoriteta koji je društveno i politički neophodan jednoj složenoj i demokratski razvijenoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici kakva je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija i da ostvari veću neposrednu funkcionalnost u radu organa federacije s obzirom na prirodu naše federativne zajednice i samoupravnog političkog sistema i na karakter zadataka koji stoje pred njima i društvom u celini na ovom stepenu našeg društvenog i samoupravnog razvoja.

Da bi se shvatila suština i značaj predloženih ustavnih promena koje se odnose na Predsedništvo SFRJ, neophodno je imati u vidu, pored ostalog, i to da se kroz odredbe Nacrta novog ustava posmatrane u celini nastoje obezbediti ustavnopravni i društveno-politički preduslovi za veću efikasnost i odgovornost u radu i funkcionisanju celokupnog društvenog sistema i svih njegovih organizama. Takva društveno-politička i idejno-teorijska orijentacija je uslovljena sve višim stepenom demokratizacije našeg socijalističkog društva, neposrednijom afirmacijom radničke klase i samoupravno udruženog rada, kao i odlučnošću da se obezbedi stvarna nacionalna ravnopravnost naših naroda i narodnosti i njihovih republika i autonomnih pokrajina, i to u svim oblastima društvenog života i stvaralaštva. Ustanovljavanje Predsedništva SFRJ i jasnije određivanje njegovih osnovnih funkcija upravo doprinosi takvoj orijentaciji.

Zadržavajući u osnovi isti položaj i funkcije Predsedništva SFRJ, predložene ustavne promene idu u dva osnovna pravca. Jedne se odnose na sferu njegovog delokruga, koji se dovodi u sklad sa predloženim ustavnim promenama u oblasti sporazumevanja među republikama i pokrajinama, a druge na njegov sastav.

Funkcija Predsedništva SFRJ u oblasti sporazumevanja među republikama i pokrajinama imaće ubuduće nešto drugačiji karakter nego što je to do sada bio slučaj. Ovo zbog toga što će u Skupštini SFRJ postojati Veće republika i pokrajina, koje treba da neposredno obezbeđuje usaglašavanje stavova skupština republika i pokrajina u oblastima u kojima se donose savezni zakoni i drugi opšti akti na osnovu saglasnosti tih skupština. To praktično znači da će se u okviru ovog veća vršiti usaglašavanje stavova o svim pitanjima koja su bila predviđena amandmanom XXXIII (društveni plan Jugoslavije, ekonomska politika i sistem u pojedinim delatnostima i drugo), utvrđivanje ukupnog obima sredstava saveznog budžeta, osnivanje fondova i preuzimanje obaveza federacije (ukoliko Ustavom nisu posebno za to ovlašćeni organi federacije) i zaključivanje međunarodnih ugovora koji zahtevaju donošenje novih ili izmenu važećih republičkih i pokrajinskih zakona ili iz kojih proističu posebne obaveze za jednu ili više republika ili pokrajina.

Time Predsedništvo SFRJ nije izuzeto iz procesa usaglašavanja i rešavanja društvenih pitanja u federaciji jer će i ono, uvek kada postoji potreba, doprinositi usklađivanju zajedničkih interesa republika, odnosno autonomnih pokrajina, i to u skladu sa njihovom odgovornošću u ostvarivanju prava i dužnosti federacije. Ono će se i ubuduće, uvek kada bude potrebno, javljati u ulozi autoritativnog političkog koordinatora i svojevrsnog arbitra. Naime, ukoliko se ne bude mogla postići saglasnost o nekom pitanju, a ono je takve prirode da se ne može odlagati, Predsedništvo SFRJ će i ubuduće neposredno sudelovati u nastojanjima da do takve saglasnosti dođe, a ako se ona ne može postići, moraće se ići na privremene mere.

Uloga Predsedništva SFRJ u vezi sa privremenim merama ostaje kakva je i do sada bila. U slučaju kada se ne može postići saglasnost skupština republika i skupština autonomnih pokrajina o predlogu zakona, a takva je saglasnost predviđena kao ustavna neophodnost, Sa-

vezno izvršno veće je dužno predložiti Predsedništvu SFRJ da se donese zakon o privremenim merama, koji će se ubuduće donositi u Veću republika i pokrajina. O donošenju takvog zakona odlučuje Predsedništvo SFRJ. Ukoliko predlog zakona o privremenim merama ne bi bio usvojen u Veću republika i pokrajina dvotrećinskom većinom, Predsedništvo SFRJ može proglasiti da se takav zakon, u tekstu za koji je glasala većina svih delegata, primenjuje do donošenja konačnog akta o takvom pitanju. Sve ovo upućuje na zaključak da će Predsedništvo SFRJ ubuduće imati u ovom pogledu nešto manju ulogu, ali to nikako ne znači i manje odgovornu.

Nacrt novog ustava ostaje uglavnom pri dosadašnjim ustavnim rešenjima kada se radi o odnosu između Skupštine SFRJ i Predsedništva SFRJ. U ovom pogledu izvršena su samo odgovarajuća preciziranja koja treba da doprinesu efikasnijem obavljanju funkcija ovih organa. Ustanovljena je mogućnost da Predsedništvo SFRJ obaveštava Skupštinu SFRJ o stanju i problemima unutrašnje i spoljne politike i da joj predlaže pretresanje pojedinih pitanja i donošenje odluka. Ova mogućnost je istovremeno i obaveza koja ima odgovarajuću političku težinu u međusobnim odnosima ova dva organa naše zajednice. Novinu u tim odnosima predstavljaju i neke dodatne ustavne garancije položaja i uloge ovih organa. Kada je reč o načinu razrešavanja spornog pitanja u odnosima Skupštine SFRJ i Predsedništva SFRJ, Nacrt novog ustava, preuzimajući rešenja iz amandmana XXXVI, čini korak dalje u pravcu pronalaženja adekvatnijih rešenja u takvim slučajevima vodeći posebno računa o samostalnosti i nezavisnosti svakog od ovih organa. Ubuduće će se sporno pitanje, ako se o njemu ne postigne saglasnost u predviđenom roku (koji ne može biti duži od šest meseci), skidati s dnevnog reda nadležnog veća Skupštine SFRJ, s tim što će se moći staviti ponovo na dnevni red samo ako to bude zahtevalo Predsedništvo SFRJ ili ako to po sopstvenoj inicijativi odluči nadležno veće Skupštine SFRJ. Ako se ni tada ne postigne saglasnost o spornom pitanju, nadležno veće Skupštine SFRJ se raspušta, a Predsedništvu SFRJ prestaje mandat. Ova dodatna mogućnost ima za cilj da olakša pronalaženje adekvatnog rešenja jer isključuje dosadašnji automatizam u ovom pogledu. Po amandmanu XXXVI, u ovakvim slučajevima bilo je predviđeno da se, pored roka od šest meseci koji je predviđen za sporazumno pronalaženje rešenja o spornom pitanju, vodi još jedan pretres koji se mora okončati u roku od tri meseca. Ukoliko se ni posle tog pretresa ne bi postigla saglasnost, Savezna skupština bi se raspustila, a Predsedništvu SFRJ bi prestao mandat. Po predloženim dopunama, ukoliko bi se nadležno veće Skupštine SFRJ ili Predsedništvo SFRJ odlučili da sporno pitanje ipak ponovo stave na dnevni red radi njegovog rešavanja, tada onaj ko se odluči na takav korak preuzima na sebe i punu političku odgovornost za sve posledice koje iz toga proizlaze. To nameće obavezu da svaki od ovih organa uloži potrebne napore radi pronalaženja adekvatnih rešenja u okviru datih mogućnosti jer se time izbegavaju nepotrebne krizne situacije. Imajući u vidu celokupne odnose u našem političkom sistemu i njegovu institucionalnu i funkcionalnu razvijenost, kao i ulogu

SKJ, nadamo se da do takvih kriznih situacija koje bi dovele do raspuštanja ovih organa neće ni dolaziti.

Nacrt novog ustava posebno određuje i dimenzionira funkciju Predsedništva SFRJ kada se radi o spoljnoj politici i zaštiti Ustavom SFRJ utvrđenog poretka (državna bezbednost). Pored toga što predstavlja Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju u zemlji i inostranstvu, što se u okviru svojih prava i dužnosti stara o usklađivanju zajedničkih interesa republika, odnosno autonomnih pokrajina, i što je najviši organ rukovođenja i komandovanja našim oružanim snagama u ratu i miru, Predsedništvo SFRJ, po Nacrtu novog ustava, razmatra stanje u oblasti spoljne politike i zaštite Ustavom utvrđenog poretka (državna bezbednost) i može zauzimati stavove radi pokretanja inicijative za preduzimanje mera i usklađivanje delatnosti nadležnih organa u sprovođenju utvrđene politike u tim oblastima.

Novina u Nacrtu ustava je i u tome što se predviđa da Predsedništvo SFRJ određene poslove rukovođenja i komandovanja oružanim snagama SFRJ utvrđene saveznim zakonom prenosi na saveznog sekretara za narodnu odbranu. Za vršenje tih poslova savezni sekretar za narodnu odbranu je direktno odgovoran Predsedništvu SFRJ. Po amandmanu XXXVI, Predsedništvo SFRJ je te poslove moglo prenositi na vojni komitet. Ovu promenu treba shvatiti kao neophodnost same prirode funkcije koja je u pitanju jer se radi o izvršnim komandnim poslovima koji zahtevaju brzo i efikasno reagovanje i odlučivanje u svim situacijama i, posebno, ličnu odgovornost pred Predsedništvom SFRJ onoga ko ostvaruje ovu vrstu funkcije.

Predsedništvo SFRJ će i dalje biti najviši organ rukovođenja i komandovanja oružanim snagama, kako je to amandmanom XXXVI bilo utvrđeno. Samim tim ono će, kao kolektivno telo, donositi i najviše odluke u toj oblasti. Ustavnopravno posmatrano, ovim se obezbeđuje da Predsedništvo SFRJ odlučuje o najvažnijim i najznačajnijim pitanjima iz oblasti komandovanja i rukovođenja oružanim snagama SFRJ. Savezni sekretar za narodnu odbranu, po onome što sadrži Nacrt novog ustava, neposrednim komandovanjem treba da realizuje i sprovede načelne odluke koje donosi Predsedništvo SFRJ, kao i da preduzimanjem mera za sprovođenje tih odluka obezbedi njihovu što veću efikasnost i racionalnost.

Da bi Predsedništvo SFRJ moglo da što neposrednije prati sprovođenje utvrđene politike i odluka koje donosi u oblasti rukovođenja i komandovanja oružanim snagama SFRJ, u Nacrtu novog ustava dato je pravo Predsedništvu SFRJ da uputi svoje delegate pri Saveznom sekretarijatu za narodnu odbranu i pri drugim višim komandama oružanih snaga SFRJ, što takođe predstavlja novinu u odnosu na dosadašnja ustavna rešenja. Ovim se ne samo pojačava neposredan uvid u sprovođenje odluka koje Predsedništvo SFRJ donosi, nego se stvaraju i uslovi da se, u slučaju potrebe, može pravovremeno uticati na njihovo uspešno realizovanje i sprovođenje. Sve ovo će doprineti jačanju odgovornosti ne samo Predsedništva SFRJ, nego i svih činilaca koji su pozvani da sprovode njegove odluke ili ma na koji drugi način da doprinose ostvari-

vanju njegove funkcije u oblasti rukovođenja i komandovanja oružanim snagama SFRJ u ratu i miru.

Nacrt novog ustava predviđa dve promene u strukturi Predsedništva SFRJ. Prva se odnosi na smanjenje broja članova Predsedništva SFRJ. Ubuduće će Predsedništvo SFRJ sačinjavati po jedan član iz svake republike i autonomne pokrajine, koga bira skupština republike, odnosno skupština autonomne pokrajine, i to na zajedničkoj sednici svih veća skupštine. Do sada su Predsedništvo SFRJ sačinjavali predsednici skupština republika, predsednici skupština autonomnih pokrajina, po dva člana iz svake republike i po jedan član iz svake autonomne pokrajine. Novina je i u tome što u slučaju sprečenosti člana Predsedništva SFRJ da duže vrši svoju funkciju, njega u radu ovog organa zamenjuje predsednik odgovarajuće skupštine, odnosno drugi funkcioner određen ustavom, odnosno pokrajinskim ustavnim zakonom. Ove promene, kako je to već na početku istaknuto, rezultiraju pre svega iz onih ustavnih promena koje se predlažu u vezi sa usaglašavanjem stavova republika i autonomnih pokrajina, kao i u vezi sa promenjenom strukturom Skupštine SFRJ.

Druga promena odnosi se na uključivanje predsednika Saveza komunista Jugoslavije, koji će po položaju biti član Predsedništva SFRJ. U odnosu na postojeće stanje može se dobiti utisak da se radi samo o ustavnoj, a ne i o faktičkoj promeni budući da je i do sada predsednik Saveza komunista Jugoslavije, drug Tito, koji je i Predsednik Republike, u tom svojstvu bio predsednik Predsedništva SFRJ. Drug Tito je u tom svojstvu, svojom ličnošću i autoritetom i učešćem u radu Predsedništva SFRJ, ogromno doprineo afirmaciji ovog organa u ostvarivanju njegovih ustavnih i političkih funkcija. Stvarni smisao ove promene je, međutim, u tome što se njome kao ustavni princip izražava jedna od realnosti našeg društva — da je Savez komunista Jugoslavije, s obzirom na svoju vodeću poziciju u društvu, bitan faktor stabilnosti i kohezije našeg samoupravnog socijalističkog društva i našeg zajedništva. Ovim se Savezu komunista Jugoslavije, kao organizovanoj vodećoj idejnoj i političkoj snazi, omogućava da, pored ostalog, i na taj način doprinosi razrešavanju otvorenih problema i protivrečnosti u našem razvoju. Ovim se pojačava i ustavno verifikuje odgovornost Saveza komunista Jugoslavije za ostvarivanje funkcija koje ima i treba da ostvaruje Predsedništvo SFRJ. Ova značajna ustavna promena jasno govori o tome da u našem samoupravnom socijalističkom društvu i njegovom sistemu državne vlasti rukovodeću ulogu ima i može imati samo radnička klasa u zajednici sa svim ostalim radnim ljudima. Ovaj klasni elemenat i te kako je politički i ustavno značajan kada se radi o organu kakav je Predsedništvo SFRJ s obzirom na njegovu ulogu u sve razvijenijoj samoupravnoj socijalističkoj demokratiji kao posebnom obliku diktature proletarijata. Radnička klasa i svi radni ljudi, kako to i u Nacrtu novog ustava stoji, opredelili su se za takav oblik uređenja društvenih odnosa upravo zato što žele da izgrade samoupravno socijalističko društvo kao slobodnu zajednicu proizvođača. U tome je uloga Saveza komunista Jugoslavije, kao revolucionarne avangarde radničke klase, nezamenljiva.

Predsedništvo SFRJ, kao kolegijalni šef države i organ federacije, istovremeno je i instrument vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i organ republika i autonomnih pokrajina. Predsedništvo SFRJ čini integralni deo funkcija skupštinske vladavine u našem samoupravnom socijalističkom društvu i njegovom razvijenom zajedništvu, koje se zasniva na dobrovoljnosti i ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu naših naroda i narodnosti. Predsedništvo SFRJ proizlazi iz skupštinskog sistema i svoje funkcije ostvaruje jednim delom u okviru tog sistema. Međutim, njegova ustavna pozicija je karakteristična i po tome što je to samostalan i nezavisan organ državne vlasti jer on svoja prava i dužnosti vrši na osnovu i u okviru Ustava i zakona i odgovoran je za to. Iako svaki član Predsedništva SFRJ odgovara za svoj rad skupštini koja ga je izabrala, time se ne smanjuje niti dovodi u pitanje kolektivna politička odgovornost Predsedništva SFRJ pred društvom u celini, pred radničkom klasom i radnim ljudima i svim našim narodima i narodnostima.

Ustavne promene u vezi sa Predsedništvom SFRJ u skladu su sa drugim predloženim ustavnim promenama koje imaju za cilj: da učvrste i dalje razviju revolucionarne tekovine; da stvore uslove za dominantnu poziciju radničke klase i svih radnih ljudi; da dograde i dalje razviju sistem društvene reprodukcije u kome će radni ljudi biti stavljeni u takav ustavnopravni i društveni položaj i uslove da mogu nesmetano upravljati sredstvima i poslovima društvene reprodukcije i kontrolisati uslove i rezultate svoga rada; da obezbede dalji razvitak samoupravnih demokratskih odnosa na putu oslobađanja rada i izgradnje sve razvijenijeg samoupravnog socijalističkog društva; da učvrste i dalje razviju prava i odgovornost naših naroda i narodnosti i njihovih republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i za razvoj jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice kao celine i da odbrambeni mehanizam našeg društva učvrste i dalje razviju u skladu sa sadašnjim stepenom razvoja.

S pravom se može očekivati da će predložene ustavne promene omogućiti Predsedništvu SFRJ da i ubuduće sa uspehom ostvaruje svoju funkciju na planu ciljeva i zadataka koji proizlaze iz celokupnih ustavnih promena sadržanih u Nacrtu novog ustava. Tome treba da doprinesu i drugi organi i organizacije u federaciji, republikama i autonomnim pokrajinama jer od uspešnog vršenja njihovih funkcija umnogome zavisi i to sa koliko će uspeha Predsedništvo SFRJ ostvarivati svoju ustavnu i društvenu funkciju.

Ilijaz Kurteši

OPŠTINA U NOVOM USTAVNOM SISTEMU

Poslednjih godina jugoslovensko socijalističko društvo ostvaruje veoma krupne, kvalitativne i dinamične preobražaje. Na putu svoje afirmacije samoupravljanje kao društveni proces stvara sebi prostor i klimu za nove dimenzije svoga razvoja, postaje neodvojiv deo svesti radničke klase i svih radnih ljudi i osnova društveno-ekonomskih odnosa među ljudima. Ukupan društveno-ekonomski razvoj jugoslovenskog društva dostigao je takav nivo koji omogućuje dalji kvalitativniji razvoj odnosa koje uspostavlja samoupravljanje. Kao izraz takvih kretanja nastala je potreba za određenim promenama u ustavnom i političkom sistemu naše zajednice.

Promene u sistemu koje se realizuju u ovom periodu, koje traju od prvih inicijativa, od usvajanja amandmana, pa sve do bližeg i potpunijeg uobličavanja tih odnosa na nivou radne organizacije i komune i rada na ovim pitanjima u drugoj fazi, rezultat su dosadašnjeg razvoja našeg društva u celini, ali i izraz potrebe da se ide dalje, da se stvaraju uslovi i prostor za istinske samoupravne socijalističke društvene odnose, što istovremeno znači sužavanje prostora svim snagama i tendencijama koje su tuđe samoupravljanju i socijalizmu. Svaki istinski revolucionarni proces, kad jednom nastane, teži da krči sebi imanentan put razvoja.

U borbi za izgradnju samoupravnih socijalističkih odnosa naše društvo se sukobljavalo sa mnogim otporima. Neki od njih su bili i još su velika smetnja za ostvarivanje ciljeva našeg samoupravnog socijalističkog društva, ali su ti otpori, na drugoj strani, imali protivtežu u jačanju unutrašnje snage društva, u stalnom i organizovanom jačanju njegovih osnovnih nosilaca: radničke klase, njene vodeće idejne snage — Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija. Zbog toga promene koje vršimo u našem ustavnom i političkom sistemu imaju, pored ustavnopravnog, i ogroman društveno-politički značaj.

Polazimo od toga da je određena regulativa neophodna svakom društvu, pa i samoupravnom, koje u svojoj osnovi polazi od čoveka, njegovog položaja i odlučujućeg uticaja na sva društveno-ekonomska kretanja i odnose među ljudima. Međutim, ustavne i druge norme za nas nisu dogma. One su sredstvo koje omogućuje uspešniju borbu i aktivnost progresivnih snaga za dalji društveno-ekonomski, socijalni i kul-

turni preobražaj društva. Ova činjenica ima poseban značaj ako se ima u vidu realnost naše zajednice u kojoj živi, stvara i teži zajedničkom cilju više naroda i brojne narodnosti. Njih je ujedinila revolucija i borba protiv fašizma i svih izdajnika i reakcionarnih snaga. Njih ujedinjuje zajednička težnja za izgradnju novih, samoupravnih odnosa i komunističkog društva. Ali, sve to znači i puno poštovanje i ostvarivanje individualiteta svakog od ovih nacionalnih kolektiviteta. Prema tome, ciljevi ustavne reforme su stvaranje uslova za dalji razvoj samoupravljanja, za punije ostvarivanje ravnopravnosti i bratstva i jedinstva naroda i narodnosti, za takve odnose koji će omogućiti odlučujući uticaj radničke klase na sva osnovna kretanja društva.

Promene u našem političkom sistemu predviđaju da opština dobije nove dimenzije razvoja, pa će u vezi s tim ovde biti izneta neka mišljenja i pogledi.

I

Od početka rada na ustavnim promenama opština je bila u središtu interesovanja da bi se utvrdilo njeno adekvatno mesto u političkom i ekonomskom sistemu. Polazilo se od toga da je ona samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica u kojoj radni ljudi stvaraju i obezbeđuju uslove za svoj život i rad. Dosadašnji razvoj je isticao njene osnovne karakteristike i potvrdio osnovni koncept o opštini, ali je otvorio i puteve i pravce za njen dalji razvoj.

Ustav iz 1963. godine je posle više od decenije razvoja samoupravljanja i izgradnje komunalnog sistema mogao da utvrdi njenu fizionomiju kao osnovne društveno-političke zajednice u kojoj se stvaraju uslovi za razvoj proizvodnih snaga, usmerava društveno-ekonomski razvoj i odvija aktivnost za poboljšanje standarda radnih ljudi, i to sve uz ostvarivanje neposrednog samoupravljanja radnih ljudi i građana. Taj koncept je stvorio veoma povoljne uslove za razvoj opštine, ali u ovom periodu nije u potpunosti ostvaren. Uzroci su pre svega u tome što se ukupni društveni procesi nisu dovoljno sinhronizovano razvijali, što je bilo zastoja i neusklađenosti sa utvrđenim smerom razvitka i što je bilo raznih teškoća i otpora.

Jedan od bitnih uzroka što u razvoju komunalnog sistema nije bilo većih rezultata je taj što su bila usporena kretanja u razvoju samoupravnih odnosa u samoj društvenoj bazi. Prisutno je bilo i shvatanje o nekoj apsolutnoj samostalnosti radnih organizacija, to jest da, osim doprinosa i obaveza koje one imaju prema opštini, drugih veza i odnosa na toj relaciji nema i ne treba da bude. Polazilo se od toga da opština ne može da se meša u odnose u radnim organizacijama jer ih radni ljudi samostalno i demokratski uređuju i razvijaju. Međutim, ovde se radi o širem interesu radnih ljudi za stanje u privredi i za povezivanje tih interesa i njihovu širu sintezu, odnosno o ostvarivanju najšire integracije društva u celini.

S druge strane, mesna zajednica nije svuda postala onaj oblik samoupravnog organizovanja i udruživanja interesa gde radni čovek, udružujući svoja sredstva i napore, stvara bolje uslove za svoj život i preko te institucije utiče šire na odnose u društvu.

U celini posmatrano, samoupravni mehanizam nije stigao da se u ovom periodu razgrana i da dovede do veće afirmacije svih novih odnosa.

Položaj opštine je ipak ostao nedograđen ili bar nedovoljno jasan. Po Ustavu iz 1963. godine, opština je definisana kao osnovna društveno-politička zajednica, ali njen položaj u sistemu, odnos drugih društveno-političkih zajednica prema njoj, posebno u prenošenju zajedničkih nadležnosti uz zadržavanje starih odnosa u finansiranju, dovodio je opštinu u položaj da ima dosta nadležnosti, a malo prava i mogućnosti da ostvaruje svoje funkcije. Naravno, period od 1963. godine do danas ispunjen je veoma krupnim ostvarenjima u razvoju i obogaćivanju komunalnog sistema i u izgrađivanju opštine kao osnovne društveno-političke zajednice. To je jedan od bitnih faktora koji nam omogućuju da danas još čvršće postavimo osnovne principe o opštini kao samoupravnoj i osnovnoj društveno-političkoj zajednici.

Nacrt ustava SFRJ definiše opštinu kao samoupravnu i osnovnu društveno-političku zajednicu. Termin samoupravna u ovom slučaju ne označava samo načelan pojam i osnovne odnose, već i suštinske karakteristike opštine kao ćelije političkog sistema. Opština nije samo određena teritorija na kojoj žive i stvaraju radni ljudi i gde postoje raznovrsne radne organizacije, već takva zajednica u kojoj se na više načina i putem više kanala izražavaju interesi radnih ljudi i radnih organizacija. Samoupravljanje u opštini se ostvaruje na raznim punktovima, a najveći broj njenih poslova i funkcija ostvaruju sami građani i radni ljudi. Delegatski sistem, shvaćen u ovom smislu, dobija svoje prave dimenzije. Takav položaj i uloga radnog čoveka omogućuju da se potpunije ostvaruje Marksova zamisao o komuni kao „najzad pronađenom obliku“ u kojem se može ostvarivati ekonomsko oslobađanje rada.

Pretpostavke o samoupravnoj komuni su moguće samo ukoliko se uspešno ostvaruje samoupravljanje u osnovnoj organizaciji udruženog rada i u mesnoj zajednici. Više od dvadeset godina razvoja samoupravljanja potvrdilo je osnovni pravac i opredeljenje u izgradnji našeg društva, ali i tačnost pretpostavki klasika marksizma o mogućem putu razvoja i o teškoćama koje su zakonite na tom putu. Iskustvo pokazuje da su osnovna linija i pravac kretanja bili u skladu sa osnovnim težnjama, ali da su prisutne i teškoće, devijacije i skretanja. Bilo je slučajeva da se samoupravljanje optužuje za neefikasnost, da se poistovećuje sa stihijom, da se u ime samoupravljanja na birokratski način odlučuje itd. Sve to je rezultat nedovoljne aktivnosti svesnih snaga i njihove nedovoljne istrajnosti na osnovnom kursu, ali i nedograđenosti sistema i odnosa u radnim organizacijama i društvu u celini.

Utvrđivanjem neotuđivosti prava radnog čoveka da samoupravlja sredstvima za proizvodnju i proširenom reprodukcijom i definisanjem njegovih prava i obaveza u osnovnoj organizaciji udruženog rada čini se, sigurno, veoma krupan korak u daljem razvoju samoupravljanja i u

demokratizaciji društvenih odnosa. Ovo je polazna osnova i šireg udruživanja radnog čoveka u cilju postizanja boljih ekonomskih efekata i veće proizvodnje, kao i radi ostvarivanja njegovih društveno-političkih interesa. Radnik u OOUR ostvaruje svoje interese borbom za veći dohodak, za njegovu raspodelu prema rezultatima rada, ali i povezivanjem interesa radne organizacije u kojoj radi sa interesima drugih organizacija udruženog rada i klase kao celine.

Neopravdan je strah da će neposredni proizvođač kao stvarni nosilac celokupnog procesa reprodukcije biti slabiji gospodar tog procesa od drugih koje poznaje istorija. U samoupravnim odnosima on je neposredno spojen sa sredstvima kojima radi i zainteresovan je za veći dohodak jer je u njegovoj vlasti i organizovanje celokupnog procesa stvaranja i raspodele dohotka. U kapital-odnosu vlasnik sredstava na posredan način preobražava višak radnikovog rada u svoj profit. I u uslovima državne svojine, bez obzira na to kako se i u ime čega zahvata višak rada, ipak dolazi do otuđenja radnikovog rada. Tek kad nestane posredništva, kad udruženi rad potpuno zagospodari celinom odnosa proizvodnje i dohotka, kad samostalno utvrđuje osnovne procese stvaranja i raspodele dohotka, možemo govoriti o tome da su ti odnosi pod stvarnom kontrolom radnog čoveka. A tada se povećava i njegov interes za što bolje gazdovanje sredstvima rada, proširenom reprodukcijom i dohotkom. Tada je radnik stvarni subjekt organizovanja proizvodnje, udruživanja sredstava, borbe za veći dohodak i za njegovu što adekvatniju raspodelu, zavisno od društveno-ekonomskih uslova i mogućnosti. Ako se sve to ima u vidu, onda osnovni radnikovi interesi postaju pokretačka snaga društvenog razvoja. Razume se, to ne bismo smeli suviše apstraktno da posmatramo jer su pod uticajem raznih antisamoupravnih snaga, teškoća, slabosti i deformacija do kojih je došlo u poslednje vreme moguća odstupanja i potiskivanja radničko-klasnih interesa. Naravno, to ne znači da ubuduće neće biti ispoljavani i određeni parcijalni interesi, pa i loše gazdovanje, ali nije dobro da se samo negativni primeri iz dosadašnje prakse uzimaju kao objašnjenje odnosa koji tek treba da nastanu na sasvim novoj osnovi. Pored ustavnih rešenja, sistem koji gradimo pretpostavlja i veoma živu i svestranu akciju i usmeravajuću ulogu svih svesnih snaga, a posebno Saveza komunista.

Dakle, interes radnika kao stvaraoca dohotka je da na najbolji mogući način organizuje proizvodnju, udružuje sredstva i rad sa drugim radnim ljudima, ali te svoje interese on ostvaruje i u komuni kao samoupravnoj i osnovnoj društveno-političkoj zajednici. Tu svoju ulogu radni ljudi ostvaruju neposredno i preko delegacija zajedno sa svim drugim radnim ljudima iz svih oblasti udruženog rada. Radna organizacija postaje osnova za formiranje delegacija za izražavanje i ostvarivanje interesa radnika van njegove radne organizacije. On se na taj način povezuje sa svim drugim radnim ljudima i ostvaruje svoje učešće u svim društvenim poslovima za koje je zainteresovan. Opština je, dakle, osnovna, najbliža i prva društveno-politička zajednica u kojoj on realizuje većinu svojih interesa i stvaralačkih sposobnosti. Tu nastaju kvalitativno novi odnosi za razvoj opštine kao samoupravne zajednice jer

ona postaje mesto ukrštanja svih tih interesa, ali i mesto njihovog usklađivanja i adekvatnog sintetizovanja.

U novim odnosima mesna zajednica dobija mnogo adekvatnije mesto i ulogu kao specifična interesna zajednica. I ona postaje osnova za delegatski sistem i zajedno sa osnovnom organizacijom udruženog rada predstavlja osnovu iz koje se dalje razvija zgrada celokupnog političkog sistema. Radni čovek i građanin u mesnoj zajednici organizuje aktivnost radi ostvarivanja svojih interesa i njihovog sučeljavanja sa interesima drugih radnih ljudi, i to u svim oblastima života od kojih neposredno ili posredno zavisi opšti standard svakog građanina. Pretpostavka rada mesne zajednice je njeno samoupravno organizovanje. Ona mora biti postavljena tako da se uspešno ostvaruju sve njene samoupravne funkcije, bez administrativnog uplitanja određenih državnih i drugih organa. Mesna zajednica je, prema tome, bitan činilac u razvoju i ostvarivanju funkcija i širih zajednica.

Za razvoj mesnih zajednica i njihovu dalju izgradnju tek sada nastaju svi neophodni uslovi. Praksa i dosadašnji rezultati mogu biti od velikog značaja, ali sve to treba da se prilagodi uslovima koji nastaju. Bez adekvatnog postavljanja mesne zajednice, njene funkcije i uloge teško je uspešno ostvariti funkcije opštine. Pri tome se treba čuvati da mesne zajednice ne postanu opštine u malom ili produžena ruka i privesak opštinskog mehanizma.

Interesne zajednice, kako ih Nacrt ustava tretira, jesu krupan faktor povezivanja različitih interesa građana na teritoriji opštine. Iako će one biti formirane po pravilu za područje šire od opštine, načelno je utvrđeno da one u opštinama imaju svoje organe. Preko ovih zajednica ostvaruje se razmena rada između radnih ljudi koji rade u oblastima za koje postoje te zajednice i onih koji su neposredno ili posredno zainteresovani za njihov rad. Ali one nisu samo to. Zapravo, njihovo postojanje znači faktičko podruštvljavanje ovih poslova i funkcija i povezivanje rada u svim oblastima društvene reprodukcije i njegova najšira integracija. Novim organizovanjem ovih zajednica, uz aktivno učešće u njihovom radu svih zainteresovanih, prevazilaze se ili se bar stvaraju uslovi za prevazilaženje određenih protivrečnosti među pojedinim oblastima udruženog rada.

Pri pripremanju ustavnog teksta o opštini polazilo se od toga da se u saveznom ustavu da samo onoliko koliko je neophodno da se jedinstveno izrazi ono što je zajedničko i što je osnovna karakteristika svih opština u zemlji i komunalnog sistema kao celine. Ta materija će biti šire zahvaćena u ustavima republika i u ustavnim zakonima pokrajina, dok će statuti potpuno samostalno, polazeći od specifičnosti, regulisati sve odnose u opštini. U osnovi, polazi se od toga da radni ljudi u opštini ostvaruju sve zajedničke interese osim onih koji se po ustavu i ustavnom zakonu ostvaruju u širim društveno-političkim zajednicama. To načelo ima suštinski značaj. Po njemu, funkcije opštine nisu delegirane, one su originerne — ostvaruju se u opštini i u osnovnim samoupravnim, interesnim i drugim zajednicama.

Novim položajem opštine jače se naglašava karakter vlasti radničke klase i ostvarivanje interesa radnog čoveka. To se ogleda ne samo u tome što je veći broj radnika prisutan u skupštini, koja je samoupravni organ i najviši organ vlasti na svojoj teritoriji, već pre svega u delegatskom principu organizovanja skupštine. To znači da je neposredni interes radničke klase kao osnovnog nosioca samoupravnih demokratskih procesa prisutan na svim nivoima, u svim skupštinama. Naravno, da bi klasa ostvarivala svoje ciljeve, ona mora biti veoma kritički okrenuta prema svim tendencijama koje bi značile zaustavljanje tog procesa ili njegovo vraćanje nazad. To znači da mora biti prisutna borba za takvu vlast koja će biti zasnovana na interesima i ciljevima radničke klase, koja će štititi te klasne ciljeve i biti okrenuta protiv restauracije starih odnosa, bilo birokratsko-etatističkih bilo tehnokratsko-liberalističkih.

II

Istorijski posmatrano, opštinska samouprava se javlja dosta rano, sa razvojem zanatstva i gradova, sa prvim vesnicima buržoazije i njenim težnjama da se oslobodi feudalnih odnosa, da bi tokom celog perioda razvoja kapitalističkog društva nastojala da brani određena prava na lokalnu samostalnost i odlučivanje. U toj borbi za lokalnu samoupravu stečena su veoma značajna iskustva i postignuti su određeni uspesi. Naravno, sve to nije moglo bitno da utiče na ukupne odnose i na sistem i dominaciju određenih klasnih interesa buržoazije, jer se ne radi samo o obimu prava, već o ukupnim odnosima u kojima se odvijala borba za samostalnost i oblike lokalne samouprave.

Jugoslovenska komuna je nastala u sasvim drukčijim uslovima. Nakon opredeljenja za uvođenje samoupravljanja bilo je jasno da se i u oblasti komunalnog sistema moraju praviti određeni zaokreti u pravcu samoupravne demokratizacije društvenog života. Komuna u našoj zemlji je nastala na naučnim osnovama klasika marksizma, na revolucionarnom iskustvu Pariske komune, ali i na kritičkom preispitivanju iskustava komunalne samouprave u svetu, posebno u evropskim zemljama sa bogatom tradicijom u toj oblasti.

Osnova na kojoj će se razvijati komunalni sistem u našoj zemlji je dalji razvoj samoupravljanja, što aktivnije učešće radnih ljudi u odlučivanju u radnim i drugim samoupravnim organizacijama, izgrađivanje mehanizma dogovaranja i sporazumevanja i organizovanje takvog skupštinskog mehanizma koji će biti što potpuniji izraz najširih interesa radnih ljudi. To znači da većina problema treba da se rešava neposrednim dogovorima, sporazumima i nalaženjem zajedničkih rešenja. Naravno, ostaju izvesna pitanja koja se moraju rešavati u određenim organima i u skupštini opštine. Od posebnog značaja u tom pogledu su neposredni odnosi između organa samoupravljanja, delegacija i skupštine. Ti se odnosi moraju bliže urediti statutom opštine i aktima radnih organizacija.

Jedno od pitanja koja se u ovom trenutku postavljaju jeste: koje funkcije se u opštini ostvaruju sistemom samoupravljanja, a koje imaju karakter klasične vlasti koja je neophodna? Tu je veoma teško naći neku granicu, naročito zbog toga što su to dosta isprepleteni procesi. Jasno je, međutim, da aktivnost celokupnog mehanizma koji čini komunu mora da karakteriše stalno razvijanje i izgrađivanje samoupravnih odnosa. Ali ostaju izvesni odnosi koji se moraju uređivati putem klasične vlasti, istina, vlasti koja je u procesu odumiranja, ali koja je uvek i istorijsko sredstvo zaštite klasnih interesa, samoupravljanja i demokratije. Odumiranje države i vlasti može ići toliko brzo koliko će taj prostor biti ispunjavan novim, samoupravnim i demokratskim odnosima koji nastaju. Znači, borba za samoupravljanje je istovremeno i prevazilaženje klasičnih oblika političke vlasti, i to putem sve veće demokratizacije i neposrednog regulisanja društvenih odnosa od strane radnih ljudi.

III

Po osnovnim koncepcijama o skupštinskom sistemu, skupština opštine je sastavljena od delegata iz delegacija koje se formiraju u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama. Njena struktura će zavisiti od razvijenosti života u opštini, a imala bi jedno ili više veća samoupravnih zajednica i opštinsko veće kao političko-izvršni organ sa pravima veća u onim slučajevima kada je to utvrđeno statutom. Veće samoupravnih zajednica, ukoliko bi bilo jedinstveno, moglo bi biti organizovano tako da se delegacije iz pojedinih oblasti posebno organizuju i da razmatraju pojedina pitanja koja iznose pred skupštinu, s tim što se bez mišljenja delegata iz oblasti privrede ne mogu donositi odluke u vezi sa preraspodelom dohotka, opterećivanjem privrede i slično.

Posebnu pažnju izaziva postojanje opštinskog veća (uslovni naziv) u dvojakoj funkciji: kao skupštinskog doma i kao političko-izvršnog organa. Osnovni smisao njegovog postojanja je u tome da se političko-izvršne funkcije što više zadrže u samoj skupštini, ali se to mora postaviti tako da to bude telo koje bi imalo dovoljno sposobnosti i autoriteta, a da se istovremeno otkloni opasnost da ono preuzme i one funkcije koje po svojoj suštini moraju da ostanu u nadležnosti skupštine. Statutom bi se moralo vrlo precizno odrediti koje su to funkcije koje to veće ostvaruje kao dom, a koja su to pitanja gde ono samo izvršava zadatke i naloge skupštine. To je jedno od veoma delikatnih pitanja i njemu moramo u konačnom utvrđivanju teksta novog ustava posvetiti veliku pažnju, počev od načina izbora do funkcija i zadataka koje će to telo imati u skupštini.

Postojanje takvog tela je nužnost u uslovima delegatski formirane skupštine jer je njoj neophodan organ koji će biti u stanju da autoritativno sprovodi njenu politiku, ali koji bi i sam bio odgovoran pred skupštinom i pred javnošću za politiku koja se kreira i ostvaruje u opštini. To telo bi moralo biti i zaštita od tehnobirokratskih i drugih

uzurpacija. Njega moramo postaviti tako da celokupnim svojim radom stvara uslove za ostvarivanje neposrednog uticaja radnih ljudi na odlučivanje u skupštini opštine.

Nova struktura opštinske skupštine prekida sa dosadašnjim položajem predsednika skupštine koji je bio istovremeno i šef administracije. Sa tog stanovišta biće nužno da se potpunije sagleda njegova uloga u pogledu koordinacije rada unutar skupštine i sa drugim strukturama u opštini.

Ima mišljenja o potrebi postojanja sabora u opštini koji bi sačinjavale skupština opštine i delegacije društveno-političkih organizacija, a razmatrao bi najkrupnija pitanja društveno-ekonomskog razvoja opštine. Isto tako, postoji mišljenje da bi sabor mogao imati i predsedništvo u kojem bi bile predstavljene sve društveno-političke organizacije i skupština. S obzirom na neophodnu potrebu društveno-političke koordinacije, to telo bi moglo biti upravo taj faktor. Sva pitanja u vezi sa saborom i njegovom organizacijom trebalo bi potpunije i bliže da budu određena u statutu opštine.

Promene koje vršimo imaće direktnog uticaja i na mesto i položaj uprave u skupštini. Jasno je da ona mora da bude okrenuta skupštini i da sprovodi odluke skupštine i zakone. Njena samostalnost mora doći do punog izražaja, ali u jasno utvrđenom delokrugu i ovlašćenjima. Takva njena uloga pretpostavlja veoma dobro organizovanu i kadrovski i svestrano sposobnu upravu. Postojanje političko-izvršnog organa sa pomenutim karakteristikama pretpostavlja i organizaciono prilagođavanje uprave u opštini novim odnosima, a biće potrebna i drukčija koordinacija njenog rada. Kada je reč o koordinaciji rada, ako ne u svim, ono bar u razvijenim opštinama funkcioneri uprave bi sačinjavali kolegijalni izvršno-upravni organ sa određenim nadležnostima. U svakom slučaju, jasno je da predsednik skupštine više ne može biti onaj koji objedinjava aktivnost organa uprave i koji odgovara za njen rad pred skupštinom. U tom pogledu mora doći do veoma obimnih i ozbiljnih promena.

U novim odnosima značajno mesto imaju društveno-političke organizacije. Samoupravni društveno-ekonomski položaj opštine još više naglašava značaj subjektivnog faktora, posebno Saveza komunista. Opština postaje široko polje za pojačanu akciju i osmišljenu aktivnost Saveza komunista, Socijalističkog saveza, sindikata, omladinske i drugih organizacija. Opština predstavlja značajnu celinu za njihovu aktivnost, ali i područje gde se sumira aktivnost i utvrđuje zajedničko delovanje. Opština postaje značajno odredište za odvijanje aktivnosti na širim područjima i u okviru cele zemlje. Prema tome, promene u političkom sistemu će, svakako, zahtevati dogradnju metoda rada, pa i promene u karakteru delovanja pojedinih organizacija. Povećava se i njihova ukupna odgovornost za funkcionisanje celog mehanizma, a posebno će doživeti promene kadrovska politika, način kandidovanja, osposobljavanja kadrova i dalja demokratizacija kadrovske politike.

Položaj opštine u našem sistemu stimulira potrebu za daljim razvijanjem međuopštinske saradnje, koja je izraz sve većih potreba da se

mnogobrojna pitanja iz nadležnosti opština rešavaju zajedničkim snagama. Razume se, takva saradnja mora biti postavljena na osnovama dobrovoljnosti, sporazumevanja i dogovaranja. U Nacrtu ustava se predviđa da se opštine mogu udruživati u regionalne i druge zajednice.

Iako se, kada je reč o koncepciji opštine, možda nije mnogo promenilo, ipak nove promene znače kvalitativno nove odnose u koje ulazi dalja izgradnja komunalnog sistema. Zbog toga se pred sve društvene faktore postavljaju veoma ozbiljni i složeni zadaci, i to u nekoliko pravaca. Biće neophodno da se objašnjava suština novog što nastaje u našem političkom sistemu, posebno onog što je povezano sa daljim razvojem opština. Taj posao neće biti lak, ali je on bitan uslov da se obezbedi uspešniji prelazak na nove odnose.

Donošenje statuta opština će u ovim uslovima predstavljati izvanredno složen zadatak. Statuti treba na specifičan način da izraze karakteristike svake opštine, ali i ono što je zajedničko i što upravo čini jedinstvo našeg društveno-političkog, odnosno komunalnog sistema. Pripreme koje su izvršene ili koje se vrše da se ovi zadaci ostvare veoma će mnogo pomoći da se posao obavi uspešno i na vreme, ali bismo morali voditi računa i o obimnosti i složenosti poslova i da sve to iziskuje posebne napore i organizovan rad.

Jovan Đorđević

OPŠTA PITANJA TEORIJE I PRAKSE KOMUNALNOG SISTEMA

I

1. Kao svaki idejni i teorijski pojam, komunalni sistem ne znači isto u svakoj istorijskoj epohi ni u svakoj zemlji ni za svakog. S gledišta konkretne istorije, komunalni sistem, naročito pod nazivom „komunalne ideje" (slobode) ili „komunalna samouprava", izražava ove tendencije, ako ne i pojave: (a) otpor centralizmu i državnom apsolutizmu; (b) prihvatanje ili ostvarivanje principa demokratije i konkretizovanje ideje o narodnom suverenitetu nasuprot monarhističkom i državnom suverenitetu; (c) prelazak iz grupe (susedstvo) u političke strukture i organizacije, kao i u društvenu i životnu sredinu u kojima se prevazilazi statičnost tradicionalnog načina života i čovek stvara za sebe uslove da živi bolje i postane slobodniji i zadovoljniji (srećan). Ideja slobode i sreće je rođena u gradu. To su zapazili još veliki starogrčki mislioci, a ponovio je to Hegel.

Ovaj originerni značaj komunalnog sistema i komunalne ideje prati celokupnu stvarnu istoriju političke borbe naprednih klasa i demokratizovanja političkih sistema, iako se u izvesnim njenim etapama, a i u okviru određenih ideoloških sfera i teorija, naglašavaju ili dobijaju značaj druge dimenzije ove ideje, odnosno institucije. Komuna je u stalnoj mutaciji, a teorija o njoj ne može biti (ostati) statična. Takva teorija mora proizvoditi nove ideje koje su neophodne u savremenoj fazi rekonstrukcije političkih struktura (u okviru ustavnih promena).

Pri tome je nužno odmah otkloniti jednu iluziju koja opterećuje pravolinijska i eshatološko-evolucionistička mišljenja, od kojih ni savremena epoha „društva u krizi" i time kritičnosti u društvu nije oslobođena. Komunalna ideja nije uvek i pod svim uslovima progresivna i demokratska I na ovom području dešava se poznata igra „lukavosti uma" i dijalektičkog negativizma, što znači da je, po poreklu i opštem značaju demokratska i progresivna, komunalna ideja služila i za suprotne, ne samo konzervativne, već i reakcionarne svrhe. Ideja i društvena praksa obiluju maskama.

Uoči francuske revolucije od 1789. i posle poraza njenog naprednog krila ideju komunalne samouprave prisvajaju reakcionarne i kontrarevolucionarne snage, nalazeći u autonomiji pojedinih gradova i krajeva kule koje treba da odole revolucionarnom talasu koji traži preobražaj društva i u kojima se, novim idejnim i političkim pojmovima i oblicima, obezbeđuje konzervisanje ekonomskih i političkih odnosa „starog režima", odnosno feudalstva i aristokratije. Docnije, i do danas, komunalna ideja ostaće i sredstvo političkog manipulisanja i pseudosvesti.

2. Ova protivrečna uloga komunalne ideje uticaće na obrazovanje odgovarajućih ideologija i političkih doktrina, naročito u progresivnom demokratskom pokretu, uključujući tu i marksizam. Tome će doprineti naročito republikanska buržoaska teorija i praksa u Francuskoj, čiji je idejni tvorac Robespjer, ali konkretni i najuspešniji realizator imperator Napoleon Bonaparta. Nasuprot ideji lokalne samouprave, komunitarnosti i feudalizma, koja preovlađuje u pripremi prve velike političke, ali i socijalne revolucije moderne epohe, francuska revolucija će prisvojiti i ubaciti u svet ideju unitarizma, centralizma i etatizma. Od tada će revolucionarni demokratski koncept postati pretežno vezan za jakobinski centralizam i etatizam; to sve je, pored izvesnih situacionističkih okvira, uticalo da se docnije revolucije i postrevolucionarne rekonstrukcije zasnuju na primatu države, vlasti i monolitizma i da se pomešaju pojmovi jedinstva i centralizma, integracija odozdo putem narodne samouprave i oktroisanja odozgo pomoću vlasti. Ako hoćemo da upotrebimo jednu poznatu Hegelovu formulu, istorija je posle jednog kratkog predaha od vekovnog pritiska militarističko-etatističkog i monarhijskog „kompleksa" nastavila da se kreće na političkom planu, a ne na društvenom i kulturnom, kao što su revolucije XVIII i XIX veka, pa i docnije, u XX veku, objavljivale i obećavale.

U svakom slučaju, komunalna ideja i komunalni sistem nisu samo problem političke institucionalizacije, kao što je pozitivistička politička, a naročito pravna teorija do danas isticala i navikava nas da mislimo. Komunalna ideja je sastavni deo nauke o društvu, politici i čoveku i time prelazi uobičajene diskusije o strukturama i političko-pravnim aranžmanima. Kao oblik samoupravljanja, ona je srž marksističke nauke o politici, kao naučne teorije o slobodi i čoveku.

3. Dosledna i kritička progresivna misao, naročito socijalistička, a u prvom redu marksistička, obnavlja i proširuje idejni i realni koncept komunalnog sistema. Furije unosi ideju različitosti i time otvara prostor za docnija dublja i konkretnija shvatanja komunalnog principa u radovima Marksa i Lenjina. To u izvesnom smislu čini i Prudon otvaranjem alternative „federalizma nasuprot cezarizmu", iako ga je njegov malograđanski anarhizam sprečio da bude dosledan u primeni svog inventivnog dijalektičkog pogleda na razvitak društva i konstituisanje socijalističkog sistema.

Različitost strukture i oblika, kao i federativna dijalektika u konstituisanju demokratskog društva na osnovi oslobođenja rada ostaju bitne, iako docnije i danas zanemarene, ideje o komunalnoj doktrini. Birokratija (i docnije tehnokratija) i ovde baca svoju senku i zamračenost.

Marks i Engels su nastavili i istovremeno prevazišli ove ideje prethodnih socijalističkih mislilaca. Oni su u komunalnoj samoupravi otkrili i utvrdili političku osnovu sistema društva u kome se vrši „ekonomsko oslobođenje rada“, odnosno društva prelaznog perioda od kapitalizma u socijalizam i komunizam. Ali je marksizam u ovom smislu otišao i dalje. Inspirisan Marksom i Engelsom, taj korak napred je naročito učinio Lenjin, koji je u komunalnom uređenju nalazio tip političkog uređenja društva koje nastaje posle uspešne socijalističke revolucije. U svom dubokom smislu „republika sovjeta“ je konkretan izraz i oblik tog koncepta komunalnog uređenja socijalizma u kome postepeno treba da odumre država, to jest otuđeni i birokratski sistem dominacije jednih ljudi nad masom stanovništva.

4. Svaka revolucija je put od starog u novo društvo. Taj put je trasiran istorijom i uslovima zemlje u kojoj se ostvaruje, kao i ideologijom i teorijom društvenih snaga koje tu revoluciju nose, daju joj smisao i određuju putokaz.

To potvrđuje i socijalistička revolucija i postrevolucionarni period u Jugoslaviji. Osnivanje narodnooslobodilačkih odbora u mestima, opštinama i gradovima već u prvim godinama revolucije uslovljeno je vekovnom borbom naroda protiv domaćeg i stranog birokratskog centralizma i njegovog otuđenog državnog aparata, kao i prihvatanjem ideje sovjeta kao elementa ideologije radničke klase i radnog naroda uopšte. Ali, na ove procese je vršio uticaj i, društveno-politički uslovljen, monistički koncept revolucije i revolucionarnih preobražaja koji je uvodio elemente državnosti i centralizovanih institucija i time doprineo uspostavljanju i birokratskih odnosa i shvatanja.

S obzirom na sve to, ostvarivanje komunalne ideje u postrevolucionarnoj praksi, a donekle i teoriji, Jugoslavije nije bilo niti je moglo biti pravolinijsko i šematsko. Ono pokazuje jednu ocrtanu krivudavu liniju koja nije u stanju da obriše i odgovarajuće trajnije i uporne komunalističke tendencije kako u okviru političkog sistema tako i naročito na planu vladajuće marksističke političke teorije koju dopunjuje populistička ideologija podržavana od borbenog i patriotsko-demokratskog seljaštva i znatnog dela inteligencije.

Ovaj protivrečni, ali i komplementarni proces stvaranja i razvitka komunalnog sistema u Jugoslaviji očekuje svog marksističkog istoričara i teoretičara. Prvi uslov za to je kritička ocena i savlađivanje pragmatizma i pozitivizma koji se pogrešno izjednačavaju sa marksističkom naučnom misli i istraživanjem. Ako se sve to ne shvati i ne ostvari, održavaće se sumrak komunalne i time samoupravne teorije i prakse, a samoupravna misao imaće slomljena krila.

II

1. Naša reč opština ima u osnovi isto značenje kao i latinsko-francuska reč komuna. Ali ova druga, internacionalizovana, više odgovara pojmu jedne nove društveno-političke strukture, odnosno isticanju elemenata samoupravne socijalističke zajednice.

Reč komuna, kao i kod nas opština, ima različito značenje: od naziva osnovne jedinice društveno-političke podele države (republike) i uobičajenog naziva za političku organizaciju vlasti na toj osnovnoj teritoriji do uopštene definicije jednog novog istorijskog tipa društvene i političke organizacije društva. Dok su sva druga značenja više konvencionalna i komunikaciona, dotle ovo poslednje ima pretežno teorijski i idejno-politički smisao i domašaj.

Ali i ovaj smisao, koji je podignut na nivo osnovnih pojmova političke teorije socijalizma i marksizma, traži analizu i dalju teorijsku obradu polazeći od one koju su dali Marks i dokumenti i teoretičari Pariske komune. Pri tome je potrebno istaći da je Pariska komuna bila i ostala teorijski model za raspravljanje o komunalnom sistemu. Ona je inspiracija za savremenu marksističku, a posebno marksističku samoupravnu misao i komunalnu praksu koju ona treba da osvetljava. Izvesni nedostatak, koji znači i slabost, naše komunalne teorije i opšte političke kulture jeste nedovoljno i čak usko poznavanje i pretresanje svih oblika i dimenzija Pariske komune. Ovo je u izvesnom smislu paradoks jer u mnogim zemljama koje su ostale pri tradicionalnoj političkoj i državnoj strukturi i u kojima je „komunalna revolucija" još uvek vizija, a ne predmet misli i akcije, nalazimo, naročito poslednjih decenija, niz novih knjiga posvećenih raznim vidovma Pariske komune. To se ne odnosi samo na Francusku, u kojoj se svake godine objavljuju ozbiljne analitičke i teorijske studije koje proširuju i obogaćuju znanje o Pariskoj komuni. Ne samo Komunistička i Socijalistička partija Francuske, ne samo istoričari kojima je to tradicija, već i pojedini stariji i mlađi sociolozi, politikolozi i „socijalni analitičari" skoro svake godine pišu sveže i imaginativne stranice u neiscrpnu i nikad dovršenu knjigu Pariske komune. Marks je posvetio pojedine od svojih ne samo poletnih, već i dubokih misli ovom događaju krupnom kako za istoriju tako i za misao radničke klase. Ali, docniji marksisti su to „zaboravili". Vernost radničkoj klasi i marksizmu se ne pokazuje i ne dokazuje ponavljanjima i citatima i najboljih tekstova, već učestvovanjem u proširivanju i produbljivanju znanja i pravljenjem bar skromnih koraka napred u okviru teorije i prakse komunalnog sistema, odnosno onog društveno-političkog oblika koji je prvi put u istoriji pokušala i nastojala da ostvari Komuna francuskog, odnosno pariskog proletarijata, udruženog sa najvećim umovima i najdarovitijim umetnicima tog perioda.

2. Prva odredba o položaju i karakteru komune, odnosno opštine u Jugoslaviji jeste ta da je ona osnovna društveno-politička zajednica, i to samoupravna socijalistička društveno-politička zajednica u kojoj radni ljudi i građani ostvaruju niz svojih životnih, kulturnih i drugih društvenih odnosa od „zajedničkog interesa" i u kojoj upravljaju onim društvenim poslovima kojima se obezbeđuje ostvarivanje tih odnosa i interesa i u tom pogledu raspolažu određenim sredstvima i uticajima.

Reč „osnovni" ili „osnovna", koja se često upotrebljava i zloupotrebljava u našim dokumentima i zakonodavnim tekstovima, traži bliže definisanje. Ona, prvo, izražava sociološku činjenicu postojanja naselja kao primarnih i neposrednih oblika zajedničkog života i aktivnosti odre-

đene grupe ljudi. Ovo značenje ima elemenata ustavnopravnog utvrđivanja jer u svakoj od ovih osnovnih zajednica postoje ne samo mnogobrojne osnovne grupe ljudi, već izvesne, tako da kažemo, funkcionalne zajednice, od kojih su mesne zajednice od neposrednog značaja za pojam i stvarnost opštine. Ali, dok su sve ove grupe ili „zajednice“ bitno funkcionalne ili društveno-psihološke integracije, dotle je opština osnovna društveno-politička zajednica u dva njoj svojstvena značenja:

3. Prvo, opština je na teritorijalnoj osnovi konstituisana neposredna zajednica u kojoj se preko sopstvenog sistema vlasti i upravljanja obavljaju društveni poslovi. Ona je višefunkcionalna i pretežno politička zajednica koja odgovara jednom, po pravilu istorijski konstituisanom društveno-ekonomskom i objektivno konstituisanom kolektivitetu ljudi. Ona je najstarija i primarna politička ćelija koja predstavlja produženje i osnovni politički oblik susedstva ili naselja kao prvobitnih ljudskih i društvenih kolektiviteta. U njoj je nastala politička istorija i stvoreni su prvi elementi političkog konstituisanja društva. Ona je nastavak, a u demokratskim svojim oblicima — čuvanje i razvitak polisa, ili „države-grada“ starogrčkog i uopšte antičkog društva.[1]

Drugo, osnovni karakter ove zajednice ogleda se i u nizu njenih odredaba koje se odnose pretežno na njen položaj i izvesne njene funkcije. Ona je politička osnova u jednom jedinstvenom društveno-političkom sistemu.

Opština je podsistem u samoupravnom političkom sistemu republike, odnosno Jugoslavije. Kao takva, ona je, ili može biti, osnova za konstituisanje institucija republike, odnosno pokrajine. Ali one nisu savez opština jer svaka zajednica ima svoju individualnost. Zajednica nije običan zbir delova čak i kad oni čine njene konstitutivne elemente. Republika nije „velika opština“, kao što ni opština nije „mala država“. Još je Aristotel utvrdio ove kategorije ispravljajući Platonov gradualizam, čije tragove nalazimo i u savremenoj (i našoj) misli (tačnije, publicistici) sklonoj metaforama i rezonovanju per analogiam. U opštini se ostvaruju sve funkcije upravljanja društvenim poslovima ukoliko prema Ustavu ne pripadaju pokrajini, republici, odnosno federaciji.

4. Osnovna zajednica ne znači isto što i „niža“ ili mesna zajednica. Opština u Jugoslaviji je svojevrsna samoupravna zajednica. Samoupravni status opštine je istovremeno pozicioni i funkcionalan. Samoupravni položaj je potvrđen time što je opština samostalan i integrisan i integrišući podsistem u jedinstvenom samoupravnom sistemu republike. Ona je prvenstveno sopstvena i svoja zajednica u kojoj kao takvoj ne postoje institucije republike van njene kontrole niti republika ili federacija imaju prema njoj odnos starateljstva i administrativne naredbodavnosti.

Opština ima svoje originerne funkcije koje ostvaruje kako samostalno tako i preko svojih organa i institucija koje sama osniva i konstituiše. Ali ona nije zatvorena i autarkična zajednica; nije država u državi. Ona učestvuje u ostvarivanju odgovarajućih zajedničkih funk-

[1] Fustel de Coulange, *Cité antique.*

cija republike, i to kao samoupravna zajednica, a ne kao podređeni izvršni aparat centralnih državnih institucija.

S obzirom na sve to, opština je kategorija ustavnog prava; njena autonomnost je potvrđena Ustavom, a zaštitu te Ustavom utvrđene autonomnosti pruža ustavno sudstvo. Bez ove Ustavom zaštićene autonomije opština ne bi mogla biti samoupravna zajednica.

5. Osnovni samoupravni položaj opštine je izraz jednog novog demokratskog kolektivnog prava koje nije zapaženo ni izraženo u našoj političkoj teoriji, niti je jasno i određeno u političkim ponašanjima i akcijama. To je *pravo naroda* (radnog naroda i građana) *na opštinu;* kolektivno pravo na komunalnu samoupravu.

Ovo pravo ne bi bilo novo i demokratsko ako ne bi predstavljalo pravo i na individualni izbor. Čovek ima pravo da bira u kojoj opštini hoće da živi i radi. On nije vezan za jednu opštinu, za onu u kojoj je rođen. Čovek ne postaje građanin time što je vezan za jednu opštinu, to jest za zemlju ili imanje u njoj. Ova feudalno-buržoaska doktrina — tipična u Švajcarskoj — prevaziđena je u socijalizmu; ako nije, ona ga ograničava. Jugoslovenski građanin se najviše ostvaruje i oseća kao takav u opštini. Ali ne time što je u njoj rođen. On postaje građanin na osnovu kolektivnog prava na komunu koja je jedan od oblika opšteg prava na samoupravljanje i traži samoupravnu strukturu društva na svim nivoima organizovanja u celini. Bez ovog kolektivnog prava na komunu koncept opštinske samouprave ne može se osloboditi još uvek prisutnih elemenata administrativne decentralizacije i etatističke teorije o samoupravljanju i društveno-političkim zajednicama.

Pravo na samoupravnu opštinu i komunalnu samoupravu je ona kategorija koja proizlazi iz samoupravne misli i mora biti obuhvaćena samoupravnom političkom teorijom koju još nemamo.

6. Usled nerazvijenosti samoupravne misli i prakse komuna se još uvek najčešće poistovećuje sa lokalnom organizacijom vlasti ili sa lokalnom teritorijalno-političkom jedinicom. Da bi se ta birokratsko-administrativna i u krajnjoj liniji etatistička shvatanja prevazišla, nužno je identifikovati komunu kao zajednicu i teorijski odrediti i razviti ovaj koncept. Ovaj koncept je još uvek na verbalnom planu, koji se sukobljava sa „grubom stvarnošću", to jest sa organističko-administrativnom teorijom i praksom komune i opštom ekonomskom i kulturnom zaostalošću niza krajeva Jugoslavije.

Komuna je ne samo zajednica stanovanja i života određene grupe ljudi; ona nije samo jedna teritorijalno-politička asocijacija. Komuna je put i oblik stvaranja slobodne asocijacije proizvođača i građana. Ona je zajednica ne samo ljudi kao građana; nije isključivo, pa ni prvenstveno „zavičajna zajednica", kao što je opština shvaćena u Švajcarskoj u toku XVIII i XIX veka i kao što se ona prihvata u tradicionalnoj buržoaskoj političkoj teoriji i teoriji ustavnog prava. Teorijski, ona je zajednica u kojoj se stvaraju uslovi ne samo za oslobođenje rada, već za nove ljudske komunikacije, solidarnost i ljudski život, život dostojan čoveka.

U tom pravcu komuna je zajednica svih individualnih i institucionalizovanih, društvenih (socijalističkih) i slobodnih, odnosno samoupravnih subjekata. Ova horizontalna dimenzija komune kao ukupnost odnosa svih subjekata društvenog rada i društvenih i ličnih aktivnosti je posebna karakteristika socijalističke samoupravne komune u Jugoslaviji.

Kao takva, komuna nije gotova i dovršena zajednica. Ona je zajednica koja se stvara kao samoupravna i u kojoj se obezbeđuje pretvaranje političke države u samoupravni politički sistem.

III

1. Dve su nedovoljno zapažene i ostvarivane funkcije i dimenzije komune kao zajednice.

Na prvom mestu, normativno, ona je (treba da bude) otvorena zajednica; i to prema sebi i prema drugima. Ovakva zajednica pretpostavlja i traži i „neinstitucionalizovano" učešće građana u pokretanju i izvršavanju društvenih i grupnih poslova. Nosioci ove akcije jesu i treba da budu ne samo i ne isključivo društveno-političke organizacije, već i društvene organizacije i slobodna udruženja građana i druge grupe i „neformalne" institucije. U ovom pogledu naša komuna je nedovoljno razvijena kao zajednica, a još manje otvorena zajednica. Razvijanje zajednice traži napuštanje *sociocentrizma,* koji u ponašanjima i shvatanjima zauzima mesto administrativnog centralizma, koji je u osnovi prevaziđen i u vertikalnom i u horizontalnom smislu. Ali ni u razvijenim područjima ni u gradovima nema dovoljno inicijativnih i aktivnih udruženja, klubova, grupa, susedstava i drugih oblika autentične i društvene i slobodne samoupravne organizacije i akcije. Nema ni dovoljno „komunitarne" i udruživačke svesti. Mesne zajednice to ne mogu da zamene, utoliko pre što su nerazvijene ili imitiraju „veliku", odnosno opštinsku vlast.

Iskustvo pokazuje da se u okviru ovakvog složenog i pluralističkog komunalnog i društvenog „sistema" mogu uspostavljati veze i odnosi takmičenja, konfrontacije i kohezije, bez kojih nema stvaranja zajednice i njenog sadržajnog, idejnog i duhovnog života. U takvoj zajednici dobija potvrdu i smisao samoupravni koncept, a Savez komunista, Socijalistički savez, sindikat i druge političke organizacije nalaze uslov da demokratski i uticajno ostvaruju svoje funkcije. U zatvorenoj i preterano institucionalizovanoj sredini stvaraju se monopoli i atmosfera hermetičkog i birokratskog života, a građanin ostaje potrošač, poreski obveznik i *„administré"*. Ali u takvoj sredini nema ni političkog života, a time ni uspešne akcije vodećih društvenih snaga i organizacija društva, ni prostora niti uslova za uključivanje ljudi u „javne stvari".

Jugoslovenska opština ne treba da se traži i stvara samo ni prvenstveno u novim i visokim zgradama, fabrikama, trgovačkim i potrošačkim centrima, asfaltu i „parking-placevima". Ona postaje osnovna socijalistička samoupravna zajednica i kada se u njoj stvara i diže jedan

›vi život koji prevazilazi trivijalnost vegetiranja i mimikrije provinjalizma i ruralizma, i novi svet koji se u mislima, težnjama, osećanjima, ealima, pojmovima i rečniku razlikuje od starog sveta aktuelne malo-rađanštine i prazno papirnate agresivne birokratije. Otvorena zajednica : ako se u njoj prevazilazi zatvaranje u zidove fabrika, javnih i privatih kuća, javnih i tajnih, familijarnih i špekulantskih grupica i grupaenja i ako se, uz čuvanje sfere privatnosti i intimnosti, prati svako koji rši javne poslove i kako ih vrši, s kakvim uspehom, poštenjem i odgoornošću. Otvorena zajednica je ne samo osnova institucionalnog sistena samoupravljanja, već i njegovo produženje i obuhvatanje sfera u :ojima institucionalizam znači samo birokratizovanje i umrtvljavanje nisli i akcije, duha i čina.

Ovakvom strukturom ona može da podstiče i otvara um, srce i težnje čoveka prema novom, boljem i budućem. Bez ovih mogućnosti i akcija jedna zajednica ne može stvarno biti otvorena. Ovakva struktura je ujedno spoljna forma materijalnog principa — prava naroda na komunu. Sinteza zvaničnih i društvenih struktura, formalnih društvenih (neformalnih) funkcija, komuna obezbeđuje da se ovo novo socijalističko i demokratsko pravo oživi i da ga građani dožive kao svoje, neotuđivo. Neinstitucionalizovani deo ovog „sistema“ ne suprotstavlja se zvaničnom „institucionalizovanom“, kao što navodi na misao dihotomistički način rezonovanja. Društvena i slobodna komuna oslobađa institucionalizovane krutosti i vezanosti za sadašnje pragmatičko, ona je kritika i samokritika zatvorenosti i dogmatizma od samog bića, materijalne i ideološke osnove samoupravne komune. Ali i taj odnos se mora shvatiti kritički, a ne apologetski i apstraktno. Svaku od ovih sfera komune može pratiti opresivna i negativna, a samo jedinstvena kolektivna snaga radničke klase kao samoupravljačke klase može da osigura da one čine jedno kritičko dijalektičko i demokratsko jedinstvo.

Ovakva zajednica mora stvarati ne samo uslove, već i mesta da što veći broj građana „bude uključen“. Ovo „uključivanje masa“ u aktivne društvene procese ne znači samo proširenje osnove vlasti, akt deprofesionalizacije i debirokratizacije, obično „podruštvljenje“ institucije. Ono podrazumeva potrebu i mogućnost da čovek neposredno i stalno izražava svoje mišljenje i svoja gledišta i da ih kolektivizuje pretvarajući ih u uticajne apele i moćne predloge i akcije. Tada ono istovremeno obezbeđuje širu i efikasnu kontrolu građana nad „delegatima“ i funkcionerima i obuhvata mrežu društvene kontrole u širem smislu, uključujući tu i samokritiku i borbu protiv birokratske inercije i samozadovoljnosti.

Opština još nije zajednica u ovom smislu: ona sebe više projektuje kao sociocentrički mehanizam, a ne kao otvorenu pluralističku i dinamičnu grupu. Ovakva samoupravna zajednica ne mora rađati sama po sebi „konkurentsku vlast“ ili difuzni pluralizam moći. Ako se u njoj smanjuju društvene razlike i razvija solidarnost, ako je ona okrenuta prema kulturi i stalnom podizanju znanja, ako nije ravnodušna prema potrebi čoveka za pravičnošću i istinitošću, neposredni sistem društvene inicijative, akcije i kontrole neće se suprotstavljati radu organa i insti-

tucija komunalne formalne političke strukture. Ljudi spontano sarađuju, a samo kad su primorani, napadaju i osporavaju. Komuna je sredina koja može i treba da utiče na razvijanje pravih potreba i naklonosti ljudi; komuna kao otvorena i ljudska zajednica.

2. Nove studije i istraživanja Pariske komune (Lefevr, plejada mladih marksističkih istoričara) pokazuju da pojedini klubovi i slične tribine javnog raspravljanja, predlaganja i društvene kontrole u opsednutom Parizu nisu slabili, već su jačali autoritet i ugled Komune kao vlasti. Navedimo jednu misao poznatog lista onog vremena („Komunalni bilten") koja sadrži odgovor svima onima koji „strahuju" od uticaja i akcije „empiričkih" i „neformalnih" grupa: „Narode, upravljaj samim sobom preko svojih javnih skupova i preko svoje štampe; meri one koji te predstavljaju: oni nikad neće ići suviše daleko na revolucionarnom putu." Ko bi smeo da tvrdi da su ove reči samo glas prošlosti?

Otvorena prema sebi i u sebi, ovakva zajednica se ne zatvara prema okolini i svetu. Otvorenost prema spoljnom svetu je funkcija i svojstvo samoupravne socijalističke komune, a iz toga se rađa njena svest o potrebi saradnje i udruživanja, o putu koji vrednost institucije ne traži u zatvaranju u sebe, već u stalnom prevazilaženju prvobitnog statusa svih vlasti i autoriteta.

Ostvariti se ne znači zatvarati se, već prevazilaziti se. Ovo je zahtev koji svaku funkcionalnu grupu spasava od zaostalosti i truljenja. Jedan od poznatih oblika ovog procesa otvaranja i prevazilaženja konkretnih opština jeste takozvana međuopštinska saradnja, koja nije isto što i regionalna zajednica (pojmovi koji se često mešaju usled toga što, pored ostalog, nemamo ozbiljnih studija i istraživanja o regionalizmu). Međutim, regionalizam je jedna dimenzija samoupravljanja, međuopštinska saradnja je ugovorni odnos i kao takva se uspostavlja na terenu dve ili više opština i u okviru njegovih funkcija koje se delegiraju zajedničkim službama i institucijama. Ona je izraz i vid opštinske kooperacije i poznata je u mnogim zemljama, a u Jugoslaviji se od nedavno ostvaruje iako je bila predviđena još prvim zakonima o narodnim odborima (od 1946. i 1947). Regionalizam je društveno-politički odnos i kao takav predstavlja postojanje posebnog društveno-ekonomskog i geografsko-komunikacionog političkog kolektiviteta (stvarnosti) koji je nova funkcionalna grupa koja može obuhvatiti opštine na svojoj teritoriji, ali ih i prevazilazi.

Nema jednostavnog modela regionalnih zajednica i neosnovano je izjednačavati ih sa srezom u njegovom uobičajenom značenju. Srez je pretežno pojam vlasti, a regionalna zajednica je zajednica samoupravljanja koja je i viša vlast i više od vlasti. Srez je međuorgan, tačnije, posrednička organizacija, dok je regionalna zajednica samostalna i samoupravna društveno-politička celina. Srez je oblik decentralizacije, dok je regionalna zajednica oblik federalizma i kategorija samoupravnog sistema. Ovo pojmovno diferenciranje nema samo teorijski značaj; ono je od interesa za jasne političke orijentacije u shvatanjima, ponašanjima i u praksi u celini.

Etatistički pozitivističko-pravni koncept komune suprotstavlja njenu ficijelnu institucionalnu stranu neoficijelnoj koju istovremeno i teži da podredi prvoj ili da je negira. Ova druga „strana" predstavlja narodnu, društvenu, slobodnu komunu koja je u stvari nerazlučivi deo i pravi društveno-politički supstrat komune kao društveno-političke institucije. Samoupravni koncept komune prestaje to da bude ako ne integriše socijalnu, narodnu i popularnu komunu, to jest ako ih ne približava institucionalno spajajući ih. Samo tako komuna može biti shvaćena u okviru samoupravne socijalističke misli i ostvarivana u praksi kao otvorena zajednica: istovremeno slobodna i društvena celina i institucija naroda od naroda i za narod.

3. Druga funkcija i dimenzija komune je nova, tačnije, danas ima i mora imati novo tumačenje i osvetljenje.

Komuna je ne samo prirodna zajednica, odnos između grupe i prirode, već, kao takva zajednica u prirodi, činilac menjanja i čuvanja prirode. Ona je oblik zajedničkog života, rada i upravljanja u jednoj određenoj prirodnoj, odnosno životnoj sredini. Komuna obuhvata osnovne životne prostore jer predstavlja mikrokozam *ekosistema* jednog kraja i jedne zemlje. Ako ne čuva ovu životnu sredinu, komuna ne može postati ni aktivna ni zadovoljna društvena i politička zajednica jer gubi svoje tle, oslonac na zemlju i prirodu. To je danas ne samo poruka za narode koji su zašli u „industrijsku" ili „tehničku civilizaciju", to jest za narode koji su između sebe i prirode uspostavili „tehničku" prirodu, već i za one koji su u fazi industrijalizacije, to jest sklanjanju prirode menjajući je i šireći između sebe i prirode zavesu satkanu od tehnike, tehnicizma i industrijske simbolike. Ovo je jedna nova, ali kardinalna karakteristika i funkcija komune u većini zemalja, kao i u Jugoslaviji. Ona se ranije nije shvatala i isticala jer je izgledala neproblemska u svetu gde je priroda ostala prirodna, dok je danas sve više tehnička i društvena.

Opština je osnovna ćelija jedne biološke i geološke celine. Egzistencija te ćelije i te celine zavisi od odnosa komune kao zajednice i organizacije prema svojoj životnoj sredini i prirodnom okviru svog bitisanja i funkcionisanja, ali i šire, od njenih odnosa prema ekosistemu zemlje i preko toga. U skladu s tim, u komuni se mora razvijati otpor prema statici i pasivizmu, što znači istovremeno podizanje jedne nove kolektivne svesti — takozvane ekološke svesti. Ova svest je uslov ne samo egzistencije i racionalnog i kontrolisanog programiranja, organizovanja i razvitka života u komuni, već je istovremeno neophodna za utvrđivanje opšteg projekta razvitka i života društva u celini.

Na osnovu svog položaja i funkcija komuna, kao jedan od osnovnih biocentara i ekocentara, mora sebe definisati na relativno nov način. Iz toga proizlaze njeni novi zadaci, mogućnosti i odgovornosti, koji nisu do sad napisani u njenim programima i statutima. Ona će biti pozvana da u okviru utvrđivanja pravaca komunalne politike izrazi funkcije koje proizlaze iz njenih odnosa i obaveza prema prirodnoj sredini, kao što će biti pozvana da formuliše nova prava i odgovornosti institucija, grupa i pojedinaca. Ta nova prava i odgovornosti proširuju i konkreti-

zuju postojeći ustavni sistem ljudskih i građanskih prava obuhvatajući takozvana okolinska prava i odgovornosti. Ove odredbe imaju za svrhu da obezbede ne samo čuvanje i zaštitu prirode od trovanja, zagađivanja i drugih posledica štetnih po zdravlje i život ljudi, već da stave pod kontrolu stihijnost i mitove koje nosi svaki privredni rast u „tehničkoj civilizaciji" i akvizitivnom društvu.

Takva komuna mora istovremeno nastojati da obezbedi ne samo neokrnjeno, već prošireno i ulepšano nasleđe za buduće generacije, kao što je Marks preporučivao socijalističkom društvu i radničkom pokretu.

4. Ove nove funkcije i dimenzije komune ukazuju na to da ona danas ima i potrebu i mogućnost da se samostalno izrazi u svom statutu i u svojoj praksi; da ona nije samo „mala zajednica" i „lokalna vlast", već osnovni nosilac jednog revolucionarnog, ali i demokratskog projekta koji ruši samo ono što je prevaziđeno, što je smetnja napretku, a gradi i čuva sve elementarne i posebno životne uslove egzistencije i razvitka socijalističkog društva. Poslednji je čas da se komunalni sistem shvati i definiše u odnosu na nastalu i predstojeću „ekološku krizu" i da postane nosilac ekološke svesti i činilac u borbi za otklanjanje negativnih i nepredvidivih dejstava i posledica te krize i zaostale svesti.

Komuna nije samo potrošačka, a ni bitno potrošačka zajednica, kao što se ona još uvek najčešće shvata u sebi i od drugih. Ona je i mora biti aktivna i proizvođačka zajednica. To, između ostalog, znači da je ona poverenik zajednice i čoveka u pogledu čuvanja i racionalnog iskorišćavanja prirodnih resursa. U ovom pogledu ona je nova zajednica i novi sistem odnosa i vlasti. Svest o ovom preobražaju koncepta i prakse komune ne treba da se zadrži samo u granicama opština; ona mora prelaziti te granice i postati element opšte društvene svesti.

Ekološka dimenzija komune je od istog značaja danas kao njena društveno-ekonomska i društvena funkcija koju je pre sto godina otkrio Marks. Otuda je marksistička politička nauka pozvana da ovu dimenziju pretvori u opštu svojinu ljudi, a socijalistička samoupravna praksa da je obezbedi i ostvaruje. To je jedan od izvora obnove teorije i života komune koja je u poslednje vreme u tom pogledu u stagnaciji.

Ova nova funkcija i dimenzija komune tesno je povezana sa njenim oblikom i karakterom samoupravljanja. Karakteristično je da čak i pojedine konzervativne i tehnokratske grupe i doktrine ističu da se rešenja ekološke krize ne mogu obezbediti i da se ekološka svest ne može javiti i razviti u okviru centralističkih i monopolističkih društveno-političkih i ekonomskih sistema. Iz te kritičke ocene izvlači se i zaključak o nužnosti i aktuelnosti decentralizacije i samoupravljanja, to jest zainteresovanosti i aktivnog uključenja masa u otkrivanje i rešavanje svih problema i teškoća koje na putu ekonomskih i tehnoloških promena stvara proces opšteg privrednog rasta.

Misaone i kritičke snage društva i ljudskog uma bacaju novu svetlost na komunalnu samoupravu zatečenu i uplašenu u slepoj ulici kapitalizma i birokratizma opijenog ideologijom „beskrajnog materijalnog rasta" i potrošačkom euforijom i uopšte na samoupravno uređenje društva kao moguće izlaze iz ovog ćorsokaka. Nekad posebno hvaljeni uni-

verzalni modeli liberalnog kapitalizma i „liberalne“, tačnije etatističko-centralističke demokratije, danas su sve više predmet kritike i napuštanja pred snagom samoupravne ideje.[8]

Jugoslovenska komunalna teorija i praksa gube sebe i za sebe i u odnosu na socijalizam i svet ako se ne prošire na ove nove oblasti saznanja i stalno novog definisanja komune kao društvene i političke zajednice.

5. Na osnovu prava naroda na komunalnu samoupravu i shvatanja komune kao zajednice proizlazi i princip različitosti ako ne u položaju, a ono sigurno u organizaciji i realnim funkcijama pojedinih opština. U izgradnji komunalnog sistema mi se nismo dosledno i svesno pridržavali principa različitosti. Pri tome treba da se istakne da različitost nije suprotna osnovnom jedinstvu sistema, već ga prati ukoliko je on realan i ukoliko se jedinstvo ne shvata kao uniformnost.

Plediranje za načelno i ustavnopravno razlikovanje između takozvanih ruralnih i urbanih komuna, što je inače karakteristika komunalnih sistema u nekim zemljama (Engleska, SAD i druge), ne znači podržavanje tendencije o totalnoj uniformnosti komunalne strukture, koja je inače sama po sebi iluzorna. Pravo na samoorganizovanje, koje je izraz prava naroda na komunalnu samoupravu, ima dve osnovne i danas nužne i prihvatljive posledice.

Svaka komuna kao zajednica ima pravo da se konstituiše u skladu sa svojim uslovima i potrebama, a to znači preko svakog prosečnog organizacionog modela. Na drugom mestu, iz principa samoupravljanja proizlazi i karakter osnovnog konstitutivnog akta komune, to jest statuta. Statut opštine nije ni „mali ustav“ ni njegova više ili manje uspela imitacija. Statut je osnovni političko-pravni akt samoinstitucionalizovanja određene društvene grupe koja uživa pravo na samoupravljanje.

Na osnovu svega toga unutrašnji organizacioni oblici pojedinih komuna moraju biti realni i konkretni, funkcionalni i racionalni. Ali ta različitost nije arbitrarna. Ona se ostvaruje u okviru izvesnih jedinstvenih zajedničkih principa kojima se garantuje jedinstvo društvenog i političkog sistema republike i Jugoslavije kao celine. Različitost u jedinstvu je i ovde uslov efikasnosti i funkcionalnosti jednog složenog političkog sistema. Konkretno rečeno, nije obavezno da u svakoj opštini postoje samo dva doma ili svuda više domova, niti isti domovi u sastavu svake skupštine. Ali skupština treba da bude konstituisana delegacija samoupravnih subjekata i građana. I u njoj treba da budu konstituisana najmanje dva doma — jedan koji će predstavljati institucije udruženih proizvođača i drugi u kome će se nalaziti delegati neposredno birani od građana ili izabrani od mesnih zajednica. Organi koji vrše izvršne funkcije mogu imati oblik izvršnog veća (predsedništva) ili raznih saveta za pojedine grane izvršno-upravnih poslova. Ali je bitno da oni proizlaze iz skupštinskog sistema i da mu odgovaraju.

---

[8] *Granice rasta*, studija Masačusetskog tehnološkog instituta, Harvard, i rezolucije Stokholmskog kongresa o životnoj okolini iz 1972. godine.

U skladu sa tim postavkama ostvarivanje principa da je komunalna samouprava ustavna kategorija ne treba da vodi, kao do sad, u punu razradu ove samouprave u Ustavu Jugoslavije. Ovaj ustav treba da sadrži samo određene principe o položaju i strukturi komunalne samouprave, i to u meri u kojoj je ona osnova i konstitutivni element jedinstva političkog sistema Jugoslavije. Bliža razrada komunalne samouprave treba da bude predmet ustava republike. Ali i ovaj ustav treba da potvrdi mogućnost različitosti organizacije i da ostavi dovoljan prostor za ulogu statuta kao akta samokonstituisanja i samoinstitucionalizovanja komune. Pri tome je potrebno imati u vidu da se centralizam postiže ne samo administrativnim, već i regulativnim putem. Ako ustavi (i zakoni) regulišu u celini opštinsku samoupravu, oni su akti jednog posrednog, ali isto tako realnog centralizma (u SAD se tim putem tradicionalna lokalna samouprava uniformisala i pretvorila u administrativnu decentralizaciju).

IV

1. Ideja komunalnog sistema pod nazivom „komunalne slobode" rođena je u gradovima i prvi put ostvarivana u njima. Oni su prve komune u istoriji. Pretežno šematska, naša komunalna teorija se uopšteno bavi gradom, ukoliko ga i ističe kao poseban i osoben predmet (problem).

Proces industrijalizacije i urbanizacije u toku dva poslednja veka ističe u posebnom vidu pitanje mesta, uloge i značaja grada (naročito „velikog" i razvijenog grada) u strukturi i pojedinačne zemlje i sveta uopšte. Grad je sredina u kojoj su zapletene sve protivrečnosti i blokiranosti sveta, naročito razvijenog. „Grad budućnosti" je omiljena tema novih romana koji su okrenuti budućnosti i nekih ozbiljnih filozofskih i socioloških studija.[3] Ali još nemamo naučnih studija o sociologiji i politikologiji grada; marksizam posle Marksa nije se do danas proširio i na ovo područje čiji značaj prelazi granice grada.

Nema jednog jedinstvenog i opšteprihvaćenog modela o gradskoj komuni, kao što ga, uostalom, nema ni u odnosu na komunu u drugim društvenim i ljudskim sredinama. U nekim zemljama gradovi se izdvajaju iz komunalnog uređenja i dobijaju status federalne jedinice (na primer, Beč). U drugim zemljama oni se shvataju samo kao „velika komuna". Između ove dve koncepcije gradovi imaju najčešće status gradske samouprave sa posebnim položajem i pravima (u većini gradova sveta). Gradovi koji su istovremeno središte države (prestonice ili glavni gradovi) imaju „mešovit sastav": sastavljeni su iz elemenata komunalne samouprave i državne decentralizacije (Pariz i drugi).

Ustav Jugoslavije od 1963. vrlo uopšteno posvećuje pažnju gradu u okviru komunalnog sistema, a u praksi, odnosno u pojedinim republikama, takozvani veliki gradovi, odnosno glavna mesta republika, pokazuju neke različitosti, tako da ni jedan od tih oblika nije postao

[3] M. Rugon, *Les cités d'avenir*, Paris, 1966.

privlačan za druge niti postoji saglasnost u svakoj republici o vrednosti i uspešnosti prihvaćenih oblika. Izgleda da je van spora da se grad ne može u svakom pogledu izjednačiti, ni ustavnopravno, sa jednom prosečnom komunom niti on objektivno predstavlja zbir gradskih opština ili njihovu dobrovoljnu delegaciju, političku nadgradnju.

Grad je oblik samoupravljanja i zajedničkog života ljudi; grad se sve više univerzalizuje ili pokazuje sliku konstituisanja ljudskih skupina u zemljama koje se industrijalizuju i individualizuju i time neizbežno urbanizuju. Znači, svet u celini. Ali gradovi nisu homogena celina; oni su se po pravilu konstituisali, naročito u Evropi, udruživanjem, integracijom manjih teritorijalnih celina i naselja koja su često imala i svoju autonomiju. Pored toga, svaki realni koncept samoupravljanja je anticentralistički i pretpostavlja stvaranje mesta i prostora za neposredno odlučivanje manjih grupa ili skupina koje imaju zajedničke interese i probleme i u okviru jedinstvene organizacije.

U skladu sa ovim stanjem i težnjama grad, a naročito veliki grad u Jugoslaviji je dvofunkcionalan — tvorevina i institucija. Grad je istovremeno *posebna i svojevrsna zajednica i zajednica opština koje postoje,* odnosno treba da postoje *na njegovom području.* To se odnosi ne samo na takozvane unutrašnje čiste gradske opštine, već i na spoljne koje se nalaze na „metropolitenskom“, odnosno urbanskom području oko grada ili koje ekonomski, komunikaciono i kulturno gravitiraju prema „gradskom centru“.

Ovakva struktura grada ne može biti model za sve gradove; ona odgovara prvenstveno velikom gradu (ne samo Beogradu), tačnije, gradu koji se deli na opštine. Izvan toga grad može biti i „velika opština“ sa ili bez posebnog statusa. Nema ni danas razloga da se preporučuje *uniformnost* u strukturi grada, ali je složena gradska struktura osnovni problem samoupravljanja i demokratizma u velikim gradovima.

Na osnovu teorijskog koncepta grada kao složene strukture proizlazi zaključak da on može imati tri kategorije funkcija i ovlašćenja: one koje delegiraju udružene komune, one koje mu iz svoje nadležnosti prenosi republika (autonomna pokrajina) i one koje mu pripadaju kao posebnoj i svojevrsnoj zajednici koja nije običan zbir udruženih opština, već jedna nova stvarnost, sopstveni kolektivitet. Ovaj koncept treba da bude izražen u ustavu republike, koji bi ujedno utvrdio krug „prenetih nadležnosti“, ali i grupu funkcija koje pripadaju gradu kao takvom. S obzirom na važnost trećih, to jest interkomunalnih funkcija koje se delegiraju gradu, statut grada donosi njegova skupština na osnovu saglasnosti svih opštinskih skupština na području grada u užem i širem smislu. Ne samo u pogledu statuta, već i u pogledu obrazovanja gradskih fondova i načina upravljanja njima treba da dođe do izražaja struktura grada, to jest njegov koncept posebne zajednice i zajednice udruženih opština.

Pored toga, funkcije grada (i svih komuna) treba tražiti prvenstveno u njihovom kvalitetu i delotvornosti, a ne samo u širini i broju. Tako je jedna od osnovnih njihovih funkcija, pored obezbeđenja stanovanja, da stvaraju uslove da ljudi bolje i lepše žive i rade za sebe i za druge,

za zajednicu. U konceptu komune je neodvojiva ideja boljeg života i zajedničarstva *(communion)*.

2. U vertikalnom smislu, to jest u odnosu na republiku, grad je komuna i ima status komune. On je komuna sa Ustavom utvrđenim statusom. Grad nije kategorija teritorijalno-političke podele i relativne supstitucije republike; on nije poseban vid autonomne pokrajine ili autonomne oblasti. Grad je integrisan u republiku (pokrajinu) kao zajednicu sa jedinstvenom i nedeljivom ekonomskom, političkom i kulturnom celinom. Odnosi između gradske i republičke strukture se zasnivaju na istim principima kao i odnosi republika — opština, osim u onim sferama u kojima grad vrši određene poslove iz nadležnosti republike i za republiku. Grad je u sistemu ustavnosti i zakonitosti republike i pod njenom kontrolom, koju obezbeđuje republički (pokrajinski) ustavni sud.

Grad nije ista prirodna i životna sredina kao opštine na ruralnim područjima. Ali on je sredina u kojoj živi i radi sve veći broj ljudi. Iz toga proizlaze posebne funkcije grada u odnosu na zaštitu i čuvanje prirodne i životne sredine čoveka i na obezbeđenje okvira za njegov raznovrstan svakodnevni život. Statuti gradova moraju izraziti tu osobenost i te nove, do danas malo izražene, zadatke i funkcije grada kao društvene i životne sredine sve šire populacije.

3. Savremeni problem komune, a naročito grada, prevazilazi plan političke teorije i mora se identifikovati i raspravljati na planu sociologije, socijalne psihologije i teorije kulture, kao i ekologije.

U sklopu svega toga grad je predmet *urbanizma*, tačnije, urbanizam je predmet savremene naučne analize realnog i životnog komunalnog sistema svuda u svetu i u Jugoslaviji. To je potrebno posebno istaći jer je urbanizam shvaćen pretežno kao tehnička i tehnokratska kategorija, ukoliko se naša teorijska misao i društvena praksa uopšte ozbiljno i bave njime.

4. Grad je svuda u svetu u krizi, koja nije potpuno ista u svim zemljama i društveno-političkim sistemima. Ali simptomi ove krize konvergiraju. Grad nije samo društveni mikrokozam u kome se izražavaju i usredsređuju sve protivrečnosti, nedovršenosti i šupljine jednog „makro" društva, kao što tvrde pojedini „sociolozi grupa". Grad je to, ali i nešto više; on je oblik jedne specifične sredine koju stvaraju takve grupe i takvi kompleksi međusobnih ljudskih odnosa koje nalazimo u urbanizovanim celinama. Grad je istovremeno aktivna i pasivna, regulativna i izvršna, integrišuće dezintegrišuća, hermetička i otvorena društvena grupa. U njemu se konzervišu i simbolizuju tradicionalizam i prošlost i pripremaju elementi budućih ljudskih odnosa i naselja. Otuda je grad istovremeno sadržina koja traži samoupravnu formu i *analizator* stanja u društvu i mogućnosti njegove i opšte promene.

U međuvremenu svuda u svetu, a još tipičnije, u ovoj fazi modernizacije i urbanizacije naselja u Jugoslaviji grad je predmet jedne duboke protivrečnosti čiji je jedan pol veštačka, tehnička i simbolička konstrukcija, a drugi pol čini težnja ljudi za potvrdom svakodnevnog ljudskog života, za rekonstrukcijom neostvarenih i stalno novih ljudskih

želja i za postizanjem sreće koju je proglasio pre više od jednog veka Sen Žist, a koja danas u socijalističkim samoupravnim strukturama postaje ne samo „idejna snaga“, već i mogući projekt, program mogućnosti.

Postojeći urbanizam je pretežno skup mera oko prvog pola ove protivrečnosti, izmešan sa elementima tehnokratske ideologije.[4]

V

1. Problem samoupravnog i socijalističkog grada zahteva kritiku postojeće, pretežno tehničke i tehnokratske koncepcije i prakse, politike i doktrine urbanizma. Taj urbanizam je jedna zaostala praksa koja ne odgovara ni socijalističkom društvu ni mogućnostima ni potrebama komune, a posebno grada u njemu. Opijena kultom kvantitativnosti i imitirane monumentalnosti, prožeta ideologijom inostranog i domaćeg tehnokratizma, ta praksa i doktrina urbanizma negira ljudski život, svakodnevni život i potrebe čoveka podređujući ih tehnici i formama, institucijama i simbolima. Ona konkretizuje pretežno kapitalističku i birokratsku konfuziju između rasta i razvitka, akumulacije i progresa i time zanemaruje elemente ljudskog, društvenog i kulturnog, idejno-radničkog.

Osnovni problem grada nije samo pitanje adekvatne političke strukture, već novog revolucionarnog socijalnog i humanističkog projekta preobražaja urbanih područja i sredina. Na toj osnovi urbanizam treba da se podredi životnom i ljudskom, a ne tehničkom. Sve njegove akcije i dela moraju imati „ljudski lik“ i tehniku podrediti tom liku. Naš urbanizam je još uvek opterećen kvarenjem centra grada i širenjem polu-urbane-poluseljačke okoline (predgrađa). Moderna, socijalistički i marksistički inspirisana urbanistička doktrina mora se zasnivati na takvoj strukturalizaciji grada koja će prevazići tu staru „urbanu formu“ i svaki samostalni i integralni deo grada staviti u funkciju života i potreba ljudskog, prijatnog i solidarnog života i opštenja ljudi.

2. Marksova duboka misao da je filozofija do sad samo tumačila svet, a da ga sad treba menjati odnosi se naročito na kulturu i život komuna, a u prvom redu onih na urbanizovanim područjima i time danas gradova. Grad u nas je još uvek ostao projekcija društva u celini, njegovih postojećih formi, struktura i socijalnih funkcija. Ali grad nikad nije bio prosta i pasivna projekcija ovog kompleksa „makro“ društva. On sadrži u sebi mogućnost njihovog osporavanja, preobražaja i predstavlja prostor za bitno sociološke i političke metamorfoze. To se odnosi naročito na grad u samoupravnom socijalističkom društvu, koji se oslobađa diktata privatne svojine, profita i političke manipulacije.

Na osnovu konkretne teorijske marksističke analize grada i otkrivanja njegove krize stvaraju se i uslovi za njegov novi koncept.

Francuski pesnik Rembo je vizionarski pevao da je nužno „menjati život“. Ta promena je neophodna i u izvesnoj meri moguća u gradovima

---

[4] Vidi: Henri Lefebvre, *Le droit à la ville.*

u kojima se još uvek održava vegetiranje umesto života, rast umesto napretka, gomilanje ljudi umesto jasnih struktura i funkcionalnih preraspodela. Ovaj „kompleks“, koji se kristalizovao najviše u gradu, predmet je masovnog nezadovoljstva i puca već pred našim očima. Za razliku od drugih zajednica, grad je višefunkcionalan i sadrži izvesne funkcije koje zaboravljaju najznačajniji funkcionalisti i urbanisti koji deluju pod njihovim uticajem. To su funkcije komunikacije i informacije, kulture. zabave i odmora. U njemu se nalaze elementi ostvarivanja mogućeg i snovi o nemogućem. On prikriva lažne svesti, ali se bori i za pravi život, za supstancionalnu svest, jer, uprkos često prinudne „homogenizacije“, on je pun različitosti i heterogenosti.

Takav grad mora biti ljudska sredina i *delo*, a ne samo institucija. Jedan od uslova za svest o ovome je shvatanje i ostvarivanje samoupravljanja kao koncepcije stvaranja novih društvenih sredina koje će biti *delo ljudi*. Za razliku od institucija, delo traži odgovor ne samo na pitanje kako nešto učiniti, već šta s kim i za koga nešto učiniti, i to polazeći od ljudskih želja, uključujući i želju za slobodom, za stvaranjem i promenom čoveka i ljudskih odnosa, za *promenom načina života*.

3. To je u postojećim uslovima još uvek utopija. Ali, da bi se projektovao razvitak i napredak i ostvarilo moguće, potrebno je proći i kroz utopijsko i nemoguće. Ono što je danas nemoguće, sutra će biti moguće.

U odnosu na preobražaj, odnosno na stvaranje novog koncepta grada potrebno je poći od načela: „Tražiti nemoguće da bismo imali ono što je moguće.“ To nije vizija „budućeg sveta“, već element jedne dijalektičke strategije. Dijalektička misao obuhvata i ovu strategiju, inače ostaje opravdavajuća, paseistička.

Naučna analiza podiže novu svest, a svest je akt u novom projektu razvitka i preobražaja. Otuda je potrebno da naše društvene nauke razvijaju tu svest i da time podižu na viši stepen saznanja i aktivnosti komunalnu teoriju i praksu primajući od nje nove podsticaje i idejne elemente.

To sve ujedno potvrđuje dve genijalne Lenjinove misli. Po jednoj, socijalistička revolucija nije postigla svoj cilj „ako se nešto bitno ne menja u mislima“; po drugoj, socijalizam nije novi svet i novi sistem društvenih odnosa „ako ljudi nastave da žive na stari način“.

Sve ovo traži i omogućuje jednu svestraniju i višedimenzionalnu teoriju i praksu ne samo grada, već i celog komunalnog sistema u Jugoslaviji. Naša socijalistička i samoupravna svest može biti plodonosna i naše društvene nauke prožete marksizmom ako se oslobodimo starih jednostranih pojmova i orijentacija; ako gradimo *nova dela* racionalno i umno, okrenuti prema mogućem i budućnosti, a ne slepo podražavajući stare i prevaziđene „modele“ (koji to nisu niti su ikad bili); i ako u svemu tome postupamo samokritički, odgovorno i u dijalogu između znanja (i tehnike) i želja (potreba) čoveka, između planera i graditelja.

Samo ovako shvaćen i ostvarivan, regulisan i oživotvoren, grad može da opravda i zahtev socijalizma i marksizma da prevazilaženje suprotnosti između sela i grada znači korak napred u pravcu napretka i izgradnje boljeg, slobodnijeg i humanijeg načina života socijalističkom čoveku, za njega i od njega. Samo ovakva samoupravna urbana i nova ljudska zajednica je onaj nivo na koji se može podizati i biti socijalistički jedan društveno-politički sistem i život.

Na ulazu u ovaj grad, umesto lika svetaca i simbola kraljeva i grofova, treba da se upiše nova maksima: „*Mi menjamo život*".

Majda Strobl

SPECIFIČNOSTI POLOŽAJA I ORGANIZACIJE GRADA LJUBLJANE

Pored pojedinih specijalnih pitanja u vezi sa samoupravljanjem u velikim gradovima, možda će biti od interesa da mnoga od tih pitanja kompleksno sagledamo na primeru jednog velikog grada, koji je ujedno i glavni grad Socijalističke Republike Slovenije i posebno specifičan po svojoj samoupravnoj organizaciji jer je podeljen na opštine.

Ljubljana je geografski, saobraćajni, nacionalni, republički, naučni i kulturni centar SR Slovenije. Njena specifičnost i komparativne prednosti za njen razvoj su baš u značaju grada-centra.

Ljubljana čini 15% stanovništva i 23% zaposlenih u Sloveniji, a u njoj se stvara više od 26% nacionalnog dohotka. Prema prognozama zasnovanim na dosadašnjim trendovima razvoja, očekuje se da će Ljubljana 2000-te godine u svojih pet opština imati oko 430.000 (± 5%) stanovnika, a zajedno sa svojim gravitacionim područjem 810.000 (± 5%) stanovnika, što znači trećinu stanovnika u Sloveniji. Deagrarizacija i razvoj industrije, kao i drugi faktori, imaće reperkusija na strukturu i zapošljavanje stanovništva i stvaranje nacionalnog dohotka.

U Ljubljani se, kao i u drugim gradovima Jugoslavije, često menjala političko-teritorijalna organizacija grada. U periodu posle prvog svetskog rata na teritoriji grada (znači, teritoriji svih pet današnjih opština) uvek je postojao veći ili manji broj političko-teritorijalnih jedinica. Znači, to područje nikad nije bilo ujedinjeno samo u jednu političko-teritorijalnu jedinicu. Do 1935. godine samo na njenom gradskom području postojalo je 11 opština, a posle 1935. godine 8 opština.

Posle oslobođenja Ljubljana je bila podeljena na gradske četvrti, a na širem području delovali su mesni narodni odbori. U sledećim reorganizacijama broj političko-teritorijalnih jedinica više puta je menjan. Reorganizacijom koja je izvršena 1952. godine na gradskom području je osnovan grad Ljubljana i opštine Šentvid i Polje, a na širem području niz opština.

Posle donošenja Opšteg zakona o uređenju opština i srezova 1955. godine, koji predstavlja jedan od normativnih osnova za razvoj komunalnog sistema, na području grada zakonom je obrazovano 9 opština. Neke od njih su zahvatile i prigradska naselja, pa se na taj način grad

proširio na obližnju gradsku okolinu. U 1961. i 1963. godini neke opštine su se udružile i od tada u Ljubljani postoji 5 opština. Svaka od njih je u periodu posle 1955. godine postigla visok stepen razvoja u svim oblastima društvenog i privrednog života, dok grad kao celina nije mogao da se ravnomerno razvija.

Posle stupanja na snagu Ustava SR Slovenije u 1963. godini grad Ljubljana je dobio status samoupravne zajednice sa gradskim većem kao organom samoupravljanja na nivou grada. Međutim, posle ukidanja srezova takvo društveno-političko uređenje nije moglo promeniti pomenuti negativni trend razvoja grada Ljubljane kao celine.

Zakon o gradovima podeljenim na opštine iz 1964. godine odredio je funkcije gradskog veća, koje su, iako ne sasvim, ipak ostale u granicama koje može imati organ samoupravljanja. Status opština na području grada i njihove funkcije ostali su uglavnom isti kao i u drugim opštinama u Jugoslaviji.

Budući da je grad teritorijalna, socijalna i ekonomska celina, nije moguće šablonski i mehanički primenjivati opštu formulu komunalnog sistema i na grad. Opština u gradu je organski deo grada i samim tim nije i ne može biti sasvim samostalna teritorijalna, socijalna i kulturna celina. Na drugoj strani, grad ne može vršiti sve funkcije opština jer je sam podeljen na opštine. Zato grad vrši samo one funkcije i zadatke opština koji su za grad od zajedničkog ili opšteg značaja.

Neke funkcije opština u gradu podeljenom na opštine moraju zato biti horizontalno podeljene između opština i grada. To je polazna osnova za aplikaciju komunalne samouprave u gradu, koja traži i specifičnu organizaciju.

Zakonom o gradovima podeljenim na opštine iz 1965. godine prenose se na gradsko veće nadležnosti koje su Ustavom određene kao nadležnosti opštine ali su od značaja za grad kao celinu, uključujući i pravo da gradsko veće svake godine odlukom odredi svoje prihode iz izvora kojima se po zakonu alimentira opštinski budžet. U tim oblastima opštine u gradu gube pravo donošenja propisa i vršenja drugih poslova. Na osnovu ovog zakona Gradsko veće je donelo sedam odluka o osnivanju upravnih organa grada i o finansiranju grada.

Ovaj zakon je odigrao pozitivnu ulogu jer je ubrzao neophodan proces integrisanja društvenih funkcija u gradu. Grad se sve više organizaciono i funkcionalno razvijao u pravcu prerastanja u komunu, kako je po položaju i funkcijama određuje Ustav, dok su opštine sve više gubile to svojstvo.

Opština Ljubljana—Centar, koja je uočila raskorak između ustavne koncepcije opštine u političkom sistemu Jugoslavije i opština u gradu Ljubljani, pokrenula je čak ustavni spor pred Ustavnim sudom SR Slovenije i Ustavnim sudom Jugoslavije dokazujući da je pomenuti zakon u suprotnosti sa ustavnim odredbama. Taj postupak bio je motivisan željom da se skrene pažnja na neodrživost Ustavom kruto postavljene monotipske opštine (koja je po položaju i funkcijama ista u celoj Jugoslaviji, pa i u gradovima podeljenim na opštine), kao i na mogućnost da se opštini tim zakonom oduzimaju osnovna i Ustavom utvrđena prava.

Mada ustavni spor pred Ustavnim sudom Jugoslavije nikad nije bio završen jer je donošenjem amandmana XVII na Ustav SFRJ nestao osnov za dalje vođenje postupka, Ustavni sud Jugoslavije je u jednoj fazi postupka zauzeo sledeći stav: uzimajući u obzir razvoj gradova, njihovu strukturu i druge specifičnosti, Ustavni sud je mišljenja da bi Ustav SFRJ morao pružiti republikama šire mogućnosti da svojim ustavima i zakonima rešavaju pitanja organizacije velikih gradova onako kako odgovara njihovim potrebama i prilikama i predvideti mogućnost tretiranja grada kao posebne društveno-političke zajednice. U tom smislu Ustavni sud Jugoslavije predložio je Saveznoj skupštini izmenu člana 102. Ustava SFRJ, koja je usvojila taj predlog.

Koristeći mogućnost datu Ustavom SFRJ, SR Slovenija je status grada podeljenog na opštine (praktično Ljubljane, koja je u Sloveniji jedini grad podeljen na opštine) odredila ustavnim amandmanom XVIII na Ustav SR Slovenije na sledeći način:

Grad podeljen na opštine je posebna društveno-politička zajednica u kojoj građani vrše društveno samoupravljanje i poslove koji su od zajedničkog interesa za grad.

Statutom grada određuju se poslovi koji su od zajedničkog interesa za grad, organizacija samoupravljanja u gradu i način izbora odbornika gradske skupštine. Zakonom se mogu poveriti gradu pojedini poslovi iz nadležnosti republike. Grad ima vlastite izvore prihoda, koje samostalno određuje u skladu sa zakonom i statutom i kojima samostalno raspolaže.

Statut grada donosi gradska skupština po zaključenoj javnoj diskusiji.

Članom 5. Ustavnog zakona za sprovođenje ustavnih amandmana VI, VII, XVII, XVIII, gradsko veće se zadužuje da u roku od mesec dana po donošenju ovog zakona svojim statutarnim aktom utvrdi sastav buduće gradske skupštine, broj odbornika i način njihovog izbora.

Amandman XVIII je podloga i ustavni okvir za društveno-političko uređenje u Ljubljani kako su ga svojim statutima postavili grad Ljubljana i opštine na njegovoj teritoriji.

Ovaj kratak istorijat društveno-političkog uređenja u Ljubljani bio je neophodan za prikaz specifičnosti položaja i organizacije grada Ljubljane, što je i zadatak ovog priloga.

Sam amandman XVIII na Ustav SR Slovenije, iako se u praksi odnosi samo na Ljubljanu, unosi u komunalni sistem značajne novine. Monotipska opština kao osnovna društveno-politička ćelija društveno-političkog sistema Jugoslavije doživela je prvu diferencijaciju, i to zbog specifičnosti opština u gradu. Na istoj teritoriji postoje dva nivoa organizacije samoupravljanja i političke vlasti: opštinski i gradski. Svaki od njih ostvaruje samoupravljanje i vrši funkcije vlasti koje su po svojoj prirodi opštinske, a izuzetno, na osnovu zakonskog ovlašćenja, grad može vršiti pojedine poslove i iz republičke nadležnosti. Podela funkcija zasniva se na značaju poslova koje treba regulisati, s tim što su kao funkcije grada određene one koje su od zajedničkog interesa za građane u gradu, a sve ostale su funikcije opština u gradu.

I jedna i druga zajednica (opština i grad) su društveno-političke zajednice, pa, prema tome, mogu vršiti i funkcije vlasti.

Podela funkcija vrši se statutom grada, što znači pravnim i društvenim aktom građana, opština i drugih samoupravnih zajednica u gradu.

Od posebnog značaja je pravo grada na vlastite izvore prihoda, koje u skladu sa zakonom i statutom sam odredi i kojima sam raspolaže. Time je grad kao posebna društveno-politička zajednica dobio svoju materijalnu osnovu, koja je jedan od neophodnih elemenata stvarnog samoupravljanja.

U preambuli Statuta grada, koji je u vreme donošenja (pa i danas) predstavljao najširi samoupravni dogovor radnih ljudi i građana Ljubljane i svih samoupravnih zajednica uključujući i opštine, izričito se utvrđuje da je Ljubljana posebno društveno-politička zajednica u kojoj grad i opštine zajedno ostvaruju prava i dužnosti opštine. Grad i opštine u Ljubljani su osnovna društveno-politička zajednica, a njihovi samoupravni organizmi nerazdvojiva su celina.

Prava i dužnosti grada određeni su na osnovu principa da grad vrši funkcije i poslove od zajedničkog interesa, a opštine sve ostale funkcije osnovne društveno-političke zajednice.

Područje grada poklapa se sa područjem 5 ljubljanskih opština, koje sve imaju isti položaj i ista prava. Ne postoji diferenciranje na gradske i prigradske opštine.

Za položaj grada od značaja je odredba Statuta da (analogno kao u svim komunama u Jugoslaviji) prava i dužnosti grada vrše građani neposredno na zborovima birača, zborovima radnih ljudi i preko drugih oblika neposrednog samoupravljanja, a posredno preko gradske skupštine i njenih organa, opštinskih skupština i njihovih organa i mesnih zajednica.

Odbornici Gradske skupštine, koju sačinjavaju dva veća: Gradsko veće i Veće radnih zajednica, birani su neposredno po analognom postupku koji je zakonom određen za izbor odbornika opštinskih skupština.

Osnovna funkcija grada je ostvarivanje ravnomernog razvoja grada. U tom cilju grad određuje i usmerava politiku društveno-ekonomskog, kulturnog i urbanističko-prostornog razvoja na području grada i stara se o ostvarivanju opštih uslova za razvoj privrede i društvenih službi.

Poslovi od zajedničkog značaja koje vrši grad određeni su Statutom, i to u oblastima: planiranja i privrede, urbanizma i izgradnje, stambene i komunalne privrede, drumskog saobraćaja, trgovine, turizma, vaspitanja i obrazovanja, zdravlja i socijalne zaštite, unutrašnjih poslova i narodne odbrane.

Na osnovu dogovora između grada i opština Gradska skupština je dužna da pre donošenja određenih akata koji su od značaja za grad i za opštine pribavi mišljenje opštinskih skupština. Ti akti su: dugoročni i srednjoročni program privrednog i društvenog razvoja grada; dugoročni i srednjoročni program razvoja pojedinih delatnosti; regionalno-prostorni plan ljubljanske regije; urbanistički plan za područje grada (teritorija svih 5 opština).

Za ostvarivanje svojih funkcija i za vršenje poslova koji su od zajedničkog interesa grad ima Statutom određene vlastite izvore prihoda (koji su, inače, po zakonu izvori opština). To su: opštinski porez na promet robe na malo; opštinski porez na promet alkoholnih pića u trgovini i ugostiteljstvu; opštinski porez od naplata za usluge; opštinske upravne takse; opštinske komunalne takse; opštinske sudske takse; dotacije; doprinosi; pokloni i drugi prihodi. Međutim, porezi i doprinosi iz drugih izvora su prihodi opština.

Da bi se omogućilo neophodno prelivanje sredstava, Gradska skupština svake godine odlukom utvrđuje koji deo prihoda iz pomenutih izvora ustupa opštinama uzimajući u obzir društvene potrebe opština i grada.

Za vršenje upravnih i drugih poslova iz nadležnosti Gradske skupštine osnivaju se upravni organi. U njihovu nadležnost mogu se staviti i drugi poslovi na osnovu sporazuma postignutog između opština i grada.

U najkraćim crtama prikazani, položaj i organizacija grada Ljubljane pokazuju priličnu specifičnost, a analiza prakse utvrđuje da je društveno-političko uređenje u Ljubljani u osnovi dobro. Prema tome, ono ne bi trebalo da doživi neke bitne promene.

Novi skupštinski i delegatski sistem tražiće, svakako, suštinske izmene u načinu ostvarivanja funkcija grada i opština i u organizaciji gradske i opštinskih skupština. Okvir za te izmene mogu ostati opštine i grad kao zajednica radnih ljudi i opština. U tom okviru funkcionisanje delegatskog sistema može biti mnogo jednostavnije i racionalnije.

Značajne promene u pogledu obima i načina vršenja funkcija u opštinama i gradu biće uslovljene usvajanjem principa da radni ljudi vrše društvene poslove i ostvaruju zajedničke interese u prvom redu u organizacijama udruženog rada, mesnim i drugim samoupravnim zajednicama, putem sporazumevanja i dogovaranja tih organizacija i zajednica.

Lazar Đurovski

PERSPEKTIVA IZGRADNJE SAMOUPRAVNE KOMUNE

Ustavna reforma koja je u toku treba da se završi krajem ove godine usvajanjem novog teksta Ustava SFRJ, ustava republika i ustavnih zakona autonomnih pokrajina, kao i donošenjem novih statuta opština. U tom sklopu opština i komunalni sistem čine jedan od glavnih sadržaja sadašnjih ustavnih promena, čiji je najdublji smisao u daljem institucionalnom uobličavanju opštine kao samoupravne zajednice.

Prilika je da se u sadašnjoj ustavnoj reformi izvrši nužna rekapitulacija pređenog puta, odnosno kritički preispita dosadašnji razvoj. što svestranije osvetli i što realnije oceni sadašnje stanje i označe osnovni pravci budućeg razvoja i izgradnje opštine i komunalnog sistema.

NEOPHODNOST PROMENA U OBLASTI KOMUNALNOG SISTEMA

Opština prema Ustavu SFRJ

Pre deset godina u Ustav SFRJ nisu bile unete bitnije promene u pogledu mesta i uloge opštine u društveno-političkom sistemu Jugoslavije. Ustav iz 1963. godine samo je potvrdio i jače naglasio njen položaj kao osnovne društveno-političke zajednice, učvrstio i dalje razvio pozitivne elemente koji su se u dotadašnjem razvoju ispoljili i afirmisali.[1]

Položaj opštine prema Ustavu SFRJ, dat u znatno pojednostavljenom vidu, karakterisalo je i još karakteriše nekoliko najopštijih obeležja.

Opština je ustavno određena kao osnovna društveno-politička zajednica, a samoupravljanje građana u opštini kvalifikovano je tada kao politička osnova jedinstvenog društveno-političkog sistema Jugoslavije.

---

[1] *Prednacrt Ustava Federativne Socijalističke Republike Jugoslavije*, iz referata Edvarda Kardelja: Novi ustav socijalističke Jugoslavije, podnetog na zajedničkoj sednici Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRNJ („Komunist", Beograd, 1962, str. 105).

U Ustavu su bile utvrđene najvažnije funkcije opštine kao osnovne društveno-političke zajednice, kojima se garantovao u osnovi istovetan položaj u društveno-političkom sistemu Jugoslavije. Polazilo se od stava da se u opštini pre svega ostvaruju funkcije društvene zajednice, osim onih koje su Ustavom utvrđene kao prava i dužnosti republika i federacije.

Ustavom je bio utvrđen jednak položaj svih opština u društveno-političkom sistemu Jugoslavije, to jest zadržan je princip jedinstvene jugoslovenske opštine.

Mesna zajednica je ustanovljena kao bitna komponenta samoupravne opštine, u kojoj, kao i kroz druge oblike neposredne demokratije u opštini, građani rešavaju na solidarnoj osnovi svoje zajedničke potrebe u naselju i utiču na odlučivanje o politici opštine.

Srez je kao društveno-politička zajednica i dalje zadržan u društveno-političkom sistemu Jugoslavije, ali na fakultativnoj osnovi. Kao što je poznato, to je kasnije dovelo do ukidanja srezova u svim republikama i posle 1967. godine do jednostepene organizacije komunalnog sistema u našoj zemlji.

U Ustavu su bila ustanovljena bitna načela saradnje među opštinama — dobrovoljnost, solidarnost, uzajamnost, ravnopravnost partnera koji stupaju u međusobne odnose, nalaženje zajedničkog interesa itd.

U Ustavu je bila naglašena i samostalnost opština u pogledu donošenja statuta, kojima su uređivani najvažniji odnosi u opštini i utvrđivana njihova unutrašnja organizacija.

U svemu iznetom, u stvari, bila je sadržana ustavna koncepcija opštine kao osnovne društveno-političke zajednice.[8]

Opština i komunalni sistem u periodu posle 1963. godine

Period posle donošenja Ustava SFRJ iz 1963. godine je razdoblje ostvarivanja ustavne koncepcije opštine i ono se proteže do današnjih dana. U tom smislu razvoj mesnih zajednica, afirmacija novih oblika koncentracije sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba u opštini, međusobna saradnja opština, izraženija uloga opština u sferi odbrane, jačanje uloge subjektivnih činilaca u opštini itd. obično se ocenjuju kao pozitivan trend u razvoju opštine i komunalnog sistema u razdoblju 1963—1973. godine.

Međutim, za razliku od prethodnog perioda, kada je komunalni sistem bio u punom razmahu, za period posle 1963. godine isticalo se više ili manje da je obeležen izvesnim elementima krize komunalnog sistema. Opšta ocena je da razvoj komunalnog sistema zaostaje za op-

[8] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim amandmanima i ustavnim zakonima,* izdanje „Službeni list SFRJ“, Beograd, 1971.

štim razvojem društveno-ekonomskog i političkog sistema. U ocenjivanju takvog stanja, međutim, mišljenja su podeljena.

Preovlađuju ocene po kojima se uzroci ne mogu tražiti u krizi ustavne koncepcije opštine, već pre svega u objektivnim i subjektivnim preprekama (sporost, nedoslednost, neodlučnost itd.) za njenu doslednu realizaciju. Takve ocene mogu se naći pre svega u analizama i dokumentima koje su donosili društveno-politički forumi poslednjih godina.[3] To isto se može naći i u znatnom delu stručne publicistike, u radovima u kojima su uglavnom prepričavani sadržaji iz pomenutih dokumenata.

Poslednjih godina ukazivalo se i još se ukazuje na pojavu materijalne i normativne nesamostalnosti opština; na procese decentralizacije vlasti, ali ne i na procese njene deetatizacije; na sporo menjanje etatističkih odnosa u finansiranju društveno-političkih zajednica; na nedovoljnu razvijenost samoupravne integracije društveno-političkog života u opštinama; na tehnobirokratske tendencije i takozvane opštinske slučajeve; na uređivanje odnosa u opštinama pretežno metodima i sredstvima vlasti, a u manjoj meri samoupravnim putem itd. Sve je to, naravno, u znatnoj meri uticalo na izgradnju i razvoj opštine kao samoupravne zajednice i na opšte procese samoupravne integracije u društvu.

U dosadašnjim ustavnim promenama i raspravama koje su se vodile povodom toga odgovarajuća pažnja je bila posvećena i ulozi i mestu opštine u društveno-političkom sistemu Jugoslavije. Iako u dosadašnjim ustavnim promenama opština nije bila predmet neposrednog regulisanja, ipak je isticana potreba da se opština doslednije izgrađuje kao samoupravna zajednica i kao integracija udruženog rada, mesnih i interesnih zajednica.[4]

Neophodnost promena u oblasti komunalnog sistema

Na neophodnost ustavnih promena i u oblasti komunalnog sistema upućuju pre svega krupne promene do kojih je došlo u društveno-eko-

---

[3] Vidi: Ostvarivanje ustavne koncepcije komune, dokument Savezne konferencije SSRNJ od jula 1968. godine; Opština i samoupravna integracija društva, konstatacije i predlozi, materijali sa XVII skupštine Stalne konferencije gradova Jugoslavije, održane u Prištini krajem septembra 1968. godine; rezolucije svih republičkih kongresa i pokrajinskih konferencija Saveza komunista krajem 1968. godine; Rezolucija Savezne skupštine o društveno-ekonomskom i političkom položaju opština i o daljem razvoju samoupravnih odnosa u opštini od decembra 1968. godine; materijali XVIII skupštine Stalne konferencije gradova Jugoslavije, održane u Ohridu 24. i 25. septembra 1970. godine; Savetovanje Stalne konferencije gradova Jugoslavije o temi „Opština i promene u političkom sistemu", održano u Ljubljani 3. i 4. novembra 1971. godine; materijali XIX skupštine Stalne konferencije gradova Jugoslavije, održane u Novom Sadu 12. i 13. septembra 1972. godine itd.

[4] Izuzetak čini jedino amandman XVII na Ustav SFRJ, kojim je otvorena mogućnost ustavnog regulisanja statusa grada koji ima više opština kao posebne društveno-političke zajednice.

nomskom i političkom sistemu i u tom kontekstu već izvršene izmene u Ustavu SFRJ.

Ustavna rešenja koja se ogledaju u kvalitativno novom društveno-ekonomskom položaju radnih ljudi u udruženom radu; u neposrednom odlučivanju radnih ljudi u osnovnim samoupravnim zajednicama i organizacijama; u samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju kao novom vidu uređivanja odnosa i načina usklađivanja zajedničkih interesa u opštini; u ulozi opštine u opštenarodnoj odbrani; u jačanju samostalnosti i suverenosti republika i u njihovom doslednijem izgrađivanju kao socijalističkih samoupravnih zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti, kao i autonomnosti pokrajina — neodložno zahtevaju odgovarajuće promene i u ovoj oblasti.

Na neophodnost ustavnih promena u oblasti komunalnog sistema ukazuje se i u mnogim prigodnim istupanjima i u dokumentima društveno-političkih foruma u kojima se iznose dosta kritičke ocene o postojećem stanju u opštinama i stavovi o daljem razvoju i izgradnji opštine kao samoupravne zajednice i komunalnog sistema u celini.

Na XII sednici Predsedništva SKJ, pored ostalog, bilo je istaknuto da je razvoj komune suštinski zaostao u odnosu na druga područja samoupravljanja i da to izaziva ozbiljne probleme u funkcionisanju opština.[5]

Nešto kasnije, na sastanku sa predstavnicima društveno-političkih organizacija Niša, Edvard Kardelj je izneo mnoge sugestije u pogledu izgradnje komune kao samoupravne zajednice i njene unutrašnje organizacije.[6] Po Edvardu Kardelju, opravdana je orijentacija da se komuna izgrađuje kao samoupravna integracija, odnosno kao kompleks uzajamne zavisnosti svih interesnih zajednica u njoj. Govoreći o automatizaciji i razvoju moderne tehnologije i o njihovom uticaju na postepeno pretvaranje i samog proizvodnog rada u neku vrstu društvene službe, Edvard Kardelj je tada izrazio mišljenje da će se i težište samoupravljanja prenositi iz sfere neposredne materijalne proizvodnje u šire sfere društvenog života. Zbog takvog razvoja u sferi samog udruženog rada i perspektive menjanja njegove strukture i odnosa ljudi u tom radu, činila mu se prirodnom i logičnom orijentacija na komunu i njenu samoupravnu strukturu kao polaznu tačku humanističke i društvene integracije, kao i orijentacija na integraciju udruženog rada i interesnih zajednica da bi se obezbedilo samoupravljanje stvarima.

Komuna sa svojim interesnim i mesnim zajednicama očigledno je polazna tačka za sve te procese. Edvard Kardelj je u takvoj, samoupravno organizovanoj komuni video budućnost samoupravljanja u društvu uopšte, odnosno „glavni kanal" razvoja samoupravljanja u budućnosti.

U Zaključcima Prve konferencije Saveza komunista Jugoslavije (oktobar 1970. godine) rečeno je, pored ostalog, da se demokratizacija

[5] O aktuelnim pitanjima našeg političkog sistema, referat Edvarda Kardelja podnet na XII sednici Predsedništva SKJ („Komunist", Beograd, 1. oktobar 1970, str. 5—12).

[6] Edvard Kardelj, *Komuna — polazna tačka samoupravne društvene integracije*, „Gradina", Niš, br. 10—11/1970.

odnosa u našem društvu ne može uspešno razvijati ako se dosledno ne ostvaruje i dalje ne razvija samoupravna koncepcija komune.

Na XVI sednici Predsedništva Saveza komunista Jugoslavije, marta 1971. godine, takođe je bilo govora o ulozi i mestu komune i o cilju promena u oblasti komunalnog sistema i istaknuto je da u razvoju strukture komune kao baze našeg društvenog sistema treba učiniti dalje ozbiljne korake.[7] Tako, po Edvardu Kardelju, cilj tih promena mora da bude, načelno uzev, da sve one svoje interese koje ne ostvaruju u svojim radnim organizacijama radni ljudi ostvaruju koliko je najviše moguće u samoupravnoj komuni ili da preko komune kontrolišu njihovo ostvarivanje u republici, a preko nje i u federaciji, ali je i primetio da postojeći ustavni i zakonski propisi ne daju dovoljno orijentacije i podrške u tom pravcu.

Deetatizacija ekonomskih odnosa u sferi proizvodnje i u sferi proširene reprodukcije za koju su date ustavnopravne osnove u amandmanima XXI i XXII — po Milentiju Popoviću — polazna je osnova da se društveno-ekonomski život u celini deetatizuje i da se politički život debirokratizuje.[8] Međutim, po njemu, deetatizacija i debirokratizacija će dobijati svoj puni sadržaj u onoj meri u kojoj se komuna bude razvijala kao osnovna samoupravna društveno-politička zajednica. Što je još značajnije, po njemu, komuna se, pored organizacije udruženog rada, javlja kao druga osnova u razvoju samoupravnog društva, u kome je radni čovek subjekt i stvaralac. Ove ocene o ulozi i mestu komune su od izvanrednog značaja s obzirom na karakter pojedinih rasprava u kasnijem periodu kojima se želelo svesno ili nesvesno da minimizira uloga i značaj opštine u društvenom i političkom sistemu.

Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije takođe je ukazao na potrebu daljeg razvoja opštine kao samoupravne zajednice i na neophodnost promena u oblasti komunalnog sistema. U jednoj od kongresnih rezolucija bilo je, na primer, naglašeno da se oslobođenje čoveka, svestrana afirmacija njegove ličnosti, humani socijalistički odnosi i oslobođenje rada ne mogu ostvarivati samo u okvirima radnih organizacija. Radni ljudi moraju izaći iz radnih organizacija na širu društvenu scenu i ostvarivati što efikasniji uticaj ne samo na radnom mestu, nego i u mestu stanovanja — na sve centre odlučivanja u opštini.[9]

SMISAO I SADRŽAJ PROMENA U OBLASTI KOMUNALNOG SISTEMA

Smisao ustavnih promena u ovoj oblasti je pre svega u konstituisanju samoupravne opštine, u razvijanju neposrednog odlučivanja u opštini, u zadovoljavanju zajedničkih potreba u opštini na bazi slobod-

[7] Edvard Kardelj, O ustavnim promenama, referat podnet na XVI sednici Predsedništva SKJ, 2. marta 1971. godine.

[8] Milentije Popović, Ekspoze o nacrtu ustavnih amandmana XX do XL na sednici Veća naroda Savezne skupštine.

[9] *Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije*, „Radnička štampa", Beograd, 1971.

nijeg udruživanja sredstava putem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, u izgradnji opštine kao razvijenog spleta društveno-ekonomskih odnosa gde će se osnovne protivrečnosti rešavati na bazi sporazumevanja i dogovaranja i kao mesta gde radni ljudi dobijaju uvid u celinu svojih potreba i gde se pojavljuju kao proizvođači i kao potrošači, u izgradnji skupštinskog sistema na bazi delegatskog principa kojim će se omogućiti autentičnije izražavanje interesa udruženog rada i drugih posebnih interesa koji objektivno postoje u opštini itd.

Opšte je mišljenje u pogledu obima ustavnog regulisanja komune i komunalnog sistema da u Ustav SFRJ treba uneti samo osnove komunalnog sistema, to jest samo ono čime se obezbeđuju jedinstvene osnove društveno-političkog sistema Jugoslavije. Može se reći da je takav zahtev u velikoj meri uvažen u Nacrtu ustava SFRJ.

S obzirom na tako postavljene ciljeve ustavne reforme u oblasti komunalnog sistema, predložena su ustavna rešenja kojima se želi: da se opština odredi ustavno kompleksnije nego što je to do sada bio slučaj; da se na relativno nov način utvrde ustavne funkcije opštine; da se nađu adekvatnija ustavna rešenja u pogledu načina i obima zadovoljavanja zajedničkih i opštih društvenih potreba u opštini; da se potpunije odredi uloga i mesto udruženog rada, mesnih i interesnih zajednica u konstituisanju samoupravnog sistema u komuni i u njenom funkcionisanju kao samoupravne zajednice; da se na nov način obezbedi regulisanje najvažnijih odnosa u opštini i u tom pogledu odredi mesto opštinskih statuta; da se ukaže na osnovna načela saradnje među opštinama u okviru regiona, republika i Jugoslavije kao celine; da se na adekvatan način ustavno uredi status velikih gradova itd.

Sve su to pitanja koja čine sadržaj ustavnih promena u oblasti komunalnog sistema. Mi ćemo ovde ukazati samo na neka od njih.

Novo ustavno određenje opštine

Jedan od pravaca i ciljeva ustavne reforme u oblasti komunalnog sistema je u tome da se opština što potpunije ustavno odredi i da se jasnije istakne njena samoupravna priroda. U tom pogledu tokom poslednje dve do tri godine bile su izražavane mnogobrojne sugestije i svojevremeno su upućivani predlozi Zajedničkoj komisiji svih veća Savezne skupštine za ustavna pitanja o tome kako da se definiše opština u Ustavu SFRJ.[10]

U Nacrtu ustava SFRJ (član 102) data je sledeća ustavna definicija opštine, koju zbog njenog značaja citiramo u celini:

„Opština je samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi.

U opštini radni ljudi stvaraju i obezbeđuju uslove za svoj život i rad, usmeravaju društveni razvoj, ostvaruju i usklađuju svoje interese,

[10] O tome se može videti šire u autorovoj raspravi Prilog ustavnom određenju opštine („Socijalizam", br. 1/1972).

adovoljavaju zajedničke potrebe i vrše funkcije vlasti i upravljaju drugim društvenim poslovima.

Radni ljudi vrše u opštini funkcije vlasti i ostvaruju sve druge ajedničke interese, osim onih koje prema ustavu odnosno pokrajinkom ustavnom zakonu ostvaruju u širim društveno-političkim zajednicama.

U ostvarivanju svojih zajedničkih interesa u opštini, radni ljudi odlučuju organizovani u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim, interesnim i drugim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i u drugim oblicima samoupravnog udruživanja, u društveno-političkim organizacijama, putem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja i putem delegata u opštinskoj skupštini i drugim organima samoupravljanja."

Takvo, kompleksnije određenje opštine, koje dobrim delom ima i teorijski karakter, omogućava da se istakne nekoliko bitnih karakteristika i da se jasnije uoči novi ustavni položaj opštine.

Dvojna priroda opštine kao samoupravne i osnovne društveno-političke zajednice može se smatrati njenim najbitnijim obeležjem. Sada se, naravno, u prvi plan želi da istakne njena samoupravna priroda i u tome se vidi perspektiva komune u Jugoslaviji. U tom smislu razumljivi su sadašnji napori usmereni u pravcu što jasnijeg i što potpunijeg ustavnog uobličavanja samoupravne koncepcije jugoslovenske komune.

Međutim, neprihvatljiva je i jednostrana ona orijentacija koja u debati o opštini zanemaruje, pa i isključuje, elemenat klasično-političkog (državnog) kao drugo bitno svojstvo današnje, realno postojeće opštine. U raspravama o prirodi opštine treba uzimati u obzir oba ta svojstva jer su ona realno data i posmatrati ih u dijalektičkom jedinstvu i dinamici, a koncepcijski obezbediti neprekidno menjanje njihovog položaja i međusobnog odnosa. Potrebno je stvarati društveno-ekonomske, pravne, političke i druge pretpostavke da opština bude sve više samoupravna, a sve manje društveno-politička (državna) zajednica.

Prema predloženom ustavnom određenju, opština je samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica, ali takva zajednica koja je zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi. To je bitno nov momenat (i značajna evolucija u saznanju i svesti) koji ukazuje ne samo na njenu dvojnu prirodu i njena dva svojstva, nego i na klasnu dimenziju opštine. To je logična posledica kvalitativnih promena u sferi udruženog rada i sa stanovišta Ustava novog društveno-ekonomskog položaja radnog čoveka. Pojednostavljeno rečeno, to bi trebalo da znači konkretniju realizaciju stavova i zaključaka Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije o odlučnijoj orijentaciji na izgradnju samoupravne komune u kojoj bi se obezbedila dominantna uloga udruženog rada, odnosno, još konkretnije, radničke klase i svih radnih ljudi i njeno institucionalno uobličavanje kao takve u sadašnjoj ustavnoj reformi.

U dosadašnjim raspravama o ustavnom određenju opštine naglašavalo se da je ona ne samo samoupravna zajednica radnih ljudi, nego i njihovih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i drugih vi-

dova samoupravnog udruživanja. Koncepcija samoupravne komune, zapravo, pretpostavlja radnog čoveka organizovanog u osnovnim organizacijama udruženog rada i građanina organizovanog u mesnim i drugim samoupravnim zajednicama. U vezi s tim bilo je izloženo kritici poimanje opštine samo kao zajednice radnih ljudi i građana kao pojedinaca i kao njihovog običnog zbira. To bi u stvari značilo vraćanje na klasičnu opštinu, a ne bi značilo izgradnju samoupravne socijalističke komune. Na drugoj strani, pak, izražavana je bojazan od mogućnog koncipiranja opštine kao „zajednice zajednica“, pa se to isticalo kao jedna od realno prisutnih dilema u raspravama povodom predloga novog ustavnog određenja opštine.

U ustavnom određenju opštine koje se sad predlaže polazi se od toga da se opština izgrađuje kao oblik integracije samoupravljanja na proizvodno-radnoj sa samoupravljanjem na teritorijalnoj osnovi, ali i kao polazna osnova i činilac samoupravne integracije društva u celini. Naime, opština se želi izgrađivati kao zajednica u kojoj se vrši proces integrisanja samoupravljanja na produkcionoj i teritorijalnoj osnovi, to jest kao oblik ujedinjavanja ta dva osnovna tipa samouprave. To, naravno, pretpostavlja samoupravljanje razvijeno u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. U tom smislu opština treba u sve većoj meri da se ispoljava kao zajednica rada i života.

Opština je takav „tip zajednice“ u kojoj treba prirodno da se objedinjava funkcionalno sa teritorijalnim, samoupravljanje i politička vlast, ali vlast koja se ne „delegira“, nego koja proizlazi iz samoupravljanja. U obrazloženjima novih ustavnih rešenja u ovoj oblasti isticalo se da je samoupravljanje u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama garancija vlasti radničke klase i svih radnih ljudi.

U vezi sa takvom ulogom opštine kao oblika i faktora samoupravne integracije društva mogla bi se postaviti nekolika suštinska pitanja.

Prvo, u kojoj meri današnja opština može da posluži kao željeni okvir i oblik koji olakšava i omogućava „izlazak“ samoupravljanja iz organizacija udruženog rada, odnosno, još direktnije, radničke klase iz fabrika na širi društveni prostor, i njegovo „prerastanje“ u celovit sistem pre svega u opštini. Drugim rečima, postavlja se pitanje može li današnja, realno postojeća opština da fungira kao osnova nacionalne zajednice u Marksovom značenju i da li predložena ustavna rešenja (ali ne samo u oblasti komunalnog sistema) znače stvarno reformisanje komune u označenom pravcu. Dalje, u kojoj meri sama opština omogućava proces prevladavanja stanja samoupravljanja u organizacijama udruženog rada za koje se ne retko kaže da je atomizirano (razdrobljeno, parcijalizovano itd.). Očigledno je da bez razvijenog samoupravljanja u užim, osnovnim (funkcionalnim i teritorijalnim) asocijacijama ne može biti razvijenog samoupravljanja ni u opštini, pa ni samoupravne komune.

U razmišljanjima o svim tim i sličnim pitanjima prirodno se nameće i razmišljanje o opštini kao društvenoj sredini i zajednici dovoljno izdiferenciranoj unutar sebe. Tako je, na jednoj strani, prisutna dovoljno institucionalizovana i u praksi stabilizovana politička struktura koja se

više deklarativno i verbalno izjašnjavala u prošlosti i izjašnjava se u dobroj meri i danas za samoupravljanje, a u suštini je, s obzirom na konkretno ponašanje, bila i jeste za status kvo. Na drugoj strani, na društvenoj sceni se, uz sve vidljive i nevidljive prepreke i otpore, nezadrživo pojavljuje novo, radničko klasno i istinski samoupravno. Tehnobirokratske tendencije, pojave zatvaranja prema „gore" i izraženi centralizam prema „dole", takozvani „opštinski slučajevi", sve su to samo konkretna manifestacija stanja realnih društvenih odnosa u većem broju opština. Otuda ustavno određenje opštine kao samoupravne zajednice, na čemu se sada s pravom insistira, neće značiti mnogo ako se suštinski ne izmeni odnos društvenih snaga u tom pravcu da radnička klasa postane stvarno, a ne samo institucionalno dominantna društvena snaga u opštini. Bez obzira na to kako, gde i šta zapisivali o opštini, ipak treba reći da se bez obezbeđenja dominantnog položaja radničke klase ne može govoriti o samoupravnoj opštini niti se bez toga može otvarati perspektiva izgradnje buduće samoupravne socijalističke komune.

Iako se opština zamišlja kao složena integrišuća zajednica, ipak je ona postavljena tako da ne može „egzistirati" kao zatvorena i sama sebi dovoljna zajednica. Samostalnost i samoupravnost jesu (bolje reći, treba da budu) bitna obeležja ustavnog položaja opštine danas, ali ne u smislu njene izolovanosti i autarkičnosti. Naprotiv, otvorenost opštine kao samoupravne zajednice sve više se ističe kao njena suštinska karakteristika.

Raniji stav i kvalifikacija u Ustavu SFRJ da je samoupravljanje građana u opštini politička osnova jedinstvenog društveno-političkog sistema Jugoslavije, što je dugo u raspravama bilo prisutno kao jedna od dilema, prevladani su predlogom novog ustavnog rešenja po kojem je samoupravljanje radnih ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim, interesnim i drugim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama osnova jedinstvenog sistema samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi (Osnovna načela, IV).

U sadašnjem angažovanju na projekciji samoupravne komune i na njenom ustavnom regulisanju nužna je realističnost i da se strogo vodi računa o ukupnim jugoslovenskim uslovima u kojima će se ona „smestiti" i realizovati. U vezi s tim stiče se utisak da je pažnja svih onih koji su bili u prilici da doprinesu celovitijem ustavnom određenju opštine previše bila usmerena na vajanje samog „modela" samoupravne komune, a nedovoljno u smislu analize „ambijenta" u kome treba da se „locira" tako zamišljena komuna da bi se što potpunije ostvarivala.

Karakter i obim funkcija opštine

Pitanje karaktera i obima funkcija je izuzetno važno jer ono najneposrednije upućuje u suštinu ustavne koncepcije opštine i njen opšti položaj u društveno-političkom sistemu Jugoslavije. Po sadašnjim saznanjima neophodno je da se postojeće stanje u pogledu ustavnih funk-

cija opštine u sadašnjoj ustavnoj reformi radikalnije izmeni i uredi na nov način.

Po onome kako su do sada bile utvrđene funkcije opštine u članu 96. Ustava SFRJ, ona je previše bila izražena kao društveno-ekonomska zajednica i kao bitan činilac u sferi proširene reprodukcije i, što je još važnije od toga, data kao zatvorena i sama sebi dovoljna zajednica. Međutim, po sadašnjim saznanjima to je u suštoj suprotnosti sa opštim kursem samoupravnog i demokratskog razvoja Jugoslavije kao otvorene društvene zajednice. U tako formulisanim ustavnim funkcijama bio je naglašen elemenat etatističkog, a potisnuto samoupravno u samom konceptu opštine. Zato se u dosadašnjim raspravama o ovom pitanju veoma mnogo insistiralo na tome da se postojeća ustavna odredba u potpunosti izostavi i da se predloži i prihvati nova odredba o karakteru i obimu ustavnih funkcija opštine, što je i učinjeno u Nacrtu ustava SFRJ.

Pri sadašnjem utvrđivanju karaktera i obima funkcija opštine nastojalo se da se opština izrazi jasnije i pre svega kao samoupravna zajednica i da se u većoj meri istakne novi položaj radnih ljudi u ostvarivanju njenih funkcija. U vezi s tim u Nacrtu ustava (član 103) se ističe:

„Prava i dužnosti opštine utvrđuju se ustavom, pokrajinskim ustavnim zakonom i statutom opštine.

U opštini se naročito: stvaraju i razvijaju materijalni i drugi uslovi za život i rad i za zadovoljavanje materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih zajedničkih potreba radnih ljudi; usmerava i usklađuje privredni i društveni razvoj i uređuju odnosi od neposrednog interesa za radne ljude i građane u opštini; organizuje vršenje poslova od zajedničkog i opšteg društvenog interesa i obrazuju organi samoupravljanja i vlasti za vršenje tih poslova; obezbeđuje neposredno izvršavanje zakona, ako njihovo izvršavanje nije zakonom stavljeno u nadležnost organa širih društveno-političkih zajednica; obezbeđuje ostvarivanje i zaštita sloboda, prava, dužnosti i odgovornosti čoveka i građanina; obezbeđuje ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti; štiti zakonitost i sigurnost ljudi i imovine; uređuje korišćenje zemljišta i dobara u opštoj upotrebi; uređuje i organizuje narodna odbrana; uređuju odnosi u stambeno-komunalnoj oblasti; uređuje i obezbeđuje zaštita čovekove sredine; organizuje i obezbeđuje društvena samozaštita; organizuje i obezbeđuje društvena kontrola."

Ustavnim utvrđivanjem funkcija opštine na izneti način garantuje se, u osnovi, istovetan položaj opština u društveno-političkom sistemu Jugoslavije.

Bez upuštanja u širu i detaljniju analizu, predložene ustavne funkcije opštine pokazuju da se doista radi o bitno novom ustavnom položaju opština u društveno-ekonomskom i političkom sistemu. Mogu se prihvatiti tvrdnje, izražavane u više navrata u dosadašnjim raspravama, o tome da se sada radi o originernim funkcijama opštine, a ne o funkcijama opštine „po ostatku".

Na način kako su date, taksativno pobrojane, funkcije su bitan indikator o ulozi i mestu opštine u društvenom i političkom sistemu i za

preciznije ustavno regulisanje odnosa opštine sa širim društveno-političkim zajednicama. Ustavne funkcije opštine najdirektnije upućuju na njenu prirodu kao višefunkcionalne, složene, integrišuće, socijalno-humanitarne, solidarne zajednice. Svaka od navedenih dimenzija opštine predstavlja temu za sebe. Više ilustracije radi, ukazaćemo na neke od njih.

Još od ranije je uočeno da je opština ne samo zajednica ljudi, nego i zajednica svih oblika i elemenata samoupravljanja na njenom području. U tom smislu opština je bitan činilac demokratske društveno-ekonomske i političke integracije i time ona danas predstavlja složenu integrišuću zajednicu ujedinjenih samoupravljača. Pored integrativne, dovoljno je uočena i socijalno-humanitarna dimenzija i funkcija opštine. U tom pogledu opština se sve više shvata kao zajednica u kojoj se uspostavljaju i razvijaju socijalistički demokratski i humani odnosi među ljudima. Opština predstavlja takvu društvenu sredinu i zajednicu u kojoj se stvaraju i razvijaju materijalni i drugi uslovi za život i rad i za zadovoljavanje materijalnih, socijalnih, kulturnih i drugih zajedničkih potreba radnih ljudi. Perspektiva opštine je upravo u tome da se sve to čini na osnovama solidarnosti, uzajamnosti, međusobnog poverenja i pomoći. Zato se o opštini govori i kao o solidarnoj zajednici.

Prvi put, mada u dosta skromnim razmerama, prodrlo je i shvatanje o opštini kao prirodnoj zajednici i zajednici u prirodi. Na taj način opštine u Jugoslaviji stavljene su u položaj da uređuju i obezbeđuju zaštitu čovekove sredine. To je bitno nova, ekološka dimenzija opštine i u tome treba takođe videti njenu perspektivu izrastanja u sve ljudskiju i po svojim funkcijama sve humaniju zajednicu. Ukratko, reč je o novoj ustavnoj funkciji opštine čiji značaj još nije dovoljno proučen i sagledan.

Na isti način se može govoriti i o ulozi opštine u sferi odbrane, društvene samozaštite, ostvarivanju ravnopravnosti naroda i narodnosti, što takođe potvrđuje novi ustavni položaj opštine.

Zadovoljavanje zajedničkih i opštih društvenih potreba u opštini

Solidna materijalna osnova je jedna od bitnih pretpostavki da se u opštini mogu ostvarivati značajne društvene funkcije i da se na taj način one izraze kao faktor samoupravne integracije i izgradnje novih društvenih odnosa. Stvarne mogućnosti opština u pogledu zadovoljavanja zajedničkih i opštih društvenih potreba jesu merilo njihove autonomnosti i samoupravnosti.

Iako, po Ustavu SFRJ, sve opštine imaju jednak položaj u društveno-političkom sistemu Jugoslavije, u stvarnosti se one među sobom veoma mnogo razlikuju, i to u više pravaca. To se ogleda, pored ostalog, i u različitoj materijalnoj osnovi, odnosno različitom stepenu društveno-ekonomske razvijenosti današnjih opština. Na primer, u pogledu opština koje se danas nalaze na dopunskom finansiranju, a takvih je sve više, može se relativno manje govoriti o njihovoj samostalnosti i samoupravnosti.

Razlike u nivou i strukturi društveno-ekonomske razvijenosti opština, koje su dobrim delom uslovljene i sadašnjim sistemom finansiranja društveno-političkih zajednica, jesu ozbiljan limitirajući faktor daljeg razvoja opština kao samoupravnih zajednica i komunalnog sistema u celini. O razlikama među opštinama može se govoriti pogotovu sa stanovišta stepena koncentracije sredstava za proizvodnju u društvenoj svojini i s obzirom na broj zaposlenih u pojedinim opštinama, ali to izlazi iz domena ovog rada.

Za postojeći sistem finansiranja zajedničkih potreba u opštini karakteristično je šire posredovanje države. Naime, sredstva za podmirenje zajedničkih potreba u opštini prikupljaju se još pretežno na fiskalan način, pa je i uticaj radnih ljudi, o čijim se sredstvima i radi, na raspodelu i način njihovog trošenja neznatan. Naravno, mogu se navoditi opštine u kojima su se već afirmisali ili počinju da se afirmišu novi demokratski oblici udruživanja sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba. Oblici samofinansiranja u praksi dovoljno jasno su ukazivali u kom pravcu je trebalo tražiti nova ustavna rešenja.

U traženju novih ustavnih rešenja moralo se poći od principa da se sredstva kojima se zadovoljavaju zajedničke potrebe u opštini obezbeđuju putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora svih zainteresovanih činilaca u opštini. Isto tako, dosadašnje rasprave su pokazale da bi u finansiranju zajedničkih potreba u opštini trebalo omogućiti da radni ljudi u osnovnim organizacijama udruženog rada raspolažu što većim delom viška svoga rada i da što slobodnije i u dogovoru sa radnim ljudima u drugim organizacijama udruženog rada odvajaju, udružuju i sami usmeravaju i namenjuju sredstva za zadovoljavanje svojih zajedničkih potreba u mesnoj zajednici i opštini. U raspravama o ovom pitanju ukazivalo se i na potrebu da se u Ustavu predvidi mogućnost interventnih mera organa vlasti u slučajevima kada je zadovoljavanje zajedničkih potreba u opštini u opštem interesu i kada nema samoupravnog sporazuma.

I najzad, finansiranje opštih društvenih potreba koje se ostvaruju u opštini i koje ona garantuje obezbeđivalo bi se sredstvima prikupljenim putem poreza koji plaćaju radnici iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada ili iz svojih ličnih dohodaka i ostali građani (koji nisu u radnom odnosu, ali su poreski obveznici) na način i u iznosu koji se odredi u skladu sa zakonom, kao i iz drugih oblika utvrđenih zakonom ili na osnovu zakona. Na taj način bi se obezbeđivala sredstva za ostvarivanje tri grupe zadataka: funkcionisanje državnih organa, narodnu odbranu i ostvarivanje zakona ili na osnovu zakona utvrđenih prava građana.

Mesne zajednice kao osnovne samoupravne zajednice

Potpunije određivanje mesta i uloge mesnih zajednica u društveno-političkom sistemu Jugoslavije i potpunije regulisanje njihovog ustavnog položaja predstavlja takođe jedan od glavnih sadržaja promena u oblasti komunalnog sistema i šire.

Novi ustavni položaj mesnih zajednica ogleda se pre svega u tome što se sada prvi put utvrđuje načelo po kome se samoupravljanje radnih ljudi i u mesnim zajednicama smatra osnovom jedinstvenog sistema samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi (Osnovna načela, IV).

O novom ustavnom položaju mesnih zajednica govori i to što se one sada ustanovljavaju kao obavezan konstitutivni elemenat samoupravnog sistema i samoupravne organizacije jugoslovenskog društva u celini. Jedino tako shvaćena i u ustavnom sistemu postavljena, mesna zajednica može biti jedna od samoupravnih osnova skupštinskog sistema u celini, pa, prema tome, i skupštinskog sistema u opštini, zasnovanog na delegatskom principu. Ukratko, bez mesnih zajednica danas se ne može zamisliti transformacija opština u samoupravne zajednice.

U ustavnoj koncepciji mesnih zajednica novinu predstavlja i to što se sada posebno naglašava njihova interesna dimenzija.

Polazeći od takvog shvatanja uloge i mesta mesnih zajednica, u Nacrtu ustava (član 99) dato je novo i potpunije ustavno određenje mesne zajednice, koje u celini glasi:

„Pravo je i dužnost radnih ljudi da se samoupravno organizuju u mesnu zajednicu na području naselja, dela naselja ili u više povezanih naselja.

U mesnoj zajednici, kao samoupravnoj zajednici, radni ljudi odlučuju o ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i zadovoljavanju zajedničkih potreba, povezuju se sa organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama radi ostvarivanja zajedničkih interesa i učestvuju u vršenju društvenih poslova i u odlučivanju o pitanjima od zajedničkog interesa u opštini i u širim društveno-političkim zajednicama.

U mesnoj zajednici radni ljudi odlučuju o ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i o solidarnom zadovoljavanju zajedničkih potreba u oblastima: uređenja naselja, dečje i socijalne zaštite, obrazovanja, kulture, fizičke kulture, zaštite potrošača, zaštite čovekove sredine, narodne odbrane, društvene samozaštite i drugih uslova života i rada.

Statutom opštine utvrđuje se način i postupak obrazovanja mesnih zajednica."

U članu 100. ukazuje se na način ostvarivanja ustavnih prava i dužnosti mesnih zajednica:

„Radni ljudi u mesnoj zajednici učestvuju putem samoupravnog sporazumevanja, društvenog dogovaranja i svojih delegata u rešavanju pitanja od zajedničkog interesa za mesne zajednice i organizacije udruženog rada i samoupravne interesne zajednice koje vrše delatnosti od posebnog društvenog interesa."

Samoupravno povezivanje opština

Pitanje saradnje, dogovaranja i koordinacije i uopšte samoupravnog povezivanja za sve opštine postavlja se u nekolika vida: među osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama na proizvodno-

-radnoj i teritorijalnoj osnovi unutar samih opština, u odnosima među opštinama i između opština i širih društveno-političkih zajednica. Ovde će biti govora samo o međuopštinskoj saradnji.

Međuopštinska saradnja je, s obzirom na značaj koji ima za uspešno ostvarivanje ustavnih funkcija opština i za samoupravnu integraciju društva u celini, predmet ustavnog i statutarnog regulisanja. Saradnja među opštinama izražava se danas u najraznovrsnijim oblicima. Bitna pretpostavka za uspešnu saradnju među opštinama je to da se ona zasniva na načelima dobrovoljnosti, ravnopravnosti partnera koji stupaju u međusobne odnose, uzajamnosti, solidarnosti i nalaženju zajedničkog interesa.

Saradnja među opštinama može se razvijati u regionalnim, republičkim i jugoslovenskim razmerama. U uslovima jednostepene organizacije komunalnog sistema dolazi i sve više će objektivno doći do izražaja naročito regionalna komponenta međuopštinske saradnje. U sadašnjem trenutku u pogledu regionalnog organizovanja našeg društva mogućna su, po nekim mišljenjima, dva puta — ponovno vraćanje na srez ili da se opštine orijentišu na samoupravno povezivanje prvenstveno u okvirima regiona. Po svemu izgleda da je ovaj drugi put organizovanja i udruživanja prihvatljiviji i realniji s obzirom na opšti kurs samoupravnog i demokratskog razvoja društva u celini. Gotovo u svim republikama, odnosno autonomnim pokrajinama, samoupravno povezivanje i udruživanje opština u okviru regiona poprimilo je i odgovarajuće institucionalne oblike (zajednice opština, koordinacioni organi u regiji, međuopštinska veća itd.) i kao takvo našlo je mesta u nacrtima ustava republika, odnosno ustavnih zakona autonomnih pokrajina.

U Nacrtu ustava SFRJ dati su samo principi na kojima treba da se zasniva saradnja među opštinama.

Ivo Paić

REVOLUCIONARNI USTAV I SVIJET POSTOJEĆEG

U polaznoj i zato apstraktnoj općenitosti može se reći: izvjesno je da se svaki temeljni stav odnosi prije svega i nužno na osnovu i bit (suštinu) nečega. U protivnom, riječ je o nekakvom drugom, a ne temeljnom stavu.

Kako stoji s ustavom, posebno samoupravnog socijalističkog društva, ili — što je u bitnosti posve isto — s revolucionarnim ustavom?

I ustav zahtijeva neki temeljni stav što izriče sadržaj njegove osnove i njegovu bit, to jest po čemu i radi čega se dotični ustav razlikuje od ostalih. Ustavu samoupravnog socijalističkog društva — u mjeri njegove samoupravnosti i socijalističnosti — najviše je stalo do samoupravljanja. Zato temeljni stav takvog revolucionarnog ustava na neki način, ali nužno, problematizira sadržaj osnove samoupravljanja i bit samoupravljanja. To što problematizira temeljni stav jest istodobno sabirna točka smisla ustava i njegovo misaono revolucionarno jezgro iz kojega svi ostali stavovi dobivaju svoju „boju i osvjetljenje“, svoj značaj i značenje, svoj „rang“ i „svoju ulogu“.

Je li samoupravljanje doista središnja ideja nekog ustava i što je njen sadržaj, može se doznati i analizom njegova temeljna stava i s njim u vezi ostalih stavova budući da on — poput duboko ukopanih zidova vitke građevine — „nosi“ i osigurava cijelu „konstrukciju“ ustava. Tamo gdje ne postoji takav stav, može se u visokom stupnju izvjesnosti zaključiti da je ideja samoupravljanja ustavu izvanjska ili, pak, ukras što ne određuje niti suodređuje njegovu prirodu.

Ovi posve načelni polazni stavovi o revolucionarnom ustavu i njegovu temelju okvir su slijedećih razmatranja. Njihova je svrha da primjerenim čitanjem izlože u glavnim crtama odgovor o sadržaju osnove i biti samoupravne proizvodnje života problematiziranih temeljnim stavom Ustava SFRJ.

KAKO JOŠ ČITATI REVOLUCIONARNI USTAV

Čini se da je dovoljno izabrati jedan od već provjerenih predmetno disciplinarno određenih znanstvenih prilaza ili, pak, filozofijskih shvaćanja ustava te u zahvatu tako odabranog prilaza promisliti sadržaj ustavnog teksta.

Stvar je, međutim, znatno složenija nego što to u prvi mah izgleda:

Aspekti čitanja

U skladu s modernom podjelom globusa ljudskog znanja na brojne znanstvene, naučne i naučno specijalističke prilaze, danas se govori o „više pojmova ustava". Tako je pravna znanost izgradila pojam ustava u formalnopravnom smislu i u materijalnopravnom smislu. Također se govori o politologijskom i sociologijskom pojmu ustava. Vjerojatno je da i ekonomske znanosti mogu izvesti neki pojam ustava kakav im se otkriva s obzirom na njegovu ulogu u održanju, ograničavanju ili podsticanju kretanja u dijelu zbilje obuhvaćene ovim znanostima.

Svemu treba pridodati pojmove ustava različitih stajališta filozofijske refleksije.

Koji od navedenih i drugih mogućih prilaza osigurava čitanje i razumijevanje sadržaja temeljnog stava Ustava SFRJ gledom na polazni smisao našeg pitanja? Mogu li posebnoznanstveni prilazi osigurati pregled nad sadržajem osnove samoupravne proizvodnje života i biti samoupravljanja sadržanih u temeljnom stavu?

Dosljedna provedba posebnoznanstvenih stajališta mišljenja stvari u nekom predmetnom okružju, pa i mišljenja ustava, nalazi danas rješenje u vrlo djelotvornim takozvanim međudisciplinarnim i takozvanim višedisciplinarnim istraživanjima. Ali i nakon svega ostaje logički i sadržajno razložno pitanje tek prividno skolastičkog oblika: koliko i kakvih znanosti i nauka moraju surađivati da bi se odgovorilo, recimo, o mjeri socijalističnosti nekog ustava? Ili: koliko i kakvih posebnoznanstvenih prilaza osiguravaju odgovor o smislu ustavnog stava o zadovoljavanju ljudskih potreba kad se on misli s obzirom na cjelinu proizvodnje života čovjeka i društva. Također bismo slične teškoće posebnoznanstvenog mišljenja prepoznali u pitanju: koje shvaćanje čovjeka problematizira Ustav SFRJ? Ovaj niz pitanja odnosio bi se nadalje na odnos ustava i postojećeg, odnos revolucionarnog ustava i postojećeg, na prirodu djelotvornosti društvenog života impliciranu Ustavom SFRJ i tome slično.

Mjera socijalističnosti ustava, zadovoljavanje ljudskih potreba, cjelina proizvodnje života, shvaćanje čovjeka, odnos revolucionarnog ustava i postojećeg, djelotvornost društvenog života... — pitanja su što prelaze svaki mogući posebnoznanstveni horizont, ali i svako, ma koliko moderno, naknadno povezivanje rezultata međudisciplinarnih istraživanja: uostalom, što bi ostalo od biti ljudskog bića kad bi je konstruirali sociologijskim, psihologijskim, socijalnopsihologijskim, pravnoznanstvenim uvidima u njene pojedine „dimenzije"?

Dakako, ovaj svežanj pitanja ima neki smisao — u zahvatu napisa — ako temeljni stav Ustava SFRJ doista upućuje na njih i ako je to upućivanje, razmatranje i razumijevanje njihova smisla i sadržaja nužan uvjet uspostavljanja pouzdanog misaonog i praktičnog odnosa prema intencijama ustavnog teksta često prekrivenim strogošću formulacija, ali i zaklonjenim za uobičajena gledanja i čitanja ustava.

Ono što izmiče posebnoznanstvenim stajalištima — svagda usmjerenim k nekoj regiji bića ili „aspektima" bića — vjerojatno je na neki način obuhvaćeno stavom filozofijske refleksije.

Ideja ustava i građansko društvo

Pojam ustava kakav ispostavlja novovjekovna filozofija izveden je pod snažnim i izravnim utjecajem izgradnje zajednice iz načela uma, ali i pretvaranja toga (za zajednicu mjerodavnog) uma u konstruktivno-znanstveno-tehničko-operativno mišljenje društva bez obzira na povijesnu osiguranost njegovih temelja.

Nadalje, takav je razvitak uma povezan s procesom povijesnog dovršavanja građanskog društva. Dok je, primjerice, Kantov stav o tome da „nije ništa prirodnije nego ako se pod riječju priroda razumije ono što je prema pameti trebalo učiniti" upućivao na moguće dovođenje u pitanje postojećega s obzirom na njegov temelj, Hegelova je spoznaja biti građanskog društva okrenula mišljenje k zadaći osiguranja građanskog društva od razorna djelovanja temeljnih mu proturječnosti. „Treba reći — čitamo u Hegelovoj *Enciklopediji filozofijskih znanosti* — da upravo visoki razvoj i izobrazba modernih država proizvode u zbilji najvišu konkretnu nejednakost individuuma, dok se učvršćenjem zakonitog stanja postiže to veća i temeljitija sloboda."

Zato je Hegel u pravu (sa stajališta postojećeg građanskog društva) kad piše: „Ustav je... raščlanjenje državne moći." Bez ustava i raščlanjenja državne moći građansko društvo bi se raspalo: ustav građanskog društva ne dozvoljava temeljnim činjenicama života, temeljnim proturječnostima toga društva, da dođu do riječi. Štaviše, filozofijska ideja ustava — kao ustava građanskog društva — jedna je racionalizacija i smiraj proturječnosti građanskog društva kojima je ustav regulativan okvir sučeljavanja, ali u granicama postojećeg kakvo je ono i kakvo ono može biti, ali na postojećim pretpostavkama, prije svega razdvojenosti rada i prisvajanja, kapitala i rada, radnika i uvjeta rada i slično.

Filozofijski oblikovana ideja građanskog ustava jedna je (od Hegela naovamo) konstruktivna ideja racionalizacije postojećeg. Takav je ustav djelo umne volje i odgovor na temeljna nesuglasja građanskog društva: on je racionalizacija bitno neracionalna sadržaja života, misao beskrajnog reproduciranja sadašnjosti, vječna sadašnjost.

Takvom je ustavu primjereno i određeno shvaćanje vremena: vrijeme je prostor ostvarivanja pojma ustava, ili beskrajno kvantitativno primicanje posvemašnjoj racionalizaciji postojećeg unutar njega samoga, u njegovu odnošenju sa samim sobom u zatvorenom horizontu svijeta čije se pretpostavke ne dovode u pitanje.

Hegelova ideja građanskog ustava — upravo zato što teži paradigmatskom slučaju raščlanjavanja državne volje radi sputavanja djelovanja proturječja temelja društva — može biti ostvarena samo u modernom tehnički razvijenom i tehnobirokratski vođenom društvu. Dakle, na stupnju znanstveno-tehničkog oblikovanja uma.

Znanstveno-tehnička proizvodnja, na temelju odnosa građanskog društva, ispostavlja tehnobirokraciji najmoćnije učinke radne znanosti i tehnički um za „objektivno“ (a misli se na znanstveno) rukovođenje svim oblastima ekonomskog, političkog i kulturnog života čovjeka, klase i društva u cjelini. Osamostaljeni učinci znanstveno-tehničke proizvodnje i operativnost tehničkog uma moćno su sredstvo beskrajnog i u sve pore društva prodirućeg raščlanjavanja tehnobirokratske moći.

Pod naslagama otuđene i znanstveno oblikovane moći učinaka ljudskog rada i cjelokupnog ljudskog saobraćanja zapretane su istinske klice života i snižene u rang takozvanog vrijednosnog relativizma nedostojnog objektivnosti moderne znanosti i njena proračuna, u rang ideologijskih mišljevina kako ih vidi svijest „kraja ideologije“.

Istini za volju mora se kazati: dovršavanje građanskog društva — u okvirima razvijene tehničke civilizacije — doista privodi kraju ideologiju ako se pod tim podrazumijeva totalan zaborav i same mogućnosti mišljenja drugačijeg života i prisustva volje da se živi na drugačiji način. Empirijski dokazi takvim tendencijama dadu se naći u učincima kapitalproducirajuće i pacifirajuće djelatnosti osamostaljenih društvenih moći.

Revolucionarni ustav

Za prilaz našem pitanju i, s njim u vezi, ostalim pitanjima što se ne mogu po volji rubricirati u posebnoznanstvena područja mišljenja nepodobno je bilo kakvo „operacionaliziranje“ naznačene ideje i bîti građanskog ustava.

Građanski ustav jest ustav bitno „dovršenog“ društva, socijalistički ustav (revolucionarni ustav) odnosi se na bitno „nedovršeno“ društvo. Odatle slijedi neproblemski odnos prvoga prema problematičnom temelju i bîti proizvodnje života građanskog društva: iz takvoga odnosa slijedi zaludnost napora traženja neke koncepcije proizvodnje života, čovjeka, zadovoljavanja ljudskih potreba i djelotvornosti društva — mimo i protiv davno već filozofski domišljenih intencija ustava ukoliko je on doista ustav građanskog društva. Građanski ustav je to bolji što je bliži pojmu ustava, a bliži je pojmu ustava što bolje uspijeva osigurati efikasnost raščlanjavanja (državne, birokratske, tehnokratske) moći smjerom smiraja proturječja i oslobađanja svih djelotvornih snaga proizvodnje postojećeg. Drugi (socijalistički, revolucionarni) ustav korjenito je različit od građanskog.

Korjenita razlika ovih ustava dade se raspoznati kako u njihovu shvaćanju vremena tako i s obzirom na njihovo mjesto u vremenu. Prethodno smo rekli: vrijeme je građanskom ustavu prostor ozbiljenja ideje, pojma, ustava na tlu građanskog društva. Misao i zbilja te ustavotvorna djelatnost u tragu Marxova mišljenja potrebuje jedno posve drugačije shvaćanje vremena.

Što je Marxu vrijeme? Ono je prostor razvoja čovjeka. Revolucionarno mišljenje i revolucionarna praksa u svojoj marksističkoj istraj-

nosti postuliraju: čovjek jest, on bitno vremenuje, on živi na ljudskoj razini kad u zatečenim i vlastitom društvenom djelatnošću stvorenim prilikama oslobađa mogućnosti povijesnog svijeta, vlastite mogućnosti i — u jedinstvu obojeg — bogatstvo svoje ljudske društvene prirode. Bitan način bitno ljudskog bivstvovanja (odnosno vremenovanja ili razvoja) jest revolucionarna praksa: izgradnja zbiljske cjeline, to jest temeljna izmjena svijeta i temeljna izmjena čovjeka. Izgradnja socijalizma je moment toga kretanja zbilje.

Kako s obzirom na ove „koordinate" vremena misliti socijalističnost temeljnog stava ustava i ostalih mu stavova? I kako još čitati temeljni stav revolucionarnog ustava?

Revolucionarni ustav i postojeće

Na oba pitanja zajednički je načelan odgovor: misliti i čitati temeljni stav socijalističkog, revolucionarnog ustava znači naprosto razmatrati njegov sadržaj s obzirom na vrijeme kao prostor razvoja čovjeka. Neki ustav jest, on ima mjesto u vremenu kad nedvosmisleno može legitimirati pripadnost svojih ideja revoluciji ili — što je isto — povijesno primjerenom djelovanju, djelovanju u mjeri povijesnih mogućnosti razvitka čovjeka, klase i društva.

Borba za izbor povijesnog mjesta jedne ideje i jedne prakse — u tom krugu i ustava — određuje socijalistički, revolucionarni ustav ponajmanje kao puki odraz postojećeg, nego prije svega kao izraz mogućnosti postojećeg. Tu mogućnost tvore revolucionarne materijalne i, što treba jednako tako naglasiti, duhovne aktualne i latentne snage određenog društva. Ustav je zato nužno svojim znatnim dijelom nepodudaran stvarnosti jer je shvaća „po prolaznoj strani", jer pod stvarnim ne podrazumijeva sve postojeće, nego ono što ima u sebi snagu da opstane i razvije se i ljudskom revolucionarnom praksom prometne u viši oblik, da tako stupi u povijesni svijet revolucije.

Bitna nepodudarnost građanskog i socijalističkog (revolucionarnog) ustava i smještaj pitanja o ovom drugom izravno u krug pitanja o revoluciji metodički su odlučni za način njegova čitanja. Ako je čitanje usmjereno k otkrivanju sadržaja temeljnog stava s obzirom na mišljenje proizvodnje života sadržano u njemu i zahtjev praktičnog izbora mjesta ustava u vremenu, tada je razumljivo da u takvom sistemu mišljenja značenja nisu istovjetna onima kakva se otkrivaju u nekim drugim značenjskim sistemima čitanja ustava kao što su pravnoznanstveni, politologijski, sociologijski, pa i filozofijski.

Kamo izvodi ovakvo, smatramo primjereno, čitanje revolucionarnog ustava — kojim se nipošto ne mogu zamijeniti drugi oprobani načini čitanja — bit će jasnije ako se pojasni praktičan smisao pitanja o temeljnom stavu Ustava SFRJ.

PRAKTIČAN SMISAO PITANJA O TEMELJNOM STAVU USTAVA

Borba za provedbu amandmana — što promjenljivom snagom i intenzitetom traje već dvije godine — nedvojbeno je očitovala svoju klasnu prirodu i, tako, svoj bitno praktičan smisao. Ta činjenica već nekako upućuje na prirodu zadaće mišljenja Ustava.

Zadaća mišljenja Ustava

U bitnosti klasna borba se vodi oko sadržaja i načina utemeljenja i oblikovanja proizvodnje života čovjeka, klase i društva. Klasna borba, kroz praktične sukobe i njihove ishode — u domeni povijesnih mogućnosti — odlučuje o osnovi (temelju) proizvodnje života čovjeka i društva. Tamo gdje se na neki način odlučuje o temelju, nužno je biti načistu kako u pogledu aktualnog značaja i značenja ovih borbi tako i gledom na njihov povijesni domašaj, njihovo mjesto u povijesti nastajanja socijalističke zajednice i povijesno mjesto ideja i prakse sudionika tih borbi.

Ukratko se može kazati: mišljenju i djelovanju kojem je stalo do orijentacije „u borbama svoga vremena" moraju biti prozirni sadržaj i veza aktualnog i povijesnog smisla klasne borbe radi pouzdanijeg svjesnog djelotvornog oblikovanja temeljnih zasada života društva praktičnim udruženim (čak i tekućim dnevnim) činima i učincima.

Ustav i pokret

S obzirom na ovakav smisao tvrdnje o klasnoj prirodi borbe za ozbiljenje amandmana te značaj spoznaje povijesnog i aktualnog smisla te borbe za djelotvornu orijentaciju u vremenu, pitanje o sadržaju temeljnog stava Ustava de facto se razlaže ovako:

Prvo: što je sadržaj osnove samoupravnih društvenih odnosa i što je bit samoupravljanja; da li je u temeljnom stavu Ustava riječ o ideji cjelovitog procesa i odnosa samoupravne proizvodnje života ili je temeljni stav tek fragmentarno zahvatio ovo presudno pitanje revolucionarnog ustava?

Izravno je s ovim povezano, štaviše, njime već i obuhvaćeno, drugo: može li navedeni način čitanja Ustava pojasniti smisao i domašaj već energičnog nastojanja (prije svega Saveza komunista i radničke klase) da se proizvodnja života društva utemelji na sadržaju amandmana kao jezgru novog ustava SFRJ?

Odgovor na prvi dio pitanja govori o sadržaju, načinu, okviru i dijelom povijesnom mjestu problematizacije proizvodnje života u temeljnom stavu Ustava. Odgovor na drugi dio pitanja može dijelom učiniti prozirnom ideju i praksu snaga ozbiljenja amandmana, ali jednako tako i nastojanja osujećenja njihova ozbiljenja.

Ostaje da se — u skladu s predloženim načinom čitanja Ustava — najprije izdvoji, a nakon toga i razmotri temeljni stav.

TEMELJNI STAV

Čini se da slijedeće mjesto Ustava ima snagu temeljnog stava. Navodimo ga, preglednosti radi, po smislenim potcjelinama:

„Osnovu socijalističkih samoupravnih odnosa čini društveno-ekonomski
položaj radnog čovjeka
koji mu osigurava da,
radeći sredstvima reprodukcije u društvenom vlasništvu i odlučujući
neposredno i ravnopravno s drugim radnim ljudima u udruženom radu
o svim poslovima društvene reprodukcije u uvjetima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti,
ostvaruje svoj lični materijalni i moralni interes i pravo da se koristi
rezultatima svoga rada i tekovinama općeg materijalnog i društvenog progresa,
da na toj osnovi
što potpunije zadovoljava svoje lične i društvene potrebe i da razvija
svoje radne i druge stvaralačke sposobnosti" (amandman XXI, 1).

Iako navedeni stav u sistemu stavova Ustava pripada regulativi društveno-ekonomskih odnosa i nerijetko usko shvaćenog sadržaja takozvanih radničkih amandmana, na prvi je pogled vidljivo da je njime problematizirana cjelina proizvodnje života društva te da — u tom pogledu — ne može postojati rangom općosti naglašeniji stav Ustava. Stav govori prvo: o osnovi socijalističkih samoupravnih odnosa; drugo: o tome što osigurava ovu osnovu, zatim (treće) o odnosu proizvođača i svega što je radom proizvedeno te naposljetku (četvrto) o odnosu proizvodnje i ljudskih potreba, ili o svrsi proizvodnje.

Ova četiri „momenta" lako razvidne strukture stava, na određen način i u određenom međusobnom odnosu, imenuju bitne strane konstitutivne za sadržaj pojma „društvena proizvodnja života" i tako kvalificiraju temeljni rang rečenog stava. Ukratko razmotrimo njegov sadržaj.

OSNOVA SAMOUPRAVNE PROIZVODNJE ŽIVOTA

Početna i naoko jednostavna misao — „osnovu socijalističkih samoupravnih odnosa čini društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka" — prividno je paradoksalna tvrdnja. Ona, dakle, kazuje da nisu ni „čovjek" ni „radni čovjek" osnova socijalističkih samoupravnih odnosa, nego je to „društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka".

Pitanje subjekta

Slijedi da temelj, osnova (subjekt ili podmet) nije „tko“, nego „što“, ne netko, nego nešto.

Međutim, za revoluciju, za socijalizam i socijalistički pokret čovjek je subjekt, osnova, podloga, temelj društva i odnosâ u njemu. Je li gornjim stavom učinjen neki otklon od ovog načela što se inače ne dovodi u pitanje?

Treba se čuvati prebrza odgovora. Što bi imalo značiti da je čovjek subjekt (osnova, podmet) socijalističkih samoupravnih odnosa? Dva su najčešća odgovora. Oba se žele marksistički legitimirati. U jednom se polazi od čovjeka kao „ljudske biti“ — bića prakse, slobode, stvaralaštva. To ljudsko biće treba u društvu ostvariti mogućnosti sadržane u njegovoj biti, suštini. Kako se društveni život događa svagda u određenom vremenu, a čovjek je po ovom shvaćanju neka bit (suština) koja se treba ostvariti, potvrditi, — vrijeme je tu shvaćeno kao prostor ostvarenja čovjeka, a ne kao prostor razvoja čovjeka.

Očito je da navedeni tekst, bar izričito, ne tematizira takvo shvaćanje čovjeka, njegove avremenite ljudske biti, niti ga izričito imenuje subjektom samoupravnih socijalističkih odnosa. Ipak, da li je u tekstu dato čak i posve određeno shvaćanje čovjeka različito od navedenog?

Sve ovisi o tome što je „društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka“. Načelno, to je sve ono što tome položaju osigurava da bude osnova samoupravnih odnosa. To su: rad sredstvima za proizvodnju u društvenom vlasništvu, neposredno i ravnopravno odlučivanje u udruženom radu o svim poslovima društvene reprodukcije te odnosi i uvjeti međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti. Ovo su osnovne karakteristike sadržaja pojma „društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka“, odnosno sadržaja pojma „osnova socijalističkih samoupravnih odnosa“.

Takav sadržaj osnove socijalističkih samoupravnih odnosa osigurava radnom čovjeku da „ostvaruje svoj lični materijalni i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima svoga (minulog i tekućeg) rada“. Ostvarivanje ličnih interesa i prava te korištenje rezultata općeg progresa vezano je izravno za aktualizaciju svih karakteristika sadržaja pojma „društveno-ekonomski položaj radnog čovjeka“ ili „osnove socijalističkih samoupravnih odnosa“.

Navođenje odnosa što osiguravaju određen način proizvodnje života i egzistencije individuuma može se — bitno suglasno marksističkoj misli — smatrati određenjem jezgra sadržaja pojma bivstvovanja na ljudskoj razini u skladu s idejom praktične ljudskosti do koje je stalo temeljnom stavu Ustava. Dakle, raditi sredstvima za proizvodnju u društvenom vlasništvu, neposredno i ravnopravno odlučivati o svim pitanjima društvene reprodukcije u udruženom radu u uvjetima i odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti — znači biti radni čovjek, znači praktično odgovarati pojmu (radnog) čovjeka kako ga problematizira Ustav SFRJ.

Ustav, prema tome, uspostavlja bitnu istovjetnost „položaja radnog čovjeka", „osnove samoupravnih odnosa" i „radnog čovjeka". Tu doista nema — slikovito govoreći — nikakvog dekoriranja, parfimiranja i, što je osobito važno, spekulativne dedukcije od kategorije „čovjek", kategorije „osnova samoupravnih odnosa", kategorije „radni čovjek". Naprotiv, navedeni su uvjeti što moraju biti sasvim praktično aktualizirani da bi nastupili socijalistički samoupravni odnosi, da bi se osigurala osnova tih odnosa te da bi se živjelo na razini života radnog čovjeka, što za Ustav SFRJ znači: na ljudskoj razini.

Nadalje, pokazuje se da subjekt (osnova, podloga, temelj) socijalističkih samoupravnih odnosa nije nikakav poseban činilac bilo da je riječ o „čovjeku" kao takvom, o „društvenoj svojini", „ravnopravnosti", „solidarnosti" i tome sličnim izdvojenim pojmovima — entitetima.

Istinski subjekt samoupravnih socijalističkih odnosa jest nerazdvojno povezano djelovanje niza činilaca što se određuju jedni iz drugih, jedni pomoću drugih i koji — tako određeni — proizvode socijalističke samoupravne odnose.

Prividan otklon od „čovjeka" kao osnove socijalističkih samoupravnih odnosa izveden je u temeljnom stavu tako što je, dakle, umjesto ljudske suštine — kao nijeme biti što spaja ljude (kako već i Marx spočitava Feuerbachu) — pojam čovjeka izveden iz onih odnosa za koje se Ustav zalaže: točnije, ovi odnosi jesu čovjek, upravo kao što u Marxovoj i Engelsovoj *Njemačkoj ideologiji* čitamo da je čovjek to što i kako radi.

Plodotvorna „vrtnja u krugu"

Temeljni stav Ustava izlaganjem odnosa proizvodnje, samoupravnih društvenih odnosa, uspostavlja plodotvoran razvojan krug uzajamičnosti svih konstituensa toga temelja i toga uvjeta socijalističnosti odnosa u društvu.

Tako, na primjer, odnosi društvenog vlasništva mogu stupiti u egzistenciju samo u uvjetima neposrednog i ravnopravnog odlučivanja te u uvjetima i odnosima zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti. Na pitanje kako stoji s društvenim vlasništvom, odgovor se dobiva i uvidom u odnose ravnopravnosti, solidarnosti, odgovornosti i neposrednosti odlučivanja.

Odnosi odgovornosti, pak, mogu stupiti u zbiljsku egzistenciju tamo gdje je riječ o društvenoj svojini i neposrednom ravnopravnom odlučivanju. Da li je riječ o stvarnim odnosima odgovornosti, može se skroz empirijski dokazivati analizom odnosa ravnopravnosti i neposrednosti u odlučivanju te odnosima ljudi prema stvarima, prema uvjetima rada, te prema neposrednim i višestruko posredovanim učincima rada.

Uspostava ovog lanca pojmovlja i njime označenih odnosa čini se da dijelom prevazilazi neke dvojbe i jednostranosti teoretskih oporbi oko toga što je društveno vlasništvo, što ravnopravnost, solidarnost i odgovornost u samoupravnoj proizvodnji života. Naime, pokušaj izlaganja

zamisli samoupravne proizvodnje života stavlja u prvi plan izvanredno značajno praktično načelo: kao što revolucionarna praksa ne dozvoljava osamostaljivanje dijelova, strana, sfera društvenog života na putu prevladavanja fragmentarnosti i fragmentiranosti života samoga, tako i revolucionarna teorija mora poći od „cirkularnosti" pojmova, od njihove „vrtnje u krugu". Ako je praktičan život još uvijek podijeljen u rečenom smislu, teorija kao misao postojećeg i još nenastalog mora odgovoriti na pitanje o obliku nastajućeg života u kojem se ni jedan odnos ni jedna kategorija proizvodnje života ne mogu u svojoj osamostaljenosti postaviti i odrediti mimo i nasuprot drugih odnosa i misli o tim odnosima. Temeljni stav Ustava — čak i ovako načelno razmatran — otkriva smjer mišljenja i mogući smjer djelovanja koje tek treba na metodološki svjestan način problematizirati radi skroz praktičnih zadataka revolucije.

„Cirkularnost" pojmova i odnosa nadalje izražava bitnu intenciju Marxova shvaćanja ukidanja (prevladavanja) privatnog vlasništva kao odnosa u kojem su radom proizvedeni uvjeti egzistencije ljudima izvanjski i koji to jesu sve dok je privatnog vlasništva. Privatno vlasništvo, pak, u svojoj bitnosti postoji sve dok ujedinjeni individuumi ne prisvoje totalitet proizvodnih snaga.

Ujedinjenje (u prvom redu radničke klase, točnije: radništva kao klase) za prevladavanje biti privatnog vlasništva mora u svome temelju ograničiti, pa i presjeći proizvodnju odnosa privatnog vlasništva. To i jest bitna intencija temeljnog stava Ustava: bezuvjetnom vezom društvenog vlasništva, neposrednog i ravnopravnog odlučivanja, odgovornosti i solidarnosti načelno se priječi neovisan tretman bilo kojeg od ovih odnosa, odnosno razbijanje jedne jedinstvene proizvodnje života na posebne sektore i u njima važeće kriterije vlasništva, odlučivanja, ravnopravnosti itd. Slijedeća implikacija ovakvog postavljanja osnove samoupravne proizvodnje života idejno i praktično (tendencijski) ništi paradigmu odnosa i strukture društvene osnove i društvene nadgradnje kako je data — za model kapitalističkog, građanskog društva — u Marxovu Predgovoru *Prilogu kritici političke ekonomije*. Ozbiljenje temeljnog stava Ustava, gledom na rješenje osnove samoupravne proizvodnje života, odgovara onom slikovito rečenom zahtjevu Korscha: da sunce rada obasja sve društvo.

O BITI SAMOUPRAVLJANJA

Uzajamnost i razvojnost odnosa konstitutivnih za osnovu socijalističke samoupravne proizvodnje života ustavno je podvučena i osigurana sadržajem svrhe proizvodnje (shvaćene kao proizvodnja života).

Proizvodnja i ljudske potrebe

Po temeljnom stavu Ustava svrha je proizvodnje zadovoljavanje ljudskih potreba: samoupravna proizvodnja života jest po navedenim odnosima njene osnove, a radi — kako kazuje tekst temeljnog stava —

zadovoljavanja ličnih i društvenih potreba čovjeka te razvoja radnih i drugih stvaralačkih sposobnosti radnog čovjeka. Sve je u tome što se međusobno izazivaju proizvodnja i ljudske potrebe: proizvodnja — potrebe — proizvodnja beskrajan je spiralan tok u kojem (na sve višoj razini) potrebe izazivaju proizvodnju, proizvodnja potrebe itd. Taj je odnos simetričan jer nema — po tekstu temeljnog stava — nikakvog ekscentriciteta proizvodnje, na primjer, u smislu zadovoljavanja kapital-potreba ili potreba bilo kojeg osamostaljenog društvenog entiteta što izvanjski (kao biće naglašena ranga spram radnom čovjeku) određuje sadržaj, strukturu i način zadovoljavanja potreba te time oblikovanja čovjeka.

Svaki novi ciklus „potrebe — proizvodnja“ — u zahtjevanom simetričnom odnosu — jest nov po tome što zadovoljena potreba de facto razvija „radne i druge stvaralačke sposobnosti“, ali i višu razinu potreba koje se kao pokretač proizvodnje mogu zadovoljiti na višoj razini proizvođenja shvaćenog ne samo u tehničko-tehnologijskom smislu produktivnosti, nego i u višem društvenom smislu, u smislu naglašenije egzistentnosti osnove socijalističkih samoupravnih odnosa.

Paradigma života i zbiljska napetost

Očito je da temeljni stav Ustava svojim osnovnim intencijama tematizira paradigmički slučaj društvenosti i punu simetričnost nesputanog razvitka proizvodnje radi zadovoljavanja ljudskih potreba i razvoja čovjeka.

Korektivan stavak ovoga „modela života“ nalazi se u sloju naznake autoriteta povijesnosti proizvodnih snaga: između proizvodnje i zadovoljavanja ljudskih potreba leži realno polje društvene prakse, to jest rezultati „općeg materijalnog i društvenog progresa“ kao limitirajući činilac zadovoljavanja potreba, proizvodnje i ljudskog razvoja. U napetosti između paradigme samoupravne proizvodnje života i „tvrdoglavih“ činjenica povijesnog svijeta, rješava se sudbina Ustava, borba za utemeljenje njegova povijesnog mjesta. Ishod ove borbe u bitnosti ovisi o „čovjeku“.

KA KLASNO-REVOLUCIONARNOM SMISLU SADRŽAJA TEMELJNOG STAVA USTAVA

Da Ustav — u svojoj temeljnoj samoupravnoj intenciji — u bitnosti ovisi o „čovjeku“, nipošto ne znači tvrdnju koja nas vraća na krhke individuume koji usamljeni — usprkos ljudskosti svoga nastojanja — bivaju osujećeni u ljudskim namjerama.

Klasa

Borba za ozbiljenje amandmana jest „igra“ u kojoj su na djelu društvene moći. Samoupravna proizvodnja života — kao odnos ljudi što se ne temelji na razlici moći — ozbiljuje se upravo kroz sukoblja-

vanje različitih moći i prevladavanje onih što osujećuju ozbiljenje takve ideje i prakse proizvodnje života. Minuli krizni period života našeg društva obilježen je, između ostalog, s jedne strane, individualizacijom pozitivnih napora i, s druge strane, organiziranošću snaga osujećenja ovih pozitivnih nastojanja. Bitka protiv samoupravljanja toliko je uspješna koliko se u njoj uspijeva u stvarnom životu provesti načelo o „radniku kao takvom", o individuumu nepovezanom s klasom i Savezom komunista. Gledano u posve aktualnoj dimenziji, ni jedan radnik, ni jedna grupa radnika niti jedan radni kolektiv — uzeti za sebe i u odvojenosti od klase i Saveza komunista — ne mogu ozbiljiti temeljne intencije Ustava. Ta činjenica pripada abecedi klasne borbe, no bila je prekrivena naslagama proturadničkih ideologija: tendencije parcijalizacije borbe radništva potiču i poticale su upravo sa stajališta parcijalnih ideja o proizvodnji života. Takve su ideje nacionalizma i birokratizma i svih „izama" čija je svrha i uvjet afirmacije posebnog im stajališta radi toga osujećenje organiziranja radništva u klasu.

Spoznaja, organizacija i akcija

Sada je više nego ikad potrebno i nužno da se misaono shvati i praktično prihvati da je čovjek djelotvorno jedinstvo svojeg znanja, svoje organizacije i svoje udružene akcije. Sve bitne pretpostavke poimanja djelatnog povijesnog individuuma na takav način date su u desetak redaka temeljnog stava Ustava razmotrenog u osnovnim crtama. Radni čovjek je subjekt i u tom smislu što ne prihvaća postojanje bilo kojeg bića naglašena ranga mjerodavnog za njegovo bivstvovanje, nego odnosima proizvodnje života na samoupravnim zasadama konstituira sva bića (institucije, odnose) u mjeri svojih potreba. Kako se to nastojanje ne odvija u nekom vakuumu, nego u polju klasnih sukobljavanja, sukobljavanja protustavljenih društvenih moći, ostaje da se radnik spram njima organizira kao moć, kao samoorganizirana klasa i organizirana praksa. U protivnom — kako sasvim vjerodostojno podučavaju minula kretanja — naglašeno će se eksponirati snage smiraja i razvodnjavanja klasnog stajališta i klasne akcije.

Prikazi

Arif Tanović: Etika i politika

(„Svjetlost", Sarajevo, 1973, strana 196)

Knjiga *Etika i politika* Arifa Tanovića sastavljena je od rasprava i članaka napisanih u posljednjih desetak godina. Oni su nastali kao plod autorovog svestranog angažovanja i u teoriji i u praksi razvoja našeg društva. Tanoviću u ovim člancima nije primarno stalo da teorijski razmatra neriješena pitanja nezavisno od naše društvene prakse, ali ni da tu praksu poštedi kritičkog rasvjetljavanja. Posebna im je draž u tome što se na takav način raspravlja o etičkim i moralnim problemima vremena i društva u kome neposredno živimo.

Knjiga ima tri dijela (*Teorijske pretpostavke, Situacije i opredjeljenja* i *Stvaralaštvo i sloboda*) i na kraju esej *Kuda ide savremena jugoslovenska filozofija*. Svaki deo sadrži po pet rasprava i članaka.

U prvom dijelu autor razmatra filozofske pretpostavke etike i morala da bi te stavove mogao aplicirati na istraživanje moralne situacije u prvim decenijama socijalizma, posebno u jugoslovenskom društvu.

Pošto su svi članci iz ove knjige već ranije objavljeni, čitaočevu pažnju želimo da usmjerimo uglavnom na drugi i treći dio knjige, ne iz razloga što su teme prvog dijela manje važne ili manje aktuelne, već zbog činjenice da je kod nas malo autora koji svoje ili tuđe teorijske postavke apliciraju na naše savremeno društvo na način kako to Tanović radi. Čini nam se da je upravo u tome, između ostalog, draž drugog i trećeg dijela knjige.

Već u prvom članku drugog dijela (*Protivrječnosti moralne situacije*) Tanović analizira našu savremenu društvenu praksu. On smatra da moralni život u našem društvu nije izolovan od postojećih moralnih standarda u svijetu, a kao najznačajnije moralne činioce koji danas utiču na moralna opredjeljenja ljudi ističe: prvo, opštu neizvjesnost ljudi za svoju sudbinu (strah od svjetskog rata); drugo, anarhizam svjetske ekonomike (što dovodi do neizvjesnosti egzistencije pojedinaca i čitavih grupa); treće, to što su tradicionalni kodeksi moralnih vrijednosti postali iluzorni. Ovako izražene tendencije na svjetskom planu djeluju i unutar našeg društva, naravno, na poseban i konkretan način. Kod nas se one manifestuju kao sukob između neposredne demokratije i etatističke birokratije, odnosno kao sukob između radničkog i društvenog samoupravljanja, s jedne strane, i tehnobirokratskog dirigovanja, s druge strane.

Konstatujući da je narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija u sebi kondenzovala ono najpozitivnije iz moralne tradicije naših naroda, a da to preuzima novi, socijalističko-humanistički moral, Tanović prelazi na analizu moralne situacije našeg savremenog društva, posebno na analizu birokratije kao društvenog sloja i birokratizma kao društvenog odnosa. On uočava dva tipa birokrata sa nijansiranim razlikama u moralnim shvatanjima.

Oni koji, iz različitih razloga, nisu usvojili marksistički pogled na svijet, postali su ili postaju birokrati. Za njih je osnovna vrijednost vlast, vladanje ljudima mehanizmom sile. Takvom je smisao života uspjeh u karijeri, prije svega u političkoj

moći; u politici je oportunista, a u moralu „homo duplex". „Osnovne vrline su mu poslušnost, servilnost, pokoravanje i oponašanje druga „odozgo", nikad druga „odozdo". Pozivaju se na revolucionarnu prošlost zbog toga da bi zadržali sadašnju poziciju; kad im se postavi pitanje lične odgovornosti, pozivaju se na kolektivne odluke. Položaj u vlasti za njega je „miraz revolucije"" (str. 88). Kako nisu u potpunosti usvojili vrijednosti novog društva, oni se vraćaju pod okrilje tradicionalnog mita, najčešće nacionalnog.

Druga vrsta birokrata su oni koje obično nazivamo tehnokratima, menadžerima, skorojevićima. Njima odgovara teorija o odumiranju morala jer ih oslobađa moralne odgovornosti i griže savjesti, a daje im odriješene ruke u njihovoj djelatnosti. Za njih je preduzimljivost vrijednost po sebi; pozivaju se na ekonomske zakonitosti kojima smetaju humanistički principi, pa i za moralne vrijednosti traže podređivanje ekonomskim normama.

Tanović ističe da je birokratizam izraz klasnih odnosa i da se nužno povezuje i sa tehnokratijom i sa snagama prošlosti. Iako u bici progresivnih snaga protiv birokratije dolazi do oslobađanja ljudi, birokratija se iznova konsoliduje i prelazi u napad crpući snagu sa različitih izvora. Zbog toga autor ističe potrebu moralnog preispitivanja staljinizma u ideologiji, svijesti i savjesti njegovih sljedbenika. To treba da ide linijom deprofesionalizacije vlasti jer se profesionalizmom stvara fetiš vlasti, a kult ličnosti je samo drugi izraz ili posljedica kulta vlasti.

U našoj društvenoj praksi Tanović uočava dvije negativne moralne krajnosti koje naziva moralizam i oportunizam. Prva se očituje u odvajanju ideala od prakse; po njoj, u stvarnosti nema nikakvih mogućnosti za ostvarenje postavljenih ideala. Zbog toga kritika sa tih pozicija nije djelotvorna ni praktična. Oportunizam, međutim, interesuje samo djelo i konkretan posao, a ne smisao i posljedice djelovanja; važno je da se proizvodi, a ne kako i kome se proizvodi; važan je dohodak bez obzira na koji se način ostvaruje.

Nasuprot ovim krajnostima stoji realni humanizam, ne kao apologija dnevno političkog fakticiteta, već kao svakodnevno pretvaranje onog što „jest" u ono što je moguće i što treba da bude, odnosno sadašnjeg „treba da" u sutrašnje „jest". Njegovi ciljevi potiču iz prakse i u funkciji prakse služe kao njen kriterijum.

Na kraju ovog interesantnog članka, polemišući sa onima koji odriču mogućnost stvaranja i jačanja socijalističkog morala, Tanović postavlja pitanje o tome kako nastaje taj moral: automatski, spontano ili svjesnim usmjeravanjem. Odbacujući pragmatističko-ekonomističko i prosvjetiteljsko gledište, on zaključuje da takav moral nastaje u „totalitetu odnosa, u prožimanju objektivnih i subjektivnih činilaca, u jedinstvu ekonomskih, političkih i društvenih kretanja i svjesnog unošenja novih moralnih vrijednosti, što se posebno ogleda u ličnim primjerima najsvjesnijih društvenih snaga" (str. 94).

Vrijedan pažnje je i Tanovićev napor da da svoj prilog odgovorima na pitanja kako se u našim uslovima može teorijski govoriti o praksi, koliko teorija odgovara pokretu i koliko je čija praksa na nivou teorije (*Ideološka opredjeljenja*). Danas se o marksizmu mnogo raspravlja, ali na različite načine i iz različitih pobuda. Stvaraju se hibridi od marksizma i raznih struja i filozofskih opredjeljenja; marksizam se reducira na neki od njegovih dijelova, ali se uvijek pokazuje da njegova određena interpretacija nudi i određenu ideološku platformu za političku akciju. To je slučaj ne samo u svijetu, već i kod nas.

Autor navodi nekoliko tipova teorijskog i praktičnog otpora marksizmu kod nas. To su nedovoljno kontrolisani tržišni odnosi i sve ono što izrasta na njihovoj osnovi; dogmatizam kao idejna svijest birokratije koja ne želi teorijsku misao, nego mit; ekonomizam i tehnokratizam.

Tanović se posebno zalaže za razlikovanje filozofsko-naučnog i političko-praktičnog prilaza pitanjima ideologije jer, u protivnom, dolazi do zbrke. Autor na problemu odnosa prema „novoj ljevici" traži, ali i demonstrira diferenciran pristup.

U tom kontekstu se ističe problem zbrke oko upotrebe pojmova kao što su „ljevica", „desnica", „liberalizam", „anarholiberalizam", „lijeva kritika" itd. Zbog toga je potrebno preformulisati čitav kategorijalni sklop kojim se objašnjava savremena situacija jer bi se tada vidjelo da nije sve lijevo što se tako naziva, da nešto što je juče bilo lijevo danas već nije. Ipak, krajnji sudija svake orijentacije je društvena praksa. U tom pogledu ilustrativno je navesti Tanovićevo mišljenje o situaciji u našem društvu: „Zanimljivo je da se u Jugoslaviji ni jedna struja van Saveza komunista nije obraćala radnicima, niti je mogla naći ma kakvo uporište među njima. Sljedbenici raznih ekstremističkih platformi bili su iz redova birokratije i tehnokratije ili slojeva malograđanstva, iz privatno sopstveničkih slojeva u periodu njihovog bogaćenja u jednoj fazi privredne reforme. Izuzetak je jedan broj studenata u većim univerzitetskim centrima koji su došli iz privredno nerazvijenih krajeva, pretežno seljačkog porijekla, sa romantičarskim predstavama o socijalizmu, objektivno stavljeni u nezavidne uslove života u studentskim domovima, oskudnim stipendijama, koji su bili naprosto neadekvatno uključeni u društveni život. No, iskreni bunt ovih mladića i djevojaka nije išao na destrukciju svega postojećeg, nego na poboljšanje uslova života i na korekcije očevidnih društvenih devijacija birokratskog tipa" (str. 138).

Tema na koju se autor vraća u mnogim člancima jeste društvena kritika, njene pretpostavke, ishodišta i domašaji i u tom kontekstu odnos inteligencije i politike. Sažeto, ti problemi su naznačeni u članku *Inteligencija i politika*. Kod nas je „već poodavno u praksi nedovoljno adekvatan odnos između jednog dijela inteligencije i političkih prakticista; međusobna optuživanja ne prestaju" (str. 164). Neizlječiva bolest političara prakticista je da imanentnu potrebu intelektualca da se angažuje podrede dnevnoj političkoj pragmatici. Sloboda je uslov stvaralaštva i ne može se krčmiti i dozirati. Politika koja bi uzela pravo da bude sudija svakog ljudskog čina dovela bi otuđenje do apsurda i nanijela ogromne štete kulturi i životu naroda. „No, danas je u Jugoslaviji, izgleda, takođe, aktuelno za marksiste da se ograde od tzv. građanske liberalne demokratije, malograđanskog socijalizma i „akademske slobode" za sve i svakoga... da povuku jasnu liniju razgraničenja između marksističke i samozvane „lijeve kritike", čiji su se pojedini predstavnici iskazali u praksi kao krajnji desničarski buržoaski nacionalisti" (str. 139). Put za rješavanje podvojenosti između političara i intelektualaca, ukoliko je ima, nije u tome da se političari intelektualizuju, a intelektualci politizuju, jer su oni to već u praksi, nego u dokidanju tih podvojenih oblasti društvene djelatnosti.

U sličnom kontekstu predlaže se i rješenje za odnos nauke i politike. Neprihvatljiva su shvatanja po kojima politika treba da bude arbitar u nauci, ali i ona po kojima politika prosto treba da sledi nauku. To su relativno odvojene društvene djelatnosti gdje nema prioriteta u pogledu vrijednosti i hijerarhije. Ulogu političkog pokreta ne može zamijeniti nikakva naučna institucija, ali i obrnuto. Posebno je pitanje uloge naučnog metoda u radu političkog pokreta. Nauka može da pruži alternativne koncepte na osnovu kojih politički subjekt donosi rješenja da bi na taj način izbjegao subjektivizam i proizvoljnost. Međutim, i onda kada nauka služi kao sredstvo političkih ciljeva, cilj nauke je otkriće istine, pa je ona time i vrijednost po sebi. Ipak, uvijek treba imati u vidu da nauka ima svoje granice, da je bitno parcijalna, pa je zbog toga stalno u traganju i nikad nije zadovoljna postignutim.

Aktuelnom problemu univerziteta u knjizi su posvećena dva članka. Analizirajući društvene uslove koji su doveli do krize ove tradicionalne ustanove u savremenom svijetu, autor je bio načisto s tim da se o ulozi univerziteta može govoriti jedino ako se imaju u vidu istorijske pretpostavke koje uslovljavaju savremenu transformaciju društvenih odnosa. Iako paradoksalno, danas u ekspanziji univerziteta, nauke i kulturnog stvaralaštva na djelu su vrlo jake tendencije otuđenja, postvarenja i neslobode koje dovode u pitanje smisao vrijednosti što ih nosi univerzi-

tet. Prepreke kulturnom stvaralaštvu, pa i onom na univerzitetu, brojne su, ali izgleda da su ključne zahtjevi dogmatske ideologije i automatizam tržišta. Kad je u pitanju naše društvo, ukoliko se univerzitet i kultura izdvajaju u posebnu sferu „nadgradnje" kao neproizvodne djelatnosti ili pak tretiraju kao povlašćene djelatnosti, u biti se radi o tehnokratskim koncepcijama. Tanović naglašava da izlaz nije u bježanju od iskušenja moderne civilizacije, nego u humanim nastojanjima da sredstvo ne postane svrha, a instrumentalno vrijednost po sebi. Uz ovo je kod nas potrebno još više naučnog duha, planiranja, primjene tehnike i efikasnosti trošenja energije i vremena.

Da bi se potvrdio u savremenom svijetu, univerzitet, pored odbrane svojih tradicionalnih vrijednosti, mora stvarati nove. A da bi se mijenjao u tom pravcu, neophodno je mijenjati odnos zajednice prema njemu, ali i on mora da se okreće prema zajednici, u našem društvu u prvom redu prema proizvođačima materijalnih dobara, prema radnim organizacijama u privredi. Odnosi na univerzitetu moraju se radikalno mijenjati. „Cilj je stvaranje radne zajednice nastavnika i studenata, dakle, zajednice profesora kao pedagoga i naučnih istraživača i studenata, jedinstvene radne proizvodne zajednice" (str. 184).

Pomenimo i autorov pristup ustavnim promjenama iz inače podužeg članka u kome se raspravlja o državi, njenom odumiranju i nacionalnom pitanju (*Refleksije o državi i naciji*). Jugoslovenska revolucija je istorijska pretpostavka naše ustavnosti, pa i sadašnje ustavne promjene, u stvari, znače njeno razvijanje, dosljedno principima izraženim u samom njenom početku. Sljedeća pretpostavka sadašnjih promjena jeste protivrječan odnos u kome se i danas nalazi naše društvo. Pored još uvijek nerazvijenog samoupravljanja, postoje snažni centri otuđene društvene moći koji sputavaju dalji razvoj samoupravljanja i vuku nazad u već prevaziđene odnose. Zbog toga su ustavne promjene koje radikalno prevazilaze takve odnose opravdane i istorijski i revolucionarno.

Označen kao dodatak na kraju knjige, esej *Kuda ide savremena jugoslovenska filozofija*, iako pisan prije sedam godina, i danas je aktuelan i podsticajan za razmišljanje. U postskriptumu Tanović ističe da je on danas nepotpun zbog pomanjkanja informacija o onome što se u međuvremenu događalo u našem filozofskom svijetu, ali da se ipak ništa bitno u filozofiji nije promijenilo. Ne ulazeći u ocjenu da li je takva konstatacija u potpunosti tačna, iznosimo sažeto autorova mišljenja o osnovnim pravcima u našoj savremenoj filozofiji. Sukob sa Informbiroom i staljinizmom uopšte bio je presudan i za našu filozofiju. U otporu i kritici staljinizma filozofska orijentacija se polarizovala na dva krila koja autor naziva ortodoksni i autentični marksizam.

Ortodoksni su, odbacujući sve što dolazi od Staljina, „stali u odbranu svake riječi Marksa, Engelsa i Lenjina", a za klasične filozofske radove smatrali su uglavnom Engelsove i Lenjinove tekstove. Dijalektiku tumače kao nauku o najopštijim zakonima prirode, društva i mišljenja. „Dijamat" je razdvojen na dijalektiku prirode i društva. Ostaju bez humanističkih problema. U teoriji spoznaje vladajuća je teorija odraza i koncepcija istine „kao relativno adekvatnog odražavanja objekta u subjektu mišljenja čiji je kriterij tačnosti praksa. Praksa je, dakle, sekundarna, jer je samo kriterij, a primarna kategorija je odraz" (str. 191).

Drugo, brojnije krilo filozofa pošlo je u otporu staljinizmu drugačijim putem. Marks se stavlja u prvi plan moderne filozofije, pa time Engelsovi i Lenjinovi filozofski radovi poprimaju drugačiji izgled. Naglašava se Marksova antropološka pozicija materijalizma, a problemi humanizma postaju plodna oblast istraživanja. Sažeto, došlo se do saznanja da je „praksa" temeljna kategorija Marksove filozofije, a ona se shvata kao čovjekova svjesna, svrsishodna, stvaralačka aktivnost, koja se odvija u medijumu istorije. Ovi filozofi, saglasni u opštoj orijentaciji, znatno se među sobom razlikuju čim pređu na formulaciju konkretnih pitanja, kao i u metodu i u shvatanju odnosa filozofije prema nauci.

Autor je povoljno ocijenio našu savremenu filozofsku misao, koja je,

kako on kaže, prebrodila epigonski i provincijski karakter. Šteta je što Tanović nije analizirao i društvene pretpostavke i konsekvence ovakvog raslojavanja u našoj filozofiji jer bi se time dobio potpuniji uvid i izbjegli nesporazumi.

Članci i rasprave objavljeni u ovoj knjizi pisani su i publikovani u različito vrijeme i u različite svrhe. Međutim, aktuelnost ovih tekstova, njihov polemički karakter i njihov doprinos razrješavanju moralnih i društvenih problema našeg društva opravdava njihovo zajedničko objavljivanje.

MILOŠ MIJANOVIĆ

Branko Despot: Vidokrug apsoluta

(Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, biblioteka „Razlog" Zagreb, 1972, strana 120)

Knjiga tekstova Branka Despota *Vidokrug apsoluta* trebalo bi da predstavlja, kako sam autor u podnaslovu knjige kaže, „prilog indiskutabilnoj dijagnostici nihilizma". Istovremeno, iako je reč o savremenom nihilizmu, Despot se trudio da, koliko je god to mogućno, probleme posmatra kao takve, metodom apstrakcije i redukcije, kojim se rigorozno služio. Njega je interesovala čista misao kao takva, jer je, podrazumevajući njenu savremenost, više voleo da je posmatra iznutra da bi je bolje upoznao, promislio, usvojio ili odbacio. Iako je svojoj knjizi odredio prilično široke i uske granice u isti mah, Despot se tih granica nije sasvim držao. On je, isto onako kao što je proučavao naše vreme i izvestan nihilizam u mišljenju o njemu, pokušavao i da reši neke filozofske probleme koje sa samim nihilizmom mogu da imaju, ali i ne moraju, posredne veze. To je u prvom redu problem ozbiljenja filozofije i sudbine filozofije u istoriji u smislu *povijesti* i istorije u smislu *historije.* Kod Despota je *povijest* ona istorija ljudskog društva o kojoj je Marks govorio kao o predistoriji. *Historija* je ona istorija ljudskog društva koja tek treba da nastane onoga dana kada se povijest bude završila.

Uopšte ono što prvo pada u oči jeste jedan, pohvale vredan, napor Branka Despota da izgradi svoju filozofsku terminologiju ili da već nekim postojećim filozofskim terminima da i neko posebno značenje. Ponekad u potrazi za tom terminologijom Despot pronalazi dobra rešenja. Ponekad on je više duhovit nego precizan, a ponekad njegov pokušaj da terminima koji su u upotrebi da novo ili povrati staro značenje, zbog svega onoga što se već pod tim terminima podrazumeva, teško da može da da neki rezultat. Tako je Despot pokušao da terminu metafizika vrati ono značenje koje je termin metafizika imao u Aristotelova vremena. Po Despotu, svaki filozof bez obzira na način mišljenja i na osnovno filozofsko opredeljenje ima svoju metafiziku. Metafizika za Despota nije nikakav stav, nikakav način mišljenja, nego krug problema koji ulaze u jednu oblast. Kada Despot, na primer, govori o metafizici u delu Karla Marksa, onda jedan takav termin, ako se podrazumeva sve ono što savremeni čitalac filozofske literature pod pojmom „metafizika" podrazumeva, može da izazove u najmanju ruku izvesnu zabunu. Kada se bolje osmotri taj Despotov tekst, onda nije nimalo teško da se vidi da on nije ništa drugo nego Despotov komentar Marksovih teza o Fojerbahu u kojima on vidi krug problema kojima će se Marks kao filozof baviti i ono što je bit biti Marksove filozofije. Jedna duhovita i lucidna analiza koja se javlja kao objašnjenje nečega što se ne uključuje u uobičajeni način mišljenja može da izgleda i originalnija nego što doista jeste ako se nečemu

o čemu smo već razmišljali da drugi termin. A pošto Despot u razmatranju problema kojima se bavi želi da pronikne u tu bit biti, onda je za njega najjednostavnije bilo da toj biti biti da jedno zajedničko ime bez obzira na to da li pod tu kapu mogu da stanu svi koji se određenim problemima bave, bez obzira na način kojim se bave. Nama se čini da sam termin metafizika upotrebljen u Marksovom slučaju nije naročito srećan. Pogotovu što se taj termin upotrebljava i kada je u pitanju krug tema i ideja kojima se bave mislioci (u prvom redu Nikolaj Hartman i Martin Hajdeger) kod kojih metafizika nije samo krug određenih ideja.

Ali, ako taj termin sam po sebi nije srećan, on pruža mogućnost za čitav niz poređenja. Taj termin u okviru Marksove misli otkriva ono što je neposredno filozofska problematika. Despot pokušava da se u okviru jedne tako složene misli kao što je misao Karla Marksa metodom apstrakcije izdvoji filozofija. To Despot, razume se, čini iz čisto analitičkih razloga podrazumevajući, kao što smo rekli, i pri najrigoroznijem apstrahovanju, kontekst u okviru kojega se jedna misao nalazi. Ali Marksova misao kod Despota i nije u središtu interesovanja. Njega neuporedivo više interesuje misao nekih Marksovih prethodnika, kao što su Grci ili Hegel ili nekih savremenih filozofa kao što su Hajdeger i Hartman. Despot njihovu misao kao jedan od simptoma savremenog nihilizma dovodi u poredbeni odnos prema Marksovoj misli. To dovođenje u poredbeni odnos i jednu i drugu misao prikazuje tako da se razlike prilično jednostavno uočavaju, a da se prividne sličnosti, naročito terminološke sličnosti između Hegela i Marksa, kao privid ukazuju.

U Despotovoj knjizi, u stvari, imamo dve vrste tekstova. Jedni govore o problemu, bilo kod jednog filozofa ili o problemu kao takvom; drugi govore o nečijoj filozofiji, uglavnom da bi se nečija misao razjasnila jer se ime misliočevo pominje u debati o filozofskim problemima koje Despot razmatra. Kao što ima dve vrste tekstova, tako su ti tekstovi pisani na dva različita načina. U potrazi za filozofskom terminologijom Despot je sledio i onu terminologiju koju je stvorio i u okviru koje je mislio sam filozof. U eseju *Hegel o ozbiljenju „filozofije“* Despot sam precizira svoj postupak: „Nekog mislioca može se susresti samo u ponovnom mišljenju onog mislivog koje je on mislio“ (str. 35). Despot, dakle, da bi pojmio jednu filozofiju, nastoji da je prouči *iznutra*. Tek ako se, po Despotovom mišljenju, uđe potpuno u način mišljenja jednog mislioca, pronikne u smisao njegovih termina, bez obzira na njihovo uobičajeno značenje, moći će da se jedna filozofija pojmi. Tek kada se jedna filozofija pojmi, ona će moći da se usvoji ili kritikuje. Kao usmerenje, svakako dobro, ovaj Despotov postupak ima jednu slabu tačku. Ulazeći na taj način u mišljenje jednog filozofa i usvajajući njegove kategorije, onaj koji proučava misao određenog mislioca i nehotice se udaljava od svoje sopstvene misli. Umesto da problem o kojem hoće da raspravlja na izvestan način filozofski razjasni i postavi, često se dogodi da onaj koji se služi takvim postupkom i sam izgubi orijentire i pruži mogućnost onima koji će ga kasnije kritikovati da ga poistovete sa nekim misliocima. Ulazeći u Hajdegerov način mišljenja, na primer, Despot je u priličnoj meri potpao pod uticaj Hajdegerove terminologije. Ta terminologija, kod nas u priličnoj meri neprevodiva, umesto da razjasni problem, mogla je da ga učini mutnim. Kada govori o filozofu kao što je Nikolaj Hartman, Despot prodire u njegov svet i proučava ga *iznutra*, ali daje da se oseti da su to dva različita načina mišljenja.

Tek posle ovih primedbi može se govoriti o onome šta novo u našu filozofsku misao donosi knjiga Branka Despota. Nije potrebno naročito naglasiti da svako razmišljanje o nihilizmu neminovno počinje, i neminovno se završava, razmišljanjima o slobodi. Granice slobode u isto vreme su i granice nihilizma. Odnosno pitanje upotrebe slobode jeste osnovno pitanje koje se raspravlja kada se raspravlja o nihilizmu.

Završni Despotov esej u ovoj knjizi *(Filozofija u slobodnoj istoriji i povijesti)* predstavlja najoriginalniji prilog i istovremeno najinspirativniji tekst u knjizi. Despot najpre hoće da

definiše fenomen slobode. Zatim da odredi vrste slobode, od kojih mu je najzanimljiviji problem apsolutne slobode. Za razliku od mnogih Despotovih eseja u kojima se on, ako tako može da se kaže, *umišlja* u jedan određeni način mišljenja, Despot se ovde opredeljuje za jedan prividan objektivizam. Diskutujući o svim problemima koje problem slobode u sebi implicira, Despot ih posmatra iz nekoliko različitih uglova. Na kraju, dajući jedan sumaran pregled savremene filozofske misli, više u terminima nego u programima i konceptima, misli koja je u mnogom pogledu izraz izvesne duhovne dezorijentacije i kao takva izraz savremenog nihilizma, Despot se vraća svome izvorištu. Vraća se filozofiji Karla Marksa, jedinoj savremenoj filozofiji koja je sposobna da da zadovoljavajuće odgovore na probleme koje postavlja naše vreme; da objasni savremeni svet i da ga, kako je to u poslednjoj tezi o Fojerbahu rekao Marks, svesno, delatno, menja.

Knjiga Branka Despota *Vidokrug apsoluta* postavlja mnoge probleme: od terminoloških do filozofskih. Štaviše, u njoj terminološki problemi nisu nefilozofski problemi. Takva kakva jeste, ona daje mogućnost za raspravljanje; ona ponekad čak i inspiriše na neposrednu polemiku, kao što pokatkad dovodi čitaoca u situaciju da na drukčiji način formulisano prepozna svoju sopstvenu misao. Ona na taj način postiže svoju dvostruku svrhu: objašnjava i aktivira.

PREDRAG PROTIĆ

JUGOSLOVENSKI ČASOPISI

DELO

Dvobroj beogradskog književnog časopisa „Delo" za april—maj posvećen je hermeneutici, filosofskoj disciplini koja se bavi proučavanjem teksta.

Ivan Urbančič u članku pod naslovom *Uvod u proučavanje hermeneutike* pokušava da odgovori na pitanje šta je zapravo hermeneutika i kaže da je to teorija razumevanja. Da bi to bilo jasnije, Urbančič objašnjava da je razumevanje osnovni fenomen odnosa među ljudima i čovekovog odnosa prema svemu postojećem. Razumevanje je najčvršće povezano sa ljudskošću čoveka, odnosno sa samom suštinom čoveka, dakle, onim što čoveka uopšte čini čovekom. Razumevanje prethodi tumačenju ili poimanju nečega jer nešto možemo tumačiti ili pojmiti tek pošto smo ga razumeli. To znači da su tumačenje i poimanje donekle izvedeni momenti razumevanja ili je, kad je reč o razumevanju kompleksnijih tvorevina, razumevanje proces koji neotuđivo uključuje tumačenje i poimanje. Međutim, i tu, kako kaže Urbančič, svakom daljem koraku tumačenja i poimanja nužno prethodi razumevanje, što samo pokazuje da je ovaj proces osnovni fenomen odnosa među ljudima.

Reč hermeneutika izvedena je iz grčke reči hermenéuein, koja znači izreći, izraziti, objasniti, odnosno „učiniti nešto razumljivim". Urbančič kaže da hermeneutika označava ono posredovanje u kome se konstituišu značenja svega nerazumljivog. Ta reč javila se tek u novom veku evropske istorije i služila je u prvom redu kao oznaka za veštinu razumevanja ili tumačenja starih tekstova, dok u daljem razvoju ona sve više označava čisto teorijsku disciplinu koja se bavi osnovnim filosofskim problemima, samom suštinom čoveka. Ove osnovne napomene o hermeneutici, prenesene iz Urbančičevog teksta, potrebne su zbog toga da se ukaže na značaj ove naučne discipline koja je, da ponovimo to još jednom, teorija razumevanja os-

novnog fenomena odnosa među ljudima i čovekovih odnosa prema svemu postojećem. Inače, reč hermeneutika pomenuta zajedno sa nekom konkretnom naukom, označava poseban vid hermeneutike kao opšteg metoda u njegovoj upotrebi. Tako, na primer, postoji sociološka hermeneutika, filološka, psihološka, pravna, teološka hermeneutika i slično. O značaju hermeneutike gotovo u svim ovim naukama upravo i govori Urbančičev članak. Mi ćemo se u ovom prikazu zadržati na opservacijama ovog autora u vezi sa nekim novim teorijskim problemskim kompleksima u okviru kojih hermeneutika dobija sve veći značaj.

Naime, Urbančič pominje savremenu aporiju u teoriji nauka, prvenstveno duhovnih i društvenih, koju označava kao sukob između takozvane pozitivističke i kritičke teorije nauke. Radi lakšeg razumevanja, Urbančič se ograničava samo na društvene nauke i kaže da se pomenuti sukob teorije tih nauka (odnosno njihovih utemeljenja) pokazuje u dvema suprotnim tendencijama. Reč je o tendenciji takozvane pozitivističke teorije koja je bila označena kao konzerviranje postojećeg društvenog realiteta, dok je tendencija kritičke teorije menjanje postojećeg društvenog realiteta. Po Urbančičevom mišljenju, te tendencije su ideološke prirode i potkopavaju naučnost nauke i njeno opšte važenje.

Po pozitivističkoj teoriji, društvene nauke imaju pozitivno određen objekt svog istraživanja, pa su u svom istraživačkom činu ograničene na taj svoj pozitivno određen i analitičko-deskriptivan spoznajni objekt. U načelu, pretpostavlja se da je objekt istraživanja odvojen od subjekta istraživanja. Do njihovog dodira dolazi tek u rezultatu istraživanja, znači u trenutku kada, kako Urbančič kaže, subjekt „spozna" svoj objekt. Po toj teoriji, dakle, društvene nauke bi trebalo da se ponašaju slično prirodnim. Nauka je sasvim ravnodušna prema pitanjima koja ne spadaju u sam imanentni istraživački postupak jer on mora da teče bez ikakvih unošenja spoljašnjih interesa. Prema tome, nauku karakteriše indiferentnost prema totalitetu sopstvenog čina i značaja. Ako ovo posmatramo u jednoj hermeneutičkoj ravni, doći ćemo do zaključka da postoji neka vrsta samorazumevanja društvenih nauka koje određuje i odlučuje o njihovom celokupnom delovanju.

Nasuprot tome, u kritičkoj teoriji društvenih nauka objekt nije jednostavno dat i ne postoji nezavisno od subjekta, već se takav tek konstituiše u nekom određenom istorijskom prostoru. To, naravno, važi i za subjekt koji spoznaje. I tako dolazimo do sasvim različite situacije: da samom naučnom istraživanju treba da je imanentno sopstveno osmišljavanje, odnosno refleksija totaliteta smisla takvog odnosa između subjekta i objekta koji imanentno uključuje menjanje samog objekta spoznavanja. To ne znači da kritička teorija odbacuje razvijen metodološko-naučni istraživački aparat, već ga stavlja u službu aktivnog menjanja samog svog objekta. Tu mogućnost i opravdanost menjanja nauka sebi omogućuje uvidom u istoričnost korelacije subjekt—objekt. Prema tome, može se reći da aporiju savremene teorije društvenih nauka nose dva međusobno suprotna modusa razumevanja. Urbančič dodaje: dva međusobno suprotna i isključujuća modusa hermeneutike. Činjenica da su to dva modusa istog govori o nedovoljnosti svakog ponaosob. Jedan od primera mogućeg promišljanja totaliteta savremenog svetskog zbivanja, koji navodi Urbančič, na najbolji mogući način doprinosi objašnjenju ove konstatacije. Naime, po Marksovoj teoriji, razvoj društva teče u suštini dijalektički, u protivrečnom jedinstvu očuvanja i neprestanog menjanja postojećeg, što znači da ni jedno razvijeno društvo nije moguće bez očuvanja, odnosno konzerviranja proizvodnih sredstava, organizacionih oblika na svim nivoima i istovremenog revolucionarnog menjanja tih postojećih objektivacija čoveka i stvaranja novih. Kad je reč o nauci, to znači da je nepotpuna svaka teorija nauke koja se utemeljuje samo u jednoj ili samo u drugoj strani jedinstva ove protivrečnosti. Zato oba pomenuta hermeneutička modusa savremene teorije društvenih nauka, o kojima govori Urbančič, proizlaze iz pojednostavljenog razumevanja totaliteta društvenog zbivanja, koje ni jedan od

njih nije u stanju da nosi pre svega zato što njihova naučnost jednostrano zapada ili u ideologiju „konzerviranja“ ili u ideologiju „revolucionisanja“. Upravo to je hermeneutički problem i zato je, po Urbančičevom mišljenju, zadatak koji stoji pred nama da razvijemo iz tog ugla hermeneutiku savremene nauke koja bi nauci otvarala odgovarajući horizont totaliteta.

ZORAN SEKULIĆ

gledišta

Aprilski broj „Gledišta“ objavio je vrlo zanimljivu diskusiju naših istaknutih sociologa kulture i estetičara o temi „Masovna kultura i vrednosti“.

Dr Miloš Ilić je u uvodnom izlaganju pokušao da odgovori na osnovno pitanje ove teme: da li je i koliko masovna kultura autentična, odnosno koliko nije. Pošto je rekao da je masovna kultura deo kulture, ovaj autor je u tumačenju uzajamnog odnosa između takozvane „autentične kulture“ i „masovne kulture“ pošao od pretpostavke da je kultura jedan od najviših vidova nejednakosti među ljudima. On kaže da se ljudi mnogo više razlikuju u pogledu svojih kulturnih nivoa, stavova i mišljenja nego što se razlikuju u pogledu materijalnih, ekonomskih i drugih cenzusa koji ih određuju. Otuda masovna kultura, mada taj termin po Ilićevom mišljenju nije baš srećno izabran, stavlja sebi kao prvorazredan zadatak pokušaj da izjednači nejednakosti u kulturi. Pri izvršavanju tog vrlo ambicioznog cilja, čiji je stvarni efekat, na žalost, ograničen, masovna kultura polazi od toga da ljudi u masovnoj kulturi operišu pretežno posesivnim vrednostima. Tako se gubi iz vida da ta činjenica istovremeno ne omogućava čoveku i da kulturno napreduje. Ilić ističe da masovna kultura nije autentična iz nekoliko razloga, ali se zadržava na pitanju njene autentičnosti ili neautentičnosti samo iz perspektive moderne estetike i teorije informacije i komunikacije, da bi na kraju svog izlaganja dao neke sociološke osvrte na ovu temu. Ako se prihvati jedna dinamička definicija kulture koja mora da pođe od pretpostavke da je kultura razmena vrednosti ili pseudovrednosti, sasvim je jasno da ljudi, da bi mogli da komuniciraju, moraju da imaju jednu zajedničku komponentu, neko zajedničko iskustvo koje nam u procesu komuniciranja izgleda suvišno, ali nam omogućava da za prividno suvišno iskustvo svakog od nas vežemo ono što je novo, sveže, originalno i što nas posle toga obogaćuje. Pošto je interakcija iskustava suština svake komunikacije, prenošenje iskustva koje se oslanja na zajedničko, opšte ljudsko iskustvo mora da ostvari najmanje dve funkcije: prvo, da nam dozvoli da prepoznamo ono što nam je zajedničko i da u tome nađemo neko estetsko zadovoljstvo i, drugo, da tako dobijenom zajedničkom fondu pridodamo ako imamo šta da pridodamo, odnosno da prisvojimo ako imamo šta da prisvojimo. To znači da su dve osnovne funkcije komunikacije prepoznavanje zajedničkog iskustva i proširenje, odnosno obogaćivanje postojećeg iskustva.

Međutim, masovna kultura u estetičkom smislu insistira samo na prepoznavanju, na elementu čulnog, motornog, perceptivnog i, po Ilićevim rečima, ostaje uglavnom na tom nivou. Dakle, masovna kultura je ograničena jer se zadovoljava samo nivoom prepoznavanja, a nema aspiracija za nivoom proširivanja, utvrđivanja nečeg što je novo, originalno i specifično. To znači da moderna estetika može zaista da pruži osnovu za utvrđivanje diskriminanti u estetičkom smislu između nivoa koji masovna kultura stavlja sebi u zadatak i nivoa koji nju, možda, ne odlikuje. S tim u vezi postavlja se pitanje kako bi se mogao nazvati taj drugi nivo koji, možda, prevazilazi nivo masovne kulture. Termini „elitistička“, „vr-

hunska", „avangardna" kultura nisu prikladni. I Ilić zato kaže da je, kad se razgovara o stepenu autentičnosti masovne kulture, potrebno razlikovati kategoriju autentičnosti i kategoriju autonomnosti u masovnoj kulturi. Autentično je ono što može da postoji i što ima vrednost po sebi samom, ali ne i jedino u sebi. Zato, kad utvrđuje razliku između masovne kulture i one druge, „apartne", „vrhunske", Ilić kaže da je masovna kultura vezana pretežno za utilitarnu, praktičnu stranu stvari i da tako egzistira, pa ju je teško negirati u potpunosti. Tu se krije i koren Ilićeve tvrdnje da masovna kultura ne vredi manje zato što je utilitarna, već zato što ne prevazilazi taj nivo, zato što je više reproduktivna nego stvaralačka.

Dakle, masovna kultura se može shvatiti kao sredstvo, kao instrument da se dostigne neka kulturna promocija, dok druga, autentičnija kultura sebe vidi i kao cilj, a ne samo kao sredstvo, pa je stoga autentičnija po stepenu sopstvene autentičnosti. Ilić još dodaje da masovna kultura nije u stanju da izazove takozvano „drugo nadahnuće", što znači da je, po pravilu, nesposobna da izazove podsticaj i da ostvari priraštaj vrednosti.

Ovakve opservacije dr Miloša Ilića naišle su na vrlo oštro reagovanje dr Dušana Pirjeveca, koji je rekao da se ne može utvrditi da je samo masovna kultura vezana za utilitarnost i da je samo ona sredstvo promocije. Balzakove reči da je došao da bi stekao slavu i pare poslužile su Pirjevecu kao dokaz da je i takozvana autentična, odnosno tradicionalna kultura isto tako vezana za utilitarnost i da je i ona sredstvo kulturne promocije. Isto tako, autentična kultura je uvek htela da bude masovna. Po mišljenju Dušana Pirjeveca, nije moguće izvesti jednu radikalnu cenzuru između autentične i masovne kulture. Sigurno je samo da postoji konflikt. Istina autentične kulture je ono što je u izvesnom smislu „negativno" u masovnoj kulturi, koja afirmiše ono što autentična kultura potiskuje.

Dr Nikola Milošević posebno naglašava da ne bismo mogli reći da se takozvana masovna kultura konstituisala kao kultura, već da ona ima samo takve pretenzije. Milošević je pokušao da odgovori i na vrlo delikatno pitanje o tome koliko možemo u principu osuđivati sve ono što nazivamo masovnom kulturom i koliko se na temelju takve osude možemo angažovati na gušenju ili suzbijanju te „kulture". Po njegovom mišljenju, neko ko uživa u fenomenu takozvane masovne kulture može prirodno i spontano doživeti sve prepreke koje stoje na putu tom uživanju kao neku vrstu nasilja nad svojom slobodom. Čak i takvo nasilje teško da može eliminisati sam fenomen masovne kulture. To znači: ako se i eliminišu svi postojeći oblici masovne kulture, uvek će ostati prostor na kome će se ona spontano rađati. Taj prostor će ostati sve dotle dok se, ako je to uopšte moguće, ne ukinu one socijalne pretpostavke na kojima počiva masovna kultura. Socijalne pretpostavke, po rečima Nikole Miloševića, treba videti i kao pretpostavke stepena obrazovanosti. Istina je da je utilitarnost prisutna u svim, pa i u vrhunskim kulturnim naporima ili dostignućima. Ali je važno istaći, kaže Milošević, ono što ide u prilog Ilićevom mišljenju — da odnos između utilitarnog i kulturnog faktora nije u svim slučajevima iste prirode. Negde je ta relacija kauzalnog tipa, a negde je to relacija uslovljenosti.

Dr Sreten Petrović je, između ostalog, naglasio da je dilema „masovni" ili „autentični" u osnovi lažna dilema. Svoju tezu Petrović izvodi na primerima egzistencije kulture minulih doba i ove današnje, posebno kad je reč o problemima stila. On tvrdi da je stil do XIX veka opšti, zajednički, jedinstven, dok je danas uposebljen. To znači da se umetniku danas pruža mnogo veća izražajna, stilska mogućnost da ispolji svoju individualnu nastrojenost. Dakle, danas se sinteza ostvaruje u spoju individualnog i opšteg, koje je posebno, uposebljeno. U zaključku Petrović kaže da je savremeni masovni ukus proizvod tehničke civilizacije u kojoj trijumfuje ideja razuma. Traži se da se delo razume, a ne da se doživi. Ovaj autor upozorava na tragičnu napetost individualnog, autentičnog i opšteg, masovnog. Taj problem je, po mišljenju Sretena Petrovića, nastao kao rezultat razlike između masov-

nog ukusa i autentičnog stvaralaštva danas.

U veoma živoj i interesantnoj diskusiji o fundamentalnim pitanjima i problemima masovne kulture, o njenoj autentičnosti ili neautentičnosti, govorili su još Stojan Ćelić, Žarko Puhovski, Miloš Nemanjić, dr Branko Pavlović, Dragan Stojanović i Dušan Pajin.

z. s.

ideje

U nedavno izlašlom prvom broju „Ideja" u rubrici „Istraživanja" objavljen je vrlo zanimljiv članak Radmila Marojevića pod naslovom *Lenjin o diplomatiji*. Autor u uvodu ističe da su dve osnovne teškoće pratile njegovo istraživanje Lenjinovih pogleda na diplomatiju. Pre svega, svoja shvatanja o diplomatiji Lenjin nije sistematski izlagao, već su ona gotovo uvek bila u vezi sa drugim pitanjima spoljne politike ili celovite ekonomsko-političke analize njegovog doba. Takođe, vrlo je mali broj teorijskih tekstova koji posebno razmatraju Lenjinova shvatanja diplomatije.

Lenjin je govorio i pisao o diplomatiji kao sredstvu spoljne politike, odnosno kao o društvenoj i istorijskoj pojavi i praksi odnosa među državama. Ovo ističemo zbog toga što diplomatija tada nije bila formirana kao posebna nauka o međunarodnim odnosima, pa o njoj nije bilo moguće govoriti kao o posebnoj naučnoj disciplini. Ali to nimalo ne umanjuje značaj Lenjinovih pogleda na diplomatiju jer je upravo njegova zasluga što je na diplomatiju primenio marksistički metod i tako neposredno doprineo njenom naučnom zasnivanju. Po Marojeviću, Lenjinova zasluga za naučno zasnivanje diplomatije je dvojaka: prvo, on je diplomatiju kapitalističkih zemalja definisao kao jedno od sredstava spoljne politike, odnosno politike uopšte, koje je, u krajnjoj instanci, uslovljeno ekonomskim interesima ekonomski i politički vladajućih socijalnih snaga i protivrečnostima koje su svojstvene kapitalizmu i imperijalizmu i na unutrašnjem i na međunarodnom planu; drugo, Lenjin je naučno zasnovao novu, sovjetsku diplomatiju naglašavajući posebno da osnovu njene delatnosti treba da čini naučno zasnovano shvatanje savremenih međunarodnih događaja i korišćenje, u ime socijalizma, ne slučajnih, već bitnih protivrečnosti kapitalističkog društva. To samo pokazuje, kako Marojević kaže, da je Lenjin smatrao da samo duboko i svestrano izučavanje objektivnog kretanja istorije omogućava da se otkriju stvarne pokretačke strane diplomatije kapitalističkih zemalja.

U daljem izlaganju Marojević naglašava da Lenjinova teorija diplomatije obuhvata dva dela: učenje o diplomatiji kapitalističkih zemalja, koju on označava terminima „buržoaska", „licemerna", „pljačkaška", „tajna", „stara", i učenje o novoj, sovjetskoj diplomatiji, koju naziva javnom, otvorenom, demokratskom diplomatijom.

Osnovno težište Marojevićevog istraživanja sadržano je u analizi Lenjinovih teorijskih stavova o diplomatiji. Isto tako, ovo istraživanje sadrži i najosnovnije momente praktične primene Lenjinovih stavova i principa u okviru delatnosti sovjetske diplomatije, na čijem ćemo se jednom primeru u ovom prikazu zadržati.

Naime, reč je o poznatom Dekretu o miru, najvažnijem programskom dokumentu sovjetske diplomatije koji je napisao Lenjin i koji je usvojen na Drugom kongresu sovjeta 8. novembra (26. oktobra) 1917. godine. Na istom kongresu Lenjin je podneo referat o miru i završnu reč o miru, pa je to razlog što Marojević ove tekstove, koji čine jedinstvenu celinu, analizira zajedno. U formulisanju osnovnih postavki Dekreta o miru Lenjin je pokazao svu svoju diplomatsku veštinu i taktiku. Potrebno je naglasiti da Dekret o miru počinje pozivom sovjetske radničko-se-

ljačke vlade svim narodima u ratu i njihovim vladama da odmah počnu pregovore o pravednom demokratskom miru, pod kojim Lenjin podrazumeva „mir bez aneksija i bez kontribucija". Dekret je dao vrlo široku definiciju aneksije, koju Marojević detaljno analizira. Tako široka definicija aneksije dala je i široku platformu za nacionalnooslobodilačku i antikolonijalnu borbu i na taj način unapred isključila mnoga uska tumačenja prava naroda na samoopredeljenje, koja su to pravo priznavala samo evropskim i razvijenim narodima. Dekret o miru je predvideo i način utvrđivanja „volje naroda" predlažući da se svakoj narodnosti dâ pravo da „slobodnim glasanjem, uz potpuno povlačenje trupa nacije koja vrši prisajedinjavanje, ili uopšte jače nacije, reši, bez najmanje prinude, pitanje o oblicima svoje državne egzistencije". Za uspostavljanje stvarno demokratskog i pravednog mira potrebno je ispuniti dva uslova. Pre svega, treba organizovati otvorene pregovore na kojima bi učestvovale, bez izuzetka, sve nacije i narodnosti koje su uvučene u rat ili su bile prinuđene da u njemu učestvuju i utvrditi uslove mira koji bi bili podjednako pravedni za sve nacije i narodnosti. Drugi uslov za ostvarenje pravednog i demokratskog mira sadržan je u stavu da sve uslove mira treba definitivno da utvrde punomoćne skupštine narodnih predstavnika svih zemalja i svih nacija. U završnoj reči o miru Lenjin je predložio primirje na tri meseca i izrazio neophodnost da narodi razmotre uslove mira, da izraze svoju volju. Tako je u ovim dokumentima prvi put u istoriji narod priznat za subjekt spoljne politike i diplomatije, jer su se narodi pozivali da neposredno učestvuju u spoljnoj politici i da punomoćne skupštine njihovih predstavnika usvajaju sve osnovne diplomatske odluke.

Isto tako, u Dekretu o miru Lenjin je formulisao osnovne principe nove, javne diplomatije sovjetske države „izražavajući čvrstu rešenost vođenja svih pregovora sasvim javno, pred celim narodom". To je značilo isključivanje svake dvosmislenosti i tajni u predlaganju uslova mira. Na taj način sovjetska vlada je ukinula tajnu diplomatiju kao metod, a i tajne ugovore kao međunarodnopravne akte što je ubrzo i primerom pokazala objavljujući zbornik sa preko stotinu tajnih ugovora i drugih tajnih dokumenata. Sigurno je da su ovi Lenjinovi metodi uticali da Ujedinjene nacije danas publikuju sve ugovore i samo ti ugovori imaju međunarodnopravnu važnost. U činjenici da je sovjetska vlada ukinula samo one paragrafe tajnih ugovora koji govore o aneksijama i kontribucijama, pljačkanjima i nasiljima, a da je one paragrafe koji se odnose na uspostavljanje dobrosusedskih odnosa i ekonomsko sporazumevanje najsrdačnije pozdravila, jasno je izražen Lenjinov stav o mogućnosti i potrebi mirne koegzistencije država sa različitim društveno-ekonomskim uređenjem. Lenjin u referatu o miru naglašava i to da je jedan od najvažnijih spoljnopolitičkih zadataka borba protiv tajne diplomatije, protiv raskoraka između oficijelnih diplomatskih izjava i stvarne politike.

U zaključku Marojević naglašava da je Lenjinov značaj za diplomatiju višestruk jer se ogleda i u formulisanju teorijske osnove spoljne politike i diplomatije prve socijalističke zemlje i u vrlo dragocenoj Lenjinovoj praktičnoj aktivnosti. Isto tako, u Lenjinovim radovima je prvi put u istoriji marksizma formulisana naučna osnova i bitni principi spoljne politike socijalističke države. Po Marojevićevom mišljenju, Lenjinova teorija diplomatije sadrži istorizam i konkretnost u oceni savremenih događaja i modifikaciju pogleda i pozicija u zavisnosti od konkretnih istorijskih uslova, što se ogleda, između ostalog, i u Lenjinovoj doslednosti u principijelnim pitanjima i u izuzetnoj elastičnosti u zavisnosti od konkretne akcije. Lenjin je bio učitelj sovjetske diplomatije, ali i neposredni učesnik u diplomatskoj aktivnosti, autor najvažnijih spoljnopolitičkih dokumenata mlade sovjetske države. On je uvek duboko shvatao odnos snaga na međunarodnoj areni i uvek davao blistave analize diplomatskog položaja.

SNEŽANA DILPARIĆ

Broj 2 za 1973. godinu posvećen je temi „Funkcije knjige i savremene kulturne potrebe".

Nikol Robin u članku *Čitanje* posmatra čitanje kao transmisiju i komunikaciju. Komuniciranje se može vršiti na dva načina: usmeno i pismeno. Ma kakav bio način i sredstvo prenošenja, čitana knjiga je piščevo saopštavanje čitaocu. Ona u sebi spaja sve elemente komuniciranja i predstavlja ih zajedno i svaki ponaosob (knjiga je i saopštavalac, i saopštena stvar i saopštavanje). Čitanje je komuniciranje u trenutku kad se obavlja, u trenutku u kojem misao pisca prodire u čitaočevu misao i menja je samim tim što pisac počinje da postoji za čitaoca.

Ako čitati znači komunicirati, čitanje se razlikuje od drugih vrsta komuniciranja. Komuniciranje između onog koji obaveštava i onog koji biva obaveštavan vrši se posredno. Čitati ne znači uspostaviti niz povratnih poruka. Izdavači, štampari, knjižari, bibliotekari, odgovorni su za stizanje poruke do cilja. Oni predstavljaju puteve komuniciranja koji pisca udaljuju od čitaoca ili mu ga približuju. Oni mogu da spreče uspostavljanje komunikacije ili da ubrzaju njeno uspostavljanje.

Pisac, onaj koji upućuje, koji predaje obaveštenje, ne poznaje onoga do koga će njegova poruka dospeti. „Komunikacija je u književnosti pre svega širenje, i to jednosmerno širenje. Od trenutka kad je njegova poruka odaslata, to jest od trenutka kad je njegovo delo objavljeno, pisac ne može više ni da mu izmeni, niti ispravi sadržinu, ne može da kontroliše put kojim će ono ići, ne može odrediti one kojima je poslato, niti može rukovoditi čitanjem i tumačenjem svog dela."

Komuniciranje putem knjige uvek je posredno. Dužina trajanja tehničkih operacija stvaranja knjige može da nanese štetu delu posvećenom nekoj aktuelnoj temi ako neki drugi događaj privuče pažnju one publike kojoj je delo bilo namenjeno. Ali vreme koje prolazi može piscu da ide i na ruku. Saopštenje dato posredstvom knjige teorijski je večno. Knjigu može otkriti neka druga publika i to se može desiti mnogo kasnije.

Sadržaj same komunikacije se menja zavisno od toga ko tu komunikaciju prima. Književno delo predstavlja ono što od njega stvori čitalac. Čitati znači graditi.

Stepen obrazovanosti u jednoj zemlji u neposrednoj je zavisnosti od životnog standarda njenih stanovnika. Statistički podaci pokazuju da zemlje u kojima su najbrojnija lica sa srednjom i visokom stručnom spremom imaju i najviši nacionalni dohodak po stanovniku. Podizanje životnog standarda omogućuje da se sve veći deo prihoda troši na dokolicu i kulturu. Uz podizanje životnog standarda i nivoa obrazovanja idu i ostale tekovine kao što je smanjenje radnog vremena i povećanje broja kulturnih objekata. Razvoj sredstava masovnog komuniciranja: radija, televizije, štampe potpomaže reklamiranje knjiga preko emisija, izložbi itd. Svi ovi faktori su uslovili povećanje tiraža i sniženje cene knjige.

Po nekim istraživanjima koja su vršena u Francuskoj, rukovodioci i visoki stručnjaci čitaju koliko da bi se obavestili toliko i da bi se zabavili. Tehnički stručnjaci čitaju više da bi se obavestili nego da bi se razonodili. Traženje obaveštenja je na drugom mestu kad su u pitanju službenici i visokokvalifikovani radnici, koji u čitanju traže pre svega zabavu. Nekvalifikovani i kvalifikovani radnici najviše se opredeljuju za zabavu. Čitanje je retko razonoda. Gotovo nikad nije omiljena razonoda, ali je često razonoda u nedostatku boljeg načina korišćenja slobodnog vremena.

U članku *Knjige i čitaoci* Hajnc Štajnberg smatra knjigu u Evropi sredstvom masovnog komuniciranja, ali u sasvim određenom smislu.

Rezultati prvih istraživanja knjige u Evropi dali su početkom šezdesetih godina ovoga veka povoda kulturnom pesimizmu među intelektualcima. Mase, proricali su ovi kulturni pesimisti, iz godine u godinu sve manje čitaju, a posebno mladi više vole da igraju fudbal ili da gledaju televiziju nego da pročitaju dobru knjigu. Ipak, knjiga se svuda u svetu štampa, kupuje i pozajmljuje više nego ikad ranije. Što se tiče omladine, sva istraživanja u zemljama zapadne Evrope pokazala su da mladi čitaju više nego starije generacije. Što su ljudi stariji, sve se manje interesuju za knjigu. Isto je i u Americi.

Istražujući motive čitanja, Amerikanac Hajda je ustanovio razliku između samoće i usamljenosti kao motiva. Po njemu, navodi naš autor, samoća podmlađuje i osvežava. Ona jača društvene veze jer omogućava pojedincima da sa više pažnje vrše interakciju ili da nalaze više zadovoljstva u druženju s ljudima. Nasuprot samoći, usamljenost je neželjena, besmislena i teška patnja, nametnuta čoveku protiv njegove volje. Samoća je vid uklapanja u društvo. Usamljenost je vid isključenja iz učestvovanja u životu društva. Za čitanje knjige potreban je i napor. Samim tim knjiga postaje neprivlačna za usamljenog čoveka, čiji je opšti nivo interesovanja i delatnosti znatno niži od nivoa angažovane ličnosti.

Hajda je došao do zaključka da — i pored toga što čovek ne može da čita ako nije sam — usamljenost utiče na ljude u tom smeru što oni gube naviku da čitaju. Uz pomoć kompjutera utvrđeno je da muškarci čitaju više nego žene, mada je u detinjstvu situacija obrnuta. Ali, ako bi se zbog toga muškarci osetili nadmoćniji, poručuje autor, trebalo bi da znaju da su pogrešno protumačili činjenice. Žene ne čitaju manje zato što su žene, već zato što su školovane uglavnom manje nego muškarci.

SVETISLAV PAVIČEVIĆ

CENA 10 DINARA

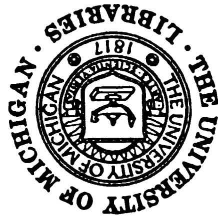

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

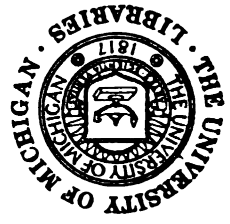

LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

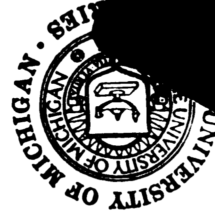

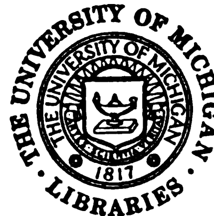

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

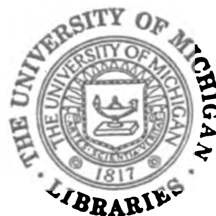

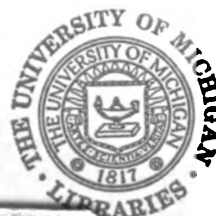

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 03979 6464

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817
